

DZIEJE WOJEN I WOJSKOWOŚCI W POLSCE

EPOKA PRZEDROZBIOROWA

TOM II

NAPISAŁ

TADEUSZ KORZON

Z ILUSTRACYAMI WYKONANEMI PODEŹO POMNIKÓW
PRZEZ BRONISŁAWA GEMBARZEWSKIEGO

KRAKÓW
AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI
NAKŁADEM FUNDUSZU NESTORA BUCEWICZA
SKŁAD GŁ. W KSIĘGARNI SPÓŁKI WYD. POLSKIEJ
1912.

251/300.-

~~397/10/3~~

~~355/359~~
g

~~Indu~~

T.2
295737

DRUKARNIA UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
pod zarządem Józefa Filipowskiego.

ZBIORY ZDIGITALIZOWANE

CBW
www.cbw.pl

355.48(438) „09/17”

355.3(091)(438) „09/17”

OKRES III. 1572—1699.

ROZDZIAŁ III.

BEZKRÓLEWIE I BATORY.

§ 24. **Bezkrólewie po-Jagiellońskie**, wliczając doń fikcyjne królowanie Henryka Walezyusza, trwało prawie cztery lata 1572—1576 i spłodziło ciężkie grzechy polityczne szlachty polskiej. Zygmunt August wyznawał zawarowaną przez ojca w 1530 r. zasadę elekcyjnego tronu, lecz nie zdołał na sejmach przeprowadzić ustawy, opisującej porządek i sposób elekcyi: więc gdy »za tym przypadkiem śmierci Pana a Króla naszego prawa wszystkie ustały«, Panowie Rady Koronne t. j. senatorowie, obecni w Krakowie d. 19 lipca 1572 r., uchwalili »kaptur« na złoczyńców, łupieżców, gwałtowników; w pół roku później zjechali do Warszawy na sejm konwokacyjny, a 28 stycznia 1573 r. łącznie z wszystkiem rycerstwem i innymi stanami (właściwie: niektórymi miastami koronnemi) »jednej a nierozdzielnej Rzeczypospolitej« zawiązali konfederacyę, aby »sami między sobą pokój, sprawiedliwość, porządek i obronę Rzpltej zatrzymać i za hować mogli«; w maju 1573 r. na sejmie elekcyjnym obrali, 21 lutego 1574 r. ukoronowali Francuza, a w nocy 18/19 czerwca postradali go, poczem nastąpiły nowe zjazdy, podwójne sejmy konwokacyjne i elekcyjne, obiór Anny Jagiellonki czyli raczej narzeczonego jej Madyara, wojewody siedmiogrodzkiego d. 12 grudnia 1575 r., ślub i koronacya tego Stefana Batorego nielegalna, bez pry-masa, w Krakowie d. 28 kwietnia 1576 r. W ciągu tej chaotycznej zawieruchy wynaleziony został najgorszy sposób elek-

T. Korzon: Dzieje wojen. T. II.

cyi: *viritim*, w polu przez tłumy szlachty, »jak wojnę służyemy«, więc ufundowany na zbutwiałej od dawna zasadzie, że każdy szlachcic osobiście broń dźwiga na wojnie t. j. w pospolitem ruszeniu, boć od lat półtorasta ruszenie takie żadnego zwycięstwa nie wywalczyło dla państwa, a teraz jeszcze bardziej nieużytecznem się stało przez zakaz »rozdziału na części«, to jest powoływania jednego lub kilku województw w nagłej potrzebie. Wymyślone zostały *pacta conventa* z artykułem *de non praestanda obedientia* rzekomo dla ubezpieczenia swobód szlacheckich, a w rzeczywistości dla ubezwładnienia energii króla, która wydawała się szlachcie niebezpieczną i niepotrzebną. Na pierwszym sejmie konwokacyjnym mówiono, że »nie królem lecz porządkiem stoi każda Rzeczpospolita«, na sejmach zaś elekcyjnych, nie naprawiwszy nieporządku w skarbie, wojskowości i sądownictwie, nie utworzywszy proponowanych przez Zygmunta Augusta instytucyi. Tłum szlachecki zaprzedawał koronę cudzoziemcom, którzy nie rozumieli języka ani polskiego, ani ruskiego, ani litewskiego. Francuz pobawił się przez kilka miesięcy na zamku krakowskim łańcami i kartami — i uciekł do Francyi; Madyar gadał z Polakami po łacinie, do rozmowy z żoną Anną, nie władając językiem łacińskim, posługiwał się tłumaczem, ale na szczęście potrafił dobrać sobie kilku doradców i wykonawców: więc przy ich pomocy zaczął królować.

Pod względem wojskowym bezkrólewie to zaznaczyło się szkodami i niepowetowanemi stratami. Zygmunt August na ostatnim sejmie warszawskim (1572 r.) uzyskał uchwałę pospolitego ruszenia »z wielkich i ważnych przyczyn... przeciwko naszym i koronnym nieprzyjaciołom«; wydał też wici jedne za dwoje »bez omieszkania« d. 6 czerwca 1572 r., ale przed wydaniem nowego uniwersału na trzecie wici zstąpił do grobu, 7 lipca. Jednak żaden nieprzyjaciel nie przekroczył ani w tym, ani w następnym roku granic Rzpltej. Sejm elekcyjny zaledwo w maju 1573 r. uchwalił zaciąg 2000 koni i 500 piechoty na Podolu i pobór »pospolity« na obronę W. Xięstwa Litewskiego od Iwana IV Groźnego, gdyż termin zawieszenia broni upływał; koroniarze przeznaczyli nawet 30.000 złł. ze swego poboru na zasiłek skarbowi litewskiemu, ale gdy poseł Taranowski uzyskał w Moskwie przedłużenie ter-

minu do roku następnego, »nasi — powiada Bielski — obiecanych pieniędzy umkli« Litwinom. Sami też Litwini, Panowie Rady, wyrozumowali sobie, że przy rozejmie nie potrzeba utrzymywać 1605 drabów na załogach w wszystkich zamkach ukraińskich W. Xięstwa i hetmanowi swemu pozwolili wydać listy przypowiednie tylko na 665 drabów i na 55 kozaków. Rozkaz ten wydany został w listopadzie 1574 r. A zamków tych było nie mniej, jak w 1578 r., mianowicie: Brasław, Dryssa, Dżisna, Uszacz, Woroniec, Lepel, Ciotszensis (Ciotcze?), Uła, Witebsk, Suraż, Orsza, Borysów, Mściśław, Kryczew, Honicejensis (Homel?), Lubeczens (Lubecz?) wreszcie Wilno — razem 17 (podług wykazu przechowanego w Bibliotece Zamojskiej ms. 1809¹ k. 2). Tymczasem w następstwie nierządu wszczęły się niepokoje przy ścianie południowej. Mądrze przez Zygmunta Augusta przeprowadzona sprawa mołdawska wznowiła się niedorzecznie. Joan cel Cumplit czyli Iwonia, zwycięzca Bogdana przy poparciu Turków, nie chcąc płacić zwiększonego haraczu sułtanowi, umyślił wyłamać się z pod tureckiego panowania przy pomocy Polaków. Prosił najprzód króla Henryka o tę pomoc, a przynajmniej o pozwolenie na werbunek żołnierzy w Polsce. Otrzymał odpowiedź odmowną, ale bez pozwolenia królewskiego dali się zwerbować waleczni dowódcy kozaków: Świerczowski z 200, Barsan z 200, Kozłowski herbu Jastrząb z 200, Stuziński z 200, Braclawian 200, Janczy i Sokołowski po 100, a więc razem 1200 głów. Zagrzewali oni swoją odwagą awanturniczą kilkunastotysięczne wojsko wołoskie; im też zawdzięczał Iwonia zwycięstwo swoje nad współzawodnikiem hospodarem multańskim i nad Turkami, tudzież zdobycie tureckich twierdz Brałowa, Tehini, Białogrodu czyli Akkermanu: ostatecznie jednak, otoczony przez większe masy Turków i Tatarów, poniósł porażkę i postradał życie. Kozacy bili się do upadłego, siekli Turków »jako wściekli« i mężnie gardła dali; dostało się jednak do niewoli 12 tu szlachty, w tej liczbie sam »hetman« Świerczowski. Jednocześnie wyrządzili jakieś szkody Turkom Konstanty Ostrogski i Olbracht Łaski, a po straceniu Iwoni wtargnęła do Mołdawii jakaś rota polska, licząca 200 szlachty, i zabrała jego żonę, teścia, siedm pań wołoskich i wielki skarb mołdawski z daniną, przeznaczoną dla sułtana. Rzecz naturalna, że na sejmie

konwokacyjnym warszawskim d. 9 września stanął Achmat czausz z skargami od w. wezyra i od samego sułtana na pogwałcenie traktatów, z żądaniem zwrotu skarbów i z przestrogami co do osoby kandydata nowego do tronu. Zdaje się, że zachodzi związek pomiędzy tem poselstwem a napadem Tatarów na Podole w połowie września. Było ich tylko 7.000 pod dowództwem Bakaja i Sechozy, źle uzbrojonych; rozjeżdżali jednakże na rabunki samosiódm albo samopiąt tak bezpiecznie, jakby po rodzinnej swej ziemi, ponieważ wiedzieli, że hetman polny i wojewoda ruski Jerzy Jazłowiecki nie bardzo pilnie strzeże granic, a roty zaciężne, nie zapłacone w terminie, rozproszyły się po królewskich, zajeżdżając je i grabiąc. Niektórzy panowie z swymi pócztami puścili się w pogoń za rabusiami; sam Jazłowiecki wysiełł niemałą kupę nad Dniestrem, ale nie wyzwolił jassyr: 3.000 ludu podolskiego poszło na sprzedaż do Turcyi.

Rok 1575 zaznaczył się dotkliwzemi klęskami. Iwan Groźny wznowił wojnę Inflancką (§ 17 h). Donosił listem z d. 8 marca Chodkiewicz Jan, starosta żmudzki, o spustoszeniu okolic Bortinku, Nelmatu, Lemzalu i Pernawy; następnie pisali senatorowie litewscy pod datą 8 sierpnia o zajęciu ważnego portowego miasta Pernawy, obfitującego w towary, bogactwa i zapasy wojenne przez potężne siły moskiewskie, których odeprzeć nie zdołają ani Żmujdź, ani Litwa bez pomocy Korony. O dostarczeniu żądanej pomocy nie myśleli koroniarze, zaprzątnięci ciągłymi zjazdami po ucieczce króla Henryka. Pod Stężycą i we wsiach okolicznych w maju rozłożyły się hufce senatorów zaciężne z armatami, nadeszli też i Litwini zbrojno, zatoczyli nawet obozy — Jan Chodkiewicz z Krzysztofem Radziwiłłem nad Wieprzem, Mikołaj Radziwiłł wojewoda wileński w Rykach. Gdy zasiedli senatorowie razem z posłami w szopie (19 maja), zdał sprawę przed tem zgromadzeniem Taranowski z poselstwa swojego do Turcyi, odprawionego z wielkimi trudnościami, a z wątpliwym rezultatem, bo z widokami gotującej się wojny; wytykał przytem niedbalstwo urzędników polskich, dochodzące do tego stopnia, że Bar i Kamieniec, główne twierdze i bramy Podola, są zrujnowane i załóg pozbawione. Niedługo potem, 30 maja, Jakób Pretficz, syn sławnego Bernarda, starosty barskiego, domagał się wojska do

obsadzenia granicy, przepowiadając blizkie napady Turków i Tatarów, którzy już oblegają Bałakleję. I te wszakże przestrogi żadnego czynu nie wywołały. Czemużby nie mogli skorzystać z tak nieudolnego sejmowania i z rozstroju administracyi Tatarzy, zwłaszcza że i hetman polny Jazłowiecki umarł w tym czasie?

Han nie wyruszył osobą swoją, lecz wysłał bodaj wszystkie hordy na wielką wyprawę. Przodem wyruszyło 15.000 i, przeprawiwszy się przez Dniepr niedaleko od Kijowa. płądowało Wołyń aż pod Konstantynów, gdzie już skupili się wojewodowie: kijowski Wasil Konstanty Ostrogski, podolski Mielecki Mikołaj, sandomierski Jan Kostka i kasztelan kamieniecki Hieronim Sieniawski. Owa przodownicza horda została poturbowana mocno i uciekła szybko; wojewodowie zaś, mniemając, że sprawę zakończyli, rozeszli się spokojnie każdy w swoją stronę. Tymczasem pod Białą Cerkwią ukazały się chmary Tatarów, prowadzone przez siedmiu synów hańskich, Girejów: 15.000 Alego, 10.000 Kaziego, 10.000 Alipa, 15.000 Satgireja, 8.000 Nogajów Solmitgireja i 7.000 Czerkasów czyli Petyhorców. Sechoza i Bakaj wiedli 10.000 Białogrodzkiej hordy, jakiś murza 7.000 jazdy, syn jego 10.000 komuników t. j. po jednym koniu mających, zięć hana z 10.000; razem tedy ze 100.000. Biegli szybko, nie wznecając pożarów, dniem i nocą; 3 października założyli kosz pod Tarnopolem i rozpuścili zagony aż pod Lwów, gdzie spalili przedmieścia. Na przestrzeni 40 mil wzdłuż i 20 wszcz zabrali 44.340 mężczyzn, kobiet i dzieci, koni 40.000, bydła 500.000, owiec bez liku. Zwinęli kosz swój 6 października w nocy i, minąwszy Kamieniec, przeprawili się bez żadnej przeszkody przez Dniestr do Mołdawii. Wsiadała szlachta na koń i puszczała się w pogoń, ale zapóźno. Dwustu szlachty bełzkiej z starostą swoim Janem Zamojkim i wojewodą Andrzejem Tęczyńskim pędziło do Stołpina, Załoziec, Tarnopola dniem i nocą, lecz widziało po drodze tylko trupy z uciętymi głowami i dzieci umierające. Spodziewali się napotkać inne wojska swoje chociaż w Zbarażu, lecz w Satanowie dopiero zastali wojewodów sandomierskiego i kijowskiego oraz oboźnego Sieniawskiego. Co dziwniejsza, wojewodowie nie porozumieli się co do połączenia sił swoich i każdy ruszył oddzielnym traktem. Otóż Bełzanie w pobliżu

Kamieńca dowiedzieli się, że Tatarzy przeprawili już całą swą zdobycz za Dniestr.

Wieść o klęsce takiej wywarła przygnębiające wrażenie na inne prowincye. Stał się popłoch w Krakowie, Wielkopolanom i Ślązakom przywidziało się niebezpieczeństwo najazdu niemieckiego: nie dziw tedy, że na sejmie elekcyjnym warszawskim zaważyły zalecenia czausza tureckiego i obietnica Stefana Batorego, że utrzyma pokój z Turcyą i Tatarami. Podany na kandydata przez Poznańczyków i Kaliszan, ten Madyar, nie mający w żyłach krwi monarszej, nie różniący się rodem od wielu możnowładców polskich i litewskich, został okrzyknięty przez stronnictwo Piastowe. Ale Prymas, jako głowa stronnictwa austryackiego, obwołał cesarza Maksymiliana II królem polskim. Z tak rozdwojonej elekcyi musiała wyniknąć wojna domowa¹⁾.

§ 25. **Wojny Stefana Batorego.** Dwaj Piastowie, St. Kostka wvda sandom. i Ant. Tęczyński wvda bełzki, byli na sejmie elekcyjnym obierani i usilnie proszeni przez całe stronnictwo narodowe o przyjęcie korony; obadwaj odmówili stanowczo, usprawiedliwiając się brakiem zdolności, tudzież brakiem środków do opanowania takiej niezgody, którejby »sam Salomon nie poradził«. A jednak odważył się stawić czoło większym jeszcze trudnościom ambitny Madyar, niedawno obrany księciem czy wojewodą Siedmiogrodu, skrępowany zależnością od dwu ościennych i zwalczających się wzajemnie potęg: sułtana i cesarza Habsburga. Wyrzekł się swojej górzystej ukochanej, ale za szczupłej dla niego ojczyzny, przez Śniatyn wjechał na szerokie, nieprzejrzone pola szlacheckiej Rzeczypospolitej, zaślubił 50-letnią Jagiellonkę i przyjął z rąk biskupa kujawskiego (Karnkowskiego) koronę, przyznaną przez prymasa (Uchańskiego), przez Litwinów, przez rady księcia pruskiego, zostającego pod kuratelą, przez stany Prus królewskich, i Gdańszczan cesarzowi Maksymilianowi II. Przyprowa-

¹⁾ Vol. Leg. II f. 840, 841, 898, 856, 874—6. Archiwum Jana Zamoysk. I, s. 15, 444, 12, 98. J. Bielski 711—717, 722. Orzelski Bezkrolewie Hom. Spasowicza II, 38, 43, 50, 79, 166, 98, 105, 129, 173—177. Liczba jasyru, podana u Orzelskiego na 35.340 głów, jest mylna, bo 15,340 podają i Strykowski i Bielski; ten ostatni pisze literami, nie cyframi.

dził z sobą 600 węgierskich hajduków i 1100 koni jazdy, przywiózł 200.000 zł. na wypłatę żołnierzom należności i nienależnego obranym w Jędrzejowie dwom hetmanom Górcie i Ciekowskiemu jurgieltu w kwocie 8.000 zł. Z wielką zręcznością, kierując się wskazówkami i radami Zamojskiego przewabił na swoją stronę senatorów cesarczyków, Litwę i Prusy, lecz nie zdołał pozyskać uznania swej władzy u Gdańszczan, którzy chcieli skorzystać z bezkrólewia, żeby się wyzwolić z pod dominium maris, przyswajanego królom przez Zygmunta Augusta, i z pod nowej ustawy, ogłoszonej w 1570 r. pod nazwą *Constitutiones Carnovianae*. Domagali się oni dodatkowych przywilejów z ograniczeniem majestatu królewskiego aż do liczby 200 osób, które towarzyszyłyby mogły przy wjeździe do miasta. Cierpliwe układy nie skutkowały: więc wypadło skarcić ich jako buntowników orężem.

a) **Wojna z Gdańskiem zbuntowanym 1576—1577** zaczęła się wśród przerażających niebezpieczeństw i trudności: cesarz Maksymiljan, przybrawszy tytuł króla obranego (*electus rex*), chciał poruszyć Rzeszę niemiecką i zapowiadał wyprawę zbrojną do Polski; wojska moskiewskie w Inflantach zagrażały już Rydze; Tatarzy grasowali na Podolu i Wołyniu, a skarb Rzpltej był pusty i siła wojskowa w Koronie była obliczona zaledwie na 2590 żołnierza. Gdańsk był jednym z 5-ciu największych i najbogatszych miast owoczesnej Europy, miał dużo wód i bagien dokoła, opasał się fosami i wałami, umiejętnie na sposób holenderski wyprowadzonymi: nie bezzasadnie więc mniemał, że jest dostatecznie zabezpieczony od oblężenia. Liczył też na sojusze z obcymi panami i śmiało ugaszczać wspaniale posłów moskiewskich (3 czerwca), jadących do cesarza.

Batory nie ulękł się ich, ani się zawahał w działalności konsekwentnej. Powołał sejm walny do Torunia na dzień 4 października, ale już 24 września 1576 r., przebywając w Malborgu, wydał na Gdańszczan wyrok, jako na buntowników; zabronił spuszczać Wisłą lub dowozić ziemią zboże do Gdańska; dwu burmistrzów, poselstwo sprawujących, aresztował i odesłał do Łęczycy; uniwersałami z d. 26 września i 9 października wzywał stany pruskie do gromadzenia rycerstwa i miejskich drabów, wozów, żywności w Starogardzie pod do-

wódtwem wojewody pomorskiego Achacego Czemy; wkroczył z swym nadwornym żołnierzem na terytorium zuchwałego miasta, które się dopuściło rabunków i gwałtów na posiadłościach biskupa Karukowskiego i na klasztorze Dominikanów; opanował zameczek Grabiny (Grebin) nad rz. Motławą o 2³/₄ mili od Gdańska; kazał pustoszyć okolicę; podjechał aż do Schönfeldu o pół mili od fortyfikacji; ale własnymi oczyma przeświadczył się o niepodobieństwie zdobywania ich szturmem lub opasywania oblężniczego szczupłą siłą. Po takim rekonesansie cofnął swoją gwardyę do Tczewa, dowództwo nad nią powierzył Janowi Zborowskiemu, kasztelanowi gnieźnieńskiemu, a sam pojechał do Torunia na sejm opóźniony, bo zagajony dopiero 19 października.

Na tydzień przedtem, 12 paźdz. zmarł nagle w Ratsbo- nie cesarz Maksymilian: więc i wojenna jego wyprawa rozchwiała się, Gdańsk utracił pozory wierności elektowi swemu, a trwał jednak przy podanych poprzednio warunkach. Dla obrony majestatu Batory potrzebował hojnego i gorliwego poparcia od sejmu: jakże się zgorszył i oburzył, gdy napotkał powszechną nieufność, niechęć, oporność względem wszelkich wniosków swoich! Nie znamy toku obrad, ponieważ nie doszedł nas żaden dyaryusz: wiemy tylko, że podatku na zaciągi wojska odmówiono; że dano moc wysłania wici na pospolite ruszenie, zgoła nie przydatne do zdobywania twierdz; że Batory wybuchnął gniewnymi słowami, które jeszcze bardziej zajątrzyły w izbie poselskiej obawę o naruszenie wolności szlacheckiej; że po 6-tu tygodniach sejm rozszedł się bez konkluzji, bez konstytucyj wpisywanych do Księgi Praw. A Gdańszczanie, gotując się na wiosnę do walki orężnej, robili zaciągi w Niemczech i sprowadzili sobie wodza Hansa Winkelburcha Kolończyka (von Koln), wstawionego niegdyś obrońcą Magdeburga od wojsk cesarskich, 15 zaś lutego 1577 r. wykonali wyprawę tłumną na Oliwę i zrujnowali to opactwo razem z kościołem, zrzadzając szkody na 30.000 zł. Zapobiegali w ten sposób, aby się tam nie usadowił Weyher; zarazem też mścili się za ogłoszoną przez króla banicję (12 lutego) i konfiskatę na rzecz skarbu wszelkich należności lub kapitałów, jakie posiadali w miastach koronnych.

Srogości tych edyktów nie odpowiadała zbrojna potęga

króla Stefana. Jedynie w Pucku jego starosta Ernest Weyher strzegł wybrzeża, rozciągając swą czujność aż do portu gdańskiego. Miał on jakieś statki strażnicze (speculatores), około 1000 piechoty niemieckiej i ze 400 koni jazdy; d. 21 lutego 1577 r. ośmielił się schwytać około Heli 2 okręty duńskie i zabrać z nich ładunek towarów, przywieziony na 200 wozach do Pucka; lądem podsuwał się aż pod mury Gdańska, wyrządzając mu szkody. Ale wojowniczość ta nie na wiele się zdała, gdy król duński Fryderyk III wysłał swego admirała z 19 wielkimi okrętami, 7 galerami i 4 pinkami. Wysłał Batory wici, lecz z niezwykłym oświadczeniem, że zamiast popolitego ruszenia powołuje ochotników z pocztami jak najlepszymi. Potem wołał senatorów do Włocławka na konwokacyę, odwoływał się do sejmików i wydawał listy przypowiednie na zaciąg żołnierzy—ale z jakich pieniędzy? Nie wystarczyły mu już własne zasoby i zabrane w Knyszynie skarby Zygmunta Augusta: musiał pożyczyć 70.000 zł. u dzierżawcy ceł Rokosowskiego i dać mu w zastaw koronę, a 200.000 od margrabi brandurskiego Jerzego Fryderyka za przyznanie mu opieki nad chorym szycznie i umysłowo księciem pruskim, lennikiem Polski, rządzonym dotychczas przez uległych królowi polskiemu radców. Zaciągami i pocztami ochotniczymi powiększyła się nieco siła hetmana nadwornego, Jana Zborowskiego, ale mało co przeniosła 2.000 głów, mianowicie składała się z 1133 koni usarskich, 215 kozackich wraz z Tatarami królewskimi i kasztelana międzyrzeckiego, pieszych Węgrów królewskich 600, hetmanowych hajduków 30 i Firleja Jędrzeja kasztelana lubelskiego 100, nadto z dworu królewskiego, który liczył 40-u Węgrów i 79-u Polaków konnych. Mając leże zimowe w Tczewie (Dirschau), Zborowski z taką garstką wykonywał groźby królewskie i robił wycieczki pod Gdańsk. Zmykali przed nim na razie miejscy żołnierze, ale natchnął ich odwagą Hans von Köln; zamierzył on uderzyć na Zborowskiego niezwłocznie, dopóki nie nadejdą z Polski większe siły.

Atak miał być podwójny: lądowy i wodny. Strzelcy w liczbie 210, na czterech statkach krytych i działami uzbrojonych mieli przypłynąć do Tczewa, ostrzelać i zdobyć go szturmem w tym samym czasie, kiedy się będzie toczyła bitwa polowa. Wojsko lądowe było prawie dwukrotnie większe

od królewskiego, bo liczyło z górą 3 000 knechtów pieszych, 400 rajtarów zaciężnych i tyluż miejskich kawalerzystów, dział śpiżowych 7 i hakownic żelaznych 30. Taka przewaga liczebna wróżyła pewne zwycięstwo: w nadziei obfitych łupów skwapliwie przyłączyli się do wojska mieszczańskie pod dwiema chorągwiami cechowymi w liczbie niepewnej, podawanej na 8 lub nawet na 10 tysięcy. Wychodzenie z miasta dwiema bramami zabrało trzy godziny, d. 16 kwietnia.

Zawiadomiony przez swe czujne straże z roty Strusia Zborowski odgadł trafnie zamiary nieprzyjaciela. Burmistrzom Tczewa przypomniał przysięgę wierności, złożoną królowi; kazał im bronić miasta; do pomocy zostawił im 50 drabów z roty Firleja; rotmistrza Karchowskiego z 60 Tatarami wysłał nad Wisłę do pilnowania oczekiwanej flotylli i kazał bębnić na wymarsz, a żeby zagrozić drogę Hansowi »z Kolna«, posunął się o milę za miasto pod wieś Rokitki, gdzie jedyny mostek dawał przejście przez rz. Motławę, płynącą wśród bagien. O pół mili dalej pod wsią Langowem (Lęgnów?) zanocowali Gdańszczanie, lecz Zborowski nie kusił się o napad niespodziewany i trzymał swoje wojsko pod bronią, nie pozwalając mu zsiadać z koni. Nazajutrz 17 kwietnia 1577 r. od wczesnego ranka nadciągały wielkie chorągwie rajtarów i knechtów wzgórzami poza Motławę, a ich wódz, »człek w sprawach rycerskich nie prostak«, obejrzawszy miejscowość, planował oskrzydlenie i odcięcie Polaków od Tczewa, jak tylko dadzą się słyszeć wystrzały działowe z flotylli. Tymczasem wysłał drogą na Rokitki 200 rajtarów, którzy ucierać się zaczęli z czatami polskimi; na wzgórzach postawił mieszczańskich z armatami i osłonił ich płotem z dylów, które zabrał na wozach; żołnierzy zaś swoich poprowadził w kierunku południowym przez wieś Lubieszowo i przez groblę, przedzielającą jezioro Lubieszowskie, na upatrzoną pozycję. Groblę przecinała rzeczulka: wypadło rzucić przez nią most. Ale Zborowski nie dał się »ogarnąć«: o południu opuścił Rokitki, zabezpieczwszy się od harców rajtarskich zerwaniem mostu na Motławie, i ruszył ku jezioru szeroko rozwiniętym czołem. Zagrzani przemową jego zwinni hajducy na prawem skrzydle i cała kawalerya na lewem uderzyli z takim impetem, że knechci nie zdążyli dać drugiego wystrzału z swoich mu-

szkietów, ani pikinierzy nie zdołali odeprzeć wdzierających się napastników do wnętrza rot. Chorągiew usarska Strusia zakoczyła Niemców od tyłu i przeraziła ich. Rzucili się nazad, ale wążka grobla pokryła się wkrótce ich trupami, które zrzucali do wody hajducy, torując przejście dla swojej konnicy. Mieszczanie gdańscy doznali także popłochu: porzuciwszy swoje płoty obronne i działa, uciekali bezładnie, a zwycięzcy gonili i siekli ich na przestrzeni $3\frac{1}{4}$ mili aż do wsi Pruszcza (Praust). Daremnie Zborowski kazał trąbić do odwrotu, ozwały się bowiem wystrzały flotylli z pod Tczewa. Miał przy sobie tylko 200 koni, tyle też tylko posłał na poratowanie miasta. Szczęściem flotylla, domyśliwszy się porażki wojska lądowego, odpłynęła pośpiesznie, nie nie dokazawszy, ale też nie poniosłszy szwanku. Tymczasem droga lądowa zasłata się trupami; Na placu bitwy pogrzebano 4416 poległych; nie wiadomo, ile utonęło i padło podczas pościgu; do niewoli poszło 1000; do Gdańska wróciło tylko 2.000 pieszo i 200 konno. Klęska była zupełna; wszystkie sztandary, 150 wozów, armaty i mnóstwo rusznic stały się zdobyczą Zborowskiego. Hans Winkelbruch uratował się od pościgu, ale w Gdańsku o mało nie rozszarpały go wdowy, upominając się o poległych mężów swoich. Zborowski bez przechwałek i słusznie pisał do króla, że mógłby »oddać mu i miasto Gdańskie za takim postrachem«, gdyby otrzymał posiłki. Ale dotychczas »ani jednego człowieka« mu nie przysłano.

Tego samego dnia, 17 kwietnia, król wyjechał z Włocławka do Warszawy; doniesienie o zwycięstwie dogoniło go dopiero 19-go w odległym o mil 40 od Tczewa Gąbinie. Zużytkował je niezwłocznie przez odezwy, rozesłane do dygnitarzy i urzędników oraz do sejmików w całej Koronie; skutek był taki, że duchowieństwo na odbytym w Piotrkowie synodzie złożyło 33.000 zł. w gotowiznie i zobowiązało się zebrać 70.000 »zasilę miłosiernego«; sejmiki też generalne w Korczynie, Kole i Warszawie, chociaż zaznaczały nielegalność decyzji podatkowej bez sejmu walnego, pozwoliły przecież na pobór podług uchwały sejmu lubelskiego z 1569 r. Ale nie rychło można było doczekać się tych pieniędzy, kiedy uniwersał poborowy wychodził dopiero 20 czerwca, już z obozu. Wszak działania wojenne musiały toczyć się latem.

Wrócił też król na ziemię pruską, do Brodnicy, już 1 maja i obszerną rozwinął korespondencję względem przewozu armat i amunicji z Tykocina, przysposobienia materiałów do mostu, ściągania opłat z królewszczyzn, zaciągania pożyczek, werbunku żołnierzy. Po dwu tygodniach przeniósł się do Malborga na wspólną pracę z J. Kostką starostą tamecznym i wwdą sand., który dotychczas głównie czynił przygotowania do kampanii oblężniczej. Tu przybyło kilku najżywczejszych królowi senatorów z pocztami ochotniczymi, ale nie tak licznymi, jak na elekcyę lub na paradę wjazdów królewskich do Krakowa — zaledwo od kilkudziesięciu lub kilkunastu koni. Nie był jeszcze senatorem Jan Zamojski, od roku sprawujący znakomicie obowiązki podkanclerzego koronnego: dostarczył jednakże ze swej szlacheckiej fortuny 37 czy 40 koni i doskonałego, chociaż młodego rotmistrza, Stanisława Żółkiewskiego, który okazał się zdatnym nie tylko do służby rycerskiej, ale i do gospodarstwa wojskowego tak, iż miał sobie powierzone wypłaty żołdu. Ale przygotowania te za długo trwały. Gdańszczanie ochłonęli z »postrachu« i zastąpili pobite wojsko swoje nowymi zaciągami. Wysłali nasamprzód członka swojej rady wojennej Matysa Czitwita z prośbą o pomoc do króla duńskiego. Ten okazał im wszelką życzliwość z powodu urazy do Polaków za ułżenie jego władzy nad morzem przez Weyhera: odroczył na rok spłatę długu 25.000 talarów; dozwolił wolnego przejścia i przewozu żołnierzom, zwerbowanym w Niderlandach lub gdzieindziej; w swoim też królestwie pozwolił zwerbować 400 do 500 ludzi. Po 10 dniowym pokoju w Kopenhadze (21 — 31 maja) Czitwitz udał się do Lubeki i zorganizował werbunek w Niemczech. Z pa-zportami duńskimi i na okrętach duńskich zaczęły przybywać do Gdańska chorągwie najemnicze z kolei: najprzód, już 2 czerwca weszło 873 knechtów, którzy w połączeniu z dawniejszymi żołnierzami regimentu niemieckiego skompletowali 6 chorągwi piechoty i jedną jazdy; 15 czerwca z Niderlandów przyplłynęli Szkotowie, doskonale wyćwiczeni strzelcy, z których na początku lipca, gdy przybyli strzelcy wallońscy i gaskońscy, złożył się regiment szkocki o 6 u chorągwiach, pod komendą pułkownika Wiliama Stuarta. Nadto z mieszczan, z »synków miejskich« składało się 9 chorągwi. Magistrat gdań-

ski uznał załogę taką za dostateczną do obrony miasta i d. 8 lipca dał polecenie swoim posłom, aby nie przyjmowali i nie zachęcali żołnierzy, gromadzących się w Danii nad Sundem, do służby.

Chociaż nie było jeszcze bastyonów, ani żadnych fortyfikacyj na górach Biskupiej i Gradowej, ale istniał już mur dookoła całego miasta, istniały blokhausy i baszty, nadawały się do celów obronnych obfite wody rzek Raduni, Motławy i Wisły. Teraz więc Gdańszczanie ufortyfikowali wyspę Spichrzową; usypali groblę za miastem koło dzisiejszej Steinschleuse; zbudowawszy śluzę, zaleli nizinę na milowej przestrzeni wodą z Motławy; w odległości zaś 1½ mili ku północy, nad brzegiem morza posiadali jeszcze forteczkę t. zw. Latarnię (Lanterne) czyli Weichselmünde (Wisłoujście), która dziś tym nazwom nie odpowiada, ponieważ latarni morskiej nie posiada i nie przy ujściu Wisły leży, lecz ma przed sobą Westerplatte, dużą wyspę, tworzoną z osadów neptunicznych od początków XVII w. Tę dawniejszą forteczkę Gdańszczanie umocnili odarniowaniem, palisadami i szańcem. Nie pożałowali też przedmieść swoich, zwanych Hoppenbruch, Schottland, Schidlitz, Neugarten, Stolzenberg: spalili je wraz z szpitalem.

Król wyruszył z Malbarga 7 czerwca z 22 armatami, 26 puszkarzami i nam nieznanym dokładnie dworem wojkowym. Przez Wisłę, na brzeg jej lewy, przeprowił się w Tczewie, gdzie zrobił przegląd zwyciężkich rot Zborowskiego, kazałszy im zająć te same stanowiska, na jakich stoczyli bitwę lubieszowską; potem ugościł bankietem, oddał im w nagrodę cały okup jeńców i poprowadził pod Gdańsk. Tam miały połączyć się z piechotą niemiecką i konnicą zwerbowaną przez Weyhera starostę puckiego. Wszystkie połączone wojska oszacował kronikarz gdański Knoff na 7.000 jazdy i 4.000 piechoty; ale musiała to być przesadna rachuba, skoro Zborowski i Weyher mieli razem niespełna 3.500 żołnierza pieszego i konnego, niepodobna przecież potroić tej liczby nawet przez doliczenie czeladzi. W każdym razie słaba była siła, gdy wystarczała do obsaczenia zaledwo czwartej części obwodu murów miejskich.

Rada wojenna odbyła się 12 czerwca zapewne w Pruszczu (Praust) wśród sporów o plan działań. Król zamierzał zdobyć Latarnię; popierali go Weyher i podkanclerzy Zamoy-

ski; przeczyli mu dwaj wojewodowie, Kostka sandomierski i Firlej lubelski, tudzież Jan Zborowski hetman nadworny twierdząc, że w mieście zbuntuje się pospólstwo przeciwko magistratowi swemu, jak tylko zagrają polskie działa oblężnicze. Wynikło stąd rozdwojenie planu. Batory, czyniąc ustępstwo, pozwolił zatoczyć obóz na wzgórzach, zasłaniających miasto od strony zachodniej; sam ulokował się w kilku niedopalonych domach na Stolzenbergu, a baterye wysunął na górę Biskupią (Bischofsberg) d. 13 czerwca; jednakże Weyherowi kazał usadowić się z cicha o $\frac{3}{4}$ mili za miastem dla przygotowania ataku do Latarni.

Zdanie oponentów okazało się błędnem. W Gdańsku żaden bunt nie wybuchnął, a załoga odważała się nawet na zaczepne wycieczki. Wojsko królewskie musiało zasłonić się rowem głębokim, wykopanym od Szotlandu przez górę Biskupią ukośnie aż do Sandgrube i budować kasztel czyli blokhaus. Działa jego nie wiele szkody wyrządzały miastu, bo kule dosięgały tylko wysokich baszt i kościołów, lecz w bramach i wałach nie mogły zrobić wylomu dla tego, że góra, na której stały, była zbyt wysoką, stromą i blizką. Przednie straże królewskie i gdańskie oglądały się wzajemnie, obrzucały się podajankami, staczały codzienne utarczki. Rada miejska prosiła wprawdzie o układy i przybyli na ratusz czterej pełnomocnicy królewscy d. 17 czerwca, ale nie zdołali nakłonić jej do przyjęcia przyniesionych warunków ugody; przemówili przez otwarte okno do ludu, tłumnie zgromadzonego na Długim Rynku (Langenmarkt), oskarżając burmistrza i rajców, ale bezskutecznie; więc na nowo zwrócili się do Rady i spierali się z nią przez dni 12 przy trwającym tak długo zawieszeniu broni; wreszcie 29 czerwca odjechali z niczem i wnet zagrzmiała kanonada; moździerze zionęły kulami ognistemi; z miasta zaś rzeką Motławą Szkotowie i lancknechci niemieccy podpłynęli pod bramy Jakóba i Bożego Ciała, uderzyli na oddział polskiej piechoty, zabili jakoby 150 i złupili ich odzież, straciwszy swoich tylko 16-tu ludzi.

Tymczasem Weyher wystawił przed obozem swoim na brzegu Wisły zachodnim baterię z 14-tu dział i silnie ostrzeliwał z nich Latarnię. Uszkodził ją znacznie, gdy spotkała go przykra niespodzianka. Przed świtem 3-go lipca przyplęnęło

z Gdańska łodziami 850 strzelców niemieckich pod kapitanami Ungerem, Farensbachem i Ranzau'em oraz 330 Szkotów pod trzema chorągwiami kapitana Murray'a. Wylądowali oni i dopadli do obozu Weyhera po cichu, a straż przednia, złożona z 30-tu Niemców nie uderzyła na trwogę. Pomawiano ich o zdradę, lecz nie ukarano; wolimy przeto wierzyć tradycji gdańskiej, że byli pijani po jakiejś uczcie, wyprawionej przez Weyhera dla gości. Jakkolwiekby, zaskoczeni żołdacy roty niemieckiej poddawali się w niewolę; między nimi był jeden puszkarz; rota polskiej piechoty walczyła dzielnie, ale pokonać nieprzyjaciela nie mogła, licząc tylko 150 głów; zahamowała go dopiero jazda, gdy dosiadła koni. Była wysłana z obozu głównego chorągiew usarska Kazanowskiego, ale przybiegła za późno, kiedy padło już 400 czy 500 ludzi z królewskiego i 136 z miejskiego wojska; szanice zostały popsute; armaty największe 72 funtowe, utopione w Wiśle, jedna zagwożdżona, 8 czy 9 zabrane do miasta. Tak zrujnowaną pozycję król kazał opuścić. Nie czynił wszakże wyrzutów Weyherowi; a do żołnierzy jego przemówił nawet pocieszającemi słowy — przez tłumacza.

Jakiż atoli sposób użyty będzie na poprawę tych niepowodzeń? Rozczytując się w listach Batorego i Zamojskiego, nie umiemy odkryć dojrzałego planu. Przyznać musimy słuszność świadectwu Joachima Bielskiego, który wówczas w obozie królewskim przebywał, a potem w orszaku Firleja do Elbląga jeździł. Pisze on, że »nasi nic inszego nie czynili, jedno się namawiali a radzili: co czynić? Hetmanów też wiele było tak, iż nie wiedzieć, kogo było słuchać: więc między królem a Zborowskim waśń już była jakaś i nieufność... Dopiero tego żalowali, że króla w tem nie słuchali, który się chciał do Latarni z przodku ze wszystką mocą obrócić. Gdzie obóz przenieść wszyscy umyślili, a ten kasztel zburzyli, na którym Pękosławskiego z kilkiem set człowieka zostawić pierwaj wola mieli«. Rzeczywiście, po długich naradach, 15 lipca, zwinięto i spalono obóz sztolcenerski wśród utarczek z walecznymi Szkotami, przy kanonadzie z wałów gdańskich. Król, który wciąż groźnie i z poczuciem dostojenstwa swego domagał się uległości od »prokonsulów, konsulów, ławników, Stu Mężów i całego pospólstwa miasta królewskiego Gdańska«, cofał się

przecież, odchodził do Pruszcza, dalej do Grebina (17-go). wreszcie 19 go stanął na czas dłuższy u Głowy (Haupt).

Po co? Powiadano, że było zamiarem króla zrujnować ekonomicznie Gdańsk na rzecz Elbląga przez osuszenie Leniwki i zwrócenie Wisły do jej starego koryta czyli Karpówki, albo nawet i do morza za pomocą kanału, który możnaby wykopać na Mierzei czyli Nizinie Fryskiej (Nehrung). Zapewniano, że Leniwkę stworzyli niegdyś sami Gdańszczanie, kopiąc dla niej sztuczne koryto od miejscowości dziś nie zaznaczanej w urzędowych pruskich wykazach, lecz wówczas nazwanej Głową. Ta Głowa, oddalona na $3\frac{1}{2}$ mili od miasta, stała się wyspą, z czasem, w XVII wieku ufortyfikowaną przez Szwedów. Czy pomysł tak wielkich robót hydraulicznych gościł naprawdę w umyśle Batorego? Być może, ale bez należytego przygotowania i obliczenia, jak się okazuje z nieskuteczności poczyniony wysiłków. Rozkopanie tam i przerwanie jakichś obwałowań wyrządziło szkodę na kilka tysięcy złotych, więc nie zbyt uciążliwą, a po zawarciu pokoju naprawioną, gdy włóścianie z okolicznych dóbr królewskich byli użyci do robót (die wiedererbauung des zurissenen Weisselhaubt und der Themme an der Weissel). Zatopiono w Leniwce trzy statki, naładowawszy je kamieniami, lecz nie zatamowały one żeglugi. Domyślano się także zamiaru przeprowadzenia tutaj wojska na brzeg prawy, ponieważ wystawiony został most na łodziach: ależ podobny most mógł być i był później urządzony poniżej Gdańska pod samą Latarnią. Głowa nie przedstawiała ani ułatwień, ani większego bezpieczeństwa, jak się przekonywamy stąd, że Gdańszczanie przy płynęli na trzech okrętach, eskortowanych przez konnicę, i most zburzyli, a król pociągnął pod Gdańsk powtórnie lewym brzegiem. Wobec takich dziwów pozostaje nam wolność domysłów, oparta na korespondencyi z Elblążanami. Batory zażądał od nich 10-u okrętów, uzbrojonych w armaty, dla urządzenia straży morskiej (ut milites propter custodiam maris habeamus) i dla działań przeciwko buntownikom; zastrzegając jednakże, iż te okręty nie będą wychodziły na pełne morze i nie mają nikomu innemu szkody wyrządzać, mianowicie: ludziom królów duńskiego i szwedzkiego oraz miast hanzeatyckich. Rzeczywiście te okręty przysły pod Latarnię (8 sierpnia). Jestto dowód pe-

wniejszy od wszelkich frazesów, że Batory zamierzał przedsięwziąć atak na Latarnię nową, potężniejszy od poprzedniego. Starał się też powiększyć swoje wojsko lądowe, przekonawszy się o niedostateczności sił dotąd czynnych, a zanim te starania mogły być wykonane, wolał odprowadzić z pod niezdobitych fortyfikacyj demoralizowanego porażkami żołnierza i zabawić go jakąkolwiek robotą.

Druga wyprawa zaczyna się już na początku sierpnia. Zmierzając ku ujściu Wisły, król ominął miasto i stanął d. 7-go nad jeziorem przy wiosce Zaspie (Saspe-See) wówczas dużem, dziś zasypanem w większej części przy budowie fortu pruskiego pomiędzy Rangirungshof Saspe i Brösen czyli Brzezmem, stacją drogi żelaznej Gdańsk-Neufahrwasser. Przed sobą nad samym brzegiem Wisły postawił Weyhera z piechotą i całą artylerią, liczącą dział 20; po za sobą na zachód pod Konradshammer, pomiędzy zburzoną Oliwą i nadbrzeżnym Gładkowem (Glettkau) kazał zatoczyć obóz dla wojska konnego i pozostałej piechoty.

Jakaż była siła liczebna tej armii? Sam Batory, rozmawiając z posłami książąt niemieckich po ukończeniu wojny (około 14 grudnia) powiadał, że ma 8000 wyborowej jazdy i do 20.000 piechoty; chwalił się przytem możliwością powołania 100.000 jazdy szlacheckiej »dobrze wyćwiczonej (bene instructorum). Nie obchodzi nas tutaj pobudka do takich przechwałek: stwierdzić tylko winniśmy, że żadna z tych liczb nie znajdowała się na zaznaczonych powyżej stanowiskach. Grono senatorów w porównaniu z dawniejszem czerwcowem powiększyło się wprawdzie, ale niezbyt obficie. Przybyli: Zborowscy Piotr wwda krak. i Andrzej marsz. nadw., Jan Służewski wwda brzeski, Andrzej Tęczyński wwda bełzki, Piotr Potulicki wwda plocki; kasztelanowie: trocki Eustachy Wołłowicz, warszawski Albert Ręczajski, dobrzyński Jan Działyński, biecki Firlej Mikołaj (drugi) Każdy z nich miał przy sobie poczet od kilkunastu do kilkudziesięciu koni; większą liczbą 200 złotych knechtów przyprowadził tylko marszałek w. kor. Opaliński. Wwda podolski Mielecki nie przybył mimo listownego zaproszenia, ale przysłał 150 koni. Nie przybył też prymas, ale przysłał 200 piechoty, Mazurów. Wiemy jeszcze o 50

ludziach od Ościka z Litwy i o 50 od jakiegoś Płazy — oto i cały zastęp ochotniczy, nie przewyższający widocznie tysiąca głów. Więcej rachować należało zaciężnych, ale i tu rachuba jest wciąż wątpliwa, ponieważ umowy z żołnierzami były zawierane na kwartał, albo nawet na miesiąc: więc jedni odchodzili, drudzy przybywali, a nikt nie robił raportów dziennych. Przypadkowo dowiadujemy się, że przysłane przez siostrę króla z Siedmiogrodu 5 chorągwi hajduków przysły 31 września t. j. po powtórnem cofnięciu się z pod Gdańska. Z rachunków skarbowych dowiadujemy się, że paręset głów piechoty zwerbowano z płacą od d. 6 sierpnia, około 300 z terminem 26 i 31 sierpnia, najwięcej we wrześniu: na ogół jednak liczba nowozaciężnej i dawnej piechoty nie dosięgła 1500 głów. Doliczając Weyherowych »czarnych knechtów« i jazdę tak dawniej rachowaną, jakoteż przybyłą świeżo z senatorami, nie przekroczymy liczby 6.000 głów wojskowych, oprócz czeladzi, która musiała być liczniejszą od rycerstwa. Było jeszcze 6-u kapitanów okrętowych, którzy na galerach frejbiterskich krążyli po Świeżym Habie (Frische Haf) i po zatoce gdańskiej (dostali oni ze skarbu 1220 zł.). Stracone armaty zastąpili Elblążanie tyłuż swojemi, wypożyczając je królowi na uzbrojenie okrętów. Do odlewania nowych dział umówiony był Włoch Hieronim Vitalis, ale dopiero od 1 września. Czy zdążył coś odlać? Nie wiemy. Kule armatnie większe i mniejsze, pełne i próżne, wyrabiał w kuźnicy opata wąchockiego sprowadzony z Węgier mistrz Andrasz Mikenszalcz, a zakupił je w ilości kilkuset centnarów łożny JKMcI Sebastian Ossowski.

Tymczasem Gdańszczanie naprawili uszkodzone mury Latarni, powiększyli jej załogę do 550 głów, dodali dział żelaznych 4 i prochu 20 półbeczków, usypali w pobliżu szanice dla swej najmniejszej piechoty szkockiej i francuskiej, wykomenderowanej z miasta. Możemy powziąć dość jasne wyobrażenie o Wisłoujściu owoczesnem z dwóch rysunków odręcznych, lubo niedoskonałych ani pod względem technicznej ścisłości ani artystycznego talentu (fig. 15). Jeden, znaleziony przez gen. Köhlera w rękopisie wrocławskim z 1598 r., przedstawia okrągłą murowaną budowlę z 2-ma wielkimi oknami i 11 strzelnicami, piętrzącą się wysoko ponad 4-ma przyległymi dom-

kami; ze środka wznosi się mniejsza w obwodzie ale wyższa wieża, a ponad nią słupy, na których niezawodnie była osadzona latarnia morska. Murowane jednakże ogrodzenie z narożnikami, bramą i oknami przybyło zapewne później, po ukończeniu wojny 1577 roku, bo nie wspominają o niem, ani o pło-

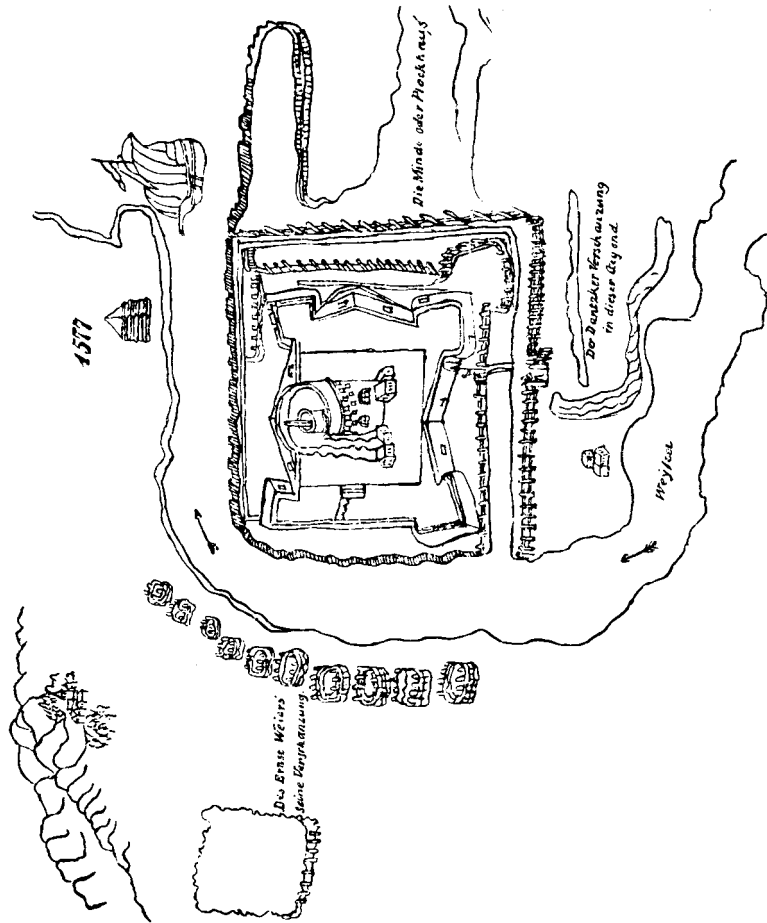

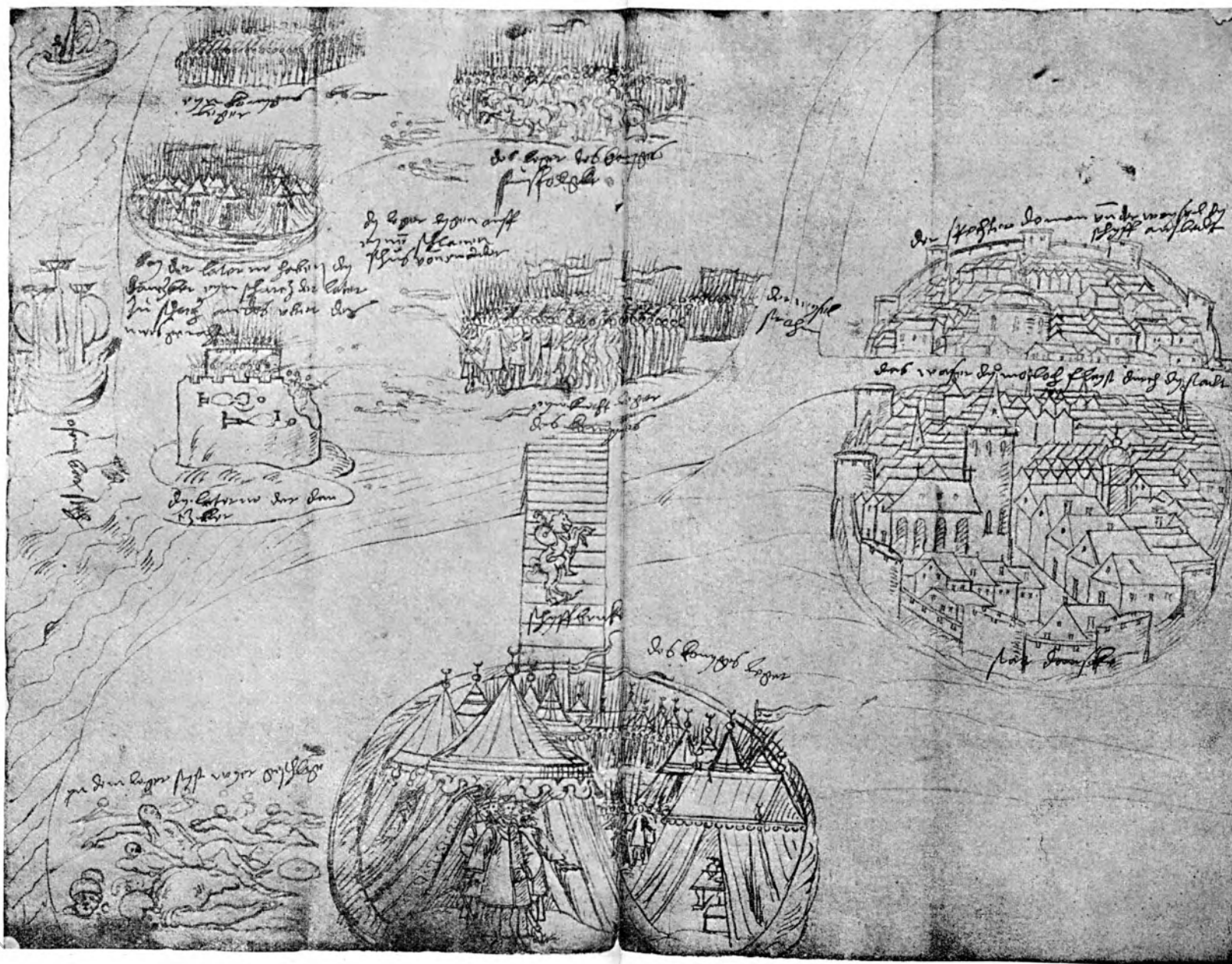
Fig. 15. Wisłoujście w r. 1598 podług kopii u Köhlera w jego »Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde«, tom I, tabl. XII.

cie zewnętrznym relacje piśmienne spólczesne. Największą cenę rysunkowi temu nadaje zarys wybrzeża, umocnionego palami i kamieniami, tudzież zaznaczenie okrętem miejsca, gdzie woda wiślana łączyła się z morską, tu bowiem odbył się przewóz pierwszej kolumny szturmowej Weyhera, opodal od

2*

koszów baterii jego, a w kierunku owego półwyspu czyli przyczółka, który 23 sierpnia stał się placem najzawziętszego boju. Lewy brzeg Wisły jest traktowany niedbale i nieudolnie: widzimy na nim jedyny obóz poza baterią i pasmo wzgórz z miasteczkiem, zapewne Oliwą, chociaż wyrysowana wieża pojedyncza nie odpowiada dwom istniejącym wieżom sławnego kościoła Cystersów. Drugi rysunek (fig. 16) znaleziony przez dra Behringa w Dreźnie, jest utworem społecznym ze szturmem ostatnim, gdyż był doręczony posłowi saskiemu d. 17 września 1577 r. przez Ferdynanda von Schönaich. Przedstawia Latarnię podobnie, ale dokładniej. Blokhauz jest o dwóch kondygnacjach, składających się z dwóch baszt o różnych średnicach (30 kroków wewnątrz dolnej, większej). Na obu platformach widzimy żołnierzy z pikami, armaty wyglądają ze strzelnic; w dolnej baszcie jest już wyłom, sięgający do połowy wysokości. Nie masz tu ujścia Wisły, ale za to mamy obóz wojska gdańskiego, poza którym ukazuje się grupa polskiej piechoty. Nadto na lewym brzegu rzeki widzimy króla z orszakiem swoim przed namiotem i mnóstwo innych namiotów rozmaitego kształtu, ale zawsze nacechowanych półksiężycami. Oczywiście pan Schönaich złośliwie przypisał Batoremu godło hołdownika tureckiego. Wreszcie na uwagę zasługuje jeszcze most z harcującym jeźdźcem. Rzeczywiście, wiemy z relacji i z rachunków, że Weyher dostarczył 13 tu statków, które zostały powiązane mocno linami i łańcuchami; że pomost miał szerokości na 3-ch ludzi obok siebie maszerujących; że król kazał zrobić szaniec przedmostowy i obsadzić go strażą. Wiemy nadto, że na morzu stały duńskie i gdańskie okręty wojenne; nie śmiały do nich zbliżyć się mniejsze okręty frejbiterów polskich. Do ostrzelania obronnego kazał król zbudować blokhauz na brzegu, lecz robotnicy nie wydadżyli z dokończeniem budowy.

Dzięki tym dwom niezgrabnym rysunkom zrozumiemy przebieg działań przy powtórnym ataku Latarni, a nie łatwo dałyby się wytłómaczyć teksty źródłowe za pomocą map dzisiejszych wielce odmiennych od rzeczywistości owoczesnej. Weyher naprawiał swoje kosze już od 8 sierpnia i ustawiał 18 dział naprzeciwko baszty, a 2 działa na drugiej baterii obrócił ku miastu dla tamowania komunikacji z Wisłoujściem.

Ryc. 16. (do str. 20, II). Obozy i wojska dokola Latarni pod Gdańskiem, w r. 1577, podług rysunku Ferdynanda von Schönaich.

Czujnym i czynnym był nieprzyjaciel. Gdy hajducy węgiersey zajęli las dębowy pod Schellmühl (9 sierp.), zaraz zaatakowali i wyparli ich Szkotowie gdańscy; podobnież odebrali im posterunek pod Fürstenwerder 11 go, a 12-go zaszła większa potyczka pod kaplicą Jerusalem pomiędzy 5-ciu chorągwiami piechoty polskiej i 300 żołnierzami gdańskimi; miało paść 180 Polaków, ale do wywiezienia wszystkich trupów wystarczyło tylko 17 wozów. Nie przeszkodziły utarczki takie działaniu artylerji. Ogień jej rozpoczął się 11-go i wzrastał się w ciągu dni 10 ciu. Narachowano wystrzałów 9875. Nie były znane wówczas bomby, ale ciskano kule rozżarzone czyli t. zw. ogniste. Wznieciły one pożar, który trwał przez dwa dni, 21 i 22-gi, stopił jedną armatę i obalił górną wieżę; obrońcy jej zejść musieli do dolnej, znacznie też podziurawionej. Nadeszła tedy chwila zdobywania szturmem.

23-go sierpnia Weyher rozpoczął tę czynność, przeprawiając piechotę swoją statkami przez Wisłę na półwysepki czyli przyczółek, wysunięty na morze. Ochoczo porywali się żołnierze, bo rzucili nawet losy: czy przodować mają Polacy, czy Niemcy lub Węgrzy? Pięć razy przybijały statki pomyślnie, ale za szóstym obrotem dostrzegła je załoga Latarni, a na pomoc jej wypadli z oszańcowanego obozu Szkotowie i Francuzi; przybiegła też jedna z chorągwi mieszczkańskich, wysyłanych po kolei codziennie do wzmacniania robót obronnych. Nadto od strony morza ozwały się działa z okrętów duńskich. Żołnierze weyherowscy byli wzięci w dwa ognie, a raczej w obręcz ognistą, sami zaś nie mogli należycie bronią władać w ciasnocie na wązkim skrawku ziemi; wydierali z niej kamienie, żeby się zastłonić barykadą; niektórzy spadali, inni skakali z rozpaczą do morza. Powiadano, że Weyher przychylił się do klęski, puszczając z wodą statki przewozowe, jakoby dla pokazania żołnierzom, że niema możności odwrotu i cofania się. Prawdopodobniejszą jest wiadomość gdańska, że statki były ściągane i zatapiane przez Duńczyków. W każdym razie zginęło na przyczółku 300 do 400 ludzi. Działo się to »o nieszpornych godzinach, a trwało aż do zajścia słońca«. Z drugiej strony na równinę prawobrzeżną wchodziły piesze poczty Mieleckiego, Andrzeja Zborowskiego, Płazy, Żbikowskiego i ostatek czarnych knechtów. Weyherowych razem

około 800 głów: ale przy zapadającym zmroku i przez całą noc nie nie wskórały. Nazajutrz 24-go przybyli Mazury prymasa i Litwini Ościka; walka wzmogła się już od świtu; Polacy zbliżyli się do Latarni na rzut kamienia i opanowali jeden szaniec (Ostbollwerk): ale i z Gdańska przybywały chorągwie mieszczkańskie z najwyższym komendantem Hansem Kolończykiem, który przyprowadził dwie armaty. Posiłkował on Szkotów i Gaskończyków Jana Garon w ataku na przyczółek, broniony uporczywie przy pomocy barykady kamiennej. Padł Hans Kolończyk, ugodzony kulą między oczy; lżejsze rany odnieśli Farensberg i komendant Latarni pólkownik Georg von der Schweinitz. Strzelanina ustała ledwo o godzinie 5-ej po południu. Szturm nie udał się. Polacy nie zdobyli Latarni. A stracili w dniu tym znowu 500 ludzi. J. Bielski przyznaje, że »z naszych ledwie połowica już była została... Dwu chorągwi (sztandarów) od naszych dostali (Gdańszczanie): jednej Ościkowej, a drugiej arcybiskupiej«, pierzchnęli bowiem »nowotni« Mazurowie i Ościkowi piechurowie, którzy »tegoż dnia przyszli«. Relacja niemiecka wspomina o kilku działach porzuconych przy odwrocie. Kto hetmanił Polakom w tej bitwie? Nie wiadomo. Zastyszeliśmy nazwisko Secygniowskiego Jakóba, który został przez króla mianowany wodzem (einen neuen Feldtobersten), ale podobno w październiku, a więc po zwinięciu obozu oblężniczego. Nikt ani słówkiem nie wspominał, żeby sam król miał kierować walką, a nawet żeby się pojawił na prawym brzegu.

Potem od 26 sierpnia budowany był blokhauz na lewym brzegu i umacniano szanice przy moście weyherowskim. Przeprowadzono 8 chorągwi na brzeg prawy i ponawiano szturm 28 go, znowu z niepomyślnym skutkiem. Jednakże magistrat gdański postanowił zniszczenie tego mostu. Kazał puścić i podpalić sztukę, naładowaną drwami i słomą, lecz strzelcy polscy nie dali jej wypłynąć na nurt Wisły (29 sierpnia). Innym sposobem ofiarował się wykonać to zadanie Holender Dirk Hendrich, żądając nagrody 200 talarów. Magistrat przyjął jego propozycję i dał mu 20 strzelców oraz kilka dział małych i 50 łasztów ładunku. Śmiało, nie zważając na wystrzały posterunków polskich, podpłynął on z wiatrem pomyślnym do mostu, porąbał liny, porozrywał łańcuchy i puścił

statki z wodą do morza. Wtedy sześć chorągwi niemieckich z polskiego wojska, stojących na prawym brzegu, złożyło broń, poddając się Gdańszczanom. Żle na tem wyszły: przywitano je ogniem tak, że ocalało zaledwo 30-tu ludzi.

Po takiej klęsce Batory zwątpił o wykonalności swego planu: zaniechał oblężenia Latarni i d. 6 września wyprowadził wojska z obozów, ale porozmieszczał je małymi oddziałami w punktach zbiegu dróg jezdnych dla przecinania ruchu handlowego i wszelkich komunikacyj, większe zaś komendy konne i piesze postawił w miastach Starogardzie, Tczewie, Fūstenau, Sobowitz. Wioskę Pruszcz (Praust) oszańcował, zamierzając trzymać w niej załogę chociażby przez całą zimę

Gdańsk wyzwolił się od oblężenia i szturmów, nie odzyskał przecież swobody i odczuwał codziennie ucisk zbrojnej ręki królewskiej. Chciał wyrzucić zemstę na Elblągu: więc uprosił admirała duńskiego Eryka Munka, aby łącznie z flotą gdańską natarł na port i na wrogie miasto. Wyprawa ta, trwająca od 10 do 28 września, nie udała się, bo przysłany przez króla Kasper Bekiesz dzielnie odparł napastników po wyładowaniu i zapędził ich na okręty z powrotem. Na lądzie Gdańszczanie wojować nie zamierzali; obsaczenia przedziurawić nie mogli; otworzyć drogi dla transportów nie byli w stanie: więc doznawali braku artykułów pierwszej potrzeby i ponosili ogromne straty na zatamowaniu handlu. Setka okrętów kupieckich stała bez ładunku przed magazynami, 60 okrętów cudzoziemskich było sekwestrowanych przez króla (zapewne przez frejbiterów królewskich) w Hafie Kurońskim; hajducy, Tatarzy wpadali na Mierzeję gdańską, odpędzali bydło, podsuwali się zniecka pod fortyfikacje miejskie. Wśród utrapień takich radosnym wypadkiem stało się przybycie wielkiego poselstwa od książąt Rzeszy niemieckiej z pośrednictwem do układów pokojowych.

Poselstwo to zameldowało się z Kwidzyna 9 września, lecz musiało czekać przez tydzień na zaproszenie od króla z powodu przenosin jego do Malbarga. Dopiero 17 września wprowadzono je paradnie i ceremonialnie do miasta, gdzie przygotowano dla nich stosowne gospody, a 19 go o godzinie 8 rano zaprowadzono na zamek przed majestat królewski na pierwsze posłuchanie. Raporty von Bock'a i Dr. Paulego, skła-

dane elektorowi saskiemu a dla dzisiejszego historyka cenne, zaznaczają wrażenie imponujące, jakiego posłowie ci doznawali na widok świetnej konnicy z posrebrzanymi lub złoceniemi tarczami, lamparciami, tygrysiemi, niedźwiedziami skórami na koniach, szpaleru piechoty różnobarwnej, wyciągniętego przez trzy podwórza zamkowe, milicyi miejskiej w brmach, trabantów czyli drabów z halabardami na schodach i przedpokojach, wreszcie sali tronowej w istniejącej do dzisiaj kwadratowej, sklepionej nad pojedynczą granitową kolumną, komnacie, zwanej Meisters kleiner Remter. Bogate były ubiory 12-tu senatorów, siedzących przy tronie złocistym, osłonionym draperjami z purpury i złotogłowa; skromniej przedstawiała się im postać Batorego: w węgierskiej szkarłatnej długiej sukni, sobolami podbitej, na 8 kryształowych guzików zapinanej, w żółtych podkutych węgierskich ciżmach czyli trzewikach, w czarnym polskim kapelusiku z kitą, perłami i szafirem. Wprowadził i przedstawiał wszystkich 14-tu posłów marszałek nadworny Andrzej Zborowski; król witał każdego lekkim ukłonem, a podkanclerzy Zamojski dał dyplomatyczną odpowiedź. Po tem ceremonialnem posłuchaniu nastąpiły narady poufne względem warunków pojednania, które posłowie powieźli do Gdańska (4 października); spędzili tam dni dziesięć; wrócili do Malborka; jeździli po raz drugi 2 listopada — wrócili 22-go, wyjednali niektóre ustępstwa i doprowadzili sprawę do pomyślnego zakończenia. 12 grudnia burmistrz w asystencyi czterech urzędników miejskich stawił się przed królem, aby wyrzec wyznanie winy, prosić przebaczenia i zobowiązać się do zapłacenia 200.000 zł. do skarbu, a 20.000 opatowi Oliwy na odbudowanie klasztoru. Potem 16 grudnia komisarze królewscy odebrali przysięgę homagialną od urzędników miejskich na ratuszu i od pospólstwa na rynku. Jednocześnie Batory podpisał potwierdzenie swobód i przywilejów dawnych¹⁾.

¹⁾ Pawiński Stefan B. pod Gdańskiem, Warszawa, 1877 s. XVI, XXII — XXVI, 2, 3, XXXVI, XXXVII, 14, 21, 41, 80, 176, 183, 186, LXXII. Kudelka Ferd. Bitwa pod Lubieszowem w Rozpr. Ak. Krak. 1884, XVII wyjaśnił ruchy obu wojsk na mapie, posługując się kombinacjami z nowoczesnej strategii i taktyki czerpanemi, lecz posunął się zbyt śmiało w uogólnieniach (s. 221 — 3) i oparł wnioski o przewadze strzelców pol-

b) **Najazdy tatarskie 1577 i 1578** nabawiają historyka niepospolitych trudności, gdy rozważy wszelkie okoliczności, które powinny były ubezpieczyć od nich Polskę. Wszak sułtan Murad III poczytywał Stefana Batorego za sługę swego, a Polskę wpisał na listę poddańczych swoich krajów: jakże mogli przedsiębrać łupieżkie wyprawy zależni od niego Tatarzy? Wnet po obiorze swoim Stefan pisał do hana Dewleta przyjazne oświadczenia z obietnicą upominków; otrzymał od niego podobne oświadczenia przez posła w Toruniu podczas sejmu i wyprawił posła od Rzpltej dla zawarcia pokoju podług »zwykłego obyczaj«. Atoli zanim obadwaj posłowie wyjechali z gra-

skich nad niemieckimi na niedowiedzionem, a nawet błędem niezawodnie twierdzeniu, jakoby rotty piechoty polskiej szykowały się w dwa szeregi i przeto rzęsiwym działają ogniem (s. 246). Opowieści społeczne Joachima Bielskiego, Łasickiego Clades Dantiscanorum, Heidensteina i B. Paprockiego w »Herbach« s. 96 – 99 są zgodne pomiędzy sobą i z raportem Zborowskiego; wątpliwym tylko jest podany przez trzech ostatnich autorów udział w harcach za Rokitkami Stan. Żółkiewskiego »który był starszym w poczcie podkanclerzego kor. Jana Zamoyskiego z domu Jelita«, ponieważ znajdował się on w marcu i kwietniu [na Rusi i uganiał się za Tatarami, jak wnosić należy z listów, wydrukowanych w Archiwum J. Zamoyskiego I s. 122 i 137, jeżeli Stanisław nie miał brata, o którym można było pisać »młodszy p. Żółkiewski jechał do kasztelana halickiego«, albo: »jam już syna posłał.. przeciwko Tatarom«. Przytem poczet Zamoyskiego pod Tczewem składał się tylko z 37 koni; 100 koni podanych przez Heidensteina było chyba pod Gdańskiem i tam już mógł się znajdować Żółkiewski po wyprawie na Tatarów. Nieznane szczegóły o bitwie pod Latarnią zawierają listy Zamoyskiego tamże str. 160 i 170. Księgi Podskarbińskie w Źródłach Dziej. IX, s. 121, 122 expeditiones... cum literis... de caesis Germanis sub Deravia, o Żółkiewskim s. 135, o ludwisarzu Vitalisie B. 168, o kulach ognistych B. 170, o moście B. 171, obliczenie piechoty b. 167. Wiele dokumentów archiwalnych użytkował skrzętny badacz fortyfikacji gdańskich i gmachu ratuszowego K. Hofburg, major artylerji pruskiej, szczególnie w następnych dziełach: Die Belagerung Der Stadt Danzig im J. 1577, Separat-Abdruck aus den Neuen Preuss. Provinzial-Blättern, 3-te Folge, Band V 1853; Belagerung... im J. 1734. Danzig 1858; Pläne zur G-te der Festungswerke Danzig (rzadkie, znajdujące się w Stadtbibliothek pod sygnaturą XV a. 67). Nie wspomina on o żadnym obrazie historycznym z czasów Stefana Batorego. Dopiero w 1893 – 6 r. ściany głównych sal ratuszowych zostały ozdobione utworami trzech artystów, doskonale władających rysunkiem i kolorytem. Nazwiska ich można znaleźć u Baede-

nie Polski, synowie hana, carewicze perekopscy »z niemalemi wojskami pogaństwa« wpadli na Wołyń i wielkie poczynili szkody. Książę słucki Jerzy pisał d. 24 marca, że co godzina spodziewa się Tatarów: »który nieprzyjaciel tak rok Podole, a teraz Wołyń pustoszy«. W kwietniu ziemia Lwowska i Przemyslane, i Sanoczanie, i Bełzanie wsiedli na koń — »wszystka szlachta wyjeżdża... Do sześci niedziel postanowiliśmy leżeć« pisał Żółkiewski stary, ojciec Stanisława. Jednym z tych synów i carewiczów był Muhamet Girej, który d. 25 czerwca 1577 r. został hanem, drugi, Adil Girej — gałą czyli zastępcą; więc przerwa w rabunkach najeźdźniczych trwała nie długo.

ckera w Nordost-Deutschland 1908 r.; tu wypada nam tylko zastanowić się nad obrazem odparcia ataku »króla polskiego Stefana Batorego« do Wisłoujścia, malowanym przez Hermana Prella profesora z Drezna. Widzimy poza tłumem walczących wieżyczkę i część muru Latarni, a dalej jakiś gmach, nie zaznaczony na szkicach XVI wieku, i okręt w oddali, na morzu zapewne; na pierwszym zaś planie jest łódź, którą wiosłarze przytrzymują z wysiłkiem przy opalisadowanym brzegu; wyskoczyli z niej żołnierze i wspinają się na palisadę. Uwydatnia się najefektowniej uszarz ogromnemi, świetnie ubarwionemi skrzydłami, przedstawiony w podskoku; musi on spaść niezawodnie, ponieważ godzi w niego knecht dzidą, wymierzoną w piersi. Artysta nie wiedział, czy nie chciał wiedzieć, że usaryą była konnica, i nie skombinował, że nikt nie przypinałby skrzydeł, mając wspinać się na ścianę drewnianą; nie starał się też pogodzić kompozycji swojej ani z dwoma współczesnymi widokami Latarni (fig. 15, 16), ani z kronikami: więc rozminął się daleko z naszym wykładem szturm tak 23 jako też 24 sierpnia. Cały obraz nie posiada zgoła wartości historycznej, ale dogadza dzisiejszej dążności politycznej Prusaków: wysławiania zwycięstw niemieckich i porażek polskich. Podobnie na obchód stułetniej rocznicy przyłączenia Gdańska do królestwa Pruskiego z dedykacją Wilhelmowi II napisał generał G. Köhler swoją *Geschichte der Festungen Danzig u Weichselmünde bis zum Jahre 1814*. Breslau. W. Koerber, 1893, tomów 2 z dodatkiem szkiców, planów, map, stanowiącym tom 3-ci. Dzieło to, mimo oświetlenia hakatystycznego, jest pożyteczne dla nauki przez obfitość zgromadzonego materiału i przez wyjaśnienia fachowca wojskowego: więc też korzystaliśmy ze str. t. I: 239, 240, 251, 259, 262, 264, 267, 269, 271 i ze szkicu Wisłoujścia z r. 1593 podług Breslauer Croquis na tablicy XII. Potem jednakże przybyły nowe materiały i nader cenny szkic obozów z mostem w rozprawie W. Behringa p. t. *Beiträge zur G-te des J. 1577*, Zft. d. Westpr. G. Vereins, Heft. 43 str. 165, 167—9 i Heft 45 str. 103, 128, 131, 113—115, 76, 86—98. Kilku obliczeń wiarogodnych podług archiwaliów dostarczył K. Górski: *Hist. Artyl.* str. 73—74.

W lipcu szlachta województwa Braclawskiego pisze do króla »w wielikim zatrwożeniu i niebezpieczeństwie od Tatar«; sejm litewski w Wołkowysku uchwała wielki podatek. Księgi podskarbińskie wykazują, że były wysyłane w 1577 r. upominki do Hordy: dla samego perekopskiego 3.000 talarów dawnych 35-groszowych, 3 srebrne pozłacane puhary; synom pierwszemu, drugiemu, trzeciemu etc. pomniejsze kwoty, razem 3.700 talarów starych, czyniących 4.316 zł. 20 gr. Jeździł w poselstwie doświadczony, znany z układów niedawno ukończonych w Konstantynopolu Taranowski: wszystko to jednak nie odwróciło najazdu na Podole i Wołyń. Han »Tłuścioch«, dostał jednocześnie od Iwana IV hojniejsze zapewne upominki, a przytem ofiarował mu Litwę w zamian za Astrachań i za przesiedlenie kozaków z nad Dniepru i Donu gdzieś w dalsze strony. Na początku 1578 r. widzimy Tatarów aż pod Ostrogiem, oblegających księcia Konstantyna Wasila Ostrogskiego. Ale Batory po zakończeniu wojny gdańskiej mógł już posłać żołnierzy w posiłku wojewodzie braclawskiemu Januszowi Zbaraskiemu, a ten pobił Tatarów kupę pod Braclawiem. Skutkowało zwycięstwo na kilka miesięcy; do króla podczas pobytu jego we Lwowie w 1578 r. przyjeżdżał poseł tatarski z pokojem, ale zanim dojechał Marcin Broniowski do Krymu »werwało się trochę Tatar na Podole«. Do Wilna w 1579 r. przybył poseł z propozycją, że han chętnie dopomagałby królowi w wojnie przeciwko Moskwie, spełniając obowiązek sprzymierzeńczy posiłkowania we wszelkich wojnach prócz jedynie wojny z sułtanem. Usłużność taka nie urzeczywistniła się lecz Batory pozbył się odtąd troski o Tatarów i Turków, dzięki wojnie sułtana z szachem perskim — długiej i uporczywej. Han wysłać musiał w posiłku 40.000 na Kaukaz. Wojsko to, równie jak tureckie poniosło srogą porażkę. Gałga Adil popadł w niewolę pod Derbendem i został przez Persów zabity: wówczas Muhamed, zamianowawszy gałgą jego syna, utworzył jeszcze drugi urząd zastępczy dla członków swego rodu pod nazwą nuredyna. Nazwa ta oznacza: »Światło Wiary«, nadaną była Saadet Girejowi i utrzymała się na dwa stulecia. Następca Muhameda, Islam Girej (1584—1588) i wszyscy późniejsi hanowie mianowali przy objęciu panowania gałgę i nuredyna, z których ostatni zostawał względem pierwszego w ta-

kim stosunku, w jakim tamten zostawał do hana, co zresztą nie przysporzyło im potęgi, ani porządku. Muhamed Girej, gdy po drugiej pomyślniejszej wyprawie nie chciał wysłać trzeciej wyprawy do Persyi, został zdegradowany przez sułtana, wypędzony z Krymu i zabity z rozkazu gałgi Alp Gireja; Islam Girej musiał przyjąć ściślejszą zależność, poddając się nakazowi, aby w modłach codziennych imię sułtana było wymieniane przed jego imieniem. A sułtan Murad III, otrzymawszy od Stefana Batorego zadosyć uczynienie za awanturniczy napad Iwana Podkowy na Mołdawię, mianowicie: ucięcie szyi Podkowie w obecności czausza sułtańskiego, ponowił przyjazne przymierze i zakazał hanowi najazdów na Polskę¹⁾.

c) **Wojna z Iwanem IV Groźnym 1577—1582 r.** może być datowana od roku 1575, kiedy wojewodowie moskiewscy zdobyli Salis i Pernawę, albo od 1576 r., kiedy wychodził termin rozejmu, a Iwan układał się z cesarzem Maksymilianem o posiadanie Liwonii i Litwy, Batoremu zaś wytknął uchybienia w tytułach i niedwuznacznie odzywał się z pogroźkami wojennymi, albo nareszcie od stycznia 1577 r., kiedy wojska jego ukazały się w Inflantach najpierw szwedzkich, potem i w polskich.

z) **Najazd Iwana na Inflanty 1577 r.** Widzieliśmy, że po bezkrólewiu siła zbrojna Rzeczypospolitej zmalała prawie do nicości. Nieumocniony na tronie król mógł ubezpieczać granice W. Xięstwa Litewskiego bajecznie szczupłymi zaciągami: do Witebska 100 koni, tyleż do Lepla w ziemi Połockiej, tyleż do Orszy, a do Uły tylko 50 koni. Taką miała być armia hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła wedle zarządzeń z d. 6 lipca 1577 r. Nadto gubernator czyli administrator Inflant, starosta żmujdzki i kasztelan wileński Jan Chodkiewicz miał opłacony żołd na zamkach: Dynemontu (Dünamünd) dla 160, Marienhauzu dla 100, Rositen (Reżycy) dla 50, Lucyna na

¹⁾ Orzelski Bezkrólewie, Hammer, Polkowski: Sprawy wojenne Stefana Batorego w Acta Hist.: XI s. 73, 75 listy króla z d. 7 i 9 kwietnia 1577 r., a więc za życia Dewleta, który umarł 25 czerwca, podług Howortha II, (1) s. 512, potem w lipcu korespondencya twardożna s. 82—89. Bielski 753, 860. Archiwum J. Zamoyskiego. I 131, 137, 302, 312, 323. List króla do Chodkiewicza z Warsz. 24 lutego 1578 w Bibl. Publ. Petersb. F. IV. 185.

50, Lemzału na 25 drabów. W wrześniu król kazał zaciągnąć na wzmocnienie sił Radziwiłła 1500 jezdnych, lecz podskarbi Ławrin Wojna z powodu niedostatku dał pieniądze tylko na 600 koni, »bo kiedy niemasz czem, trudno co więcej czynić«. Trudno też mógł coś uczynić sam Stęfan Batory podczas utrapień wojny gdańskiej, gdy Iwan zjechał do Nowogrodu z zamiarem opanowania Inflant do spółki z duńskim Magnusem, noszącym już tytuł króla Liwonii, lecz panującym wówczas tylko na kilku zamkach, Karkusie, Oberpahlen, Lemsalu, (niedawno zdobytym) Hermesie, Helmie, Hekenie, Ungerze. Przeznaczył dla niego część Inflant północną do rzeki Aa czyli Gawii (Gojwy) i kazał mu zdobyć Kies czyli Wenden, dla siebie zaś upatrzył część południową, polską. Podzieliwszy wielkie wojsko swoje na półki i na dziesiątki, i, wysławszy kniazia Tymofieja Trubeckiego z 5287 ludźmi d. 9 lipca 1577 r. w kierunku na Wolmar, przeniósł się do Pskowa, skąd rozpoczął marsz zaczepny d. 13 lipca na czele 30.000 wojowników z liczną artylerią. Przodem wysłani na rekonesans Tatarzy donieśli, że wojska polskiego jest bardzo mało. Potykał się z nimi jeden tylko rotmistrz, Maciej Dembiński i poniósł porażkę.

Bezpiecznie tedy posunął się car pod zamek Marienhaus 16 lipca. Załoga złożona z 25 drabów, poddała się na pierwsze wezwanie i otrzymała wolne wyjście; pozostać mieli tylko mieszkańcy, których naliczono 20 gospodarzy. Iwan zostawiwszy 75 ludzi na załodze, ruszył pod Lucyn, zajął go również bez oporu zostawił 1000 ludzi z dużą artylerią; mieszkańcom Laudonu pozwolił wynieść się za Dźwinę, lecz miasto zburzył. Dotąd obchodził się z jeńcami łaskawie; okrutne tracenie załóg i mieszkańców płci obojej zaczyna się od zamku Sessswegen, którego załoga, z Niemców złożona, poddała się nie za pierwszym, lecz za drugim wezwaniem. Ułaskawienia za krnąbrność taką odmówili bojarowie: więc żołnierze byli ćwiertowani, rozdzielani kołmi, wbijani na pał, a kobiety były gwałcone (20 sierpnia). Miasto Schwaneburg zburzone. Miasto Kokenhausen uznawało władzę Magnusa i nie chciało wpuścić wojewodów moskiewskich; za to Iwan skazał mieszkańców na śmierć i wyrok ten był wykonany na całej ludności z wyjątkiem dwóch mężczyzn, którzy mieli zanieść pismo carskie Magnusowi. Na załodze pozostało tu 1007 ludzi z odpowiednią artylerią. Zdobyto następ-

nie Erli, Ascheraden, Wolmar z księciem Połubińskim, który doznał niespodzianie nader łaskawego przyjęcia. Iwan zaprosił go do stołu razem z rotmistrzami, którzy poddali m. Trikatën; nie zaniedbał wszakże upokarzać ich przechwałkami: »Ręka moja wysoka; byliście świadkami mojej potęgi; powiedźcie mu (królowi Stefanowi), że powinien ją także poznać«. Zdobyte Smiltena, Schuyen'a, Jurgensburga, Ronenburga zakończyło podbój Liwonii. Miasto Kieś czyli Wenden, było wydane przez Magnusa wojewodom carskim, ale zamek z całą załogą i mieszczanami, którzy w nim szukali schronienia, został wysadzony w powietrze prochem, podpalonym za wspólną zgodą przez kapitana Henryka Bojsmana. Samobójstwo tylko mogło ocalić oblężonych od okrutnego znęcania się przy wykonywaniu carskich wyroków śmierci (5 września). Ryga nie była zdobywana ani oblegana. Iwan nie kusił się o nią. Odjechał zadowolony do Pskowa, a następnie do swej rezydencji, Aleksandrowskiej Słobody, nie bacząc na to, że łatwość podboju wynikała z wyjątkowych okoliczności, które sprowadziły bezsilność wojenną Rzeczypospolitej.

Wśród tych okoliczności wybitne znaczenie miała pewność, że pokój z Iwanem trwa, bo któż mógł zgadnąć, że on, nie wypowiadając wojny, nie cofając swej »opasnej hramoty«, rozpocznie działania wojenne i poda swój najazd za czyn bynajmniej pokoju z Rzplitą nie naruszający, ponieważ Inflanty były jakoby jego dziedzictwem po Prusie, bracie Augusta cesarza rzymskiego, chociaż »Prusa tego... jako żywo nie było na świecie, ani August miał żadnego brata?« Z oblężonego Wolmaru Aleksander Połubiński słał do stanów litewskich d. 8 sierpnia gorzkie wyrzuty, że wzgardzone zostały przestrogi, wysyłane przez 6 ciu oficerów: »opowiadając gotowość nieprzyjaciela i iż ciągnie; nie była temu dana wiara... Prosimy powtóre, potrzebie i poczwarte o ratunek, bośmy już zewsząd przez nieprzyjaciela ogarnieni«... Prosil daremnie: Wolmar został zdobyty, a Połubińskiego spuścili oknem w koszu z płonącego zamku Moskale, chcąc go dostawić żywcem carowi. Krzysztof Radziwiłł, hetman polny, potępiał Jana Chodkiewicza za to, że odjechał ze Żmujdzi do Gdańska niby z poselstwem do króla, ale sam też z swymi 300 końmi musiał uchodzić, porwawszy

w jakiejś utarczce kilku Moskali i Tatarów. Uszedł też Oborski z usarą w liczbie takiej samej 300 koni. Książę kurlandzki równie zaniechał swoich zamków liwońskich i sprowadził załogi nad Dźwinę. Król nie może być oskarżany o niedbalstwo, nie skąpił bowiem napomnień i zarządzeń, ale z pod Gdańska mógł zalecać Litwinom tylko środki samopomocy: więc rozpisał sejmiki powiatowe i sejmik generalny do Wołkowyska dla uchwalenia podatków. Jakoż wzorem Korony Litwini uchwalili w drugiej połowie lipca po gr. 24 »z każdej włóki i służy«, a pomniejsze opłaty od mieszczan, rzemieślników, rybitwów, karczmarzy, arendarzy. nawet od »cyganów i hultajów, którzy na służbę doroczną nie najmują się«. Pobór ten był spóźniony i poratować Połubińskiego, ani rotmistrzów i komendantów zamkowych nie mógł, ale fruktyfikować począł pod koniec tegoż 1577 roku, w listopadzie. Wilhelm Plater z dzielnym kozakiem, Zabą czy Sawą. odzyskali Dyneburg, poczęstowawszy załogę moskiewską obficie, bo całą beczką wódki. Niedługo potem Maciej Dembiński z Janem Bühringiem sekretarzem Chodkiewicza opanowali Kieś czyli Wenden przy pomocy mieszkańców miasta i wiosek okolicznych oraz cieśli Łotysza, który porobił odciski woskowe kluczy do bram miejskich. Następnie zdobywali inne zamki: Sonzel, Erle, Lemsal, Burtnich, Rope, Nietau, Purkel.

Tymczasem zakończyła się wojna gdańska. Batory kwapił się do wojny z Iwanem, nie lekceważąc go bynajmniej. W rozmowie prywatnej z posłami Rzeszy niemieckiej, która się odbyła w Malborgu przed 14 grudnia 1577 r., nie wiedząc jeszcze o odzyskaniu Dyneburga, tak określał niebezpieczeństwa zagrażające Litwie z tej twierdzy: »Odległość Dyneburga od Wilna wynosi zaledwo mil 24, a niema żadnych bagien lub wód na przeszkodzie, samo zaś Wilno jest dużym i bezładnym chaosem budynków, nieprzystosowanych w jakimkolwiek porządku do gór: więc z pewnością nie wielki mogłoby jemu (Iwanowi) stawiać opór. Moskwicin nie jest takim nieprzyjacielem, któregooby można było lekceważyć, chociaż lekceważą go Polacy niewiedomo czy przez pychę, czy przez ambicję. Ma on żołnierza wyćwiczonego... ma większe owe arkebuzy czyli bombardy, jakie widziałem u Hiszpanów i Szkotów. Są one dłuższe, a do strzelania opierają je na kołku lub kiju wbitym w zie-

mię; przywożone są z Anglii drogą morską do Narwy. Dawniej Moskwicini byli tak nieudolni, że jeden opierał i nastawiał na cel arkebuzę, poczem głowę odwracał, a drugi lontem proch zapalał». Opowiadał też Batory o niesłychanej tyranii, okrucieństwach i krwiożerczości Iwana. Przejęty był niewątpliwie wojowniczym zapalem, marzył (i mówił przed nuncyuszem Laureo) nietylko o odzyskaniu Połocka, ale o zdobyciu nawet Moskwy: a jednak spędził cały następny 1578 rok w Polsce w Warszawie, Lwowie, Krakowie na przygotowaniach właśnie dla tego, że uznawał potrzebę wystąpienia w takiej sile, któraby zrównoważyć, albo przewyższyć mogła potęgę Groźnego cara. Wiadomo, że uzyskał od sejmu niezwykle wielki podatek, po złotemu z łanu, na dwa lata, i urządzenie piechoty z wybrańców w dobrach królewskich, że przyjął w poczet rycerstwa Rzplitej oddział kozaków (§ 28): ale obronę Inflant pozostawiał tymczasem samodzielności Litwinów. Doskonale się sprawili Andrzej Sapieha i Maciej Dembiński pod Kiesią, gdy ją obległo 18 tysięczne wojsko moskiewskie: przybiegli na odsiecz, połączwszy się z szwedzkim oddziałem Jerzego Boye. Przeprawiwszy się przez rzekę Aa w obecności uszykowanego nieprzyjaciela, natarli śmiało, złamali go, spędzili z pola, wdarli się do obozu, obłąńczego i po zaciętej walce w okopach, która trwała przez całą noc, położyli trupem 6022 ludzi i wzięli do niewoli resztę wojska carskiego z 9-ciu wojewodami, oprócz puszkarzy, którzy powieszali się na powierzonych sobie armatach (21 października). Wiadomość o tem zwycięstwie podaną została królowi w Krakowie, dokąd przyjechał też poseł Iwana z pokojowemi propozycjami, ale z zuchwałemi wymaganiami co do ceremoniału; został on odprawiony bez posłuchania. Formalnie jednakże wypowiedzenie wojny w postaci listu do »Wielkiego Kniazia Moskiewskiego« wyszło z Włna dnia 26 czerwca 1579 r., kiedy armia Batorego była już w marszu ku punktowi koncentracji. Iwan nie czekał na tę formalność, gdyż w grudniu 1578 r. po naradzie z bojarami i duchowieństwem postanowił iść na ziemię litewską i niemiecką, »jako na swoje państwo«. Ściągnął wojska ogromne, liczone ogółem na 200 000 głów niebezzasadnie, skoro własny półk carski składał się z 40.000 żołnierzy, a zwykle bywało jeszcze 5 pułków wielkiego wojska i półk Ertoulny, czyli straży przedniej. Główną

kwaterę obrał sobie car w Nowogrodzie. Nie wiemy, ilu miał uzbrojonych w arkebuzy strzelców; nie ulega wszakże wątpliwości, że te masy pod względem wyćwiczenia i komendy, a szczególnie dowództwa naczelnego, nie mogły iść w zapasy z wojskami Europy zachodniej. Król Stefan rozsyłając werbowników cudzoziemskich i wydając rotmistrzom krajowym listy przypowiednie, wymagał, aby do szeregów przyjmowano w piechocie ludzi umiejących strzelać i władać bronią palną, mających nadto siekierki i miecze, do jazdy zaś jeźdźców siedzących na dobrych i silnych koniach, uzbrojonych jednakowo podług przepisu, oporzędzonych bez zbytku i przepychu tak, jak tego pole i bój wymagały; potrafił też zorganizować z różnych żywołów armię stosunkowo szczupłą, ale wyższą od moskiewskiej pod względem wartości bojowej.

b) **Kampania połocka 1579 r.** Król Stefan wyjechał d. 3 lutego z Warszawy do Grodna, gdzie panowie litewscy uraczyli go oracyami powitalnymi i, co ważniejsza, zaofiarowaniem dużych pocztów, prowiantów, rąk roboczych »tysięcy chłopów z siekierami, motykami, rydlami dla potrzebnych w wojszcze robot«, i gdzie przedstawiono mu jeńców moskiewskich z pod Kiesi. Hojnie też uchwałała szlachta litewska na sejmikach pobory podatkowe. W Wilnie spędził 4 miesiące od 2 marca do 30 czerwca na czynnościach organizacyjnych. Radził widać w woda wileńs. i hetman wielki litew. przedstawił zdobyte moskiewskie armaty: 6 wałowych przepięknych i wielkich niezwykle, syn zaś jego Krzysztof podczaszy i hetman polny lit. w ciągu tegoż marca wjechał z ludźmi żołnierskimi »dobrze głęboko« w zajętą przez Moskwę część Inflant, miasto Derpat »opalił«, zamek Kerepet (Kirempäh) wziął i zburzył, ludzi niemało pobrał, na kilka tysięcy, bydła kilkanaście tysięcy, dział kilka. Orzeźwiony takimi wrażeniami, zasilony podatkami, które w samej Koronie przyniosły 540.000 zł., król JM. »już się wszystek ad belli cogitationes obrócił; żołnierze tak jezdne jako i piesze przyjmuje i co do wojny należy, z pilnością opatruje«. Działa z Gdańska, Malbarga płyną morzem do Niemna, tykocińskie z Grodna Niemnem, Wilią, potem wołami do rzeki Dżisny i znowu wodą do Dżwiny. Kule, ołów, proch, saletrę, siekiery, motyki, żelazo sztabowe wiezione było na kołach

T. Korzon. Dzieje wojen. T. II.

3

z różnych miast, nawet z Poznania i Krakowa. Zacieźni żołnierze i wszelkie wojska otrzymały rozkaz koncentrowania się w Świrze. Roty węgierskie szły pod dowództwem Kacpra Bekiesza, niemieckie popisane w Kownie pod dowództwem Krzysztofa Rozrażewskiego; »weterani« gwardyi królewskiej, zatrzymani od czasu wojny gdańskiej, pozostawali pod komendą Jana Zborowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego; resztę wojska koronnego prowadził Mikołaj Mielecki w wda podolski, uproszony przez króla do przyjęcia buławy hetmańskiej na tę jedną wyprawę. Pomiędzy wojskowymi ukazuje się już Jan Zamoyski, towarzyszący królowi w charakterze ministra cywilnego, jako kanclerz wielki koronny, ale z pocztem dużym do 600 głów piechoty, w tem 206 Szkotów, chlubnie znanych z wojny gdańskiej. Był on już magnatem, wywierającym wpływ nietylko w Koronie, ale i na Litwie, gdyż był wówczas żonaty z Krysztyną Radziwiłłówną, siostrą czterech Radziwiłłów. Znać okazał niepospolitą trafność zdania w sprawach wojskowych, ponieważ król-wojownik cenił jego rady na równi z Bekieszowemi. Radziwiłł Mikołaj Rudy, hetman wielki litewski przyszedł także do Świru. Nie wiele tu już brakowało do całości sił powołanych.

Świr leżał na rozstaju dróg, wiodących w głąb państwa Moskiewskiego: albo na wschód przez Smoleńsk, albo na północ przez Połock. Trzeba było tutaj rozstrzygnąć pytanie zasadnicze co do planu kampanii. Król zebrał wielką radę wojenną, wysłuchał zdań, zalecających wyprawę na Psków przez Inflanty i pozostał przy swoim, dawniej obmyślanym planie: marszu na Połock. Więc 17 lipca wyruszył na Dzisnę, gdzie odbył przegląd wielki, generalny całej armii, ponieważ doczekał się spóźnionych Niemców, 900 jazdy Jana Chodkiewicza, Mik. Dorohostajskiego, Hlebowicza Stefana, Zbarazkiego w wdy trockiego i niektórych innych. Roty stanęły w szyku z rozwiniętymi sztandarami i proporcami, a gdy je zlustrowano, defilowały przed królem z strzelaniem: piechota z muszkietów lub arkabuzów, jazda z półhaków czyli pistoletów. Szkoda że nie doszedł nas raport pisarzy polnych z dnia tego. Możemy tylko na domysł czynić obliczenie podług rachunków wypłacanego żołdu, złożonych przez podskarbiego koronnego sejmowi. Wy-

konał takie obliczenie K. Górski i otrzymał następujące liczby dla wojska koronnego:

Koni.

Jazda: Weteranów gwardyi królewskiej . . .	1934
Nowego zaciągu	3245
Węgierskiej	1238
Niemieckiej	100
	<hr/>
Razem	6517

Ludzi

Piechoty: Polskiej	1379
Węgierskiej	1995
Niemieckiej	1456
	<hr/>
Razem	4830

Nie posiadając takich dokumentów dla wojska litewskiego, wziął za podstawę poświadczone przez Heidensteina przyrzeczenie 10.000, odciągnął 5875 na załogi w Inflantach i w zamkach pogranicznych, a resztę, wynoszącą zaledwo 4125 wojowników dodał do 11.347 wojska koronnego. Więc lik całej armii oznaczył na 15.352 ludzi. Jestto zdaniem naszym liczba za mała, albowiem poczty pańskie żołdu ze skarbu Rzplitej nie pobierały a zatem i rachunkami podskarbińskimi objęte nie były, jak się przekonywamy na poczcie Zamojskiego, liczonym przecież przez Heidensteina na 600 samej piechoty. Zapewne wymknął się też z obliczenia poczet księcia Ostrońskiego, podziwiany z okazałości. Miał niezawodnie każdy senator chociaż kilkanaście koni. W artyleryi Górski wie tylko o 28 puszkarzach, a zastrzega się, że mogło być więcej. Nareszcie nie wzięto pod uwagę taborów, czeladzi i chłopów »z siekierami, motykami, rydlami«, zabieranych do pomocy wojsku w robotach wojennych. Nie uwzględnią ich żadne rachunki skarbowe, a jednak przewyższali oni rycerzy liczbą. Więc masa ludzi posuwających się na teatr wojny, musiała wynosić kilkadziesiąt tysięcy: mniej więcej około 50-ciu.

W Dziśnie też otrzymał król raport o grasowaniu wojsk moskiewskich w Kurlandyi. Iwan wysłał je za Dźwinę pod dowództwem kniazia Chyłkowa i Beznina, dodawszy im 20.000

Tatarów kazańskich i nogajskich. Szybko, w ciągu dni kilku spustoszyli oni »pustu uczynili«
ziemie Kurlandzkie, zapędzili się nawet do Birż na Żmujdzi; zarazem zagrażali armii królewskiej od lewego skrzydła. Powstrzymać ich miał Talwojsz Jan kasztelan żmujdzki, ale walczyć z nimi nie potrzebował, ponieważ odwołał ich napowrót Iwan, gdy się dowiedział o kierunku, obranym przez Batorego. Zafrasowany o Połock wysłał na odsiecz lub na wzmocnienie załogi kilku wojewodów, mianowicie: Fedora Szeremietjewa, Borysa Szeina, kniazia Andrzeja Paleckiego, Michała Łykowa i Wasila Krywoborskiego. Nie doszli oni jednakże do Połocka: spotkawszy Radziwiłła i Hlebowicza schronili się do zamku Sokół.

Armia polsko-litewska posuwała się we wzorowym porządku i śpiesznie przepawiła się przez Dźwinę po moście łyżwowym, ustawionym w ciągu 3-ch godzin. Zdobywała pomniejsze zameczki moskiewskie: Koziany (Cossianum) 23-go, Krasne 31 lipca, Sitno 4 sierpnia; większych i silnie obsadzonych twierdz król nie atakował, żałując czasu i sił, któreby oderwane być miały od celu głównego, dążył bowiem, puszczając przodem hetmanów Mieleckiego i Radziwiłła, pod Połock Przybył tu 11 sierpnia i zarządził niezwłoczne oblężenie. Dokładne oględziny wykonał sam, wzięwszy z sobą Bekiesza i Zamoyskiego do porady.

Twierdza składała się z dwu zamków, Wysokiego i Strzeleckiego, zbudowanych na płaskowzgórzu pomiędzy rzekami Połotą i Dźwiną; most łączył je z przedmieściem czy miasteczkiem Zapółociem, które było opasane parkanem, a po części płotem z wici. Zamki były ufortyfikowane drewnianymi dębowymi horodniami, nafasowanymi gliną i kamieniami, obłożonymi grubo ziemią. Iwan zarządził pobudowanie nowych wież kilkupiętrowych ze strzelnicami, zastosowanymi do prostej i bokowej strzelby; opasał też cały Wysoki zamek fosą głęboką, zaopatrzył obficie w żywność, amunicję i broń palną; dowództwo nad 6-tysięczną załogą powierzył trzem wojewodom, mianowicie Piotrowi Wołyńskiemu, kniaziewi Wasilowi Telatiewskiemu i Dymitrowi Szczerbatemu; do załatwiania korespondencyi dodany im był dyak Rzewskij.

Od strony południowo-zachodniej Dźwina nie dawała przystępu ani konnicy, ani piechocie: więc oblężnicze obozy rozło-

żyły się po obu brzegach Połoty, niegłębokiej, mającej dużo brodów. Zaraz przy moście pontonowym rozbili namioty swoje Węgrzy, dalej za nimi ku wschodowi część Polaków i Litwini aż do Połoty, za rzeką na wschodniej stronie Polacy w po-

Fig. 17. Jeździec polski z ryciny Brauna 1581 r.

trójnem kole namiotów, otoczywszy się dwoma rzędami wozów; na ostatku na brzegu Dźwiny Niemcy Rozrażewskiego i Wejhera, najgłośniej wyrzekający na głód, bo najpóźniej dochodziła ich żywność, której niedostatek wkrótce dał się uczuć przy niezaludnionej, gęstym lasem porosłej okolicy i popsutych od

słoty drogach. Cierpliwością i wytrwałością odznaczyli się Węgrzy. Gdy Połota wezbrała, wówczas do komunikacji i ułatwienia ruchów wojennych służył most zbudowany przez Bornomissę; drugi wszakże most, postawiony przez Bekiesza, został zburzony wystrzałami załogi połockiej.

Niepomyślnem zdarzeniem dla oblegających były nieustanne deszcze, które w ciągu dwu przeszło tygodni udaremniały działalność artylerji, gdyż kule ogniste nie zapalały wilgotnych ścian. Król zaczął zachęcać żołnierzy nagrodami do podpalenia horodni za pomocą łuczywa i smoły. I wspinali się drabowie na stromą górę, i podkładali ogień pod ściany, ale bezskutecznie, bo moskiewscy wojacy razili ich wszelkimi pociskami, a szczególnie zrzucanemi kłodami i zalewali zarzewie niebawem, spuszczać się na linach w dół aż na ziemię. Mieszkańcy Zapołocia, nie mogąc bronić się w ten sposób od kanonady Bekiesza, zapalili swoje domy i przenieśli się do Wysokiego zamku. Załoga ostrogu Strzeleckiego, pojmwawszy kilkunastu nieostrożnych zaspanych Niemców, zamęczyła ich okrutnie i spuściła z wieży na sznurach przewleczonych przez klatkę piersiową. Więc, gdy nareszcie wyjrzało słońce 29 sierpnia i Węgrzy zdołali wzniecić duży pożar, zamordowali oni 10-ciu zbiegów, wzywających litości i obiecujących poddanie zamku, rzucili się do szturmowania i usiłowali przebiec przez ognistą strefę pożaru. Podążyła za nimi część polskich żołnierzy. Tymczasem oblężeni zdążyli wykopać rów i usypać wał, zatoczyli działa w wyłomie i nie tylko odparli szturmującą kolumnę, lecz wybiegli za nią w pole. Wywiązała się zacięta walka: przybiegł Zamoyski z 200 piechurami swoimi, hetman Mielecki osłonił przekopy; celem odpierania możliwej odsieczy król obsadził drogę, prowadzącą od twierdzy Sokoła. Wycieczkę wpędzono do zamku napowrót, ale Węgrzy pokłócili się z Polakami, obarczając się wzajemnymi wyrzutami. Nazajutrz z rana, z powodu tej kłótni, nie ponawiano szturmowania, ale król posłał wezwanie do kapitulacji, dając termin do namysłu na godzinę 3-cią po południu. Oblężeni nie poddawali się jeszcze; po wyjściu przeto godziny 3-ciej, Piotr Racz z Węgrami przypadł pod najwyższą wieżę; podpalono ją, a pożar szerzył się przy gwałtownej strzelaninie na tak wielkiej przestrzeni, że obrona stała się niemożliwą. Wojewoda Piotr Wołyński, jego

»strzelcowie i dzieci bojarskie« zgłosili się do układów; inni jednak wojewodowie moskiewscy, oraz archirej Cyprian, zamknawszy się w cerkwi ś. Zofii, chcieli wysadzić się w powietrze. Zostali oni wzięci do niewoli, cała zaś załoga otrzymała pozwolenie albo służyć królowi, albo wrócić z ruchomem swem mieniem do państwa moskiewskiego (30 sierpnia). Znaleźli się tacy i owacy. Wracającym król dodał osłonę z dwu chorągwi jazdy pod komendą rotmistrza Sadowskiego od rabusiów, jednego zaś z swych żołnierzy, pomykającego się do rabowania, sam obił buławą. Zdobycz składała się z 38 armat, 300 hakownic, 600 blisko długich rusznic, 2.500 centnarów prochu, dużej liczby kul, obfitych zapasów żywności. Żołnierze znajdowali po domach pozostawione przez wychodzących dostatki.

Po uprzątnieniu trupów, zaczęła się niezwłocznie naprawa fortyfikacji. Sprowadzono cieśli 33 z Witebska i 14 z Dyneburga. Dorohostajski Moniwid, dotychczas tytułarny wojewoda połocki, stał się rzeczywistym i otrzymał od króla 900 żołnierzy (500 piechoty, 400 jazdy) na załogę. Rozszerzyła się też wkrótce władza jego na całe dawne województwo, gdy zdobyte zostały okoliczne twierdze. Turowię zajął wysłany przez Radziwiłła książę Konstanty Łukomski bez wystrzału, bo załoga, przerażona losem Połocka, na widok zbliżającego się wojska, rzuciła się przez bramę przeciwległą w pole (4 września), ale Sokół czyli Sokoliszcze, potężny zamek, zbudowany z rozkazu Iwana w 1566 r. przy ujściu rzeki Niszczy do Dryssy, umocniony 11 wieżami, broniony przez 6.000 wojska, pochłoniął krwi dużo z obu stron, gdy zrozpaczeni Moskwićini, walcząc wśród płomieni z szturmującymi Niemcami, spuścili w bramie kratę. Zanim tę kratę wyłamali nadbiegający Polacy, padło 500 Niemców. Stary Wejher powiadał, że nigdy jeszcze tak strasznej rzezi nie widział. Polegli wojewodowie: Paleckij, Krywoborskij i 4.000 szeregowców Moskali, do niewoli dostali się Szein i Łyków, wymknął się z częścią konnicy Szeremietjew, lecz dogonił i pojmał go Janusz Zbarazki, wojewoda braclawski (14 września). Wszyscy trzej, oraz czwarty wojewoda Jerzy Bułhakow zostali przez króla udarowani wolnością, lecz wracać do ojczyzny swojej nie chcieli, zapewne z obawy odpowiedzialności przed okrutnym Carem.

Zleciwszy Mieleckiemu dokończenie działań wojennych przed zimą, Batory odjechał 17 września wodą do Dżisny i Druj, a końmi do Wilna, Grodna i Warszawy. Susza poddała się hetmanowi bez szturmów, na kapitulację 4 października, chociaż posiadała 6 000 ludzi, 21 wielkich armat, 136 hakownic, 123 długie rusznice, 100 beczek prochu, 4 822 kul mosiężnych, żelaznych i dużo prowiantów. Nareszcie woda Dorohostajski zdobył Niszczerdę szturmem 13 grudnia: 2 000 żołnierzy moskiewskich zginęło od oręża, około 1 000 poszło w niewolę z 4-ma wojewodami. Na leżach zimowych pozostawiono pewną, nieznaną nam z liczby część armii zaciężnej pod komendą trzech pułkowników: Niszczycykiego, Kazanowskiego i Rosena. Reszta i sam hetman koronny, Mielecki powrócili w domowe progi.

Nie tylko na tym głównym teatrze, ale też przy wschodniej granicy roztaczała się pożoga wojenna. Batory przed wyprawą z Dżisny, zabezpieczając swoje prawe skrzydło: powierzył czuwanie nad Smoleńszczyzną Filonowi Kmicie, tytułarnemu wojewodzie smoleńskiemu. Ten, mając z sobą ludu rycerskiego, jeźdźnego i pieszego, i kozaków ukraińskich nie mało, spalił ze 2 000 siół i przedmieście samego Smoleńska w popiół obrócił; nie kusząc się wszakże o zdobywanie fortecy, odprowadził więźniów i łupy do Orszy.

Nadto, Konstanty książę Ostrogski z synem Januszem i księciem Michałem Wiśniowieckim, kasztelanem braclawskim, przeprawiwszy się przez Dniepr, rozpuścili przed sobą wszędy i wzdłuż Kozaków i Tatarów najemnych białogrodzkich w zagony, spalili miasto Czernichów, lecz nie zdobywali mocnego zamku, docierali do Staroduba, Radohoszczy i Poczepu, wszędy czyniąc srogie spustoszenia. Podobne, lubo na mniejszą odległość wycieczki wykonywał z Mścisławia książę Sołomecki.

Widocznych skutków strategicznych i politycznych można było wszakże oczekiwać nie od tych niszczycielskich najazdów, lecz od czynu głównego, jakim było zdobycie Połocka z całym wytworzonym przez Iwana Groźnego kompleksem fortec okolicznych, mianowicie: zabezpieczenie Wilna, stolicy W. Księstwa Litewskiego, otworzenia drogi do wnętrza państwa Moskiewskiego, obniżenia pretensyj i obraźliwego tonu w stosun-

kach dyplomatycznych. Odmienne też od dawnych, coraz skromniejsze, a wreszcie pokorne instrukcje dawał teraz car posłom swoim: Mstisławskim, Nikicie Romanowiczowi Jurjewiczowi-Zacharjinowi, Stremouchowowi, Szyszmarewowi; gdy zaś przywożone przez nich warunki nie odpowiadały interesom Rzpltej, Batory mógł następną kampanię przenieść poza granice Litwy, na ziemię moskiewską¹⁾.

γ) **Kampania wielko-łucka 1580 r.** Nie skąpiono Batoremu powitań tryumfalnych i oracyj winszujących: jednakże na sejmie warszawskim styczniowym trzeba było wymowy Zamoyskiego, żeby wyjednać uchwałę podatkową na dalszą wojnę. Niezwłocznie zaczęły się zakupy i zaciągi: Węgrów w Siedmiogrodzie za pośrednictwem księcia tamecznego Krzysztofa, Polaków przez Zamoyskiego, Niemców przez Rozrażewskiego, wreszcie i różnym rotmistrzom dano listy przypowiednie. Konstytucya poprzedniego sejmu o wybrańcach z dóbr królewskich nie była wykonana skutkiem oporu starostów; król zagroził im odpowiedzialnością przez uniwersał d. 16 lutego i wymógł na nich dostarczenie 1.446 chłopów do piechoty. Od litewskich panów

¹⁾ Acta Hist. t. XI wyd. Polkowski str. 40, 51, 53. Akcyę wojenną wybornie wyłożył Konst. Górski w artykułach: Pierwsza, Druga, Trzecia Wojna Batorego w Bibl. Warsz. 1892, t. II i IV, ale daty i szczegóły niektóre, dotyczące Iwana IV i Magnusa, poprawiliśmy podług monografii Witolda Nowodworskiego: *Борьба за Ливонію etc. 1570-1582* СПб. 1904 z 20-tu dokumentami w Dodatkach. Nieznane tym autorom, bo później drukowane Archiwum J. Zamoysk. dostarczyło wskazówek lub faktów przez korespondencyę Zamoyskiego z Radziwiłłami np. I, 159, 166, 290. 307, z Gdańszczanami 323, z nuncyuszem Caligarim 299. Datę zdobycia Połocka mylnie oznaczoną przez Górskiego i Nowodworskiego na 31 sierpnia, należy ustalić na 30 sierpnia na podstawie spólczesnej notatki, jaką napisał Flor. Oleszko na ostatniej stronie Kroniki Pskowskiej (Cimelia nr. 78 w Bibl. Ord. Zamoyskiej): »Liathopisiec wziętha na Zamku Połoczkim ze Cerkwiy S. Sofiey y z Moskwą kthorzi sthem że Zamkiem wzięthe w plon A^o 1579 Augusti 30 dnia«. Mylą się też obadwaj badacze, podając Borysa Szeina i Kniazia Łykowa między poległymi: wszak Bohdan Prosielko, goniec królewski, oświadczył carowi 17 listopada, że oni wraz z dwoma innymi wojewodami. Szeremietjewem i Bulhakowem, zostali puszczeni wolno, lecz nie chcą wracać do swego kraju, jak świadczy Bantysz-Kamienskiy podług źródeł archiwalnych moskiewskich: *Переписка между Россією и Польшею* str. 158 в Чтенія О. И. Д. Р. 1861, IV.

urzędników i posłów szlacheckich, powołanych na dzień 17 kwietnia do Wilna, otrzymał chętne oświadczenia posługi wojennej. Stawiało się dużo ochotników. Tworzyła się tym sposobem armia liczniejsza i dzielnością silniejsza od przeszłorocznej — robore militari firmior.

Car Iwan powołał w styczniu do Moskwy duchowieństwo na »sobór«, zażądał i otrzymał od niego zrzeczenie się na rzecz skarbu wszystkich dóbr darowanych, kupionych i zastawnych; rozesłał urzędników po wsiach dla wysiedzenia ukrywających się przed służbą wojskową »dzieci bojarskich«; takich kazał bić knutem, wtrącać do więzień, a potem wysyłać do Pskowa; zgromadził wojsk »poczet bardzo wielkij, tolko dej motłoch«, jak donosił Filon Kmita; ten lud, podzielony na półki, był kierowany do Wiaźmy, Dorohobuża, Toropca i Staricy. Punktu zbornego dla wszystkich półków Iwan nie wyznaczył, ponieważ nie wiedział i nie odgadywał, gdzie wkroczyć ma Batory?

Rzeczywiście, plan kampanii był utrzymany w tak ścisłej tajemnicy, że nic dowiedzieć się nie mogli przysyłani ustawicznie gońcy z listami Iwana. Król rozkazał wojskom swoim dążyć do Czaśnik, ale miasteczko to było położone na rozstaju dróg do Smoleńska i do Wielkich Łuk. Na ostatnim etapie, o mil parę nie dochodząc Czaśnik w Szczydutach, 13 lipca albo nieco wcześniej odbyła się rada wojenna. Roztrząsano warunki wypraw na Smoleńsk, Wielkie Łuki lub na Psków. Król wyłożył swoje powody i rozstrzygnął sprawę na rzecz kierunku wielko-łuckiego. Obrął dwie drogi do marszu; z tych dalszą od strony wschodniej z koniecznością zdobywania Wielicza przeznaczył dla Zamoyskiego, który nie był dotychczas ani hetmanem, ani wojewodą i nie miał żadnej wojskowej zasługi. Rozważymy pobudki i skutki tego niezwykłego zarządzenia czy faworu później w § 26. Teraz śledźmy tylko przebieg akcji wojennej.

Przodem wyruszył Zamoyski ze Szczydut, wydawszy d. 13 lipca uniwersał do żołnierzy swojego zaciągu, nacechowany niecierpliwością: »Przebóg! Racście się nad moją i swoją sławą zmiłować... żeście się Waszmoście na dzień 27 maja pisać w Nowogródku mieli... a nie przyszli dotąd... tedy ciągnijcie WM. na Czaśniki za Królem JM., który pociągnie

z Czaśnik do Witebska. Ja już w imię Boga jadę i czekać dalej nie będę«. Podobno jednak nie wyjechał wówczas, lecz o tydzień później, bo w rachunkach jego Szczyduty figurują jeszcze 20 lipca a zapłata 4 kozakom po talarze, »w drodze jadąc do Witebska«, jest zapisana dopiero 24 lipca. Działa kazał ciągnąć po Dźwinie pod strażą piechoty węgierskiej Stefana Łazarza, a wozy rozdzielił na trzy partye pod dozorem Łukasza Działyńskiego, Mikołaja Urowieckiego i Stanisława Żółkiewskiego. »Dla opatrowania dróg do Witebska« wysłał był dawniej (10 lipca) Piskorskiego. Ponieważ zboża już dojrzewały: więc dla prowiantowania tych żołnierzy pozwolił żąć po jednej stronie drogi, a po drugiej kazał zostawiać nieknięte dla króla. W Witebsku znajdował się 27 go, bo dnia tego dał talara niejakemu w historyach literatury nieznanemu poecie Miedzianowskiemu, który mu »oddał wiersze jakieś«, a dzielnym kozakom witebskim, rotmistrzom Hawryle Biruli i Mikitce, 2 portugały wartości 37 złotych i gr. 10. Noclegi miał pod Surazem, ostatnim zamkiem litewskim 30 go lipca, u sioła na imię Wierzchowia 1 sierpnia, u sioła Studziany 2-go, a nazajutrz 3 go pod Wielizem, przeszedłszy z wielką trudnością 4-milowy gęsty las, który trzeba było przerąbywać, i przez jezioro, na którem wypadło zbudować most »Witołdowy« wedle podania, które lud przechowywał od czasów przeprawy Witołda w tej miejscowości.

Król bawił dłużej w Czaśnikach, wyczekując na spóźnione wojska. Trudno było wymagać od nich stawienia się na termin, gdy przejść musiały ogromną przestrzeń krętymi drogami np. koronne przez Grodno, Wilno, następnie Mińsk, Borysów, Orszę, albo z Ukrainy i Podola. Najprędzej ściągnąć mogli Litwini. Nie doczekał się też Batory wszystkich; niektóre oddziały doganiały go później w dalszym marszu.

Zrobił ścisły przegląd, stanąwszy przy moście. Był zadowolony z uzbrojenia i ekwipażu; nie wiele koni wybrakował. Zachodziły zagadkowe komplikacje pod względem komendy. Mielecki uchylił się stanowczo od tej kampanii, więc nie było hetmana w. koronnego; hetman polny Sieniawski szedł, ale się spóźnił. Był hetman nadworny Jan Zborowski, lecz sprawował dowództwo tylko nad weteranami gdańskimi. Zgodnie hetmanili Radziwiłłowie ojciec i syn w wojsku litewskim.

Komendę naczelną nad wszystkimi zatrzymał dla siebie król; hetmanom zaś wyznaczył następujące funkcje: za pierwszą strażą, prowadzoną przez Wołmińskiego kasztelana połockiego, miał iść Krzysztof Mikołaj Radziwiłł, hetman polny, z zaciężnymi Litwinami, za nim ojciec jego Mikołaj Rudy, hetman wielki z wolontaryuszami, potem Jan Zborowski z weteranami, Bekiesz z jazdą węgierską, a dalej eszelon króla, złożony z piechoty węgierskiej Karolyego Istwana i 300 pieszych strojnych gwardzistów. W tylnych eszelonach szli: Janusz Zbarazki w wda braclawski z wszystką jazdą z przeszłorocznego zaciągu, Przyjemski, Dembiński, Ruszkowski, Starzechowski i piechota polska, a w kilka dni później Mikołaj Sieniawski hetman polny, gdy nadszedł z kwarcianym żołnierzem. Już po wyjeździe z Czaśnik, 23 lipca nowy goniec przyniósł Batoremu pismo od Iwana z żądaniem, aby wrócił do Wilna dla udzielenia w wielkim mieście stołecznem godnego posłuchania jego wielkim posłom, którzy wyjeżdżają z Moskwy na układy o pokój wbrew dawnym zwyczajom. Naturalnie, Batory szedł dalej. Za Witebskiem, w drodze do Suraza spotkał go przyjemniejszy posłaniec: Stanisław Żółkiewski z raportem Zamoyskiego o zdobyciu Wieliża.

Szturm nagły do tej fortecy na niespodziankę, 3 sierpnia projektowany, nie udał się z powodu czujności załogi zamkowej, która wystąpiła z rżęsim ogniem, jak tylko wojsko polskie wynurzyło się z lasu, i zapaliła miasteczko swoje. Trzeba było urządzić oblężenie prawidłowe: więc 4 i 5-go sierpnia zatoczono obóz, usypano szanice, ustawiono działa burzące: 3 u Węgrów Bornomissy od północnego wschodu, 3 u »czarnej« piechoty Uhrowieckiego od północnego zachodu i 2 z dodatkiem hakownic u Trembeckiego od strony południowej. Kanonada z tych baterij i podpalenie ścian sprawiły skutek szybki. W raporcie swoim Zamoyski wychwalał szczególny zapal żołnierzy i pogardę śmierci, z jaką wzniecony został pożar zamku najprzód przez Węgrów, przydanych mu przez Jego Królewską Mość, a następnie rozszerzony z podobną odwagą i gorliwością »moich czarnych«. Przerażona załoga poddała się. »Wojewodowie z zamku przybyli do mnie do obozu i zdali się mnie na łaskę... O wojskach, zostających przy mnie, mogę stwierdzić, że pełniły swój obowiązek jako najlepsi i naj-

waleczniejsi żołnierze.. Komenderował Węgry pan Bornomissa z największą pracą i pilnością, czarną piechotą Uhrowiecki... O zamku nic jeszcze nie piszę, bo jeszcze do niego nie wstąpiłem. Nie odbyło się jeszcze wydanie. Nikt jeszcze nie był z zamku wypuszczony przezemnie, lecz przyjęci już są zakładnicy: komendant zamku i kilku znaczniejszych bojarów moskiewskich. Resztę opowie Żółkiewski... Dan z obozu pod Wielizem, d. 6 sierpnia R. P. 1580«. Rozdał też nagrody pieniężne: Biruli kozakowi dukatów 10, czyniących zł. 18 groszy 20, hajdukom dwóm Wybranowskiego, którzy czółny pod zamkiem pobrali zł. 4, do rąk Pozgara, które rozdał między Węgry po wzięciu Wieliza zł. 555 gr. 16 denarów 12; temuż do rąk, które także rozdał Węgom pieszym w szańcach zł. 55 gr. 2 — sumy znaczne, zważywszy, iż według cen owoczesnych beczka piwa kosztowała tylko 24 grosze. Siła Zamoyskiego składała się z 6.000 ludzi; w tej liczbie we własnych chorągwiach 944 piechoty i 1042 jazdy. Załoga zamkowa liczyła 200 »dzieci bojarskich«, 400 strzelców i 1000 czerni; miała dział 4 wielkich, a wszystkich 14, hakownic 80, prochu, kul, żywności i furazu wielki dostatek. Największą wszakże korzyścią dla zdobywcy była ta, że uprzątniętą została zawada do użytkowania z dalszego biegu rzeki Dźwiny.

Król przybył 8 sierpnia, objechał dokoła szançe, w których piechota stała tak, jak podczas dobywania zamku, obejrzał obóz, w którym rotmistrze stali przed swymi namiotami z rozwiniętymi sztandarami i proporcami; przeprowadzany muzyką i strzelaniem wiwatowem dziękował, obiecywał nagrody, wieczerzał i nocował u Zamoyskiego; nazajutrz zwiedził zamek i odjechał z powrotem do Suraza, gdzie tymczasem ustawione zostały mosty do przeprawy wojsk jego. Polecił Zamoyskiemu, aby wyszedł na drogę smoleńską i połączył się z nim przed Wielkimi Łukami, sam zaś wyruszył 10 sierpnia z Suraza brzegiem rzeki Uświaty, która służyła mu do transportowania dział i taboru.

Armia królewska napotkała na drodze swojej jedyną zawadę w zamku Uświat. Radziwiłł, doszedłszy do niego 14 sierpnia, wezwał do poddania się, lecz odpowiedziano mu gęstą, acz mało szkodliwą strzelaniną. Jednakże, gdy nadeszła piechota polska i węgierska nad rankiem 16-go i zabrała się

do sypania szańców, załoga, złożona z 53 »dzieci bojarskich«, 59 sług, 345 strzelców i 624 czerni, poddała się w południe pod warunkiem swobodnego wyjścia. Jakoż pozwolono wyjść wszystkim oprócz wojewodów Weliaminowa, Kastawowa i holoły strzeleckiego — Bezczasnego, którzy nie chcieli poddać się, więc jako jeńcy zostali odesłani do Witebska; 66 osób pozostało w zamku, wykonały bowiem przysięgę poddaństwa królowi. Znalaziono armat 8, hakownic 50, rusznic hosudarskich 145 z obfitym zapasem prochu i kul. Nie zabierano tego materiału wojennego, ponieważ własne działa i wozy nabiwały niemało trudności, gdy wypadło wyładowywać je ze statków i prowadzić na kołach złą drogą. Radziwił mógł ruszyć ledwie 10 go, reszta wojska 20 go. Kierunek marszu możemy odgadnąć z wymienionych obozowisk noclegowych: 22 go nad rz. Komlą, dopływem Łowati, 23-go nad jeziorem Dołhe, 25-go sierpnia pod nieistniejącym dziś monasterem Koptia o 2 mile od Wielkich Łuk. Batory natychmiast w lektyce kazał się zanieść pod miasto w towarzystwie Radziwiłłów, Jana Zborowskiego, Bekiesza i Barbelego. Ujrzawszy Wielkie Łuki, dosiadł konia i objeżdżał zamek ponad samym przekopem tak blisko, że można go było dosięgnąć z rusznicy. Strzelała też załoga, ale zabiła tylko jednego konia pod sługą Krzysztofa Radziwiłła. Król nie zważał na to i panom litewskim, którzy go ostrzegali, odpowiedział: »Certe nihil est, domini mei«.

Zamoyski wyruszył d. 11 sierpnia z Wieliża, pozostawivszy tam dwie rotę małe piesze (Gojskiego 73 i Skwareckiego 81 ludzi) na załodze. Most pontonowy znajdował się w armii królewskiej, przeto dla przeprawienia się przez Dźwinę Działyński, idący w przedniej straży, strawił prawie dwa dni na budowaniu innego. Droga smoleńska niestarannie była utrzymywana: drzewo na mostach, po większej części nadgniłe, wymagało naprawy, która zabrała znowu kilka dni na uroczysku Bobrojedowie, rachując od 15-go do 17 lub 18 sierpnia, bo z rachunków Pudłowskiego widzimy, że w Błahowieszczeniu Zamoyski znajdował się dopiero 19 go. O dwie mile za Bobrojedowem nad rzeczką Połonią kończył się powiat Wieliża, a zaczynała się włość wielkołucka. Tu rotmistrz Wybrano-

wski, wysłany przodem z 200 hajdukami do naprawy mostu, napotkał nieprzyjaciela — trzech Tatarów, którzy uganiaли się za nim, dopóki nie dopadł do swoich ludzi. Dalej wszakże marsz odbywał się bez żadnej potyczki. Pojmano tylko Ułana Iznoskowa, który był starszym nad 150 Tatarami.

Gdzież się znajdowały wojska nieprzyjacielskie, te ogromne siły, zgromadzone przez cara? Cóż on sam porabiał? Wszak teraz nastęczała się najlepsza sposobność do atakowania wojsk polskich i litewskich, kiedy szły drogami, przedzielonemi dużą odległością i tak trudną komunikacją, że Zamoyski otrzymał wiadomość o zdobyciu Uświatu »w drodze« dopiero 20 sierpnia t. j. na czwarty dzień? Ale Iwan zakazał wojskom swoim zaczepiać Polaków w otwartem polu; zwoławszy swoje duchowieństwo, kajał się grzechów, prosił przebaczenia, obiecywał, że nie będzie już popełniał okrucieństw; słał wciąż gońców do Batorego z żądaniem, aby wracał w swoje granice, albo żeby zatrzymał się, zanim zdążą posłowie dla zawarcia pokoju; nareszcie wielcy posłowie, książę Sikiij i Piwow, jechali pokornie za królem aż do Wielkich Łuk. Zamoyski, otrzymawszy rozkaz rychłego połączenia się z królem, zboczył z drogi smoleńskiej 21 sierpnia w Siewiersku na lewo i przez uroczyska Łubaje, Rachnowo, rzeczkę Sanczytę stanął 25-go w pobliżu obozu litewskiego, a nazajutrz 26-go połączył się koło monasteru Koptia z królem, który kazał zaraz Zamoyskiemu objechać zamek wielkołucki ze strony wschodniej dla upatrzenia miejsc na obozy.

Główne zadanie strategiczne było teraz rozwiązane: wszystkie siły Batorego, skompletowane w czasie pochodu, uszczuplone nieznacznie przez pozostawienie małych załóg w Wieliziu i w Uświacie, a zresztą przeprowadzone bez straty drogami najtrudniejszymi do przebycia. 27 go sierpnia odbył się przegląd, który był obserwowany z trwogą przez załogę zamkową; zdawało się jej, że niezliczone zastępy okryły całą okolicę. W istocie zastępy te liczyły około 35.000 mieczów, kopij i muszkietów, oprócz ciurów obozowych, mianowicie: płatnej jazdy polskiej 8268 i węgierskiej 866 koni, piechoty polskiej 5.018, węgierskiej 3.303 głów i Litwinów na ogół 12.700; niewiadomą zaś jest liczba ochotników. Dział było 30. W porównaniu z załogą moskiewską, liczoną na 6 do 7 ty-

sięcy, potęga taka mogła wywierać przygnębiające wrażenie. Wielcy też posłowie moskiewscy, przyjęci 29 sierpnia, zachowywali się pokornie przed królem, oddali mu pokłon, dotykając ziemi rękoma, dopraszali się ucałowania jego ręki, wzywali do zawarcia »bractwa« czyli braterstwa z carem i przy podawaniu warunków czynili z dniem każdym coraz większe ustępstwa, nie godzili się wszakże na zrzeczenie się całych Inflant.

Wojewodowie wielko-luccy: książę F. I. Łykov i towarzysze jego M. F. Kaszyn, J. I. Aksakow, W. I. Bobryszczew-Puszkyn, W. P. Izmaïłow, G. W. Otiajew oraz dozorujący ich W. G. Wojejkow odpowiadali połajankami na wezwania do poddania się. Nadzieję pokładali na 3-sążniowej ziemnej osłonie drewnianych fortyfikacyj i utrudnionym do nich przystępie przez wody rz. Łowati z jednej strony, a jeziora czyli raczej stawu z drugiej. W okolicy znajdowały się jakieś wojska polowe. Picownicy natknęli się raz na oddział 2-tysięczny, z którego pochycili 10-ciu jeńców. Zamoyski tedy opasał najprzód swój obóz taborem, wałem i rowem głębokim na wzrost chłopca, a kanonadę artyleryjską rozpoczął dopiero 31-go. Kazał przytem otrąbić obietnicę, że kto twierdzę podpali, dostanie dobry majątek ziemski, jeśli jest szlachcicem, szlachectwo z dobrem opatrzeniem, jeśli szlachcicem nie jest, a 400 talarów nagrody, jeśli jest cudzoziemcem. Pomykali się tedy Węgrzy i Polacy z piechoty, wycinali darń, rozkopywali ziemię, narażając się na oparzenie wrzątkiem i na ciosy od broni wszelakiej, podkładali ogień, podsycany smołą i siarką, lecz oblężeni gasili go po razy kilka. Zamoyski skierował atak na wysuniętą i nie osłanianą ogniem armatnim wieżę, ułatwił przystęp do niej wykopaniem rowu, a wiatr, który się zerwał o północy z 4-go na 5 ty września, przyczynił się do rozszerzenia pożaru w takich rozmiarach, że niepodobna go było ugasić. Zapaliła się już jedna cerkiew; cała armia stanęła pod bronią, szykując się do szturm. Załoga wołać zaczęła, że się poddaje; stawili się przed Zamoyskim najprzód wysłańcy jej, a potem wszyscy wojewodowie. Na ich widok zaszemrali żołnierze i coraz głośniej wyrzekali, że król jest zanadto miłosierny, gdy wypuszcza wolno wrogów, którzy powtórnie i po raz trzeci będą wojowali. Mimo to król udzielił zwykłych wa-

runków kapitulacyi. Ale zaledwo wyszło z zamku 500 konnicy, gdy za oddziałem hajduków, wkraczającym po odbiór dział i prochów, rzuciła się czeladź obozowa na rabunek. Wówczas stała się rzeź okropna bez względu na płeć i wiek; ogień dostał się do prochowni i wyleciały w powietrze armaty (36), hakownice, ze 200 rabusiów i niepolicone mnóstwo rabowanych. Zamek zamienił się na kupę popiołów. Batory, oglądając kupy trupów wśród zwalisk, ubolewał ze łzami w oczach, ale natychmiast zarządził odbudowanie. Nakreślił plan, kierownictwo zaś robotami powierzył trzem inżynierom Włochom: Dominikowi Ridolino, znanemu z robót fortyfikacyjnych na wyspie Kandyi, w Kanei, opłacanego bardzo wysokim żołdem, 60 talarów miesięcznie oraz Mikołajowi Carlini i Andrzejowi Bertoni. Sam też pilny wykonywał dozór, przyjeżdżając z obozu, dopóki zamek nie był doprowadzony do stanu obronności. Picownicy napotykali wojska nieprzyjacielskie w okolicy i ponosili czasem od nich dotkliwe porażki. Raz ocalało z liczby 80-u zaledwo 3-ch i to z ranami. Wówczas król wysłał Zbarazkiego z większym oddziałem. Ten dotarł aż do Toropca, gdzie leżało znaczne wojsko moskiewskie, liczone na 40, a najmniej na 10 tysięcy. Pobił je, schwycił jeńców znacznych: Naszczokina, który, będąc gońcem przed kilku miesiącami, namówił był Ościka do zdrady, i Czeremisinowa, który był ulubieńcem cara. W tej wyprawie odznaczyli się Stanisław Żółkiewski, Marek Sobieski i Samuel Zborowski, który przybył jako ochotnik z pocztem arkebuzerów, żeby uzyskać zniesienie ciężkiego na nim wyroku wygnania. Dla ubezpieczenia Wielkich Łuk niezbędnem było opanowanie trzech zamków: Newła, Jezierszcza i Zawołocza. Król poczynił odpowiednie zarządzenia, zostawił 1.000 piechoty i 1.117 koni jazdy na załodze w Wielkich Łukach pod komendą Filona Kmity, sprowadzonego ze Smoleńszczyzny, a zaradziwszy interesom wojennym, odjechał 30 września do Wilna, żeby przeprowadzić agitację przed sejmem. Narada z senatorami w tej materii odbyła się 22 września i termin sejmku oznaczony został na dzień 22 stycznia roku przyszłego; Zamoyski wysłał swego drukarza do Wilna »dla drukowania listów sejmowych«.

Na wyjeździe król dowiedział się o zdobyciu Newła,

dzięki posiłkom wysłanym Dorohostajskiemu, wojewodzie połockiemu, który już od miesiąca oblegał twierdzę niefortunnie, mając żołnierza nie wyćwiczonego i niedość licznego. Nadejście 500 »żałobników« czarnych Zamoyskiego i Bornomissy z Węgrami, wprawnymi do prowadzenia przekopów, zmusiło walczącą załogę do kapitulacji 29 września. Jezierzyszczycyli Ozieryszczycy, utraciwszy przez to komunikację z krajami carskimi, poddało się Radziwiłłowi bez walki. Pozostało Zawołoczce, zlecone przez króla Zamoyskiemu. Ale tu wypadło najtrudniejsze z całej kampanii zadanie, bo zamek, »jak kaczką prawie na wodzie pływał«, zbudowany na wyspie jeziora Podsosz tak, że nigdzie nie dawał przystępu suchą nogą. Wysłany przodem Działyński zastał spalone miasteczko i most 2 października; nadchodzące 5 października węgierskie i polskie rotty, nie znajdując miejsca na wspólny obóz, musiały rozkładać się oddzielnie i osłaniać się szańcami. Zbieranie łodzi, przyrządzanie tratw pod ogniem nieprzyjaciela narażało żołnierzy na ciągłe niebezpieczeństwo. Pierwsza próba ustawienia mostu 10 października kosztowała życia 80 ludzi, druga 11-go spowodowała śmierć 50 szlachty węgierskiej, 150 hajduków, 30 Polaków i rany dla większej jeszcze liczby. Zamoyski po naradzie z rotmistrzami zarządził budowanie dwóch mostów do szturm; gdy nadeszło w posiłku jeszcze około tysiąca Węgrów Karolego Istwana (16-go), usypał baterie dookoła, od 19-go zaś kazał z nich strzelać nieustannie we dnie i w nocy, żeby znużyć załogę. Walny szturm miał być wykonany 23-go; odprawiono nabożeństwo; ochotnicy podpalacze przyjmowali komunię Śtą; Zamoyski żegnał ich uściskaniem ręki i wyprawił do szańców; nareszcie dosiadł konia i dał sygnał bojowy. Wtedy jednak załoga krzyczeć zaczęła, że się poddaje i wysłała pośpiesznie pełnomocników swoich. Otrzymała wolne wyjście; wojewodowie tylko opierali się i poszli w niewolę. Salwy działowe, bankiet dla pełnomocników i Te Deum zakończyły to oblężenie i zarazem kampanię tegoroczną armii królewskiej. Inne, uboczne wojska trapiły jednakże nieprzyjaciela: Oryszowski z kozakami dochodził do Staroduba i spalił tam podzámce; Filon Kmita we wrześniu posuwał się pod Smoleńsk, pobił 3-tysięczny oddział Smoleńszczan, został pobity na łąkach Spaskich przez siłę przemożną 10-cio

czy 25-tysięczną wojewody Buturlina z utratą 10 ciu dział i 370 jeńca, ale gdy został na Wielkich Łukach, nie omieszkiwał urządzić wycieczek. Tak, biorąc odwet za doznany od załogi Chołmu napad, wysłał 1.000 ludzi pod Wacławem Żabką, który spalił to miasto w dzień Bożego Narodzenia i, zdobywszy zamek, wziął do niewoli wojewodów, 100 dzieci bojarskich i 600 strzelców razem z hołową ich. Następnie Żabka podzielił swoich żołnierzy na dwa oddziały, z których jeden posunął się do m. Dubna o mil 12 od Nowgorodu, drugi zbliżył się do Russy na odległość mil 10-ciu. Później po Nowym Roku wybrał się sam Kmita do starej Russy, zrabował ją, zniszczył warzelnie soli carskie, bawił przez trzy tygodnie bez przeszkody i powrócił spokojnie z łupami. Donioślejszego wszakże znaczenia te wyprawy nie miały. Zamojski odjechał do Wilna, gdzie bawił przy królu do 4 grudnia, rozdawał nagrody pieniężne hajdukom, »co palić mieli zamek« i wracającym rotmistrzom, 14-go powrócił do Knyszyna, a z początkiem stycznia stanął w Warszawie jako kanclerz dla przekonywania stanów sejmujących o potrzebie uchwalenia podatków na nową, trzecią kampanię¹⁾.

¹⁾ Powołane w przypisku poprzednim opracowania prostujemy lub uzupełniamy podług Ms nr. 1625 Bibl. Ord. Zam. zawierającego »Regestra przychodu i rozchodu pieniędzy w skarbie JW. Jana Zamojskiego K. i H. W. K... a przez Jana Pudłowskiego służbę utrzymywane za czas od d. 10 Julii 1579 do 9 Augusti 1582« karty 1-8, 10, 62-64, 79, 80 oraz podług Archiwum J Zamoysk. t. II (1909) str. 17, 26, 29. Uwzględniamy też zaniedbane przez Górskiego i Nowodworskiego informacje Joachima Bielskiego s. 770 -- 777. Obliczenie armii Batorego pod Wielkimi Łukami, chociaż wykonane przez Górskiego podług rachunków wypłacanego żołdu, nie jest ścisłe i nie może być przystosowane do przeglądu z d. 27 sierpnia, zawiera bowiem rotę wybranieckie Gojskiego i Swarackiego, które pozostały w Wieliziu, nie wspomina o Dorohostajskim, który z Uświatu był posłany pod Nowel, ani o rocie Kiryka Kozyńskiego, wspomianej później po za rachunkiem na str. 21. Niewiadomo, jakie to 2.000 piechoty i 1.000 jazdy eskortowały artylerję, która przysłała 29-go; niewiadomą też jest liczba ochotników z ich pocztami. Miejscowość Szczyduty lub Szczedut nie znajduje się w dzisiejszych słownikach geograficznych, ani na mapach; u Zannoniego wszakże jest miasteczko czy wieś kościelna Szczydāt czy Szczydāl w odpowiednim względnie położeniu na zachód od Łukomli, na połudn.-zachód od Czasznik. Dokładniejszych objaśnień dostarczył nam uprzejmie p. Wacław Fedorowicz, redaktor ksią-

W 1581 r. na kampanię Pskowską sejm styczniowy uchwalił po złotemu z łanu na dwa lata, ale z zastrzeżeniem przez usta marszałka izby poselskiej, że ten podatek będzie ostatnim, przeznaczonym na zakończenie wojny. Oświadczenia Batorego, że chce podbić nie tylko Moskwę, ale całą północ, nie zyskały uznania ani w jednej, ani w drugiej izbie, bo też były objawem zapędliwej wojowniczości Madyara, nie hamowanej nawet przez określenia i właściwości geograficzne. Bo czemuże była ta »północ«? Zimne, mało zaludnione obszary lasów, tundur, pustkowi, ciągnące się do Oceanu Lodowatego, nędzne siedziby Finnów i Samojedów. Pobór miał być wykonany szybko: w dwa tygodnie po ogłoszeniu uniwersału datowanego 6 marca 1581 r., a szafarze obowiązani byli zaraz wypłacić do rąk żołnierzom, nie rotmistrzom, przy popisaniu rot w obecności pisarza polnego. W razie czyjejs nieakuratności w uiszczeniu podatku starostowie mieli wytaczać procesy w ciągu 6-u tygodni. Doliczając czas na przejazdy i nieprzewidywane przeszkody, zrozumiemy, że te manipulacje pieniężne zabrać musiały ze 3 do 4-ch miesięcy. Werbunek żołnierzy odbywał się: piechoty węgierskiej (2.480 głów) na granicach i Podgórzu, niemieckiej (1.827 głów) w ziemi Pomorskiej, szkockiej (250) »z mniejszym kosztem« w Gdańsku, piechoty polskiej pieniężnej (2.532) po różnych miejscach Polski piechoty »Szlachciców« (630) w starostwie Chełmskiem, wybrańców popisywano w Bielsku i w wojsku; było ich 1879, a więc znacznie więcej niż w roku poprzednim. Suma piechoty wszystkiej 10.814 pod Psków, nadto Niżowców 530 na Podolu. Jazdy pod Psków było 10.180 oprócz wolontaryuszów z Korony i W. Xięstwa Litewskiego. Nie są też zaliczeni przy 20 puszkarzach ich towarzysze, szanckmajstrowie z 50 szancknechtami, kopacze mistrzowie i towarzysze, kowale do dział, mistrzowie z towarzyszami, stelmachy, barwierze, furmani przy

żki p. t. »Z okolic Dźwiny, na dochód czytelnicy polskiej w Witebsku 1910«, mianowicie: Szczeduty leżą o milę od Czaśnik, o 1½ mili od Łukomla; przy pierwszym rozbiórce Polski zostały odcięte od województwa Połockiego i należą obecnie do powiatu Sieńskiego w gubernii Mohylewskiej. Stanowiły niegdyś część dóbr Sapieżyńskich; dziś są własnością rodziny Hołubieckich.

400 koniach i 220 wołach. Profos miał 25 pieszych i kata. Prowiant-magister jest wymieniony bez obsługi swojej. Znalazło się też 12 kapitanów Francuzów, Hiszpanów, Włochów, »bez piechoty«. Przykładano ich do piechot cudzoziemskich. Jeden graf niemiecki wszakże przybył w kilkadziesiąt koni. Pociągnęła ich wszystkich sława Batorego. Na ogół można się dorachować łącznie z zagadkowymi Litwinami 30.000 rycerstwa, lecz Włoch inżynier Ridolfino podaje nam 50.000, a z czeladzią i ciurami 170.000 chlebojadców. On sam miał 8 koni i 6 służących.

Ale roty zaciężne nie zebrały się odrazu na jednym punkcie zbornym, ściągały się długo, doganiały króla w marszu; stanęły w komplecie dopiero pod Woroncem na przegładzie d. 13 sierpnia. Tłómaczyły się już to spóźnioną wypłatą pieniędzy, już to sprawianiem kłopotliwym rynsztunków, zrujnowanych w roku poprzednim, już trudnościami marszu przez niektóre bezładne lub wyniszczone krainy. Batory chciałby jaknajrychlej, z początkiem lata, rozpocząć działania wojenne i zaraz po sejmie, w marcu, wyjechał z Warszawy na Litwę: więc niecierpliwił się; wysyłał naglące rozkazy, na rotmistrzów oburzał się i mienił ich być godnymi szubienicy; wśród irytacji takiej nie pamiętał o przysposobieniu dostatecznej ilości prochu. Gdy się zebrało 10.000 wojska, wyruszył z Wilna 20 czerwca do Dżisny, gdzie otrzymał przykrą wiadomość o wtargnięciu 45-tysięcznego wojska moskiewskiego do powiatu Orszańskiego, o spustoszeniach w okolicy Dubrowna, Orszy, Szkłowa, Mohilewa i Mścisławia. Wysłał tam Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła z 3-ma tysiącami. Doczekawszy się przybycia artylerji i kilku panów litewskich z pocztami, zarządził przeprawę przez Dźwinę, wyruszył 15 lipca do Połocka, a 21 dalej do Zawołocia, którego komendant Jerzy Zibrik, Węgier, doskonale utorował drogę, opatrzywszy ją groblami i mostami, aż do opanowanego przed kilku miesiącami zamku Woronca. Na radzie wojennej postanowiono dobywać Pskowa: więc 3-go sierpnia skierowała się armia już skompletowana na Woroniec. Tu król wydał artykuły wojenne czyli przepisy o karności. Rotmistrze przyjęli je z uznaniem, ale zapytywali: kto będzie hetmanem wielkim dla wojsk koronnych? Król bez długiego namysłu zamianował Zamoyskiego po naradzie z se-

natorami. Nominację tę ogłosił d. 11 sierpnia w obozie pod Woronicem Andrzej Zborowski, marszałek nadworny, zapewne z ukrytym żalem, że ten zaszczyt ominął jego brata Jana, który zresztą nie był wówczas obecny dla nieznanych nam powodów, i nie prowadził już chorągwi nadwornych, zasłużonych weteranów gdańskich. Zastąpił go w dowództwie Niszczycki. Później wszakże około 5 listopada znalazł się Zborowski Jan pod Pskowem, a w grudniu miał coś do czynienia w Inflantach.

Zamoyski, ulegając woli i namowom Batorego, przyjął hetmaństwo i nie zrzekł się pieczęci kanclerskiej, którą nosił zawieszoną na piersiach; ujął buławę, a noszony za nim wysoki proporzec z magierką czerwoną, w pióra ubraną, był oznaką jego władzy wojskowej. Rotmistrzom zapowiedział, że będzie przestrzegał ściśle karności i porządku, bo inaczej, na nic się nie oglądając, a płacząc, będzie musiał powinności swej zadość czynić. Uszykował całe wojsko koronne dnia 13 go sierpnia na przegląd dla króla. Było »najpiękniejsze, jakie tylko wyobrazić sobie można«, zdaniem Włocha Ridolfino; król też wyrażał zadowolnie z rażnej postawy ludzi i wyglądu koni. Świetnie przedstawił się poczet samego Zamoyskiego, już nie żałobny, lecz w błękitną barwę odziany.

Dwiema kolumnami ruszyła armia d. 15 sierpnia w dalszy pochód. Litwini tworzyli prawą, która osłaniać miała korpus główny, lecz nie napotkała nieprzyjaciela, ponieważ Tatarzy w liczbie 7.000 zauważeni, potykać się z nią nie śmieli. Król uformował wkrótce jeszcze jedną kolumnę z oddziału Krzysztofa Radziwiła hetmana polnego lit., który nie miał nic do czynienia nad Dnieprem po ustąpieniu najeźdźców, a pragnął uczestniczyć w bojach pod Pskowem: pozwolono mu przyjść, ale kołując drogą daleką na Dorohobuż, Biełoj, Toropiec, Chołm.

Armia królewska posuwała się bez przeszkody, pominawszy opodal leżące zamki. Zatrzymała się tylko pod Ostrowem, zamkiem wymurowanym na wyspie rzeki Wielikoj. Przy sypaniu szańców Urowiecki stracił 40 ludzi, ale gdy ustawiono działa na bateriach w nocy z 18 na 19-ty, celne wystrzały zrobiły duży wyłom i załoga poddała się na kapitulację 21-go sierpnia, pozostawiając 5 armat, hakownice, rusznice i dużo

prochu. Ztąd było tylko 8 mil do Pskowa; przestrzeń tę armia przeszła w ciągu dni dwóch; 24 sierpnia stanęła nad rzeką Czerechą, dopływem Wielikiej o wiorst 6 od miasta. Zamoyski i sam król objeżdżali uważnie okolicę, poszukując najdogodniejszego miejsca na obóz. Obrano je nad rzeczulką Promieżycą w odległości wiorst 4-ch od murów. Zatoczono obozy 28-go: litewski na prawem skrzydle przy drodze, wiodącej do Porchowa, polski, opasany trzema rzędami wozów, po środku i węgierski na lewem skrzydle nad rzeką Wieliką.

Psków słynął jako najpierwsza twierdza w państwie Moskiewskim. Sąsiedztwo z zakonem rycerzy Mieczowych zmuszało mieszkańców do zabezpieczenia się od nich murami już w XIII wieku. Przy ujściu rzeczki Pskowy do Wielikiej zbudowali oni drewniany »Dietyniec« czyli Kreml; a książę Dowmunt 1266 r. opasał go murem, który się zwał przeto jego imieniem »Domantowa krepost'«; następnie posadnik Borys w 1309 r. ufortyfikował »miasto środkowe«; nareszcie powstała środkowa największa i najludniejsza dzielnica, od strony południowej, zwana »Okolnym Grodem«. Z 37-u baszt zwróciły uwagę wodzów i stały się głównym celem oblężniczego ataku dwie najbliższe do rzeki Wielikiej: Pokrowska i Swinuska. Nadto na północy znajdowała się dzielnica zwana Zapskowie—obmurowana, a na lewym brzegu Wielikiej otwarte, nieufortyfikowane Zawieliczje. Długość murów Okolnego grodu łącznie z Zapskowie wynosiła 8½ wiorst podług pomiarów z r. 1694, nie licząc murów wewnętrznych pomiędzy dzielnicami. Załoga składała się z 7-u tys. jazdy i 50-u tys. zbrojnego ludu miejskiego, a więc liczniejszą była od armii oblężniczej. Dowództwo sprawowali dwaj Szujscy kniaziowie: Wasil Fedorowicz Skopin i towarzysz czyli pomocnik jego, ale dzielniejszy od niego, Iwan Piotrowicz, syn zabitego nad Ułą w 1564 r. wojewody. Oczywiście wezwanie królewskie do poddania się skutecznem być nie mogło; oblężeni oświadczyli, że dadzą odpowiedź za 5 dni, ale nazajutrz, jak tylko spostrzegli posuwających się ku miastu Węgrów, zrobili wycieczkę i potykali się z nimi, dopóki nie nadbiegł rotmistrz Sobocki z konnicą. Strzelali też z dział rzęsiście nocami do żołnierzy, pracujących w przekopach; oprócz ogromnych kul ka-

miennych używali też kul rozżarzonych. Chwyтали »języków« i torturami, wielkimi mękami wymuszali na nich wyznania o robotach oblężniczych.

Przykopów (tranchées) wyprowadzono 5 podłużnych i 7 poprzecznych. Od nocy 6 września ustawiano po 8 dział na bateriach węgierskiej i polskiej, 7-go były już one w mur między basztami Pokrowską i Swinuską z lepszym skutkiem, niż dawniej do fortyfikacji drewnianych, ziemią osłonięnych, bo zrobiły w ciągu drugiej doby dwa szerokie wyłomy. Więc 8-go września król wysłał po 200 ludzi do obu wyłomów dla obejrzenia: czy możliwem jest wniknąć do wnętrza miasta? Niecierpliwi Węgrzy, nie czekając sygnału hetmańskiego, rzucili się do szturm; za nimi poszli Polacy i Niemcy; obydwie baszty opanowano i sztandary na nich zatknęto; na ten znak pobiegły rotty piesze i konne, ale precisnąć się nie mogły, gdyż dziury były za małe. Tymczasem Iwan Szujski zdołał powstrzymać pierchających Pskowian i zagrzać do walki przy pomocy ihumena Tichona, który wyniósł relikwie z cerkwi katedralnej ś. Trójcy. Ogromny tłum ciskał kamienie i kłody na przybywających żołnierzy, armaty i hakownice skierowały się na obsadzone baszty, które nadto zapaliły się od podsadzonych prochów. Zamoyski kazał trąbić na odwrót. W ciasnocie, wśród płomieni i gradu kul, odniosło śmierć lub rany samych Polaków 500; z Węgrów padł kapitan i »generał« nad wszystkimi Węgrami, baron Bekiesz, stratę zaś ogólną Pskowianie obliczali na 5 do 7 tysięcy, ponieważ sami dorachowali się 863 poległych i 1.626 rannych. Nie wierzymy zbyt wysokiej liczbie strat, ale w każdym razie niewątpliwym był rezultat, że szturm się nie udał. Ponowienie stało się trudnem, gdy Pskowianie zbudowali ścianę drewnianą z wieżami, usypali wał i wykopali rowy, a wybicie nowego wyłomu — niemożliwem, ponieważ zabrakło artylerzystom prochu. Zamoyski ofiarował ze swego zapasu kilkadziesiąt cetnarów i 300 kul; ale cóż to znaczyło wobec tak wielkiej twierdzy? Posłano do Rygi i do księcia kurlandzkiego, a tymczasem trzeba było poprzestać na blokadzie. Tryumfujący Pskowianie powiesili pojmanego Węgra na murze i urągali Polakom: »Jakiż to wasz król, co nie ma ani prochu (»ziela«), ani pieniędzy? Przychodźcie do nas: mamy tego wszystkiego podostatkiem«. Udaremnili też

próbę podkopu, rozpoczętą w trzech miejscach, wyprowadziwszy kontr-minę pod jedną galeryę i wysadzając ją prochem w powietrze; dwie inne musiały być zaniechane, ponieważ natrafiły na twardą skałę wapienną.

Teraz głównem zadaniem blokady było pilnowanie, żeby do Pskowa nie mogły dochodzić posiłki przedewszystkiem z Litwonii przez jezioro i rzekę Wieliką. Zamoyski rozstawił strażę, rzekę zagroził płytami, spajanemi zapomocą łańcuchów. Przejęto też i zabrano 16 statków z liczby 17-tu, wiozących wojsko. Oprócz zabitych, pojmano 150 dzieci bojarskich i wojewodę Bezobrazowa (w nocy 17 września). Podobnie zniszczony został oddział Chwostowa 7-tysięczny, wysłany z Nowogrodu, i sam wojewoda wzięty do niewoli (3 paźdz.). Miasojedów zaś zdołał przedostać się do miasta, chociaż stracił 150 jeńca. Te drobne powodzenia bynajmniej nie zadawały armii, zniecierpliwionej bezczynnością. Odzywały się głosy, krytykujące Zamoyskiego i naruszające karność szczególnie podczas dwutygodniowej jego choroby. Dnia 17 października przywieziono proch z Rygi, ale w ilości szczupłej. Dla rozrywki tylko kazał król zrobić nowy wyłom w murach. Strzelano z dwóch dział i dziurę wybito; rzucili się do niej Węgrzy, lecz napotkali poza murem takie przeszkody, że cofnąć się musieli po krótkiej utarczce (3 listopada).

Jednocześnie polecił król Farensbachowi obejrzeć klasztor Pieczarski (Печерский Монастырь) ufortyfikowany i załogą opatrzony, która napadała na picowników, przejmowała furmanki, dowożące żywność do obozu, rabowała kupców. Farensbach, ośmielony pomyslną ze strzelcami potyczką swojej konnicy 28 października, uznał możliwość zdobycia tej dokuczliwej siedziby nieprzyjaciela. Król przysłał mu piechotę i 3 działa. Wyłom zrobiono, ale szturm d. 5 listopada został odparty przez mnichów i lud zgromadzony licznie. Bornomissa przyprowadził jeszcze 4 armaty, Niemców i Węgrów »kilkanaście set«; wybito drugą dziurę i zarządzono drugi szturm, lecz równie bezskuteczny (14 listopada).

Jedyną pociechę wśród tylu utrapień sprawił Krzysztof Radziwiłł, przybywając do obozu 22 października po długiej wędrówce przez kraje moskiewskie. W myśl poleceń królewskich zabezpieczał on od najazdów moskiewskich okolice Uświatu, Wieliża, Wielkich Łuk, a gdy spotkał się w okolicy

Toropca z Filonem Kmitą, prowadzącym 2.000 Litwinów i 600 Tatarów, obadwaj przedsięwzięli łącznie, mając 7.000 żołnierza, wyprawę ku Włodze. Pobili wojewodów Barjatyńskiego i Nozdrewatego nad rzeką Szełonią (21 sierp.), spustoszyli okolice Rżewa, nie zważając na 15.000 stojącego w tem mieście wojska moskiewskiego, zatrzymali się pod Zubcowem i wysłali Tatarów Alimbeka pod Starycę, gdzie przebywał car Iwan. Tatarzy »kurzyli mu pod nos przez kilka dni«, pałac wioski dookoła, on zaś patrzył bezradny przez okno na lunę i zabierał się do ucieczki wodą, gdyż miał przy sobie podobno nie więcej nad 700 żołnierzy. Nie przypuszczając takiej słabości, Radziwiłł odrzucił propozycję Kmity, żeby na Starycę uderzyć, i pociągnął na północ, spalił wieś Okowce, zniszczył większe miasto Selizarowo (28, 29 sierp.), doszedł do jeziora, z którego wypływa Wołga (4 września), spustoszył okolice Toropca, przeszedł koło Chołma, dotarł do Starej Rusy, pobił i do niewoli wziął kniazia Oboleńskiego; wreszcie przez Porchow przyszedł pod Psków. Witali go uroczyście Litwini, a wzruszony ojciec, hetman wielki, stał przed synem z odkrytą głową, bez czapki pomimo mrozu. Wyprawa ta, opisana później rymami nie tylko przez niejakiego Gradowskiego, ale i przez Jana Kochanowskiego (»Jezda do Moskwy«), wywarła takie wrażenie na umyśle cara Iwana Groźnego, że upoważnił legata papieżkiego, jezuitę Antoniego Possewina, do zagajenia układów pokojowych. Possewin już od d. 5 października przebywał w obozie królewskim pod Pskowem, dopytywał się o warunki, przysyłał je przez posłańca i przez listy do Moskwy, aż otrzymał pełnomocnictwo datowane 23 października, z którym mógł jechać na kongres do Kiwerowej Hory wielce mozolny. Wyjechał 29 listopada.

Mniejszego znaczenia była wyprawa księcia Michała Wiśniowieckiego z kozakami i pocztami kilku starostów ukraińskich do Siewierszczyzny, która dotarła do Trubczewska nad rzeką Desną i poraziła wojewodów moskiewskich nad rzeką Sudością, tak że z kilku tysięcy zebranego przez nich ludu, zostało na placu przeszło 1.500«. Wysławia tę wyprawę »Epicedion, to jest żałobny wiersz o zacnym... książęciu Michale Wiśniowieckim« (wiersze 900—1075), lecz zamilczeli o niej Heidenstein i inni dziejopisowie.

Widoczny i prawie stanowczy wpływ na decyzję bojarów i cara przypisać należy wystąpieniu Szwedów. Generał de la Gardie zdobył 5 zamków w Estonii, w tej liczbie Biały Kamień, miasto i zamek Narwę, Iwangoród, Jam, Koporye, a z Polakami zawiązał przyjazny stosunek. Possewin straszył Iwana, że Szwedzi wtargną dalej w głąb jego posiadłości i że Batory z pod Pskowa nie ustąpi.

W rzeczywistości zaś Batory powziął przekonanie, że z obecnymi siłami Pskowa zdobyć nie zdoła; widział też zniechęcenie wojska, szczególnie Litwinów, którzy chcieli wracać do domu i powiadali, że obozowanie podczas zimy byłoby wojną z Panem Bogiem. Ogłosił tedy 4 listopada, że wyznaczy wojsku leże zimowe w okolicznych miastach i derewniach, sam zaś pojedzie do Polski po pieniądze i posiłki. Powstał gwar w obozie: jedni chcieli przyjąć leże, drudzy odejść do ojczyzny, wszyscy prawie wołali o żołd należny, bo z przywiezionych 60.000 złotych opłacono tylko Węgrów i Niemców. Jeden Zamoyski pozostawał niezachwianym w twierdzeniu, że cofać się z pod Pskowa nie należy; przekonywał też na radzie wojennej argumentami, ujął rotmistrzów sutym bankietem. Król zapewnił wypłatę żołdu na dobrach swoich i obiecywał nagrody. Wreszcie nadzieja rychłych układów o pokój uspokoiła wzburzonych. Zgodziło się wojsko trwać w obozie, nie rozchodząc się na leże zimowe. Pobudowano chaty drewniane albo ziemianki z piecami, wytknięto ulice i rynek.

Batory odjechał 1 grudnia z dworem, wielu ochotnikami i z hetmanami litewskimi, a więc i z ich pocztami. Jechał powolnie, jak świadczą listy jego, wysyłane d. 12 grudnia z pod Lucyna, 18-go z Dyneburga i w ostatnich dopiero dniach roku z Wilna. Posiłków też i zasiłków przysyłać rychło nie mógł: na »gwałtowne« żądanie prochu (*vehementer supplico Maestati Vestrae de pulveribus*), pisane 16-go grudnia, odpowiedział Zamoyskiemu zaledwo 5 stycznia 1582 r. z Wilna, że odsyła do Wielkich Łuk otrzymane od księcia pruskiego 200 centnarów prochu i 270 kul 30-funtowych. Zmniejszyła się tedy znacznie armia oblężnicza: na przeglądzie, odbytym d. 4 grudnia narachowano tylko 7.000 jazdy, ale w dobrym jeszcze wyglądzie; piechota przedstawiała się gorzej przy braku ciepłej odzieży, chorobach i dezercyi. Już dawniej cofnął ją do obozu

z szanców i kazał zdjąć działa z baterji (7 listopada). Obecnie głównem zadaniem dla Zamoyskiego, stało się utrzymanie żołnierzy przy życiu wśród srogich mrozów, kiedy woda lana zamieniała się w powietrzu na lód. Zmniejszył on liczbę strzegących obozu czat z 700 do 400 koni, skrócił czas wartowania, zarządzając 7 razy na dzień zmianę wartowników, bo częste bywały wypadki, że skostniałych od zimna i ubezwładnionych trzeba było zdejmować z koni. Po żywność chodziły komendy picowników daleko, aż pod Narwę i jezioro Ładogę; Zamoyski zamawiał dla nich wolność kupowania i przewożenia produktów u władającego tam wodza szwedzkiego de la Gardie. Zabezpieczał się nie tylko od wycieczek Szujskiego, ale i od możliwej zzewnątrz odsieczy. Zasłyszawszy, że »car Siemion« zbiera wojsko w Nowgorodzie, posłał 15 grudnia dzielnego Spytka Jordana w kilkanaście koni, wskazując mu stanowisko ku Starej Rusie, »nie zbyt daleko od drogi Wdowskiej«, ale nadto wysłał d. 18 grudnia odezwy do rotmistrzów i żołnierzy, załogujących na zamkach królewskich w Inflantach, i do ich dowódcy Macieja Dembińskiego, aby się wszyscy skupili pod Tirsemuse w gotowości przybyć prędko na ratunek do obozu pskowskiego. Pisał też do księcia Magnusa, który się odstrychnął od cara Iwana i poddał się królowi Stefanowi, aby ściągnął wojsko swoje pod Kierepeć (Kyrempäh), dla łączniejszego złączenia się z wojskiem królewskim. Nie trzeba było jednakże wykonywać tych zarządzeń, bo »car Siemion« nie przyjechał. I pod Pskowem nic poważnego nie zaszło: działania wojenne ograniczały się do częstych, ale drobnych utarczek. Większą wycieczkę wykonał Szujski 4 stycznia 1582 r.; atakował bowiem posterunek Oryńskiego za rzeką Wielką w 700 koni i puścił piechotę na obóz. Oryński poległ, z 40-tu żołnierzy jego wielu dostało się do niewoli, ale w obozie roty Przyjemskiego i Gostomskiego przy pomocy Węgrów odparły natarcie, położyły trupem 300, wzięły do niewoli 60 ludzi. Ta rozprawa przynagliła pełnomocników carskich w Kiverowej Horze do zaniechania uporzeczywych sporów i do podpisania traktatu d. 15 stycznia.

Po otrzymaniu wiadomości o tym upragnionym wypadku, 17 stycznia, pośpieszył donieść marszałkowi w. kor. X. Jan Pio-

trowski z takimi szczegółami: »Pisać WMci... o nędzy, którą tu cierpim, nie śmiem. Nie jedno ją cierpieć, ale słyszeć o niej groźno... Większa (?) część wojska wymarła; trzecia część chora leży; tym, co zostali, od mrozu nosy, nogi odpadają; z straży muszą pacholki na wozach zmarzłe, na pół martwe (rycerstwo) do obozu odwozić. Pan Bóg tedy niech będzie pochwalon, że dał taką perseverantją, która sama wycisnęła na nieprzyjacielu ten pokój«. Autor cennego Dyaryusza, a więc najpierwszy dziejopis wojny pskowskiej, nie umiał powiedzieć wyraźnie tego, o czem nie wątpił, że »taka perseverantia« była przymiotem i zasługą wyłączną Zamoyskiego. Szczęściem, wychodzi to na jaw obecnie z ogłoszonych listów i instrukcyi, jakie posyłał komisarzom czyli pełnomocnikom Rzpltej do Jamu Zapolskiego. Wszak upraszczał formalności i kwestye tytułów, usuwał mniej ważne pretensye przez ustępstwa i naglił do ukończenia układów, nie tając rozpaczliwego stanu sił swoich. A jednak nie kwapił się ze zwinięciem obozu, gdy mu traktat przywieziono: oczekiwał na dworzan carskich, którzy powinni byli wydać mu wszystkie zamki inflanckie. Pskowianie grozili, że będą widzieli zerwanie pokoju w przeciąganiu oblężenia poza termin dwudniowy: on zaś odpowiedział z uśmiechem, że przelew krwi unikać należy. Dopiero d. 6 lutego, w tydzień po wyjeździe dworzan carskich razem z rotmistrzami polskimi do Inflant, podjęty był obóz od Pskowa »pięknie, porządnie, w licznej komitywie i z godnością, że nieprzyjaciel miał na co wytrzeszczać oczy«.

Trzeba było przemaszerować 28 mil do Dorpatu czyli Derptu, głównego siedliska władzy moskiewskiej. Wojewoda tameczny nie chciał ustępować, wymawiając się brakiem podwód, które miały być przez Polaków dostarczone podług traktatu. Zamoyski wyprawił ku niemu Janusza Zbarazkiego, wojewodę braclawskiego, dzielnych koni królewskich 200, swoje woźniki wszystkie i jeszcze 200 dostarczonych przez żołnierzy z rot; nareszcie zostawiwszy wojsko o 10 mil, przybiegł sam z towarzyszymi własnych rot d. 20 lutego. Nie było już wymówki żadnej i cała ludność moskiewska, lamentując, że mogły swych krewniaków opuszcza, wyszła 24 lutego. Na tem zakończyła się wojna. Cała Liwonia uprzątniętą została; dnia

13 marca Zamoyski powitał Batorego w Rydze, a 27-go uwolnił się i odjechał do swego Knyszyna¹⁾.

§ 26. **Organizacya siły zbrojnej za Stefana Batorego.** Wojownik uzdolniony i doświadczony, dostrzegł on od razu i wytknął posłom, którzy przynieśli mu zaproszenie na tron, niedorzeczność artykułu 4-go w pactach conventach, zakazującego królowi dzielić pospolite ruszenie na części »wojsk tak

¹⁾ Oprócz poprzednio wymienionych: *Źródła Dziejowe IX*, 292—294. Niema tu ani wojsk litewskich, ani 150 jezdnych, przysłanych przez księcia Kurlandi, ani 150 jezdnych i 1.600 pieszych Farenbacha. K. Th. Dominik Ridolfino w *Przew. Nauk. i Lit.* 1878, str. 737. Archiwum J. Zam. II, s. 114, 128, 129, 131. Wyprawa Krz. Radziwiłła nad Wołgę jest szczegółowo opowiedziana w dwóch utworach poetyckich: po łacinie z datami, zaznaczanemi na marginesach przez Franciszka Gradowskiego, poborcę podatków w Kownie z r. 1578 (Vol. Leg. II. f. 1005) p. t. *Hodoeporicon Moschicum Jll. Principis ac D-ni Christophori Radivilonis... castellani Trocensis, vicecancellarii et campiductoris in Magno Ducatu Lituaniae... scriptum a Francisco Gradovio... Vilnae, in officina Joannis Kartzani A. D. 1582* i po polsku przez Jana Kochanowskiego p. t. *»Jezda do Moskwy«* R. od N. P. 1583 z komentarzem Pawińskiego w wydaniu pomnikowem, Warszawa 1884, t. II, str. 309 nn. Przy porównaniu obu utworów z *Dziennikiem X. Piotrowskiego* s. 108—140, który zapisał datę przybycia Radziwiłła do obozu pskowskiego pod dniem 22 października, następuje zagadka chronologiczna: czy nie jest mylną ta data? Czytamy u Kochanowskiego: *»Porchowa nie zamilezę, gdzieś też nie próżnował | Aleś na dzielnych koniach pod zamkiem harcował... | Ztamtąd siedleś na Krzeszow. a potym z Krzeszowa | Na ś. Mikułę... ostatniś do Pskowa | W mili tylko nocleg miał, gdzie Czerecha blisko | Podchadzając, lizala twoje stanowisko. | Nazajutrz, kiedy słońce z morza wychadzało | Twoje wojsko z okopu swego się ruszało«*. Skoro ostatni nocleg w Krzeszowie jest określony na św. Mikuły, t. j. Mikołaja 10 września: więc przybycie pod Psków nazajutrz przypadłoby na 11 września. Ale podług Gradowskiego Radziwiłł pobił 200 strzelców i ogromne kohorty Tatarów 9 września pod Dubnem nad Dźwiną i uczył tam świątynię, wzniesioną kiedyś przez Witolda, 17 września rozstał się z Filonem Kmitą, 24 wysłał Eliasza Pielgrzymowskiego z raportem do króla i potem dopiero chodził pod Chołm, Starą Rusę i Porchów. Taka marszruta uwydatnia błąd Kochanowskiego co do ś. Mikuły, a daje się pogodzić z datami X. Piotrowskiego. Do uzupełnienia *Źródeł polskich* przydatną jest *Повесть о »прихоженіи литовскаго короля Степана...«* wydana w *Чтеніи О. И. Д.* P. 1847. — Inne źródła i opracowania rosyjskie wymienił W. Nowodworski w monografii swojej. *Varsevicii Chr. Ad. Stephanum R. P. oratio u Turgieniewa H. Russiae M. I.* 377—378.

wielkiego jak małego«, lub zatrzymywać je przed wyprowadzeniem za granicę dłużej nad dni 14. Wytłómaczył im, że nieprzyjaciel, świadomy tego sposobu wojowania szlachty, z łatwością za pomocą fortelów może wojnę przeciągnąć i zmusić do działania tam, gdzie jemu będzie dogodniej, nie zaś tam, gdzie chciałby wódz, stosując się do okoliczności. Posłowie ratowali się zapewnieniem, z pewnością wykrętnem, że jeśli kiedykolwiek zdarzy się potrzeba, wszyscy z łatwością przystaną na wniosek królewski i zgodzą się na rozporządzenie siłami wojskowemi tak, jak król zechce. Ale na sejmie koronacyjnym d. 8 maja, po długich rozprawach, uchwalono prosić króla, »aby nie podważał ostatniej podwaliny wolności, rozłączając pospolite ruszenie na części«. Wobec takiego uporu, czyli raczej zabobonu, Stefan Batory już nie posługiwał się nigdy pospolitem ruszeniem, chociaż miewał upoważnienie od sejmów na wydanie wici, i wydawał dwoje w 1577 r., ale zamiast trzecich ogłaszał, że zwalnia szlachtę od wsiadania na koń, oczekując natomiast łatwiejszego przyzwolenia na podatki.

Wszystkie tedy zamysły wojenne osnuwał wyłącznie na żołnierzu zaciężnym, ćwiczonym, umiejętnym, nie zważając na narodowość, mowę, wiarę i rodzaj taktycznego wyćwiczenia. Predylekcyę przechował dla swoich Madjarów, nie tylko bowiem wprowadził do Polski piechotę węgierską czyli hajduków, ale przekształcał wsławioną zasłużenie ciężką jazdę polską na sposób węgierski (*more hungarico*), jak świadczy list przypowiedni, dany Stefanowi Bielawskiemu 7 maja 1577 r. na zaciąg stukonnej nadwornej chorągwi. Żądał mianowicie, aby »zbroja była dokładnie wykuta na kowadłe z miedzi lub żelaza, żeby jeździec miał szyszak, zarękawia żelazne, kopię, szablę (*acinax*), koncerz, półhak czyli pistolet przy siodle, ale pióra (skrzydła) i »inne ozdoby dla świetności albo postrachu«, pozostawiał każdemu do woli podług upodobania. Wyznaczał żołd podwyższony, po 18 zł. kwartalnie towarzyszym; rotmistrzowi kuchennych 50 zł.; nadto obiecywał pierwszeństwo do urzędów, dóbr i zaszczytów każdemu, kto w tej chorągwi przesłuży lat 6. Heidenstein świadczy, że zamiast ogromnych kulbak tureckich, wprowadził mniejsze i lżejsze siodła. Z innych narodowości na wojnie gdańskiej spotykamy rotę niemieckie

u Weyhera i Tatarów swoich, litewskich pod komendą Temruka, »Pientho-horcensis« czyli Petyhorca, w liczbie zrazu 50, a potem 450 koni. W wojskach, organizowanych na wojnę moskiewską, widzieliśmy 1.600 Tatarów, prowadzonych przez Haraburdę, Niemców, werbowanych przez grafa Rozrażewskiego, pod którym służył Weyher, i trochę ochotników, 250 Szkotów, sprowadzonych z Gdańska przez Zamoyskiego, Włochów inżynierów Ridolfina z dwoma pomocnikami, Węgrów pieszych i konnych, arkebuzyerów, uzbrojonych po hiszpańsku. Armia tedy, obozująca pod Pskowem, przedstawiała uderzającą pstrociczną ryszunków, broni, odzieży i typów etnograficznych; car Iwan IV mniemał, że Batory poruszył przeciwko niemu »całą Italię«, co w jego pojęciu znaczyło całą Europę; w rzeczywistości zaś z tych cudzoziemskich zastępów, stanowiących przecie mniejszość wobec Polaków, Litwinów i Rusinów, utworzył on wojsko »cudzoziemskiego autoramentu«, które odtąd zagnieździło się w Rzpltej i przetrwało przez cały okres niniejszy lub następny, czwarty, z cudzoziemskimi oficerami, z obcą komendą wtedy nawet, kiedy szeregi zapełniały się rodakami. Sam Batory, nie umiejący przemówić do żołnierza po polsku, ani po rusku, i posługujący się łaciną pod gradem kul, jakie się sypnęły na jego orszak z baszt pskowskich podczas pierwszego rekonesansu, był właśnie oficerem cudzoziemskiego autoramentu.

Jako król polski upamiętnił się w dziejach wojskowości staraniami o wytworzenie liczniejszej piechoty. Bardzo praktycznym był jego pomysł instytucyi wybrańców z królewszczyzn czyli dóbr Rzpltej, rozdawanych przez króla starostom i dzierżawcom. Z każdych 20 łanów miał pełnić służbę wojskową jeden chłop-gospodarz, zwolniony od wszelkiej robocizny i danin, które za niego uiszczali inni gospodarze, siedzący na 19 tu łanach; ten wybraniec obowiązany był co trzy miesiące stawić się przed rotmistrzem swoim na musztrę z rusznicą, siekierką, przy szabli, w sukni takiej barwy, jaka całej rocie nakazaną będzie, na wojnę iść o własnym koszcie z prochem i ołowiem, ale miał dostawać żołąd na równi z inną piechotą. Najbardziej upowszechnioną, a może nawet powszechną dla wybrańców szeregowych była barwa błękitna na żupany i delie czyli płaszczce, z rozmaitemi pętlcami; dziesiątnicy odróżniali się od

nich żupanami białymi i deliami czerwonymi z podszewką zieloną. Rotmistrze, zawsze ze szlachty, występowali konno. Roty odróżniały się proporcami: czarnymi w białe strefy od czerwonych w także strefy, od białych z herbem królewskim i t. p. Tym sposobem tworzyła się garstka wojska stałego, gotowego na każde zawołanie, podobnie jak wojsko kwarciane, musztrowanego: — byleby odbywały się dokładnie i ściśle ćwiczenia kulturalne. Ale starostowie woleli chłopą trzymać przy roli, niż posyłać go do wojska; więc uchwaloną w 1578 roku konstytucję sejmową wykonali tak opieszale i opornie, że trzeba ich było postraszyć odpowiedzialnością karną. Stawilo się tedy na wyprawę wielko-łucką 1.446, a na pskowską 1.803 wybrańców. Największą liczbę 1.806 głów, znalazł K. Górski w 1596 r.; potem w liczbach mniejszych pełnili wybrańcy służbę w naturze przez cały wiek XVII. Nieporządnie też odbywało się ich wyćwiczenie w mustrze; więc stawiano ich załogą w Krakowie lub w Kamieńcu, albo używano do sypania szańców, do robót publicznych, do posług przy artylerji.

Z natchnienia Batorego, albo może przypominając wojnę pruską Zygmunta I z r. 1520, Jan Zamoyski tworzył piechotę szlachecką, werbując zagonowców szaraków, którzy nie byli w stanie zdobyć się na konia z odpowiednim rynsztunkiem rycerskim. Udało mu się w 1581 r. zaciągnąć 630 w jego starostwie Bełzkim i w okolicznych województwach. Kapitanem ich był Urowiecki. Potem ponawiane były takie werbunki w r. 1600 i 1604, ale z mniejszem powodzeniem, bo zaciągnęło się tylko raz 150, drugi raz 200 szlachty. Służba piesza nie podobała się szlachcicowi, gdyż zdawało mu się, że równa go z wybrańcem-chłopem, że zniweczy splendor jego stanu rycerskiego.

Nareszcie gwoli powiększenia liczby wojsk, Batory przyjmował do służby piętnej Kozaków i zorganizował rotę piechoty pod dowództwem Orszowskiego, lecz o niej mówić będziemy w § 28.

Tak więc w armji swojej Batory miał sześć gatunków piechoty, których nie zamierzał ujednostajnić. Ukochani jego Węgrzy zaliczani byli do rot setkami. Każda rota miała 1 kapitana, 1 porucznika, 1 propornika, 1 dobosza i czasami 1 szy-

posza czyli puszczka; dzieliła się na dziesiątki, prowadzone przez dziesiątników. W r. 1580 znajdowało się w 20 rotach prawie 2 tysiące (1987) ludzi. Stanowili oni jeden pułk, zostający pod dowództwem Istwana (Stefana) Karolyi, zwanego urzędowo peditum praefectus albo capitaneus, a potocznie u Polaków hetmanem pieszym węgierskim. Widzimy go też na czele piechoty węgierskiej liczniejszej, bo 2482 + 1182, a więc razem 3664 głów wynoszącej w 1581 r., ale zwierzchnikiem jego był Gabryel Bekiesz, zwany generałem, komenderujący zarówno pieszymi, jak jezdnyimi Węgry. Poległ on w pierwszym szturmie do Pskowa d. 8 września.

Roty niemieckie obejmowały po 400 do 500 żołnierzy; »półk grafa Rozrażewskiego, oberstera«, werbowany w Niemczech, popisany w Kownie 30 czerwca 1579 r., składał się z 1744 ludzi w czterech rotach, pod Pskowem zaś z 1827 ludzi. Posiadał liczniejszą od innych wojsk administrację, jako to: przy pułkowniku Rozrażewskim znajdowali się: sekretarz, wachmeister-lejtenant ze służącym, prowiantmajster z pisarzem i sługą, kapelan, chirurg, profos z wiceprofosem, 2 sługami, 4 żołnierzami, katem i hurenwejbem, rusznicarz, trębacz, 2 bębniarzy, 8 żołnierzy do przybocznej swojej straży. Byłto sztab półkowy; w każdej zaś rotce być musieli: 1 kapitan, 1 chorąży, 1 feldfelbel z swymi sługami, pisarz kapitański, führer czyli przewodnik, furyer do zapisywania kwater i przygotowania żywności, 2 drabantów do straży kapitańskiej, 2 schultheissów czyli sołtysów do sądzenia żołnierzy, winnych wykroczenia, 1 rusznicarz, 1 felczer, 2 puszczków czyli muzykantów.

Szkotowie słynęli jako znakomici strzelcy, lecz w tej wojnie stanowili słaby oddział z 250 głów.

Rota polska miała tylko rotmistrza, porucznika, dziesiątników, bębennicę (płci męskiej), odpowiadającego węgierskiemu doboszowi, czasem fajfra czyli szyposza. Występowała do boju samodzielnie, więc była ruchliwszą i obrotniejszą od niemieckiej, która stawała obok innych w wielkim czworoboku pułkowym. Piechota szlachecka składała się tak samo, jak jazda, z towarzyszy i szeregowców; wybraniecka z szeregowców, dziesiątników, porucznika, chorążego i rotmistrza.

Wszystkie te wojska podlegały władzy hetmana wielkiego

koronnego. O litewskich nie posiadamy na ten czas wiadomości dostatecznych, lecz niema wątpliwości, że sprawował nad nimi podobną władzę hetman wielki litewski. Posłuszeństwo było zabezpieczane przez t. zw. Artykuły Hetmańskie, bardzo surowe, »krwią pisane«, gdyż karą śmierci szafowały hojnie; szubienicę stawiano zawsze przy obozie; w nagłym zaś razie mógł żołnierz lub oficer ponieść śmierć od uderzenia buławą hetmańską, a nawet buzdzyganem rotmistrzowskim. Zamoyski też nieraz szlachcica nieporządnego buławą grzmotnął; rotmistrza Pieniązka ciągnął za kołnierz przy swoim koniu przez kilka staj, chcąc na koło dać wsadzić za to, że ludzie jego roty rozebrali drewniany barak na opał wbrew zakazowi (1 grudnia); młodzieńców rozswywołonych stawiał pod pręgierzem na widok publiczny; za większe winy na łańcuch sadzał i okutego woził za wojskiem; namiestnika jednego, a więc oficera, powiesić kazał; kilka kobiet, które się do obozu przekradały, oddał na ścięcie, a gdy wojsko całe wstawiało się za uwięzionym dworzaniem królewskim, nie dał się zmiękczyć. Otrzymawszy od pewnego kapitana szwedzkiego oskarżenie kozaków, iż »we włości Iwangrodzkiej i Janhorodzkiej (t. j. Jamburga) czynią okrucieństwa i obrzydliwość« zapowiedział uniwersałem, datowanym z pod Pskowa d. 17 grud. 1581, że »kto się czego uczynić waży, będzie pojman i srodze karan«. W zwykłych wszakże stosunkach, nie zmaconych przez kryminalne przygody, zachowywał grzeczność, hojność, gościnność ujmującą. Tak, do wojska polskiego, w Inflantach zostającego pod komendą Dembińskiego, wysłał d. 18 grudnia 1581 odezwę, zaczynającą się od wołacza: »Moi łaskawi panowie rotmistrze i żołnierze wszyscy zamków inflanckich króla Jego Mości Pana naszego!« Rozkaz, do St. Koniecpolskiego adresowany, miał taką formę: »Mój łaskawy Panie Rotmistrzu! Przyjacielskie służby moje oznajmuję... Powolny przyjaciel służyć gotów Jan Zamojski sst« (subscripsit). W swoim obozie składał narady z rotmistrzami, zjednywał ich uległość wymową przekonywającą, wynagradzał zasługi ich i podwładnych żołnierzy datkami pieniężnymi. Jego księga rachunkowa pod rubryką »Donativum« zawiera liczne pozycye, świadczące o hojności, jak np. Stefanowi Karolyi, kapitanowi węgierskiemu 18 zł. 20 gr. i drugi raz po wojnie 50 zł.; do rąk Urowieckiego ku roz-

daniu Węgrom, »którzy palić chodzili« 400 zł.; Sienickiemu i jego towarzyszowi, którzy Łuki podpalali 20 zł.; hajdukom wszystkim także i rotmistrzom, którzy się z wojny wrócili (w 1580 r.) zł. 203; hajdukowi, który na mur na wzwiady chodził (8 września 1581 przed szturmem do Pskowa) zł. 2 gr. 10; Czechowi podkopaczowi zł. 1 gr. 5; drabowi z rotty pana Sernego, który w nocy przekop pod miastem mierzył zł. 4 gr. 20; hawerzom 5-ciu z rotty p. Naropińskiego zł. 5 gr. 25; Biruli kozakowi (rotmistrzowi) zł. 30; Szkotom za budki przez ręce Pana Sorczowe zł. 6; hajdukowi, który Moskwićka przywiódł, co miał obóz zapalić, groszy 15. Z osobistych wydatków zanotujemy pod dniem 21 września 1581 zł. 4 gr. 20 barwierzowi króla Imci, który (Zamoyskiego) octem i solą nacierał w chorobie oraz pod dniem 26 stycznia 1581 r. zł. 1 »słudze, nie wiem czyjemu, który kiszek i kielbas przyniósł«. Nieraz zdarzały się pustki w kasie czy w trzosie Jana Pudłowskiego: wówczas dostawał on »obyczajem pożyczanym« od Tęczyńskiego, wojewody bełzkiego, 2000 zł., od pana Żółkiewskiego starego (ojca) 500 zł. i t. p. Dla plebejuszów cenniejszą od pieniędzy nagrodą było nadanie szlachectwa, nobilitacja; Zamoyski nie tylko zalecał do takiej nagrody wielu walecznych, ale udzielał im herbu swojego, dodając wszakże jakiś znaczek odróżniający.

Urząd hetmański doznał głębokiej przemiany przez nadanie mu tytułu dożywotności. W dyplomie nominacyjnym na hetmaństwo p. Kanclerzowi Koronnemu, Janowi Zamoyskiemu de Zamoscie król Stefan, d. 11 sierpnia 1581 r. w obozie pod Woroncem, oświadczył wyraźnie, że nadaje mu ten urząd i tę godność najwyższego wodza i generalnego starosty (*capitaneatus generalis*) nad wszystkimi wojskami królestwa do ostatnich dni jego życia (*ad extrema eius vitae tempora*). Obiecał nawet za siebie i zastępców swoich Najjaśniejszych, że nie odbierze on, i oni nie odbiorą mu tego urzędu i godności przez ciąg jego życia (*durante vita*). Stylizacja jest dokładna, nie pozostawiająca żadnej wątpliwości, nasuwa domysł, że pochodziła od samego Zamoyskiego, jeśli bowiem wyszła z pod pióra któregoś sekretarza królewskiego, to jednak musiała przechodzić przez ręce Zamoyskiego dla wyciśnienia pieczęci Koronnej. Przypuszczenie takie jest pierwszym

następstwem niepraktykowanego dotychczas połączenia w jednej osobie dwóch wielkich urzędów państwowych: cywilnego z wojskowym, nie licząc urzędów pomniejszych prowincjonalnych, jak starosty knyszyńskiego, międzyrzeckiego, krzeszowskiego i starosty-generała krakowskiego. Motywy nominacji nie zaprzatają się kwestyą niegdyś bardzo drażliwą niepołączalności urzędów (*incompatibilia*), lecz wymieniają zasługi z wojny poprzedniej, mianowicie przeprowadzenie wojska przez najgęstsze lasy i najtrudniejsze miejscowości, zdobycie Wieliża i Zawołocia, posługi przy zdobywaniu Wielkich Łuk; zaznaczają potrzebę utrzymania urzędu, jaki istniał za poprzednich królów, i władzy takiej, jaką posiadali Jan Tarnowski oraz Mikołaj Sieniawski za Zygmunta Augusta; stwierdzają, że nominację tę doradzili senatorowie koronni i litewscy oraz koło rotmistrzów (*praefectorum nostrorum militarium corona*). Wszystko to jest zgodne z rzeczywistością; żądanie rotmistrzów, »aby już o tym wielkim hetmanie wiedzieć mogli« jest poświadczone pod dniem 10 sierpnia przez Dziennik X. Piotrowskiego; przychylnie zdanie senatorów nie tylko koronnych, lecz i litewskich daje się wytłómaczyć urokiem wykazanych przez Zamoyskiego niezwykłych zdolności oraz wpływem jego związków pokrewieństwa i powinowactwa po ojcu, matce, siostrach zamężnych, po pierwszej żonie z domu Ossolińskiej i po drugiej, Krystynie Rądzwiłłównie, zaślubionej d. 29 grudnia 1577 r. Ta umarła wprawdzie w styczniu 1580 r., wydając na świat córeczkę »Halszuchnę«: ale niezachwianym pozostał stosunek z czterema jej braćmi, możnowładcami litewskimi, z których jeden, Mikołaj, był marszałkiem w. lit., zwany Sierotką, drugi Jerzy, był biskupem wileńskim i kardynałem, trzeci, Albrycht i czwarty, Stanisław chociaż nie zasiadali jeszcze w senacie, byli przecież pewni otrzymania wysokich urzędów, jak tylko zawakują. Nie zapominajmy, że hetman polny lit. Krzysztof Mikołaj był synem Mikołaja Rudego hetmana wielkiego i wwdy wileńskiego, a zrozumiemy, dla czego nie protestowali oni w 1580 r. przeciwko zdobywaniu Wieliża i Zawołocia, niegdyś litewskich zamków, przez koroniarza. Batory nie wypowiedział wszystkich pobudek, jakie nim kierowały przy obdarzaniu Zamojskiego sumami pieniężnymi, dobrami intratnymi, pieczęcią, buławą i wyjątkowymi przywile-

jami np. niepłacenia kwarty z starostwa krakowskiego, nadanego również dożywotnio. Możemy przecież z faktów domyśleć się, że chciał przywiązać do siebie człowieka tak wielkie wywierającego wpływy na szlachtę i na arystokrację w Koronie i na Litwie; że poczuwał się do wdzięczności dla niego za posługi sejmikowe, sejmowe i dyplomatyczne; wreszcie, że powziął uwielbienie dla jego nadzwyczajnej inteligencji i sympatyę serdeczną, której objawem było wydanie za niego bratanki Gryzeldy Batorówny w 1583 r. w zamęcie.

Na Zamoyskim nie zawiedli się ani Batory, ani senatorowie i rotmistrze polscy: hetmanił on znakomicie. Od Batoro nauczył się szczegółów sztuki wojσκowej z taką samą łatwością, jak łaciny i humaniorów w Padwie. Przejął się nawet chwilowo jego logiką wojowniczo-zdobyczą: wszak przed Polakami na sejmie warszawskim 1579 r. rozwodził się nad korzyściami odzyskania Inflant, jeśli uczynią z nich prowincję poddańczą, dowolnie opodatkowywaną, pozbawioną tych praw, jakie przysługiwały wszystkim krajom Rzpltej Polskiej. Nie uchybił także obowiązkom urzędu kanclerskiego: podczas oblężenia pskowskiego odpisywał na 12-arkuszowe połajanki cara Iwana uczenie, wyczerpująco, broszurami całemi (na 27 stronicach dużych po łacinie i po polsku, a pisywał też coś i po rusku, bo wspominał o jedynym pisarzu, scribam Russicum, jakiego ma w obozie); załatwiał poselstwo tureckie, prowadził ogromną korespondencję z Possewinem, w którym dopatrywał się ambicyi, i z pełnomocnikami Rzpltej, którzy zasięgali wciąż instrukcyi od niego przy rokowaniach o pokój. Miał zawsze drukarza, może nawet niejednego, w obozach i w marszach do Wielkich Łuk, Pskowa i »Derptu«; sam czytywał korekty. A wśród tylu zatrudnień znajdował jeszcze czas na korespondencję z profesorami padewskimi, których starał się zwabić do Polski.

Przy tak nadzwyczajnych przymiotach Zamoyski byłby niewątpliwie utrzymał się na wszystkich urzędach swoich, dopóki by chciał i mógł przez resztę życia bez przywileju dożywotnictwa, jak np. Tarnowski. Przywilej taki dogadzać miał jemu chyba w razie utraty uzdolnień przez chorobę, w razie zniedołężnienia, dla innych zaś, pospolitej miary ludzi, stawał się przykładem, ośmielającym do zawłaszczania władzy pań-

stwowej kosztem interesu państwa gwoli interesowi osobistemu, egoistycznemu. Jeżeli Tarnowski, nie będąc pozbawionym urzędu hetmańskiego, nie stawiał się na wyprawę poswolską 1557 r., ostatnią w swoim życiu, albo Mielecki na wyprawę wielko-lucką 1580 i pskowską 1581, to król mógł powierzyć ich władzę innej zdatnej osobie, lub zatrzymać dla siebie, a teraz Batory pozbawiał siebie i następców swoich, których spadkodawcą nie był, możliwości zastąpienia osoby niezdatnej lub nieczynnej zdatniejszym wodzem, osłabiał przeto władzę królewską i otwierał drogę do oligarchii. Dla czego zaś na tę drogę wstąpił pierwszy z koronnych hetmanów Zamoyski, dotychczasowy przedstawiciel gminu szlacheckiego, wyznawca wolności i gorliwy patriota? Nie potrafimy dać odpowiedzi opartej na dokumentach. Zdobędziemy się tylko na przypuszczenie, że przez związek pokrewieństwa z Radziwiłłami uległ wpływowi wyobrażeń i obyczajów możnowładztwa litewskiego¹⁾.

§ 27. **Strategia i taktyka Batorego.** Już w pierwszej wojnie jego, gdańskiej, wystąpiła jako nowy czynnik wojskowości polskiej piechota węgierska. Dzielnie spisała się w bitwie pod Lubieszowem d. 17 kwietnia 1577 r., jak świadczą wszyscy współcześni dziejopisowicze, wysławiając jej zwinność, szybkość, waleczność. Ułatwiła ona chorągwiom jazdy natarcie i przejście przez groblę. Oba tedy rodzaje wojska dwu narodowości wywalczyły zwycięstwo pod kierunkiem przezornym i energicznym Jana Zborowskiego, któremu strategik nowoczesny przyznał następne zalety: że, przeniknąwszy zamiar nieprzyjaciela, po ukazaniu się jego za Motławą, zmienił postawę wyczekującą na zaczepną w chwili stanowczej i że »szukał bezpieczeństwa swych skrzydeł, linii odwrotu, magazynów i t. d. nie w czym

¹⁾ Konst. Górski: Hist. piechoty. 1893 str. 23—30. Ms. B. O. Z. nr. 1625. Przywilej nominacyjny na hetmaństwo zaginął i Archivum J. Z. II str. 415 podaje go podług kilku kopii bez wzmianki o pieczęci, która jednakże wyciśniętą być musiała dla ważności dokumentu. Regestr przychodu i rozchodu Pudłowskiego. Liczne popisy rot polskich, węgierskich i niemieckich są podane w dziełach Górskiego, inne wskazane są w Ms. Bibl. Ord. Zamoj. nr. 1771. Ciekawą i pouczającą jest Distributa pecuniarum 1579 w Źródłach Dziej. IX, 199—206. Magierka »z białemi strusiami piórami na drzewce wetkniona« była znakiem hetmańskim, który kruszono podczas pogrzebu np. Koniecpolskiego, jak podaje Przyłęcki: Pam. o Koniecpolskich str. 293, 297, 299.

innem, lecz w klęsce nieprzyjaciela, w jego zniszczeniu, a nie w swoim odwrocie».

Plan strategiczny Batorego ukazuje się w liście jego do Jana Zborowskiego, datowanym 6 maja 1577 r. z Brodnicy: albo Latarnię zdobyć, albo pomiędzy Latarnią a miastem Gdańskiem obóz zatoczyć nad Wisłą od strony Neryngi i most ustawić na Wiśle, żeby nie dopuszczać wojsk nowych i posiłków. »Architekt« (inżynier) Frankstin miał otrzymać wszystkie materiały od J. Kostki w wady sandom. Dla utrzymania tego planu w najściślejszej tajemnicy król żądał od Zborowskiego odpowiedzi pisanej po polsku, ale własnoręcznie; sam nie rozumiałby jej, ale miał zaufanego tłumacza w Zamoyskim, podkanclerzym. Wykonanie zawiodło, jakieśmy widzieli w § 25 a. Dla czego? warto namyśleć się nad tem pytaniem.

Przyczyną główną była niedostateczność sił. Uznali to już posłowie książąt niemieckich, którzy mieli sposobność obejrzenia fortyfikacyi, zamożności i wielkiej liczby mieszkańców Gdańska, sprawności załogi, a szczególnie pułku szkockiego. A ta niedostateczność tłumaczy się po części rozpoczęciem działań wojennych pierwej, nim wpłynąć mogły podatki do skarbu koronnego, po części zaś zbiegiem niepomyślnych okoliczności, jak najazd Tatarów od południa i wznowienie wojny inflanckiej przez Iwana Groźnego od ściany północnej. Bez podatków niepodobna było zarządzić werbunku na wielką skalę: więc zaciągano tyle tylko żołnierzy, na ilu wystarczyły pieniądze pożyczone oraz wydane 90.678 zł. »z własnego depozytu i z skrzynki króla JM. Stefana«. Bezpłatne ochotnicze poczty pańskie nie mogły dążyć pod Gdańsk z całej Rzeczypospolitej, gdy Podolanie, Wołyniacy i ruscy panowie musieli uganiać się za Tatarami, gdy starosta żmudzki Chodkiewicz nie był w stanie obronić miast i zamków inflanckich od wojsk moskiewskich, gdy zrodziła się obawa, żeby te srogie wojska nie zawitały do Wilna, odległego tylko na 24 mil od zajętego już Dyneburga. Więc też senatorowie, mający obowiązek pilnowania własnych krajów, nie mogli zjechać do obozu królewskiego.

Działy przytem szkodliwie inne przyczyny, tkwiące w osobistych właściwościach natury Batorego. Wszak zwłoka w przyzwoleniu na pobór podatków była następstwem zerwania sejmu toruńskiego w końcu 1576 roku, a zerwanie wynikło

z niezręcznego, kłótliwego przemówienia jego w izbie sejmowej. Pomimo bystrości umysłu, ujmującej uprzejmości i potocznej wymowy — w języku łacińskim, nie ustrzegł się podrażnienia wybujałych pretensyi szlacheckich, bo nie znał ich i nie odczuwał, jako cudzoziemiec, w innych sferze pojęć wychowany. Nieporozumienia pomiędzy duchami madyarskim i polskim przeniosły się z izby sejmowej wprost pod namiot obozowy. Batory pod Gdańskiem odepchnął Jana Zborowskiego, który przecież potrafił z niedostateczną siłą zwyciężyć potężniejszego kilkakroć nieprzyjaciela. Wejher zdolności takich nie posiadał, a jednak miał powierzone sobie najważniejsze zadanie — zdobycie Latarni po raz drugi, w sierpniu, pomimo poniesionej poprzednio porażki. Ponieważ nad całym wojskiem nie było jednego hetmana: więc w Batorym widzieć musimy wodza naczelnego, a w takim razie obarczymy go zarzutem źle zarządzanego szturmu w d. 23 sierpnia. Najbardziej ciężkie oskarżenie wynika z pytania: czemu do bitwy z wojskiem i wodzem gdańskim nie była użyta wcale jazda tak dzielna, tak wsławiona nad jeziorem Lubieszowskim? Oskarżycielem bezwiednym, przypadkowym stał się ów pomieniony wyżej Schönaich, autor obrazka historycznego, kiedy narysował jeźdźca, galopującego na moście: może nie widział go własnymi oczyma, ale musiał słyszeć jakieś opowiadanie, czy rozumowanie albo jakimkolwiek sposobem doszedł do zdania, że możliwem było dla jazdy przejście po tym moście. Istotnie, jeśli mogła przechodzić kolumna piechoty o 3-ch żołnierzach, to czemużby nie mogli przejechać kawalerzyści dwójkami albo chociaż pojedynczo? Zachodzi wprawdzie wątpliwość, czy most był gotów już 23-go. Gen. Köhler wyciągnął datę ukończenia na 26—27: ale zarzut przeto nie upada, bo 1) wódz naczelnny nie powinien był zarządzać szturmu przed ukończeniem mostu, 2) powinien był posłać jazdę przynajmniej 28-go, kiedy most stał nie naruszony i toczyła się walka ostatnia.

Co się tyczy taktyki, Batorému i Polakom przydało się zetknięcie z najemnikami cudzoziemskimi, którzy stanowili część większą i najdzielniejszą załogi gdańskiej. Oto pouczające obrazki z raportów poselstwa saskiego z 1577 r.: półkownik szkocki, wykwintnie grzeczny i mówiący po francusku człek, spotykając posłów o ćwierć mili przed Gdańskiem, urządził

»einen Scharmutzel« t. j. manewr dwustronny, naśladowujący bitwę z Polakami pod Latarnią. Dwa oddziały stanęły na dwóch górach, wysyłały naprzód strzelców, szykowały się chorągwiemi, z których wysuwały się rotę do prowokowania, urządziły zasadzki, dobijały się dogodniejszej pozycji pod względem miejsca, słońca i wiatru. Chorągwie uszykowały się tak, że w przednim szeregu, gdzie stali kapitan i porucznicy, wszyscy mieli albo żelazne rądle, dobrze okrywające człowieka (Rundel), albo hełmy (Pickelhauben) z bocznymi klapami. Przy strzelcach znajdowali się pikinierzy do bronięcia ich od ataku nieprzyjacielskiego po wystrzale. Strzelanie odbywało się rotami; kto wystrzelił, biegł w tył za ostatnie szeregi, żeby nabić broń, a czynił to szybko. W ogóle żołnierze uwijali się żwawo, a zarazem ostrożnie. Są dobrze ubrani, zbroję i broń utrzymują ochędożnie. Po szarmyelu pólkownik ustawił strzelców oddziałami po 100 czy 150 i kazał strzelać odrazu salwami. Wystrzelili i szybko znów broń nabili. Bębnią nie tak, jak Niemcy i Francuzi: więc podczas walki lub marszu można ich odróżnić od Niemców zdaleka, słuchem. Zauważmy jednakże według informacyi dziejznawców sztuki wojskowej, że obok różności istniała też jednostajność w wojskach zachodnich, zmieniająca się epokami. Tak, w drugiej połowie XVI w. piechota wszędzie składała się z żołnierzy dwojakiemu rodzaju: strzelców, uzbrojonych w rusznice, arkabuzy lub muszkiety, i z pikinierów, stawających poza nimi lub obok nich, lub w środku wielkich hiszpańskich czworoboków; celowanie odbywało się za pomocą forkietów, na których opierano strzelbę; wystrzał pochodził z jednego lub dwu przednich szeregów, poczem strzelcy zawsze odchodzić musieli w tył, ponieważ nabijanie z przyrządzeniem lontu zabierało dużo czasu. Bywali jeszcze i łucznicy; ci puszczali z swych łuków strzały nawiasem z 3-go i 4-go szeregów.

Ciż sami posłowie oglądali polską konnicę przy wjeździe do Malbarga. Wystąpiła w trzech oddziałach. Pierwszy, około stu koni, najstrojniejszy, świecący srebrem i złotem, miał rozmaicie uzbrojonych rycerzy: w kolczej zbroi i blachach, z kopijami i z mniejszemi spisami, ozdobionemi czerwoną spiczastą chorągiewką; niektórzy mieli łuki i kołczany pełne strzał. Na prawem skrzydle jechali »silni chłopcy« (starekhe pueben), pa-

cholikowie, z mniejszymi proporcami, które służyły przeważnie do straszenia koni nieprzyjacielskich w chwili potykania się. Pacholikowie mieli na głowach hełmy białe z pióropuszcami; tarcze rycerzy były ozdobione piórami żórawiami i kitami z piór czaplich, wznoszącymi się ponad tarcze. Ich kapelusze były przykryte żelaznymi hełmami z żelazną sztabką nad nosem, chroniącą od cięcia ukośnego. Przodem jechali fajfer z małą piszczałką czyli szałamają i dobosz z kotłem. Drugi oddział, około 250 koni postępował w odległości 300 kroków. Konie były okryte wilczymi, albo lamparciami skórami, niektóre zaś przybrane w skrzydła orle lub sępie »jak Pegaza malują«. Jeźdźcy mieli koszulki druciane, blachy, łosiowe skóry pod oponczami lub na wierzchu, naszyjniki z takim podszyciem, żeby ich nie można było ani przerąbać, ani przekłóć, a do walki zaczepnej — kopie z chorągiewkami, czworokątne tarcze (virecker), buzdygany, czekany, topory na długich rękojeściach i krótkie toporki. Trzeci oddział miał też kopie, tarcze, pancerze i podłużne czerwone lub różnobarwne chorągiewki. Przy jeźdźcach znajdowali się strzelcy z długimi strzelbami, którzy w razie potrzeby wsiadali na koń z tyłu za jeźdźcami. Wszystkie trzy oddziały szły na otwartym polu w trójkąt, żeby się wiodzom przedstawić wszechstronnie, a przy wejściu do miasta w kolumnę po 40 koni z przedziałem na 12 do 15 kroków. Z tych manewrów paradnych, naturalnie, widzowie cudzoziemscy nie mogli domyśleć się, że główną cechą taktyki usarskiej było natarcie na nieprzyjaciela w cwał kopiami. Nie widzieli takich dowodów zręczności w toczeniu koniem i władaniu kopią, jakich wymagały »artykuły gonienia do pierścienia« na uroczystościach weselnych Zamoyskiego na placu Ujazdowskim pod Warszawą d. 9 stycznia 1578 r.: »kto pierścień weźmie, za każdym razem napiszą mu razów 6, kto w górę krawędzi pierścienia uderzy — razów 3, kto w nadolny krawędź uderzy — razów 2, kto w stronę pierścienia lewą, albo prawą — 1 raz. Kto drzewcem sznur przeniesie, na którym pierścień będzie wisiał, wszystkie razy traci... Komuby z strzemia noga wypadła w biegu, traci wszystkie razy. Komuby kopia z rąk wypadła, albo komu się o ziemię ułała, traci razy wszystkie i potem zgoła nic do gonionej nie ma«.

W okolicy Gdańska nad rzeką Radunią drogi i mostu

pilnowali Tatarzy. Było ich 450; mieli tylko szable i łuki. Posłowie niemieccy przez trębacza zawiadomili ich, że jadą do króla na układy. Otrzymali eskortę, która przeprowadziła ich przez ćwierć mili. Po zakończeniu kampanii musztrowano tych Tatarów w Malborgu razem z Polakami i Węgrami w przewidywaniu wojny moskiewskiej.

Przypisywano Batoremu wynalazek kul ognistych, czyli rozżarzonych; w rzeczywistości używał on gotowych, wyrabianych w Tykocinie, przy oblężeniu Gdańska w sposób następujący: za szańcem kazał rozniecać wielki ogień z węgla i kule żelazne z łańcuchami rozżarzać na nim; wielkie armaty, wyrychtowane na fortecę, nabijano prochem w worku gotowym; przybijano zaś skórę namoczoną następnie kłosem drewnianym; na nim dopiero kładziono kulę albo łańcuchy rozżarzone¹⁾.

Lepiej przygotowywane były wyprawy na wojnę z Iwanem IV Groźnym. Od sejmu walnego warszawskiego otrzymał Batory uchwałę o podatkach i o piechocie łanowej wybranieckiej d. 3 marca 1578 r., lecz wydać mógł uniwersał poborowy dopiero 10 czerwca, po zatwierdzeniu stopy podatkowej przez sejmiki trzech opornych województw. Szafarze, odebrawszy pieniądze od poborców, mieli oddawać je rotmistrzom »co pułroka«, to jest od grudnia; więc zawczasu można było zaciągać żołnierzy na kampanię połocką. Jakoż w zimie werbowali Węgrów Kacper Bekiesz i Michał Wadasz więcej niż na wojnę gdańską, bo przeszło 3.000; pierwsza partya przybyła do Krakowa w końcu stycznia 1579 r. Nie tak żwawo uwinęli się Rozrażewski i Weyher z Niemcami. Zbieranie materiału wojennego było zarządzane na wielką skalę drogami lądowymi i wodnemi kosztem 20.000 zł. W Kownie budowano pontony do mostu ruchomego według nauki samego króla, który wzorował się na używanym w Węgrzech doskonałym moście cesarza Ferdynanda, składającym się z mostołodzi szerokich na

¹⁾ Kudelka, Bitwa pod Lubieszowem s. 243—245. Archiwum J. Z. I, s. 495—496. Źródła Dziej. III, s. 41, 45; ale »wydatek pieniędzy... ze skrzynki króla JM... w r. 1577« w tomie IX, s. B. 289 zawiera mylnie zapewne wydrukowaną pozycję 50.000 »przez P. Żółkiewskiego wydanych«, bo na str. 135 Ratio distributorum wykazuje tylko 5.176 zł. «de manibus Żółkiewsky»; dlatego to sumę 135.678 zmniejszyliśmy do 90.678 zł. W. Behring w Zft. d. Westpr. GV. Heft 45, s. 72, 116—117, 82—84, 129, 113. K. Górski, Hist. Artylerji s. 71.

7—8, długich na 16—18 stóp. Każda z swem naścieliskiem, z linami i kotwicami, potrzebowała do przewiezienia łądem 3 par wołów, a przy ciągnięciu po wodzie 3 ludzi. Gdy wypadło przeprowadzić armię przez Dźwinę, mostołodzie zostały ustawione i umocowane w ciągu 3-ch godzin. Te same łodzie posługiwały też do transportowania ciężarów wodą. Wołów 228 i koni 230 pod działa i amunicję zakupiono w Polsce i na Węgrzech w 1580 r. Górski zauważył, że to była pierwsza w Europie próba zaprowadzenia rządowych zaprzęgów w artylerii. Do robót saperskich był mianowany szancmagistrem Ludwik Wedel, do służby lekarskiej chirurg Wilhelm Lucenberger z towarzyszymi. W zarządzeniach takich Batory okazał przezorność i biegłość fachowego wojaka, odpowiadającą wymaganiom sztuki wojennej spóczesnej europejskiej. Uczynił wszystko, czego armia potrzebować mogła do wykonania swych zadań.

Miał on też w głowie gotowy plan strategiczny — odzyskanie Połocka, żeby zabezpieczyć Wilno od ataku, a zarazem uzyskać podstawę operacyjną do wkraczania w głąb kraju nieprzyjacielskiego na przyszłość. Ze stanowiska politycznego plan taki czynił zadość artykułowi 3-mu pactów conventów, który go obowiązywał do »odzyskania wszystkiego, cokolwiek zajął Moskwicin«. Wyznaczony był punkt zborny w Swirze znać dlatego tylko, żeby cara Iwana zaprzątnąć zagadką: na jakiej drodze ma toczyć walkę — na smoleńskiej, czy na połockiej? Gdy plan rzeczywisty został poddany pod roztrząsanie rady wojennej w Swirze, na początku lipca, nie było już niebezpieczeństwa, żeby Iwan skorzystał z ujawnienia, bo armia wyruszyła zaraz i stanęła pod Połockiem na początku sierpnia.

Przy wykonaniu planu Batory powierzał zadania częściowe hetmanom wielkim: litewskiemu, Radziwiłłowi, niedopuszczanie odsieczy, i koronnemu, Mieleckiemu, prowadzenie wojska głównego i zdobywanie zamków okolicznych. Przy sobie zatrzymał dowództwo naczelne, zasięgając poufnie rad Bekiesza i Zamoyskiego; objeżdżał osobiście i oglądał własnymi oczyma fortyfikacye, oznaczał trafnie punkt ataku; mając mniejszy niż w Gdańsku obwód, a większe wojsko, rozciągnął linię oblężniczą więcej niż na półkole; wytrwałością pokonał demoralizujący wpływ sęoty i głodu; przekonawszy się o nieskuteczności artylerii w ostrzeliwaniu fortyfikacyj drewnianych, zie-

mią osłoniętych, wymyślił podkładanie ognia z dołu przez żołnierzy pieszych, których zachęcał obietnicą nagród. Wyjeżdżając z obozu do Wilna i Warszawy po zdobyciu Połocka, zostawił hetmanom polecenie opanować pozostałe jeszcze w mocy nieprzyjaciela zamki okoliczne, co też zostało wykonane bez wielkich wysiłków, a zatem cel kampanii był osiągnięty w zupełności.

W roku następnym Batory powtarza swój sposób maskowania przed nieprzyjacielem kierunku wyprawy, wyznaczając Czaśniki na punkt zborny dla armii, a na radzie wojennej uwypatnia punkt strategiczny: odzyskanie Inflant, przez opanowanie linii, przecinającej komunikację konsystujących tam wojsk moskiewskich z ich ojczyzną. Celem tedy głównym wyprawy stały się Wielkie Łuki nad rzeką Łowatią. Można się do nich dostać z Połocka, lecz Batory obrał dalszą i trudniejszą drogę przez Witebsk i Suraż, przez dzikie puszcze, umyślnie na granicach państwa Moskiewskiego utrzymywane; nadto detaszował korpus 6-tysięczny na dalszą jeszcze drogę dla opanowania całego biegu Dźwiny aż do jej wierzchołków. To ostatnie zadanie powierzył Zamoyskiemu wbrew zwyczajom wojskowym, urzędnikowi cywilnemu, kanclerzowi w. k., bawiącemu się dotychczas piórem, naukami i literaturą, nie należącemu nawet do grona wojewodów. Nie mianował go hetmanem w. koronnym, może przez wzgląd na Mieleckiego, który tej godności pozbawionym nie był, chociaż do obozu przybyć nie chciał. W porządku służbowym dowództwo nad korpusem detaszowanym przypadłoby Sieniawskiemu, hetmanowi polnemu, Zborowskiemu, hetmanowi nadwornemu, albo hetmanom litewskim. Pominął ich Batory, powołując się osobistym swym sądem o zdatości Zamoyskiego—i nie omylił się. Zamoyski, idąc dalszą drogą z mapą Strubicza, całkiem nieużyteczną do strategii, zdążył przyjść na czas wskazany pod monaster Koptia, a przy dobywaniu Wieliża, Wielkich Łuk i Zawołocia, ujawnił tak świetny talent wojenny, że już powodzenie tej kampanii przypisać wypada czynom jego raczej, niż Batorego.

W r. 1581 Batory nie zdobył się na żaden nowy pomysł strategiczny (bo wyłożone w liście do podkanclerzego z d. 14 sierpnia kombinacje o powodach obrania Pskowa, nie Nowogrodu, za cel kampanii i o zabezpieczeniu prawego skrzydła przez wyprawę Radziwiłła są rozwinięciem planu przeszłoro-

cznego), w działalności zaś wykonawczej popełnił ważne uchybienia, które mogły zniweczyć całą kampanię. Pierwszem uchybieniem było niedostateczne przygotowanie amunicji, mianowicie prochu. Nikt inny nie może być pociągany za to do odpowiedzialności, skoro wojsko koronne nie miało hetmana wielkiego, Radziwiłłowie troszczyli się tylko o swoich Litwinów, a wodzem naczelnym był Król Jego Miłość. Nie łatwo nawet odgadnąć przyczynę tego zaniedbania czy rozłargnienia. Czyż tak głęboko zmaciła mu duszę wiadomość, otrzymana w Wilnie d. 9 czerwca, w okresie przygotowań, o zgonie brata Krzysztofa, księcia Siedmiogrodu? Czy przybycie Possewina z pośrednictwem pokojowem w imię pożytku Ligi chrześcijańskiej, w imię przyszłej walki z Turcyą, tak zaprzątnęło myśl jego marzeniami, że zapomniał o sprawach potocznych? Czy można przypuścić, żeby obliczenia opierały się na zapasach prochu, znajdujących się w Suszy, zapewne moskiewskich, i żeby niedostatek wyniknął skutkiem wylecenia tych zapasów w powietrze? Ale i ta nieszczęśliwa przygoda nie wystarcza do uniewinnienia. Wszak należało pierwiej zaradzić niedostatkowi przez sprowadzenie z Rygi, Mitawy, Gdańska, Wilna — zkądkolwiek, nim armia stanęła pod wielką fortecą bez prochu. Daremnie wysiła się K. Górski na domysły, jakoby »w głowie Batorego, który przecie musiał mieć zawczasu wiadomość o stanie obronnym Pskowa, oddawna zapadło postanowienie o oblężeniu, jako o jednym sposobie zdobycia tak potężnej twierdzy«, bo w takim razie nie ma usprawiedliwienia pierwszego szturm 8 września, nie mający żadnych szans powodzenia. Co gorsza, nagłe zaniechanie kanonady zrządziło szkodę fatalną, ponieważ Pskowianie dowiedzieli się o braku prochu i zaczęli szydzić z Polaków i z ich króla, który nie ma ani »ziela«, ani pieniędzy. Wszak wypadek taki zachęcał ich do wytrwałego oporu, armię zaś demoralizował. Przywieziony z Rygi dopiero 18 października zapas, posłużył tylko do próby drugiego szturm, także niedostatecznie przygotowanego. Cemuż nie rozwałano muru, otaczającego odosobniony, samotny monaster Pieczarski? Alboż to bez potrzeby dopraszał się Zamoycki prochu dnia 16 grudnia? Przysłane przez księcia Kurlandzkiego 200 centnarów do Wilna w styczniu mogły przyjść do obozu pskowskiego już po zawarciu pokoju. Są to fakty

stwierdzające winę organizatora kampanii, Batorego, bo Zamoyski jeszcze hetmanem nie był w okresie przygotowawczym, a dla swoich rot zabrał dosyć prochu, jeśli 9 września darował królowi sto centnarów. Korespondencya grudniowa wiąże się jeszcze z drugim zarzutem, że Batory opuścił armię w krytycznym stanie 1 grudnia wcale nie dla ratowania jej. Wrażenie odjazdu odbija się w słowach X. Piotrowskiego: »a nas w tych Indyach (więzienie forteczne, jakie znajdowało się w Kamieńcu) jako sieroty zostawował... Załosno jakoś po odjechaniu królewskim, a wiera siła nas ubyło. Litwa pędzi won, nie oglądając się«. Przypomnijmy sobie, że odjazd był postanowiony już 2 listopada; że stąd powstało wzburzenie między rotmistrzami i żołnierzami; że 7 listopada po nocy piechota była wyprowadzona z szańców do obozu, odległego o wiorst 4 od miasta i działa zdjęte z bateryi; że był projekt rozkwaterowania wojska na leżach zimowych po różnych okolicach, a więc wyprowadzenia z obozu i zwinięcia blokady; że zręczne układy Zamoyskiego z Janem Zborowskim i rotmistrzami skłoniły wojsko koronne do pozostania w obozie; że Litwini zapowiadali swój odjazd i wyruszyli też z królem. Pozostało ich tylko 600 pod dowództwem Marcina Kurca, na leżach w okolicy Porchowa. A cóż się działo w obozie? Przytoczymy słowa samego Zamoyskiego, napisane do Batorego dnia 16-go stycznia 1582 r., po otrzymaniu wiadomości o podpisaniu traktatu pokojowego: »Co się tyczy wojska, nie chciałem zasmucać Waszej Królewskiej Mości; zaiste było dręczone największą nędzą: w każdej chacie tak wiele żołnierzy złożonych chorobą; inni pozbawieni członków skutkiem mrozu, piechota zarówno jak jazda, pomiędzy którą znajdują się nawet najznakomitsi szlachcice; ubodzy zaś piechurzy wyglądają blade, jakby krwi nie mieli. Wszystko to znosili z taką zaciętością pod wpływem wytrwałości starszych i szlachty polskiej oraz węgierskiej... Niech mi wybaczy WKMé... żebyś w przyszłości mógł uniknąć tego rodzaju niebezpieczeństwa, które może nie zawsze mieć tak radosne zakończenie, powiem, że nie słyszałem nigdy i nie spodziewałem się, żeby wojsku, pozostawionemu w kraju nieprzyjacielskim, zgłodniałemu i nieodzianemu, wśród najsilniejszych mrozów, przez tak długi przeciąg czasu nie dostarczono ani kożucha, ani grosza... O pieniądzach od dawna się słyszy

i o nowych, przywiezionych do Wilna: jednakże ani grosz tu nie doszedł».

Gdy weźmiemy pod uwagę powolną wielce podróż i długi pobyt w Wilnie, i nieureczywistnione obietnice zasiłków, musimy zawnioskować, że Batory, zwątpiwszy o możliwości zdobycia twierdzy pskowskiej nie tylko przez szturm, ale i przez ogłodzenie, chciał uniknąć przykrości odwrotu i ochronić majestat królewski od kompromitacji, dla uspokojenia zaś żołnierzy pozorował swój odjazd obietnicami nieziszczonemi i nieziszczalnemi w grudniu lub chociażby w styczniu, kiedy nie był złożony, ani zwołany sejm, kiedy żadnych źródeł zasilenia lub wzmocnienia nękanego mrozem i uszczuplonego wojska, nie mógł znaleźć w Lucynie, Dyneburgu i Wilnie ¹⁾.

W tej chwili Zamoyski wywyższył się już ponad przysłowie, powtarzane przez obserwatorów społecznych, że »król nie wchodził na sejm bez Zamoyskiego, a Zamoyski nie chodził na wojnę bez króla«. Jeżeli wojsko koronne przetrwało pod Pskowem strasznych 9¹/₂ tygodni, od 1 grudnia do 6 lutego, to było niepodzielną zasługą Zamoyskiego, jego zdolności kojarzenia rygoru wojskowego z przekonywającą wymową, hojnością, gościnnością i serdecznością przy kieliszku (jak to zauważono względem Jana Zborowskiego na bankiecie 5 listopada). Głębszą pobudką jego wytrwałości, było poczucie godności hetmańskiej, a jeszcze głębszą — patryotyczna troska o Polskę, widoczna w dziełach jego całego życia.

Tej troski Batory w sercu nie nosił. Wiadomo, że w rozmowach z Possewinem i w trzech własnoręcznych testamen-

---

¹⁾ X. Piotrowski w »Dzienniku« s. 3 pisze: »Zastałem Króla JMci w żałobie i smętnego bardzo po bracie, P. Wojewodzie Siedmiogrodzkim; w piątek przed mojem przyjechaniem (9 czerwca) przyniósł mu tę nowinę synowiec jego, Baltazar Batory z Węgier«. Zamoyski pisał list kondolencyjny 10 czerwca natychmiast po przybyciu do Wilna. Górski w Bibl. W. 1892, IV, 241. Archiwum J. Z. II, s. 120, 123, 253. O mapach Strubicza i Sulimowskiego dowiadujemy się z tegoż Archiwum I, s. 373 II, s. 34, lepsza zaś od tych, specjalna województwa połockiego z planem Połocka i wizerunkami 6-u zamków, wykonana przez Pacholowieckiego, jest dołączona w reprodukcji przy str. 423 tegoż tomu. Plan króla strategiczny z d. 14 sierpnia 1581 r. jest u Turgeniewa nr. CCXXVI. Hist. Russiae Monumenta 1841, t. I, str. 351.

tach uznawał za »swą ojczyznę i gniazdo naturalne« jedynie Siedmiogród; że Polska była mu potrzebną najprzód dla tytułu królewskiego, a potem dla świetnej i licznej konnicy, którą zamierzał prowadzić, jako wódz ligi chrześcijańskiej na boje z wrogami chrześcijaństwa i katolicyzmu; że z Polakami nie zbrała się ani mową, ani sercem, ani zażyłem obcowaniem; że do obsługi osobistej przypuszczał Madjarów wyłącznie. Po zawarciu nakazanego przez sejm pokoju, czyli raczej rozejmu 10-letniego, Polacy nie dali mu już ani razu podatków na nowe projektowane wojny: czy to z Krymem, czy z Moskwą, czy z Turcyą i zamknęli przed nim księgę praw swoich, ponieważ ani jeden sejm za jego panowania nie doszedł do konkluzji w ciągu lat 5-ciu (1582—1586).

Ale Zamoyski, pomimo zrzędzonych mu przez Batorego zawodów i utrapień, nie uczuł najmniejszej urazy. Zakończywszy chlubnie wojnę i odebrawszy wszystkie zamki w Inflantach, powitał go 13 marca w Rydze, służył mu nadal z niezmienną gorliwością, posiadał nie tylko jego zaufanie, ale i wyjątkowe przywiązanie, skoro, prócz nagród w bogatych królewskichychnach, dostał od niego najbliższą krewnę, bratankę jego, Gryzeldę Batorównę za żonę; wreszcie po jego zgonie, zmanifestował swój żal przybraniem dworu i rot swoich w czarną barwę. Czyż nie odczuwał jego obojętności względem Polaków i Polski? Czy nie zrażał się kosmopolitycznemi jego, lub raczej katolicko-politycznemi marzeniami?

Nie — o ile ze zbadanych dotychczas materiałów widzieć możemy. Niewątpliwie przyznawał mu jakąś wielką względem Polski zasługę, którą my też uznamy, chociaż bez gorączki właściwej działaczom podczas wysień czynu, formułując określenie wedle analizy, ochłodzonej wpływem lat trzystu kilku nastu.

Batory nie był genialnym, ani wielkim wodzem, jakim mianowali go wszyscy prawie nowocześni historycy, nie wyjmując półkownika Górskiego. Wielkiej bitwy polowej nie stoczył dla braku sposobności; zwycięstwo nad Bekieszem w Siedmiogrodzie nie wystarcza do takiej nominacji, a bitwa pod Latarnią gdańską świadczy, że nie dorównał biegłością w manewrach i używaniu wojsk różnej broni Janowi Zborowskiemu, zwycięzcy z pod Lubieszowa. Był tylko dobrym, energic-

cznym, wykształconym oficerem, który nabył doświadczenia w służbie u Zapolyów Jana, Izabelli oraz ich syna, w niewoli austriackiej trzyletniej, a następnie w orszaku arcyksiężniczki Katarzyny podczas pobytu jej w Mantui, gdzie widział najznakomitsze wówczas wojska hiszpańskie. Rozczytując się w Cezarze uwielbianym, ćwiczył się w kombinacjach strategicznych, ale nie zapomniał o zastosowaniu broni palnej. Przypisywano mu wynalazek kul ognistych, czyli rozrządzonych niesłusznie, jak zaznaczyliśmy wyżej. Taktyki własnej oryginalnej też nie wymyślił, ani wytworzył, jeżeli armię formował z żołnierzy różnych narodowości, ćwiczonych na rozmaite sposoby. Tę różnorodność ilustruje nam opis armii w d. 27 sierpnia 1580 roku, przystępującej pod Wielkie Łuki: Działyński na czele puścił naprzód kozaków, uszykowanych w dwa hufce, potem uformował lewe skrzydło z hajduków czarnych, złączywszy trzy rotę w jeden huf, i z dwu proporców błękitnych w drugim hufie; prawe skrzydło przeznaczył dla usarzy, sformowanych w 5 szeregów. O południu przyszło wojsko litewskie w 3 wielkich hufach z kilkunastu posiłkowymi po stronach. Nad wieczorem przybył król, otoczony orszakiem paniąt i harcerzami, uzbrojonymi w siekiery; przed nim szli weterani Zborowskiego w trzechszeregowym hufie i jazda węgierska, za nim — półk wojewody braclawskiego, złożony z jazdy i piechoty polskiej, a nakoniec piechota węgierska, cała w jeden huf uszykowana. Odpowiednio do szyku różniły się też obroty i rękoćzyny żołnierzy. Nie można przyznawać mu rzekomej reformy wojskowej na korzyść piechoty, bo przed 60 laty Zygmunt I zaciągał pieszego żołnierza w liczbie przewyższającej jazdę (t. I, str. 163), gdy w wojnie z krzyżakiem Albrechtem miał do czynienia z twierdzami tak samo, jak Batory. Piechota niemiecka oddawna była w Polsce używana. Szkotów sprowadzili Gdańszczanie, od nich zaś przejął ich Zamojski do pocztu swojego; na rachunek Batorego zaliczyć należy tylko wprowadzenie piechoty węgierskiej czyli hajduków, którzy zakorzenili się i w wojsku Rzpltej, i w straży marszałkowskiej, i na dworach magnackich na długie dwa wieki aż do rozbiorów, oraz piechotę łanową wybrańnicką.

Wszystko to nie stanowi tytułu do wielkiej zasługi wobec Polski, która była zawsze zdolną i chętną do posługiwania się

cudzoziemską bronią. Nawet podanie buławy hetmańskiej Zamoyskiemu nosi cechę przypadkowości, gdyż Batory uczynił to wśród marszu na skutek domagania się rotmistrzów i podejrzliwej troskliwości senatorów, aby król władzy swojej nie rozszerzał zanadto, a czyż przewidział wówczas, że Zamoyski będzie większym, genialniejszym, znakomitszym wodzem od niego? Wielka zasługa wynikła z wojowniczości jego, która była motorem jego polityki i charakteru, dla której ponosił uszczerbek polityczny, wyrzekając się kilku cennych praw tronu jak np. ułaskawienia i nominacji sędziów w konstytucji Trybunału Głównego dla uzyskania od szlachty podatku wojennego w 1578 r., a dowolnej nominacji hetmanów przez warunek dożywotności w 1581 r. dla dogodzenia życzeniu senatorów. Nie badam tutaj sposobów: dość, że Batory potrafił zorganizować trzy bezpośrednio po sobie następujące wyprawy 1579, 1580, 1581 z armią wciąż powiększaną zaciągami wyćwiczonego żołnierza. Jagiellonowie toczyli wprawdzie kilkuletnie, a nawet kilkunastoletnie wojny, ale przerywane w ten sposób, że po jednej kampanii, przeprowadzonej znacznymi siłami, następowały lata osłabionej czynności wojennej, w których marnowały się skutki najświetniejszych zwycięstw. Szczególnie dziwne były ostatnie momenty wojen z Moskwą: wyprawianie wielkich posłów do »stolicy« zwyciężanych, ale zawsze nieugiętych Wasilów lub Iwanów i wyjednywanie traktatów z kilkuletnim zwykle rozejmem. Batory nie tylko odrzucał żądanie takich układów »wedle dawnego obyczaju«, ale nie chciał wrócić do Wilna, stolicy W. X. L. dla przyjęcia wielkich posłów Iwana IV-go, dał im odprawę w obozie swoim pod Wielkimi Łukami i na ostateczne układy względem »dobrego dzieła«, czyli pokoju, zgodził się nie inaczej, jak pod warunkiem, że pełnomocnicy obu stron wojujących i pośrednik legat papieski zasiadać będą na pograniczu, w pobliżu teatru działań wojennych. Dlatego wskazano pełnomocnikom wioski Kiwerową Horę i Jam Zapolski, przedzielone dwumilową przestrzenią, nieznane dotychczas w dziejach dyplomacji, na miejsce pobytu i »rozhovorów«. Niezwykle też korzystnym, nie osiąganym nigdy przez Jagiellonów był rezultat wojny: odzyskanie województwa Połockiego i części straconej Witebskiego, wydalenie wojsk moskiewskich z wszystkich miast

i zamków inflanckich, upokorzenie dumnego cara Iwana i zwyciężenie jego natarczywego parcia ku wybrzeżom Bałtyku.

Widzieliśmy, że tak świetny finał został osiągnięty bez wybitnego zwycięstwa wśród niezmiernych trudności obozowania pod Pskowem dzięki Zamoyskiemu, kanclerzowi i hetmanowi w. koronnemu, bo hetmani litewscy wrócili już do domu, jak za Jagiellonów, i sam Batory wywierał wpływ tylko przez pisma, wysyłane z Krasnohorodka, z Lucyna, Dyneburga, Wilna. Ale Zamoyski nie mógłby dokazać takiego cudu, gdyby nie miał tego dzielnego, bohaterskiego wojska, które stworzył Batory. Toć walczyli »z Panem Bogiem« czyli z mrozem nie po litewsku »weterani« Zborowskiego z pod Lubieszowa, roty z pod Gdańska i żołnierze z późniejszych zaciągów, ale rekruci. Przeglądając spisy pisarzy polnych lub skarbowe, napotykamy powtarzające się nazwiska rotmistrzów i towarzyszy: Niszczycki, Urowiecki, Żółkiewski Stanisław, a w 1580 i 1581 r. ukazuje się Marek Sobieski, dziad króla Jana. Obóz pskowski był tedy rojowiskiem, z którego wyszło kilka pokoleń najdzielniejszego rycerstwa i najznakomitsi wodzowie polscy. Zamoyski odgadł to, przeczuł, ocenił i za to Batorego uwielbił, ukochał i sławił.

§ 28. **Kozaczyzna** na Zaporozżu organizuje się, przybierając charakter społeczeństwa rycerskiego, wojującego z bisurmanami, pod wpływem przybyszów ze szlachty polskiej. Siczowi kozacy występują już nie tylko jako rabusie trzód tatarskich i kupców ormiańskich, ale jako wojsko, atakujące zamki tatarskie i tureckie. W r. 1576 spalili oni forteczkę turecką Tehinię, której ruiny znajdują się między Chersoniem a Berysławiem, wysadzili prochem w powietrze zamek tatarski Haslanhorodok; wodzem ich był »hetman Bohdanko« tj. Bohdan Rużyński, książę, który zginął przez nieopatrność, stojąc za blisko miejsca wybuchu miny podsadzonej. I później ten ród książowski, zubożały w połowie XVI w., żywiąc się na podrzędnych stanowiskach podstarościego w Czerkasach, podwojewódziego w Kijowie, nie zaniedbuje Niżu. Pomędzy atamanami kozowymi ukazują się Kiryk Rużyński, którego spotykaliśmy w armii królewskiej sprawującego się dobrze z swą chorągwią, gdyż na sejmie 1581 r. dostał »na czasy wieczne Kotelnię, uro-

czysko za Żytomierzem leżące», Michał, zwany hetmanem przez mieszczan kijowskich w 1585 r., aż najgłośniejszą zasłynął kniaź Roman podczas zawieruchy samozwańczej w carstwie Moskiewskim, gdzie zakończył życie w 1609 r. Mniej znany z rodu, ale mający miłość między kozaki, z którymi od 20 lat bywał, szlachcic Kopycki zebrał w 1577 r. doborowych wojaków 330 dla Podkowy, pretendenta mołdawskiego; atamanem jednakże był Szach. Ten powiększył potęgę wojenną do tysiąca ludzi, z których na Niżu zostawił 400, a 600 przyprowadził do Podkowy, obwołał go hospodarem wołoskim przy huku bębnow «skórzanych», wprowadził do Jass 29 listopada, bił się parę razy z hospodarem Piotrem, mianowanym przez sułtana, ale przez to wywołał zdrażnienie stosunków Turcyi z Polską. Podkowa nie odważył się na dłuższą walkę: opuścił Jassy i chciał dostać się na Niż, ale, przechodząc przez województwo Braclawskie, był zmuszony jechać do króla. Zakuty w kajdany, został ścięty we Lwowie w obecności czau-sza tureckiego 16 czerwca 1578 r.

W owym czasie liczbę kozaków oznaczał Dewlet Girej na 3.000, Orzelski zaś mniemał, że ta ludność stepowa, która gnieździ się na wszystkich ostrowach Dniepru i jego dopływów z żonami i dziećmi, może wystawić 8.000 żołnierza.

Batory gniewał się na takich swawolników, nazywał ich zwykle łotrami w początkach panowania swego. Wysłał Jana Tarłę, wojewodę lubelskiego, do Braclawia, Winnicy, Niemirowa na przeprowadzenie śledztwa i ukaranie winnych zaporozców, ale zarazem wysłał też dworzanina swego Janczy Bergera na werbunek do służby królewskiej. Podczas przygotowań do wojny moskiewskiej Janczy Berger przyprowadził do Lwowa d. 15 września 1578 r. pięciu delegatów od kozaczyzny Niżowej, a nazajutrz d. 16 września pod pieczęcią koronną i za podpisem królewskim sporządzony został pamiętny uniwersał, który stał się zawiązkiem Wojska Jego Królewskiej Mości Zaporozkiego i zawierał następujące warunki: »Iż gdy tu od nas do Lwowa mołojcy zaporozcy z pośrodką siebie przysłali posły swe na imię Jędrzeja Lichańskiego, Iwana Klinka, Iwana Podolanina, Fiedora Dzieda, Filipa Kozę z ofiarowaniem, że nam są gotowi służyć, My, będąc wdzięczni takowego ich ofiarowania... przyjęliśmy je na służbę naszą za temi

kondycjami... 1) że Nam wierni być mają i służyć pod władzą ur. kniazia Michała Wiśniowieckiego, starosty naszego czerkaskiego i kaniowskiego, którego im za najwyższego sprawcę dajemy, któremu hetman ich i inni sprawcy, także wszyscy mołojcy w tem, co im rozkaże przerweczony starosta nasz czerkaski, mają być posłuszni i tam ku potrzebie Naszej i koronnej wojować, gdzie im ukaże; 2) przed tymże panem starostą mają uczynić przysięgę na wierność, iż go będą posłuszni; 3) nie mają wojować ziemi wołoskiej; 4) także się też mają zachować z strony Białogrodu, Oczakowa, Tehini, wsi i pól ich, aby tam żadnej szkody nie czynili, ani czynić dopuścili; 5) carowi krymskiemu, jego państwow, ludziom, ułusom, polom, w czeladzi, w bydle, ani żadnej rzeczy szkody nie mają czynić, gdyż car z Tatory obowiązał się służyć nam na nieprzyjacioty koronne, wszyscy jednak o carskich ludziach dawać nam mają znać... a My za te ich służby będziem im płacić z skarbu Naszego na rok pięćset ludziom po 6 kop litewskich (=15 złotych) i suknie na giermak na każdą osobę... Mimo to, którzyby się mężnie zachowali i znaczną Nam i Rzpltej Naszej posługę uczynili, będą takowi u Nas na takim baczeniu z strony opatrzenia, na jakim ludzie zasłużone mieć mamy...«

Akt niniejszy jest pierwszym krokiem do upaństwowienia kozaczyzny, którą posługiwali się dotychczas starostowie czerkascy, barscy, kamienieccy i wojewodowie ukraińscy bezprawnie, przygodnie, jako swymi sługami, przyjmowanymi sposobem najmu indywidualnego, ale bez organizacyi, bez przyznawania im praw rycerskich. Batory nazwał ich teraz urzędowo »mołojcami«, wyznaczył żołd normalny drabów z dodatkiem sukna na odzież, przysłał im wkrótce sztandar jedwabny z wymalowanym orłem białym, zorganizował na wzór piechoty węgierskiej, takie bowiem znaczenie ma, zdaniem K. Górskiego, liczba 500 jako jednostka taktyczna, odtąd zawsze utrzymywana z podziałem na dziesiątki, z szykiem w 40 rzędów i 12 szeregów. Później na utrzymanie szpitala dla rannych darował im miasto królewskie Trechtymirów.

W r. 1579 rota kozacka pełniła tylko służbę strażniczą na Ukrainie, ale w 1580 r. brała udział w wyprawie Michała

Wiśniowieckiego, Konstantyna Ostrońskiego i kilku starostów do Siewierszczyzny.

Za ostatnią ćwierć tego roku rozdawane były pieniądze i sukna d. 30 marca 1581 r. »Kozakom niżowym, zaporozkim i rzeczny« przez sługę St. Drohojowskiego kasztelana przemyskiego i szafarza ziem ruskich; spisany wówczas »regestr« ich dochował się w księdze wojskowej 67 Arch. Główn. Kr. Polsk. Możemy więc zrobić dokładny przegląd upaństwowionej roty wedle imion, pochodzenia, rangi, tylko bez cech fizycznych każdego mołojca. Jest ich rzeczywiście 50 dziesiątków razem z atamanami, pomiędzy którymi napotykać dwu wymienionych w uniwersale posłów: Andrzeja Lichańskiego i Podolanina Iwana, a kilku bez nazwiska, oznaczonych tylko imieniem chrzestnym, jak np. Seweryn, albo Marko Kaniowiec, albo Mita Moskiewiczyn. Pomędzy szeregowymi znajduje się mnóstwo takich bezimiennych czyli raczej beznazwiskowych indywiduów, a przydawane im wskazówki podług miejsca pochodzenia odsłaniają pstrokaciznę ich etnograficzną i społeczną jak np. Sasim Białocerkiewicz, Barabas Czirkasanin, Putiło z Putywła, Siemion ze Mścisławła, Marko z Drohobuża, wielu Moskiewiczynów, Kulan Murza z Krymu, Bohdan Pietihorec (zapewne z pod gór Kaukazkich), Bienias z Kowna, Marko Rustikowiec ze Żmudzi i t. p., a pomiędzy taką demokracją, między kozakami szeregowymi jest jakiś kniaź Iwan Imścisławiec. Oddzielnie poza dziesiątkami, a więc ponad liczbą 500, widzimy 30 osób, składających zapewne sztab dowódcy, którym był »Jan Oryrowski z Oryrowa porucznik kozaków zaporozkich«, pieczętujący się herbem Prawdzic i podpisany »ręką własną« obok podstarościego czerkaskiego, który asystował wypłacie. Czyż nie było chlubnem dla takiej zgrai mieć żołąd od króla, poważanie rycerskie, nadzieję nagród i »chleba dobrze zasłużonych« t. j. nadania ziemi, lub wiosek z królewskiej, zostawać pod komendą szlachcica? Oryrowski był dworzaniem królewskim, miał w 1578 r. od 21 czerwca przypowiadzaną służbę na 50 koni kozacych jako rotmistrz na Podolu, woził listy królewskie na Niż w 1579 r., odtąd zaś, od 1580 r. został porucznikiem czyli zastępcą głównego sprawcy, Wiśniowieckiego, przez niego zapewne przybrany. Spędził długie lata, bodaj do 1600 r. wśród kozaków, upominał się nieraz o zale-

gły żołąd dla nich, przesiadywał razem z nimi na ostrowach, żywiąc się rybą i zwierzyną, chociaż miał nadane sobie przez króla w 1577 r. 5 września »uroczyska« Kopestrzyn nad rz. Murachwą na Kuczmańskim szlaku Tatarów, Hajsyn (dziś miasto powiatowe) i Hoholew nad rz. Sobem; zwany był hetmanem w ich znaczeniu potocznym, nie ściśle prawnym, po śmierci Wiśniowieckiego (1584 r.), a po śmierci Batorego sejm konwokacyjny 1587 r. zatwierdził go na urzędzie przełożonego. Na tym sejmie Oryszowski złożył osobiście petycję kozaków o żołąd i nagrody d. 28 lutego. Był ubrany niezwykle »po grecku« i podczas czytania petycji siedział na podłodze po turecku, lecz pomimo zewnętrznych cech skożaczenia sprawował się zawsze wiernie jako sługa Polski. Obaczmy, że Zamoyski chciał go mieć przy sobie na wyprawie multańskiej 1600 r., odtąd wszakże nie spotykamy się z jego nazwiskiem w dziejach wojennych, tylko z transakcyj prawnych domyślamy się, że zmarł na początku 1605 r.

Rota Oryszowskiego nie obejmowała jednakże całej kozaycznej zaporozkiej i rzecznej t. j. gnieźdzącej się na Dnieprze i nad mniejszymi rzekami, Psłem, Samarą i t. p. W 1581 r. Michał Wiśniowiecki, gotując wyprawę w kraje moskiewskie, »staraniem swoim i jeżdżeniem na Niż zwiódł wszystko ryccerstwo niżowe... 1580 człowieka«, oddzielnie zaś wymieniał pana Jana Oryszowskiego, porucznika po niżowskiego wśród przybywających później, w sierpniu starostów »z dobrze nie małymi pocztami«. Przybywał Oryszowski z Niżu, ponieważ z wiosną musiał dla niedostatku i głodu iść z Czerkas na Dniepr »dla łacniejszego pożywienia rybą i zwierzem, przestrzegając tego, aby się nic nie działo... caru krymskiemu«.

Ku końcowi tegoż 1581 r. pojawił się na Zaporozu wielki i waleczny pan, Samuel Zborowski, banita. Nie wpuszczony przez Zamoyskiego do obozu pod Pskowem chciał zyskiwać zasługi w wojnie moskiewskiej na czele kozaków. Miał przy sobie 70 szlachciców i gromadę swoich hajduków, arkebuzerów. Obudziło to podejrzliwość w mołojcach, lecz Zborowski upewnił ich o swojej życzliwości dla nich i gotowości dzielenia z nimi wszelkiej nędzy. Uznali go tedy hetmanem korszowym, przyjęli na ostrowie Tomakowskim salwami z rusznic i okrzykami. Na wyprawę moskiewską wybrać się nie

zdążył przed zawarciem pokoju, więc zaczął snuć w niespokojnej głowie swojej projekt wyprawy na Wołoszczyznę i do Persyi razem z Tatarami. Awanturniczość jego zraziła nawet znaczną część gromady kozaczej, która zabierała się »podług zwyczaju swego« już ustalonego, jak widać, »opasać mocno, piasku za nadrę nasypać, a w wodę wrzucić go«. Z trudnością przejednał ją, wyrzekając się perskiej wyprawy; natomiast popłynął z mołojcami na morze, stoczył bitwę z galerami tureckimi, błąkał się po stepie, doświadczył głodu, wreszcie wrócił do Polski. Wjeżdżał do Krakowa, »tłukł się« po województwach Krakowskiem i Sandomierskiem, ale utrzymywał korespondencję z Kozakami i miał jakiś udział w ich wyprawie na posiadłości tureckie 1583 r., kiedy zdobyli nowozbudowany zamek Jahorlik i spalili Tehinię (Bendery). Była to awantura wielce szkodliwa dla Rzpltej i kompromitująca króla wobec sułtana. A niebawem »Pan Samuel« zaczął »się wieszać« nad Zamoyskim, jeżdżąc za nim zblizka, nawet w granicach starostwa krakowskiego: więc Zamoyski kazał go schwytać i oddał pod miecz katowski 10 maja 1584 roku (w Krakowie) Ataman i 30 pojmanych uczestników łupieżkiej wyprawy, plębejuszów, mieli także ucięte szyje w obecności czausza tureckiego we Lwowie.

Nie odstraszyła przecież tak niezwykła w Polsce egzekucya tego »ludu swowolnego«. W tym samym 1584 r. dzieje się napad kozacki na Oczaków, zrabowanie, spalenie tego miasta, odpędzanie niezliczonych stad bydła, mściwa pogoń Tatarów aż na Podole, a starosty barskiego Tworowskiego i Buczackiego za Tatarami. Stąd wszakże wynikało niebezpieczeństwo wojny tureckiej; król wysłał na wiosnę 1585 r. Głębocznego z poleceniem, aby wyszukał i zwrócił Tatarom owe zrabowane stada: ale ten został zamęczony i utopiony przez swawolników. Winnych 11-tu schwytał ataman innych Zaporózców, Michał Rużyński, i odstawił do Kijowa. Nie wiemy, czy ponieśli karę. Zapewne załatwił się z nimi kat, ale nie ustalił przeto pokoju i porządku na Niżu. Obok Oryszowskiego pojawiają się wciąż inni hetmani czyli raczej atamani: Rużyńscy, Mikoszyński Bohdan (1586, 1594 r.), później Ihnat Wasilewicz (1596 r.) Bajbuza Tychon (1598 r.) i Połous Fedor (1598 r.), Kiszka, którego zakuli w kajdany towarzysze, Kru-

tniewicz Gabryel (1600) i t. d. Nalewajko i Łoboda zasługują na ustęp oddzielny.

Tymczasem z przytoczonych faktów wyciągnąć należy wniosek, że Batory uniwersałem swoim z dnia 16 września 1578 r. utworzył wśród kozaczyzny tylko rotę wzorową, lecz nie mógł ująć jej w karby państwowe, nie uspokoił, nie udomowił, nie przekształcił zdziczałych swawolników na pracowników. Jednakże dany im wzór podobał się i wraził się w pamięć tak silnie, że na Zaporozu imię Batorego stało się sympatycznym, sławnym, że do niego łatwo przyłgnęła legenda o reformie rejestrowej, o założeniu Baturyna i t. p.¹⁾

¹⁾ Wyczerpujące i umiejętne z wykazem obfitym źródłami badanie wykonał A. W. Storożenko: *Стефанъ Баториї и Днѣпровскіе Козаки*, Kiew 1904. Do poprawienia lub uzupełnienia kwalifikują się niektóre szczegóły w życiorysie Oryszowskiego, jak Wywód porucznikostwa zaporoznego (s. 258) z uniwersału królewskiego dd. 16, IX, 1578, kiedy cytacje ze źródeł Dz. IX, 200 B. świadczą, że Oryszowski jeździł jako dworzanin lub komornik w 1578 r., a był też jednym z 4-ch rotmistrzów kozacych na Podolu podług rejestru, znajdującego się w Ms. B. O. Z. 1660 t. 1 karta 1 verso, i nie jest jeszcze wymieniany przy Wiśniowieckim, Ostrogskim i innych uczestnikach wyprawy 1579 r., a dopiero w 1580 r. pojawia się jako dowódca kozaków w wyprawie na Siewierszczyznę i na popisie marcowym 1581 r. tytułuje się porucznikiem. Tytuł taki był mu nadany zapewne nie przez króla, lecz przez Wiśniowieckiego, jak zwykle czynili hetmani i rotmistrzowie, dobierając sobie pomocników-wyręczycieli. Zaraz po tym popisie Oryszowski poszedł »na Dniepr«, jak się okazuje z listu jego do króla d. 3 lipca 1581 r. w B. O. Z. Ms. Nr. 1807. Znajdował się w bitwie pod Buczyną 24 stycznia 1588 r., jak widać z Joach. Bielskiego: »Dalszy ciąg Kroniki Polskiej« w wyd. Sobieszczańskiego. Warszawa 1851 str. 88. Rotę jego p. Storożenko poddał gruntownej analizie, lecz nie zamieścił spisu imiennego, który jest wydrukowany przez Aleks. Jabłonowskiego w *Źródłach* Dz. t. XX s. 154–164. Pobyt Samuela Zborowskiego na Niżu i udział jego w wyprawie Kozaków na Jahorlik i Tehinię jest przez p. Storożenkę wyłożony (X. 92–108) bez uwzględnienia »Responsu... danego... na prośby za p. Samuelem Zborowskim...« w *Collectaneach Działyńskiego Posnaniae* 1861, str. 267–276, gdzie zaznacza się nieustanne »tłuczenie się« Zborowskiego po Polsce i przemieszkwanie w Krakowie, a niema wcale wzmianki o bytności jego na Niżu. Wyjaśni się lepiej zapewne ta gmatwanina, spłodzona przez Paprockiego i przez niewyraźne listy Krzysztofa Zborowskiego, gdy ogłoszona zostanie korespondencya Zamoyskiego w tomie III-m jego »Archiwum«. Wywody prof. Hruszewskiego (I. Y.—P. VII, s. 141–145 i 158) o rzekomej reformie 1570 r., o »immunitacie« i o zjednoczeniu (одноцільність) całej kozaczyzny nie licują z przytoczonymi w tekście naszymi stosunkami.

ROZDZIAŁ IV.

WIEK ZNAKOMITYCH HETMANÓW.

Poczet I.

Zamojszczycey i Władysław IV.

Po Batorym nastąpiło długie 45-letnie panowanie Zygmunta III, który był przez wyborców zalecany do tronu jako potomek Jagiellonów po kądzieli, ale, zasiadłszy na tronie, ufundował dynastję Wazów; przybrał i synom przekazał tytuł dziedzicznego króla szwedzkiego obok polskiego; mówił dobrze, acz nie bardzo chętnie po polsku, ale myślał i czuł po szwedzku. Okazał się on pochopnym do wszczynania wojen, chociaż wojować nie umiał. Szczęściem, odziedziczył po Batorym wychowañców jego z wojen gdańskiej i moskiewskiej—Zamoyskiego, Żółkiewskiego, Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła (zwanego Piorunem) oraz młodszego pokolenia Jana Karola Chodkiewicza i St. Koniecpolskiego: oni więc stworzyli świetne dzieje wojenne króla, niezasłużenie zaszczyconego pierwszym w Polsce pomnikiem publicznym na placu Zamkowym w Warszawie. Synowie jego napotkali nowy zastęp wodzów takich, jak Czarniecki, Jerzy Lubomirski, a po abdykacyi ostatniego Wazy naród szlachecki zapragnął mieć »Pia-
sta«, Polaka i po nieudatnym wyborze Michała, oddał koronę największemu z hetmanów—Sobieskiemu.

W rozdziale niniejszym będziemy mieli do czynienia z pierwszymi. Ich rodowód hetmański wysnuje się z genialnej twórczości wielkiego Jana Zamoyskiego: Żółkiewskiego zwał on swoim bratem przez pokrewieństwo blizkie, miał za

pomocnika i za towarzysza broni we wszystkich wyprawach wojennych, poczynając od gdańskiej, wyjednał dla niego u króla buławę polną i uczynił go wykonawcą swego testamentu, opiekunem swojego syna; Chodkiewiczowi wystawił świadectwo udziału w wyprawie multańskiej na Michała Chrobrego i dawał zaszczytne zadania bojowe; obdarzonemu za tę właśnie wyprawę urzędem hetmańskim oddał dowództwo nad wojskiem inflanckim, ustępując z pola po swej ostatniej i najślawniejszej kampanii w wojnie szwedzkiej; Koniecpolski nie był mu znany, bo zaczynał swą służbę wojskową w lat pięć po jego śmierci, ale był zięciem Żółkiewskiego, wychowawcem jego wojskowym i troskliwym, czułym obrońcą do ostatniej chwili w tragicznym odwróceniu z pod Cecory. Mniej ścisłym był stosunek z Zamoyskim Radziwiłła, ale nie obojętny bynajmniej, gdy się spoił węzłem powinowactwa przez małżeństwo z Krystyną Radziwiłłówną. Wszystkich zatem tych hetmanów można i należy nazwać Zamojszczykami, zwłaszcza, że i Chodkiewicz pomimo burzliwych zatargów był z Radziwiłłami spokrewniony. Niedługo w Polsce Piastowej i pod Grunwaldem za Jagiełły kupili się pod rodowymi proporcami stryjce herbowi, czujący wspólną krew w żyłach swoich; teraz na czoło zorganizowanych przez Batorego wojsk Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej wystąpią z buławą w rękę, z magierką hetmańską na kopii Jan z Zamościa herbu Jelita, Stanisław z Żółkiewki herbu Lubicz, Stanisław z Koniecpola herbu Pobóg, Jan Karol potomek Chodka, czyli Fedka Jurjewicza, uszlachcony herbem Kościesza, i Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, dodający do Trąb herbowych książęce niemieckie godła, jako stryjce odmiennego, różnoherbowego, lecz najszlachetniejszego rodu, bo stworzonego przez wspólne tchnienie czy natchnienie duchowe. Tem samym natchnieniem patriotycznym przejął się Waza Władysław IV, posiadał najrozleglejszą znajomość sztuki wojennej spóczesnej i okazał znakomite uzdolnienie do naczelnego dowództwa w wojnie moskiewskiej pod Smoleńskiem, lecz nie zdołał swojej sławy militarnej ustalić, ponieważ naród szlachecki nie pozwolił mu podjąć żadnej innej wojny.

§ 29. **Byczyna.** Elekcya 1587 r. była zawichrzona przez Zborowskich, Krzysztofa i Andrzeja, którzy pałali nienawiścią do Zamoyskiego za ścięcie Samuela i za wyrok banicy z in-

famią, wydany na Krzysztofa, a pozyskali swymi lamentami wielce poważanego w Wielkopolsce magnata Stanisława Górkę, wojewodę poznańskiego. Zrujnowani przytem na majątku przez marnotrawstwo, mając zaledwo 60-ciu stronników ze szlachty podobnie zrujnowanej, pokładali nadzieję na potędzie domu austriackiego, wystawiając kandydaturę brata cesarskiego, arcyksięcia Maksymiliana, która podobała się Radziwiłłom, zawdzięczającym tytuł ksiązęcy dziadowi owoczesnego cesarza Rudolfa. Stało się więc rozdwojenie sejmu elekcyjnego: 9 sierpnia prymas Karnkowski, objechawszy rozstawione porządkiem województw gromady szlachty i zebrawszy ich głosy, zamianował królem Zygmunta III uroczyście i legalnie, ale 12 sierpnia Woroniecki, biskup-nominat kijowski, ogłosił Maksymiliana. Rozjechały się zaraz dwa poselstwa do elektów w przeciwnych kierunkach—na północ do Szwecyi i na południe do Austrii; oba stronnictwa szykować się zaczęły do orężnej rozprawy — Zborowczycy przez formowanie pocztów z dworzan i ochotników, Zamoyski przez powiększenie swego »czarnego« t. j. okrytego żałobą wojska zaciągami na mocy otrzymanego od sejmu upoważnienia, wzięwszy kwartę ze skarbu rawskiego (80.000) i 100.000 zł. od królowej wdowy, Anny Jagiellonki, popierającej gorliwie obiór ukochanego siostrzeńca. Ale już pod Warszawą hetman dał im naukę upokarzającą, albowiem przeszedł o świcie przez ich obóz pod Powsinkiem, nie uderzył na śpiących, tylko niedbałe czaty pojmał i mocno ochłostać kazał. Szedł do Krakowa, żeby zabezpieczyć przechowywane tam insygnia królewskie. Datę sejmu koronacyjnego oznaczono na dzień 8 października, a na 5-ty zapowiedziano przedwstępny zjazd generalny do Wiślicy. Zborowczycy, agitując na sejmikach wrześnieowych, pozyskali zwolenników na Rusi: Stadnickiego, Mik. Jazłowieckiego, starostę sńiatyńskiego i Mik. Herburta, chorążego lwowskiego, który, nie wiadomo dla czego, stał się przeciwnikiem Zamoyskiego, chociaż był krewnym jego matki. Rozrywały się jak to zwykle bywa w wojnach domowych, węzły krwi i przyjaźni: wszak żyli dotychczas w najlepszych stosunkach z Zamoyskim, niegdy rektorem padewskim, Górka, były rektor akademii wittenberskiej, i Jerzy Radziwiłł, brat drugiej jego żony

Krystyny, obecnie już kardynał. Inni wszakże bracia Radziwiłłowie z gromadą Litwinów obrali stanowisko wyczekujące.

Zborowscy nie czuli się jednak na siłach sięgać po Kraków, opanowali tylko Wiślicę, żeby zjazdowi przeszkodzić. Celu tego nie osiągnęli, ponieważ Zamoyski udaremnił wszystkie ich przygotowania obronne — naprawę starych murów, przykrywanie drewnianych i słomianych dachów ziemią, ustawienie armat na wieży kościelnej i na wyspie. Przyszedszy zrana niespodziewanie, kazał najemnym swoim Niemcom i Szkotom spędzić Zborowczyków z mostu bardzo długiego, prowadzącego przez bagna i rzekę Nidę do miasta, a gdy ten rozkaz wykonany został, obsaczył je bez przelewu krwi, puszczając wolno pojmanyh sztyldwachów, ale rozstawiając swoje straże na wszystkich drogach. Zjazd odbywał się tedy bezpiecznie na wzgórzu, oddzielonem od miasta rzeką i stawem. Nie obeszło się bez gadaniny opozycyjnej, którą wszakże stłumił Zamoyski przemówieniem swoim, zapisanem w skróceniu przez Heidensteina, a godnem naszej uwagi i pamięci: »Nie wiercie temu, co Zborowscy wszędzie rozgłaszają, że na mnie tylko zawzięli się, bo niesnaski między nami nie pochodzą z żadnych prywatnych uraz, lecz chodzi tu o Rzeczpospolitą... o to żeby całą władzę w kraju zagarnęli. Wszakże nie raz podawali mi ten warunek, że jeśli zgodzę się na Maksymiliana, przestaną mię prześladować. Mógłbym teraz jeszcze, gdybym chciał, zdradzić mój kraj, bezpiecznie oddać go pod jarzmo obcego pana, ale za wiele odebrałem dobrodziejstw od Polski i za bardzo dawno nauczyłem się kochać ojczyznę. Mógłbym tu śmiało wypowiedzieć, ile obietnic, ile poselstw i gróźb nasyłali wciąż na mnie; starali się przełamać moją stałość. Ale wiem, że krew moja i życie krajowi się należą, że niema nic droższego nad szczęście kraju i że niczem nie trzeba się dać od wierności mu należnej odciągnąć... Mam żonę i jedną córkę: opiece waszej je polecam, jeżeliby Bóg życiem mojem rozporządził«. Napomknął o wielkich kosztach, potrzebnych na obronę od nieprzyjaciół; pieniądze, wzięte z kwarty i od królowej Anny, już się rozeszły; swoich nie mało dołożył, żeby przeciwników na wodzy utrzymać. Zjazd nie uchwalił wprowadzić podatku, ale uznał elekcyę Zygmunta, ogłosił Maksymilianistów za wrogów ojczyzny, wezwał całą szlachtę do obrony

kraju pod groźbą konfiskaty majątku i odroczył koronację do 27 listopada z konieczności, bo Zygmunt znajdował się gdzieś daleko. Nie wiadomo wówczas, że wysiadł już z okrętu, że d. 1 października przyjął dyplom elekcyjny w Oliwie, że miał wkrótce przedsięwziąć podróż do Krakowa i że uniwersałem zapowiedział przybycie na koronację 15 listopada. Tymczasem nadeszła wiadomość o przekroczeniu granicy przez Maksymiliana w dniu 6 października: więc zjazd wiślicki rozwiązał się, a Zamoyski wybrał się z wojskiem na jego spotkanie. Zborowscy, wyzwoleni z obsaczenia, wyruszyli w pole.

Arcyksiążę zaczął się tytułować królem polskim już wcześniej, 19 września, przyjmując dyplom od Zborowczyków i zaprzysięgłszy *pacta conventa* w Ołomuńcu. Zaraz też zebrał 4.000 piechoty i 2.000 jazdy, po większej części ochotników z Austrii, Moraw i Ślązka, obiecując im żołd w ciągu 3 ch miesięcy. Wyruszył 29 września drogą dalszą na Opawę, Raciborz, Gliwice i Bytom, żeby się zbliżyć do Wielkopolski, zjednanej dla niego przez Górkę. Z Bytomia jednakże skręcił na drogę, wiodącą do Krakowa przez Będzin. Tu miał pierwszy na ziemi polskiej nocleg, zażądał od mieszczan przysięgi homagialnej i zafrasował się nieco, że nikt go nie powitał. Zborowscy przyprowadzili mu 1500 żołnierza dopiero do Olkusza, uchroniwszy się szczęśliwie od pogoni Zamoyskiego, który rozesłał na zwiady swoją jazdę aż pod granicę. Półkownik jego, Hołubek, usadowił się w zamku Rabsztynie o pół mili od Olkusza. Maksymilian, nie mając dział oblężniczych, ominął go i pośpieszył pod Kraków z powiększoną rotami Jazłowieckiego i Stadnickiego, siłą, która przenosić musiała 8.500, a była też podawana i na 11.000 ludzi.

Tak czy owak siła jego nie wystarczała do prawidłowego oblężenia lub do szturmowania miasta, opasanego fosą 60-stopowej szerokości, poza którą wznosił się wał ziemny, w wielu miejscach podmurowany, dalej przedmurze i nareszcie w odległości 20 stóp mur wewnętrzny, wysoki na 18 stóp z 46 bastiami; nad miastem górował Wawel, z zamkiem królewskim, którego działa mogły strychować całą zachodnią stronę murów i wału. Za Wisłą leżało drugie mniejsze, ale murem obwiedzione miasto Kazimierz. Słabszą była strona północno-zachodnia, gdyż obronę utrudniało przedmieście Kleparz, zupeł-

nie otwarte. Ale Zamoyski obsadził je wojskiem swoim i otoczył okopem; zamieszkał tu w domu Krzaczką; na Kazimierzu postawił Farenbacha, zamek zlecił Zebrzydowskiemu, szwagrowi swemu (ożenionemu z cioteczną siostrą Herburtówną), któremu przed kilku laty odstąpił urzędu starosty krakowskiego; wreszcie dozór nad cechami, które miały obowiązek bronienia baszt i murów, powierzył wojewodzie krakowskiemu Andrzejowi Tenczyńskiemu i jego rycerstwu.

Maksymilian musiał chyba rachować na ubieżenie takiego miasta nagłym napadem i w tej myśli przyszedł 16 października pod Kleparz, bo, ujrawszy rotę hetmańską w szyku bojowym, ani próbował walki: kazał »mijać wozom i za wozami samym (hufcom swoim) ustępować« na Prądnik, lecz dwór biskupi był tam spalony—więc do Rakowic, lecz tu dosięgać zaczęły armaty Zamoyskiego, wprowadzone »na szubienice« poza Kleparzem,—więc do Mogiły ku wschodowi, na rezydencję w tym obszernym klasztorze. Tymczasem pod Olkuszem Hołubek pobił 17 października przy pomocy górników ciągnący ze Ślązka oddział hrabiego Schlick'a, 300 koni i trochę piechoty, zdobył wozy z prochem, winem, żywnością i sztandar, który został zawieszony przy grobie Ś. Stanisława w katedrze na Wawelu. Potem Jan Zamoyski, krewny hetmana, strażnik, pobił Stadnickiego i Rossmana w Korzkwi. Przez poselstwa, przyjmowane i wysyłane, Maksymilian nie osiągał w Krakowie uznania swego tytułu królewskiego, a nadchodziły już wiadomości o podróży Zygmunta, o przybyciu jego do Piotrkowa. Umyślił pojmać go i z takim poleceniem wysłał parę tysięcy koni pod dowództwem feldobersta E. Liechtensteina oraz Krzysztofa Zborowskiego i Stadnickiego. Ci wpadli na przodowniczy oddział Mażyńskiego — 80 ludzi, stojących w Przedborzu, rozgromili i pozabijali nawet tych, którzy się poddali. Piotrkowa jednakże atakować nie ośmielili się, usłyszawszy, że obrany przez szlachtę regimentarz Olbracht Łaski oczekuje ich na Bugaju w gotowości zbrojnej. Nie wykonawszy polecenia, zawrócili nazad. Spłoszyli tylko Zygmunta o tyle, że z Piotrkowa odszedł do Rawy dla zebrania większej eskorty i że bardzo opieszale przedzierał się przez lasy ubocznymi drogami, kierując się na Nowy Korczyn.

Maksymilian wydał w Mogile groźny uniwersał (18 października), wezwał miasto przez trębacza do poddania się jego władzy, a nareszcie gdy mu Górka przyprowadził 650 ludzi i 8 dział, gdy przybyły inne jeszcze posiłki, postanowił przypuścić szturm 23 października. Miał podobno porozumienie z Niemcami mieszczanami, zamieszkującymi na przedmieściu Garbarskiem, żeby go wpuścili przez bramę Szewcką. Piechota niemiecka, a za nią Górka, Zborowscy, Stadniccy uderzyli na szanice z powodzeniem, opanowali Kleparz i podeszli pod bramę, ale Zamoyski, pochwycawszy sztandar, wyparł ich, zabrał przejeżdżające armaty i użył ich do zapalenia domów na Garbarach. Wystrzały z murów i baszt zasłały trupem drogę do bramy Szewckiej; Marek Sobieski, chorąży koronny, w 80 koni swojej usaryi obalał szeregi piechoty kopiami i siekł ją koncerzami. Arcyksiążę, stojący zdala w odwodzie, nie przybiegł sam, ani przysłał wojsk odwodowych na ratunek: więc nastąpiło bezładne pierzchanie na całej linii szturmującej. Górka, zawstydzony utratą wszystkich swoich 8-iu armat, domagał się ponowienia szturm, ale nie usłuchał go Maksymilian i odciągnął od Krakowa, zostawiwszy 1574 poległych żołnierzy na placu walki oraz bardzo dużą, lubo nieznaną dokładnie, liczbę chorych w Mogile i Słomnikach.

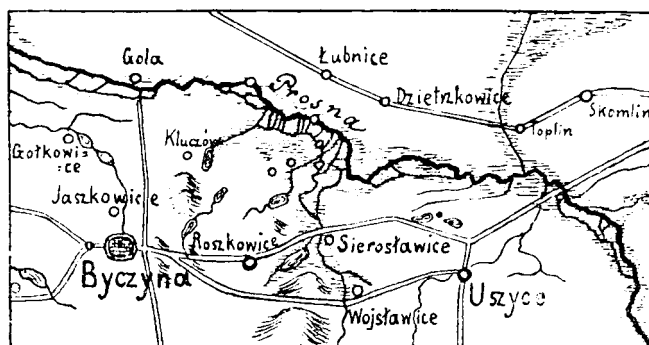
Wąłęsał się później przez kilka tygodni przez Słomniki, Miechów, Pilicę, Ogrodzieniec i Siewierz, wyglądając od cesarza posiłków ze Ślązka i Węgier: Zygmunt przeto mógł bez przeszkody wjechać 8 grudnia do Krakowa, przybranego w zdobyte działa, sztandary, zbroje, łuki tryumfalne, illumowanego wieczorem świecami. Witany oracyami przez Zamoyskiego, senatorów, profesorów Akademii i mieszczan, spierał się jednakże o pacta conventa z takim uporem, że koronacja odbyła się dopiero 27 grudnia 1587 r. Po wymianie przysięg stał się już królem prawowitym, pomazańcem Bożym, co sprawiło takie na umysłach wrażenie, że odstrychnęli się od Maksymiliana dwaj Zborowscy, Jan i Krzysztof, Jazłowiecki i wielu innych mniej wybitnych jego stronników. Sejm koronacyjny, obradując do d. 30 stycznia 1588 r., dał »moc hetmanowi koronnemu Wielmożnemu Janowi Zamojskiemu postępować przeciw Maksymilianowi, arcyksięciu rakuskiemu z jego wojskiem i przeciw adherentom jego« jako przeciw nieprzy-

jacielowi Rzpltej, który »jest i do tego jeszcze czasu z wojskiem w Koronie, z wielkiem niebezpieczeństwem Rzpltej i z nim niemało ludzi tutecznych, nie na ojczyznę swą nie pomniących, przestawa«. Pod tym ogólnikiem ukrywa się upoważnienie do wkraczania w kraje cesarskie, czego domagał się wyraźnie Zamoyski podczas obrad. »Assekuracya« ta ubezpieczała go od wszelkiej odpowiedzialności prawnej za jego czyny wojenne »cokolwiek ztąd na kogo przypadło bądź na osobę czyją, bądź na majątności od czasu elekcji warszawskiej«.

Widzieliśmy, że Zamoyski dotychczas był wstrzeźliwym w działaniach wojennych nawet pod Krakowem, gdy nie korzystał z dwukrotnego zwycięstwa nad Maksymilianem; że nie ścigał zwyciężonego; że nie wykraczał poza obręb akcji obronnej. Niezrozumiałe to jest dla badaczy wojskowych, jakim był półkownik Górski (str. 9, 13). »Zagadkę« rozwiązuje wszakże »asekuracya hetmana koronnego« (V. L. II f. 1227). Zamoyski nie śmiał sam władzę hetmańską atakować członka domu Habsburgów przez wzgląd na stosunek przyjazny Rzeczypospolitej z cesarstwem; nie uganiał się za jego »adherentami« rodakami swoimi, unikając »impedymentów prawnych« i oskarżeń sądowych, jakie wytaczałoby niezawodnie poszkodowani na osobach i majątkach, albo ich krewni, a może też wzdrygając się przed przelewem krwi bratniej. Obaczymy teraz, że ścigać i nacierać umiał.

Wyruszył d. 14 stycznia z Krakowa, gdy Maksymilian sadowił się w odległym o mil dwadzieścia kilka Wieluniu, opanowanym w nieobecności starosty, Aleksandra Koniecpolskiego. Marsz był zarządzony kilku drogami przy podziale armii szczupłej, zaledwo 4-tysięcznej przed przybyciem Baltazara Batorego, na kilka »półków« czyli kolumn, opatrzonych należycie przedniami i bocznymi strażami, a więc odbywał się szybko mimo słoty. W Kłobucku Zamoyski ściągnął wszystkie półki do kupy, zrobił przegląd dokładny, wyznaczył do pierwszej straży Porębskiego, Hołubka i Zamoyskiego strażnika z Kozakami i Tata-rami, do drugiej wieluńskiego starostę, Koniecpolskiego, z Jakóbem Potockim i przyszedł, spędzając czaty nieprzyjacielskie do Parzymiechów 21-go, a 22-go do Kadłuba, leżącego o dwie mile od Wielunia.

Maksymilian musiał usunąć się od spotkania, ponieważ miał siłę uszczuploną przez poniesione straty oraz przez usunięcie się kilku panów polskich i austriackich, a przygotowane dla niego posiłki, mianowicie, kapitana Henryka von Waldau i pułkownika Bogusława Borzity nie mogły przekroczyć granicy polskiej skutkiem wydanego przez stany śląskie zakazu. Odjechał przeto na Śląsk, do najbliższego miasta Byczyny, zwanego po niemiecku Pitschen; wojsko jego wyszło z Wielunia 22-go późnym wieczorem. Nie zawiodła go nadzieja. Pod Byczyną zastał oczekujących Borzitę z 300 rajta-

Bitwa pod Byczyną, podług Atlas Ducatus Silesiae Norimbergae 1750.

rami, 100 arkebuzerami i 300 strzelcami, 700 rajtarów i 400 knechtów kapitana Waldau tudzież 600 knechtów z Kluczborka. Brakowało mu tylko ulubionych »wiernych Węgrów«, lecz i ci nadeszli tegoż dnia 23-go pod dowództwem Prepostuarego w liczbie 524 usarzy i 1195 hajduków. Wówczas siła jego zrównoważyła się mniej więcej liczbą 6.000 z siłą Zamoyckiego, a dwiema hufy arkabuzerów stała się »bardzo potężną«. Polaków miał 800 tylko. Jego Węgrzy mieli się spotkać z rodakami, przyprowadzonymi tylko co do wojska polskiego w liczbie około 2.000 piechoty i jazdy przez Baltazara Batorego i Bornomissę.

Z Kadłuba Zamoycki wyprawił Koniecpolskiego, Hołubka, Zamoyckiego i Jak. Potockiego na całą noc; sam ruszył o godzinie 4-ej zrana, gdy księżyc zeszedł. Kozacy i Tatarzy na-

potkali Maksymilianistów w Uszycy jeszcze przed wieczorem i zapędzili się za nimi aż pod Byczynę, ale potem wrócili do Uszycy. W Byczynie powstał alarm. Wojska zaczęły wychodzić w pole i szykować się na równinie (in planicie) w kształcie pół-księżycy po obu stronach drogi »królewskiej«, prowadzącej do Uszycy. Dowiedział się o tem Zamoyski, przybywszy zrana, i właśnie tą drogą nie poszedł. Zostawiwszy w Uszycy obóz pod strażą kilku rotmistrzów i obejrzawszy okolicę, wskazał boczną drogę po grobli przez moczary, nie zamarznięte zapewne pomimo kilkudniowych mrozów, i po moście na rzece czułce bezimiennej. Był to manewr wielce ryzykowny, ponieważ iść wypadało długą a wąską kolumną, po 3-ch ludzi w szeregu, a widzieć to musiał Maksymilian, który stanął na najwyższej górze z swym orszakiem, z niemiecką piechotą, doborową jazdą, złożoną z samych baronów i armatami, 8-u, jak przedstawia współczesny rysunek. Przy boku jego znajdowali się Górka, kniaź Proński, St. Czarnkowski i Andrzej Zborowski, który miał »hetmanić«. Ale wszyscy przypatrywali się beczynie: więc Zamoyski przeszedł bez szwanku, wysunął naprzód swoje armaty i, mając jeszcze 5 godzin do zmierzchu, uszykował się do uderzenia z boku. Zmienił odzież, podjechał blisko pod czoło głównego korpusu, zauważył, że skrzydła są słabe, kazał Hołubkowi i Janowi Zamoyskiemu, krewnemu swemu, obejść górę, żeby nieprzyjaciela odciąć od miasta. Od tego ruchu na prawem skrzydle zaczęła się bitwa, gdyż jazda nadworna pospołu z węgierską zagrodziła drogę. Wywiązała się walka zawzięta; Hołubek padł przeszyty trzema kulami; kozacy jego zaczęli się cofać, ale Zamoyski poratował ich posiłkami. Ruszyło też lewe skrzydło do ataku na huf środkowy. Przywitali je Niemcy tak rzęsiwym ogniem, że się zamgliło powietrze od dymu prochowego. Ciężko zraniony został w nogę St. Żółkiewski, gdy wydzierał śląski sztandar żółty, z orłem cesarskim o dwu głowach, czarnym, opisany przez Bielskiego (s. 92), a przechowywany do dziś dnia w zbiorach Zamoyskich. Stojący na krańcu linii Węgier Prepostuary chciał przesunąć swój hufiec bliżej do miejsca walki, lecz jego żołnierze zrozumieli rozkaz jego jako hasło odwrotu i pierzchnęli. Za tym przykładem obróciły tył inne wojska i w ciągu pół godziny bitwa zakończyła się zupełną porażką. Na polu zostało trupów

na sposób węgierski i polski podgolonych 1.800, a na sposób niemiecki strzyżonych 1.200. Schwalbius liczy nieco więcej: 3.077. Andrzej Zborowski przodował między uciekającymi, co dało powód Niemcom do oskarżenia polskiego oddziału o zdradę, chociaż Stadnicki brał udział w najgorętszej walce. Zbiegowie zmykali w głąb Ślązka aż pod Wrocław, a gonili ich nie tylko żołnierze, ale i ludzie »łóżni«, chciwi łupów, rabując i paląc wioski.

Maksymilian, naglony przez Kurtza Żerotina, dowódcę piechoty niemieckiej, i przez Lichtensteina, feldoberstera, schronił się do Byczyny, której bramy zdołano zamknąć. Obrona wszakże małego miasteczka okazała się niemożliwą. Zwycięzcy zaczęli się już wdzierać na mury, a siekierami wyrąbywać bramy; wszystkie drogi zostały obsadzone strażami. Widząc to, Maksymilian pozwolił na danie znaku do układów, zapewne przez wywieszenie białej chorągwi. Zamoyski natychmiast wstrzymał strzelanie; dwóch żołnierzy, którzy nie usłuchali rozkazu, skazał na ucięcie szyi natychmiast przed bramami miejskimi. Z przysłanymi pełnomocnikami Aleks. Prońskim, Stan. Ciołkiem i Janem Logą (Niemcem) nie wdawał się w rozprawy o ważności elekcji, lecz zażądał oddania się w niewolę; żądaniu temu wszakże nadał najgrzeczniejszą formę, napisał bowiem na kartce, wydartej z pugilaresu (w braku pióra i atramentu ołówkiem) list, który zaczynał się od słów, kojących rozpacz Jego Arcyksiążęcej Mości, a następnie zawierał zapewnienia, że go żadne upokorzenie nie spotka nigdzie; że przez cały czas mieszkania w pewnym zamku będą mu oddawane honory, należne wysokiemu urodzeniu; że o poddaniu się pod straż swoją uprasza go nie przez dumę wyniosłą, lecz dla uspokojenia ojczyzny swojej; że żołnierze z pospólstwa będą puszczeni wolno, cudzoziemcy po złożeniu broni, Polacy po wykonaniu przysięgi na imię króla Zygmunta, oficerowie zaś za złożeniem umówionego okupu; że dostojnicy pozostaną przy osobie arcyksięcia do czasu wydania na nich wyroku przez króla i senat, lecz w każdym razie ich życie i honor pozostaną nie tknięte, o zachowanie zaś dóbr nieruchomości Zamoyski obiecywał swoje wstawiennictwo; tylko ruchomości, jakie przy sobie mają, muszą być oddane wojsku, jako zdo-

bycz prawowita. W końcu »prosił« o natychmiastowy rozkaz zwrotu Lubowli na Śpiżu, zajętej na początku wojny.

Maksymilian uległ konieczności; o godzinie 3 w nocy wyjechał konno z miasta, został przez Zamoyskiego powitany przed obozem, wprowadzony do jego namiotu, ugaszczany, pocieszany przez trzy dni, a potem karetką, zaprzężoną w parę białych koni, odwieziony do zamku krasnostawskiego. Za nim na dwóch wozach odbywali tę samą drogę Andrzej Zborowski, Górka, St. Karnkowski i Proński. Inni przywódcy stronnictwa: biskup Woroniecki, Stadnicki, Krz. Warszewicki, Piotr Dunin uciekli do Wrocławia¹⁾.

Sejm, agitujący się jeszcze w Krakowie, wydał obszerny wyrok na maksymilianistów z podziałem ich na trzy kategorie. Kara śmierci i konfiskata majątku była wyrzeczona w pierwszej kategorii, ale do nikogo zastosowaną być nie mogła, ponieważ nie było już takich, coby jeszcze pod bronią stali i przez wysłańców hetmańskich byli imani na gorącym uczynku zdrady kraju. Wszyscy inni nie ponieśli szwanku na osobach i fortunach; pozostawiono im nawet urzędy, prócz jednego, Andrzeja Zborowskiego, który utracił marszałkostwo nadworne. Zamoyski w nagrodę otrzymał na własność dziedziczną dwa posiadane dotąd dożywotnio starostwa: Krzeszowskie i Zamechskie. Sejm następny 1589 r. pozwolił mu na utworzenie ordynacji

¹⁾ Spółczesnymi dziejopisami są Joachim Bielski i Hejdensztein; dobre też informacje dostały się w XVII w. Piaseckiemu, który je zużytkował wybornie do obrazu całego bezkrólewia w Kronice swojej. Szczegóły pojedynczych faktów dają się czerpać i kontrolować z korespondencji albo relacji pamiętnikarskich, które wyliczył K. Górski: O koronę 1888 r. str. 18. On też obejrzał miejscowość i przy »pomocy mapy pruskiej sztabowej ułożył plan bitwy, ale tylko zbliżony do rzeczywistego«, bo zaszły tu od owego czasu duże zmiany skutkiem osuszenia bagien. Więc i ustawienie wojsk nie mogło być ściśle, co stwierdził sam autor później (1894 r.) w Hist. Jazdy s. s. 36, nazywając je hipotezą, na której gruntować wywodów nie można. Z nieznanych mu źródeł uwzględnił »Opisanie potrzeby Byczyńskiej« w Ms. Akad. Um. nr. 949, o ile zgadzało się z relacją Reszki i Bentkusa i pole bitwy odsunęliśmy dalej od Byczyny ku rzece Prośnie, gdyż staw miał się przy niej znajdować; bagien tam nie brak i dzisiaj, z Uszycy można było kierować się na prawo równoległe do biegu rzeki dość długo i wieś Roszkowice nie zawadza w takim razie ruchom jazdy, a wiemy nadto, że była podpalona już po bitwie. Godzi się to nieźle z mapę XVIII w., wyciętą z Atlasu Ślązka (Bibl. O. Zam. nr. 11b) i podaną wyżej na str. 100.

czyli majoratu z tych starostw, z odziedziczonych lub nabytych dóbr własnych i z miasta Zamościa, założonego na miejscu wsi Skokówki w 1580 r., obdarowanego prawami i wolnościami, które zostały zatwierdzone przez konstytucję sejmową (V. L. II, f. 1239, 1282).

Wyliczone były przytem jego zasługi: »w wiedzeniu wojny przeciw kniaziowi Wielkiemu Moskiewskiemu... w rekuferowaniu od niego ziemi Inflanckiej... także przeciw Tatarzynowi, broniąc od niego granic Koronnych... i teraz... nie szanując sam siebie... z nieprzyjacielem się ścierając (pod Krakowem) pogromił i odpędził; działa pobrał... nakoniec posłany będąc od Nas RP... przeciw temuż Arcyxiążęciu... wygrawszy przeciw niemu bitwę wielką i poraziwszy wojsko jego bardzo potężne, onego samego i z nim część niemałą tych, którzy wolność pospolitą burzyli, pojmał, a za 10 jedno niemal dni od wyciągnięcia swego Rzeczpospolitą z wielkiej trudności do lepszej o uspokojeniu jej nadziei przywiódł z wielką jej u wszech narodów sławą«.

§ 30. **Zamoyski wobec kwestyi wschodniej.** Stałym i głównym obowiązkiem hetmanów koronnych była obrona Podola już od końca XV w., a po roku 1569 i całej Ukrainy kijowskiej i braclawskiej, wcielonej przez akty Unii Lubelskiej do Korony. Zamoyski, zostawszy hetmanem wielkim i dożywotnim, musiał przeto do końca życia swego czuwać, aby dobra ziemian, duchowieństwa i Rzeczypospolitej, zwane królewszczyznami, były zasłaniane od niszczenia przez wrogie pracy kulturalnej żywioły, przez Tatarów najprzód, następnie przez Turków, a wreszcie przez Kozaków, którzy stają się wicherzycielami na wsze strony, zarówno dokuczliwymi muzułmanom, jak Polsce chrześcijańskiej. Będąc zarazem kanclerzem w. k. znalazł się na strażnicy wydatnej i niebezpiecznej, na stanowisku wielce wpływowem dla biegu kwestyi wschodniej w chwili, kiedy się ta ożywiła pod energicznymi zabiegami papieża Sykstusa V-go, a potem, kiedy się wyłoniły utrapienia cesarstwa rzymsko-niemieckiego.

Już w początkach swego urzędowania hetmańskiego, zaraz po ukończeniu wojny moskiewskiej, Zamoyski miał do czynienia z groźnemi poselstwami hana Mahmet-Gireja, które zastępowały drogę wracającemu z Inflant Batoremu w Wilnie

i w Warszawie; popierał ich pretensje Sinan Pasza, w. wez-
yż turecki, listem wojowniczym. Han posunął swoje hordy
ku brzegowi Dniepru. Groźby te udaremnił i wybuchowi
wojny zapobiegł Zamoyski sprowadzeniem na Ruś swoich rot,
pomnożonych zaciągiem na koszt własny oraz wezwaniami
do panów ruskich tak skutecznymi, że przyprowadzili mu zna-
czne poczty (1583 r.). W ciągu następnych kilku lat spokoj-
nych posuwał kolonizację rolniczą na Podolu i budował na
pustynnym obszarze, nabytym od Białobrzeskiego, biskupa ka-
mienickiego, twierdzę Szarogród, wysuniętą poza wszystkie
dotychczasowe siedziby, poza Bar, o 16 mil od tureckiej Te-
hini czyli Benderu; pod jej osłoną sadowili się chętnie na tłus-
tym czarnoziemie chłopci, uciekający z mniej żyznych krajów,
a pragnący korzystać z 20 letniej »słobody« t. j. wolności od
wszelkich danin i pańszczyzny. Zwróciło to uwagę Porty Ot-
tomańskiej; przybył czausz na śledztwo: Zamoyski wszakże
przekonał go, że zamek i zaludniona okolica przydadzą się do
powściągnięcia Kozaków od wypraw łupieżkich. Argument taki
wystarczyć mógł na krótką metę, bo dla Kozaków cały step
stał otworem. Wywołali też oni

a) Wojnę w 1589 r. spaleniem miasta tatarskiego Kozłowa
w Krymie oraz tureckich miast Białogrodu, Oczakowa i Te-
hini. Odwetu za tę awanturę należało oczekiwać, ale sejm
nie usłuchał przestrogi Zamoyskiego, nie uchwalił podatków
i królowi Zygmuntovi pozwolił jechać do Rewla na spotka-
nie z ojcem Janem królem szwedzkim. Nie zapłacono żołnie-
rzom nawet zaległego żołdu i ci sami sobie wymierzili egze-
kucję należności, zajeżdżając ekonomię królewską Sambor.
Nagle 18 sierpnia pojawiła się na Rusi horda tatarska, zato-
czyła swój kosz pod Tarnopolem, rozpuszczała zagony aż pod
Lwów o 4 mile, pod Busk, Dunajów, Halicz, obiegła siostrę
Zamoyskiego, Włodkową w Baworowie. Na ratunek przybiegli
Potoccy, Podlodowski, waleczny Jakób Struś. Ten ostatni po-
legł w zaciętym boju, ale Tatarzy zostali odpędzeni. Wracali
już z łupami; aliści kazał im iść na Podole beglerberg Syli-
stryi Heder-Pasza, dążący z wojskami tureckimi od Dunaju
ku Dniestrowi. Przekroczył on granicę, bo Śniatyń został przez
Turków, nie przez Tatarów spalony.

Zamoyski nie mógł uczynić zadość obowiązkom hetmań-

skim, gdy nie miał komu hetmanić. Przyjechawszy do Lwowa, zabrał się do sypania szańców, do łączenia fortyfikacji miejskich z zamkowemi. Uprosił arcybiskupa Solikowskiego, aby jechał w głąb Korony po ratunek, co ten chętnie uczynił i prymas nakłonił do zarządzenia konwokacji w Łęczycy. Rozesłano też listy do sejmikującej szlachty na wyborach do Trybunału. Poruszyły się nareszcie uczucia patryotyczne: do Lwowa przyjeżdżali senatorowie z pocztami («nuż Jerzy Mniszech wwdą sandom. nie mało ludzi zebrał, a z nim byli Stanniccy i wiele innych»); zbuntowani żołnierze wyszli z Samborszczyzny i poddali się pod władzę hetmańską; Zamoyski czynił nowe zaciągi, otrzymawszy kwartę i dokładając swego grosza. Miał już pokaźne hufce, kiedy trzeba było przyjąć czausza tureckiego; umiał też je tak pokazać, że beglerbeg wstrzymał dalsze ruchy Turków i Tatarów. Wrócił z Rewla król i złożył w grudniu tegoż roku drugi sejm walny, który obradował poważnie i gorliwie do dnia 21 kwietnia 1590 r. pod wrażeniem wypowiedzianej przez sułtana wojny. Wszak listem wielce niby przyjaznym beglerbeg zawiadomił Zamoyskiego, że niezwyciężony cesarz t. j. sułtan rozkazał, aby wszystka Polska albo nawróciła się na wiarę mahometańską, albo płaciła trybut roczny. Pozostawiał to do wyboru w ciągu dwóch miesięcy. Gdyby zaś Polacy nie chcieli zostać ani mahometanami, ani hołdownikami, wtedy ich »wszystkie kraje mają być w niwecz obrócone i kopytami końskimi podeptane... tak żeby pustem polem zostały«. Dla »gotowości przeciw tak srogiemu poganinowi, którego mocy chrześcijaństwo wszystko się wzdryga« sejm uchwalił, oprócz zwyyczajnego poboru łanowego, pogłowie czyli podatek pogłówny i pożyczkę w sumie 1.500.000 złł.; ponawiając konstytucję o wybrańcach, kazał z wszystkich dóbr królewskich wywieść »pachołków dobrych, sposobnych i serdecznych« po jednym z 20 kmieci osiadłych; upoważnił hetmana w. kor. do wszelkich działań ex usu et arte militari obmyślanych wewnątrz i poza granicami królestwa; poddając Kozaków Niżowców pod organizację rejestrową (§ 39) na wieczne czasy, pozwolił jednakże hetmanowi na tę wojnę zaciągnąć nieograniczoną liczbę »ludzi Niżowych i Dońskich, ile ich jedno być może do potrzeby Rzpltej«. Po sejmie król wydawał listy przypowie-

dnie i zawierał umowy z żołnierzami na większą niż zwykle skalę np. z Andrzejem Concreur o stawienie 600 piechoty szkockiej we Lwowie na dzień Ś. Jana. Miało być piechoty polskiej, niemieckiej i węgierskiej 40.000, jazdy ciężkiej 35 i lekkiej 15 tysięcy, Kozaków 20.000. Ruszyły już chorągwie gotowe ku granicy; ułożono już marszruty dla pospolitego ruszenia na wypadek, gdyby je król powołał. Wtem zaszedł nad wszelkie spodziewanie pomyślny wypadek w Konstantynopolu: usunięcie Sinan - Paszy z wielkiego wezyratu i odnowienie przymierza pokojowego za 100 soroków t. j. 4.000 sztuk soboli. Nowy traktat został zawarty, a był dziełem wysłanego z tegoż sejmu w poselstwie Jana Grzymały Zamoyskiego, sekretarza królewskiego, który potrafił uzyskać energiczne poparcie posła angielskiego Edw. Burtona. Ten wypadek nabiera jeszcze dziwniejszego znaczenia, gdy zważymy, że sułtan Murad III był wówczas już wolny od wojny perskiej, ponieważ traktat pokoju z szachem Abbasem był zawarty w Konstantynopolu 21 marca (1590 r.), synowiec szachajechał na zakładnika, armaty i wojska z Azji były sprowadzone do Adryanopola¹⁾.

Jakkolwiek bądź, przyjemna wiadomość przyszła wczas tak, że zaciągi i pogłówny podatek zostały odwołane.

Jednocześnie przewidywane było wtargnienie wojsk cesarskich od ściany zachodniej, gdy Maksymilian, wypuszczony z niewoli i odprowadzony do Bytomia w jesieni 1589 r. nie zaprzysiągł ugody Będzińskiej i nie wyrzekł się tytułu króla polskiego. Ale i te obawy przeminęły bez wystrzału, bo cesarz Rudolf II pochopnym nie był do popierania uroszczeń brata, a serdeczne uwielbienie, jakim przejęty był Zygmunt III

---

¹⁾ Heidenstein Collectanea 77, 84. Bielski 104, 107, 114, 134. Mosbach: Wiadomości etc. Ostrów 1860 str. 223; król pisał pod d. 7 maja 1590 r. »cum a Turca bellum nuper denunciatum nobis fuisset« w liście przypowiednim dla Szkota Andrzeja Concreur Ms. B. O. Z. 1660 I kar. 45. Zaznaczono też w uniwersale poborowym V. L. II, f. 1348, że »pisanie« takie cesarza tureckiego przywiózł z Konstantynopola wracający po śmierci Uchańskiego, posła wielkiego, Mikołaj Czyżowski. Pogłowne powszechnie, nie mieszczańskie, jak mniemał Heidenstein, wpisał na wieczną pamiętkę Bielski s. 120. Hammer G-te d. Osman. R. IV Bd. 209—210, 182.

dla domu Habsburgów, groźna postawa Turcyi, ponawiane wciąż projekty ligi chrześcijańskiej torowały drogę do przy mierza z Polską.

b) Projekt Ligi Chrześcijańskiej i sprawa mołdawska 1593—1597. Stary, 80-letni, ociemniały prawie, ale nieugaszoną nienawiścią do chrześcian pałający Sinan basza, zdobywca niegdys Tunisu i Jemenu, został porażony 29 stycznia 1593 roku. Zatargi z Polską o zawichrzenia w Mołdawii i o napad na Tulczę zbył wymówkami, wpisaniem do listu sultana (w marcu), pomścił może szybkim najazdem Tatarów na Wołyń (w czerwcu, podczas sejmu): a wszystkie siły rozporządzone obrócił przeciwko »królowi wiedeńskiemu«, któremu odmawiał tytułu cesarskiego i wyrządził zniewagę, wtrącając jego posła do więzy. Trzy razy codzień wzywał »dzwonturecki« chrześcian do modłów w całym cesarstwie i części królestwa węgierskiego, podległej Rudolfowi II o Boską opiekę w walce z niewiernymi. Walka toczyła się w krajach węgierskich. Wodzowie królewscy zadali dwie dotkliwe porażki (pod Sissekiem 20 czerwca i pod Albą królewską 3 listopada), ale Sinan zdobył Wesprim i Palotę, dał armii swojej leże zimowe pod Beogradem i nakazał księciu siedmiogrodzkiemu Zygmuntovi Batoremu przygotowanie wojsk posiłkowych na przyszłą wiosnę. Również han krymski został powołany do Węgier.

W 1594 r. Polska znalazła się między młotem a kowadłem, ponieważ obydwie strony wojujące zwróciły się do niej z żądaniem swemi. Król był znowu nieobecny: po śmierci ojca bawił jeszcze w Szwecyi z żoną Anną Austriaczką. Prymas Karnkowski, nie mogąc prawnie składać sejmu, zwołał »konwokacyę« do Warszawy i tu stanęły poselstwa cesarskie i tureckie. Naturalnie, otrzymały one odprawę wymijającą. Do Zamoyskiego zaś oddzielnie przyjechał Wacker z listem cesarskim i ustnie przekonywał go, że Polska powinna dać ratunek Rzpltej chrześcijańskiej przeciw Turkom i »zadzierżeć« Tatarów tak, żeby na pomoc Turkom do Węgier nie szli; nadto żądał, aby Zamoyski »radę swą Cesarzowi JM. oznajmił, co się na Turka dotycze«. Donosząc o tem królowi 14 lutego 1594 r., Zamoyski prosił go o przyspieszenie powrotu i o wysłanie listów sejmowych przed przyjazdem jeszcze, rad zaś udzielił następnym: żeby cesarz »wiódł rzeczy« do wydania »bitwy głó-

wnej nieprzyjacielowi, sposobiąc do niej ludzi z kopiami i arkabuzami długimi; żeby na morzu była flota silna; żeby przy mierze wojenne było zawarte z innymi panami chrześcijańskimi, szczególnie z królem hiszpańskim; żeby się cesarz zniósł z Persją i z Moskwą, która mogłaby, »jeśli nie co inszego, tedy wzdy Tatarzyna zatrzymać«. Dodawał przytem z rubaszną szczerością: »Co więcej? ja głupi w głowie swojej nie znajduję dalej«.

Szczerość jego nie podlega wątpieniu, ujawnia się bowiem w listach, pisanych do wielu osób. Do stolnika np. krakowskiego Spytka Jordana, a więc do człowieka, obcego dyplomatycznym intrygom, pisał d. 31 marca: »Jaćbym od tego nie był, żebyśmy ratowali chrześciany, a zwłaszcza. gdy ujrzym, że co gruntownego przedsięwzmą i z królem JM. gruntownie się zajmą... Idzie o Węgierską ziemię. Bo gdyby Tatarowie tam weszli i, Węgry w tył zasedłszy, żony, dzieci im wysiekli, splądrowali domy... takby już do końca ta część od nas ziemi węgierskiej kłaskała, a my sąsiada bardzo przykrego byśmy sobie dostali. Idzie o wzgardę naszą u Turczyna, który, gdyby mu się ten zamysł zdarzył... chciałby nas potem za Wołochy albo Multany mieć. Idzie o zelżywość i ohydę u wszech narodów chrześcijańskich — muszę się tedy na to niebezpieczeństwo oglądać«.

Nie przedsięwzięli »chrześcianie« tj. inni, oprócz cesarza, panowie chrześcijańscy nie gruntownego: więc Zamoyski, jako hetman polski myślał już tylko o zabezpieczeniu Polski od Tatarów. Wysłał tedy ostrzeżenie do czuwającego na granicach ukraińnych hetmana polnego — a był nim godny wszelkiego zaufania Żółkiewski. Ponieważ nieliczny żołnierz kwarciany wystarczyć nie mógł, jeśli Tatarzy wtargną wielkimi hordami, zwłaszcza przez Mołdawię: więc Zamoyski pisał do wojewody braclawskiego, Janusza Zbarazkiego, do starostów samborskiego i sanockiego, przemyskiego, stryjskiego, »aby ostrożni byli i o drogach w starostwach swych przemyśliwali«, bo »granica Polska i Węgierska ciągnie się od Stryja aż do Spiża przez województwa Ruskie, Sandomierskie i Krakowskie«. Trapiła go droga jaśliska na Dynów, na Brzozów, »że tam góry odkryte są, jako słyszę, i przechodziste«. Zamierzał po otrzymaniu wiadomości (»ponowy«) obrać stanowisko we

Lwowie, »który jest jakoby we środku między Ukrainą a górami«. Zwierzając się z swych frasunków prymasowi (1 marca), prosił o radę: »chociaż Wasza Mość biskup, ale szlacheckiej krwi i starożytnej«. Właściwie nie o rozumowanie, ani o nau czanie chodziło tu, lecz o dostarczenie środków. Otóż tych nie dostarczyli, ani prymas, ani król, który 12 lipca przebywał jeszcze w Sztokholmie i Zamoyskiemu oznajmiał »wołę i zdanie« swoje, aby »żołnierze do obozu w imię Boże z p. hetmanem szli«, ale co do pieniędzy zabraniał użycia kwarty na nowy zaciąg, »aby się do nowych długów Rzplta nie zaciągała«. Zresztą i takie zarządzenie na nic się przydać nie mogło, bo Tatarzy już poczynili wielkie mordy i spustoszenia, wpadłszy z Mołdawii przez Pokucie na Ruś: spalili Śniatyń, Żuków, Tłumacz, Czeczybiesy (dzisiejszy Jezupol), Tyśmienicę, Kałusz, Dolinę; wbrew swemu zwyczajowi jassyrów mało brali, jeńców zaś po większej części ścinali. 17 lipca Zamoyski donosił o klęsce takiej z obozu nad rz. Oporem (dopływem Stryja) w okolicy Monasteru królowej Annie do Warszawy. Zmartwiła się starsuszka i pocieszała tem tylko, że król jest na morzu (7 sierpnia) niedaleko od Gdańska. Szkoda, niesława, sromota pozostały niepomszczone, albowiem wojewodowie braćławski i sandomierski, i ludzie, garnący się po drodze, posiłkowali Zamoyskiego zapóźno. Zabiegał drogę Ordyńcom pod Samborem, lecz wymknęli się z okopu swojego, »nawtykawszy proporczyków i nazostawiawszy chromych szkap«. Obóz nad rz. Oporem wskazuje, że Zamoyski chciał dogonić ich w górskich wozach. Jakoż wiemy, że się zapędził za nimi do Węgier, drogą na Husth i dotarł do granicy Siedmiogrodu, której przekraczać nie chciał. Z żalem wracali żołnierze, wyrzekając, że konie sobie zmordowali i pochromili, a Tatarów ani widzieli, ani bili.

Przyjechał nareszcie Zygmunt III — 20 sierpnia do Gdańska, 2 października do Krakowa: więc nie spieszył się wcale. Witany z wielką radością, biciem z dziań, przystrojeniem stołecznego miasta w kobierce, napisy, piramidy, a nawet i w łuk tryumfalny, rozesał uniwersały patryotyczne, kazał dostarczyć wybrańców z królewszczyzn, posłał swoją gwardyę z hetmanem nadwornym Zebrzydowskim Zamoyskiemu, żeby mógł wzbronić Tatarom powrotu. Zebrało się teraz kilkanaście ty-

sięcy ochotnika, dzierżawców królewskich, pocztów senatorskich i zaciężnych z kwarty, wydanej nareszcie na tę potrzebę. Długo wyczekiwano w górach, ale nadaremnie, bo Tatarzy poszli przez ziemię Multańską.

1595-ty rok od początku zaznaczył się gmatwaną zakusów o Mołdawię. Zygmunt Batory, niedołączony książę Siedmiogrodu uznał nad sobą władzę cesarza, wyłamując się z zależności tureckiej, wdał się w przymierze z Michałem Chrobrym, hospodarem Multan, do Mołdawii wysłał na gospodarstwo Rozwana »pół-cygana« (po matce), który poprzedniego gospodarza Aarona zdradziecko pojmał i w kajdanach do Siedmiogrodu przyprowadził. Nie pozostała też obojętna Wysoka Porta ottomańska: zamianowała swoich faworytów na oba księstwa: do Multan Bogdana, który powinien był wygnąć buntowniczego Michała, do Mołdawii zaś siostrzeńca hańskiego, którego miał wprowadzić i w posłuszeństwie utrzymywać basha. Zafrasowali się tym obrotem rzeczy Podolanie, szczególnie ze względu na Chocim, odległy zaledwo »na rzut kamienia« od polskiego Żwańca, a na dwie mile od Kamieńca. Więc wkrótce po zakończeniu sejmku Andrzej Taranowski, znawca spraw tureckich, przyjechał do króla z przestrogami, a następnie Mikołaj Jazłowiecki, starosta kamieniecki, przysłał propozycję, że »ma pewne sposoby, za którymi mógłby... Chocim osieść bez wielkiej trudności«. Zygmunt III wziął tę sprawę do serca: napisał do Zamoyskiego, że »jakożkolwiekby się rzeczy obróciły, lubo do wojny, lubo do pokoju, lepiej to miejsce mieć w rękę (26 maja), upoważniał go do porozumienia z Kozakami, posłał mu swoją gwardyę pod komendą Mikołaja Zebrzydowskiego wwdy lubelskiego i zarazem hetmana nadwornego, co większa, dostarczył mu pieniędzy (pożyczanych) na zaciągi. Zamoyski rozważał sytuację wszechstronnie: »obawiam się... żeby nieprzyjaciel, nie mając wstrętu w Multaniech i w Wołoszech w państwa koronne wtargnąwszy, szkody nie uczynił, albo, żeby Turkami wołoskiej ziemi nie osadził, albo, żeby fortecy jakiej nie uczynił... żeby do Chocimia się nie wdał, albo i o Kamieniec się nie kusił. Więc, jeśli by pan wojewoda siedmiogrodzki (Zygmunt Batory) szwankował, osiadłby nieprzyjaciel Huth: jużby prawie było, jakobyśmy na przedmieściu przemyśkiem, albo lwowskiem go mieli. Na Koszyce i insze zamki

węgierskie, jaka w nich jest potężność? Strzeż Boże i na te kłeski; tem ciężejby to sąsiedztwo Małej Polsce i wszytkiej Koronie było... Ja wyjeżdżam z domu (z Zamościa, pisano 25 czerwca); pomknę się do Mostów pode Lwów, pobudzając żołnierze nowe, aby się co rychlej wyprawili, a starzy 4 Julii z JM. Panem lwowskim (St. Żółkiewskim) już będą w obozie.

Rzeczywiście wyjechał niebawem, ponieważ 2 i 4 lipca znajdował się w Augustynowie czyli Mostach Wielkich, a 12 lipca przybył do Mogilnicy, o parę mil od Trembowli, gdzie »kazał skupić się żołnierzom«. Wojsko było piękne, wybornie uzbrojone, ale nieliczne, do 6.000 nie dochodzące. Zaczepiać z niem Turków było niepodobna, gdy układy o ligę chrześcijańską, podczas sejmu prowadzone, spełzły na niczem, a Synan basza przyszedł nad Dunaj, żeby skarcić Michała multańskiego. Można było tylko operować przeciwko Tatarom, którzy mieli już przeprowić się przez Dniepr, jak donosili Kozacy. Obrął tedy kierunek »ku Ukrainie«, minął Kamieniec, zatrzymał się »nad Baliną«, gdzie zwykle odbywało się okazowanie całego województwa podolskiego, i stąd 26 lipca rozesłał uniwersał z napomnieniem, skierowanem do opóźniających się rotmistrzów, aby pośpieszali do niego »w stronę Baru« i z zaproszeniem do szlachty, aby tamże do wojska przybywać raczyła »z dobrej woli swej i chęci ku ojczyźnie«. Tu ginie nam ślad dalszych poruszeń: wiemy tylko o stanowisku »nad Lebedówką« 9 sierpnia, o nadejściu wybrańców i o przybywających posłach od Rozwana, od Wołochów, od Michała multańskiego, wreszcie od Zygmunta siedmiogrodzkiego z oświadczeniem, że Mołdawia i Multany do niego mają należeć; król zaś nadesłał upoważnienie do działania tak, »jako czas i miejsce poda... coby było z najlepszem Rzpltej«, nie łącząc się z Rozwanem (11 sierpnia).

Wśród krzyżujących się żądań i doniesień, Zamoyski zdecydował się na śmiały zwrot polityczny i strategiczny: Sinan baszę zawiadomił, że nie naruszy pokoju, z Portą zawartego, lecz wzbrania mu wkraczania do Mołdawii, która prowincją turecką być nie powinna, i 27 sierpnia przeprowił się przez Dniestr wpław, czyli raczej wbród, korzystając z posuchy. Rozdzielił wojsko swoje na 5 półków: 1. Potockiego ssty kamienieckiego, 2. Żółkiewskiego hetmana polnego, 3. Gólskiego ka-

sztelana halickiego, 4. swój hetmański, 5. St. Przerębskiego. Z Chocimia załoga węgierska, licząca tylko 200 ludzi, wyszła bez oporu. Wtedy starszyzna wołoska powitała Zamoyskiego nad Prutem z radością i obrała zaraz 1 września na stefanowskich polach hospodarem Jeremiego Mohilę, czyli Movilę. Był to Wołoszyn »znacznie urodzony i na zacnych urządzeniach w państwie tamtem będący«, przyjęty na sejmie 1593 r. na szlachcica i obywatela polskiego, po złożeniu powinnej przysięgi królowi i Koronie (V. L, II, f. 1405). Na trzeci dzień po obraniu swem Jeremi, przysięgał Królowi i Rzeczypospolitej wszelakie posłuszeństwo czynić przed Zamoyskim i Szczęsnym Herburtem »w namiocie pokojowym, nie przed wszystkimi«, gdyż przyjmował drażliwe warunki, jak tolerancję katolicyzmu i poprzestanie na atrybucyach wojewody polskiego w razie wcielenia Mołdawii do Korony. Potem Zamoyski opowiedział go Wołochom »szerokimi słowy, jako uzaliwszy się, Was Król, pan mój, w tym ucisku i utrapieniu Waszem, przysłał Wam oto dobrego, cnotliwego i bogobojnego człowieka z narodu Waszego, chociaż nie hospodarskiego rodzaju, ale dawnej i znacznej familii u Was«, Wołosza dziękowała. Otworem stała droga do Jass. Zamoyski obejrzał spustoszone miasto i armaty, wrzucone przez Rozwana do stawu, których koła jeszcze było widać; nazajutrz wprowadził nowego hospodara do cerkwi i do dworu, gdzie dawniej mieszkał Aaron; wieczorem po bankiecie odjechał do obozu, zostawiwszy 300 wybrańców na załodze. Poselstwo do króla Jeremi wyprawił 17 września z listem polecającym hetmańskim.

Dla względów strategicznych, gdy ufortyfikowanie Jass wymagałoby za wiele trudu i kosztów, Zamoyski przeniósł swój obóz o dwie mile ku południowemu wschodowi na równinę, zwaną Cecora (Tutora), należało bowiem przewidywać rychłe pojawienie się nieprzyjaciela, ponieważ han tatarski gromadził hordy pod Akkermanem, a Sinan basza miał już gotowe mosty na Dunaju. Pobity przez niego Michał schronił się do Siedmiogrodu; Rozwan szukał tamże schronienia, nie odważywszy się na potyczkę z 200 usarzami i 300 kozakami Golskiego. Ale han Gazi-Gierej szedł od Tehini na Łopuszną (rzekę wpadającą do Prutu) i sandżak-bej kilijski brzegami rzeki Byk czyli

Bykul, płynącej koło dzisiejszego Kiszyniewa. Obadwaj połączyli się i stanęli pod górą mil tylko półtóry od obozu (połskiego) w niż Prutu, a występowali z rozszeczeniami do Mołdawii na mocy rozkazów sułtana. Zamoyski, dowiedziawszy się zawczasu o kierunku ich marszu, przeprowił się już d. 6 października przez Prut i upatrzył takie miejsce, gdzie rzeka mogła swoim zakrętem osłonić trzy boki obozu; czwartą część tylko wypadło okopać od strony pola. Razem z Żółkiewskim, hetmanem połnym, rozmierzył i zakreślił figurę okopu: wzdłuż na 4000 łokci, na szerz 4 i w głąb na 3 łokcie, a więc od dna rowu do wierzchołka wału, jaki utworzył się w wykopanej ziemi, nieprzyjaciel musiałby wspinać się na 6-łokciową wysokość. Do rydlów zabrali się najprzód hetmani, potem rotmistrze, zachęcając wszystkich. Dostało się do wykopania po pół łokcia na każdego jeźdźca i piechura. Tym sposobem okop stanął »mało nie wszystek« w ciągu tegoż dnia; ostatka poprawiła nazajutrz piechota pienieźna z wybrańcami. Urządono 13 baszt tj. bastyonów i 4 bramy, których straż powierzoną była półkownikom: Strusiowi, staroście braclawskiemu, pierwsza »wzgórę Pruta«, Golskiemu i Potockiemu Janowi, staroście kamienieckiemu środkowe, Przerębskiemu ostatnia »wzniz Pruta«. Półki 5-ty i 6-ty obu hetmanów stały wewnątrz na placu. Wojska wszystkiego naliczył Bielski (s. 250), »wedle rot« »mało co więcej 7-u tysięcy, mianowicie: usaryi dwaj hetmani mieli 300, Szczęsny Herburt 200, dwaj Przerębscy 300, Marcin Tarnowski 200, Chański 150, bracia Potoccy 500, Branicki 100, Jan Tarnowski 100, Jan Zebrzydowski 100, Myszkowski 100, Prusnowski 100, Leśniowski 100, Skalski 100, Daniłowicz 100, Wiernek 100 i Kozaków 100, Stanisławski 100, Śladkowski 100, Arkabuzerów tenże 100, Drojewski, ssta przemyski 150, książ Porycki 100, Kozaków Golski, kaszt. halicki 200, X żę Wiśniowiecki 200, Struś 150, Rożyński 150, Hornostaj 150, Tworzyjański 200, Temruk, 100, Czertański 100, Bilstrup 100, Ulanicki 100, Zamoyski, strażnik 100, Jan Golski 100, Koryciński 100. Piechoty hetmańskiej 100, ssty przemyskiego 200, z Kamieńca 200, Przerębskiego 100, Kłanickiego 100, Wytosławskiego 100, wybrańców do 1500. Artylerya jest pominięta; chociaż armaty usłużyły dobrze 20-go października, ale były obsługiwane przez

piechotę i przez kilku puszkarzy. Sumując cyfry Bielskiego, otrzymamy:

Usaryi	2.750
Arkabuzerów	350
Kozaków	1.850
Piechoty	800
Wybrańców	1.500
	<hr/>
	7.250

Ponieważ liczby te są zaokrąglone: więc pochodzić mogą z listów przypowiednich, nie z raportów dziennych, które nie były jeszcze nigdzie w użyciu, ani z rejestrów popisowych, utrzymywanych przez pisarza polnego, i dają nam tylko przybliżone do rzeczywistego wyobrażenie o sile bojowej obu dzielnych hetmanów. Spodziewali się oni jeszcze nadejścia Mikołaja Zebrzydowskiego z rotami dworskimi, kilku panów ruskich i kilku tysięcy Kozaków Łobody, lecz nikt już nie przybył na czas potrzeby, którą opiszemy słowami Zamoyskiego, wybieranemi z jego raportu do króla pod datą 24 października. »Pisał do mnie sędziak (sandżak-bej Achmet) już jako basza wołoski... iż car (perekopski Gazi-Girej) ma u W. K. Mci zatrzymane upominki za lat 4; że stąd idzie do Polski wybierać ich i że chce tam zimować. Car, przeszedłszy Dniestr od Tehini, szedł doliną i Łopuszną (brzegiem rzeki), a sędziak z Turkami na Byk; potem się z sobą zeszli we środę przeszłą (18 paźdz.)... We czwartek (19-go), skoro ze dniem, nad obozem naszym się stawili. Podeszli pod obóz rozsypką; nasi także ochoczy rozsypką z nimi czynili, którym z łaski Bożej dobrze się powodziło. Turcy rusznicami długimi czynili: sędziak ich wysyłał. Gdy nasi... górę mieli, siła ich część poranili i postrzelali, a przednich ludzi z dworu jego część pobili. Fed-Gierej gałga od dołu Prutu ze dwiema chorągwiemi gromadnemi natarł ku nam. Naszych też kilka rot ku niemu. Car zaś po drugą stronę inne półki puścił, aby na nasze rotę, które szły ku gałdze, z boku wzięli. Jam też zatem kazał innemi wrotami rotę wywodzić, zaczem i te tam posiłki carskie stanęły, i gałga ustąpił. Pisał zatem basza, ale już bez tytułu baszostwa, prosząc rokowania. Iż noc była zaszła, nie dałem mu żadnego odkazu. Interim rano w piątek (20-go) car górą szedł (równina cecorska znajduje się

wśród gór) z sędziakiem nad obóz. Dosięzono tego ufcu strzelbą (z armat). Za informacją, którąś mi WKMość raczył posłać... abym był wojny tureckiej nie zaciągnął, nie mogłem rokowania odmówić. Zjechałem się z sędziakiem w sobotę (21-go) i Achmet Agą, przednią radą carską (głównym radcą hana), mając z sobą pana halickiego z panem referendarzem. Podałem im, że pokój między nami inaczej być nie może, jedno, żeby Hieremiego na gospodarstwo zaniechali, a nie szkodzić polskiej ziemi i tej, z wołoskiej granicy trzeciego dnia wyszli... Nie rozumiałem tego, aby mieli tak tanio puścić Myśmy im tylko przyczynę (wstawiennictwo) o przyjaźń do WKMcI obiecali, powiadając, żeśmy sładzy i nic zawierac bez nauki WKMcI nie możemy... (Achmet Aga rzekł:) chcąc chęć WKMcI pozyskać, ustąpi (han) i Hieremiu pozwoli (Mołdawii), upewniając i obowiązuąc się, że cesarz turecki tego nie odmieni... Zatem nazad w niedzielę tąż drogą, którą był przyszedł (car), ruszył się. Życzyłbym WKMcI zupełnego zwycięstwa nad Tatarzynem, ale też i to, i owo na przeszkodzie było: małość wojska — około 5.000 jazdy, a pieniężnej piechoty trochę i wybrańców zgłodniałych przeciwko tak wielkiemu wojsku. Liczyli go (je) językowie więcej, ale nie było mniej 40.000. Zblizkaśmy na nie patrzyli... powiedział między innymi i pan Herburt... W szerokości tej pól w mocy jego (hana) było umknąć się, kiedyby chciał; myśmy nie mogli«. I dalej usprawiedliwia się niebezpieczeństwem ogłodzenia swego wojska, dalekością granic naszych od zamków i muniy, a co najważniejsza, pismem królewskim, zakazującym wojny z Turkami, gdy »Liga nie dojdzie i WKM raczysz posyłać posłańca ku cesarzowi tureckiemu«. Zbyteczną była cała taka argumentacja, bo któżby mógł żądać czegoś więcej nad to, co uczynił i osiągnął Zamoyski? Od Bielskiego możemy powziąć szczegóły przemilezane, a chlubne np. o wysyłaniu podjazdów rekonesansowych jeszcze przed środą, o wywodzeniu ludzi z obozu osobiście i staniu przed bramą, o postrzeleniu jego konia przez janczara, o gotowości do wyruszenia w pole taborem w razie, gdyby Tatarzy oblegli obóz dokoła i żywność odjęli, o nieskwapliwym załatwianiu piśmiennego zaproszenia do układów, o zdjęciu przygotowanego w polu na układy namiotu, jak tylko wyciągnęli Tatarzy górami, obchodząc obóz,

i o doraźnem zatrzymaniu tego pochodu przez ogień artylerji. Zaznaczyć chyba winniśmy niespodziewaną dla niejednego historyka pokorę, z jaką Zamoyski przypisywał osiągnięte powodzenie »dziwnej a cudownej Opiece nad WKMeią i sprawami Jej. Wiem, że WKM, jako pan bogobojny, będziesz umiał zato Panu Bogu dziękować, że... jesteś pierwszym królem w Polsce, którego możni poganie o rokowanie naprzód prosili i od którego kondycye podane przyjęli, którego imieniem, gdy im rozkazano z Wołoch wynieść... zaraz posłuchali«.

W tymże raporcie zapowiadał, że idzie już ku polskie Ukrainie. W Chocimie zostawił działa, a Mohile około 10-u rot pod poruczeństwem Chańskiego. Gdy przyszedł z Siedmiogrodu Rozwan w 3 tysiące wojska pod Suczawę, Chański po bił go d. 12 grudnia i pojmanego oddał Jeremiemu, a ten kazał wsadzić go na pal. »Z przykrością patrzyli Polacy na tę srogą karę — powiada Heidensten — ale nie chcieli Wołochów od wykonania jej wstrzymać«, ponieważ oni wymierzali ją podług praw swoich i od Rozwana wielkie ponieśli krzywdy.

Z protestacyami przeciwko takiemu opanowaniu Mołdawii wystąpił Zygmunt Batory, nie tylko bezpośrednio, pisząc do Zamojskiego, ale też pozyskawszy pośrednictwo cesarza i papieża. Rudolf II rychło, bo 13 października, wysłał swoje ubolewanie nad wkroczeniem wojska polskiego na Wołoszczyznę; zaklinał w imię powinowactwa, w imię dobrego sąsiedztwa do zwrotu jej Zygmunтови Batoremu; Klemens VIII d. 8 listopada odwołał się do mądrości, do pobożności, do węzłów powinowactwa wreszcie króla (z Batorym, przez żony Austriaczki), aby odwieść go od szkodliwego rzekomo dla Ligi Chrześcijańskiej zamachu. Zamoyski w odpowiedzi swojej wytłómaczył Batoremu, że pretensye jego są niebezpiecznem dla niego samego złudzeniem, ostatnie zaś słowo w sprawie Ligi Chrześcijańskiej wyrzekł d. 22 lutego 1597 r. na sejmie w przesławnej mowie, która żarliwością patryotyzmu nie ustępuje bynajmniej sejmowym kazaniom Skargi, a przystosowaniem do spraw państwowych i wojskowych społecznych potęguje wpływ na słuchaczy. Upredziwszy senatorów, że mówić będzie »i cicho i krótcie«, bo mu zęby już po części powypadały i zdrowie potargane i ubytek sił nie dopuszcza być »owym rzymskim kraso-

mówcem«, jak Cycero, roztrząsał materię związku z pany chrześcijańskimi, »która nam kilka sejmów nadaremnie zwlokła«; szczególnie uwydatniał niebezpieczeństwa, zagrażające od Turcyi. »Już nam teraz ani dyskursów, ani długich przemów... ale jużby nam teraz samej konkluzyi i egzekucyi potrzeba... Bo jeśliby się teraz Liga zawrzeć miała, żołnierz jużby był miał być w pogotowiu, jużbyśmy byli mieli in fine Junii stawić się z ludem na pograniczu; bądź też jeżeli, że teraz z tym tureckim połańcem o tem jego niepewnem przymierzu traktować mamy, tedy i tam nasza pogotowość jest nam potrzebna... żebyśmy potężniejsze artykuły przymierza na tym omylnym przyjacielu... wytargować mogli... Do Ligi mówiąc... już komisarze wspólni do traktowania na granicę przyjeżdżali; tam co postanowili? Co przynieśli? Poważnego nic zgoła... i stamtąd rozjechali się, nic nie postanowiwszy... Co się dotyczy najprzedniejszego w Chrześcijaństwie pana... to jest cesarza Jmci... obaczem, że sam nieborak tylko jedną pomocą królestwa Czeskiego... podpomaga w drugich swych państwach. Omylneby były pomoce cesarza Jmci... gdyż jest wielkie rozszarpanie w królestwie Węgierskiem, w ziemi Siedmiogrodzkiej i w innych państwach należących do niego... Negotium Ojca św. Papieża widzę, że bardzo jest pilne... żeby rad i duszę wylał dla dobra Rpltej Chrześcijańskiej; temu ktoby nie rad? Ale zabawiony czem inszem.. Poseł ten Ojca św. Papieża, człek zacny i godny, ksiądz legat Kajetan kardynał, że tę ligę słuszną, potężną i świętobliwą pokazuje, sam to też przyznać muszę i życzyłbym jej: ale jaka proporcya z takim się małym towarzystwem i tak niepewnem przeciw tak wielkiemu i walecznemu tyranowi złączyć się, złączywszy się wojnę zacząć... obalić tak wielki ciężar na samych nas, obalić molem belli na Koronę?«

Dziś każdy historyk przyzna, że Zamoyski trafnie oceniał »potężność« mniemaną Rudolfa II, przesiadującego w Pradze czeskiej, nawpół obłąkanego umysłowo, uwikłanego w walkę z Turkami, w spory z braćmi, w rozterki katolików z protestantami.

Z równą znajomością rzeczy i trafnością sądu mówił o »teżraźniejszym cesarzu tureckim« tj. Mohamedzie III (1595—1603), który »z Węgier do Konstantynopola teraz przyjechawszy, odwołał baszę, co był sprawcą wojennym w Węgrzech, a dru-

giego na jego miejsce, bardzo walecznego baszę podał i na 8 lat wojnę wywołać i na nią się wszystkim gotować rozkazał. Nie możemy przytoczyć charakterystyki Turków i ich rzekomej sprawiedliwości, bo mowa ta, która miała być krótką, zabiera 16 stron ścisłego druku. Zaznaczymy tylko, że z przerażającą grozą kreślił obraz możliwego ujarznienia, mąk i niewoli, gdyby »ona okrutna Otomańska bestya« posiadała Kraków, stolicę królewską, »gdzie korona leży i gdzie królów, panów naszych koronując«. »Nie chcę ja z Annibalem, gdy ojczyzna jest in periculo, was do płaczu przywozić, bo płacz dzieciom tylko, a niewiastom jest wrodzony«. Mówił tedy o konieczności obwarowania jak najmocniej Krakowa, »abyśmy tak z koroną et cum aliis insigniis nie uciekali, jako Węgrowie z koroną i sceptrymi uciekali i tam i sam się z nimi tłukli«; radził zbudować za Krakowem »z jedną fortecą i nad Dniestrem kilka zamków«, a najszerzej rozwodził się nad wojskiem, zalecając jedynie zaciężne »za pieniądze« przyjęte. Cieszył się, że mu »jeszcze ręce, nogi wcale zostawiają«, aby nie mi królowi, JMPP. braci swej miłej i »tej upadłej ojczyźnie« służyć mógł, »póki gardła jego stanie«. »Acz że sprawiedliwie w tej mierze zesłoby mi się zachować, abych się już szanował dla maluczkich dzieci (miał wówczas syna Tomasza i córkę), abych im też mógł dać wychowanie takie, coby było z pociechą moją: ale i to zdrowie me, i ten mój włos siwy, i te małe dzieci moje, gdyby potrzeba tego była dla całości Ojczyzny, dla dobra Rzpltej i całości jej, dla zdrowego obronienia ode wszystkich niebezpieczeństw królestwa, tego nigdy na wszelką potrzebę żałować i lutować nie będę«. Kończył uroczystem oświadczeniem przed Bogiem, przed jasnym Majestatem królewskim, przed senatem zacnym i przed wszystkimi stany koronnymi, że krew swoją wylać gotów jest, potem groźbą, że przeciw tym senatorom i posłom, którzyby teraz miłości swej otworzyć nie chcieli Ojczyźnie, skarżyć będą na dniu sądnym i świadczyć poddani swoi, także pola, lasy, zwierzęta, a wzgardzą nimi Bóg, aniołowie i wszystkie narody; nareszcie zaniósł modlitwę do Chrystusa Pana, aby nie dopuszczał »na nas i na dusze zarazy Mahometańskiej« ¹⁾.

¹⁾ Posługujemy się głównie korespondencją Zamojskiego, która bę-

§ 31. **Wojna z Michałem Chrobrym »Wajdą« multanńskim 1600—1601 r.** Nie z Turkiem wszakże, mahometaninem, wypadło Zamoyskiemu zwieść następną walkę, lecz z chrześcianinem, który, dostawszy we wrześniu 1593 r. od Turka gospodarstwo na Multanach, wyciął swoich dozorców tureckich w listopadzie 1594 r., zwyciężył samego Sinan baszę 23 sierpnia 1595 roku w wąwozie Calugareni i zamarzył o stworzeniu wielkiego państwa, a nawet o zdobyciu Konstantynopola, nie rachując się z swymi zasobami materialnymi i umysłowymi. Wdał się w zawichrzenia siedmiogrodzkie, zrządzone przez Zygmunta Batorego, który księstwo swoje odstąpił cesarzowi Rudolfowi drogą zamiany, później wrócił, a nareszcie oddał je Andrzejowi Batoremu, kardynałowi na wiosnę 1599 r. Michał uznał obłudnie zwierzchnią władzę tego Andrzeja z zaprzysiężeniem wierności, ale jednocześnie ofiarował się cesarzowi z usługami do zdobycia Siedmiogrodu dla niego, przyprowadził 30 tysięczne wojsko i pobił Andrzeja pod Hermanstadtem czyli Sybinem, 28 października, a w kilka dni po bitwie, ten

---

dzie niebawem drukowana w III i IV-m tomach Archiwum jego. Jest ona wogóle zgodna z opowieściami Bielskiego i Heidensteina, a nawet znajdują się u nich ustępy żywcem z pomienionej korespondencji zaczerpnięte, co daje nam pewność, że znajdujące się u nich inne szczegóły zasługują na wiarę, szczególnie u Bielskiego. Pozostaje wszakże niedostatecznie wyjaśniona kwestya miejsca, gdzie się znajdował »na Cecorze« okop Zamoyskiego, który później, w 1620 r. był też przez dni 8 schroniskiem dla Żółkiewskiego. Pobalamucił Heidenstein, powiadając, że obóz pierwotny mieścił się w kącie przy ujściu (inter confluentem) rz. Jassy, która nie istnieje, do Prutu. Carte de la Russie Eur. trad. et gravée par ordre du gouvernement (russe)... en 1812, 1813, 1814, Paris 1814, B. 10 nazywa ten dopływ w pisowni francuskiej: Jija, Atlas général p. Vidal-Lablache Paris 1909, 97-b Jijia, lecz ujście do Prutu jest o parę mil niżej od Cecory. Jorga I, 157, 179 tę samą podobno rzekę nazywa Jiu, lecz nie zajmuje się położeniem Tutory; wymienia tylko płynącą przez Jassy rzeczułkę Bahlu, która ma płynąć jakoby do Prutu, a wedle powołanych map rzeczywiście płynie do Jiu. Wątpliwości te tracą wszakże znaczenie strategiczne od d. 6 października, kiedy Zamoyski przeniósł się na lewy brzeg Prutu. Tekst mowy Zamoyskiego sejmowej najpełniejszy, a więc zapewne i najwiarogodniejszy jest w wydanych przez Eug. Barwińskiego Dyaryuszach r. 1597 w Ss. r, polon. t. XX. s. 70—85. Dawniej drukowany kilkakrotnie tekst tej mowy n. p. w Małeckiego »Wyborze Mów« jest tylko zakończeniem, obejmującym nie całe stronicę 83—85 powyższego tekstu.

zwyciężony książę został zamordowany przez jakiegoś pastucha. Zwycięzca przybrał tytuł nie księcia, lecz »radcy cesarskiego, namiestnika w Siedmiogrodzie, oraz generalnego woźdza poza Siedmiogrodem i należącemu do niego częściami (partes)«. Z tych ostatnich wyrazów, jakoteż z wysłania części wojska multańskiego i siedmiogrodzkiego król polski domyślił się zamachu na Mołdawię: więc reskryptami d. 23 listopada i 21 grudnia 1599 r. zalecał Zamoyskiemu, aby dał gospodarowi Jeremiu »ratunek i pomoc«. Temu zaleceniu brakowało jednakże głównego warunku skuteczności: wskazania środków pieniężnych. Sejm, w lutym 1600 r. zebrany, rozerwał się, nie uchwalwszy ani poboru, ani żadnej konstytucji; sam Zygmunt pozwalał użyć na zaciągi tylko połowę kwarty, kiedy cała kwarta wystarczała za ledwo na opłatę 4 tysięcy usarzów i 2 tysięcy »kozaków« tj. lekkiej jazdy.

Przewidywane zaś obawy sprawdziły się: Michał wkroczył do Mołdawii i wypędził Mohiłę po bitwie, a raczej po utarczce na polach suczawskich, w której całe wojsko mołdawskie zdradziło swego gospodarza (16 maja). Kilka chorągwi polskich, około tysiąca koni, wywalczyć dla niego zwycięztwa nie mogło; odprowadziły go tylko do Chocimia i Kamieńca. Nadszedł wprawdzie z wojskiem kwarcianem Żółkiewski, ale za późno, kiedy Michał naruszył już i polską granicę, wysyłając oddział Baby Nowaka na Pokucie dla rabunków i spustoszeń. Nieproporcjonalność sił była tak znaczna, że i Żółkiewski wstępnego boju nie próbował pod Chocimem; stał tylko po jednej stronie Dniestru w pozycji obronnej. A Michał nie zaczepiał go również; cofnął nawet swój obóz o milę (28 maja), zlecił dowództwo Udrze i Delimarkowi i odjechał na układy z komisarzem cesarskim do Siedmiogrodu, gdzie ludność trójplemienna znajdowała się w stanie gwałtownego wrzenia: wołoskie chłopstwo (jobagiones), spodziewając się wyzwolenia od wojowniczego rodaka, rzuciło się na panów swoich, Madjarów i Niemców, a ci i owi nie byli wcale przychylni »wajdzie«.

Zamoyski miał dostateczne wiadomości od szpiegów swoich i od Mohiły; przesyłał je podkanclerzemu i samemu królowi z napomnieniem, »aby człowiekowi tej kondycyi, który przeciw dostojeństwu JKMc i Korony tak wielkiej rzeczy ważył się, nastąpiwszy tak na tę ziemię, cierpieć mu się tego zgoła

nie godzi«. Nie zrażając się niedostateczną rezolucją o zaciągach za połowę kwarty, pisał 1 czerwca: »więc jako tako łątać wojsko przyjdzie — to wybrańczykami, to piechotą służebną... choć o 200 człowieka, to Niżowcami, o których posłaniec ich nie źle mi tuszy. A co WMość raczyłeś pisać, żeby nad nimi p. Gołuchowskiego uczynić starszym, tedy nie tuszę... Trzeba do nich takiego, któryby dobrze powładać nimi umiał, jako jest p. Oryszowski, którego (lecz nie bez ciężkości jego, gdyż radby już doma pokoju zażył) wyciągnąłem, że już mi się na tę potrzebę obiecał. Jeśli go nie przyjmą, wždy mi się do potrzeby w rozprawach z nimi zejdzie«. Na zaciągi obracał Zamoyski nie tylko kwartę, ale i sumy pożyczane, nadstarczając własnym mieszkciem np. 6.000 zł. na »upominek dla kozaków Niżowców«, których prośby polecał królowi do przychylnego załatwienia, do »pociesznej odprawy«. Poruszył też swoje osobiste stosunki, żeby pozyskać ochotników możnych z pocztami. Jakoż przybywali o własnym koszcie: książęta Zbarascy w 1 tyśiąc koni, Konstanty książę Wiśniowiecki, hrabiowie Tenczyńscy Gabryel i Jędrzej, Daniłowiczowie, a nawet z dalekiej Litwy dwaj Chodkiewiczowie, bracia rodzeni, hrabiowie na Bychowiu ze Szklowa i Myszy, Aleksander i »JWPan Jan Karol, starosta żmudzki«, późniejszy sławny hetman« z chęci i miłości swej przeciwko Rzpltej... wywiódwszy poczet ludzi służebnych«, w miesiącu sierpniu »raczyli stawić się i przez wszystek ten czas (wojny) trwać« do d. 5 grudnia. Z żołnierzem płatnym ze skarbu zapewne przybyli Marek Sobieski, wwdą lubelski, Stan. Włodek, wwdą bełzki, St. Golski, wwdą podolski, Drohojowski, referendarz koronny, Potoccy, Mikołaj Struś, Zygmunt Kaczanowski i Żółkiewski, hetman polny, odwołany z pod Chocimia.

Termin zebrania się wojska był wyznaczony na d. 24 lipca, a miejsce pod Glinianami, lecz stanęły tam do popisu tylko dwie chorągwie. Do wyporządzenia ryszunków rycerstwo potrzebowało rzemieślników, tych zaś za mało posiadał Lwów; więc Zamoyski musiał tu zatrzymać się dłużej i uporządkował się dopiero 2 sierpnia w Trębowli, lecz granicę przekroczył, przeprawiając się przez Dniestr w bród u Kołodrubki 4 września. Obrócił się do Soczawy, zostawiwszy w prawo Czerniowce i cieśninę »Bukowiny Koźmińskiej«. Po drodze przyjął

na służbę, wypłaciwszy żołd miesięczny, 760 Węgrów, którzy szli do Zygmunta Batorego, przemieszkującego w Polsce po utracie księstwa. W obozie nad rzeką Soczawą d. 19 września przyjął poselstwo od kozaków zaporozkich, którzy już znajdowali się nad Dniestrem i napisał do »panów Mołojców«, aby »przebrali między sobą ze 3 tysiące, albo chociaż 2 tysiące człowieka« dla przyłączenia się do korpusu Jakóba Potockiego, wysłanego z 7.000-m oddziałem na granicę siedmiogrodzką przez Kimpolung i przełęcz Borgo do Bystrzycy. Zawiadamiał ich przytem, że przeciwko Michałowi »powstała cała ziemia Siedmiogrodzka«. Przy powtórnym poselstwie (27 września) wysłał pieniądze i dał kozakom wskazówkę, którądy maszerować mają.

Rzeczywiście Michał nie umiał zadowolnić ani zbuntowanych jobagionów rodaków, ani panów Sasów. Ci ostatni zbuntowali się w obozie i pobili go dotkliwie, połączywszy się z generałem cesarskim Bastą pod Miriszli nad rzeką Maros, w pobliżu m. Enyed, 13 września. Michał stracił tam podobno 8.000 piechoty, 2.000 jazdy i dział miedzianych 30; padło 600 kozaków z komendy Branickiego. Ale ten cios nie złamał jego energii: 10.000 Wołochów, sprowadzonych do Fagaraszu oraz przybycie Udry i Delimarka z Mołdawii odnowiło jego potęgę; oddaniem syna i żony w zakład wierności cesarzowi zapewnił sobie wysoką opiekę Rudolfa II. W parę tygodni po swej porażce Michał mógł już podążyć do Multan przeciwko Zamoyskiemu, który też nie tracił czasu.

Tylko Suczawa zabrała hetmanowi dni kilka, 16—22 września. Przebrany za ciurę oglądał on uważnie zamek hospodarski o ścianach 10-stopowej grubości, ufortyfikowany basztami czworograniastymi, opasany raz murem z półokrągłymi wieżami, drugi raz wałem i nareszcie fosą na 25 stóp głęboką. Burkułab czyli starosta, przez Michała zostawiony, Czaptur Janasz nie chciał poddać się nawet na ofiarowane mu (19-go) zaszczytne warunki kapitulacyi. Zamoyski uznał, że szturm, albo oblężenie prawidłowe za wieleby kosztowało; więc wyruszył dalej, zostawiwszy dla obserwacyi wybrańców i jedną rotę pod komendą Szczujskiego. Była to siła dostateczna do odpierania wycieczek załogi z 300 ludzi złożonej. Pod Romanem 25-go doszła go pierwsza wiadomość o porażce Michała,

pod Bakową (Bacau), na noclegu zaś nad rzeczką Rakaczem 1 paźdz. przyszedł do niego Kosakowski i Kisielnicki z 500 Polakami, najemnicy z wojska Michałowego, nie z żadnej wszakże szlachetniejszej pobudki, tylko dlatego, że nie dostali żołdu. Nie wiadomo było wówczas, gdzie przebywa sam Michał, i Zamoyski wahał się: czy ma iść do Siedmiogrodu, czy do Multan? Zdecydował się w końcu na ten ostatni kierunek: 6 października stanął w przygranicznej wiosce Fokszanach i Potockiemu wysłał rozkaz odwrotu. Wrócił też Potocki do obozu głównego 11 października, w Buzeu. Byli tu już od trzech dni kozacy Niżowcy pod dowództwem Hawryły Krutniewicza. Tutaj więc podczas kilkudniowego wypoczynku skompletowała się armia Zamoyskiego. Jak wielka? Niepodobna określić dokładnie. W przybliżeniu rachowano ją na około 20.000. Nawet liczba armat 16, podana przez Heidensteina, nie budzi zaufania, gdy ją porównamy z liczbą puszkarzy 21, i z 6-ciu posterunkami, wyznaczonymi dla nich w »szyku wojska, jakośmy się potykać mieli«. Widzimy przecież jasno, że armia ta składała się z Polaków, Rusinów, Kozaków, Mołdawian, Węgrów, nie zjednoczonych ani organizacją, ani dłuższem chociażby koleżeństwem. Ale Zamoyski potrafił tymi różnorodnymi składnikami owładnąć.

Michał, wyszedłszy z Siedmiogrodu, przeszedł przez Buzeu o kilka dni wcześniej. Wyprawił 9 października Greczyna Teodora w 50 koni na rekonesans, a sam udał się do miasta Ploeshti. O wojsku jego pojmany język powiadał, że składało się z 18 chorągwi wołoskich i multańskich, 18-tu serbskich, z 2.000 multańskiej piechoty, 1.000 darabanów wołoskich i około 700 kozaków zbieranych nad Dniestrem. Te liczby nie wystarczają do obliczenia sumy ogólnej. Heidenstein podaje 50.000. Zamoyski zaś wywnioskował »po miejscu taboru i po hufach, które widział«, że było wielkie, znacznie większe od królewskiego. Później wszakże (20 grudnia) w listach do kasztelana Farensbacha w wdy wendeńskiego i do obywateli Dorpatu pisał też o 50 tysiącach.

Działania stanowcze zaczęły się w niedzielę d. 15 paźdz., gdy Zamoyski ruszył drogą na Ploeshti, którą zagroził mu Michał, a dla urządzenia zasadzki postawił na stronie, na górze Slemo, Babę Nowaka. Fortel nie udał się. Straż przednia,

w której znajdowali się Chodkiewiczowie, Łaszc, Bekiesz, Zbarascy, Tarnowscy, Wielopolski, Świrski z 24 husarzami roty Sieniawskiego, natarli tak zapalczywie, że odrazu znieśli oddział Nowaka i wiele jeńców nabrali. Podobnież Zamoyski Jan (strażnik) i Wacław, rota Dawida i Nizowcy wsparli stojące na drodze wojska, spędzając je aż do obozu. Michał cofnął się.

Nazajutrz, 16-go, zatrzymał się za rowami, które woda wiosenna, z gór spadając, wybiła, lecz ścigany wciąż przez harcowników, ustąpił aż do wsi górskiej Czeptury. Zamoyski ostrzeliwał go pod wieczór, poczem zanocował. »Lubo tamta ziemia jest bardzo wesoła, obfita, rozkoszna«, lecz ma wody za mało. Zamoyski stał tu jednakże przez trzy dni, a 19 dopiero postanowił iść do Ploeszt, żeby stamtąd skierować się albo przez góry ku granicy siedmiogrodzkiej, albo do Tirgowisztu, stołecznego miasta Multan. Doszedłszy do rzeki Krykowa, wstrzymał się na cały dzień dla zaopatrzenia się w żywność.

W piątek 20 października nastąpiła rozprawa. Zamoyski dowiedział się, że nieprzyjaciel stanął o milę w bok nad rzeką Telezyną poza wsią Bukowu: więc przed świtem o godzinie 3-ej ruszył sam dwiema drogami, z których jedna doprowadziła go do góry zdatnej na ustawienie artylerji. Z tej góry też Zamoyski obejrzał »dobrze« stanowisko Michała, jego tabor i wojsko, uszykowane w 7 wielkich bardzo i »ogromnych« półków, a z osobna bardzo dużo pieszych »na zasadzie«; domyślił się, że w lesie przy przeprawach musiały być ukryte zasadzki. Rzeczywiście, wyspy między rozgałęzionymi korytami rzeki, porośnię dziś krzakami, były obsadzone piechotą i działami, a panująca nad niemi góra miała stromy spadek i gęsty las z buków i dębów. Dwaj zbiegowie, Węgrzyn i Wołoszyn, wskazali, gdzie i jakie stoją hufy, lecz Zamoyski ostrzeliwał tylko górę i wyspy z dział przez parę godzin, namyślając się nad trudnościami ataku. Przyjechali do niego »na górę, gdzie natenczas przy strzelbie był«, zmówiwszy się Żółkiewski i Sobieski, perswadowali, »mając racje słuszne«. »Ustąpił, że pozwolił potrzebę zwieść« tj. wydał rozkaz ataku. Kozacy Nizowcy ochoczo ofiarowali się iść przez rzekę. I poszli, brnąc

po pas w wodzie, przedzierając się przez rowy, a za nimi inna piechota, zbiegając z góry, prowadzona przez Marka Sobieskiego, dowódcy prawego skrzydła. Niebawem ruszyła jazda Urowieckiego, na lewym skrzydle poprzedzana przez 90 wyborowych ochotników czyli elearów. Wszystkie wojsko »następowało z dziwną ochotą i potężnie natarło... Rozproszone zostało wojsko nieprzyjacielskie po górach, po winnicach; trup bardzo gęsty«. Michał uchodził w góry: żołnierze jego rozbiegali się na trzy strony, porzucając hełmy, broń, działa. Sztandarów przyniesiono Zamoyskiemu 90, oprócz tych, które sobie chudzi pacholcy na podszewki pobrali. Więźniów mnóstwo z różnych narodów; znaleźli się i Polacy, których kilkudziesięciu przybyło po bitwie, ostatek zaś odzywał się, że chcą przybyć, jeśli wina odpuszczoną im będzie. Zamoyski oświadczył, że sam nie chce ich karać, lecz poruczy ich »rozsądkowi »króla Jmci i stanom«.

Ścigany przez oddział Karnkowskiego, Michał uciekł do Siedmiogrodu. Tam nie mógł już dosięgnąć go ręką zbrojną Zamoyski; więc rozporządził tylko Multanami na rzecz Symeona Mohiły czyli Movili, który był zaszczycony w 1596 r. indygenatem polskim, a teraz zobowiązał się do hołdownictwa Rzpltej, do płacenia po 40.000 dukatów rocznie kwarty etc. Wprowadził go do Bukaresztu Potocki Jakób, starosta kamieniecki, pozostawiony z 900 usarzami i 550 ludźmi piechoty. Z resztą zaś wojska Zamoyski wrócił do Polski; 10 grudnia przybył do Kamieńca i rozkwaterował żołnierzy na leżach zimowych, nie odprawiając ich, ponieważ zaczynała się już wojna szwedzka.

Wołoszczyzną odtąd zajmować się nie mógł. Dosyć uczynił dla Polski, gdy jej chorągwie zaprowadził tak daleko, jak żaden król polski, gdy jej władzę zwierzchniczą rozszerzył aż do Dunaju. Jego porucznik, Potocki, zadał jeszcze jedną porażkę Michałowi, wracającemu przez górzystą prowincję Ardżysz (Arges) brzegami rzeki tejże nazwy z 9-tysięczną zbieraniną, lecz Symeona utrzymać na gospodarstwie zdołał tylko do sierpnia 1602 r. Chociaż Michał został zamordowany z rozkazu Basty w obozie pod Thorda 19 sierp. 1601 r., ale wystąpili inni pretendenci, dwaj Radułowie, i jeden z nich, Radu Szerban

usadowił się na lat 8, wypędziwszy Symeona i kładąc kres zwierzchnictwu Polski nad Multanami¹⁾.

§ 32. **Wojna szwedzka pierwsza 1600 — 1611 roku.** Zygmunt III nie miał szczęścia do zjednywania sobie przywiązania u poddanych. Szwedzi, których kochał, dla których gotów był zrzec się korony polskiej, woleli poddać się pod rządy jego stryja, księcia Sudermanii Karola; Polacy zaś odmawianiem podatków zabezpieczali się od uwikłania siebie w wojnę z Szwecją. Jednakże uwikłać się dali przez pożyteczność na Estonię, Karol bowiem opanował ją, jako prowincję szwedzką; Jerzy Farena, wojewoda wendeński a słuźalec Zygmunta, wpadał przez granicę z swymi pocztami dla wyrządzenia szkód i posła Karolowego uwięził, nie dając wyjaśnień co do

¹⁾ Jorga op. c. II, 90—107 nie znał reskryptów Zygmunta III i korespondencji, która ma być drukowana w dalszych tomach Archiwum Jana Zamoyskiego. K. Górski w rozprawie p. t. »Wojna z wojewodą wołoskim Michałem« (Ateneum 1892 r.) znał i zużytkował tę korespondencję w rękopisach prócz kilku numerów, które my teraz wskażemy: reskrypty królewskie 23 listop. z Niepołomic. 21 grudnia 1599 r. z Warszawy. 30 sierpnia, 20 września 1600 r. z Warszawy. 2 październik z Radomia; poświadczenia dla Chodkiewiczów, wystawione w Kamieńcu d. 5 grudnia. Poczty pańskie wylicza Piasecki w swej Kronice pod rokiem 1600, w przekładzie polskim na str. 159 (wyd. w Krakowie 1870 r.), ale z dwóch Chodkiewiczów wymienia jednego tylko Karola. Wezwanie do kapitulacji Suczawy, znajdujące się w t. III pliku 5 nr. 37 Arch. Zam. w języku węgierskim, przetłómaczył łaskawie ua niemiecki Dr. Veres. Gmatwany chronologicznej, spłodzonej przez Ambr. Grabowskiego (Starożytności Hist. I, 105), powtarzającego niebacznie błędy przepisywacza »Bitwy w Multaniech« nie rozwikłał należycie Górski, a nawet utrwalił je, opisując bitwę główną pod dniem 18 paźdź. Nie ulega żadnej wątpliwości, że bitwa ta odbyła się 20 paźdź.; tę datę zapisał nie tylko Heidenstein w Collectanea vitam etc. wyd. Działyńskiego s. 130, ale powtarzał sam Zamoyski w pismach urzędowych do g-ła Bastyi, 23 paźdź. do Stanów Siedmiogrodzkich, do Gdańska 25 paźdź. z Bukobil, Bucovol t. j. Bucovu: dies Veneris duodecima Calendas Novembris; poprzednie potyczki zaznaczał tamże datami: Dominico Die Idibus Octobris (15-go) i dies Lunae (16-go paźdź.). Zdobyte sztandary ofiarował do Gniezna na grób ś. Wojciecha, patrona 20 października. Miejscowość obejrzał i na planie nakreślił własnoręcznie Górski, lecz stanowisko dla całej armii Zamoyskiego wyznaczył na tak małej wyniosłości nadbrzeżnej, iż nie dadzą się do niej zastosować słowa Żółkiewskiego (u Grabows. s. 121): »jechaliśmy do niego na górę, gdzie natenczas przy strzelbie był«.

zamiarów Rzpltej; w Inflantach szlachta i mieszczenie, podburzeni odezwami w imię protestantyzmu, wydali wkraczającym wojskom szwedzkim w marcu 1600 r. Pernawę pod nieobecność wojewody swego, Dembińskiego, oraz wiele zamków i miast pomniejszych aż pod Dorpat, zdobyty przez zdradę 17 grudnia 1600 r. Działo się to podczas wojny wołoskiej i waśni dwu największych na Litwie domów możnowładczych: Radziwiłłów z Chodkiewiczami o rękę księżniczki słuckiej dla Janusza Radziwiłła.

a) Działania hetmanów litewskich.

Na sejmie, który obradował w Warszawie od 30 stycznia do 13 marca 1601 r., Zygmunt III darował Polsce Estonię, już utraconą. i otrzymał upoważnienie do wydania wojny oraz uchwałę podatkową. Gotując wielką wyprawę, pożyczał pieniądze, gdzie się dało, oddawał w zastaw klejnoty koronne, uprosił Zamoyskiego, żeby hetmanił wojskom. Ale tymczasem Szwed zgromadził 24.000 żołnierzy i posunął się do Dźwiny, do Kokenhauzu, nadanego Radziwiłłowi, hetmanowi w. lit. Najazd taki zagrażał panom litewskim i koronnym utratą nadanych im przez króla Stefana starostw i dzierżaw inflanckich: Porwali się tedy do bronienia ich własnymi siłami. Radziwiłł nasamprzód wysłał Dembińskiego, wwdę pernawskiego, i Leńka, kasztelana derpskiego; ci, połączywszy się z Farenbachem, wwdą wendeńskim, poturbowali Karlsona pod Karkusem i pobili 7-tysięczną dywizję Maurycego Wrangla pod Kiesią (Wenden) tak, że ledwo z 300 niedobitkami uciekł, straciwszy 11 sztandarów, w ucieczce bowiem żołnierze jego, wpadłszy na słaby lód rz. Gawii, potonęli. (7 stycznia 1601 r.). Na odsiecz Kokenhauzu przybył sam Radziwiłł-Piorun, hetman w. lit. z swym synem Januszem, z Eust. Tyszkiewiczem, dwoma Białożorami, Ottonem Denhofem, marszałkiem w. lit. Dorohostajskim, Jundziłłem, Sicińskim i Janem Karolem Chodkiewiczem, który był już w zgodzie z hetmanem wielkim i świeżo otrzymał nominację na hetmana polnego lit. za udział w wojnie wołoskiej. Na ogół było 5.000 jazdy i 600 piechoty. Miasto Kokenhausen znajdowało się już w posiadaniu szwedzkiej załogi; bronił się tylko zamek. Gdy Litwini przyszli, próbował ich odpedzić Karlson, lecz został odparty aż pod zamek Erle (o 3 mile) z stratą 600 ludzi, dwu dział i całego obozu, przy

powtórnej zaś wyprawie 23 czerwca został pobity jeszcze do-
tkliwiej w wiosce spustoszonej proboszcza, ponieważ stracił
2.000 ludzi, dział 33 i 12 sztandarów. Bój trwał od godziny
7 zrana do 2 po południu; Chodkiewicz na prawem skrzydle
łamał szyk nieprzyjaciela atakami usaryi, Dorohostajski nie
dał sobie zająć tyłu przez jazdę Karlsona, Strabowski ze strzel-
cami i działami polnemi raził skrzydło lewe, dokonał zaś po-
gromu hetman Radziwiłł. Następstwem tego zwycięstwa było
poddanie się nazajutrz załogi szwedzkiej w mieście Koken-
hauzie, a potem zdobycie Kiesi. Sam Karol Sudermański, przy-
płynawszy d. 2 sierpnia z 64 okrętami do ujścia Dźwiny, ku-
sił się o Dymament (Dünamünde) 10—16 i o Rygę 16—26
września; odpierany przez Chodkiewicza i Farensbacha, gdy
się dowiedział o zbliżaniu się króla Zygmunta z wojskami ko-
ronnemi, uszedł śpiesznie do Rewla, syna swego pobocznego
Karlsona zostawił w Wolmarze, odesłał wodza swego Wil-
helma księcia Nassau z resztą żołnierzy do Derptu i odpłynął
z powrotem do Szwecyi.

b) Zamoyski, wróciwszy do domu z wyprawy woło-
skiej, zajął się zaraz przygotowaniami do wyprawy inflanckiej.
Już 20 stycznia 1601 r. pouczał króla za pośrednictwem pod-
kanclerzego Tylickiego, że należy zaraz pożyczać pieniądze,
skąd można, na zastaw klejnotów, gotować żywność dla woj-
ska po drodze, obmyśleć dostatek dział, kul, prochów, albo-
wiem »gdyby przyszło do dobywania zamków, a nie było
czem, mogłaby się ta expeditia w niwecz obrócić«. Po sejmie,
który go nie zadowolili uchwałą jednego poboru, otrzymał od
króla zawiadomienie o poszukiwaniu pożyczek, o sprowadza-
niu klejnotów »przed święty wielkanocnemi« (22 kwietnia),
o rozesłaniu komorników z listami przypowiednymi do rotmi-
strzów, którym »niewiele pieniędzy dano«, o zasiąganiu wiado-
mości w Tykocinie i Wilnie co do dział, strzelby i przynale-
żnego »apparatu«, jaki się tam znajduje. Nie minęło jeszcze
»niebezpieczeństwo z strony Michała, który przy granicach
krajów podgórszych nad Bieszczadem... wieszając się, ludzi do
siebie kupi i podobno dawnych fortelów swych zażywać chce«;
żądał więc król (14 kwietnia), aby »piechoty pieniężnej pewny
poczet był zostawiony« w Krakowie. Organizacją i marszami

rot wypadło Zamoyskiemu kierować już wśród lata. Tak np. na miejsce popisu dla wybrańców pieszych i jezdnych były wyznaczone Michaliszki (za Wilnem), lecz 24 lipca po otrzymaniu wiadomości o zwycięstwie Litwinów pod Kokenhausenem Zamoyski wysłał z Tykocina (gdzie dobierał zapewne działa, strzelbę i aparat) do rotmistrzów rozkaz popisywania się w Rakiszkach, na granicy Kurlandyi, bo »Dźwinę mamy wolną«. Na główny punkt zborny obrane było miasto kurlandzkie Selburg nad Dźwiną; tu stanął najpierw — podobno w końcu sierpnia — hetman polny Żółkiewski z kwarcianym żołnierzem, lecz nie mógł iść na wezwanie Radziwiłła pod Ronenburg, ponieważ musiał czekać na przybycie króla.

Zygmunt III wybrał się z ogromnym dworem i taborem; więc podróżował powolnie. W Wilnie zatrzymywał się, czekając na obiecane przez panów polskich poczty, wyruszył po rozmowach dwudniowych z Zamoyskim, a do Selburga przybył wśród dokuczliwych słońc jesiennych i utrapień z wyżywieniem 6-tysięcznego orszaku swego. Powitał go Radziwiłł i, oddawszy wojsko litewskie pod komendę Zamoyskiego, odjechał do Wilna. Wypowiedzenie wojny Karolowi księciu Sudermanii wysłał Zamoyski w imieniu swoim, Żółkiewskiego, rotmistrzów, setników i całego wojska 29 września z obozu pod Kokenhausen. Bo też król zlecił mu prowadzenie całej sprawy i oddał mu dowództwo nad wszystkimi wojskami. Sam, nawiedzwszy Rygę, która czeiła majestat jego wytrwałą wiernością, zabawiwszy beczynnje przez parę tygodni w obozie pod Wolmarem, udał się w podróż powrotną (5 grudnia).

Wolmar był silnie ufortyfikowany, żywnością na cały rok zaopatrzony i 2 tysiącami żołnierza obsadzony. Komendę nad nim sprawowali Karlson i de la Gardie Jakób, syn generała najwyższego szwedzkiego. Mrozy utrudniały pracę oblężniczą, bo ziemię trzeba było wyrąbywać siekierami, żeby napełnić kosze do osłaniania baterii. Powtórzyły się utrapienia pskowskie z przed 20 lat z tą różnicą, że nie brakowało prochu i że siła, liczona pod Selburgiem na 20.000, pomimo odejścia kilku tysięcy z królem, przewyższała wielokrotnie załogę. Jak tylko nadeszły ciężkie burzące działa, Zamoyski tłukł niemi mury tak skutecznie, że jedną basztę obalił, drewniany ostrożek spalił i wielkie wyłomy porobił w murze tak miej-

skim jak zamkowym. Zarządził szturm 18 grudnia, rozdawszy piechocie 1000 złotych nagrody. Wyprawieni przodem Szkotowie nic nie okazali, straciwszy swego rotmistrza Ratfana, ale doszedł do wylomu Leśniowski z Polakami i Węgrami; poparł go Jakób Potocki na czele jazdy: dwie bramy, wież kilka i kościół zostały opanowane. Karlson i de la Gardie schronili się do zamku, lecz odrazu zażądali układow. Musieli oddać się w niewolę.

Zdobycz była znaczna w materyale wojennym, ale zapasy żywności, dostateczne dla załogi, nie mogły wystarczyć na armię; zwłaszcza brakowało furażu dla konnicy. Więc 23 grudnia oznajmił Zamoyski »wszem wobec i zosobna każdemu IPP. pułkownikom, rotmistrzom usarzów, kozaków i piechoty, porucznikom, towarzyszom i innym wojska JKMcI służebnym«, iż w środę rano t. j. 28 grudnia rusza »ku Anzel Moizy, patrząc tam nieprzyjaciela i czynić z nim chcąc, także żywność wojsku prowadząc«. To ostatnie zadanie było w tej chwili najważniejsze. Anzel Moiza, zapewne Adsel. położona ku wschodowi bliżej granicy moskiewskiej, łatwiej otrzymywała siano, owies i produkty z Pskowa, których wyniszczona Litwonia dostarczyć nie mogła. Ale obozowanie pod namiotami nie chroniło od mrozów, które musiały być srogie, jeśli sam Zamoyski odziębł sobie nogi »i żyły w nich tak, iż za najmniejszym dojściem ich zimna jakiego srodze na nie bolał«. Martwiła się tem żona, Barbara z Tęczyna, i radziła nacieranie jakąś maścią. Niemniej dokuczliwą była inna dolegliwość, opisana w liście do Krzysztofa Radziwiłła z d. 30 sierpnia: »Kaszel wielki, ustawiczny, jeszcze zimie począwszy, mam, że kiedybym w gębie cukru lodowatego albo kołaczków nie miewał, jużbym podobno dotąd nie wytrwał, a najbardziej noce dokuczają mi, które noce, acz i przedtem miewałem beze snu, ale teraz prawie nic w nie nie sypiam«.

Wytrwałości takiej nie posiadał żołnierz i ciura, gorzej ubrany, a nadto niedostatkami dręczony przez niewypłacanie żołdu. Wywiązała się stąd gwałtowna dezercya; rotmistrze odjeżdżali bez pozwolenia i nie żegnając hetmana. Niecierpliwili się nawet Zaporozcy, którzy przyszli na służbę z koszowym swym atamanem Samuelem Koszką. Do Anzel Mojzy doprowadził Zamoyski bardzo szczupłą siłę, złożoną tylko z rot

Żółkiewskiego hetmana polnego i Farenzbacha, wwdy wendeńskiego. Po zwycięstwie wolmarskiem poddały się wprawdzie zamki Mojzan, Ronnenburg, Helmet, Ermset, a potem i wiele innych, lecz na wiosnę, rozpoczynając nową kampanię, nie odważył się Zamoyski na oblężenie Dorpatu, swego starostwa, bo tam księżę Nassau miał 3.000 piechoty i kilkaset koni. Reskrypty królewskie, datowane z Wilna (3 stycznia, 7 marca), z Częstochowy (18 maja), z Krakowa (1, 3, 14 czerwca), były nacechowane rażącym niedoładem: przy wyznaniach, że niema skąd pożyczyć pieniędzy, że jedna zaledwo stukonna chorągiew będzie popisana w Brześciu (Aleks. Chodkiewicza), że z drugiego poboru i z kwarty »rzeczy łątać się jakkolwiek będą mogły«, znajdujemy obietnicę, że przez lato »rzeczy zatrzymawszy, a mogło li być cokolwiek pokrzepiwszy, zimie, kiedy nawigacya ustanie, kiedy nie tak snadnie nieprzyjacielowi ratunków posyłanie, mogłoby się dalej radzić i obmyślać o gruntownym jakim w tej sprawie postępku«. Zygmunt III wie, że Karol Sudermański posiada jeszcze Pernawę, Rewel i flotę, która dowozić może posiłki i atakować Rygę, ale na to wymyślił tylko jeden środek: »Pilnie żądamy, abys szukał sposobów wszelakich (!), jakoby do takiej hańby i osławy, wzgardy i niebezpieczeństwa Rzpltej nie przychodziło«.

Zamoyski znalazł zadziwiający sposób — ruszył pod Fellin. Marsz był trudny przez rzeki i bagna; wojsko nie karne; kilka chorągwi wyłamało się z kolumny na bok, rabowało furazując po drodze i nie wróciło na wezwanie hetmańskie. Od strony południowej przystępu do dawnej stolicy krzyżackiej wzbraśniały góry tak strome, że niepodobna było przeprowadzić tędy armaty; więc na zachód od miasta rozbito obozy polskie i kozackie i wprowadzono dział 5 na baterię. Biły te działa w zamek, ale tylko dla zabawienia załogi, bo na mur miejski weszli po drabinach kozacy Leśniowskiego przed świętem 4 maja i urządzili dla puszkarzy baterię wewnątrz miasta. Przed zamkiem znajdowały się dwa przedmurza, fosa i wał, przez Szwedów niedawno usypany. Wśród załogi znajdowali się Finnowie wiarołomni, jeńcy z Wolmaru, puszczeni na słowo; musieli oni teraz walczyć do upadłego, bo czekała ich szubienica podług zwyczajów wojennych. Pierwsze przed-

murze (primum antemurale) zdobyte zostało 12 maja po obaleniu wież murowanych i spaleniu drewnianej. Drugie przedmurze było zdobywane 16 maja, gdy fosa zapełniła się rumowiskiem i otwały się duże wylomy. Niedostateczną do szturmowania była liczba piechoty, ale za przykładem Zamoyskiego zsiadła z koni szlachta i poszła razem z piechurami. Wszyscy biegli z zapalem aż się poplątali. Raniony w brzuch Jerzy Farenbach spadł do fosy; wyciągnięty przez Żółkiewskiego, nie mógł być wyleczony i zmarł trzeciego dnia. Szturm do zamku był zarządzony z dwu stron nazajutrz 17 maja. Załoga poddała się; tylko Finnowie zdobyli się na czyn desperacki: podłożyli proch w wieży wehadowej, który jednak wybuchnął przed wniśnięciem Polaków. Czyn ten można tłumaczyć szlachetniejszym zamiarem wysadzenia się samym w powietrze, bo też wylecieli, a ich dowódca spadł między polskie szeregi. Zamoyski nie uznał tego wypadku za powód cofnięcia kapitulacji: puścił wolno Szwedów, Niemców i Szkotów; zatrzymał w areście jedynie Infantczyków, którzy, jako winni obrazy majestatu, podlegali wyrokowi króla Zygmunta.

Donosząc królowi o złym stanie swego zdrowia, i o konieczności powierzenia komu innemu sprawy inflanckiej, zamierzał jednakże opanować Estonię. Na drodze do niej »nad kościołem ś. Jana« (St. Johannis) obozował 5 czerwca. Żółkiewski wysunął się dalej, gdyż zdobył Wesenberg, a gromiąc przybywającego z odsieczą Anrepa, zapędził się aż pod bramy Rewla. Do magistratu miasta tego Zamoyski wysłał 24 czerwca z obozu nad rz. Naness pismo z wezwaniem, aby wróciło do obowiązków poddaństwa Zygmunta, który chce wyzwolić mieszkańców, ich żony i dzieci z pod jarzma nieprawego pana. Magistrat wszakże nie wysłał pełnomocników swoich na proponowane układy. Nie kleiły się też rokowania o pokój, ani o zawieszenie broni z Nassawem i z Karolem. Zamoyski przysyłał wszelkie tego rodzaju propozycje do króla, przebywającego już w Krakowie; przewiezienie listu przy takiej odległości zabierało około 4ch tygodni; odpowiedzi nie zawierały stanowczej wskazówki. Co gorsza, o zaspokojeniu potrzeb wojska wciąż nie pocieszające przychodziły wiadomości. »O pieniądzech, których 30.000 jeno posłano, piszesz Uprzejmość Wasza, że to mało: i myśmy rozumieli, że nie wiele, ale

cóż było czynić?« (3 czerwca). Zamoyski oddał wszystkie swoje złote łańcuchy na zastaw za 7.000 złł., które żołnierzom rozdał; zyskawszy ich zaufanie, zaczął sam przyjmować zaciężnych, a król wcale nie pochwalił tych zaciągów w reskrypcie z d. 12 września, lecz oznajmiał »żądając, abyś te ludzie, którzy się służby chcieli podjąć... odprawił i ukazał, że pieniędzy nie możem mieć na służbę ich; na inszy czas żeby tę chęć swoją zachowali«.

Dokumenty nie dostarczają nam dostatecznego światła; jest wszakże fakt oczywisty, że Zamoyski, wśród korespondencji z królem i z Radziwiłłem o mianowanie następcy, potrafił utrzymać taką siłę w obozie swoim, która umożliwiła mu dokonanie najtrudniejszego czynu wojennego — zdobycie Białego Kamienia czyli Weissensteinu d. 27 września 1602 r. W liście do księcia panującego czy do kogoś mieszkającego w Florencyi sam nazywa to zdobycie »prawie cudownem, bo natura miejscowości odbierała prawie wszelką nadzieję; z powodu bagien przepaścistych, rzek i wód stojących nie było prawie przystępu; zamek miał przedmurza, baszty, wał wysoki, okop gruby, mury wysoko wzniesione, załogę silną księciu Karolowi wierną, bardzo czujnych i pilnych dowódców: Lucyusza Maurycego Rangela, komendanta zamku, i Alfonsa Canutius'a (Hiszpana), który był przełożonym nad piechotą. Wreszcie uwagę moją i wojska zatrudniały wielkość i liczba armat przy obustronnej czujności. Zwyciężyło przywiązanie do Jego Królewskiej Mości i do ojczyzny. Z największym trudem dzień po dniu uściełano drogi, zbliżające do zamku od strony południowej (4, jak widać na rycinie pod literą D. przy obozie jazdy i piechoty hetmańskiej). Ale zauważono, że od strony północnej zamek jest nieco słabszy i ma niższy okop z powodu najniebezpieczniejszych otchłani bagnistych i zalewów wodnych od rzek pobliskich... więc uznałem, że o tę część pokusić się należy. Nie będę tu rozwodził się nad pracą piechoty do uwierzenia trudną; pokonała ona wysiłkami niespożytemi naturę miejscowości i wykonała fortyfikacje pod murami zamku, chociaż nieprzyjacieli przeszkadzał walecznie. Gdy atoli przyszło do wprowadzenia tam dział burzących największych, pokazało się, że próżny był cały trud, próżne wszystkie usiłowania. Błotnista ziemia zapadała się

pod ciężarami, rozrzedzona od deszczów tej pory tworzyła głębiny. Ani śladu po człowieku lub koniu. Błocko wszystko chłonie i więzi. Otóż wycięto i zwieziono mnóstwo drzew z liśćmi; napełniły się ziemskie przepaście; nałożono belek, umocniono je, nasłano na nich mosty i wyzwolone od swego ciężaru armaty, uratowane z bagnistych odmętów największą pracą ludzi i koni, zostały nareszcie zatoczone. Nieprzyjaciel zaś nie zaniedbywał dział większych i mniejszych, grzmiał dniami i nocami—jednakże z niewielką szkodą dla żołnierzy JKMcici. Praca ta trwała około dwu miesięcy, od końca lipca. Na sztychowanym obrazie widzimy 6 armat na baterji od strony wschodniej i 3 od strony zachodniej. Gdy wielkie działa 80-funtowemi kulami rozwały mur i zmiatały obrońców zamku, Zamoyski kazał Mateuszowi Leśniowskiemu, przełożonemu nad całą piechotą, aby wysłał jeńca z jego kartą, wzywającą ich do poddania się, jeżeli nie chcą być wytępieni co do nogi. Zażądali godziny czasu do namysłu i powstrzymania kanonady. Leśniowski, udając, że hetman znajduje się w obozie, zgadzał się do niego posłać po decyzję, lecz radził powziąć swoje postanowienie niezwłocznie, ponieważ wstrzymać nakazanej przez niego kanonady nie może, a żołnierz domaga się szturm, chciwością na łupy pałając. Wówczas na rozkaz Zamoyskiego podnoszą się okrzyki wojska, rozwijają się sztandary, drabiny przystawiane są z wszystkich stron, wystrzały działowe stają się częstszymi i nieprzyjaciel przerażony szuka kryjówek, okazuje chęć poddania się. Z zamku wyszli Maurycy Rangel, Alfons Canutius i sekretarz. Oddali się w niewolę.

Do tego opisu dodał Zamoyski uwagę, że teraz można będzie zdobyć Narwę, która stanowi bramę do Finlandyi, gdyby wojsko nie było znędznione i on sam mógł wystarczyć zdrowiem. Nie podołał już takiemu zadaniu; posiadał tylko parę zamków (Wesenberg, Lais, oprócz Białego Kamienia). Nie zdobył Rewla, ale przecież miał prawo inkrustować słowa: »Estoniam debellavi« na swej szabli, przechowywanej do dziś dnia w zbrojowni Ordynacyi Zamoyskiej. Zresztą mieszkańcy Rewla widzieli też szable polskiej konnicy, gdy Żółkiewski, zaskoczywszy z tyłu obóz Anrepa, docinał uciekających Szwedów w rowach czy fosach miejskich. Mierząc czyny nie następstwami, od człowieka nie zależnemi, lecz napięciem woli

i władz umysłowych przy uwzględnieniu stosunku sił fizycznych, możemy śmiało porównać zawalenie bagien estońskich przez Zamoyskiego z budową grobli kamiennej pod Tyrem przez Aleksandra Macedońskiego.

60-letni hetman, wyklóciwszy się z Karolem Sudermańskim homerycznie, połajankami bohaterów Iliady, po raz ostatni d. 10 października w obozie »u kościoła ś. Piotra«, rozdał żołnierzom 19.000 swoich własnych pieniędzy i 50.000 przysłanych mu przez podskarbiego, osadził na załodze w Białym Kamieniu 800, w Felinie 600 piechoty, cierpliwie doczekał się przybycia Chodkiewicza, któremu oddać miał komendę i gubernatorstwo, i na początku drugiej zimy wojennej odjechał do Zamościa. Na przyszłość nie wyrzekął się bynajmniej hetmaństwa. W poufnym liście do Radziwiłła, którego zawsze szwagrem swoim nazywał, wyraźnie zastrzegł, że »ja nie degradując się z urzędu swego, na każdego (jeślibyś W. Mość nie mógł, kto inny) ad hunc actum pro ista vice pozwalam... i warując prawo swe, jako przedtem bywało, a mianowicie gdy pan Tarnowski na swe miesce posłał był pana Mieleckiego«. Odjeżdżał dlatego, że »na zimę przysłoby mu tylko na łożku leżeć, a nie służyć«. Ale i po zimie nie dopisywało mu zdrowie. Po sejmie marcowym 1603 r. mówił do nuncjusza, kardynała Valenti, że nie chce wojować daleko; wyruszyłyby tylko pod Poznań lub Kraków, gdyby napastowaną była Wielka lub Małopolska, albo na pogan, gdyby został mianowany wodzem naczelnym czyli wikaryuszem Świętej Wojny z Turkami. Ręczył nawet głową, że, mając 60 tysięcy żołnierza, wypędziłby ich z Konstantynopola w ciągu lat dwóch. Były to już marzenia nieziszczalne. Przed zbliżającym się zgonem zdołał on tylko wypowiedzieć ostatnie słowo o wojnach Zygmunta III na sejmie warszawskim 1605 r. w cennej dla historyków mowie¹⁾.

¹⁾ A. Naruszewicz *Historya J. K. Chodkiewicza*, 1781, t. I, str. 89, 28, 99 dopełnia Heydensteina i Piaseckiego manuskryptami z bibliotek Załuskiego i Stanisława Augusta. Z biblioteki Ord. Zamoyskiej uwzględniliśmy reskrypty królewskie 10 i 14 kwietnia 1601 r., raport rotmistrza Henr. Ramela z Rygi d. 18 sierpnia 1601 r. listy Zamoyskiego z Seryi I pliku I Nr. 67, Seryi II pliku 5 — 6 Nr. 41, 42, pl. 17 Nr. 72. Zdobywanie zamków z obrazami szyków walczących szczegółami cennymi

c) Chodkiewicz Jan Karol (ur. 1560 r.) przybył około 29 listopada 1602 r. do obozu pod Derptem z jedną stukonną chorągwią swego brata Aleksandra, ale przynosił dziwne acz wypróbowane już uzdolnienie wojenne. Mylnem jest powtarzane przez wszystkich historyków za Naruszewiczem podanie, jakoby nabywał wykształcenia wojskowego, objeżdżając »Włochy, Niderland, Hiszpanię, Francję, Niemcy, Anglię, Maltę«, obcując z sławnymi wieku swojego wodzami: księciem Alby, Aleksandrem Farnezym, Maurycym z Nassawu (Orańskim). Nie można przyznawać poważnego znaczenia przepowiedni albo raczej grzecznemu słówku Stefana Batorego, wyrzeczonemu w 1579 r. przed wyprawą połocką w odpowiedzi na oracye powitalne żaków szkoły jezuickiej, podnoszonej wówczas właśnie do stopnia Akademii, bo Chodkiewicz był wówczas 18-letnim uczniem i to nie żadnej wojskowej, lecz duchownej szkoły. Z późniejszych własnoręcznych listów jego okazuje się, że podróż jego zagraniczna skierowana była nasamprzód do Ingolsztadu, gdzie słynął uniwersytet jezuicki, gdzie wkrótce (1590—1595) kolegować mieli Maksymilian bawarski i Ferdynand Habsburg, najzarliwsi bojownicy katolicyzmu XVII w.; że stamtąd wprost z bratem swoim Aleksandrem własnymi końmi wyjechał w końcu 1589 r. do Padwy, gdzie wszakże krótko bawił, zaledwo parę miesięcy, ponieważ wynikła tam waśń pomiędzy Niemcami i Polakami, uczniami uniwersytetu; że, przybywszy do Wenecyi, zamierzał rozstać się z bratem i odpłynąć do Malty. »Tam zamieszkać lat pięć, jeśli się pan brat nie ożeni... Z Malty potem do Hiszpaniey, abo do Franciey, gdzie także... zamieszkać myślę ze dwa ze trzy lecie«. Ale ten zamiar nie dał się urzeczywistnić, już bowiem 15 maja 1590 r. Chodkiewicz oznajmił swemu plenipotentowi, że »przyjechał tymi czasy sam do domu, do Myszy«. Powtórnej po-

---

i datami ścisłemi upamiętnił w 1603 r. sam Zamoyski podobno, posługując się biegłym rysownikiem i sztycharzem rzymskim Jak. Laurusem. Obrazy te zostały wydane ponownie w 1861 r. przez hr. Stanisława Ordynata Zamoyskiego i dołączone do Collectanea... Zamoiscii, ed. Działyński. Cfr. Форстенъ: Балтійскій вопросъ, Спб. 1894, II, 44, 45. List 30 sierpnia przechowuje się w archiwum nieświezkim, a najcenniejszy, dotychczas nieznanym z 29września 1602 r. w Florencyi, Mediceo 4294 n. 35.

dróży na Zachód nie przedsiębrał według wszelkiego prawdopodobieństwa; w każdym razie z wodzami hiszpańskimi obcować nie mógł, ponieważ Alba umarł w 1582 r., a Farnese w 1592 r. wśród utrapień wojny z Henrykiem IV. Skoro więc nie miał sposobności przypatrzenia się wojskom i wodzom cudzoziemskim, jak niegdyś Łaski i Tarnowski, musiał znaleźć w własnym geniuszu zasoby wiedzy i sztuki wojennej. O wykształceniu jego umysłem wnioskować możemy ze stylu malowniczego, świetnego, wyrobionego bardziej, niż w pismach Zamoyskiego, jakoteż z wymagań edukacyjnych, zalecanych synowi Hieronimowi. Wiarogodnym albo przynajmniej prawdopodobnym może być podanie, że urządzał sztuczne bitwy i oblężenia w dobrach swoich, szykując poddanych swoich na dwie strony, pozornie zwalczające się nawzajem. Z temperamentu skłonny był do krewkich uniesień nawet poza granice prawa. Za pobicie woźnego przy doręczaniu pozwu naraził się na karę więzienia, wyrzeczoną przez trybunał główny W. X. L., od której wyzwolił go ledwo król Zygmunt III dekretem z d. 2 listopada 1597 r., wyznaczającym zamiast więzienia wynagrodzenie pieniężne przez wzgląd na zasługi jego osobiste i na zacność rodu. Gdy krewni jego poróżnili się z Krzysztofem Radziwiłłem o rękę Zofii Olelkowiczówniej, on objął dowództwo nad zgromadzonym przez stronnictwo prawdziwym wojskiem, złożonym z 600 ludzi piechoty, 1600 koni i dział ze śmigownicami 24, wprowadził je do Wilna, d. 4 lutego 1600 r., i kamienicę swoją na fortecę przekształcił. Szczęściem pośrednictwo wydelegowanych od króla senatorów zapobiegło starciu krwawemu i doprowadziło do zgodnego układu. Wobec tego, stwierdzonego wielostronnie, faktu nieprawdopodobnym wydaje się zaczerpnięte z kazań pogrzebowych twierdzenie, jakoby Chodkiewicz z rotą swoją towarzyszył Andrzejowi Batoremu w wyprawie siedmiogrodzkiej i w nieszczęsnej ucieczce z pod Hermanstadtu, t. j. w katastrofie, która zaszła w końcu października poprzedniego 1599 r. Za wielką jest stąd odległość do Wilna na przeciąg czasu tak krótki i za mało światła historycznego. Z większą pewnością przyjąć można wiadomość, że doświadczenie bojowe zdobywał Chodkiewicz w 1596 r. w wyprawie Żółkiewskiego na kozaków Nalewajki, a niezawodnymi dokumentami jest stwier-

dzony, jakeśmy widzieli, udział jego w wyprawie multańskiej i nadanie mu buławy polnej litewskiej w nagrodę. Walczył pod zwierzchnią komendą Radziwiłła chlubnie w bitwach pod Kokenhauzem i Rygą, jakeśmy zaznaczyli pod rokiem 1601. Teraz trafiał na sytuację najtrudniejszą: po owym sławnem oblężeniu Białego Kamienia zwycięskie wojsko Zamoyskiego rozprzęgło się, ponieważ »zeszło na wszystkim«, i, wedle wyznania samego Zygmunta III. »nie było go czem poratować«. Roty konne poszły szukać chleba po królewskich ziemach, sejm 1603 r. zmarniał na rozterkach i pozwolił na taki pobór, który wystarczył zaledwo na pokrycie zaległego żołdu; zresztą przy wypłacie zaległości żołnierze wymogli na komisarzach płatnikach więcej, niż się należało. Bezradny król uskarżał się, że karność czyli »disciplina żołnierska« prawie ze wszystkim upadła. Jak tylko rota jakaś otrzyma list przypowiedni, zaraz zaczyna wyciskać po wsiach prowianty i furazę nadmiernie, dopuszczając się gwałtów, a nawet i morderstw. Słabe załogi zamkowe nie zdolne były wytrzymać dłuższego oblężenia i Wesenberg został stracony, gdy nie doczekał się odsieczy, któraby odpedziła walecznego Andrzeja Linnarta.

Na tak ponurem tle nagle, całkiem niespodzianie, zabłysnął pierwszy czyn hetmański Chodkiewicza, wykonany na wiosnę 1603 r.—zdobycie Dorpatu. Jakiemi siłami? Podobno ściągnięonymi z Litwy pocztami osobistych jego przyjaciół i resztkami dawnego żołnierza, opłaconemi z własnego trzosa. Miało być razem 4.000. Jakkolwiekbydź zwycięstwo nie pozostawiało żadnej wątpliwości: Szwedzi »wyszli z chorągiewkami zwinionymi, groty na dół, muszkiety pod pachą trzymając... 13 kwietnia ustąpiło z miasta tak Szwedów, jak księcia (H)Olsztyńskiego żołnierzy 1050, pospólstwa nie licząc; armat różnych ze szturmakami zostało 80 kilka; niektóre działa, a kilkanaście łaosztów prochu zakopane być mają. Będę ich pilnie wyszukiwał. Zostawiłem mieszczan przy ich prawach; przywilej i pieczęć Xcia Karola (Sudermańskiego) odebrałem i WKMciami posyłam... Rajtarów nieprzyjacielskich 90 przysięgę WKM wykonało«. Tak pisał sam Chodkiewicz do króla 23 kwietnia 1603 r. w Derpcie. Wspomina przytem pobieżnie, że pogromił Rakibian, że w Rakiborze trzyma 300 piechoty »niezłej, ale za 4 miesiące nie płatnej«, gdy w Felinie stało

niespełna 150, i to nędznej, a w Białym Kamieniu 200 z chorem. Później z krótkiej wzmianki, bez szczegółów dowiadujemy się o zwycięstwie, odniesionem w sierpniu niedaleko od Rewla t. j. o wycięciu 1.500 Szwedów, zaskoczonych pod klasztorem Paz, jak nas objaśnił powołany przez Naruszewicza Jączyński. Potem 16 czerwca donosił znów Chodkiewicz, że jego »ludzie« podpłynęli rzeką Narwą pod miasto Narwę, ubiegli rajtarów i piechotę z tamecznej załogi, zabili do 200, zdobyli jedną chorągiew i dział 5, pojмали kapitana narewskiego Persona. Z Felina też zrobiona była udatna wycieczka pod Pernawę, gdzie spalono przedmieście i dwóch rajtarów schwytano. Zygmunt III chwali za to Chodkiewicza i dziękuje Panu Bogu z ufnością, że i na przyszłość łaski Boskiej doznawać będzie. Dziwuje się tylko, że rycerstwo i żołnierze »po takich zwycięstwach chcą odjechać stamtąd, kiedy nieprzyjaciel następuje i mocni się«. Odjeżdżającym każe wypowiadać służbę, aby nie mogli korzystać z leż zimowych; tylko »rajtarom derpskim, że się dobrze stawili« posyła list przypowiedni. Rakibor, broniący przejścia z Narwy do Rewla, jeżeli nie da się utrzymać, powinien być spalony.

W 1604 r. znikły wszelkie widoki pojednania Zygmunta III z Karolem, ponieważ ten przyjął koronę królewską d. 20 marca od sejmu w Norköping; otrzymał też hojne podatki na popieranie wojny. Wysłane zostały nowe wojska do Estonii celem odzyskania Białego Kamienia. A polskie sejmiki i sejm walny, który zresztą nie doszedł do konkluzji, pozostały głuchymi na żądanie »ratunku potężnego«, żeby szukać nieprzyjaciela w samej Szwecyi t. j. żeby dać pieniądze Zygmunтови na trzecią wyprawę za morze po dwóch, niedołącznie wykonanych. Nie znajdujemy w księdze praw żadnego uniwersału poborowego na ten rok, a garnizon inflancki w lutym składał się z 400 kopijników, 300 kozaków, 150 rajtarów i 600 piechoty na wszystkich zamkach, w dodatku bez zapasów żywności! Więc podziwiamy znowu raport Chodkiewicza, wysłany z pod Hipperpola t. j. Oberpahlen: »Ledwim pierwszy list dokończył (o pobiciu ostrożnego Lindersona, 8 września), doniesiono mi, że nieprzyjaciel (generał Erichson) w 7.000 pod Białą Kamień nadszedł. Ruszyłem się ku nim 19-go. Przed mojem przyjsciem w nocy szturmowali zamek. już się wdarli na sta-

nowiska, ale z nich przecię wypędzeni. Stali w miejscu bardzo dobrem. Wysłałem rotę kozacką na zwiady, ale ta zaraz uciekła. Wyszli w pole i całą noc trąbili na znak tryumfu. 25 (września) zaczęła się bitwa. Legło Szwedów na placu więcej jak 3.000; reszta i wielu rannych w błotach poginęło; armatek polnych 6, chorągwi 21 mnie oddano, 5 między rycerstwem rozszarpanych. Półkownik Mandivell, Alfons Hiszpan i Szell, co na morzu okręty pogromił, zginęli; toż samo powiadają o Szumie i Erweryzonie; tego ostatniego znaki mi przyniesiono. Naszych zabitych 81, rannych blisko 100«. Wymienia w końcu z pochwałami rotę usarskie, kozackie, rajtarskie, piesze i wielu oficerów, którzy się odznaczyli. Dziejopis szwedzki Loccenius, stwierdzając klęskę swoich rodaków, podaje większe jeszcze straty, bo 31 sztandarów i 7 dział.

Tak więc wyprawa szwedzka została zniszczona. Inflanty znowu są wolne od nieprzyjaciela. Jakże jaskrawo odbija ten krótki żołnierski, ściśle prawdomówny, bo przez nieprzyjacielskie relacje potwierdzony raport obok pisanego o kilka miesięcy przedtem listu do króla: »Z 30.000 zł. pruskich p. Madaliński 16 tylko przywiózł, które i na piechotę nie wystarczają; przyrzekasz nam WKM na święta pieniądze — za późno będą; pierwej pomrzemy od głodu; i teraz konie swe jedzą. Skryłem się do Berzów, ażeby nie patrzeć na ich łzy, na ich rozpacz. Głód wszystkich bezprawców przyczyną... Tłumem odchodzą żołnierze, na mnie tylko narzekając, żem ich w tę nędzę wpłatał. Wejdę do jakiego zamku i tam niech zginę... zastawiam Berzony, gotów jestem i majątność całą, ale gdzież teraz pieniędzy dostanę?« Dostał w Rydze u mieszczan, a sumę pożyczoną wypisał na karcie, którą przesłał królowi »in Junio«, na trzy miesiące przed opisanymi powyżej zwycięstwami.

Ale i po zwycięstwach nie poprawił się bynajmniej krytyczny stan wojsk w Inflantach. Gdy mu zapowiedziano, że wypłata żołdu nastąpi dopiero za pół roku, skonfederowało się i ruszyło za Dźwinę. Z goryczą pisał Chodkiewicz do kancelarza lit. Lwa Sapiehy d. 10 grudnia 1604 r.: »Żadna perswazyja, żaden wzgląd na dostojność Majestatu, ani na powagę iurisdictioni mojej nie ważą... Od Dźwiny swowolnie naprzód z Inflant zszedłszy, teraz w rozsypce (chodzą)... Kurlandya wie-

cznie zapamięta to najście nieprzyjacielskie: podarta, splądrowana; mężowie od żon zamordowani; białołowy w plon jęte; wszelkie tyrańskie zbytki popełniane były... Umierałem z żalu, słysząc płacz, narzekanie i skwierk zewsząd zachodzący... Zakładam mandatami, daję pozwy i wszystko bezskutecznie padło... Pryncypałem ich Lissowski, człek bezbożny i buntownik. On konfederacyi tej powodem... jego to i teraz fabryka, że się rozeszli. Trzeba, żeby i on i jego spółnicy byli na sejmie karani gardłem i banicyą. Do tego cechu należą roty: Niewiarowskiego, Sapiehy (Jana Piotra, późniejszego ssty uświackiego) usarska i kozacka, Kossakowskiego także. Zostały których cnota i szlachecka przyzwoitość za Dźwinę wpędziły i którzy, oddawszy posłuszeństwo, ku Parnawie obróceni: rota p. Lackiego, roty Boruchowskiego usarskie i kozacka Mustafina«. Lisowski został ukarany — nie gardłem wprawdzie, lecz banicyą; i ta kara wystarczyła do poskromienia spółników jego w 1605 r.: wracali do hetmana.

Tymczasem przybyły nowe utrapienia.

Zygmunt III wzniecił przeciwko sobie wielkie wzburzenie małżeństwem z drugą arcy-księżniczką austryacką i poparciem Dymitra Samozwańca, który wyprowadził dużo rycerstwa polskiego na wyprawę do Moskwy. Sejm 1605 r. rozewał się, nie uchwalisz żadnej konstytucyi, ani podatków; najpilniejszym potrzebom zaradzić miała konwokacya wileńska senatorów litewskich, ale Chodkiewicz znępany (chory na kamień) nader szczupłe otrzymał posiłki. chociaż gorącymi listami wzywał albo pospolitego ruszenia, albo »kto gotów i cnota go szlachecka ruszy«, aby przybywał na ratunek.

Bo Karol IX, nie zrażony poniesionemi tylu porażkami czynił przygotowania na wielką skalę. Werbownicy jego ciągnęli wyćwiczonych żołnierzy z różnych krajów, z Niemiec, Szkocyi, Anglii, Niderlandów; powołał ile można było Szwedów i Finlandczyków i wybierał się osobiście na podbój całych Inflant, a szczególnie Rygi. Posiadając flotę z 40 okrętów wojennych, wysłał hr. Mansfelda z 4.000 Niemców do ujścia Dźwiny, Lindersona z 5-ciu tysiącami Finów, Wallonów i Francuzów do Rewla, sam skierował się ku Pernawie z resztą wojska nie mniej od 5-ciu tysięcy stanowiącą. Podług zamierzonego planu miały być zdobywane przez obu genera-

łów miasta pomniejsze, a potem Karol sam, zjednoczywszy wszystkie siły, zadałby stanowczy cios Rydze.

Chodkiewicz stał w Dorpacie z 2.400 jazdy i 1000 piechoty; nie opłacone, głodne to wojsko zmawiało się do buntu; obiecane posiłki nie przybywały. Rozpaczliwe myśli trapiły hetmana: wysadzić wszystkie zamki w powietrze prochem i uczynić z Inflant mogiłę! Wtem przyjechał Amand z 100.000 zł., które zaspokoily żołnierzy. Chodkiewicz zaraz wyruszył w pole bez taboru na odsiecz Rydze. Przybywszy do »Wołmierza« t. j. Wolmaru, otrzymał przyjemne doniesienia, że komendant Dyamentu Białłozor odparł Mansfelda (13 sierpnia) i że Ryżanie tymczasowo pomocy nie potrzebują, ponieważ bronią się skutecznie własną artyleryą i flotyllą. Zostawił przeto Dąbrowę, starostę felińskiego, z kilku chorągwiami na obserwacyi i pobiegł na spotkanie Lindersona, który jednak od spotkania uchylił się, oblężenia Felinu zaniechał, cofnął się w głąb Estonii do Fikelmoyzy (Fickel, na zachód od Białego Kamienia) opasał się zasiekami w lesie, wyzwania do bitwy nie przyjmował, ale przemknął się lasami do Pernawy, jak tylko dowiedział się o wylądowaniu Karola. W połowie września połączyły się tedy dwa korpusy szwedzkie w armię trzykroć liczniejszą od hetmańskiej; posuwały się z Pernawy drogą nadbrzezną, eskortowane przez flotę, osłaniane nieprzerwaną ścianą lasów od ataków jazdy, dążąc pod Rygę. Chodkiewicz wpadł do Felina dla wzmocnienia obronności zamku, stąd pomykał się odpowiednio i równolegle do marszu szwedzkiego, a w Kiesi zatrzymał się na dni 8, oczekując na tabor z Dorpatu i przyspasabiając swe rotę do bitwy wielce ryzykownej, gdy siła nieprzyjacielska po złączeniu się z Mansfeldem przewyższyć je miała w czwórnasób. Nie ukrywał grozy takiego stosunku przed towarzyszami broni. Ostatnie dwa dni przed wymarszem przeznaczył na modły 40-godzinne: rozdał rotmistrzom karty z wypisanym porządkiem klęczenia godzin w kościele dla każdej rotę z osobna i sam klęczał siedm godzin przed ołtarzem. Potem żwawo 25 i 26 września przebiegł 80 kilometrów nie tylko z jazdą, ale i z pieszymi hajdukami: wieczorem zataczał swój obóz pomiędzy Iskielem (Uixküll) i Kircholmem. Zawiadomiony o tem Karol IX złożył radę wojenną, która uznała, że nie można detaszować 8-ty-

sięcznego korpusu, lecz należy iść z pod Rygi całą siłą. Te goż wieczora o godzinie 10-tej siła ta wyruszyła. Miała do przebycia 14-kilometrów, więc mogła dotrzeć do hetmana przed świtem, ale deszcz ulewny zmusił do wstrzymania pochodu.

Kircholm, Kirchinsel, była to góra z murowanym kościołem na prawym brzegu Dźwiny, ale dawniej niegdyś stanowiła wyspę, kiedy Dźwina płynęła innem, później wyschniętem korytem. Tu stanął hr. Mansfeld z 8 kornetami rajtarów (po 120 koni w kornecie), formując prawe skrzydło; obok niego w środku linii bojowej ustawiły się w dwu szeregach pułki księcia Luneburskiego Fryderyka i gen. Lindersona, 6 na przodzie i 5 za nimi w szachownicy, każdy po 1.000 ludzi, drabów czyli pikinierów na zewnątrz i muszkietierów z strzelbami wewnątrz kwadratów; skrzydło lewe utworzyło 10 kornetów gen. Brandta pod lasem. Z tyłu w rezerwie stanął Karol IX z 9 kornetami jazdy.

Przypatrując się temu uszykowaniu z pagórka przy cmentarzu Kurtenhof, Chodkiewicz wysunął z obozu Dąbrowę naprzeciwko Mansfelda: 500 husarzy, 410 petyhorców, 300 kozaków, razem 1.210 koni; na środek przeciwko piechocie Wojnę z 300 husarzami tylko; naprzeciwko zaś Lindersona wskazał miejsce Janowi Piotrowi Sapieże, staroście uświackiemu z 650 husarzami; w rezerwie postawił całą piechotę swoją i 200 husarzy pod sprawą rotmistrza Lackiego. Wszystkie rotty uformował w kolumny: więc oczom przyjaciela wydać się musiały siłą jeszcze mniejszą od rzeczywistości. Zapowiedział całemu wojsku, że Wojna będzie zabawiał piechotę szwedzką tak długo, dopóki Dąbrowa i Sapieha nie zniosą swoich przeciwników i nie otoczą tej piechoty z wszystkich stron. Kazał rozpocząć harce, żeby ściągnąć nieprzyjaciela z pagórków na otwartą równinę, dogodną do ataków jazdy. Trwały one od godziny 8-ej do południa. Niespodzianie ukazał się za rzeką oddział Kurlandczyków, 300 rajtarów z księciem swoim Fryderykiem, który przybywał na pomoc jako wierny wassal króla polskiego, rzucił się w bród i przebrnął Dźwinę pomyślnie, trafiwszy na płytkie miejsce z tak wązkim nurtem, że konie mogły przepłynąć bez szwanku. Chodkiewicz posłał ich do Wojny na wzmocnienie środka. Poznajemy teraz rotmistrzów i ocho-

tników podług rejestru, podanego w rękopisie Krasickiego i w drukowanej Carolomachii, ale niekompletnego widocznie co do ilości głów:

Jazda.

Chodkiewicza hetmana	300 koni
» wwdy trockiego	150 »
Lackiego (Teodora)	200 »
Sapiehy	100 »
Dąbrowy (Tomasza)	100 »
Wilamowskiego	100 »
Giedrojcia	100 »
Kossakowskiego	100 »
Boruchowskiego	100 »
Tatarzyna Achmeta	100 »
Petyhorców Zachara	100 »
	<u>1.450 koni</u>

Woluntaryuszowie.

X-cia Kurlandzkiego	300 koni
Witing	100 »
Wahl	60 »
Plettemberg	50 »
Abraim	100 »
Bohdan	100 »
Sakin	100 »
Mustafa	50 »
	<u>860 koni</u>

Piechota.

Chodkiewicza hetmana	400 głów
Gosiewskiego	200 »
Dzikowskiego	150 »
Niewiarowskiego	160 »
Wilkowskiego	130 »
	<u>1.040 głów</u>

Zebranie.

Jazdy służebnej	1.450
» ochotniczej	860
	<u>2.310</u>
Piechoty	1.040
Ogół .	<u>3.350</u>

Brakuje tu około 420 głów do sumy, podawanej przez dziejopisów. Jakoż nie widzimy tu ochotników Jana Kiszki z 16-tu, Talwojsza z 20, Białłozora z 6 ludźmi, wymienionych w opisie walki; niewymienionych zaś było niewątpliwie więcej.

Gdy nieprzyjaciel nie schodził z pagórków, Chodkiewicz kazał harcownikom swoim cofnąć się do rot pośpiesznie, udając trwogę. Ten fortel poskutkował. Karol IX zawołał radośnie: »Czyż nie powiedziałem, że Litwini uciekną?« Kazał gonić ich z hasłem »Jehowa«. Poskoczył z rajtarami odwodowymi do Brandta, żeby ogarnąć lewem skrzydłem wojsko litewskie i zepchnąć je do Dźwiny.

Wówczas Chodkiewicz zakomenderował rozwinięcie kolumn w linię bojową, co było wykonane szybko i sprawnie. Z tyłu pod lasem pojawiło się jakieś wojsko. Byli to ciury, wysłani w sekrecie z obozu dla podniecenia żołnierzy przyjemną niespodzianką, ponieważ zdawało się wszystkim, że nadszedł młody Krzysztof Radziwiłł z posiłkami; więc z zapalem przy huku bębnow i trąb runęły hufce na Szwedów, wykrzykując hasło bojowe: »Jezus Marya«.

Najtrudniejszym było pierwsze uderzenie Wincentego Wojny z husaryą hetmańską na czworoboki nastroszone pikami, ziejące ogniem strzelców-muszkieterów. 14 towarzyszy razem z Wojną odniosło rany, a trupem padli Talwojsz, Latkowski, Mamocki, Strepkowski, Hohol, Jabłonowski, Pągowski, Milecki, Skrzetuski, Kufarski, Mickiewicz, dwaj bracia Jurahowie i 12 czeladzi. Zginęło przeszło 100 koni. Ale spieszeni jeźdźcy wciskali się między pikinierów z koncerzami lub obuszkami, nawołując się wzajemnie: »Kłuj! Siecz!« Nadbiegający dwaj rotmistrze kurlandzcy dzielnie dopomagali do przełamania 30 szeregów w przodowych czworobokach. Tymczasem Dąbrowa spędził rajtarów Mansfelda i natarł na tylne czworoboki. Padł

zięć Karola — ksiązę Luneburski; waleczny Linderson raniony, leżąc na ziemi, kłuł jeszcze piką; Stywer i Stiegel, ustępując krok za krokiem, dostali się do kościoła kircholmskiego, strzelali z okien, obsadzili cmentarz, ale pod siekierami hajduków rozwarła się brama cmentarna i drzwi kościelne. Na prawem skrzydle Sapieha złamał dwakroć liczniejszą konnicę Brandta i puścił się za nią w pogoń, gdy z boku uderzyła nań rezerwa Karola, 1.000 koni licząca. Nie wytrzymałby uderzenia tej świeżej siły, ale Chodkiewicz poratował go bokowym atakiem Lackiego. Puścił też całą piechotę, stojącą dotychczas w rezerwie. Pomieszane, połamane szyki szwedzkie nie zdołały już oprzeć się temu ostatecznemu ciosowi. Chciały ratować się ucieczką. Daremnie! Poza nimi trakt rygański zacieśniał się pomiędzy Dźwiną a górą Iesistą. W natłoku tedy ścigająca je konnica kłóła i siekła strasznie, a dalej gonila aż do wioski jezuickiej Blumenhal, o ćwierć mili od Rygi. Na tak wydłużonem pobojowisku poległo 9.000; w niewoli znalazło się kilkuset; ocalał Karol IX z jedną chorągwią rajtarów bez kapelusza, biegnąc na Nowy młyn około Milgrafii; do okrętów swoich dopadł na trzecim koniu, ofiarowanym przez Henryka Wrede, który tę ofiarnosc życiem przypłacił. Resztę zbiegów pochłonęła Dźwina i pomordowali chłopci. Cała armia zniszczoną została doszczętnie. Nazajutrz Chodkiewicz wjechał skromnie do Rygi, zdobyte 60 chorągwi i dział polnych 11 wprowadził do zamku, ciało księcia Luneburskiego oddał Fryderykowi kurlandzkiemu, Lindersona i oficerów odprowadził na cmentarz z »muzyką wojenną i ze strzelbą, mary szkarłatami nakrywszy«. Treściwy raport do króla wysłał dopiero 30 grudnia.

Nie dziw, że takie zwycięstwo podziwiali papież, król angielski, sułtan turecki, szach Abbas perski, ale to dziwna, że je zmarnował Zygmunt III, nie płacąc żołdu komputowym w 1606 r., którzy przeto odeszli z obozu, a w 1607 r. wywołując samego Chodkiewicza z Inflant dla pokonania rokoszan Zebrzydowskiego i Janusza Radziwiłła. Już bowiem w lipcu 1606 r. poczęły się pokazywać wojska szwedzkie pod dowództwem hr. Mansfelda. Chodkiewicz musiał zawrzeć z nim zawieszenie broni d. 31 października 1608 r., ale Karol IX skorzystał z dogodnej dla siebie okazji, nie zatwierdził tej umowy, a już pierwszej odebrał Biały Kamień zastępcy hetmana Jędrzejowi Zborowskiemu.

mu, który nieostrożnie wyszedł z całą prawie załogą w pole i dał się pojmać w niewolę w 1607 r.; nie udały się wprawdzie zamachy na Derpt i Wolmar, ale gdy z zamków inflanckich wszystkie precz garnizony zeszyły, nie mając przez kilkanaście miesięcy ani żywności, ani zapłaty, Mansfeld opanował w 1608 roku 27 lipca Dyament, 8 sierpnia Felin. Ledwo w październiku wrócił Chodkiewicz i założywszy obóz pod Nowomłynem (Neuermühlen), zaczął popisywać żołnierzy. Zaraz posłał działa pod Kokenhaus, żeby Szwedów stamtąd wykurzyć i »uczynił« coś z okrętami nieprzyjacielskimi, czego nie wiemy dokładniej. Może dopomagał Ryżanom w ataku branderów, które spaliły kilka okrętów szwedzkich w tym czasie, otwierając drogę okrętom angielskim i holenderskim.

1609 roku sejm uchwalił pobory; panowie litewscy przysłali poczty znaczne: Radziwiłł Sierotka 200 usarzów, Radziwiłł Albrecht 300, hetman polny Krzysztof Radziwiłł dużą rotę, Chodkiewicz miał własne trzy chorągwie, przybyli jeszcze Chodkiewicz wdwa nowogr., Wołłowicz, chorąży lit., Kiszka i t. d. Na ogół jednakże te ochotnicze zastępy łącznie z komputowym żołnierzem czyniły liczbę 2.000 człeka. Z taką garstką Chodkiewicz wyruszył 22 lutego w trzaskające mrozy pod Dyament, lecz, nie znalazłszy sposobności do niespodziewanego uderzenia, obrócił się ku Pernawie. Brnął przez głębokie śniegi i gęste lasy z wielkimi trudnościami aż do soboty 28 lutego. Miał przypuścić szturm o 2-iej po północy, ale załoga otrzymała przestrożę od szpiega, wystrzeliła trzykroć z półkartania i na murach gęste rozstawiła strażę. Chodkiewicz musiał cofnąć się za górę, trzymać wojsko przez całą niedzielę w sprawie, następnej zaś nocy, przemówiwszy energicznie do rycerstwa, zsiadł z konia, dobył szabli i perwał się ku muiowi. Żołnierze, skoczywszy z koni, nie pozwolili mu przodowania, ofiarując swoją ochotę. Jakoż spieszyły się zaraz chorągwie trzy hetmańskie, Krzysztofa Radziwiłła, Wołłowicza, Dąbrowy i rajtarskie Wahla. Chodkiewicz puścił je ku miastu, zostawiwszy jednak straż przy obozie na wypadek, gdyby z Rewła nadeszła zapowiadana odsiecz. Przodem wysłał dwóch inżynierów Francuzów i 14 Szkotów z petardami. Ci, nie zważając na gęste wystrzały artylerji fortecznej, składającej się ze 104 dział, podsadzili petardy pod jedną, potem pod drugą,

trzecią, czwartą bramę i rozwalili je odrazu. Czterema tedy wyłomami wdarli się żołnierze do miasta; dwaj bracia Farensbachowie zaczęli podkładać ogień pod bramę zamkową; wówczas załoga wyrzuciła klucze, wołając o miłosierdzie. Chodkiewicz wnet powstrzymał bitwę, która trwała półtrzeciej godziny i kosztowała go 45 zabitych, oprócz tyluż rannych. Starszyznę szwedzką i 20 knechtów w niewoli zatrzymał, od gemeinów i od mieszczan odebrał przysięgę, że broni przeciwko Zygmuntovi III i Rzpltej podnosić nie będą, 155 z komendy Szkota kapitana Clarke przyjął do swego wojska, innych puścił wolno za paszportami. Tak łagodne i dobrotliwe postępowanie ze zwyciężonymi zyskuje jeszcze wyższą zaletę wobec ich fanatyzmu protestanckiego, gdyż obrócili oni kościół, zabrany katolikom, na oborę dla bydła. Trzeba było oczyszczać sprofanowaną świątynię dla odprawienia nabożeństwa dziękczynnego. Chodkiewicz wyznaczył 200 ludzi z piechoty i z chorągwi usarskich na załogę do zamku, rynsztunki i konie zdobyte rozdał między rycerstwo i tegoż dnia jeszcze wyszedł w pole, żeby powściągać żołnierskie gwałty w okolicy.

W środę 4 marca rozpoczął marsz powrotny brzegiem morza w celu wyzwolenia Rygi od Mansfelda. Zabrał z Pernawy dwa okręty szwedzkie z niemałą liczbą »farbatów« czyli łodzi; kupił też od Anglików i Holendrów kilka statków kupieckich. Uzbroiwszy je, obsadziwszy swymi ludźmi, utworzył flotylę, na której nie było zapewne ani jednego prawdziwego marynarza. Pod S z a l c e m (Salis?) stała flota szwedzka dla chwytania przepływających okrętów obcych. Nie zachowywała ostrożności, bo czyż miała się obawiać litewskiej konnicy albo piechoty na wodzie? Niespodzianie atoli pojawiła się flotyla nieprzyjacielska. Nie znamy szczegółowego przebiegu walki, ale wiadomy jest rezultat: spalone zostały dwa wielkie okręty szwedzkie z farbatami, inne uciekły. Było to najdziwniejsze, bo jedyne morskie zwycięstwo hetmana wojsk lądowych. Potem zręcznym manewrem odpędził Mansfelda od Rygi.

Tymczasem Zygmunt III ciągnął na wojnę moskiewską. Chodkiewicz pojechał w lipcu do Wilna dla powitania i omówienia sprawy inflanckiej. Wrócił z najgorszymi wiadomościami. Pobory sejmowe obrócone zostały na potrzeby armii królewskiej, a żołnierz inflancki pozostał bez żołdu, obiecanego na dzień

ś. Michała. Z nadzwyczajną zręcznością i obrotnością, dokazał jeszcze kilku cudów: wyzwolił od dwumiesięcznego oblężenia Pernawę, która była otoczona »fortelmi niderlandzkimi«, świeżym ludem i żywnością posilona. Blokhaus szturmem zdobyty; nocna wycieczka nieprzyjacielska rozbita. Ztąd ruszył Chodkiewicz na Dyament (Dünamünde); biegnącego na odsiecz Mansfelda pobił nad rz. Gawią tak, że w »małym poczcie ledwo życie uniósł«. Na poboju legło półtora tysiąca trupów i w pogoni kilkaset, 8 października. »Nazajutrz po bitwie Dyament ukłonił się i powrót do ojczyzny 9 octobris wespół z nami trumfował«. Chodkiewicz zapraszał króla, aby przybyć rączył: powita go 14 chorągwi, stu jeńców czekać będzie«. Upominał się przytem o żołd dla wojska, które już się konfederowało na ś. Michał.

Jak to odczuwał Chodkiewicz, dowiadujemy się z listu jego, pisanego do żony d. 22 września: »Ani z waszych listów, moja najmilsza duszo, ani z królewskich, ani z żadnych popociechy na krtynę nie mam... Ja Pana Boga proszę o śmierć, a nie mam jej, a żyć w takich kłopotach mniemam, że piekłu się równa, a pono i tam cięższych nie masz, jakie ja sam cierpię. Żołnierz mię pojutrze odchodzi; nie zwykłem uciekać, a to mi na to przyjdzie: ze szynkarzami a kilką wyrostków to czynić muszę... Patrzy na mię nieprzyjaciel i ja nań, a bić się z nim nie mogę. Czekam co godzina nacierania jego... a nie doczekawszy się, schodzić jako małpa z pola muszę. O Dyamentie już próżno myśleć«. Otóż po tej fatalnej dacie Chodkiewicz potrafił zatrzymać żołnierza pod chorągwiami i pobić nieprzyjaciela, nie schodząc z pola »jak małpa«. Dzięki wywalczonym w październiku zwycięstwom, przeminęła bez groźnych następstw konfederacya żołnierska, chociaż jazda opuściła nareszcie hetmana i »zeszła z pola« w listopadzie, chociaż do Estonii przybywały Szwedom posiłki: nie mało Anglików i Szkotów zaciężnych. Miasto Rewel prowadziło układy z Chodkiewiczem, zawarło rozejm i miało uzyskać warunki możliwe do zawarcia pokoju. Do takiego obrotu spraw przyczyniły się okoliczności uboczne: wybuch wojny duńsko-szwedzkiej, wysłanie wojska szwedzkiego pod dowództwem Jakóba de la Gardie i Ewerharda Horna do Moskwy na pomoc Wasilowi IV Szujskiemu, carowi, przeciwko Polakom, oraz apopleksya, którą

tknięty został Karol IX w sierpniu 1609 r. po gniewnej mowie, wypowiedzianej na sejmie. Chodkiewicz w poufałym liście do jezuitę Pawła Boxy (czy Bokszy?) pofolgował swojej krewkości rubasznymi słowy: »O chorobie tego dokucznika wiem, że jest tactus i że mówić nie może; ale jeszcze nie zdechł — a nie dziw! Pan Bóg go nie chce, a czarci się go boją, aby tumultu między nimi nie uczynił«.

Pisał to Chodkiewicz 2 grudnia 1609 r. ze swego zamku Birżen (Bersohn) po wyjeździe z Rygi. Na święta Bożego Narodzenia wybierał się do Wilna i do swych Lachowicz dla doglądania fundowanej tam fortecy. Korzystając z zawieszenia działań wojennych w Inflantach, spędził cały rok 1610 na Litwie. Przyjechał do Rygi jeszcze około 24 lutego 1611 r. i bawił do pierwszych dni marca, »stanowiąc« przymierze z Szwedami. Miewał posłańca od króla duńskiego. Gdy umarł Karol IX d. 30 paźdz. 1611 r., ustaliła się w wojnie inflanckiej 8-letnia prawie przerwa, zaznaczana rozejmami, zanim jej nie wznowił Gustaw Adolf. Chodkiewicz nie miał już w życiu swoim do czynienia ze Szwedami; dorobił się na nich sławy, wielkiej hetmańskiej buławy, starostwa derpskiego, nadanego mu po śmierci Zamoyskiego, i przyległych do Bychowa dóbr Luboczany; odtąd zaś wypadało mu służyć na żądanie Zygmunta III przeciwko Moskwie i Turkom ¹⁾.

---

¹⁾ Naruszewicz op. c. I, 7—10, zaczerpnął błędną legendę z Niesieckiego i z mów pogrzebowych. Niewiarogodność jej zauważył Adam Mieszko-Maliszkievicz, układając »Księgę Hetmańską« z listów i dokumentów chodkiewiczowskich, znajdującą się obecnie w Bibl. XX. Czartoryskich w Krakowie, Ms. Nr. 3238, zebrane zaś przez niego oryginały mają sygnaturę 3236. Pierwszy list zagraniczny jest datowany z Ingolstadt 28 czerwca 1588 r. do Mik. Tłuchowskiego na skutek otrzymanej wiadomości o zgonie matki (w poniedziałek przed Bożem Ciałem); zawiera żądanie pieniędzy, »niemniej nad 300 złł.« i wzmiankę o zaniechaniu »dalszych podróży«. Jednakże 29 listop. 1589 r. list, wysłany z Augsburga, świadczy, że bracia Chodkiewiczowie jechali już do Włoch; 6 stycznia 1590 r. znajdowali się w Padwie i skarżyli się na brak pieniędzy, który zmusił ich do sprzedania 4 koni powozowych w Weronie za 160 złł. i soboli danych »od nieboszczki Pani matki«. Projektował Jan Karol wyprawę na Malte, a potem do Hiszpanii lub Francji w liście, pisanym z Wenecji bez daty dziennej, ale zapewne w pierwszym kwartale tegoż 1590 r.; rachował, że na te podróże nie wystarczą 2.000 złł. »Staraycie się, abych

§ 33. **Wojna moskiewska 1609 — 1618 r.** wywiązała się z niewyświetlonej przez badaczy historycznych sprawy Dymitra Iwanowicza, albo »nazwanego carewicza«, albo wprost samozwańca szalbierza. Zygmunt III przyjął go bez wiedzy sejmu na prywatnej audyencji i upoważnił pokryjomu do zaciągania polskich żołnierzy, których mu dostarczyli Mniszech, Wiśniowiec i Stadniccy w 1604 r. Panowie ci pojechali dwornie i strojnie na gody weselne Maryny Mniszchówny, które się zakończyły zamordowaniem 388 szlachty oprócz czeladzi i zatrzymaniem pozostałych Polaków wraz z posłami królewskimi w niewoli, 17 maja 1606 r. Do zemsty za krew braci-szlachty wzywał przez listy sekretarz zamordowanego Dymitra Miechowiecki.

a) Powód do wojny. Skwapliwie przyjmowały to wezwanie kupy, które szły na służbę do Moskwy, łakomiąc się na żołd większy od zwyczajnego, a nie bacząc na wyraźny zakaz konstytucji z roku 1602 wyjeżdżania do wojsk obcych (V. L. II, f. 1498). Takim kondotyrem stał się książę Roman Różyński; walczył on z rokoszanami po stronie królewskiej pod Guzowem d. 4 lipca 1607 r., a potem, gdy się wojsko rozchodziło z pod Zawichosta, zwerbował 1.000 jazdy na służbę do Moskwy i, napotkawszy po drodze nowego Dymitra, który do pierwszego »niczem, oprócz tego, że człowiek, nie był podobny«, wziął go pod swoją opiekę za radą Miechowieckiego i zro-

miał jeszcze 500 zł«. Nie jest wymieniony później powód zaniechania projektu w listach z 1590 roku; a jest ich 7 pisanych na Litwie w Ms. 3.236. Żychliński w »Złotej Księdze« XI, s. 7, powołując się na pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, podaje datę wyjazdu w podróż powrotną, ale p. Adam Wolański, robiąc kwerendę archiwalną w Miynowie na prośbę moją, przekonał się, że w Summaryuszach z lat 1591—1600 nie ma żadnych śladów podróży zagranicznej, w r. zaś 1592 d. 18 maja jest datowany akt działu majątkowego pomiędzy braćmi Janem Karolem i Aleksandrem, a więc świadczący o ich obecności na Litwie. Negatywnie także wypadły uprzejme poszukiwania prof. H. Merczynga w Bibl. Publ. Petersb. w kodeksach F. IV, n-ry 188, 189, 196. Inne sprostowania i wiadomości dopełniające pochodzą z »Ksiąg Hetm.« n-ry 44, 47, 58, 59, 69, z korespondencji J. K. Chodkiewicza, ogłoszonej w Bibl. Ord. Krasińs., Muzeum Świdzińs. t. I, Warszawa 1875, szczególnie str. 15, 146—149, 38, 41, 60, 65, 76, 80 z Ms. Bibl. Ord. Zamoyskiej nr. 1786 k. 191, 202, 203, 210—214. Ambr. Grabowskiego starożytn. I, 116. Loecenius Joh. Historiae Svecanae... Francf. et Lipsiae 1676, p. 459, 476. Pufendorf: Hist. de Suède, Amsterdam 1748, II, 148, 149. O Kircholmie studjum fachowe zamieścił F. Kudelka w Ateneum 1883 t. III.

bił carem, współzawodnikiem Wasila IV Iwanowicza Szujskiego. Oprócz rozpuszczonych żołnierzy z rokoszu znajdowało się na Litwie całe wojsko inflanckie, które zeszło z zamków skutkiem niewypłaty zaległego żołdu i skonfederowało się w Grodnie; stąd więc ruszyli do samozwańca: Samuel Tyszkiewicz z 700 jazdy i 200 piechoty, Waławski z 800 jazdy i 400 piechoty, Wielogłowski z 12 chorągwiami, Aleksander Zborowski z Stadnickim w 1.600 koni, Młocki, Wilamowski i inni, a wydatniejszym od nich wszystkich był Jan Piotr Sapieha starosta uświacki, dziedzic Lejpun, Gródka, Dolidy, Jurgielowszczyzny, Choroszcza, Rogowa etc., wsławiony pod Kircholmem dowódca prawego skrzydła. Ten zapewne powodował się oburzeniem na morderców szlachty, gorliwością »dla własnej i narodu sławy«, jak zapewnia biograf jego X. Kazimierz Kognowicki, ale zwerbowani przez niego rycerze, jakkolwiek stateczni i poważni, łakomili się niezawodnie na obiecany przez Miechowickiego żołd 70 zł. na koń usarski, kiedy król płacił tylko 20 zł. Sapieha wyruszył prosto z Grodna w kwietniu z 3.000 usaryi, 1.000 piechoty węgierskiej, 500 kozakami, przodem wysławszy Strawińskiego z 1-m i M. Wilamowskiego z 2-ma tysiącami usarzy. Z innych znów stron przyszlizli w liczbie 45.000 Kozacy ukraińscy i dońscy pod dowództwem Zaruckiego; z Dońcami pojawił się Lisowski, znany już nam organizator konfederacji żołnierskiej 1605—1606 r., banita, ale nadzwyczajnej odwagi wojak. Został on przyjęty przez Sapiehę.

Rożyński, pobiwszy ogromne wojsko Szujskiego pod Bólcowem (11 maja 1608) i nad rzeczulką Chodynką (w lipcu), wybudował dla samozwańca rezydencję w Tuszynie, a Sapieha przyprowadził mu zatrzymaną w powrotnej do Polski podróż Marynę Mniszechówną i namówił ją do zamieszkania z nim jako z ocalonym niby małżonkiem. Poddawały się na imię Dymitra liczne miasta; przyjeżdżali do Tuszyna z stolicy nawet bojarowie; wreszcie sam car Wasil IV Szujski szukał porozumienia z swym współzawodnikiem czyli raczej z jego opiekunami, bo w ich mocy znalazło się prawie całe państwo prócz »kilku głównych zamków«: Wielkiego Nowogrodu, Wielkiego Perejasławia, Kostromy, Uglicza, Halicza, Smoleńska i Moskwy. Żeby przejednać króla polskiego wypuścił Wasil wszystkich jeńców i posłów królewskich, tym ostatnim narzuciwszy

warunek 4 letniego rozejmu. Ale umocowani do układów bojarowie jego proponowali pokryjomu, żeby dla powściągnięcia krwi rozlewu król jął się tej sprawy, a dał im syna swego Władysława na państwo.

Propozycja ta, przedstawiona ponętnie przez posłów i przez kilka osób prywatnych, wracających z Moskwy, tak się podobła Zygmuntowi III-mu, że chciał niezwłocznie w tym samym 1608 r. iść osobiście przez Lublin i Kijów do Siewierskiej ziemi. Miał w Koronie wodza znakomitego, wypróbowanej biegłości w sztuce wojennej i wierności dla majestatu: Stanisława Żółkiewskiego. Jako uczestnika wszystkich wojen Batorego, poczynając od gdańskiej 1577 roku, a kończąc na pskowskiej, jako zasłużonego w jego własnej sprawie pod Bieczyną zdobywcę sztandaru, zranionego niebezpiecznie, po wyleczeniu tej rany »cudem Boga Wszechmocnego« zamianował go kasztelanem lwowskim i hetmanem polnym koronnym. Od początku 1590 r. widzimy Żółkiewskiego na straży Podola i Ukrainy, w Barze. Wobec grożącej wojny tureckiej, pisze on d. 8 lutego: »Wojsko z beglerbegiem w sąsiedztwie z nami zimuje. Widzę i czas bardzo ciasny i wielkie insze nasze trudności; o mocy nieprzyjacielskiej też wiem, ale mocniejszy jest na niebie Bóg... Nie trzeba, ani się godzi desperować o Rzeczpospolitą... Bałem się ja Turków, póki był czas, a dobrze, żebyśmy się byli wszyscy bali; teraz już nie czas się bać; już mi ten strach ominął«. Ominęło też wówczas niebezpieczeństwo tureckie, jakieśmy widzieli w § 30 b). Widzieliśmy go na Cecorze, 1595 roku w ufortyfikowanym obozie, dwukrotnie zapisanym w dziejach wojennych Polski niezatartemi głoskami. Samodzielną jego wyprawę na Kozaków 1596 roku pomijamy teraz, odkładając do § 37. Nie możemy tu przytaczać listów, wysyłanych z Chmielnika, Białej Cerkwi, Braclawia, dających pojęcie o jego sposobach śledzenia Tatarów na wszystkich szlakach, Wołochów i Michała »chłopa szalonego«; zanotujemy tylko jeden ustęp z listu, datowanego w Skinderpolu d. 26 paźdz. 1599 r., charakteryzujący jego przekonania polityczne: »Pisałem i ja do niektórych znajomych (Polaków, służących w wojsku Michała), że nad wolą i zakaz Króla Jego Mości z Korony wyjechali, ażeby się tem obejrzeli, co to jest... targnąć się na zwierzchność i dostojęństwo Jego Królewskiej

Mości, Pana swego«. Obok takiej trwogi przed majestatem monarszym Żółkiewski przejęty był poszanowaniem i czią dla wolności. Wśród wszczynającego się rokoszu na sejmie warszawskim d. 29 stycznia 1605 r. wytykał w oczy królowi uchynienia jego polityki, zastrzegał się przeciwko absolutnej i dziedzicznej monarchii, warował nietykalność wolnej elekcji. twierdził, że »z wolności, praw i swobód swoich napominać Pana, w czemby się im nie dosyć działo, zawsze było i jest wolno«. Nie długo potem d. 12 Januarii 1606 r., pisząc testament, przypominał że »ojczyźnie swej Rzeczypospolitej i panom swoim«, tak Stefanowi jako i teraz panującemu królowi JKMcI Zygmuntovi, zachował całą i stateczną wiarę; do praktyk żadnych, któreby były przeciwko dostojności i zwierzchności JKMcI nigdy się nie przymieszał, ani wie o nich«. Zwracając się do syna swego najmilszego Jana, zalecał taką samą wierność: »Królowi polskiemu, panu swemu, wiernie służ i Rzpltej ojczyźnie swej... krwie i zdrowia swego nie żałuj... Z tymi (złymi, niebacznyimi ludźmi) nigdy się nie łącz, jeśliby kto chciał do odmian rzeczy przywozdić... Takowe odmiany panów, daleko nie chodząc, węgierską ziemię i wołoską do zniszczenia i do upadku przywozdiły... Pożytków żadnych nie szukaj z tej miary... Za wieku mojego dom rakuski osobliwie zażywał przekupieństw: najdziesz i w szkatule mojej listy z ich obietnicami. Alem ja tego do umysłu swego nie przypuszczał... i z tem umieram, że panowanie domu tego byłoby exitiosum Koronie polskiej, zgubą i zniszczeniem wolności szlacheckiej«. Nie możemy tu wypisać wszystkich znacznych i mądrych zaleceń, danych synowi, córce, żonie »najmilszej«; podniesiemy tylko naukę bohaterstwa, wyrażoną skromnie i z prostotą, bez deklamacyi: »A kiedy dobrą intencją dla służby, dla dobrego Rzpltej czynić będziesz... abyś też i umarł przytem, nic osobliwszego potkać cię nie może. I poganie tak rozumieli, że śmierć dla ojczyzny słodka: nuż jeszcze dla wiary świętej! Jeślic się trafi okazy czynienia przeciwko Turkom, Tatarom, mówię do ciebie (do syna) słowa psalmu 26: Viriliter age; confortetur cor tuum. Takim umysłem położyć żywot — i u ludzi sławno i u Pana Boga... odpłatno... Życzę pewnie sobie śmierci tak słodkiej dla wiary świętej, dla ojczyzny, ale nie wiem, jeślim tej łaski od Pana Boga godzien... Jednak jeślibym w potrzebie (t. j. w bitwie) umarł,

miasto aksamitu czarnego, który znaczy żałobę, niech trumna przykryta będzie szkarłatem na znak wylania krwi dla Rzeczypospolitej, a to nie dla chluby żadnej, lecz dla pamiątki i dla pobudki drugich do cnoty i nieszanowania się dla ojczyzny».

Testament był pisany przed wyjazdem na wyprawę wojenną w Braclawiu, nazajutrz bowiem, 17 stycznia 1606 roku, Żółkiewski ostrzegał szlachtę uniwersałem »o gotowości wojsk tatarskich« do najazdu w krótkim bardzo czasie, nim pełnia miesiąca tego przeminie. Jakoż wtargnął Kantymir Murza, z wielkiem wojskiem tatarskiem«, ale 28 stycznia został pobity nad rzeką Udycz (lewym dopływem Bohu). Więc Żółkiewski nie zasłużył jeszcze od Pana Boga na szkarłatne pokrycie swej trumny: wpisał tylko dzień ten do rejestru zwycięstw swoich dla odprawiania modłów dziękczynnych w kościele, stanowiącym ozdobę założonego niedawno (w 1603) miasta Żółkwi.

Nowym i najbardziej cennym dowodem wierności królowi było przyprowadzenie wojska kwarcianego w 1607 roku przeciwko rokoszanom, którym przewodził Zebrzydowski, żonaty z siostrą Reginy z Herburtów Żółkiewskiej, a więc szwagier i zażyły oddawna przyjaciel hetmana polnego.

Dziwna, że Zygmunt III, nawet po bitwie pod Guzowem, nie dał mu buławy wielkiej, wakującej od lat dwóch po śmierci Zamoyskiego. Zdawałoby się, że obowiązek szacunku i wdzięczności dla obu tych wojowników, złączonych pokrewieństwem i pobratymstwem obozowem, powinien był przewyciężyć w umyśle królewskim niechęć do nich za anti-austriackie poglądy polityczne i za wygłaszanie wolności szlacheckiej. Ale do obowiązku takiego nie poczuwał się.

Jednakże w 1608 r. jemu się zwierzył z zamiaru wyprawy moskiewskiej i od niego zażądał wojennej posługi, może dlatego, że właściwszy do czynienia z Moskwą Chodkiewicz, jako hetman litewski i przytem zaszczycony wielką buławą, miał wówczas odbierać zamki inflanckie, opanowane przez Szweda. Widzieliśmy, w jak trudnych warunkach wykonywał to zadanie; teraz dodajmy, że był też bardzo zrażony do Zygmunta III. Z obozu d. 30 paźdz. 1608 r. odpisywał żonie na jej zarzut, że mu ufa: »Nie ufałem, nie ufam i ufać nie chcę. Jużbym się rad zbyć tej służby nieszczęsnej, ale jako? Jeśliż podczaszemu (Januszowi Radziwiłłowi) puścić? A wszak wi-

dzicie, co się dzieje; rzucić też w takim czasie o ziemię, czci-
łości mię to?... Znajdę chleba gdzieindziej u baczniejszego
Pana, kiedym się go tu krwawie dochrapać nie mógł«. Nie
można dać zupełnej wiary tym słowom, pisanym w rozdra-
żnieniu, wśród »ciężkich wojskowych kłopotów, które go pra-
wie do ziemi przycisnęły«, po przebytej tylko co chorobie ka-
mienia i pod wrażeniem »tyrańskiego« listu od »najmilszej Zo-
sienki«; w każdym razie jednak zanotować winniśmy, że Zy-
gmunt III nie umiał obudzić ku sobie przywiązania takiego,
jakie budził Batory, i że patriotyzm Chodkiewicza nie wznosił
się do takich wyżyn, jak Żółkiewskiego.

Żółkiewski wyprawiał się z wojskiem na Ukrainę, gdy
dogonił go referendarz koronny ksiądz Firlej z poleceniami kró-
lewskimi, żeby w porozumieniu z wojewodą braclawskim
»sposobił ludzi służebnych« i żeby w Kijowie »przechodził
drogę królowi JMci«, nie czekając sejmu, ponieważ »idzie o to,
żeby okazy nie spełzła«. Snadź dla zachęty otrzymał wówczas
i nominację na wojewodę kijowskiego. Zagadniony nagle i nie-
spodziewanie odpowiedział, »że życzyłby, iżby ta sprawa au-
toritatem sejmu prowadzona była; jednakże byłoliby periculum
in mora, będzie li to zdanie inszych panów senatorów, że jako
sługa i urzędnik wojenny nie chce zrażać z tego chwalebnego
przedsięwzięcia króla JMci i, wojsko sposobiąc wszystkimi
siłami, ile możność jego zniesie, tego rad chce dopoma-
gać«. Na zapytanie o fundusze, których rzecz taka potrzebuje,
odpowiedział referendarz, że »na kilkakroć sto tysięcy złotych
może się król JMć zebrać«. Przyjeżdżali potem jeszcze dwa
razy posłańcy (do obozu na Klementynie i do Kijowa) z nowi-
nami. Żółkiewski zawsze oświadczał, że »na jego ochocie do
usłużenia Królowi JMci i Rzpltej nie miało nic schodzić«. Ale
król nie wyruszył w tym roku: usłuchał rady biskupa krakow-
skiego, że trzeba sejm złożyć.

b) I w 1609 roku Zygmunt III wyruszył nie rychło.
Sejm zakończył się wprawdzie 26 lutego, ale zatrudniał się
przeważnie pojednaniem JKMc i z rokoszanami przez amnestyę,
uzuchwalającą ich naśladowców na przyszłość, i przez dekla-
rację artykułu de non praestanda obedientia«, zredagowaną
w formie samooskarżenia. Pobór »zwykły ze cłem nowo pod-
wyższonem w WXL i ze spławem wodnym« miał być ukoń-

czony 8 i 21 maja przez poborców, którzy mieli oddać wszystko podskarbiemu do 10 czerwca, a miał być obrócony nie tylko »na poparcie wojny inflanckiej«, ale też na spłacanie dawniejszych długów wojennych, na wykupienie klejnotów koronnych, zastawionych w Gdańsku, ba, nawet na wypłacenie 10.000 zł. ur. Janowi Sapiże, rotmistrzowi, w nagrodę znacznych i przeważnych zasług (V. L. II f. 1687—1690), chociaż ten znajdował się już w Moskwie na służbie cudzoziemskiej, prawem 1602 r. zakazanej. O wojnie moskiewskiej nie było wyraźnej wzmianki; ukrytą można było wyczytać tylko z dodanych w uniwersale poborowym wyrazów: »na zabezpieczenie różnym niebezpieczeństwom«. Żółkiewski powiadamia nas, że »ekspedycya do Moskwy jest pochwalona na sejmikach«, na sejmie jednak była omawiana tylko w senacie, a w Izbie poselskiej »propozycyi ani mowy o tem żadnej nie było, tykoż tak tacite excepty... pozwolone są...«

Wobec niejasnego stanu kwestyi zapytywał Żółkiewski króla na prywatnej audyencji: »jeśli już kończyć chce to przedsięwzięcie, któremi sposobami, co za ludzie? Kiedy i którą drogą?« Nie otrzymał wówczas odpowiedzi stanowczej. Dowiedział się tylko, że król chce iść na Smoleńsk z powodu, że mu obiecują poddanie dobrowolne miasta. Obietnice te Żółkiewski uznał za wątpliwe, przedstawiał trudność dobywania zamku, potężnie obwarowanego z dawnych czasów i świeżo przez Borysa Godunowa, niezbędną »wielkiego aparatu piechoty i strzelby«, natomiast przeciwstawiał łatwość zdobywania zamków siewierskich, drewnianych; zalecał przeto dawniejszy, przeszłoroczny plan marszu. Wróciwszy z sejmu na Ukrainę, oczekiwał niecierpliwie na decyzję i na zarządzenia przygotowawcze. Dowiadywał się, że król pojechał z Warszawy do Krakowa, że przyjmował tam hołd pruski, że do wojny »ani dostatku, ani gotowości żadnej nie było widać, ani słychać«. Przed Wielkanocą, która przypadała 19 kwietnia, przywiózł nareszcie komornik decyzję z poleceniem zaciągnięcia półtrzecia tysiąca usarzów i kozaków. Z przykładną pokorą oświadczył doświadczony wojownik, że postara się zaciąg taki wykonać, byle pieniądze były dostarczone jak najprędzej, gdyż już czas na konia wsiadać; ale prosił o zwolnienie go od prowadzenia wyprawy, gdyż przy tak małym wojsku hetman li-

tewski może jeden podołać. Król nie przyjął wymówek, a ponieważ »już się był po Rzymie i po wszystkim świecie osławił i ogłosił«, więc Żółkiewski zrobił ofiarę z osobistego zdania, wypisał przestrogi swoje w liście z dnia 2 maja, przesłanym w kopii do niektórych przedniejszych senatorów, puścił się »na samą łaskę Boską«, którą cudownie zwykł pokazywać nad Królem JMcią, i zjechał królowi drogę d. 6 czerwca w Bełżycach pod Lublinem. Pieniądze zaciągowe jeszcze nie były dostarczone: przywieziono je dopiero do Parczowa z kwarcianami razem. Zygmunt III i teraz nie słuchał przełożeń hetmana i trwał przy postanowieniu marszu na Smoleńsk, wierząc listom starosty wielkiego Gosiewskiego. Nie prowadził armat burzących, pojechał na Wilno i zabawił tam na naradach z Litwinami tak długo, że do Mińska przybył o 10 dni później od Żółkiewskiego. List atoli od starosty tegoż w Mińsku doręczony, zachęcił go do pospieszniejszej jazdy: na Borysów, ku Orszy, nigdzie dwóch nocy na jednym miejscu nie odpoczywając, w niektórych ze dwu jeden nocleg czyniąc. Poprzedzały go zaledwo dwie rotę: węgierska St. Stadnickiego i hetmańska: Żółkiewskiego, bo żołnierze inni z powodu spóźnionej wypłaty pieniędzy nie mogli się wczas wyprawić i dogonić króla, chociaż spieszyli jak mogli, zagrzewani po gościńcach częstymi uniwersałami. W Orszy zebrały się rotę litewskie; przyszedł też ludzie Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, i Ukraińcy z Janem Potockim, wwdą braclawskim. Naprzód wysforował się teraz Lew Sapieha i dotarł 29 września, na św. Michał, do Smoleńska; nazajutrz nadszedł Żółkiewski, trzeciego dnia król z Potockim; inne rotę wchodziły do obozu po tygodniu, po dwu i po trzech tygodniach. Odrazu okazały się zawodnemi nadzieje opanowania zamku bez walki: wojewoda tameczny Michajło Borysowicz Szein w żadne rokowania i rozmowy wdać się nie chciał, mając dział 170, pudów prochu 8.500, strzelców 12.000. Ludności na ogół liczono tam 70.000.

Trzeba było tedy zabrać się do oblężenia, które spólcześni zwali sławnem, podobnem do oblężenia Ostendy, ale dla nas nie przedstawia nowości, ani zagadek. Przeciągnęło się prawie na dwa lata, zatrzymując króla w obozie, lecz ważniejsze wypadki rozgrywały się poza Smoleńskiem.

Polacy i Kozacy imieniem Dymitra (II-go »Szalbierza«) panowali nad ziemiami moskiewskimi, ale po rabusiowsku i niezgodnie, bezładnie, ani myśląc o zorganizowaniu jakiegokolwiek rządu. Różyński, zabiwszy Miechowieckiego (7 października 1608 r.), został wodzem naczelnym tego cara-samozwańca; Jan Sapieha, starosta uświacki, przyszedłszy pod Tuszyn, niebawem poróżnił się z nim i poszedł oblegać Ławrę Troicką św. Sergiusza, najbardziej czczoną świątynią ludu moskiewskiego, lecz zdobyć jej nie mógł, chociaż jego rotmistrze polscy, litewscy i Lisowski z Dońcami odnosili zadziwiające zwycięstwa pod Suzdałem, Kostromą, Włodzimierzem, kładąc trupem po kilka i po kilkanaście tysięcy. Niepodobnaby temu uwierzyć, gdyby nas nie poinformował podług uważnej obserwacji St. Niemojewski o bojowej wartości wojsk owoczesnych moskiewskich, mianowicie: że piechota składała się z chłopstwa, które chodziło za jazdą »z berdyszami, albo z kijmi, kolkę jaką, albo góźdz na koniec wbiwszy«; że jazda, złożona z bojarów i dzieci bojarskich, jest licho uzbrojona »jedni z łukami, drudzy z rohatynami, drudzy też sztukę żelaza albo kości do najhajki uwiązawszy... nie każdy ma szablę«; niewielu ma »bechtery, pancerze, misiurki, zbroje, które oni płatami zowią«. Do boju przed jazdą stawali strzelcy z »piszczalami« czyli rusznicami i »samopałami«, czyli półhakami, zsiadając z koni, jak późniejsza dragonia. Oczywiście rycerstwu pancernemu oprzeć się nie mogły tak niedostatecznie uzbrojone tłumy, jak tylko strzelcy padli, albo pierzechnęli przed kopiami usarskimi. W twierdzach zaś wszelkich broniły się wytrwale i walecznie, a więc i w Troickiej Ławrze. Zamach na tę świątynię, spowodowany nie strategiczną jakąś koniecznością, lecz chciwością na jej bogactwa, podrażnił uczucie religijne ludu moskiewskiego; uciążliwe podatki i furaze, ściągane przez żołnierzy gwałtownie, ich swawola i okrucieństwa wytworzyły nienawiść do Dymitra, którego powszechnie nazywano »worem« czyli łotrem. Szybko tedy zwiększała się liczba stronników Wasila; kilkunasotysięczne kupy »zmienników« występowały tu i ówdzie do walki z Polakami, a krewny cara Wasila, Michał Skopin-Szujskij, utalentowany młodzieniec (22-letni), będąc wojewodą w Nowogrodzie Wielkim, wynalazł sposób odnoszenia nad nim zwycięstw polowych za pomocą żołnierzy cudzoziemskich.

Zawarł on d. 28 lutego 1609 roku traktat z królem szwedzkim Karolem IX, który dostarczył mu z swego zaciężnego wojska zrazu 5.000 pod dowództwem generała Pontusa de la Gardie, potem drugi oddział Ewerharda Horna. Wyruszywszy niebawem w marcu, atakował Skopin z powodzeniem najprzód Kiernożyckiego w Torżku, potem Aleksandra Zborowskiego w Twerze, a nareszcie i samego Sapiehę pod Kalazynem i Perejesławiem, gdzie zamek zdobył i do niewoli wzięwszy 154 towarzyszów z pacholikami, wszystkich zamęczył okrutnie. Sapieha po nieudanym ostatnim szturmie do Ławry (7 sierpnia) zwinął oblężenie; opuszczony od Zborowskiego i Różyńskiego, daremnie wywabiał Skopina zpoza fortyfikacji, naprędce urządzanych po szwedzku pod Dmitrowem i Aleksandrowem, gdy do Tuszyńskiego obozu przybyli posłowie królewscy z wezwaniem, aby żołnierze polscy szli pod Smoleńsk.

Wnet ujawniła się demoralizacja polityczna tych band drapieżnych. Isć do króla chcieli Różyński, Zborowski i kilku jeszcze półkowników, ale Sapieha z większą liczbą trwał przy szalbierni — dla pieniędzy, żeby nie stracić wysłużonych ćwierci i obiecanych donatyw. Zbierało się koło generalne, spisywano groźne akty konfederacji, wysyłano do króla z żądaniami dwu ćwierci po 70 zł. na koń w razie niemożności wybrania z dóbr moskiewskich. Król takich żądań przyjmować nie mógł, ale donatwy 100.000 zł. fantami obiecał wydać i wydał. W ciągu układów samozwaniec uciekł do Kaługi, nie ufając Różyńskiemu; Różyński i Skopin zmarli; Zborowski otrzymał od króla przypowiedzenie służby; Sapieha został obrany dnia 25 czerwca 1610 roku hetmanem wojska samozwanczego przez koło generalne; cały Tuszyn został zburzony z ogromnym trzaskiem, bo przez podsadzanie prochów; car Wasil Szujskij, sprowadziwszy więcej cudzoziemców — Anglików, Szkotów, Francuzów — uczuł się tak bezpiecznym na tronie swoim, że propozycję układów odrzucił, oświadczając, iż posłów żadnych od króla nie przyjmie przed ustąpieniem jego z państw moskiewskich. Co większa, powołał Tatarów kazańskich i gotował odsiecz dla Smoleńska.

Nadchodziła chwila krytyczna dla Zygmunta III, który trwał uporczywie przy nieskutecznem oblężeniu, chociaż mógł utrzymać dostateczną blokadę, gdy nadeszło 30.000 Kozaków

z Olewczenką, a sam iść powinien był do Moskwy, rozdartej wówczas między pretendentów, wzywającej go nawet przez wielu bojarów. Tak radził Żółkiewski, powołując się na przykład z wojny multańskiej 1600 r., mianowicie na blokadę Chocimia (str. II, 121) i wykazując niedostateczność artylerii królewskiej do rozbijania kamiennych wysokich podmurowań 8-łokciowej grubości. Przestrogi i rady jego były odrzucone. Więcej wiary pozyskali Potoccy: Jan, wojewoda braclawski i brat młodszy Jakób; teraz jednakże wobec gotującej się odsieczy, wobec niebezpieczeństwa walki na dwa fronty, pomiędzy dwa ognie, wojewoda »targował się z królem Jmcią o ludzi, których chciał z sobą wielki poczet wziąć« tudzież o nagrody dla siebie i dla współtowarzyszy, a w końcu wymówił się niesposobnym zdrowiem od wyjścia w pole. Akcyi ratunkowej podjął się bez żadnych targów, niepomny uraz osobistych Żółkiewski.

W ciągu dni czterech czeladź była sprowadzona ze wsi (derewni), konie podkute, wozy naprawione i do półkowników »którzy na przedzie byli« t. j. do M. Kazanowskiego w Wiaźmie z 800, S. Dunikowskiego w Carowem Zajmiszczu z 700 ludźmi, Piaskowskiego i Iwaszyna z dwoma wypartymi z Chlepienik półkami wolnych kozaków do 3.000 ludzi »i takich i siakich« wysłane rozkazy, aby ściągali do Szujaska. Tego samego dnia 10 czerwca, kiedy Żółkiewski miał wsiadać na koń, przyniesiono mu doniesienie, że nieprzyjaciel obległ Gosiewskiego w Białej. Wozy, działa i piechota wyszły już drogą ku Wiaźmie: Żółkiewski cofnął je i zaraz »dla ratunku swoich« ruszył pod Białą. Przyszedł tam 14 czerwca. Nieprzyjaciela nie zastał, nie poszedł też za nim ku Wołdze, lecz po dwudniowym wypoczynku udał się do Szujaska. Czekali tu na niego Kazanowski, Dunikowski i Kozacy w obozie, ogrodzonym ko-byleniami z powodu bliskości nieprzyjaciela. Istotnie, w odległości mil 4-ch, do Carowa Zajmiszcza przyszedł Wołujew z kniazem Jeleckim, sprowadził owych Anglików, którzy Białą oblegali, i budował pośpiesznie ostrożek dla zagrodzenia Polakom drogi do stolicy moskiewskiej. Żółkiewski postanowił przeszkodzić mu w tej robocie i, przenocowawszy w Szujsku, nazajutrz (18-go?), ruszył ku niemu z całą swoją siłą. Musiał jednak »chodzić okolnie, obchodząc mosty, które są tam

bardzo długie«. Nadto musiał zatrzymać się o milę od Zajmiszczu, chcąc przyciągnąć stojący w tej okolicy pólk Aleksandra Zborowskiego. Ale żołnierze tego pólku, jakoto odzwyczajeni od posłuszeństwa przez czas długi w wojsku swawolnem, zaczęli się targować o swoje pretensye: więc Żółkiewski zaniechał ich, żeby nie poniżyć władzy hetmańskiej.

23 czerwca »sam się chcąc przypatrzeć, jak się nieprzyjaciel położył, ku wieczorowi, wzięwszy z sobą pod tysiąc człeka, podjechał ku »Carowu Zamieściu«. Tak przezwiał Carowo Zajmiszczu, miasteczko niedawno przez Borysa Godunowa założone w dolinie, przez którą płynęła rzeczka z stawem ogromnym i groblą na nim szeroką niezwykle tak, że po niej mogło iść pod sto koni na czoło. Za groblą o kilka staj, w odległości strzału armatniego stał już wybudowany z drzewa ostrożek, nawet z wieżami, osłoniony z dwóch stron lasem, z trzeciej bagnem, od strony zaś błonia rowem szerokim. Za ukazaniem się Polaków Wołujew zapalił miasteczko, a na groblę wyprowadził ze 3.000 piechoty i jazdy. Zaszła krótka potyczka i hetman kazał zatrąbić do odwrotu. Przeszedł ponownie nazajutrz, ruszywszy cały swój obóz. Zamierzał przechodzić przez groblę w nocy, ale wypadło mu w dzień stoczyć bitwę, ponieważ most był rozebrany. Na pogorzeliisku tedy miasteczka, przy wejściu na groblę stanęła piechota; z boku przy bagnie kozacy pieszo weszli do stawu w płytkim miejscu i zdążyli uderzyć jednocześnie na zaczajoną w rowkach piechotę moskiewską. Wołujew wysłał z ostrożka konnicę, ale i Żółkiewski zdążył przeprowadzić swoją usarwę po naprawionym szybko moście. Tak zostało sforsowane przejście; poczem naprzeciwko ostrożka zajął stanowisko oddział obserwacyjny. Na trzeci dzień, 25-go, most umocniono i całe wojsko przeszło po nim, żeby położyć się obozem od strony Możajska czyli na drodze moskiewskiej: więc Wołujew został od stolicy odcięty. W następstwie stoczonej pomyślnie bitwy przybyli Zborowczycy, gdyż było pomiędzy nimi »siła ludzi dobrych rycerskich, którzy żalowali, że przy tych potrzebach nie byli«. O zdobywaniu ostrożka szturmem Żółkiewski nie myślał, wiedząc, że Wołujew ma 8 tysięcy (rzeczywiście zaś miał 10.000) piechoty i jazdy; że naród moskiewski jest bardzo wytrwały w obronie fortyfikacyj; że w ostrożku nie było

magazynu prowiantowego i wojsko żywiło się tylko tem, »co kto w tajstrze, albo w sakwach z sobą przyniósł«: za lepszy przeto sposób uznał ogłodzenie i kazał postawić »gródki« w okopach na sto człeka w kilku miejscach dogodnych, osobliwie tam, gdzie oblężeni mogliby dostawać wody. Wysyłane »ustawicznie« komendy rekonesansowe miały śledzić, czy nie ukaże się nieprzyjaciel w okolicy. Jakoż d. 3 lipca rotmistrz Niewiadorowski, dostawszy kilkunastu synów bojarskich, doniósł, że wielkie wojsko nadeszło i miało nocować o 4 mile, pod wioską Kłuszynem, w bok od głównego gościńca moskiewskiego.

Przychodził właśnie z Możajska Dymitr Szujskij, brat cara Wasila, ratować Wołujewa, wzywany przez gońców jego, którzy się przekradali przez linię polską lasami. Miał skupione wojska moskiewskie i wszystkie cudzoziemskie, bo i Pontus de la Gardie, dostawszy żołd zaległy, stawił się do Możajska, i Horn przyciągnął z nad Wołgi (z pod Rżewa). Łącznie z Francuzami »musier de la Ville'a« liczba cudzoziemców wynosiła 8.000 głów Moskwinów zaś rachował Żółkiewski 40.000, inni 50.000, oprócz 20.000 chłopów z orężem, którzy kobyliny za wojskiem wozili. W każdym razie przewaga liczebna nad 8-tysięcznem wojskiem polskiem była tak wielka, że wdanie się w bitwę walną »niektórzy« uznawali za niemożliwe. Były w obozie rozmaite mowy, że panu hetmanowi »świat zmierzł i wojsko chce z sobą zgubić«... Na radzie rozważano pytania: czy oczekiwać tu nieprzyjaciela? Czy wyjść na spotkanie wszystkim, lub jakąś dywizją, pozostawiawszy oblężnicze posterunki w gródkach? Sentencye wygłaszano różne; mówiono o małości wojska; przeciwko ostatniemu pytaniu stawiano argument, że »nie było co dzielić«. Żółkiewski własnego zdania nie wypowiedział przez ostrożność, iżby się nie doniosło do Wołujewa lub do Szujskiego przez jakiegoś zdrajcę, gdy w obozie znajdowało się nie mało Moskwinów; nakazał tylko gotowość do ruszenia się w każdej chwili.

Tą chwilą stała się godzina 6 pod wieczór. Nie trąbiąc, ani bijąc w bębny, wysłańcy roznieśli rozkaz hetmański i doręczyli półkownikom porządek marszu. O godz. 6½ t. j. na dwie godziny przed zachodem słońca w cichości wyszło wojsko »jako do boju«, ale Wołujew wiedzieć o tem nie mógł,

Objaśnienie obrazu, przedstawiającego bitwę pod Kłuszynem d. 4-go lipca 1610 roku między wojskiem polskim pod Stanisławem Żółkiewskim, hetmanem polnym koronnym, a wojskiem moskiewskim pod wodzą Dymitra Szujskiego.

Oryginał znajduje się w Żółkwi na ścianie kościoła w presbyteryum; fotografia zdjęta staraniem Dr. Aleksandra Czotowskiego; kopia rysunkowa wykonana przez Bronisława Gembarzewskiego.

1. Pagórki, pokryte zaroślami, na lewym skrzydle polskim.
- 2, 4, 6, 7, 10—22, 25—34, chorągwie jazdy polskiej, uzbrojone długimi kopiami z proporcami (usarze).
3. Chorągiew jazdy bez kopij.
35. Huf jazdy bez kopij, uzbrojonej po części łukami, dwa znaki chorągwiane (Dymitrowcy).
13. Chorągiew usarska szykująca się do uderzenia.
- 17, 30, 35. Oddziały jazdy podczas uderzenia.
- 5, 8, 9. Roty piechoty polskie.
24. Stanisław Żółkiewski, hetm. pol. kor. za nim dwaj jeźdźcy, z których jeden trzyma mały proporzec.
- 18, 18. Oplotki, parkany.
23. Wieś paląca się.
37. Wieś, otoczona płotami.
59. Obóz moskiewski, otoczony łańcuchem wozów taborowych.
60. Trzy działa moskiewskie.
77. Drugi obóz moskiewski, otoczony płotami (palisadami?) w pierwszej linii, a w drugiej wozami taborowymi.
66. Dwa działa moskiewskie.
- 40—45, 47—51, 53—58, 61—64, 67—69, 73—75. Szyki jazdy moskiewskiej (może w części rajtarów najemnych szwedzkich), każdy z jednym proporcem (lub kornetem).
- 73, 74. Szyki moskiewskie, uderzające na nieprzyjaciela.
- 41, 45, 51, 58, 87. Szyki jazdy moskiewskiej podające tył.
- 70—72, 83—85, 81. Długie szyki jazdy moskiewskiej o trzech lub dwóch proporcach.
76. Szyk jazdy moskiewskiej z proporcem, na którym orzeł czarny.
86. Długi szyk jazdy moskiewskiej o jednym proporcu (z wizerunkiem, zdaje się świętego).
- 36, 38, 39, 40, 42, 82, 78—81. Piechota moskiewska lub szwedzka.
65. Chorągiew moskiewski, podający tył, w towarzystwie jeźdźca.

DEXTERA DOMINI FECIT VIRTUTEM

ponieważ pozostały namioty, wozy i straże oblężnicze pod komendą rotmistrza Bobowskiego, składające się z 700 jazdy, 2¹/₂ tysiąca kozaków i piechoty królewskiej w liczbie niezna-nej, ale zapewne nie dochodzącej do tysiąca głów. Wyszło tedy niespełna 4.000, w czym 200 było piechurów przy dwóch falkonetach czterokonnych.

Droga była niedobra, lasem; falkonety zostały w tyle: je-
dnakże szczupła ta siła przebyła 4-milową odległość w ciągu
krótkiej letniej nocy jeszcze przed świtem. Obóz nieprzyjaciel-
ski podwójny, a raczej dwa obozy, cudzoziemski i moskie-
wski, oddzielnie ogrodzone, a sznurem wozów tylko połączone,
znajdowały się na obszernem polu poza dwiema wioskami
i poza płotami, umyślnie urządzonymi dla tamowania przy-
stępu; zresztą były pogrążone w śnie, bez czat. Pierwszy wy-
nurzył się z lasu półk Zborowskiego i rozwinął się na pra-
wem skrzydle; drugi, Strusia, formował się na lewym skrzy-
dle; później nadchodzili Kazanowski, Dunikowski, Janusz
książę Korecki na czele półku hetmańskiego, kozacy »Pohre-
biszczanie« (z majątności książąt Zbaraskich) około 400 koni
pod dowództwem Piaskowskiego; najpóźniej, już podczas bi-
twy piechota hetmańska, wstrzymana wydobywaniem zagrze-
żonych falkonetów, a potrzebna bardzo do wyrąbywania płotów.
Nagłego uderzenia Żółkiewski zarządzić nie mógł zwłaszcza
dla tego, że wypadło mu zapalić wioskę, w której mogliby się
się usadowić strzelce nieprzyjacielscy, pożar zaś zaalarmował
i zbudził śpiących. Stanęli oni już pod bronią, gdy hetman,
uszykowawszy hufy, objechał je po kolei, przekładając konie-
czność wywalczenia zwycięstwa, i kazał uderzyć tak w bębny,
jak w trąby »do potkania«.

Całym czołem niepodobna było nastąpić, bo zawadzały
płoty: więc tylko przez »dziury« t. j. otwory, jakie nieprzyja-
ciel zostawił, wypadały z kopyta chorągwie usarskie po kilka,
a za nimi następne porządkiem — wszystkie, oprócz jedynej,
Kazanowskiego, zatrzymywanej w odwodzie. Samuel Maskie-
wicz, towarzysz z rotty księcia Poryckiego, pędząc w szeregu,
pozostawia innym, »kto patrzy jeno«, mówić dowodnie, bo
sam też »swoją gębę oganiał«. To jedno przypominał »do
wierzenia niepodobne, że drugim rotom się trafiło razów ośm
albo dziesięć przyjść do sprawy i potykać się z nieprzyjacie-

lem... I rynsztunku nam ubywało i siły ustawały... konie też już na pół zemdlone mając, bo od świtania... aż pod obiad, godzin 5 pewno, niemi bez przestanku czyniąc, już i siły z ochotą zegnali nad naturę ludzką robić... zwłaszcza żeśmy i kopij wszystkich już postradali... a te są usarzowi bardzo potrzebne i tamtemu nieprzyjacielowi straszne... Przecię... do sprawy wołają, a ono bez sił i rynsztunku. Próżno, a zwłaszcza rotmistrzów i półkowników żadnego nie widać. Przychodzim jednak do sprawy, ale nam nie sporo; mieszamy się w odmęcie«. Zdawało mu się, że hetman, bacząc z góry, jak nasi, wpadłszy niby w otchłań piekielną, długo skrywali się w gęstych masach nieprzyjaciela, zaledwo kiedy ukazywali się ze sztandarem i znowu byli wołani do sprawy — zwątpił i »jako drugi Jozue, ręce do góry trzymając, po wszystkim czas o zwycięstwo prosił«. Wedle tej relacyi zwycięstwo wynikło niespodzianie stąd, że podczas ataku rajtarów niemieckich, gdy pierwsza ich linia wystrzeliła i zawróciła w tył dla nabijania pistoletów, usarze skoczyli do nich z koncerzami i szablami, oni zaś pierzchnęli.

Spokojniej zdaje sprawę Żółkiewski »o potrzebie Kłuszyńskiej« przed królem w liście, pisany nazajutrz, i przed czytelnikiem w »Progresie wojny moskiewskiej«, pisany po powrocie do domu, po zebraniu dokładniejszych wiadomości od Dymitra Szujskiego i od innych jeńców. Ponawiane szarże usaryi są wzmiankowane pod nazwą »naszych wypadających onemi dziurami i odwracających«. Ale oko hetmańskie dostrzegło, że ich »psowała bardzo« piechota niemiecka, którą Pontus de la Gardie postawił przy płocie; że »trwała długo bitwa... ancipite Marte, najmniej trzy godziny (co dzisiejszego wieku dziw jest, bo się bitwy impetem tylko odprawują), bo i nasi i oni, zwłaszcza cudzoziemcy, poprawowali się«, aż przyszły falkoneciki z trochę piechoty — ze sto mojej i pana starosty chmielnickiego (Strusia)«. Zaraz »dogodzili potrzebie« puszkarze kilku celnymi wystrzałami i piechota »ochroстана, w wielu potrzebach bywała«, skoczywszy do Niemców tak »ochotnie«, że ci, wystrzeliwszy raz, jęli uciekać od płotu do poblizkiego lasu. Moskwicini już przedtem pierzchnęli, bo nie strzymali razu«, ale walczyli Francuzi, »zbrojni dosyć dobrze, jako się godzi ludziom rycerskim«, i Anglicy jezdni. Na nich to ude-

rzyły skupione kilka rot usarskich »kopijmi, kto jeszcze miał, pałaszami, koncerzami«; przemogły ich i popędziły przez ich obóz własny, bijąc, siekąc. Wtedy uciekli Pontus i Horn; uciekli też Golicyn i inni wojewodowie moskiewscy oprócz Dymitra Szujskiego, który schronił się w swoim naprędce ufortyfikowanym horodku. Musier de la Ville, zachorowawszy, został był w Pohorełoj. Na polu pod lasem stało jeszcze ze 3.000 cudzoziemców z 11 działami, ale bez starszyny, i trochę Moskwy przy Szujskim w wiosce »obostrożonej«. Pan hetman rozmyślał, jakoby ich z tego fortelu ruszyć: zaczął szykować do natarcia wracające z pogoni rotę. Wtem cudzoziemcy zażądali kapitulacyi. Przybiegali po dwóch, po trzech, machali kapeluszami. Podczas układów przybiegli z powrotem książe Golicyn i Miezieckij, jenerałowie de la Gardie, Horn, lecz daremnie usiłowali powstrzymać żołnierzy od poddania się: wszyscy przysięgli podaniem ręki od kapitanów, a potem i pismem utwierdzili, że nigdy w Moskwie przeciwko królowi polskiemu służyć nie mają, wielu zaś oświadczyło chęć przyjęcia służby u niego. Jakoż przyszedli do obozu polskiego wszyscy Francuzi, Niemcy, Anglicy, Szkotowie, Hiszpanie; wolno odeszli ku Nowogrodowi Wielkiemu de la Gardie i Horn ze stu kilkudziesięciu Szwedami i Finlandczykami. Dymitr Szujskij, nie czekając końca układów, jął wielkim gwałtem uciekać z swymi ludźmi i z Golicynem; w bagnie postradał konia i obuwie; przybiegł do monasteru boso na lichej chłopskiej szkapinie. A Polacy i cudzoziemcy splądrowali jego obóz, znaleźli jego buławę, szablę, szyszak, zaprzężoną karetę, chorągwi sztandarowych kilkadziesiąt i najprzedniejszą jego samego adamaszkową ze złotem, sukien i soboli na 20.000 rubli, przywiezionych na zapłatę, ale nie wydanych jeszcze żołnierzom cudzoziemskim przez djaka rozradnego Jakowa Dienudowa, kubki, czary srebrne, wozów, kolasy »ledwie nie więcej, niżli nas«.

Wśród dalszych, mniej ważnych szczegółów doczytujemy się notatki: »pan hetman obawiając się, żeby co niebezpiecznego na obóz od Wołujewa w niebytności jego nie padło, kwapił się i tegoż dnia zaraz do obozu się wrócił«. Bagatela! Marsz 4-milowy, mijając z trudnością naładowane łupami i zawieźle »w onym złym lesie« kolasy, na koniach, które były

»zemdlone« jeszcze przed pogonią! Toć my przynajmniej winniśmy zwrócić uwagę, że wódz okazał najwyższą miarę energii, a wojsko zadziwiająco sprawność. Od Maskiewicza dowiadujemy się jeszcze, że na poboju było odprawiona msza z śpiewaniem »Te Deum laudamus«; że pan hetman kazał zwłóczyć do kupy trupy i towarzyszków wziąć z sobą, a pachołków tam pogrześć; że postrzelanych, rannych zabrał na noszach między dwoma końmi (kilku do karety swojej); że ruszyli mało co koniom wytchnąwszy, a nie najmniej nie jedząc; że o zachodzie słońca byli na miejscu, w obozie swoim pod Carowem Zajmiszczem. Nazajutrz Żółkiewski napisał bardzo skromne doniesienie do »Najjaśniejszego miłościwego Pana... krótko opuszczając siła« i nie chcąc »utęsknić go czytaniem długiego listu«. Szczegóły miał podać Domaracki w liście, adresowanym do podkomorzego koronnego. Chwalił wojska Jego Królewskiej Mości, że »sobie mężnie, jako się godzi cnym rycerskim ludziom, poczynali przy tej służbie«; wierzył widocznie i teraz, że Bóg pokazuje swą łaskę nad królem Jmcią cudownie, bynajmniej sobie, swojej dzielności nie przypisując tego cudownego zwycięstwa.

Cudowne też korzyści umiał Żółkiewski osiągać w następstwie. Wołujewowi, który nie dawał wiary wołaniom z szanów, ukazano moskiewskie chorągwie i jeńców, i pozwolono posłać kogokolwiek na oględziny pola bitwy. Ostatecznym dla niego dowodem stało się przyjście do obozu polskiego cudzoziemców, znanych mu dobrze z dawniejszych wspólnych wypraw przeciwko Polakom. Przekonany, ale nie przerażony, waleczny wojewoda prosił »o rozmowę«. Przy układaniu warunków kapitulacji, odstępując sprawy cara Wasyla Szujskiego, obwarowywał z patryotyczną troskliwością nietykalność granic państwa moskiewskiego oraz majątków i osób płci obojej, niepodległość i samodzielność rządu dawnego pod berłem nowego cara Władysława Żygimontowicza; zamawiał nadto pomoc Polaków przeciwko szalbierzowi, mieniącemu się carewiczem Dymitrem. Hetman nie był mocen rozstrzygać spraw tego rodzaju; okazał się wprawdzie bardzo łatwym do porozumienia, bo pozwolił na zredagowanie kapitulacji w formie zbliżonej do traktatu międzynarodowego, na zakaz budowania kościołów »rzymskich« w pań-

stwie moskiewskiem, na zobowiązanie, że król Zygmunt »pójdzie precz ze wszystkimi ludźmi wojskowymi polskimi i litewskimi« z pod Smoleńska, skoro to miasto uderzy czołem najjaśniejszemu królewiczowi Władysławowi Żygimuntowiczowi: ale po zatwierdzeniu posłał ten akt do króla pod Smoleńsk i wyprawił tam osobiście kniazia Fedora Jeleckiego, znaczniejszego rodem i wyższego rangą, lubo pośledniejszego zdolnościami od Wołujewa, pierwszego wojewodę (9 lipca). Tymczasem jednak realną korzyścią było nabycie »horodka« bardzo dobrze ufortyfikowanego, którego dobywanie nie obeśzłoby się »bez znacznego szwanku«, i poddanie wojska, które liczniejszym było od polskiego. Wołujew odtąd znajdował się przy boku Żółkiewskiego i świadczył mu gorliwe a szczere posługi.

Pomiędzy motywami do zawarcia kapitulacji zwracamy uwagę na zamiar niezwłocznego marszu pod Moskwę, żeby »w świeżym strachu na Szujskiego (cara Wasila) nastąpić i nie dać mu się rekolligować«. Wszystko też układało się pomyślnie do tego zamiaru. Siła bojowa zwiększyła się o 3.000 cudzoziemców, przyjętych do służby ostatecznie, po odesłaniu z paszportami tych, którzy chcieli wrócić do swoich krajów przez Polskę. Możajszczanie przysłali oświadczenie poddaństwa hetmanowi imieniem swem i kilku zamków: Borysowa, Werei, Ruzy, bo tak im poradził sam Dymitr Szujskij, uciekając z pod Kłuszyna do Moskwy. Sprowadzeni przez cara Tatarzy z pod hana krymskiego, murzowie Baterby i Kantymir, nie śmieli potkać się z zwycięskim hetmanem, lecz wrócili za Okę, a potem, nabrawszy łupów, wyszli całkiem z granic moskiewskich. Szalbierz, przybywszy pod stolicę z 6 tysiącami Polaków Sapiehy, zgłosił się do układów, których Żółkiewski rozpoczynać nie chciał i poselstwo jego odesłał do króla. Nareszcie przybywały poselstwa z Moskwy od dworzan, dzieci bojarskich i służących ludzi różnych miast, którzy chcieli służyć najj. królewiczowi Władysławowi.

Wśród okoliczności tak pomyślnych dla wykonania szybkiego marszu, czyż nie jest dziwnem, że Żółkiewski posuwał się ku stolicy bardzo powolnie: do Możajska przyszedł 12 lipca i zatrzymał się tu przez parę tygodni; 27-go zatoczył obóz na łąkach Choroszowskich o milę od Moskwy

i tegoż dnia car Wasil Szujskij został zmuszony przez Lapunowa do złożenia berła, a 29-go postrzyżony na mnicha w monasterze Czudowym. Zawiadomiony o tem d. 1 sierpnia (22 lipca według starego kalendarza) Żółkiewski odpowiedział adresowaną do T. Mstisławskiego »hramotą«, w której wyrażał swoją obawę o los uwięzionego cara razem z braćmi dwoma i zalecał bojarom, dyakom i wszelkim urzędnikom państwa moskiewskiego, aby książąt Szujskich, jako mężów zacnych, członków zasłużonego rodu, ochraniali, nie pozwalając żadnego targnięcia się na ich życie i zdrowie, nie dopuszczając żadnego gwałtu, ucisku, swawoli. Dodawał przytem, że »najj. Pan Król Jmć z synem swoim królewiczem Jmcią tak samo wszystkich was wielkich bojar, gdy będziecie służyć gospodarom wiernie i szczerze, gotów jest zachować we wszystkiej czci i ufności, i wszelką pańską łaskę wam świadczyć«. Jestto bardzo ogólnikowe, dwuznaczne, niedostateczne oświadczenie wobec tak stanowczego czynu, spełnionego w Moskwie, a szczególnie wobec otrzymanego poprzednio, przed 11 dniami pisma Smoleńszczan z żądaniem, aby Władysław przechrzczył się na ich »chrześcijańską wiarę«. Wyjaśniła się później przyczyna zwłoki i niedomawiań: oto, Żółkiewski nie otrzymał od Zygmunta III »nauki« czyli instrukcyi politycznej, chociaż ponawiał swoją prośbę po razy kilka, donosząc o zachodzących wypadkach i o żądaniach moskiewskich.

Ale mnożyły się zawikłania i »rzeczy były nagłe«; musiał więc odważyć się na działanie podług własnego zdania. Przyszedł 3 sierpnia pod Moskwę, na »Dziewicze Pole«, kiedy drogami sierpuchowską i kołomieńską zbliżały się wojska szalbierza, podpalając wioski i slobody podmiejskie. Na spotkanie Żółkiewskiego wyjechało 4-ch przedniejszych bojarów z dwoma dyakami dumy bojarskiej; zaprosili go do namiotu i oświadczyli imieniem wszystkich »czynów« czyli stanów, że życzą sobie panowania królewicza Władysława pod warunkiem wszakże, aby hetman przysięgą zapewnił dotrzymanie artykułów, które dyak odczytał z wielkiego zwitku. »A było w tym zwitku o przechrzczeniu się królewicza na ruską wiarę i innych nie mało absurdów«. Żółkiewski nic nie odrzucał, nie chcąc ich zrażać; oni też nie mogli długo rozprawiać na tem posiedzeniu, ponieważ wszczęła się już bitwa z wojskami szal-

hierza. Nie przyszło tedy wówczas i przez trzy tygodnie jeszcze do stanowczych zobowiązań. Żółkiewski zwłóczył, ile mógł, wyglądając wciąż nauki od króla i towarzyszących mu senatorów. Dopiero 26 sierpnia, zwoławszy swoich pólkowników i rotmistrzów, zapytał ich: czy chcieliby trwać tu przez zimę, może bez łożdu, żeby »na pożyteczniejsze kondycje ten naród przycisnąć?« Odpowiedzieli przecząco i radzili, aby hetman »Rzpltej w wojnę długą nie zawodził, a kończył i zawierał rzeczy«. Nazajutrz przeto 27-go sierpnia Żółkiewski zjechał się z bojarami w polu, na połowie drogi pomiędzy obozem a miastem, i zawarł ugodę na podstawie pisma, danego Sałtykowowi pod Smoleńskiem przez króla, inne zaś tem pismem nie objęte artykuły pozostawił do decyzji sejmowej. Gdy położono podpisy na akcie ugody, rozbito zaraz dwa bogate namioty, ustawiono w nich ołtarze i rozpoczął się akt zaprzysiężenia umowy. W jednym namiocie przysięgę po katolicu wykonał Żółkiewski »z pólkownikami, z rotmistrzami i in-szemi przedniejszemi osobami z wojska«, w drugim patriarchy Hermogenes podawał do całowania krzyż duchowieństwu, bojarom, i ludziom wszelkiego stanu na znak wiernego poddaństwa wielkiemu hosudarowi Władysławowi Żygimuntowiczowi, królewicowi polskiemu, jako wielkiemu kniaziowi i carowi tak Moskwy, jak całej Rusi szczęśliwie obranemu. Poły namiotów były podniesione: więc widzieć tę ceremonię mogły wojska, uszykowane z obu stron pod rozwiniętymi chorągwiemi, i tłumy ludu. W tym dniu wykonało przysięgę około 10.000 osób; następnie zaprzysięgano codziennie, oprócz niedziel i świąt uroczystych, w ciągu 7 tygodni po 8, 10 do 12-tu tysięcy — więcej niż trzykroć sto tysięcy w samej stolicy«, a bojarowie, rozesłani do wszystkich zamków i prowincyj, wykonywali tę samą czynność na całym obszarze państwa, oprócz Nowogrodu Wielkiego, zajętego przez Szwedów, i Smoleńska, jeszcze nie zdobytego.

Tak więc Żółkiewski dał początek sprawie niezmiernej doniosłości dla przyszłych losów Carstwa Moskiewskiego i Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej, a nawet i świata cywilizowanego. On przeczuł i zrozumiał znaczenie tej chwili dziejowej dzięki swemu wykształceniu historycznemu, które ujawniło się

już dawniej wśród zaleceń, udzielonych synowi w testamencie z d. 12 stycznia 1606 r.: »Historyki koniecznie czytaj; miałem i sam niemałą wiadomość historyi i w biegu spraw siłam się tem ratować, żem przeszłych wieków sprawy wiedział«. Obrął też uitorowaną w dziejach narodowych drogę — unii jagiellońskich.

Atoli wśród rozpoczętego dzieła, 29 sierpnia (»we dwa dni po zawarciu wszystkich rzeczy«) otrzymał od Zygmunta III tak długo oczekiwaną naukę: »zaciągnąć panowanie na samego króla Jmci, nie na królewicza«, musiałby zatem zmienić rotę przysięgi i zerwać uroczystą ugodę, zastępując imię »szczęśliwie obranego« cara imieniem króla nienawistnem widocznie dla ludu, który garnął się jeszcze do Dymitra-samozwańca, i dla patriarchy Hermogenesa, który doradzał już obiór rodaka, Golicyna lub Romanowa Michała. Żółkiewski zataił odebrany rozkaz i dzieło swoje dalej prowadził wedle własnej myśli. Tego dnia 29-go podejmował bojarów świetnym bankietem; każdego z nich udarował, rozdając im własne i pożyczone od rotmistrzów lub towarzystwa konie, rzędy, szable, roztruchany, czary, nalewki z miednicami; 2-go września był na bankiecie u kniazia Mstisławskiego z swymi oficerami; 5-go łącznie z wojskiem moskiewskiem ruszył przeciwko szalbierzowi. Powitany przez Mstisławskiego i wszystkich półkowników (gołów) tytułem »prawitiela« czyli rejenta, noszonym niegdyś przez Borysa Godunowa, objął dowództwo naczelne. Miał się rozprawić z Sapieżyńcami, którzy nie usłuchali jego wezwania do uległości królowi i Rzpltej. Osadziwszy strażami pilnemi brody i inne miejsca, stanął niespodzianie o świcie nad ich obozem w szyku bojowym; poprzednio jednak obesłał Sapiechę zaproszeniem na poufną rozmowę »żeby dziś koniec był albo na tę, albo na ową stronę«. Zatrwożyli się nieprzygotowani do boju Sapieżyńcy i wysłali Pobiedzińskiego z 5-ciu rotmistrzami do hetmana, prosząc bardzo pokornie, aby nie kazał następować. Więc też nie kazał, a Sapieże, który niebawem przyjechał, oświadczył, że dla ich pana t. j. szalbierza wyjedna u króla i u sejmu nadanie Grodna, albo Sambora za zrzeczenie się pretensyi do tronu carskiego; w razie zaś odrzucenia takiej łaski wojsko sapieżyńskie ma go opuścić. Sapieha zgodził się i podaniem ręki potwierdził żądane

zobowiązanie, a Żółkiewski wrócił do obozu bez przelewu krwi. Szalbierz znajdował się wówczas nie w obozie, lecz w odległym o dwie mile monasterze Uhreskim. Ofiarowanej sobie łaski nie przyjął z poduszczenia Maryny, która »grubo dosyć blekotała: Niech król Jmé ustąpi carowi jmcí Krakowa, a car jmé da królowi Jmci Warszawę«.

Słyszając to, Żółkiewski porozumiał się z dumnymi bojarą, żeby »w nocy obegnać i pojmać tego łotra«. Dla skrócenia drogi bojarowie zaproponowali, aby wojsko polskie przeszło przez miasto Moskwę. Zamiar nie udał się, bo szalbierz, ostrzeżony przez jakiegoś stronnika swego, umknął z Maryną konno do Kaługi: ale Żółkiewski pozyskał wielkie zaufanie i uwielbienie u Moskali tem, że przeprowadził wojsko swoje, nie czyniąc żadnej szkody, nie pozwalając ani jednemu żołnierzowi zsiąść z konia, i wrócił do swego obozu, nie opanowawszy zamków »niemal pustych« w stolicy. Bojarowie z obawy przed niepokojnem a krwiożerczem pospółstwem oddawali się pod jego opiekę: więc przyzwolili sami, aby stolicę obsadził wojskiem swoim. Jakoż wprowadził Żółkiewski cicho »ze zwiniętymi chorągwiami d. 9 października rotę Aleksandra Zborowskiego do Kitajrodu, Kazanowskiego i Wajhera do Biełgorodu; sam z Gosiewskim stanął w Kremlinie. Niemców przebrakowawszy, zostawił tylko 800 — resztę odprawił. Żołnierze byli rozmieszczani kupami w osobnych dworach »iżby na wszelki przypadek jedni drugim mogli być pomocni«. Ale zalecono im surowo, żeby zaczepki z Moskalami nie czynili, gdyż podlegać będą sądowi, złożonemu z równej liczby Moskali i Polaków. Wyrokiem takiego sądu jeden Polak został skazany na knutowanie za zgwałcenie dziewczyny, drugi na ucięcie ręki i spalanie żywcem za to, że strzelił do obrazu N. Maryi Panny. »Bojarowie i pospółstwo, wiadomi będąc narodu naszego swowoleństwa, dziwowali się i chwalili, że tak spokojnie, bez wszelakiej krzywdy... żyliśmy«. Otwarły się gościńce od Wołohdy, od Jarosławia i skąd inąd; od Kołomny statki ze zbożem przy płynęły; przy obfitości można było kupić, czego potrzeba, po cenach umiarkowanych. Zgodzili się też bojarowie, aby wielki urząd gołowy streleckiego był dany Gosiewskiemu, staroście wieliskiemu, a strełcy, zjednani »częstowaniem, datkiem i wszelaką ludzkością«, posłuszni hetmanowi na każde

skinienie, przyjęli chętnie danego im zwierzchnika; przychodzili sami z zapytaniami: czy niema jakich »zmienników« t. j. zdrajców do pojmania? Sapieżyńców tak zręcznie udobruchał, że poszli zdobywać nie Rjazań, lecz ziemię Siewierską; wziął wprawdzie na zapłatę dla nich 10.000 zł. ze skarbu moskiewskiego, ale uwolnił przecie stolicę od ciągłej trwogi, przez nich wzniecanej. Nawet patriarchy Hermogenes, najbardziej Polakom niechętny, jako inowiercom, skłaniał się już do życzliwości dla Żółkiewskiego, który się znosił z nim pierwiej przez obsyłania, potem bywając u niego osobiście. Przyjechali też bojarowie szalbierza z chęcią wykonania przysięgi Władysławowi. Przychodziły doniesienia o wykonaniu takiejże przysięgi z Kołomny, Sierpuchowa, Tuły, Perejasława Rezańskiego, Niższego Nowogrodu, Wielkiego Nowogrodu, Białozierska, Ustiuga, z całego traktu ku portowi archangielskiemu, aż ku morzu Lodowatemu. Żółkiewski, mieszkając w teremie Borysa Godunowa (dziś w tem miejscu jest »Orużejnaja Pałata« czyli Zbrojownia) i mając jego tytuł z czasów Fedora Iwanowicza, władał i rządził całym prawie państwem moskiewskim.

Ale nie nosił korony, nie miał w żyłach swoich krwi dynastycznej: był tylko szlachcicem polskim doskonałym, wzorowym, nasiąkniętym do głębi duszy zasadami wolności, ale też przejętym czcią dla majestatu królewskiego. Jeśli nie wykonał od razu fatalnej »nauki« Zygmunta III-go, to zażądał niezwłocznie od bojarów moskiewskich, aby wyprawili do niego poselstwo i tego dokazał, że wyprawieni zostali książę Golicyn z metropolitą rostowskim Filaretem, ojcem Michała Romanowa, nieletniego jeszcze. Miał na celu odesłanie do obozu polskiego pod Smoleńskiem dwu zaleconych przez patriarchę kandydatów do tronu. Wyjechali oni 11-go września; pod Smoleńskiem stanęli 17 października i pierwsze posłuchanie u króla mieli 20-go t. m. — nie zadawalniające żadnej strony. Potem, gdy posiadanie stolicy przez obsadzenie załogą i komunikacye z obozem smoleńskim przez rozkwaterowanie pólku Strusia w Możajsku, Borysowie i Werei zostało ubezpieczone, Żółkiewski postanowił sam jechać. Postanowienie to zasmuciło Moskali. Około stu przedniejszych bojarów z kniazem Mstisławskim przyszło do niego, żeby prosić o dwie rzeczy: najprzód żeby nie odjeżdżał, jeżeli można, bo »teraz przy obe-

cności twojej żyjemy smirno t. j. spokojnie, zgodnie; za odjazdem twoim obawiamy się, żeby wasi ludzie, jako swawolni, nie uczynili z naszymi ludźmi ssory t. j. zwady; powtóre, jeśli nie może być inaczej, jedno jechać, żeby w dobrym rządzie wojsko swe zostawił. Oni też obiecywali, że ze strony swojej starać się chcą, żeby rzeczy na przyjazd królewicza cało, spokojnie zatrzymali«. Prosili o rychłe zwołanie sejmu, a po sejmie niech król najprędzej przyjedzie z królewiczem Władysławem »hosudarem naszym« i do jego lat dojrzałych niech państwo sprawuje. Żółkiewski tłumaczył potrzebę swego odjazdu, nie wymieniając przyczyny głównej, którą »w wielkiej tajemnicy u siebie miał«, i pocieszył ich obietnicą powrotu. Wyjeżdżającego odprowadzali na milę dobrą, a czerń, póki przez miasto jechał, zabiegała mu drogę po ulicach, żegnając i błogosławiąc.

Wjechał Żółkiewski do obozu królewskiego 10 grudnia 1610 r. okazał, bo prowadził zdetronizowanego cara Wasila IV Szujskiego z dwoma jego braćmi. Na prywatnej audyencji usprawiedliwił postępowanie swoje, wielorakimi argumentami dowodził niemożliwości polityki zdobywczej, a korzyści dla Rzpltej i dla samego króla z przyjęcia »tej kondycyi, którą Pan Bóg podawał«; sięgał do wspomnień historycznych, przepowiadał połączenie z Moskwą z biegiem czasu, bo »160 lat minęło od unii króla Jagiełła, niżli wielkie księstwo Litewskie do tej, jaka teraz jest, spólności z Koroną przyszło... lecz zawarte były uszy króla Jmci pana hetmanowym perswazyom«.

Nie będziemy dociekali, dla czego Jego Królewska Mość ogłuchł na głos najmędrszego syna Polski i najszlachetniejszego jej bohatera, czy pod wpływem braci Potockich, Jana wwdy braclawskiego, i Stefana, komornego dworzanina, czy przez osobisty wstręt do wszelkiej wyższości po nad poziom swojego ciasnego umysłu: dość wiedzieć, że w tej epokowej chwili zwichnął i zaprzepacił nadzwyczajnie przyjazny stosunek Moskali do Polaków, zniweczył objawiający się żywo wśród bojarów pociąg do swobód polskich, stracił Polskę z przodowniczego stanowiska w Europie wschodniej, jak tylko bowiem gruchnęła wieść o wymaganem od posłów poddaniu Smoleńska na imię Zygmunta i o szturmie, przypuszczonym w grudniu, wnet zaczęły się zaburzenia i wybuchła przepo-

wiadana przez Mstisławskiego »ssora« pomiędzy »naszymi i waszymi« ludźmi. Prokop Lapunow, wojewoda bogatej prowincji Riazańskiej, dotychczas wierny i gorliwy poddany Władysława, powoływał teraz gorącymi odezwaniami nie tylko Rjazań, ale też inne wszystkie ziemie na wyprawę przeciwko Polakom; Gosiewski słysząc o zbliżaniu się ogromnych wojsk ziemskich Lapunowa, Litwina Mosalskiego, Repnina, Izmajłowa, Prosowieckiego etc. wyprowadził swoje szczupłe roty do boju w wielką środę (30 marca) 1611 r., spalił Kitajgorod i Bielgorod dla zabezpieczenia Kremlina, stoczył walkę uliczną, z której wywiązała się rzeź wielka »sądnemu dniowi coś podobnego« przy takiej gęstwie ludzi, niewiast, dzieci; 40.000 kramów w dworze gościnnym zrabowano. Maskiewicz, opisawszy trzy zamki i miasto samo »bardzo gęsto i wysoko nasiadłe«, baszty, bramy »kształtnie bardzo ubudowane«, cerkwie murowane i drewniane bardzo gęste, konkluduje z niesmakiem: »A przecie my to wszystko we trzech dniach w popiół obrócili, tak wielkie ozdoby miasta tego«.

Żółkiewski, nielitościwie skompromitowany wobec narodu moskiewskiego, nie powrócił już do »stolicy«; przebywał jeszcze do 11 kwietnia 1611 r. w obozie, ale »jako próżnujący członek na ciele«, nie wdając się w rządy i w żadną rzecz. Król Jmć zatem, za zdaniem panów senatorów, odesłał go na Ukrainę do powszedniej roboty hetmanów polnych

c) Zygmunt III pozostawał wciąż pod Smoleńskiem, uwierzywszy doradcom swoim, że należy domagać się poddania miasta na jego imię dla sławy, dla godności majestatu monarszego. Nie zważał na bieg wypadków, mianowicie na zniknięcie szalbierza, który został zamordowany przez dowódcę przybocznych Tatarów, Urusowa (d. 11 grudnia 1610 r.) i na wzniesane przeciwko Polakom powstania. Podsycił żar wybuchającej nienawiści i zemsty za swawole żołnierzy polskich uwięzieniem posłów szanownych, Filareta i Golicyna (4 kwietnia 1611 r.) oraz odrzucaniem coraz pokorniejszych oświadczeń walecznego, ale znękanego epidemiczną śmiertelnością Szeina. Pozostawało ostatecznie tylko zdobywanie twierdzy siłą, która jednak nie była ani dość potężną ani umiejętną. Zaufany kierownik oblężenia Jan Potocki w wda braclawski, zdaniem Żółkiewskiego, miał doświadczenie w bitwach polo-

wych, ale nie znał się na fortyfikacjach, prowadził podkopy, nie zważając na »słuchy ziemne«, którymi otoczony był mur forteczny; ustawiał baterie w miejscach niewłaściwych; piechotę, której niewiele było, nędził częstymi wartami; lekceważył nieprzyjaciela, nazywał Smoleńsk kurnikiem, łatwym do zdobycia i urządził kilka szturmów nieudatnych z dużymi stratami w ludziach. W grudniu 1610 roku za wskazówką Moskwicina-dezertera przeprowadzono podkop bardzo głęboko, pod słuchami, i zasadzono minę z kilkadziesiąt centnarów prochu, ale ta mina wyrzuciła różwalony już od armat mur, nie naruszając wału, usypanego poza murem, więc nie otworzyła przystępu do zamku; i tak wielka nadzieja spełzała na niczem. Żółkiewskiego przestrogom i radom Zygmunt nie wierzył, a po jego odejździe i po śmierci Jana Potockiego (25 kwietnia 1611), poruczył władzę nad wojskiem oblężniczemu Jakóbowi Potockiemu, kasztelanowi kamienieckiemu, kazał mu przygotować drabiny i wszystko co potrzeba do szturm, który miał być przypuszczony z czterech stron.

Lepiej, niż te przygotowania, usłużyła Zygmuntowi grasująca w Smoleńsku zaraza. Przerzedziła się straż na blankach »przez niedostatek ludzi«. Puciekąo wielu, wyskakując oknami, spuszczać się z murów. Szejn powiadał, że w końcu pozostało mu niespełna 200 człeka, zdatnych do obrony, a jednak chciał walczyć do upadłego, wspominając ojca swego, który niegdyś (w 1579 r.) wstąpił się przy obronie Sokoła. Ale bezsilnem stało się męstwo jego. Przed świtem 13 czerwca 1611 r. od strony wschodniej, od Duchowskiego monasteru, poniżej bramy Abramowskiej po drabinie wleźli żołnierze i sam Jakób Potocki na mur niepostrzeżeni; zaczęli się rozchodzić na prawo i lewo; uciekła przed nimi nieliczna straż bramy. Stefan Potocki, starosta feliński, jednocześnie wchodził »do dziury« wybitej przez artylerję. Niemiecka piechota, 600 głów licząca, wlaźła na ścianę od strony południowo-zachodniej, gdzie był obóz królewski; sptkał ją Szejn wystrzałami, lecz strwożył się, usłyszawszy hałas pierwszej kolumny. Wtem wybuchły prochy, podsadzone przez Nowodworskiego, kawalera maltańskiego, w ściekach koło bramy Kryłosowskiej i przez ogromny wyłom wkroczyły rotę Drohostajskiego, marszałka Wiel-

kiego Księstwa Litewskiego. Ogień doszedł do prochowni fortecznej; nastąpił straszny wybuch, wyleciała w powietrze połowa wielkiej cerkwi arcybiskupiej z ludźmi, którzy się w niej schronili. Powiadano, że sami ten wybuch spowodowali, jak Saguntyńczykowie. Szein zamknął się w jednej baszcie, strzelał do Niemców, zabił ich kilkunastu, uległ przecie błaganiom swoich ludzi i kazał wołać o pana kamienieckiego. Ten przybył rychło i osłonił go przed zemstą Niemców.

Zamek wszystek prawie zgorzał; znalazło się jednak jeszcze sporo żywności, żyt, owsów, gęsi, kur, pawiów, kul do statek i dział 300. Największe, burzące król kazał spuścić Dnieprem do Orszy. Wyprawił bankiet dla żołnierzy, rozdał dużo nagród, Jakóba Potockiego zamianował wojewodą braclawskim i zadowolony odjechał do Wilna, a następnie do Warszawy, gdzie miał się zebrać sejm walny w wrześniu ¹⁾.

¹⁾ Nie jest wiadomą data nominacji Żółkiewskiego na hetmana polnego: niema jej w Metryce Koron. Z kombinacji wysnuć można koniec 1589 r., kiedy Zygmunt III wrócił z Rewla i Żółkiewski wyleczył się ze swej rany. Podczas sierpniowego najazdu Tatarów nie widać go w polu, ponieważ Zamoyski nie daje mu żadnych poleceń. Ale mamy dużo listów od d. 2 lutego 1590 r. świadczących, że wówczas był już hetmanem polnym, bo potrafił zatrzymać żołnierzy nieopłaconych, ustraszywszy ich groźbą, że »jeśliby co przypadło od nieprzyjaciela, musiałyby się patrzeć na waszych pocziwościach«. Miał już do służby wywiadowczej jakiegoś Serbina, któremu dawał jurgielt od siebie, zbierał wiadomości o Tatarach, posyłał ostrzeżenia do Wiśniowieckiego, starosty czerkaskiego z propozycją zbierania żołnierzy do kupy, posyłał też Zamoyskiemu »spisek rot«, z któremi wybierał się sam pod Winnicę, a potem ku Krasilowu; nie chciał jednak ruszać wojska wszystkiego, ponieważ nie miał »doskonalej wiadomości o wielkiem wojsku nieprzyjacielskiem, a z sejmiku strzegł się wrzasku«. Widzimy stąd, że jest już wdrożony w obowiązki swego urzędu. Listy jego z lat 1582—1604 znajdują się w Ms. Seweryna Gołębiewskiego, należącym obecnie do dra Józefa Bielińskiego w Warszawie; niektóre zostały wydrukowane z oryginałów, przechowywanych w Bibl. Ord. Zamojskiej przez Xcia Jana Tadeusza Lubomirskiego (bezimiennie) w wydaniu krakowskiem 1868 r. Jeszcze większy poczet znajduje się w wydaniu Aug. Bielowskiego we Lwowie 1861 r. łącznie z materiałem biograficznym, testamentem i »Progresem wojny Moskiewskiej«, najcenniejszym źródłem do kampanii 1609—1611 r. p. t. »Pisma Żółkiewskiego« etc. Powołujemy z tego zbioru str. 166, 168, 170, 174—6, 178, 180, 195, 198—204 i 1—125 passim. Z pamiętników zaleca się bogactwem wiadomości, lubo nie zawsze dokładnymi datami, Samuel Maskiewicz.

d) Sprawę »stołeczną« t. j. walkę z powstańcami moskiewskimi chciał Zygmunt III powierzyć hetmanowi w. lit. Chodkiewiczowi. Nie czekając wszakże na jego przybycie, popłynął Dnieprem do Orszy, a stamtąd, jadąc końmi, spotkał go w 4-ch milach i wziął do swojej karety. Dopytywał się podejrzliwie o stosunki z Januszem Radziwiłłem, dawniejszym rokoszaniec, lecz uspokoił się, słysząc oświadczenia wierności. W Tołoczynie, majątności kanclerza lit. Lwa Sapiehy, spoufalił się nadzwyczajnie z hetmanem: posadził go przy swoim stole, pił jego zdrowie, kazał pić wszystkim dworzanom to zdrowie, sam przypijał do jego żołnierzy i sług; uderzono w trąby, w bębny; okrzyk w izbie; »zaczęła się myśl dobra« t. j. wesołość. Chodkiewicz upił się, zrzucił część ubrania i »w samej delince przyszedłszy do króla«, zagadnął go: »przeczy o mnie suspikował... i choćbym się z podczaszym (J. Radziwiłłem) pojednał, czego nie uczynił, azażbym ja z brzegów przystojności mej występował?« Król zaś na to: »Dzisiaj o tem z tobą nic mówić nie będę, aż jutro i powiem ci nieco, a teraz pij do mnie«. Podał rękę do pocałowania; rzekł, że inaczej trzyma o tamtym, a inaczej o nim, dodając: »wielem ja tobie powinien«. Wreszcie »wsadziwszy szklenicę wina na rękę swą, trzymał, ażem ją wypił«. Chodkiewicz pra-

---

Wilno 1838 r. Miał też dużo dokumentów X. Kaz. Kognowicki autor »Życia Sapiehów« Wilno 1790 r., mianowicie do starosty uświackiego nr. II, 155, 164, 165, 199, 241, dyaryusze i 15 listów. Jemu też wierzymy, określając datę śmierci Sapiehy na 14—15 września 1611 r. przeciwko Maskiewiczowi (s. 63), który podał ją na dzień 8 Julii 1611 r. i Kobierzyckiemu, który przesunął ją na 24 września 1612 r. (s. 446). Obarczył wprawdzie Kognowickiego wydawca lepszego ale krótkiego »dziennika« Aleksander Hirschberg (Polska a Moskwa w XVII w. Lwów 1901 s. 172) ciężkimi zarzutami, lecz on także (s. 325) stwierdza »die 14 Septembris śmierć Piotra Sapiehy« błędnie. Rachunki skarbowe wypłacanych sum żołdu i nagród z ksiąg 10 i 41 oddziału II-go Archiwum Skarbu ogłosił drukiem *Θ. Вержбовскій. Матеріалы къ исторіи Москов. государства въ XVI и XVII в. Выпускъ II Варшава. 1898.* Do poprawienia błędu u Żółkiewskiego w progresie podajemy 13 czerwca, jako datę zdobycia Smoleńska na podstawie zgodnych twierdzeń Piaseckiego, Kobierzyckiego i napisu, wyrytego na medalu pamiątkowym. Obfity materiał jest przerobiony w monografii Kostomarov'a: *Смутное время москов. государства Спб. 1868, 3 t.*

wie nieprzytomny stłukł tę szklenicę o głowę swoją, obłapił króla »w pas, już nie nisko«, zalawszy się łzami, biegał na koniu pod oknem u króla i t. d. Nie pamiętał tego wszystkiego: opisywał żonie (15 lipca) podług opowiadań sług i dworzan, a rozumując na trzeźwo, domyślił się, że pijatyka była urządzona umyślnie, po naradzie tajemnej z Bobołą i podkanclerzym dla wybadania. »Wymacał tedy (król) we mnie, żem nie futrowany sługa jego i dziwnie był kontent, że mię takiego widział«.

Zdawałoby się, że teraz ustali się stosunek wzajemnej ufności i serdeczności. Chodkiewicz jechał z królem do Naczy pod Borysów i otrzymał szerokie pełnomocnictwo, z czego był widocznie zadowolony: »Nazajutrz skończyłem z nim postanowienie... tak mi ukazano i rozkazano, abym, miawszy wszystko w rękę, to czynił, coby z najlepszą sławą moją było: granic, jeśliby sił stosownych nie było, ludźmi tymi jeno broń, a na Smoleńsk oko miał, jakoby w ręce nieprzyjacielskie nie przyszedł. Zostaje tedy wszystko na woli mej i na okazyi, według której sprawować się będę i lubo się z nieprzyjacielem zetrzeć, lubo tam granic około Newła, Toropca broń, lubo gdzie w ziemię moskiewską natrzeć — wszystko mi stanie przed oczy i czynić, co będę mógł, to będę etc. Dzisiaj (28 lipca, do Szklowa) mi od rycerstwa z pod Smoleńska przybiegł Kozak... Wszyscy pod mój regiment idą... Mniemam, że samego kopijnika, oprócz rajtarów, będę miał ze 3.000 a rajtarów 600, piatyhorców 1.000, Lisowski też ze 2.000 następuje ku mnie, niemieckiej piechoty będzie z 1.000 przednie dobrej, oprócz kozactwa, których ja ku sobie nie zaciągam«.

Wszystkie te świetne widoki i rachuby okazały się zawodnemi. Wypadło iść pod Moskwę, ponieważ Gosiewski był obsaczony przez liczne i coraz powiększające się wojska Lapunowa, przez tuszyńskiego niegdyś bojara, kniazia Trubeckiego i przez kozaka Zaruckiego. Jan Sapieha, który 15 marca wyjechał w poselstwie od wojska pod Smoleńsk, a trafił aż do domu, do swej Uświaty, powrócił na żądanie króla, objął ponownie dowództwo nad swemi rotami, przyszedł pod »stolicę« 1 lipca, bił się, widział się z Gosiewskim i Zborowskim, a dowiedziawszy się o panującym już w zamku głodzie, furazował w okolicy Trojeckiej Ławry, Aleksandrowej Słobody

i Perejasławia Zaleskiego, zebrał 9758 wozów żywności i wprowadził je po trzydniowej walce do Kremlu (17 sierp.). Ale znieść obozów oblężniczych nie był w stanie; dopomógł tylko do odzyskania kilku baszt Białogrodu. W pałacu carskim zachorował i zmarł w 42-im roku życia, w nocy z 14 na 15 września 1611 r.

Chodkiewicz dowiedział się o tem w Białej (Biełoj), gdzie formował swoją armię połową maluczką, zaledwo 2.000 żołnierza liczącą. Bo z wojska smoleńskiego przyszedł tylko Stanisław Koniecpolski (późniejszy hetman w. kor.) w 1.300 koni bez piechoty; reszta składała się z wojska inflanckiego, w którym rachunki skarbowe wykazały 11 chorągwi o 1.244 koniach. Pozostający w Smoleńsku Potocki nie kwapił się z posługami buławie litewskiej jako wojewoda z Korony, tudzież jako zdobywca twierdzy jednej, który chciałby przyczynić sobie sławy poratowaniem drugiej. Nie tracąc czasu wszakże, odważny Chodkiewicz stanął pod Moskwą 6 października. Tu zastał żołnierstwo skonfederowane i bezkarnością rozzuchwalone. Chciało opuścić mury, domagało się wypłaty żołdu wedle rachunku moskiewskiego, wyprawiło do króla deputację z oświadczeniem, że służyć będzie nie dłużej, jak do 6 stycznia 1612 r., chociaż bojarowie, dochowujący wiary Władysławowi, dali w zastaw za żołd zaległy 2 korony, berło carskie, siodło Dymitra I i 2 czy 3 rogi jednorożcowe w kosztownych oprawach. Chodkiewicz ledwo uprosił 1.600 żołnierzy ochotników do pozostania na zamku, przyrzekając im dodatkową płacę t. zw. murową za to niby, że na murach trzeba było pełnić służbę pieszo, do której nie zobowiązywał się rycerz przy zaciągu. Niektórzy zostawiali swoją czeladź, bo i na pacholika szło $\frac{3}{4}$ tej płacy (15 zamiast 20 zł.), sami zaś wyszli na włość. Chodkiewicz też »dla snadniejszego wyżywienia zgłodniałych koni« odstąpił od stolicy (10 listopada) w bok mil 18, do Rohaczewa t. j. do Przystani Rohaczewskiej na rzece Siostrze, gdzie i dziś jeszcze odbywa się dowóz produktów, przeznaczonych do spławu na Wołgę. A kupy Sapieżyńców wałęsały się luzem i rabunkami doprowadzały ludność moskiewską do ostatecznego zniecierpliwienia. Chodkiewicz pisał do żony w dzień Nowego roku: »A żołnierz tak bryka, że ja nieraz poduszkę łzami obleję, narzekając na nieszczęście swe«.

W ciągu tego czasu odbył się sejm tryumfalny w Warszawie. Pełen radości był dzień 29 października, kiedy Żółkiewski wprowadził do izby sejmowej na zamku królewskim cara Wasyla IV z dwoma braćmi, sprawcę rzezi moskiewskiej Polaków, i oddawał go Zygmuntowi III »nie jako więźnia, ale jako wzór szczęścia odmiennego«, z niezmiernej potęgi wyzutego, obnażonego, ogołoczonego, łaski JKMcI proszącego i czołem o ziemię bijącego. Jakoż Wasyl dotykał ziemi palcami, które potem całował, Dymitr Szujskij uderzył czołem raz, a najmłodszy Iwan Szuskij trzy razy, płacząc. Mowa hetmana była piękna, porównaniami z historyi ozdobiona; król okazał wspaniałomyślne miłosierdzie nad zwyciężonymi, nie zważając na skargi Mniszcha: ale, jak słusznie zauważył Piasecki, radość owa publiczna tak skaziła rozsądek sejmujących stanów, że na wojnę uchwalono tylko trzy pobory łanowe, z których 200.000 czerwonych złotych odebrał król na pokrycie wyłożonych z własnego skarbu kosztów oblężenia Smoleńska, ostatek zaś przez podskarbiego koronnego St. Warszyckiego został rozdany między tych żołnierzy, co już powrócili do kraju. Nic nie posłano do Moskwy, nie troszcząc się o skonfederowanych tam żołnierzy w mniemaniu, że odbiorą swój żołd z skarbu moskiewskiego.

Upojony wspaniałem widowiskiem, oracyami pochwalnymi, okrzykami tłumów ciekawych, Zygmunt III stał się sam wkrótce »wzorem szczęścia odmiennego«. Bo jednocześnie potęgował się w narodzie moskiewskim ruch patryotyczny pod wpływem listów patryarszych sędziwego Hermogenesa, odez w archimandryty z Ławry Trojeckiej Dyonizjusza i braciszka Palicina, a najbardziej za przykładem Koźmy Minina mieszczanina, który złożył w Izbie ziemskiej Niższego Nowogrodu 100 rubli tj. prawie cały swój kapitał i radził sprzedawać domy, oddawać w zastaw żony i dziatwę na płacę dla żołnierzy (»rattnych ludzi«), żeby »dopomódz państwu moskiewskiemu«. Choć Lapunow zginął pod szablami kozaków Zaruckiego, lecz dowództwa podjął się wojownik większego imienia, kniaź Pożarskij, który walczył do upadłego w d. 19 marca 1611 roku z Polakami podczas pożaru Moskwy. Już tedy w lutym 1612 r. znalazło się wojsko nowe, liczne i dobrze zaopatrzone, bo Minin, obrany starostą ziemskim i podskar bim, płacił po 30 do

50 rubli żołdu, ściągając w podatkach po $\frac{1}{5}$ aż do $\frac{1}{3}$ wartości majątków. Partye »szyszów«, zręcznie posługujące się w ziemi łyżwami, napadały na picowników lub na swawolników polskich; Pożarskij po 4 miesięcznej przygotowawczej pracy w Jarosławlu, posunął się ku stolicy i zatoczył swój oddzielny od kozackiego obóz d. 30 sierpnia.

Czegoż dokazać zdoła zwycięzca z pod Kircholmu? Dokazywał rzeczy nadzwyczajnych, ale »w niedostatku i sam geniusz wojny nic nie poradzi«. Potrafił zatrzymać skonfederowanych żołnierzy na murach do 14 marca w oczekiwaniu królewicza Władysława; potrafił oderwać Sapieżyńców od konfederacji (usaryi koni 427, petyhorca koni 470 i kozaków 43); wszakże 12 maja musiał dać im asekurację w imieniu JKMcI na piśmie, że żołd będzie im policzony od 6 stycznia do 6 lipca i wypłacony na św. Bartłomiej (24 sierpnia). Ale zobowiązań tych nie mógł wykonać, gdy wszystkie przesyłane do króla raporty pozostawały bez skutku, więc ostatecznie na Boże Ciało 21-go czerwca wyszli z państwa moskiewskiego do Polski pierwsi konfederaci pod dowództwem obranego marszałka Józefa Cieklińskiego, zabrawszy zastawne klejnoty carskie (o ile ich nie odebrali szyszowie), a po św. Bartłomieju odeszli też i Sapieżyńcy. Na murach pozostali tylko Sapieżyńcy Brużyły i ochotnicy, lecz oni by się obronić nie zdołali, gdyby nie wszedł do Kremłu Struś.

Ten Struś, starosta chmielnicki, krewny Jakóba Potockiego, przyprowadził z Smoleńska pożądaną i niecierpliwie oczekiwaną przez Chodkiewicza piechotę; przyprowadził też i konnicę, razem 3.000 żołnierza, ale z Chodkiewiczem nie łączył się i pod rozkazy jego się nie poddał nawet podczas wyprawy z Możajska pod Moskwę na Zielone Świątki (10 czerwca). Przyszedł o trzy dni później, stanął oddzielnym obozem i na własną rękę zaproponował Gosiewskiemu, że wnijdzie do Kremliku, ale nie inaczej, jak z władzą komendanta. Gosiewski ustąpił mu dowództwa i odjechał; Chodkiewicz gniewał się, ale cofnąwszy się pod Krajcarowo, starał się o żywność dla tego pyszałka. Doczekawszy się posiłkowych kilku chorągwi i 4-ch tysięcy kozaków, przyszedł znowu pod Moskwę 1 września z 400 wozami prowiantów, lecz zastał siłę nieprzyjacielską, pomnożoną wojskiem Pożarskiego i przystęp uniemożliwiony

przez pobudowane gęsto ostrożki, oraz usypane okopy. Stoczył tego dnia bitwę na Dziewiczem Polu dość pomyślną, nazajutrz przed świtem wysłał Zborowskiego z kilkuset ludźmi pod Kremlin dla oznajmienia załodze o gotowości do boju; 3-go września przeciwko stu tysiącom trzech wodzów moskiewskich rozwinął swoją szczupłą armię. Powierzył prawe skrzydło Stanisławowi Koniecpolskiemu, złożone z kilkuset rot i 4-ch tysięcy kozaków Szatyja, w środku postawił Zborowskiego z jazdą, oraz Niewiarowskiego i Grajewskiego z piechotą; lewe skrzydło, złożone przeważnie z ochotników, sam prowadził. Bitwa była zacięta i długa, ale Struś nie zrobił wycieczki z swą piechotą i znużona konnica nie zdołała obronić wozów przed natarciem Trubeckiego. Jeszcze przez noc następną trzymał Chodkiewicz żołnierza pod bronią, ale nazajutrz oddalił się.

Poszedł na spotkanie króla, który zdecydował się nareszcie zaprowadzić Władysława do Moskwy. Spotkał go w Wiaźmie, prowadzącego tylko dwa regimenty piechoty niemieckiej: Denhofa i Ursenberga, oraz 1.200 jazdy, która w Smoleńsku odmawiała mu służby, ale dogoniła go później pod dowództwem Adama Żółkiewskiego, żeby w niebezpieczeństwie »nie opuścić króla swojego«. Trzeba było spieszyć na poratowanie Kremlina i tego domagał się Chodkiewicz około 2 października, ale Zygmunt III spieszyć się nie lubił. Marsz do Możajska i do Federowska odbywał się tak opieszale, że oblężona w Moskwie polska załoga, pojadłszy koty, szczury, rzemienie, trupy, wycieńczona do ostateczności głodem, poddała się 22-go października na kapitulację, której kozacy Trubeckiego nie dotrzymani i cały pułk Strusia wymordowali. Ocalał tylko Brużyło z swymi żołnierzami, dostawszy się Pożarskiemu. Nie wiedząc o tej katastrofie, Zygmunt z Federowska wysłał tysiąc koni i listy do wodzów moskiewskich, oznajmując o przybyciu swoim i Władysława, lecz ci wysłańcy wrócili bez odpowiedzi i posłuchania.

Panowanie carskie Władysława Żygimuntowicza już się skończyło. Kusić się o stolicę ręką zbrojną było niepodobna, gdy ludzie królewscy, poszukując żywności, napotykali wszędzie nieprzyjaciela i zdobyć nie mogli małego Wołokołamska. Król-tryumfator zraził się nadto zmianami powietrza między najtęższem zimnem a słotnemi deszczami i zabrał się w drogę

powrotną, najuprzykrzeńszą, jak świadczy uczestnik tych utrapień, dziejopis Piasecki. W Moskwie zaś zgromadzenie wszelkich stanów zwane soborem ziemskim d. 24 lutego 1613 roku obrało 15-letniego Michała Fiedorowicza Romanowa, który był synem więzionego w Malborgu posła, metropolity rostowskiego, Filareta, a stał się praszczurem spowinowaconej z Rurykowiczami drugiej dynastii.

Najtrwalszym skutkiem bezładnych ubijatyk była nienawiść narodu moskiewskiego do »Litwy«, do »heretyków« t. j. do łacinników katolików i niewygasająca pamięć przypisywanej im wyłącznie ruiny państwa moskiewskiego (moskowskaja rozrucha, moskowskoje razoreńje), chociaż epidemia samozwańcza zrodziła się nie z »komedyi Plauta lub Terencyusza«, zagranej przez Zygmunta III, mimo przestrogi Zamoyskiego, lecz z zbrodni Iwana Groźnego i Borysa Godunowa, a straty w ludziach i pieniądzach nie mniejsze zapewne poniosła Polska. Bo cała masa żołnierstwa, nie tylko zaciąganego za listami przypowiedniami, ale i wyszłego na własny rachunek kondotyerski, kazała opłacić swoje tak zwane »krwawe zasługi« z skarbów koronnego i litewskiego: Zborowszczycy czyli konfederaci »stołecznic« pod laską Józefa Cieklińskiego usadowili się we Lwowie, Sapieżyńcy pod laską Wacława Pobiedzińskiego w Brześciu Litewskim, wojsko »Inflanckie« w Wilnie, nareszcie »Smoleńszczanie« pod Zbigniewem Silnickim w Bydgoszczy. Żołnierstwo to narachowało sobie należności na kilka milionów i gospodarowało po dobrach stołowych królewskich, biskupich, a czasem i szlacheckich, aż do kwietnia lub maja 1614 roku, gdyż dopiero drugi sejm 1613 r. extraordinaryjny, grudniowy uchwalił dostateczne pobory.

Tymczasem »sobór« moskiewski w marcu 1613 r., wysyłając gońca Aładjina na układy pokojowe, zarządził też wysłanie wojska do ziemi Siewierskiej, żeby odebrać zdobyte przez Sapieżyńców miasta. Aładjin nie okazywał usposobienia pojednawczego; Chodkiewicz widział w nim raczej szpiega, niż gońca, ale, nie mając siły poważnej w rękę, pisał do kancle-rza Lwa Sapiehy d. 14 kwietnia ze swego Bychowa: »Niech senatorowie radzą... słucham rozkazów... czem Smoleńsk osadzić, a Wiaźma na łyeczku, Dorohobuż jeszcze pochylej... położenie haniebne!« Nie otrzymał zadosyć uczynienia tym kwe-

stynom, bo sejm zakończył się bez uchwał podatkowych, po-przestawszy tylko na słownej »asekuracyi żołnierzom«, gdy się spokojnie z kup, albo gromad swych rozjadą, i na asygnacyi Chodkiewiczowi wydanych przez niego własnych pieniędzy 29.320 zł. z reszt poborowych przeszłych W. X. Lit. (Vol. Leg. III, f. 168, 206).

Nie dziw tedy, że 22 maja 1613 r. ze swoich Cimkowicz napisał do Zygmunta III list przepętniony goryczą, że ten sejm skąpstwem swoim naraził »miejsca świeżo objęte na niebezpieczeństwo; że te rzeczy tak żartko objęte, tak mężnie dotrzymywane, po wielkich i krwawych odwagach jednym przeciwnego szczęścia ciosem... tak marnie, tak płocho są rzucone. Podobno pokarał nas Pan Bóg i rzucił na ubocz prawemu rozumowi... żeśmy tak nieopatrznie myśl odciągnęli i umysł od popierania wojny, iż ledwie nie pewniejsza zachodzi Ojczyźnie zguba z pokoju, niż ciężkości z niej (t. j. z wojny) było«. Dobiera przykładów z historyi rzymskiej, wspominając Hannibala, i z polskiej, z wojen krzyżackich. »Toż się z WKMcją teraz, toż i z nami dzieje... Choć ledwie nie wszystka targującemu się żołnierzowi przypisać się może wina, jednak część jej nie mała z nieczułości i omieszkania zostaje przy nas. Mnieć wprawdzie i lata strudzone i zdrowie nadpsowane... w cień pędzą i w pokój cisną. Służyło się dosyć pracowicie WKMc i Rzeczypospolitej od pierwszego młodości mej kwiecica: ostatek, wieku radłym poświęcił sobie. Już też z południa ku wieczorowi skazuje mi kompas (rok 53 życia); długo mię pole, długo zbroja trzymała, czas przy kominie wytechnąć. Swobodnie jednak, jako senator i hetman, wyrzec, choć nie do smaku, i narzekać muszę«. Ostro krytykuje nakaz kończenia wojny moskiewskiej traktatami; ostrzega, że »nieprzyjacieli, ugruntowawszy domowe swe sprawy gnuśnością naszą, albe wet za wet oddać nam, albo odebrać swe z lichwą zechce... Czem Smoleńsk opatrzeć, gdy żołnierz smoleński zszedł na włości? czem najazdy od granic odwrócić? w jakim bezpieczeństwie traktaty zawierać? Jeśli za murami — nie jesto z godnością WKMc i Rzpltej; jeśli w polu — bez ludzi nie można«. Wybucha nawet oburzeniem: »Żakami by takie odprawiać rzeczy, nie mną... Dwoma sty Kamieńskiemu danej piechoty trudno obsadzić smoleńskiego zamku machinę. Niemniej trudno pospolitem ru-

szeniem i uniwersałami ruszyć do zbroi i gotowości szlachty. Piechotę niemiecką, żeś WKMé odstawić rozkazał — przyczyny nie badam«. Przypomina swoje zasługi »i ten siwy włos, który nie z rozkoszy, ani z wczasów domowych prędeż nad lata głowę moją opędził«. Wymawia wprost królowi, że nie bronił jego żądań, rad i osoby. Chce usunąć się: »Ja ani ratować nie mogę, mając bezbronne ramię, ani traktować bez wojska z nieprzyjacielem nie godzi mi się... Lisowski, nowy a niespodziewany sukkolektor mój, tak mniemam, że sejmowej dosyć uczyni dyspozycyi i wygodzi woli WKMci«. Chociaż zakończył nadzieją, że Zygmunt III nie da wysokości majestatu swego i sławie Rzeczypospolitej, na którą wszystka patrzy Europa, »zachodzić w najmniejsze upodlenie« i całował rękę JKMc, pana swego miłościwego, ale gryzącą przecie ironią nacechował wzmiankę o Lisowskim, owym sprawcy buntu żołnierskiego w Inflantach 1606 roku, skazanym wówczas na banicję, obecnie zaś zaszczyconym przez króla obroną Zawołocia.

Latem pojawiły się wojska moskiewskie w Smoleńszczyźnie i Witebszczyźnie, a Chodkiewicz nie mógł wyruszyć ze swych Cimkowicz albo Bychowa w pole. Na obronę Zawołocia król dał Lisowskiemu jakąś dużą sumę, »że większej nie trzeba było na ukrzepienie Wiaźmy, Białej, Smoleńska... Awoż większy miał być respekt tamtego człowieka, który et meritis et conditione daleki odemnie. Na Połock, na Uświat miało być po stu piechoty; wzięto na to pieniądze, a przecię gołe obadwa zamki«. Tak biadał zmartwiony hetman 4 sierpnia, a jeszcze gorsze nowiny adresował do obywatelów mińskich 4 października: że nieopłacona załoga opuściła Wiaźmę i że »przez zdradę niemieckiej piechoty nieprzyjaciel wziął Białę (Bieloj), a niemając liczbę szlachciców do więzienia odesławszy, wszystkie swe wojska pod Smoleńsk obraca... a nasze wyczerpane środki«. Nie dość na tem. Kozactwo, »zszedłszy z Moskwy... depredacją miast JKMc i dóbr szlacheckich nagradzać sobie zamysła, a i na Mińsk przegraża się. Nawet jego w własnej wiosce Chonowie zabrano konie. »Będąc szlachcicem a do tego hetmanem, nie scierpię swej krzywdy« — pisał do Chwastowa, »pułkownika KJM Rycerstwa Zaporoskiego« (7 paźdz.). Naturalnie, na słownych pogroźkach nie można było poprzestać. Wszak wtedy już musiał sfoczyć utarczkę z półkownikiem Starzeń-

skim i wypierać go ku Mohylewu, ale rozprawy stanowczej zaniechał przez ostrożność, jaką musiał zachować, ponieważ zewsząd otaczał go nieprzyjaciel, chłopci zdradzali, Niemcy byli podejrzanego wierności, wojska ubywało. Musiał sprowadzić swoje rotę z Inflant i skierować je na Orszę (2 listop.). Orzeźwił się dopiero, kiedy konwokacja, w Wilnie zebrana, uchwaliła 5 poborów z dóbr królewskich, a 3 pobory z duchownych i szlacheckich (na Litwie tylko, rozumie się). Mógł teraz nowe poczynić zaciągi; pisze też 24 listopada, że mu »rozkazano od panów i braci«, aby strzegł granic i że »z tych żołnierskich rot w Mohylewie, Wiaźmie, Orszy, Połocku stanęła straż niezgorsza, tem mocniejsza, gdy od Mściśławia półki Nalewajkowe zasłaniają«. Ten Nalewajko Andrzej jest wierny kozak; król powinien mu dać donatywę. Inni kozacy źle się sprawują. Topecha Putiwlec, Jacek Miotęłka »i inisi« półkownicy Rycerstwa Zaporoskiego wyrządzali nieznośne szkody, najazdy, krzywdy, wyderki, »nietylko ludziom ubogim, ale też domom szlacheckim nieprzystojnie i rozpustnie«. Chodkiewicz »napominał ich srodze z władzy urzędu swego hetmańskiego«, rozkazując, aby zaraz precz z granic W. Xięstwa Lit. wychodzili (11 grudnia). Potem, »porwawszy 9 chorągwi z kres« (około 13 grudnia), przybiegł do Nowogródka, pogromił Starzeńskiego gromadę, podmykał rotę swoją ku Pińskowi, z których jedna dogoniła sotnię kozacką we wsi »pana Dołmatowej« i zadała jej ciężką porażkę z stratą sotnika, chorążego, sztandaru i kilkudziesiąt szeregowych. Uniwersałem rozkazywał również, żeby wyszli z W. Xięstwa Lit., gdyż w razie nieposłuszeństwa, będą szablą znoszeni.

Wówczas to ugodził weń cios bolesny: śmierć jedynego syna, Hieronima. Z Cimkowicz d. 19 grudnia 1613 r. wydał odezwę do rot wojska inflanckiego: »Dla wielu pilnych y ważnych przyczyn, wszystkie inne odłogiem puściwszy trudności, ciało syna swego do Kretynki zaraz po święciech zaprowadzić y tam je pogrzebsć umyśliłem, nie tylko czyniąc dosyć powinności rodzicielskiej, która chce to mieć po mnie koniecznie, ale też, żeby zemknieniem mar z oczu serce żalosne kiedykolwiek utulić się mogło. A ysz na bliski termin gromiczny, bym naybarzieszy spieszył, przybyć mi trudno będzie, pilnie pro-

szę, abyście WWMM., dawszy miejsce tak słuszney potrzebie mey, pomknąć czasu do trzech niedziel ieszcze raczyli«.

I cóż? Daty następnych listów wskazują, że nie uczynił zadość swej powinności rodzicielskiej i nie puścił odłogiem wszystkich innych trudności. Musiał krążyć pomiędzy Cimkowiczami, Lachowiczami, Kleckiem, Mohylewem, Bychowem z powodu zabawy z kupami swawolnemi. Dziękował szlachcie słonimskiej i wołkowyskiej, że rozgromiła jakieś hultajstwo; groził szablą Topiesze, który zajął Mozyr i inne przystawstwa, wyznaczone rotom inflanckim na leże zimowe. Ciało nieboszczyka Hieronima »wyprawił« i kilka dni tylko »pomieszkał Gromnic«, ale 7 lutego 1614 roku stawił się już w Mohylewie. Nalewajkę wołał 16 lutego do Bychowa po odbiór pieniędzy z przestrogą: »Przyjeżdżajcie we wtorek wieczór lub we środę rano, ale w małej gromadzie, bo was i nas nie jedna rodziła matka, a iż przy mnie różnych ludzi jest niemało«, mogłaby wynikać zwada. Jednakże 12 marca nakazał »półkownikom, setnikom i wszystkiemu Rycerstwu Zaporoskiemu pułku Nalewajkowego« wychodzić zaraz z powiatu mozyrskiego »do domów, na Niż«.

Z nowym rokiem 1614, 2 stycznia, przyszło pisanie JKMci, aby Chodkiewicz zaciągał wojska »na Smoleńsk i obronę granic«. Rzeczywiście, po zdobyciu Białej książ Dymitr Mamstrukowicz Czerkaskij i Trojekurow otrzymali rozkaz od cara oblegać Smoleńsk: więc położyło się obozem o parę wiorst od miasta »potężne wojsko, w koło gródkami i taborem obegnawszy«. Leżało dwa lata, a inne, mniejsze oddziały obracały w popiół »niezliczoną liczbę wsi i miasteczek pogranicznych, poczawszy od Połocka, aż do Homla i wiele ludzi szlacheckich w plon zabrały«. Chodkiewicz zawiadamiał szlachtę, że »mdłym siłom« jego ratować Smoleńska niepodobna (7-go marca). Król przysłał listy przypowiednie na 3.000 żołnierza, ale podskarbi nie dostarczał pieniędzy, bo musiał wypłacać miliony konfederatom. Daremnie tedy posunął się Chodkiewicz do Orszy, ku granicom: »takie go zewsząd objęły trudności, że ...odmieniwszy bieg, do Inflanť necessarily powrócić musiał«. Przez Lachowicze (2 kwietnia), Wilno, Żyźmory przybył do swojej Kretynki (16 maja), zaglądał do Rygi i Carolstadu przez lato, załatwiając zatargi z Szwedami, aż na początku paźdz.

przybył do Wilna na konwokację. Tu otrzymał »prośbę i rozkazanie« od senatorów i posłów zebranych, »aby zaraz biegł do wojska na granice i o zatrzymaniu Smoleńska miał pieczę«. Zaraz też, 13 paźdz. 1614 r. wydał odezwę do Smolan zawiadomieniem, że »na skuteczną zapłatę Waszmościów« uchwalono znaczną sumę pieniędzy, a na żywność Smoleńskowi król wszystkie prowenty dóbr swoich mohilewskich (t. j. ekonomii mohylewskiej) obrócił; że jedna ćwierć żołdu przyznana jest żołnierzom jako donativum i że on sam ze świeżo zaciągniętym żołnierzem »postąpić do nich ma wolę«. 27-go pisał znów do »Rycerstwa w Murze będącego«, że ściąga rotę do Mińska i że »pewną a nieomylną« pod koniec listopada da im odsiecz. Nazajutrz donosił Sapież Aleksandrowi, staroście orszańskiemu, że zaciągnął 1.000 koni kopijnika, 300 koni rajtarów, a na 2.000 piechoty rozdał już pieniądze i sukno; ale na zapłacenie jemu asekuracji nie miał gotowizny: prosił więc o popołgowanie kilku niedziel, »abym jako hetman, nie jako hultaj do wojska przyszedł«.

Nie przyszedł wcale w terminie zapowiedzianym, nie posunął się ku granicy poza Orszę i Kopyś — nie przez niedbalstwo przecież. Wyjeżdżając na sejm do Warszawy, zalecał, aby mu dawano znać o działaniach starosty pernawskiego na Starodub i ku Brańskowi, »nie żałując konia, ani wyrostka«. Ale sejm marcowy 1615 r. rozerwał się i »spetzył bez obrony«. Chodkiewicz mógł tylko pocieszać załogę Smoleńska nadzieją, że konwokacja »potężniej ją wesprzeć ma«. Obronę dzielnie prowadzili: rotmistrz Maxym Wołk, zaszczycony pochwalną konstytucją nobilitacyjną sejmową (V. L. III, f. 314), a potem wwdą smoleński Mikołaj Hlebowicz. Przyszła wiadomość 13 maja 1615 r., że car na miejsce Mastrukowe (Dymitra Mastrukowicza Czerkaskiego) posyła z niemałym wojskiem i z armatą Iwana Olexiejewicza i Surzyna Pilontowego (tj. kniazia Iwana Andrzejewicza Chowańskiego i Mirona Weljaminowa), dając tamtemu naganę, że tak długo leżał w ostrożkach, a nie nie sprawił, straciwszy do 4.000 ludzi na różnych pogromach«. Chodkiewicz pisał, że to go do wojska popędzi; jednakże przyszedł i stanął obozem pod Smoleńskiem dopiero w połowie października 1615 r. razem z komisarzami, umocowanymi do układów. Te szły opornie. Posłowie moskiewscy pragnęli uzy-

skać wyzwolenie Filareta, ojca carskiego z niewoli, ale urażali się na Polaków o to, że nazywali cara »Filaretczykiem«, a Władysław carem; spierali się też o ceremoniał, o pierwszeństwo w zdejmowaniu czapek, o punkt spotkania, deptali na jednym miejscu »jako glinę« i ugody żadnej nie zawarli. Chodkiewicz wspólnie z komisarzami odjechał 11 lutego 1616 roku, zleciwszy »zwierzchność starszeństwa jako nad zamkiem, tak nad żołnierzami wojewodzie Hlebowiczowi i pozostawiając na murach »12-set polnego wojska«.

Jeżeli Polska nie poniosła większych strat z wojny tak słabo popieranej, to się tłumaczy zaburzeniami wewnętrznymi w państwie Moskiewskim, oraz popłochem, szerzonym przez Lisowskiego. Ten pułkownik, zuchwały partyzant, obroniwszy Zawołocie, poszedł do Siewierszczyzny z kupą, liczącą niespełna 5.000 »straceńców« lub elearów, atakował Brańsk, zdobył i spalił Karaczew. Wysłani na niego książę Dymitr Pożarskij i Islenjew, nie mogli zwyciężyć go pod Orłem, on zaś spalił następnie Peremyszl, rzucił się ku Wiaźmie, pobiegł pod Możajsk, potem pod Rzew nad Wołgą, pod Kaszyn, do Uglicza z niedościgłą szybkością. Pożarskij rozchorował się ze znużenia i zaniechał pościgu, a Lisowski zawsze zwycięzki w potyczkach, przemykał się pomiędzy Jarosławlem i Kostromą, pomiędzy Włodzimierzem nad Kłazmą i Muromem, Kołomną nad Oką i Perejaślawiem Rjazańskim, Tulą i Sierpuchowem, dotarł do Aleksina, gdzie stoczył bitwę z Kurakinem i po takiej dwuletniej bieżance okolnej, powrócił na Litwę podczas przygotowań do wyprawy królewicza Władysława. Znać, oświadczył gotowość do nowych przedsięwzięć wojennych, bo Chodkiewicz d. 16 lipca 1616 r. dał testimonium P. Lisowskiemu Aleksandrowi, pułkownikowi JKMc, aby znowu do Moskwy powrócił, »zaciągnąwszy tychże ludzi... ale nie na skarb Rzpltej, tylko jako wolni z dobrowolnej chęci w ziemi nieprzyjacielskiej służący dotąd, póki królewicz JM. do Moskwy nastąpi, którego łasce natenczas będzie należało zasługi ich im nagradzać y służbę przypowiedzieć«. Nie podobała się tak określona służba »na łaskę«. Lisowski pospołu z towarzystwem swoim oświadczył, że przyjmując onej »nie ma woli«. Chodkiewicz wyrzucał mu 4 września, że króla »w omyłkę wprowadził, nie kontentując się »darowizną JKMP. n. M.«, ale 20 pa-

ździernika pisał już list kondolencyjny do Towarzystwa pułku Lisowskiego z powodu śmierci »tak wielkiego y godnego w Rzpltey człowieka«. Żałował go, może i szczerze, jako niezwykłego wojaka, bardzo w owym czasie potrzebnego; towarzystwo zaś jego namawiał do posług. I Lisowczycy pod dowództwem Czaplińskiego poszli nieustraszenie i z niezmiennym sposobem wojowania do Moskwy, zdobywali Mieszczowsk, Kozielsk, zapędzali się pod Astrachań ku morzu Kaspijskiemu, pod Kazań i na północ w krainę morza Lodowatego.

Sejm Warszawski zaczęty d. 26 kwietnia 1616 roku »pozwoił« królewiczowi Jmci Władysławowi »przy prawie jego (do tytułu carskiego) wszelakimi sposoby Rzeczpospolitą od tego (moskiewskiego) nieprzyjaciela za tym zaciągiem uspokoić« (V. L. III, f. 272). Chodkiewicz nie omieszkał zawiadomić o tem »zgodnem zezwoleniu« i uchwalonych poborach Rycerstwa, na Smoleńsku będącego (13 czerwca); ale wiedząc z doświadczenia, iż »rzeczy te tak prędko, jak pragniemy, do skutku przyjść nie mogły«, zalecał cierpliwość w oczekiwaniu. Wojewodzie Hlebowiczowi obiecał, że przysze odsiecz najpóźniej 1 września, a w razie uchybienia terminu, pozwalał mu poddać cały zamek za kapitulacją. Szczęściem Hlebowicz obronił się, a wojewodowie moskiewscy odeszli. Oprócz szczęścia, godną podziwu była waleczność załogi, bo jej liczba »zdadna do obrony«, wynosiła zaledwo około 800 człowieka. Chodkiewicz miał wówczas do swego rozporządzenia tylko półtrzecia tysiąca; z tych 2.100 ludzi dzielił na trzy części (tri partita): jedna musiała przeprowadzać żywność, prochy, sukno, pieniądze, druga była przeznaczona do miasta dla wzmocnienia załogi, z trzecią był wyprawiony referendarz i pisarz lit. Gosiewski pod ostrożek moskiewski, żeby ściągnąć nieprzyjaciela; sam hetman zatrzymywał przy sobie 400 ludzi i, wypłaciwszy żołd z dostarczanych pieniędzy podatkowych, odjechał do swoich Lachowicz. Cieszył się i żołnierzy pocieszał ogłoszeniem, że królewicz przyjedzie. »Wyprawa pełna nadziei, pełna oczekowań«. Tak pisał pod koniec 1616 r. (17 listopada); ale w pół roku później (13 czerwca 1617 r.) siedział jeszcze bezczynny i zgryziony w Lachowiczach; mniemał, że »z przyjazdu królewicza nic tego lata nie będzie«; uskarżał się, że u dworu jest »wzgardzony, karmiony szyderstwami i innymi przysmakami«.

Doczekał się przecież przyjazdu chociaż w jesieni. Władysław długo był zatrzymywany w Lucku i Zbarażu z powodu srożącej się na południu drugiej wojny tureckiej (§ 34). Przed wyruszeniem na wojnę moskiewską, musiał wysłać do Żółkiewskiego 6 chorągwi usarskich, 5 lekkich i 400 ludzi piechoty pod dowództwem Marcina Kazanowskiego, przez co siła jego zmalała do 4-ch chorągwi usarskich, 4-ch lekkich, 2-ch rajtarskich i 2.200 głów piechoty.

Jesienią tedy wyruszył królewicz z władzą komendanta naczelnego wojsk, ale pod opieką Rady wojennej, złożonej z biskupa, 2-ch kasztelanów, 4-ch posłów ziemskich i Lwa Sapiehy. Z liczby tych radców zanotujemy tylko jednego: wojedzica lubelskiego Jakóba Sobieskiego, który był synem znanego z pod Pskowa Marka i ojcem Jana III, króla. Zadaniem ich było pilnować, aby królewicz nie pominął pierwszej sposobności do zawarcia pokoju. Chodkiewicz został powołany do sprawowania urzędu hetmańskiego dopiero około 2-go września. Zatoczywszy obóz pod Dorohobużem, wyrzekął, że nie zasięgano rady od niego, że nie zdano mu liczby i siły wojska: »Właśnie jakoby Gregoryanka do szkoły, a nie syna Pańskiego do Moskwy prowadzić miał«. Długo też przebywał tutaj: 16 września oczekiwał jeszcze na piechotę i na armaty, bez czego nie mógł urządzić oblężenia ścisłego. Przytem nie chciał sam używać srogości przeciwko Dorohobużanom »filaretczykom«, działając w imieniu Władysława jako legalnego ich cara. »Mimo uporu głupiego i sromotnego ich łajania, mimo, że we własnych sposobiech znalazłaby się rada, ręki do szabli nie ściągamy... To gra o carstwo«. I obeszło się bez szturm; miasto zostało zajęte na królewicza przez kapitulację d. 11 października. Nie kwapił się hetman z zwinięciem obozu. Na tem samem »stanowisku« zostaje 26 października. Z Wiaźmy listy zaczynają się ledwo od 3 grudnia 1617 r. i ciągną się aż do 14 czerwca 1618 r. Zima była sroga, nawet w marcu, wyżywienie trudne; konie wyzdychały; przyszło na takie czasy, że sam hetman i z czeladzią marł i »zębami dzwonił«. Uskarża się żonie 28 maja, że nie przybyła czeladź, która mogłaby wybawić go »z tego ciężkiego głodu«. Niepokoi go choroba żony; sam też choruje. Ale gdy Wołujew spróbował w świąteczną sobotę przystąpić z tysiącem, czy więcej

ludźmi pod wioską niewymienioną, »przyszło do pracy nam w gonieniu, jemu w uciekaniu; wielu znacznych bojar dostało się w więzienie«. »Konsyliarze« chcą traktować pod stolicą; Chodkiewicz innego był zdania, ponieważ »potęgi nie widział«. Oświadczył się zresztą z posłuszeństwem: »Jesteśmy pod Radą wojenną; idę, gdzie każą«. Oczekiwano tylko na przybycie Marcina Kazanowskiego.

Był to rówiennik prawie i ulubieniec królewicza Władysława, syn podkomorzego dworu jego. Otrzymał dowództwo nad 6-tysięczną dywizją i był wysłany na Siewierszczyznę. Zdobywszy Starodub, przyszedł pod Wiaźmę, ale napuszony sławą zdobywcy i łaską młodego Pana, nie zechciał być podwładnym starego hetmana i oddać mu chorągwi swoich dyspozycyi. Gdy otrąbiono wymarsz z obozu, Chodkiewicz stanął tak, żeby przegłądać wszystkie kolumny w ciągnięciu; spostrzegłszy brak jednej chorągwi w wskazanym przez niego porządku, wstrzymał pochód, zapytał o przyczynę, a jak tylko usłyszał o niesforności Kazanowskiego, poskoczył ku niemu, z tak groźną miną, łając »od matki«, że młodzik począł zmykać ze strachu. Ocalił swą głowę, ale dostał cios w plecy od rzuconej za nim buławy. Jego odosobniona dywizya została natychmiast rozdzielona według dyspozycyi hetmańskiej. Stało się to niebawem po dniu 14 czerwca.

Zwiększona, ale niedość potężna armia ruszyła wówczas pod stolicę. Obozowała 18 czerwca nad rzeką Ugrą, 26 lipca pod Borysowem, 19 sierpnia pod Możajskiem, 3 października nad Chimką, a więc stanęła pod murami Moskwy na dawniejszym obozowisku w Tuszynie. Trudności napotykała codzienne. Pisał Chodkiewicz 14 września, że Moskwićni »resztę koni ubiegli i że trzeba będzie żywność wlec wołami ku stolicy na połubach«. Czuł się coraz słabszym: »Do domu myślę ciągle... Co drugi zblednie, ja zczerwienieję; ciężkość wielką w piersiach czuję, stąd mdłości«. Chwilę radosną sprawiło przybycie 20.000 Zaporozców z Kunaszewiczem Sahajdacznym, który, poczyniwszy spustoszenia w Jelcu, Liwnie, Szacku, rozgromił pod samą stolicą pułk strzelców i dowódcę ich Burtulina zwałił z konia uderzeniem po głowie buławą, niedawno od królewicza otrzymaną. Ale szturm, przypuszczony do dwu bram 2-go października, nie udał się. Zdobywanie stolicy siłą okazało się

oczywistem niepodobieństwem. Zbliżał się do końca termin służby dla wojska: więc Rada wojenna myślała już tylko o zawarciu pokoju możliwie najkorzystniejszego. Układy przeprowadzone w Deulinie, w pobliżu Ławry Troicko-Sergiuszowej, doprowadziły nareszcie do zawarcia traktatu d. 11 grudnia 1618 r. Wymiana jeńców odbyła się 1 czerwca st. st. 1619 r.; na rzece Połanówce były wystawione dwa mosty: po jednym przejechał wózkiem metropolita Filaret i przeszli wszyscy Moskwićini; po drugim jednocześnie przeszedł Struś z jeńcami kremlńskimi na brzeg polski. Przez odzyskanie Smoleńska i Siewierszczyzny, W. Xięstwo Litewskie rozszerzyło się niemal do granic Witołdowych, ale zamyślana przez Żółkiewskiego unia z Moskwą stała się niemożliwą na wieki, i przepowiednie Chodkiewicza o pewnym odwecie chwilowo tylko były zahamowane ¹⁾.

¹⁾ List do króla z d. 22 maja 1613 r. u Naruszewicza Hist. J. K. Chodk. Warsz. 1781, t. II, str. 58—69, przedrukowany u Niemcewicza w skróceniu i z mylną datą 1614 r. Korespondencja J. K. Chodk. w Bibl. Ord. Krasińskich wyd. Chomętowski, t. I, str. 81—83, 85, 71. Krajewski, Chronologia k. 34, powołany przez Naruszewicza, wylicza wszystkie rotę wojska smoleńskiego: tylko dwie po 150 koni, Koniępcolskiego i Dorohostajskiego; po 200 Stan. Lubomirskiego, ssty sandec. i rajtarską Seya; po 50 dwie, księcia Koreckiego i Hojskiego; wszystkie inne po 100 koni. Do konfederacji żołnierskich jest »Dyaryusz Komisji Bydgoskiej« 1614 r. wydany przez Wł. Wisłockiego w Ss. r. polon., Kraków 1880, t. V, str. 257—335 i Appendix z zawarciem zapłaty Smoleńszczan 335—339. O Konfederatach »stołecznych« czyli Zborowczykach dużo szczegółów podał Maskiewicz. O dalekich marszach Lisowczyków opowiadał z elokwencją retoryczną ich dowódca późniejszy Stan. Kleczkowski, przytoczony u Niemcewicza III, 605—611. Potwierdza bez retoryki Соловьёвъ Иер. Пощин IX, str. 38, 137. Do przebiegu wojny w latach 1613—1618 służą listy J. K. Chodk. w MS. Czartoryskich 3236 pod numerami: 78—87, 99, 103, 109, 113, 115—117, 121, 140 (?), 141, 154, 156, 157, 163, 166, 168, 169, 171 oraz w dwóch identycznych co do treści kopiaryuszach w Bibl. Ord. Zam. MS. 960, str. 134, 135, 137, 143, 147, 151, 167, 174, 177, 198, 201, 207, 223, 260, 264, 277, 279, 289, 299, 312; MS. 961, str. 57, 59, 77, 78, 134, 135, 143, 147, 177, 198, 223, 260, 265, 269, 277, 280—284. Poprawić należy mylne daty Chomętowskiego w Bibl. Ord. Krasińskich na str. 71, d. 1 stycznia 1611 r. w Rohaczowie zamiast 1612 roku, bo Rohaczów nie znajduje się wśród miejscowości inflanckich, i na str. 94 z Smoleńska ostatniego Nowembra 1611, data niemożliwa wobec przyjścia pod Moskwę 6 października; ma być 1615 r., gdyż wtedy odbywały się układy dyplomatyczne

§ 34. Wojnę turecką (drugą) 1614—1621 sprowadził na Polskę Zygmunt III nieopatrznie sięganiem po Mołdawię. Jeszcze w 1612 r., wśród nieukończonych wojny moskiewskiej, bez wiedzy sejmu, wbrew zdaniu senatorów »zlecił rozkazał JP. Stefanowi Potockiemu, staroście felińskiemu, żeby on z »częścią wojska (zaciężnego)... do Wołoch szedł«, hospodara Tomżę wypędził, a Konstantego Mohiłę »na tem państwie osadził i ukrzepił«. Posłuszny królowi Żółkiewski wydał odpowiednie zarządzenia¹⁾, lecz wyjechać z Żółkwi swojej na początku czerwca nie mógł z powodu choroby oczu, która go tak osłabiła, że o swojej mocy wstać nie miał siły. Potocki wyruszył w sierpniu na czele 2.000 usarzy i 1.000 kozaków śmiało, lecz otoczony przez 30.000 Tatarów nad rzeką Dzieżą przy ujściu jej do Prutu, stracił całe prawie swe wojsko i ujęty żywcem, został odesłany do Carogrodu; z Żółkiewskim wszakże, gdy ten zbliżył się do Dniestru, Tomża, niegdyś żołnierz wojska polskiego, walczyć nie odważył się, lecz pełnomocników swoich wysłał, którzy d. 8 paźdz., zawierając umowę, przyrzekli, że hospodar Jmć »całą wiarę i życzliwość oddawać ma królowi Jmci i Rzpltej tak, jako czynili przeszli gospodarowie«. Młodociany Konstanty Mohiła, spokrewniony z kilku domami polskimi i przez uleganie doradcom Polakom skompromitowany przed sułtanem, już nie żył. Mimo to, książęta Samuel Korecki i Michał Wiśniowiecki przedsięwzięli drugą wyprawę do Mołdawii w listopadzie 1615 r. na własny rachunek, nie pytając podobno króla o rozkazy. Dokazywali cudów waleczności w 15 bitwach, a przypłacili je — Wiśniowiecki życiem, Korecki więzieniem. Oburzył się sułtan Ahmed I, »zajuszyli się poganie«; już rok 1614 stał się epokowym, czyli dniem nieszczęśliwym, jak dzień narodzenia Joba, przeklinanym przez Żółkiewskiego (w mowie sejmowej 1618 r.). »Zaraz w kilkanaście dni przyszedł Mechmet, Podole zniósł«. Wojska Rzpltej jeszcze

---

i rozhowory z posłami moskiewskimi wobec wojsk uszykowanych, jak świadczy list w MS. 961, Bibl. Ord. Zam. na str. 254.

¹⁾ Żółkiewski wydaje zarządzenia d. 25 maja i 4 czerwca 1612 r. (Pisma str. 413, 415), powołując się wyraźnie na wolę i rozkazanie JKMcj, Kobierzycki zaś na str. 645 twierdzi, że wyprawa była podjęta privata auctoritate, contra procerum vota, unico rege dissimulante.

warcholiły w łupieżkich konfederacjach swoich, ale na Ukrainie służyła jakaś garstka; Żółkiewski pobiegł tam i z tym »ostatkiem żołnierstwa« zahamował dalsze zamysły nieprzyjacielskie. Tegoż roku wtargnął znowu Baterbej, lecz został pobity u Sasowego rogu nad Prutem (o 7 godzin drogi od Jass ku półn. wschodowi) przez młodego Tomasza Zamoyskiego, starostę knyszyńskiego.

Wtem przybyło nowe utrapienie: Kozacy rozpoczęli swoje morskie wyprawy na »czółnach«, otoczonych pękami trzciny. W r. 1614 przyплыли do tureckiego portu Synope, gdzie wyrządzili szkody na 40 milionów, oprócz ludzi. Skarcił ich Ali basza, dowódca floty, i zdobycz odebrał pod Oczakowem, wojsko zaś lądowe pod dowództwem beglerbega rumelijskiego przepравиło się przez Dunaj, zmierzając ku Polsce, lecz doszło tylko do Bałakleja i Czartolnej.

W roku 1615 druga wyprawa w 80 czółen jeszcze bardziej pojątrzyła sułtana, gdyż widział z pokoju swego (będąc na polowaniu) dymy dwóch zapalonych portów, Misewny i Archioki (Mesembryi? i Anchielo?); za to han tatarski splądrował Podole i Wołyń w sierpniu. Wzmagał się gniew muzułmanów w 1616 r., gdy Kozacy porazili flotę turecką, spalili Kaffę, nawiedzili Trebizondę. Wojna perska nie pozwalała na wysłanie większych sił: tylko horda wtargnęła na Pokucie, skąd wszakże wyparł ją rychło półkownik Wrzeszcz; Iskender-basza (zwany u nas Skinderbaszą) rozprawił się z Koreckim i Wiśniowieckim w Mołdawii, lecz granicy nie przekroczył, dowiedziawszy się o gotowości bojowej hetmana; Ibrahim basza poszedł na Zaporozże, »zniósł im domki« t. j. kurenie, wziął parę działek i kilkanaście czółen, ale Zaporozcy uszli.

W 1617 r. zemsty za swoje straty poszukiwać Turcy zamierzali na Koronie polskiej. W zapusty gałga krymski wkroczył na Ukrainę i pobił Kozaków, którzy mu drogę zastąpili; Turek Alimandziar-basza przyszedł pod Tehinę, lecz nie poszedł dalej, zasłyszawszy o obecności hetmana w Barze. Nareszcie w wrześniu dotarł do Dniestru Iskender-basza z dużą potęgą: 30.000 Turków, 12.000 Węgrów »dobrych junaków«, 20.000 Tatarów z murzą Kantemirem i 14 tysiącami Wołochów obu, a więc z przeszło 70.000 wojowników. Ponieważ w tym czasie król Władysław wybierał się na wyprawę moskiewską i za-

bierał wszystkie prawie wojska pieniężne, więc hetman Żółkiewski mógł wystąpić tylko z detaszowaną częścią wojska kwarcianego (2 chorągwi jazdy, 400 piechoty) tudzież z pocztami książąt i panów, którzy usłuchali wezwań jego. Nie wymienił on liczby dokładnej w swej mowie sejmowej, ale zaświadczył, że znaczne były te poczty ochotne, że był tego regestr niemały: sładzy trzech książąt Ostrogskich, wojewodów: wołyńskiego (ks. Zasławskiego) i ruskiego (Daniłowicza), kasztelanów: lwowskiego (Marcina Krasickiego) i trockiego (Jana Radziwiłła), oraz Jerzy Radziwiłł, Tyszkiewicz, Tomasz Zamoyski, Krzysztof Sienicki, Marek i Mikołaj Stadniccy »z dobrymi szlacheckimi pocztami« etc. Skoro się to wojsko skupiło w obozie pod miasteczkiem Buszą (przy ujściu Morachwy do Dniestru), Żółkiewski napisał do baszy, że »gotów jest na oboje: i do pokoju i do wojny«. Nie nastąpił wszakże na niego, nie wyszedł z okopów nawet przeciwko wysłanym przez niego Tatarom i nie posłał odsieczy pod Raszków, który został zdobyty i spalony; przyjął zaś chętnie Aliagę, »wielkiego człowieka z niemałym poczem ludzi« przysłanego na układy. Zasięgał zdania senatorów w obecności »wielkiej kupy rycerstwa«, a więc na wzór sejmu z Izbą poselską. »Gdy się wojska z sobą zeszyły i do bitwy prawie się miało... stała się umowa i postanowienie... w obozie nad rzeką Dniestrem przy miasteczku Jarudze« po stronie polskiej, a »na polu przeciwko Podbila« po stronie wołoskiej 23 września 1617 r. Ta umowa stała się przedmiotem uwłaczających sławie Żółkiewskiego zarzutów, które powtórzył z uznaniem dziejopis złośliwy Piasecki (str. 360). Malkontenci ganiłi mianowicie wydanie Chocima, jako dowód zrzeczenia się zwierzchnictwa nad Mołdawią, zaniedbanie obrony Raszkowa i Berszady, ba, nawet pozostawienie księcia Koreckiego w rękach tureckich bez ratunku. Najbardziej zaś gniewali się o to, że Żółkiewski, mając piękne wojsko i dobrze ufortyfikowany obóz, nie pobił Skinder-baszy w bitwie walnej. »Z młodości mojej nie byłem na to skąpy« — odpowiadał sędziwy hetman w Izbie sejmowej i przypomniał swoje czyny pod Rewlem, Carowem Zamieściem, Kłuszynem. Mógł tam ryzykować na ziemi obcej, lecz stojąc pod Buszą na swojej ziemi, byłby sprowadził klęskę na całą Koronę przez utratę wojska tego. Składał oryginały pism, powoływał się na in-

strukcye od króla otrzymane; zapewniał, że nie skompromitował majestatu, gdy zburzenia »palanek« t. j. zamków granicznych odmówił i, że o zagonach Kantymira, puszczonech po zawarciu paktów, dowiedział się zapóźno; więc nie mógł gonić owych Tatarów, którzy w 4 dni przebiegli mil 70 aż ku Żydaczowu. Przytem nie mógł rozdzielać wojska, ponieważ wiódł je przeciw Kozakom, żeby ich zmusić do zaniechania chadzek. Jakoż wymógł na nich zobowiązanie piśmienne d. 28 października w obozie nad rz. Rosią pod Starą Olszanką.

Gdybyż dotrzymali tego zobowiązania! Poszło ich wprawdzie 20.000 na służbę do królewicza Władysława w 1618 r., ale inni puścili się do Turcyi i duże znów poczynili szkody, zdobywając Mangalię, Karaharman, Warnę itd. Więc sułtan upomniał się u króla o satysfakcyę, wojska tureckie posunęły się ku polskiej granicy, Tatarzy puścili zagony na Kałuszę, Stryj, ku Drohobyczy i pomimo wezbrania rzek, bardzo ten tam kraj wywojowali, bo po tej stronie Dniestru nie było wcale wojsk polskich. Jan Zamoyski, waleczny kasztelan chełmski, jadąc ze Lwowa do domu z kilkunastą sług swoich, napotkał ich, bił się mężnie, lecz został zabity; tylko żona z dziećmi, z panienkami zdążyła schronić się do chaszczu w trzcinę i ocalała. Na ratunek biegli Koniecpolski, hetman polny i Jan Żółkiewski, syn hetmana w., ale mieli zaledwo tysiąc ludzi i trudne do przebycia rzeki po drodze (w lipcu). Gotował się do wyruszenia z Kili Iskender-basza, wyszedł też z Krymu żwawo młody, 17-letni gałga Dewlet-Giraj (w wrześniu). Zawiadamiając szlachtę uniwersałami i zabierając nowozaciężnych żołnierzy, stary Żółkiewski poszedł do Baru, »gdyż to miejsce patrzy na cztery szlaki, któremi zwykli wpadać na Koronę«. Zwiódł pomyślną potyczkę z Tatarami, a chcąc stawić czoło Iskenderowi baszy, posunął się ku Dnieprowi. Zatoczył obóz pod Oryninem, który »ma rzekę bardzo ciasną i bystrą«. Gdy przyszedł gałga z 60-tysięczną siłą, hetman wyprowadził swe szczupłe wojsko w pole, nie oddalając się wszakże od taboru i okopów. Lewe skrzydło pod dowództwem kasztelana sandomierskiego doznało potężnego natarcia od Dziurłana, który jednak został odparty i poległ od rusznicy. Rzucali się potem wszyscy Tatarzy hurmem, lecz nie zdołali rozerwać szyków i otoczyć wojska. Odeszli tedy bez zwycię-

stwa, ale jassyru i łupów nabrali. Znowu znaleźli się krytycy, którzy zarzucali Żółkiewskiemu, że był »nieśmiały, w powinności swojej nieczuły i niedbały«. Znowu musiał sędziwy bohater na sejmie 25 stycznia 1619 r. odpierać te zarzuty, ale też prosił króla, aby zwolnił go od dźwigania urzędu zbyt ciężkiego na wiek podeszły, na siły, sterane 44-ma latami służby wojennej. Prosił nawet o pozwolenie na odprawienie tej mowy siedząc, bo »zachorawszy na nogi, tak długo nie mógł stać«. Zygmunt III, który niedawno dodał mu do buławy jeszcze pieczęć kanclerską, teraz dymisyi żądanej nie udzielił i na mowę odpowiedział wyrazami wysokiego uznania dla zasług jego przez usta podkanclerzego. Podobne oświadczenie wypowiedział prymas Gembicki imieniem senatu.

Oprócz takiego zadosyć uczynienia czuł wówczas Żółkiewski zadowolenie z zapewnionego krajowi pokoju. Niedawno właśnie (28 grudnia 1619) pisał do byłego zięcia swego St. Koniecpolskiego: »Alta pax z łaski Bożej na Ukrainie i teraz car tatarski posyła posła... z przyjaźnią do JKMci, byle jeno upominki zwykłe dawane były, co też już i stało się. Odprawion z nimi jechał już pan Oleszko. Cóż tam te rotty na Ukrainie mają czynić? niech raczej idą, gdzie ich Rzplta potrzebuje«. Kazał tedy iść wszystkim rotom na granicę Węgier, skąd wyparto już Lisowczyków. Nie przewidywał, że dotyka czynnika strasznej dla niego samej katastrofy. Lubo mianowany kanclerzem niespodzianie, przez jakiś kaprys monarszy Zygmunta III, nie wywierał przecież wpływu na jego politykę zagraniczną, zawsze usłużną dla Habsburgów. Podkanclerzy Lipski podobno był pierwotnym doradcą w sprawie wysłania Lisowczyków na pomoc Ferdynandowi II, uwikłanemu już w wojnę Trzydziestoletnią katolików z protestantami. Protestant Siedmiogrodzianin Betlen Gabor umyślił poduszczyć przeciwko Zygmuntowi Turcyę, o czem ostrzegł Polaków gospodar mołdawski Gaspar Graziani tajemnie. Tajemnica została wyjawiona w Konstantynopolu i sułtan kazał zdetronizować niewiernego hołdownika, byłego dragomana swojego.

Żółkiewski, powodując się logiką prawego żołnierza, przeczytał za obowiązek sumienia i polityki obronić życzliwego Polsce gospodarza; otrzymał też od króla odpowiednie instrukcje: więc przygotował wyprawę wojenną. Podnieciło go ubli-

żające traktowanie posła królewskiego Otwinowskiego przez wiekiego wezyra, a zapewne też i gorzkie wspomnienie, przecierpianych zarzutów za umowę jaruzką i za ostrożność w obozie orynińskim.

Dnia 3 i 4 1620 r. przeprowiał się przez Dniestr poniżej Podbilego w bród, a 5-go, uszedłszy dwie wielkie mile, zatoczył obóz na ziemi mołdawskiej nad rzeką Kajnarą. Z jakąż siłą? Kobierzycki liczył 6.000, Piasecki 8.800 »oprócz licznej hałastry luźnej, którą pospolicie obozy polskie zagęszczone bywają«. Najdokładniej podane są części składowe w rękopisie, ogłoszonym przez K. Wł. Wójcickiego (Bibl. Staroż. IV, 207):

Ussarzów koni	1500
Lissowczyków koni	1200
Piechoty wszystkiej	2000
Ukraińców z P. Chmielewskim (Chmieleckim)	800
Ukraińców z Tyszkiewiczem	400
Barskich	300
Kozaków pieneznych	1600
Rajtarów koni	200
Starosty kamienieckiego	400

8400 głów.

Ścisłej rachuby nie przeprowadzili zapewne sami hetmani, kiedy mianowali półkowników i urzędników na uroczysku Gruszce (1 września) przed wymarszem, bo prócz wojska kwarcianego, popisywanego do wypłaty żołdu, znajdowały się poczty pańskie, ochotnicze, kosztem prywatnym utrzymywane. Nie ulega przecież wątpliwości, że całość mało się różniła od owego zwycięzkiego wojska, jakie przed 25 laty prowadził Zamoyski. Możliwą zdawała się walecznemu rycerstwu walka z Tatarami i beglerbegiem tureckim, gdy przybędzie 15.000 obiecanych przez Gracyana Wołochów. Obietnica ta okazała się zawodną. Gracyan pozabijał wprawdzie Turków, którzy mieli go pojmać, ale przyprowadził tylko 600 ludzi do obozu polskiego i bałamutnemi ludźmi rozprawami. Zółkiewski, uczestowawszy go bankietem 7 września, a nie mając dokładnych wiadomości o nieprzyjacielu, wyruszył (9-go) z Kajnary ku

Jassom drogą dziś jeszcze prowadzącą z Jampola na Cecorę. Szedł małymi marszami, po parę mil na dzień, wyglądając napróżno większego pocztu Wołochów; 12-go przednie straże jego dosięgły starych okopów polskich znanych mu z r. 1595. Kazał Teofilowi Szemberkowi, starszemu nad armatą, naprawić je i podwyższyć. Żołnierze wykonywali z szemraniem i opieszale kopanie ziemi po $\frac{3}{4}$ łokcia na człeka; dla przysposobienia prowiantu i furaju wypadło wysłać parę tysięcy picowników; służba wywiadowcza była nieudatna, bo Lisowczycy przynieśli raz parę głów uciętych, ale nie pochwycili żadnego żywego języka. Wszystko działo się nieskładnie przy nieposłuszeństwie kilku panów, niechętnych hetmanowi wielkiemu; hetman polny Koniecpolski nie mógł też zjednoczyć niesfornych elementów w karne wojsko.

Tymczasem Iskender-basza, beglerbeg sylistryjski wyniesiony świeżo do godności wezyra, zbliżał się do Cecory z siłą pomnożoną wojskami Jusufa i Sarymsaka Teryjaki Mahometa beglerbegów rumelijskiego i nikopolskiego oraz Chyzyr baszy mutesaryfa sandzaku widdyńskiego; z tem wojskiem tureckiem połączyli się już Tatarzy: sołtan gałga (kałgaj) Dewlet-Giraj i wsławiony wojowniczością wódz Nogajów, obdarowanych przez sułtana »Zakątkiem« naddunajskim czyli Budżakiem murza Kantemir. Przybył też oddział Siedmiogrodzian od Betlen Gabora. Liczba tych wojsk, nie dająca się określić ściśle, wynosiła niezawodnie kilkadziesiąt tysięcy i wielokrotnie przewyższała 9 tysięczną liczbę zastępów hetmana i hospodara.

Tatarzy pojawili się 17 września nagle, zagarniając picowników »blisko tysiąc, jeżeli nie lepiej«. Alarmowy wystrzał z obozu ozwał się za późno; podjazd, wysłany po języka pod dowództwem strażnika Odrzywolskiego, napotkał Tatarów tuż za pierwszą górą i »zaraz nazad na siebie ich przyniósł«. Naza jutrz równo z słońcem ujrzeli Polacy około 7—8 tysięcy Turków na północnym-wschodzie przy mogile, górującej nad polem cecorskiem i 25 tys. Tatarów na górze ponad doliną Deli. Przed »półdopołudniem« poczęły się harce, a później wywiązała się bitwa chorągwiami. Chyzyr basza i bej tehiński, ranny, wzięci zostali do niewoli przez Lisowczyków, którzy jednak, »o nieszpornej godzinie« znaleźli się sami w niebezpieczeń-

stwie. Nieprzyjaciel, zaszedłszy od strony Prutu, kusił się o ich tabor, stojący poza obozem osobno. Poratował ich Denhof ze swą piechotą. Turcy zostali odparci aż pod górę; tabor został wprowadzony za szanice do obozu. Ku wieczorowi bitwa zakończyła się pomyślnie dla Polaków.

Powodzenie to natchnęło żołnierzy takim zapałem, że prosili hetmanów o walną bitwę nazajutrz i Żółkiewski chętnie uległ ich prośbom. 19 września tedy od południa toczyła się zacięta bitwa, ale zakończyła się dotkliwemi dla Polaków stratami. Tuż przy wyprowadzaniu półków z obozu źle szykowała się linia bojowa. Chociaż z rana każdy z półkowników i rotmistrzów miał wskazane sobie »miejsce szyku, gdzie który za nim, przy nim stać, kogo posiłkować, z kim się potykać... miał«: jednakże tabor lewego skrzydła, wyszedłszy z bramy stanął za blisko; zaczem chorągwie w pole idące, nie mając placów swoich, wysuwały się prawem skrzydłem coraz dalej i wyparły swój tabor prawie pod same góry. Tabory zaś miały osłaniać skrzydła i działami strychować pole. Wozy po 50 do 60 szły czterema rzędami; z przodu i z tyłu postępowały działa, z boków strzelać mogły śmigownice; między wozami maszerowała piechota, po kilkuset człowieka. Takie ruchome reduty usłużyłyby wybornie, gdyby szły w równej linii z czołem konnicy. Ale gdy prawy tabor posunął się w niewłaściwym kierunku, bokiem do gór, i oddalił się nadmiernie od swego lewego skrzydła, nieprzyjaciel uderzył szybko, otaczając go zewsząd, zajmując mu tył. Biegły mu na pomoc chorągwie od czoła, Wrzeszcza, Goślickiego, Kowalkowskiego, obu hetmanów, lecz trzech owi rotmistrze padli, Jan i Łukasz Żółkiewscy, syn i synowiec hetmana w., odnieśli rany, Konięcpolskiemu wkrótce zginęła połowa towarzystwa. On sam uwijał się w taborku, dopóki walczyć mogła piechota. Ale dowódca jej Denhof, dwa razy postrzelony, straciwszy 200 żołnierzy, ustąpił z pozostałymi 15-tu czy 16-tu ludźmi; ciurowie odbiegali wozów; 4 przodowe armaty zostały zagarnięte; Tatarzy gęstą chmarą zabiegali od strony obozu. Dla poratowania walczących brakowało hufów posiłkowych i odwodu—więc musieli oni przebijać się przez tłumy nieprzyjacielskie: kapitan węgierski Almady z 20 hajdukami, Szemberg sam jeden bez towarzyszków, dwa lekkie działa nieodprzodkowane i trzy

wózki z hakownicami. Poległych liczono 800, którzy dla szczupłej liczby większą stanowili stratę niż 3.500 Turków i Tatarów w stosunku do kilkudziesięciu tysięcy.

Jeszcze gorszym następstwem niepowodzenia orężnego była klęska moralna czyli demoralizacja wojska. Nazajutrz bowiem wszczęły się w obozie burzliwe spory. Gdy Żółkiewski zapowiedział bitwę powtórna i odwrót pod osłoną taboru ku Dniestrowi, niechętni mu panowie ochotnicy: Kalinowski ssta kamieniecki, Struś, znany nam z wojny moskiewskiej 1612 r. komendant Kremlina, ksiązę Korecki i Tyszkiewicz głosili, że lepszą jest wskazywana przez hospodara Gracyana droga po Zapruciu czyli prawym brzegiem Prutu przez Bukowinę do Sniatynia. Zuchwale wyłamując się z posłuszeństwa w nocy, wśród wrzawy, tumultu buntującej się czeladzi, uprowadzili swoje chorągwie. Hetmani długo nie mogli konno przecisnąć się przez tłum zbity; wróciwszy do swych namiotów, znaleźli je zrabowane przez ciurów. Szczęściem nie dowiedział się o tem nieprzyjaciel. Dopiero po wyjściu owych panów Koniecpolski potrafił obsadzić wały strażami, a Żółkiewski, ukazując się w otoczeniu pochodni i wołając, że wojska nie opuści, upokoił pozostałych. Ale pozostało coś około połowy, 4 do 5 tysięcy żołnierza zaledwo. Rabusiów, buntowników, dezertarów należało sądzić według artykułów hetmańskich: Żółkiewski jednak nie zasiadł na sąd; odłożył karanie na później. Zresztą głównych sprawców buntu spotkała kara od losu: Kalinowski utonął w Prucie, Gracyan został zabity przez swego poddanego chłopca Wołocha; wielu żołnierzy utonęło; wielu pobrali w łyka Tatarzy na brzegu; niektórzy wrócili z Koreckim. Tego Żółkiewski upokorzył tylko wymówką: »Mówiłeś WMość, że chcę uciekać, a ze mnie woda nie ciecze«. Położenie stało się rozpaczliwem. Pastwisko okoliczne już było spasione; żywności niepodobna było zasięgać przez picowanie. Próba układów nie udała się: Iskender bszarza pozostawił list bez odpowiedzi i oddawcę zatrzymał w niewoli. Teraz wszyscy przekonali się, że ratować się można jedynie sposobem przez Żółkiewskiego nakazanym. Nad sprawieniem taboru pracował przez trzy dni doświadczony półkownik Marcin Kazanowski: pospinał wozy łańcuchami w 7

rzędów, które utworzyć miały czworobok sposobem dziś dla nas niezrozumiałym, bo nie doszedł nas żaden opis dokładny.

O nieszpornej godzinie w dzień św. Michała 29 września wyszło otaborowane wojsko z okopów w kierunku północnym wzdłuż pasma gór lesistych, zwanych Kodra. Torowało sobie przejście przez kosz tatarski ogniem dział i rusznic. Trudną przeprawę miało w dolinie Deli przez rzekę: »mordował poganin bardzo i siła wozów, koni i ludzi uroniło się«. O świcie, 30-go, po przebyciu dwóch wielkich mil wołoskich tabor przyszedł do Prutu (w okolicy dzisiejszych Skulan); był atakowany po razy kilka dokoła przez wielkie gromady, lecz odparł je dzielnie i zyskał dla siebie wypoczynek całodzienny. Marsz nocny odbywał się już w kierunku północno-wschodnim z wytyczną na Mohylew. Straszny to był pochód wśród ponawianych ataków we dnie, wśród podpalanych traw i wiossek, o głodzie, bo nie było czasu na upieczenie lub ugotowanie jadła, bez snu, bo prędzej posuwać się można było tylko nocami, w mękach pragnienia, bo kilka razy nieprzyjacieli nie dopuszczał walczących do wody. 5 października padało z mdłości, lub, zasnawszy na ziemi, nie dawało się obudzić nawet postrachem niewoli pogańskiej. Jednakże z rana o godzinie 10-ej 6 października odparto jeszcze napaść przy wsi zapalanej Serwirni i chmara napastników zaniechała pościgu. Czatował tylko murza Kantemir zdala. Niedaleko już było od Mohylewa: 1 — 1½ mili. Hetmani zachęcali do ostatniego wysiłku na przebyciu tej przestrzeni, lecz komenda ich nie znalazła posłuchu. Wołano o wypoczynek do nocy lub do jutra. Ciurowie, ci szczególnie, którzy obawiali się kary za spełniony na Cecerze rabunek, zbuntowali się, rozerwali tabor, wytargali wozy, ściągali gwałtem jeźdźców z koni i uciekali w pole. Kantemir, dowiedziawszy się o tem od zbiega, posłał do gałgi po hordę i wieczorem natarł na zadnie chorągwie Lisowczyków. Rozprężenie wojska wzmagało się. Gdy Kazanowski nie zdołał sprawić zmniejszonego taboru, jeźdźcy, postępujący z hetmanami na przedzie w liczbie około 300, krzyknęli: »Z koni!« Chcieli je pobatować czyli zbatożyć t. j. powiązać rzędami i pędzić przed sobą jako osłonę przy odstrzeliwaniu się od nieprzyjaciela. Zsiedli, ale w nieładzie. Sędziwy, 73-letni hetman wielki i kanclerz, przebiwszy swego konia szablą,

szedł pieszo ćwierć mili, podpierając się z jednej strony ramieniem Złotopolskiego a z drugiej Kurzawskiego. Gdy nadlecieli Tatarzy, około 2.000, zostało przy nim 12-tu razem z Koniecpolskim. Na prośby, aby wsiadł na konia, odpowiadał: »Nie wsiądę; miło mi przy was umierać«, a potem do Koniecpolskiego: »Proszę cię, ty wsiądź nań, a uchodź, meliori fortunae na usługę Rzpltej zachowaj się, a ja swym tułowem do ojczyzny nieprzyjacielowi niechaj drogę zawalę«. Wsadzono go przemocą, okrywszy delią hajducką. Skoczył między kupę Żółkiewski i zginął. Nie wiemy, skąd się dowiedział Kobierycki (s. 704, 705), że przy świetle dziennem i za wskazówką jeńca rozpoznany został trup Żółkiewskiego z prawicą odciętą aż do skóry; Kantemir uciął jeszcze głowę i posłał ją Iskender baszy, a ten sułtanowi. Miejsce, na którym padł, znajduje się o 5 wiorst od Mohylewa, przy drodze do Soroki, bo tam żona wystawiła mu pomnik do dziś dnia istniejący. Drugi hetman koronny, polny, Koniecpolski, oboźny M. Kazanowski wraz z takimi rotmistrzami i pólkownikami, jak dwaj Żółkiewscy, książę Samuel Korecki, Struś, Bałaban, Mikołaj Potocki, Włodz. Farenbach, Maliński, Strzyżowski zabrani zostali w niewolę albo do Konstantynopola, albo do Bachczysaraju. Resztki wojska walecznego znikły. Ocaleli nieliczni, którzy prosto ku Mohyłowu, nie powierzając się przewodnikom, zdradzieckim Wołochom, szli, jak starszy nad armatą, Szemberg, jak Złotopolski, który przeczekał noc i dzień następny, a szabli Tatarów uniknął przypadłszy na ziemię pomiędzy trupami ¹⁾.

¹⁾ Nieznana dziś miejscowość Sasowy Róg najdokładniej określił w dyaryuszu swojej podróży poselskiej Gniński (wyd. Fr. Pułaskiego. Warsz. 1907 str. 8—9): »Z uroczyska Matery 23 junii ruszył się, w lewą rękę Prut mając, wielkie 3 mile za Sztephaneszte, któreśmy wpół do południa minęli... Z tamtego miejsca... ruszył się ośmią godzin traktu pod Choczany nad Prutem przeciw Sasowemu Rogu stanęliśmy na ślicznej równinie, jako żuławna na milę szerokiej, którą to żuławę czynią dwie rzecze, Prut i Dzieza(=Żyżja) w mili sobie obok idąc, a wzdłuż kilka mil... Do Jass ztąd jeszcze godzin 7 drogi.

Pomiędzy opracowaniami wyprawy Cecorskiej zasługuje na szczególną uwagę artykuł Konstantego Górskiego (Bibl. Warsz. 1886, III, 325—355) jako wojskowego, który przebywał w Bessarabii, badał jej właściwości geograficzne i nakreślił mapę z marszrutą Żółkiewskiego. Ozna-

Nie omieszkał, naturalnie, gałga Dewlet Giraj odwiedzić Wołynia i Rusi i rozpuszczać zagonów aż do Jarosławia, Wiśniowca, Dubna, Ostroga, Zasławia. Pod Lwowem grasował 15—18 października. Mieszkańcy wszystkich stanów pośpieszyli na wały pod dowództwem Stanisława Lubomirskiego, podczaszego koronnego, i Daniłowicza wwdy ruskiego, a gdy nadeszły 3 rotty z Gródka, zrobili nawet wycieczkę dość pomyslną. Tatarzy cofnęli się, ale 21-go ukazali się powtórnie i zachwycili nie mało jassyru. Nadeszła też wiadomość, że młody ale wojowniczy i okrutny sułtan Osman II zamierza wyruszyć z całą potęgą swoją na podbój Polski.

Zrozumiała Rzeczpospolita ogrom klęski i niebezpieczeństwa, pilnie też radziła o sposobach ratunku na dwóch sejmach: ordynaryjnym, złożonym 3 listopada 1620 r. i »krótkim, pominąwszy wszystkie solennitates zwykłe« czyli extraordynaryjnym w r. 1621. Na pierwszym uchwaliła 8 poborów łanowego, oprócz innych podatków zwykłych lub podwyższonych, z krótkim terminem wybierania (od 9 stycznia do 9 lu-

---

czył też on trafnie położenie Cecory, ale przez nieuważne odczytanie relacji Szemberga nie w oryginale, lecz w opracowaniu Balińskiego, popełnił błąd fatalny, biorąc Mohylew za punkt zarówno wyjścia, jak powrotu. Wiedział wprawdzie, że przeprawa przez Dniestr odbywała się 3 września pod Podbilem, lecz miejscowości tej, równie jak uroczyska Gruszki nie znalazł na mapach sztabowych rosyjskich. Mógłby przeciwko skorzystał z przestrogi J. Szujskiego (Chocim i Cecora w »Dzielach« t. VI s. 24), że »hetmańska droga pod Cecorę z pod Soroki na rz. Kajnarę, Kobołtę, Reut, wzgórze Mogury, Czołuki i Deli doliną jest po dziś dzień komunikacyjnym gościńcem między Jassami a Jampolem. Wracal zaś hetman ku Otakom i Mohylowu przechodzącą dziś pod Naduszytą rz. Kobołtę«. Mógłby zorientować się podług wzmianki Szemberga: »mijnąwszy Sorokę w mili«, że Podbile znajdowało się niedaleko od Jampola. Zresztą położenie Podbilego daje się doskonale odnaleźć w korespondencji, dotyczącej umowy Żółkiewskiego ze Skinderbaszą z r. 1617: ich pełnomocnicy zjeżdżali się w Jarudze, gdzie stanął »z wojski polskimi« Żółkiewski, a Skinderbasza w tekście swoim oświadcza, że on stanął przeciwko miasteczka nazwanego Podbilem (Pisma s. 280); że wojska z obu stron już się do bitwy schodziły: więc się znajdowały blisko siebie i tak blisko, że Żółkiewski niejednokrotnie identyfikuje Jarugę z Podbilem, np. pokój pod Podbilem zawarty (s. 341). Słownik Geogr. III, 463 zaznacza, że 26 września Żółkiewski zjechał się ze Skinderbaszą w Jarudze. Nawet i Gruszkę znaleźć można na mapie Chrzanowskiego XXXVIII na wschód

tego następnego roku) tak w Koronie, jak na Litwie; nakazała zaciągi żołnierza, pociągnęła Litwę do stawienia wybrańców; »chcąc mieć wojska kozackie za stipendiarios«, naznaczyła im płacę i nie wspomniała wcale o rejestrze, a zatem przyzwalała milcząco na przyjmowanie jak największej liczby. Na drugim sejmie opisała szczegółowo »sposób pospolitego ruszenia, które ostatnią obronę przeciw następującym nawałnościom pogańskim bydź musi« z terminem stawienia się pod Lwowem w obozie pomiędzy 4 a 14 października i dołożył jeszcze drugi i trzeci pobór z nowym uniwersałem poborowym. (V. L. III f. 386 sqq. 366 — 368, 376, 373, 411 — 421). Dowództwo naczelne nad wojskami koronnemi przez aklamację d. 5 grudnia 1620 r. powierzył sejm hetmanowi w. litewskiemu Chodkiewiczowi, do pomocy zaś jemu dodano podczaszego kor. Stanisława Lubomirskiego, który był też poto-

---

od Mohilewa nad rz. Murafą; z tej Gruszki wojsko »ruszywszy się przed świtem« mogło przyjść do Dniestru poniżej Podbilego o południu t. j. w ciągu godzin 7—8-ju. Kresząc linię marszu powrotnego, Górski odsunął ją za daleko od Prutu: słusznie wprowadzie odrzucił błędne mniemanie Balińskiego (Bibl. Warsz. 1845, II 270, 282), jakoby Polacy mieli swój obóz na lewym brzegu i przez Prut odbywali przeprawę 30 września, ale nie znając oryginalnego tekstu Szemberga, nie wyraził graficznie ważnego momentu: potyczki zwyciężkiej i odpoczywania »nad samą rzeką do wieczora« o dwie mile wielkie wołoskie od opuszczonego obozu, zatem koło dzisiejszych Skulan. Znajdujące się w artykule spostrzeżenia strategiczne i taktyczne są dla historyka cenne; nie godzę się wszakże na liczbę 1800 ocalonych i na odprowadzenie całego oddziału przez Szemberga, niezgodne z jego własną opowieścią. Opowieści naocznych świadków ostatecznego pogromu, Abrahama Złotopolskiego i St. Koniecpolskiego, drukowane u Balińskiego l. c. i u Przyłęckiego w »Pamiętn. o Koniecpolskich Lw. 1842 s. 169 są zgodne i wiarogodne aż do chwili, gdy Żółkiewski, wsadzony przemocą na konia, znikł im z oczu. Dobrze się stało, że nikt dotychczas nie uwzględniał broszury Marcina Broniewskiego, wydanej bez miejsca i daty druku, a przepisanej starannie, w Ms. Bibl. Uniw. Warsz. 4 II p. t. »Pogrom Tatarów przez W-go Hetmana Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, których 30.000 legło od siedmiu tysięcy rycerstwa polskiego w wołoskiej ziemi 6 8bris 1620«. Ten autor, łudzący czytelnika wiadomościami o Tatarach, Siedmiogrodzianach, Kozakach, pisał chyba z pogłosek, bo wszystkie daty prócz ostatniej po-falszował, czy pomylił, a w konkluzji klęskę zamienił na zwycięstwo rycerstwa polskiego. Straciłem czas nieużytecznie na robienie wypisów z elukubracji figlarza.

cznie zwany hetmanem polnym, lubo formalnie ten urząd nie był odebrany Koniecpolskiemu, przebywającemu w niewoli. Przydano im radę wojenną z senatu i z koła poselskiego obojga narodów: 2-ch biskupów, 4-ch wojewodów, 2-ch kasztelanów, 10-ciu posłów, pomiędzy którymi znalazł się znowu Jakób Sobieski, wojewodzie lubelski.

Wielką chmurę piorunową poprzedziły małe chmurki w postaci najazdów tatarskich na Podole. Pośpieszył tam Lubomirski i usadowiwszy się ostatnich dni maja nad Zbruczem w Skale, niedostępnej nieprzyjacielowi, pilnował Dniestru. Popisy i ciągnięcie żołnierza odbywało się opieszale przy wadliwej administracji polskiej, jednakże niecierpliwy Chodkiewicz znajdował się już 21 lipca w obozie pod Chocimem, tę bowiem datę widzimy na ostatnim, jaki nas doszedł, liście do Lwa Sapiehy, przepelnionym wyrzekaniami: »W rotach koronnych słaba nadzieja; te roty nie zupełne w konie, w rynsztunek nędzne, z litewskimi nie mogą razem czynić, chociaż Litwa przez świat szła! Nie mają czego panowie Polacy szydzić: Litwa jedna wszystkim im pokrasą... Biorą pieniądze na 200, na 300 koni — i połowicy nie przywiedzie do obozu. Zysk ich, że się nadrze i nałupi własnej ojczyzny... Ale żadnej sucho nie puszczyć swowoli... Na Podole wpadła orda dwutyśięczna tatarska, ale za łaską Bożą tak się im to zgańiło i plon odbito, że ledwo 30 nazad umknęło. I znów się ich spodziewamy nie małej kupy, ale mam na nich oko. Sam cesarz turecki już z wojskim ruszył; snadź już Jędrzynopole (=Adryanopol) miną!».

Domysł był trafny, bo oparty niewątpliwie na doniesieniach szpiegów, którymi posługiwał się pilnie i dowcipnie. Jeśli na legendę zakrawa powtórzona przez Naruszewicza gadka Starowolskiego o wysłanych ze Lwowa 12-tu szpiegach z poleceniem, aby każdy nosił zawsze worek albo z pszenicą, jeśli wojsko tureckie było liczne i z ludzi bitnych wybrane, albo z jęczmieniem, jeśliby było mierne: to już zupełnie wiarogodnym jest zasięganie wiadomości od kupców ormiańskich i od Szemberga, wysłanego na zwiady pod pozorem poselstwa do wezyra i do kapidzi-baszy. Osman rzeczywiście wyjechał z Konstantynopola 29 kwietnia, a 7 czerwca wyruszył z Adryano-

pola z całą potęgą podwładnych sobie krajów europejskich, azjatyckich, afrykańskich. Rozchodziły się wieści w Niemczech, że prowadzi 400.000 ludzi i hanowi krymskiemu kazał przyprowadzić 200.000, że ma 300 dział polowych oprócz wielkich, burzących; że zabrał z sobą złota na 10.000.000 dukatów i 4.000.000 srebrnymi asprami. Podług skromniejszych i ściślejszych obliczeń Szemberga miał 160.000 zdolnego do boju wojska swojego i 60.000 tatarskiego, a dział 62. Chodkiewicz, słuchając doniesień o niezliczonych masach nieprzyjacielskich, ujął za szablę i zawołał: »Ta ich policzy«. Gdy zaś powiadano o złośliwej zapalczywości sułtana, zaśmiał się i rzekł po białorusku: »Sierdita sobaka wołkom strawa« (złego psa wilki jedzą). Świadczy też Jakób Sobieski o nim, że pomimo słabego zdrowia był duchem rzeźwy, a twarz miał prawdziwie marsową; dosiadał najszlachetniejszego konia; zachwycał żołnierzy samą powierzchownością i gestem.

Potrzebne były te bohaterskie przymioty wodzowi, któremu naród nigdy środków materyalnych w dostatecznej ilości nie dostarczał. I teraz żądanych, a bodaj nawet obiecanych skryptem sejmowym (tajemnym i dotychczas nie ogłoszonym) 66-ciu tysięcy żołnierza niepodobna się było spodziewać. W chwili posunięcia się ku Dniestrowi Chodkiewicz zrobił w Rzepnicy przegląd i podział zgromadzonych wówczas wojsk na 10 półków. Okazały się liczby następujące:

Hetmański, jego własny	3700	głów
Aleksandra Sapiehy ssty orszańskiego	2000	„
Zenowicza kasztelana połockiego	1800	„
Kossakowskiego ssty wizkiego	1000	„
Lubomirskiego hetm. polnego	3450	„
Boratyńskiego ssty lipnickiego	850	„
Leśniowskiego podkom. bełzk.	1000	„
Sieniawskich dwu braci	2200	„
Opalińskiego kasztel. poznańs.	1200	„
Żórawińskiego kasztel. bełzk.	1600	„
	<u>18.800</u>	

Później weszli do obozu chocimskiego:

Piekarski z usarzami	150	głów
6-iu rotmistrzów z pancernymi (t. zw. kozakami)	600	„

Piechota polska	950	głów
„ niemiecka	1050	„
Annibal z pancernymi i Krajzer z rajtarami .	400	„
Rusinowski z Lisowczykami	1200	„
	<u>4350</u>	

Nareszcie z królewiczem Władysławem przyszedł półk, liczący:

Usarzów	1250	„
Rajtarów	1060	„
Pancernych (t. zw. kozaków)	600	„
Piechoty niemieckiej	5400	„
„ polskiej	1800	„
	<u>10.110</u>	
	<u>33.260</u>	

Z wypłaconych wszakże kwot żołdu Jakób Sobieski wydobyl większą nieco liczbę 34.987 czyli okrągło 35.000 żołnierza, dodając, że na samej już granicy odbiegli sztandarów Niemcy z kilku chorągwi i niektórzy z polskiego wojska. Tak niepomysłny rezultat był przewidywany i przez króla i przez hetmana już podczas sejmu, a przewidywanie zmusiło do wezwania Zaporozców w liczbie jaknajwiększej. Więc w maju czy na początku czerwca wysłany był do nich dworzanin królewski Obałkowski z pieniędzmi i listami. Na wielkiej radzie, zebranej w Fastowie, został wprowadzony do koła, na podwyższenie, urządzone z beczek, ale przykryte kobiercem, i wygłosił mowę, której słuchano z radością przy gęstych salwach z moździerzy (16 czerwca), a nazajutrz obrano 4 cłi posłów do króla z prośbą o potwierdzenie hierarchii dyzunickiej, wytworzonej przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa i przez nowomianowanego metropolitę Hioba Boreckiego. Przewodniczył poselstwu Piotr Kunaszewicz Sahajdaczny, żarliwy wyznawca »starożytnej« greckiej wiary, znany z czynów wojennych i z usług, wyświadczonych królewiczowi w wojnie moskiewskiej. Zadowolony z przyjęcia w Warszawie, odprawiony »z wielkiem ukontentowaniem«, przyjechał 21 sierpnia do

obozu chocimskiego, mniemając, że zastanie tam już wojsko zaporozkie. Hetmani przyjęli go wdzięcznie, udarowali i wysłali po naddnieprzu do Mołdawii, aby, spotkawszy swoich, przynaglił ich do rychlejszego przybycia. Wkrótce, 24-go, przyjechało poselstwo pod przywództwem Doroszeńki od wojska tego z doniesieniem, że spustoszyło już dwa powiaty w Mołdawii, sorocki i orhejowski, i zapytywało, dokądby się miało obrócić. Chodkiewicz zażądał, aby stanęło o pierwszej straży pod Stepanowcami.

Prawda, że obóz polski zaludniał się powoli, skoro po wnijsciu 10-ciu półków inne oddziały ściągały się przez cały miesiąc sierpień; 11 chorągwi Lisowczyków weszło 22-go, a królewicz Władysław 31-go i to jeszcze pod Żwańcem, na drugim brzegu Dniestru. Ale nie mniej powolnie odbywał się marsz turecki, chociaż wymierzone były najsrozsze kary za wszelkie, bodaj niesłusznie zarzucane, uchybienia np. wbijanie na pal wszystkich robotników mostu, zerwanego przez fale Dunaju, albo mordowanie Mołdawian wraz z hospodarem Aleksandrem VI Iliaszem za niedostateczne zapasy żywności; 31 sierpnia pojawił się tylko żwawy Kantemir z 5 tysiącami Nogajców, sam zaś sułtan pokrył namiotami pola chocimskie dopiero 2 września.

Chocim, oddany Mołdawianom niedawno przez Żółkiewskiego, a teraz zajęty przez Chodkiewicza, nie dawał schronienia wielkiemu wojsku w ciasnych acz wysokich murach swojego zamku, lecz miał dogodne do obrony pole pomiędzy urwistym brzegiem Dniestru i lesistemi górami. Na tej linii tedy, gdzie stoi dziś miasto powiatowe rosyjskie, zatoczony był obóz, wyznaczone kwatery dla półków, usypane szanice poza fosami. Brakowało tylko Zaporozców. Znajdowali się w Mohilewie, kiedy się do nich przedostał Kunaszewicz. Obrany zaraz hetmanem na miejsce Borodawki, przyprowadził ich 1 września pod wieczór, bijąc się z Kantemirem i z Turkami po drodze. Tegoż dnia o południu przewiózł się przez rzekę królewicz Władysław w kilkadziesiąt koni, ale półk jego później i częściowo tylko mógł się przeprawiać na promach i łodziach, ponieważ wezbrana rzeka zniosła most jeszcze 24 sierpnia; niektóre chorągwie były używane do picowania. Łącznie

z Zaporozcami, których liczono 30 do 40 tysięcy, siła bojowa hetmanów wzmogła się do 65 lub do 75 tysięcy w dniu 1-go września.

Jej wartość techniczna i duchowa ujawniła się zaraz 2-go września. O południu właśnie poczęli pokazywać się Turcy w tumanach kurzawy; nie upłynęło i pół godziny, gdy zabieały trzy góry od namiotów gęstych »jakoby niespodziewany śnieg spadł«. Szybko rozpięto purpurowe namioty sułtana i ustawiono przy nich cztery słonie z dzwonami nad rzeką. Han Dziambet (Janibeg) Giraj ciągnął ku prawemu skrzydłu polskiemu i zakładał swój kosz u Stawków o półmili od obozu hetmańskiego, o milę od sułtańskiego. Przypatrywało się temu wojsko polskie, wyprowadzone przed obóz w szyku bojowym: na prawem skrzydle czoło uformowało się z 5 chorągwi pułku zastępcy hetmana polnego Lubomirskiego, a za niemi stanęły 3 chorągwie w posiłku; bokiem, w hufie pobocznym, zwrócony ku lasowi przeciwko Tatarom pułk Leśniowskiego, podkomorzego bełzkiego (1.000 koni) z potrójnym posiłkiem; lewe skrzydło trzymał hetman wielki Chodkiewicz z pułkiem swoim na czele i Al. Sapieha w posiłku; w środku walny huf składał się z dwu półków, a miał przed sobą piechotę niemiecką i artylerję. Trzy pułki pozostawione były w odwodzie. Chcąc pokazać Turkom większą potęgę, Chodkiewicz kazał wystąpić też czeladzi obozowej w pole, jak niegdyś pod Kircholmem, ale rycerstwo protestowało okrzykami oburzenia i zapewniało, że nie potrzebuje takiej pomocy do bitwy. Lubo odległość między skrzydłami słabo była obsadzona, bo nie przepawił się jeszcze półk królewicza, jednakże Chodkiewicz objeżdżał szeregi z pogodną twarzą i niecił waleczność przemową, w której wspominał o Sarmatach, o żelaznych słupach w Elbie i Dnieprze; szydził z niezliczonych namiotów tureckich, zapewniając, że tam jest wiele próżnych, tudzież ze słoniów i wielbłądów, przekładając, że mogłyby przydać się chyba w wojnie z bydłętami, a nie z ludźmi; przepowiadał, że ta azyatycka tłuszcza niewieściuchów padnie na odgłos trąb wojennych i na szczęk oręża polskiego; wzywał nareszcie Polaków i Litwinów, aby za danym znakiem pędzili do boju śmiało. Jakoż niebawem zaczęła się walka. Niecierpliwy Osman wśród zataczania swego obozu, rozkazał znieść nienawistnych sobie Kozaków-

Zaporożców. Ci nie zdążyli jeszcze okopać się w dolinie nad Dniestrem, bili się przecież zapamiętane z nacierającymi masami konnicy i z jańczarami. Chodkiewicz posiłkował ich piechotą niemiecką Lermuntha i chorągwiami z swego skrzydła; sam też uwijał się nawet pomiędzy harcownikami; padło 4-ch rotmistrzów, w tej liczbie Bohdan i Czarowicz z Tatarów Litewskich, którzy dochowali wierności swojej litewskiej ojczyźnie, rzucając się na swych współwyznawców muzułmanów; pomiędzy rannymi znajdowali się rotmistrze rajtarski, piechotny i półkownik Lisowczyków Rusinowski, ale Turcy ponieśli większe straty, gdyż do niewoli zabrany został beglerbeg anatolski, ciężką ranę odniósł Hussein-basza, następca Iskender-baszy na urzędzie beglerbega sylistryjskiego i wielki wezyr zarazem; jańczarów postrzelano dużo z zasadzek; około 800 trupa, pozostawionych na pobojowisku, świadczyło o zadanej im porażce.

Wojsko polskie wracało do swego obozu wesoło z zdobyczą w koniach, rządzikach oprawnych, broni ozdobnej i 6-ciu skórkach tygrysich. Tatarzy, pilnowani przez Lubomirskiego, natrzeć na niego nie ośmielili się, tylko się to po górach, to po dołach tułali, nie wychylając się z lasów. O północy Chodkiewicz złożył radę wojenną, której zaproponował wydanie walnej bitwy dla zapobieżenia niebezpieczeństwu, że Turcy mogą pole odjąć, opanowując je »szańcem piechoty«. Opierali się jego wnioskowi Lubomirski, Żórawiński, Leśniowski i Sobieski; radzili zażyć raczej »kunktacyi«, oczekiwać, ażby się królewicz z większym wojskiem swoim i ognistem przeprawił, dokończyć okopów i fortyfikować się w obozie, nie rzucać kostką o Rzeczpospolitą. Taka też decyzja stanęła. Zresztą i bitwa nie uciekła. Przez cały dzień następny (3 września) ponawiane były ataki, szczególnie na skrzydło Lubomirskiego, który strychował ich dobrze z dział. Kozacy, a nawet czeladź z okopów wypadała w pole i goniła uciekających, chorągwie jednak stały na wałach nieruchomo, w pozycji obronnej. Przeprawiać się zaczął półk Władysława i brał już udział w bitwie. Ale sam Władysław zachorował na febrę mołdawską obłożnie.

Dzień 4 września »cały był w ogniu«. Harcownik przy padał pod obie bramy hetmańskie, jańczarowie strzelali się

z piechotą niemiecką i polską, a największy »impet« wywarli Turcy dwukrotnie, o południu i »wpółdwieczerz« do taboru kozaków. Zeznał Chodkiewicz, że tak wielkiej strzelby, armatniej i ruszniczej, nigdy w życiu nie słyszał; bo też naliczono z 1.000 wystrzałów działowych; chmura z prochu zamgliła słońce. Poratowani przez Lisowczyków i przez kilka chorągwi rajtarskich mołojcy wybiegli aż do obozu tureckiego, mniejsze armaty powrzucali do wąwozów, porabali łoża (ławety) dział wielkich, które były przywiązane do drzew łańcuchami, poczęli rzezać namioty i chwytac łupy, a gdy na nich runął wielki huf konnicy tureckiej, posłali znów o posiłki. Chodkiewicz, na koniu siedząc, dziękował Bogu, że takim strachem miesza pogańskie serca, jednakże wojska nie wypuścił z obozu w miejsca niewiadome, ponieważ zapadała już noc.

Nastąpiło parę dni spokojniejszych. Szkodzili tylko Tatarzy, przeprawiwszy się w bród przez Dniestr, bo przejmowali wozy z żywnością. Gorąca rozprawa zaszła 9 go września. Turcy zauważyli słaby punkt w niedokończonym szańcu koło bramy hetmana polnego; skoczyli więc po południu gęstymi półkami i znaleźli pogrążoną we śnie załogę wraz z jej rotmistrzami Życzewskim i Sładkowskim; ścięli obu niedbalców, a z nimi ze stu piechoty, zdobyli 8 śmigownic i dwa sztandary. Lepiej przywitała ich piechota Wajera wwdy chełmińskiego rzęsistym ogniem, a towarzystwo z wałów wielkiego obozu wyparło ich w pole. Po niesporach wszakże, wychodząc z lasów, następowali znów Turcy ku szańcom piechoty w sile 16 czy 20 tysięcy, szabel i pałaszów dobywszy. Chodkiewicz krzyknął na Sieniawskiego Mikołaja, krajczego kor., »żeby się o nich uderzył; sam też, choć na zdrowiu schorzały, ale w animuszu nader czerstwy«, puścił się z własną chorągwią w środek, przybierając na lewe skrzydło Zenowicza, kasztelana połockiego i Rudominę do posiłkowania z odwodu. Cztery te chorągwie usarskie rozgromiły wielkie pułki tureckie tak, że skrzydłu Lubomirskiego i nadbiegającym innym pułkom potkać się już nie przyszło. Była też rąbanina u Kozaków. Ostatecznie dąbrowy, pola i wszystka dolina gęsto się trupem pogańskim okryły. W nocy widziano poszukiwanie z świecami, między poległymi bowiem znajdowało się dwóch baszów. Po stronie polskiej odniesiony do obozu Zenowicz, kasztelan połocki z 22

ranami, zmarł trzeciego dnia; zginęło kilkudziesięciu towarzystwa i dużo pacholików. Stracony sztandar roty Chodkiewicza z herbem jego, ponieważ chorąży, uniesiony przez narownego konia między Turków, został rozsiekany.

Wśród scen podobnych uzupełniono okopy i szańce; ukończono budowę mostu z przedpiersniem, zarysowanym przez Holendra Apelmana z roty Denhofowej; dalej pod Brahą usypiano okop dla Bartoszewskiego, który miał osłaniać transporty żywności przed Kantemirem, ale nie zdołał otworzyć przerwanej komunikacji z Kamieńcem. Turcy wybudowali most drugi, szeroki i mocny; przewozili po nim wielkie armaty i, ustawiając je na brzegu polskim, ostrzeliwali obóz kozacki. Artyleria polska była słaba, bo z 28 dział nie wszystkie zdadne były do użycia, lecz strzelała celniej i brała górę nad nieprzyjacielską. Gorzej dokuczał niedostatek prowiantów i furazu. Z głodu wynikały choroby i dezercya. Chodkiewicz, zwoławszy 10 września radę wojenną, zaproponował wyprawę nocną na obóz turecki, przysunięty już na ćwierć mili do polskich okopów. Kunaszewicz, przypuszczony do głosowania, mocno poparł tę propozycję. Wykonanie miało nastąpić z niedzieli na poniedziałek 12—13-go. Po wytrąbieniu pobudki przez mundsztuk wychodziły górą piechota i lekka jazda po przedzie, w drugiej linii skrzydło w. hetmana, w odwodzie stanąć miał Lubomirski; dołem zaś powinni byli iść Zaporozcy w sile 20.000 ludzi, żeby jednocześnie wpaść na śpiących Turków z krzykiem, hukiem bębnow i muzyką. Nie udał się plan. Zadługo przeciągnęło się szykowanie; spadł deszcz; Zaporozcy przysłali do hetmana wymówkę, że pozamakały im samopały, więc przed świtem Chodkiewicz cofnął wszystkie wojska do obozów. Tymczasem nędza stawała się wciąż dokuczliwszą. Mołojcy włóczyli się po obozie polskim, żebrząc siana i sucharów; rzucali im żołnierze wiązankami, swoim koniom obroku ujmując; Lubomirski karmił 300 koni od ich artyleryi swoim sianem, własne konie żywiąc liśćmi i dębiną; dosyłał też, ile mógł, żywności. Mimo to wszczynały się między nimi buntownicze głosy. Ostrzeżony przez Kunaszewicza Chodkiewicz wezwał radę wojenną do zażegnania grożącego niebezpieczeństwa. Ta wyprawiła senatora Opalińskiego, hetmana polnego Lubomirskiego i znanego im z wojny moskiewskiej komisarza Sobieskiego z upoważnieniem

do ofiarowania donatywy 10.000 zł. ponad 40.000 żołdu należnego. Mowa Sobieskiego, pozdrowienie imieniem królewicza, zaręczenie piśmienne, że całkowita suma 50.000 wypłaconą zostanie w Kijowie na Boże Narodzenie, uspokoiły wzburzenie w krytycznej chwili 14 wrześ., kiedy zniecierpliwionemu; rozplakanemu sułtanowi basza budzyński Karakas nie tylko przyprowadził kilka tysięcy świeżego wojska, ale przynosił myśl dobrą z upewnieniami zwycięstwa.

Nazajutrz, 15 września był przypuszczony szturm największy, gdyż Karakas basza otrzymał 70.000 wojska dla wykonania obietnicy. Po ruchach przygotowawczych w lesie od lewego skrzydła zarządził natarcie ukośne poza okopem Wajera na słaby szaniec Moszyńskiego. Lubomirski kazał trwożą zatrzeć i w piesze bębny uderzyć. Powstał w wojsku huk wielki i zagrożony szaniec okrył się wnet licznym żołnierzem. Chodkiewicz stanął przy bramie, trzymając pułk królewicza w gotowości do uderzenia. Na czoło szturmujących wysunął się sam Karakas, ale wkrótce spadł z konia rażony kulą w głowę. Szturm ustał; zasmucony sułtan odjechał do swoich namiotów, wysłał po ciało »męczennika« karete, zaprzęzoną w cztery białe konie, gniewał się na Hussejna i skarał go odjęciem urzędu wielkiego wezyra. Przedłużyła się tylko strzelanina z dział, ustawionych za Dniestrem, kulami ogromnymi, 55-funtowymi.

Przez dni dziesięć nie wysuwali się Turcy na boje; znieśli biernie nawet wtargnienie czyli raczej wślizganie się na brzościach 8—11 tysięcy Zaporozców do obozu niższego naddniestrzańskiego w nocy 18 na 19 września. Rozszarpane zostały namioty baszy, zabrane jego rejestry wojskowe, łańcuch i czerwona chorągiew z złotą skofią, odpędzone wielbłądy do 30-tu i koni ze 200. Jednakże stan wojska polskiego pogarszał się z dniem każdym. Daremnie wysyłano gońców do Czarnokoziniec o dostawy prowiantów, kiedy niepodobna było przeprowadzić transportów do mostu. Kantemir rozpuszczał nawet zagony po Podolu i sprowadzał tłumy jassyru nad rzekę, żeby udrećzać żołnierzy polskich widokiem męczonych jeńców i bronek. A Chodkiewicz czuł, że go ogarnia niemoc śmiertelna. Nie mógł podźwignąć się z łoża, więc przywołał do swego namiotu koło rycerstwa. Przedstawił mu niemożność atakowania

Turków uszczuplonemi chorągwiami konnicy, mały zapas prochu, brak wiadomości o pospolitem ruszeniu, a zatem płonne nadzieje odsieczy i obowiązek zabezpieczenia osoby chorego królewicza: zapytywał tedy, czy nie należy ustąpić z pod Chocimia w porządnym szyku, nie dopuszczając do rozpierzchania się i bezładnej ucieczki? Ale wszyscy jednogłośnie wołali, że wolą walczyć do upadłego. Ucieszył się hetman i z twarzą rozjaśnioną przemówił po raz drugi, pochwalał takie postanowienie, oświadczał, że nie odstąpi ich do ostatniego tchnienia (17 września). Ale moc ducha nie mogła zwalczyć choroby. Królewicz Władysław wezwał do siebie senatorów i komisarzy Rady wojennej (21 września), żeby najpilniejsze obmyśleć zarządzenia. Postanowiono skrócić linię fortyfikacyjną proporcjonalnie do zmniejszonej liczby obrońców jej i wysłać doniesienie do króla. Tych postanowień nie można już było zameldować choremu. 23-go lekarze zapowiedzieli jego zgon rychły: przewieziono go tedy w karecie na zamek, do jednej z dwóch istniejących do dziś dnia równoległych kamienic. Nazajutrz (24-go) w piątek »po dwóch godzinach z południa« umarł niezwyknięty wielki hetman litewski.

Usiłowano zataić ten smutny wypadek. Jego imieniem jeszcze wydawał rozkazy hetman polny, Lubomirski — rozumie się — nie długo. Wieść doszła do Turków i zachęciła ich do wznowienia działań zaczepnych, zwłaszcza, że zauważyli oni przerabianie szanćów i zerwanie mostu polskiego przez płyty, któremi prowadzili Zaporozcy żywność do taboru swojego. Już 25-go zaczęły się szturm i strzelanina z dział zadniestrzańskich, a 28-go przypuszczony był szturm nad wszystkie największy i najniebezpieczniejszy; przy kanonadzie z 60 armat pomykali się janczarowie i spieszeni spahowie rowami, niedostatecznie zasypkami, do obozowiska Zaporozców i Lisowczyków. Posłano im piechotę Almadego, Bobowskiego i dworską pod komendą Mik. Kochanowskiego. Królewicz wyprawił nawet kilkuset Szkotów z swej straży przybocznej, pozostając z kilku osobami sam »w izdebczynie biednej«. Lubomirski powołał ochotników »choć po 10-u z pod chorągwi« na ratunek Lisowczyków. I pobiegło najmniej z tysiąc towarzystwa po dołach, po krzakach. Przy takiej pomocy Turcy zostali odparci; Szemberg, mając w swoim blokauzie ukrytych strzelców

i dwie armaty, poraził dużo jezdnych i pieszych Turków. Pod wieczór wybiegła jeszcze z obozu czeladź i dopomogła do spędzenia ostatnich harcówników z pola. Był to szturm ostatni, odparty resztkami prochu. Pozostawała tylko jedna beczka, więc drugiego szturmego odeprzeć byłoby niepodobna. Wieczorem na radzie wojennej u królewicza postanowiono wyprawić niezwłocznie posłów do obozu tureckiego dla traktatów: Jakóba Sobieskiego i Stan. Żórawińskiego, kasztelana bełzkiego, a więc senatora. Jeździł ustawicznie przez cały czas wojny, poczynając od 18 czerwca, Konstanty Wewelli Kandyjczyk, posłaniec hospodara multańskiego Raduła (Radu Mihnea) z projektami pojednawczymi i listami. Teraz miał on zaprowadzić poselstwo polskie do przebywającego w obozie tureckim pana swojego, a ten spełnić czynność pośrednika, będąc do tego upoważniony przez nowego wezyra Dilawer baszy, człowieka sędziwego, rozsądnego i od obłudy dalekiego. Wśród nieustannych utarczek i harców układy doprowadziły do traktatu, podpisanego d. 9 października. Turcy zostawili Polakom swój most do przeprawy i z pola walki cofnęli się pierwsi. Po trzech dniach dopiero ruszyło się wojsko polskie, bardzo zniszczone i odarte. Mnóstwo chorych wieziono na rydwanach i wozach; mnóstwo trupów zostało na polach, lecz sława wojowników chocimskich rozbrzmiała po Europie. Król znajdował się we Lwowie; wyczekując pospolitych ruszeń, zabawiał się polowaniem; dowiedziawszy się o traktacie, marszu zaniechał, ale był niezadowolony, że nie pytano go o rozkazy. Zresztą miał sposobność do wystąpienia z swym majestatem: wyprawienie posła wielkiego do Konstantynopola, dla zawarcia pokoju stałego. Jakoż jeździł, długo bawił i należytych aktami pokojowymi wojnę zakończył Krzysztof książę Zbaraski. Warunki pokoju, mimo zaszłych w Konstantynopolu przewrotów, jak zamordowanie Osmana (20 maja 1622 r.), wprowadzenie na tron i detronizacja obranego z rozumu Mustafy, opasanie szablą sułtańską 11-letniego Murada IV, (10 września 1623 r.) nie różniły się istotnie od tych, jakie podpisał był Żółkiewski. Zwierzchnictwo nad Mołdawią pozostało przy Porcie Otomańskiej. Dwaj wielcy hetmani, którzy pomarli nietylko po rzymsku, stando, ale z szablą w ręku, tego tylko dokazali, że Polska nie stała

się Mołdawią względem owej pysznej a potężniejszej od państw europejskich Porty ¹⁾).

§ 35. Pokój, zawarty pod Chocimem i w Konstantynopolu, nie posiadał warunków trwałości, gdy obadwa paktujące państwa nie były w stanie okiełznać wojowniczych swoich ukraińców. Borykanie się rządu polskiego z Kozaczyzną odsyłamy do §-u 39; obecnie zaś poznajmy:

a) Walkę z Tatarami, którzy po rabusiowsku przeprozdali wracającą z pod Chocimia armię polską, urywając wozów i ludzi spóźnionych, a z wiążących się po wojnie konfederacyj żołnierskich korzystali skwapliwie. Wykupno takich jeńców, jak Mikołaj Potocki, M. Struś, Bałaban, przyniosło hanowi przeszło 100.000 talarów zarobku, a gdy pieniądze wpływały do skarbu jego, poszły w 1623 r. znów zagony od Śniatynia aż ku Lwowu i wielką liczbę ludu wiejskiego z dobytkiem uprowadziły. Ale Zbaraski przy zawarciu pokoju wyzwolił z Jedykuły hetmana polnego St. Koniecpolskiego, który wkrótce zastąpił jako dzielny następca wielkich hetmanów Żółkiewskiego i Chodkiewicza. Urodzony 9 lutego 1591 r., rozpoczął służbę wojskową w 1610 r. razem z bratem Przedborem, który

¹⁾ List Chodkiewicza w Ms. Czartor. 3238 Nr 223; oryginał tego listu znajduje się w Ms. 3236 Nr 213; data »21 jully« nie zgadza się z Dyaryuszem St. Lubomirskiego w »Pamiętnikach o wyprawie Chocimskiej«, wyd. przez Żegotę Paulego str. 70: 23 Julii p. hetman przyjechał do obozu (pod Rzepnicą) z pięknym gronem wojska, 24 ruszyło się wojsko pod Kamieniec, a nazajutrz dalej nad Dłużek, 1 Augusti obóz nad Dniestrem stanął przeciwko zamku Chocimia. *Theatrum Europaeum* I, 598. Obliczenia szczegółowe wojsk u Naruszewicza II, 351–353, 355, 380 i w »Ordynacyi pułków« u Paulego s. 3–13 różnią się na ogół o 550 głów; różnice w liczbach i nazwiskach łatwo jest sprostować przez porównanie. O wezwaniu Zaporozców dostarczył danych Józef Tretiak: *Hist. Wojny Chocims. Lwów 1889*, s. 76–81. Akcja wojenna była zapisywana dzień po dniu w 4-ch Dyaryuszach Paulego, w Dyaryuszu Naruszewiczowskim u Tretiaka, oraz najdokładniej, acz bez dat dziennych, w *Commentarii Sobiejskiego*. Dzielny rotmistrz piechoty Lermunt jest to niewątpliwie szkot Piotr Lermont, który bywał na załodze w Smoleńsku i Wiaźmie 1612 r. Teodor Denhof był wówczas rotmistrzem piechoty niemieckiej. Tatarzy Czarowicz i Bohdan mieli stukonne chorągwie w wojsku inflanckiem samego hetmana, jak widać z rachunków ogłoszonych przez *Θ. Вержбовскій, Матеріалы, выпускъ II, 1898, Skorowidz. Wilhelm Apelman* był w owym czasie używany in defodiendis cuniculis et aggeribus.

poniósł obrażenie śmiertelne przy szturmie Smoleńska, na czele rot konnej i pieszej własnego zaciągu. Mile przyjęty przez Chodkiewicza, który był mu powinowatym po żonie, dzielił jego trudy w wojnie moskiewskiej. Potem, zaciągnąwszy się do wojska kwarcianego, miewał do czynienia z Tatarami i zarobił sobie u Żółkiewskiego na taki szacunek, że otrzymał rękę córki jego Katarzyny, a chociaż ta w półtora roku umarła, nie rozluźnił się przecież stosunek serdeczny pomiędzy dwoma wojownikami: starszy, biorąc buławę wielką, przekazał pełną młodszemu (1613 r.) i wzajemnie doznawał od niego synowskiej troskliwości aż do ostatniej chwili swego życia, kiedy szedł podtrzymywany jego ramieniem i kiedy nakoniec przez moc wsadzony został na konia d. 7 października 1621 r. Po-tem Koniecpolski walczył pieszo, mając tylko łuk w garści, strzały w kołczanie i szablę na temblaku, a walecznych kilku rycerzy do pomocy: Złotopolskiego, Kurzyńskiego, Silnickiego i Hermana Denhofa z dziesiątkiem żołdaków piechoty. Odpędził napastników, doszedł do Dniestru, ugasił wodą pragnienie i zasnął twardo; przewodnik Wołoszyn miał wszystkich (prócz poległego Denhofa) przewieźć przez rzekę, ale zamiast łodzi, sprowadził zdradziecko z taboru kupę zbrojną, której niepodobna było już zwalczyć.

Niewola trwała pół trzecia roku. Po wyzwoleniu pospieszył do Torunia, żeby przedstawić się Zygmuntovi III. Przyjęty nader łaskawie, otrzymał od niego napowrót buławę pełną, następnie wysokie, trzecie krzesło w senacie, wojewody sandomierskiego (1626 r.), a z czasem d. 5 kwietnia 1632 r. buławę wielką koronną — za czyny wojenne, a nie za wymowę, gdyż był zająkliwy. Mawiano o nim, że pierwaj pobije, niż powie. Sztuka zaś jego wojenna tem celowała, że umiał gonić i znosić Tatarów, których Żółkiewski porównywał z ptakami i uznawał za niezwykniężonych.

1624 r. już od stycznia miał do czynienia z zagonami, które rozpuścił na Podolu »synek Kantemira«. Koniecpolski zebrał swoje rotj w Skale, 3.500 koni i pocztów szlacheckich około 1.500, wyprawił Stefana Chmieleckiego z 7 chorągwiemi »dla języka« 4 lutego, a 6-go uderzył na kosz pod Szańkowcami (koło Czortkowa), kazawszy usarzom »lekko na koń bez kopij siadać«, rozgromił półk wielki Tatarów, gonił milę prze-

szło ku Dniestru, odebrał cały jassyr ludzi i bydła moc. Niedługo potem na wiosnę sam Kantemir wybiegł z swego Budżaku z wojskami, »które wiatrowi są podobne«, przeszedł Dniestr pod Martynowem (o 2 mile powyżej Halicza), 9 czerwca, w niedzielę, a d. 10 czerwca już z Łąk Medycznych z pod Przemysła pisał do króla stylem zawiłym lub raczej nieudolnym, że »chorągiew naszą pod stolicą waszą postawiwszy, zagony nasze do białego (!) morza (zapewne do Bałtyku) rozszerzyć sobie bardzo życzymy«. Życzenie to nie ziściło się. Koniecpolski, przebywający w Barze, od szpiegów swoich powziął wiadomość 19 maja o wyruszeniu jego przez Mołdawię na Orhiów i zaraz rozesłał uniwersały ostrzegające po wszystkich grodach podolskich, ruskich, bełzkich aż do Przemysła i Biecza, listy do panów ukraińskich i podolskich, aby do wojska JKMcI przybywali, nareszcie rozkazy do rot, aby jak najprędzej szły na Tatarzyszcza pod Kamieńcem bez wielkich ciężarów, osobliwie usarże bez kopii, w zbrojach z muszkietami tylko. Sam przyszedł na ten punkt zborny 23 go z swoją piechotą i chorągwią usarską. Nowe doniesienia zwiastowały, że Kantemir zatrzymał się pod Orhiowem, głosząc, jakoby zatrzwożył się zmianą hana, ale Koniecpolski domyślił się, że oczekuje na przybycie ord krymskich. Jakoż 5 czerwca przybiegła czata z pochwyconymi kilkunastu bachmatami i z nowiną, że Tatarzy pojawili się pod Stepanowcami. Więc hetman rozesłał w skok o dwu-koń gońców z powtórными uniwersałami i poszedł na przełaj, jak tylko dorachował się 2.000 rycerstwa, przez Dunajgród, Poczapińce, Bielą, Czarnokozińce, mimo Czortków, Buczacz, Podhajce; piątym obozem stanął pod Szumlanami. Wyprawiony z podjazdem w 200 koni Odrzywolski donosił o każdym noclegu Tatarów. W marszu przyprzybywało wojska pieniędzy i ochotników, przyprowadzili bowiem po kilkadziesiąt jazdy dwaj Sieniawscy, Sobieski, Bałaban, Kalinowski, Herbut, Tyszkiewicz, Bielecki, Strzyżowski 2.000 koni i 3.000 piechoty, a Tom. Zamoyski, Lubomirski i Struś przysłali 350 koni i 150 piechoty dobrej, służącej. Ponieważ nie są tu wprowadzone do rachuby poczty ziemiańskie, więc wojsko Koniecpolskiego dosięgło »coś nad 5.000« głów. Nie dorównało Tatarom szybkością skupienia się i obrotów; nie powstrzymało zagonów; mogło tylko zwieść z nimi

walkę w powrotnej ich drodze. Taki też był plan Koniecpolskiego.

W środę, d. 12 czerwca stanął on pod Martynowem i urządził pułapkę po obu stronach Dniestru: ku zachodowi, w gęstych ciasnych, górzystych lasach koło Bednarowa (dzisiejszej stacji drogi żelaznej Stryj - Stanisławów - Husiatyn, 17 kilom. od Kałuszy) kazał porobić zasieki; ku wschodowi upatrzył Pola Popławnickie między Haliczem a Bołszowcem do wywabienia Tatarów między Dniestr a trzy Lipy »głiowate rzeki« i do przejmowania ich z jassyrem na wszystkich przeprawach. Tabor swój ścieśnił, odesławszy ciężkie wozy poczwórne i poszóstne do zamków okolicznych. Jak tylko ukazali się na prawym brzegu harcownicy avant-gardy tatarskiej, on przygasił ognie, opuścił szczupłe obozowisko pod Martynowem i poszedł w nocy pod Popławniki, porzucając na drodze umyślnie kilkanaście kolas z beczkami lub szmatami pod pozorem ucieczki. Kantemir, złudzony tą »stratagemą«, puścił się w pogoń z »komunikim« swoim, którego było pod 15.000 i rano 20 czerwca dogonił hetmana. Ten ustępował jeszcze z milę, odpierając kilku chorągwiami zapalczywe ataki, a tymczasem rozwijał wszerek linię bojową, uszykował tabor, zrównał czoło z rogami taboru, napominał walczących, aby szablami czynili, strzelbę na ostatni moment chowając; wreszcie zatoczył na obu skrzydłach działa i śmigownice, które bitwę rozstrzygnęły. Nieprzyjaciel zaczął się cofać ku Dniestrowi. Na pierwszej mili zasłaniał jeszcze swój odwrót harcami, ale na drugiej mili pierzchnął i uciekał »sromotnie«, bo Koniecpolski, »zaniechawszy swego przy taborze fortelu«, puścił za nim 10 chorągwi z dobrimi posiłkami. Wpędziły one Tatarów do rzeki szablami, potem razily strzelbą. O milę dalej znajdował się kosz z jassyrem—niezliczona rzecz ludzi obojej płci (z pod Przemyśla, Jarosławia, Krosna), bydła, koni, stada owiec. Odbiegli tego wszystkiego Tatarzy, bo się pojawił drugi oddział konnicy pod dowództwem Stefana Chmieleckiego; nie omieszkał też przeprowadzić się z armatą sam hetman. Pościg trwał do ciemnej nocy, aż konie po 26 godzinach nieustannej pracy odmówily jeźdźcom posłuszeństwa. Tatarzy zaś, wpędzani na zasieki bednarowskie, miotali swoje opończe, kulbaki z pod siebie wyrzucali, w rozsypkę poszli, niektórzy pieszo

uciekali; tych zabijali chłopci. Hetman z Sieniawskimi, Sobieskim, Zborowskim i inną kompanią, znalazłszy w lesie ostroweczek, posilili się trochę, przespali się parę godzin, o świcie zaś pojechali do Halicza, skąd wysłali kilkadziesiąt wozów dla pozbierania dzieci małych, których mnóstwo tarzało się po polach na 3-milowej przestrzeni. Ich rodzice wyzwoleni z postronków, poszukiwali swych strat i drogi do domu własnym przemysłem. Ostatek hordy, jak powiadały języki, 60 tysięcznej padł pod Chocimierzem (w pobliżu Obertyna). 22 czerwca Kantemir uciekał »ledwo samoczwart albo samopięć«.

Między powinuszowaniami zwycięstwa, jakie odbierał Konięcpolski, najciekawszem było od wezyra hańskiego Mehmet Szach Agi w liście, dyszącym nienawiścią do Kantemira i jego »złodziejów Nahajców«. Ta nienawiść wynikała z zaburzeń w rodzie Girajów wywołanych przez despotyczne wybryki Porty. Szahin Giraj, brat hana, Mehmeta Giraja, był sprowadzony z wygnania i mianowany gałgą (czyli kalgajem); zaledwo jednak objął urząd, gdy 13-go dnia, wśród trwających jeszcze wesołych zabaw, przybyły z Konstantynopola okręty, które przyniosły wiadomość, że płynie już nowy han, a raczej dawniejszy, zdetronizowany w 1622 r. Dżyamberg (Janibeg) z potężną eskortą: 40 galer, 10.000 janczarów pod komendą trzech wezyrów i kapudzi baszy. Oburzyli się na to wszyscy »starsi panowie wojenni, ilu ich było w stolicy krymskiej«, naczelnicy Czerkiesów, Nahajów, Tumanów, Szewkałów, przybiegli, położyli głowy u nóg dwu braci i powiadali: »My nie chcemy inszego hana i sołtana nad was... pójdziemy przed wami obiema bracią«. Jakoż nie dopuścili do detronizacyi. Przy pomocy 300 kozaków Zaporozców zdobyli Kaffę, którą »napelnili Osmanie« i Mehmet pozostał hanem. Tak przedstawił sprawę królowi Zygmuntovi III Szahin Giraj w liście, datowanym 1033 r. Mahometa, 5 miesiąca zylkadle tj. w sierpniu 1624 roku, prosząc o przysłanie Kozaków oraz prochu i ołowiu, a zato obiecując miłość i zgodę do skończenia wieków, oddanie 3 zamków, mianowicie Białogrodu, Tehini i Kili, posiłkowanie Polaków w wojnie z Moskwą, powściągnięcie Tatarów krymskich i nogajskich tak skuteczne, że »z państw waszych i kokosz nie będzie wzięta«. Kantemir występował jako wykonawca rozkazów Porty i wkraczał do Krymu. Walka przedłużała się lat kilka,

rozszerzała się aż do Dunaju, którego woda zabarwiła się obficie krwią. Nie pozostawali też bezczynnymi Kozacy. Szahin Giraj, ostatecznie pokonany, ukorzył się przed Portą i został odesłany na wyspę Rodos, zwykle miejsce wygnania dla Girajów, w 1634 r.

Wśród tej zawieruchy stepowej nie jedna »kokosz« wzięta była z państw króla polskiego. W lutym 1626 r. Tatarzy grają na Wołyniu aż za Ołyką, około Łucka, Włodzimierza, mimo Zbaraż, Szymkowce, »wieszają się« około dwóch tygodni koło Tarnopola i Lwowa, wracają »gęstymi półkami« ku Haliczowi, lecz wezbrany Dniestr zatrzymał ich w Martynowie. Był tam han, podobno ten sam Mehmet. Hetman — nie inny przecież, tylko Koniecpolski — szedł z wojskiem i stanął w mili od kosza, na Monasterzyskach; kupili się do niego panowie z pocztami: Sieniawski, książę Proński, starostowie żygwulski, łucki etc. Czy nastąpiło spotkanie i z jakim skutkiem? nie wiem.

Od Piaseckiego dowiadujemy się o drugim tegoż roku najeździe jesiennym, wykonanym przez nuradyna sołtana (zapewne Ahmeda, syna Maryi Potockiej) w 30.000 przebranej hordy na Ukrainę. Wówczas Koniecpolski wymaszerował już do Prus, powierzwszy zastępstwo w obronie potocznej Stefanowi Chmieleckiemu, chorążemu braclawskiemu. Ten, mając tylko 2.000 zaciężnego żołnierza, zebrał 6.000 mołojców i z tysiąc milicyi od kilku panów, natarł szybko na kosz główny pod Białą Cerkwią i po dwugodzinnej walce odniósł zwycięstwo: żywcem pojmał 1.200, w tej liczbie 50 murzów.

1629 r. po detronizacji Mehmeta i osadzeniu Dżyambega Janibega) nowy gałga, zapewne Dewlet Giraj razem z Kantemirem zapuścili się w głąb województwa Ruskiego aż pod Sokal; wracających poraził tenże Stefan Chmielecki pod Monasterzyskami i Bursztynowem; inne zagony zniósł Stanisław Lubomirski, wojewoda ruski. Syn Kantemira zabity; brat gałgi wzięty do niewoli razem z 2-ma tysiącami tatarskiego wojska; sam gałga zaś i Kantemir uciekli. Chmielecki uczczony został od króla godnością wojewody kijowskiego, ale rychło zmarł w 1630 r.

1633 r. na koronację Władysława IV przybyli posłowie hana; byli expedyowani 21 marca z ukontentowaniem — pie-

niędzmi. Król ich animował, aby w Moskwę wtargnęli i ją złupili — pisze Albrycht Radziwiłł, dodając swoją uwagę: »co czy dobrze się stało po teologiczku, to jest poganów na chrześcijany napuszczać? nie dysputuję, ale wedle polityki ziemskiej na dobro to wyszło, jako się w skutku pokaże przyszłej jesieni«. Zagony tatarskie, puszczone w południowych krajach państwa moskiewskiego, nie przeszkodziły jednakże Szeinowi w robotach oblężniczych pod Smoleńskiem.

b) Wojna turecka (trzecia) 1633—1634 r. zaczęła się za sprawą Abazy-baszy, Rusina rodem, który w kilku rewolucjach wybitną odegrał rolę, stał się ulubieńcem krwiożerczego sułtana Murada IV i zachęcił go do podboju Polski, popierając propozycje posła moskiewskiego. Nie żył już Zygmunt III; do złamania zawartego z nim pokoju nie dali żadnego powodu ani Władysław IV, ani Rzeczpospolita; poseł polski Trzebiński odpowiadał śmiało i z godnością na zaczepne groźby Murada. Widocznym był zamiar skorzystania z wojny o Smoleńsk, wydanej przez cara Fedora Michajłowicza (§ 37).

1633 r. w czerwcu Abazy wysłał najprzód Tatarów budziackich na zwiady. Ci, przebywszy Dniestr poniżej Chocimia (pod wsią Rinczug, dziś nieznaną), przelecieli 6 mil w okolicy Kamieńca i tegoż dnia z łupem wrócili na brzeg mołdawski, Koniecpolski, sprawujący rządy w zastępstwie nieobecnego króla, jako pierwszy senator świecki z tytułu kasztelanii krakowskiej, zarazem hetman w kor. przebywał w Barze. Choć miał pod ręką tylko 2.500 koni, pobiegł przeciw za rabusiami, dogonił ich i pobił nad Prutem przy Sasowym Rogu o 7 godzin drogi od Jass ku półn. wschodowi, poczem cofnął się pod Kamieniec, gdzie zamierzył dać odpór wielkiemu wojsku baszy. Głównie mógł liczyć na panów, którzy też dostarczyli mu 8.000, bo kwarcianego żołnierza zebrał tylko 3.000 szabel. Umiejętnie usypał wały na górującej wyżynie i ukrył baterie za parapetami udarniowanemi. Ukazał się nieprzyjaciel d. 22 października w sile 30.000 Turków, 15.000 Tatarów i 10.000 Wołochów z obu księstw. Przywitany silnym ogniem działowym, nie potrafił ani oskrzydlić, ani przełamać szyków polskich. Straciwszy z tysiąc ludzi i odebrawszy odmowę od hetmana na wszystkie przysyłane do niego żądania, Abazy tegoż wieczora rozpoczął odwrót. Nawet zameczków naddnie-

strzańskich, świeżo wystawionych, nie zdążył poburzyć, zdobył i spalił jedną tylko Studzienicę po 3-dniowych wysiłkach. Okłamywał sułtana, ofiarując mu pięknie wystrojoną branke, jakoby córkę Koniecpolskiego; gotował też na rok przyszły większą wyprawę. Dowództwo miał objąć osobiście Murad IV i wyjechał z stolicy d. 8 kwietnia z licznymi wojskami w paradzie, ale gdy nadeszły wiadomości o tryumfach Władysława IV w wojnie moskiewskiej i gdy się wykryły kłamstwa Abazego, skazał go na śmierć, a Polsce ofiarował warunki pokoju korzystniejsze od poprzednich.

Rozterki między Tatarami niosły Polsce uspokojenie. Na skutek oskarżeń hana Kantemir został uduszony w Konstantynopolu w 1637 r., a jego Nogajowie mieli być wyprowadzeni z Budziaku do Krymu. Ich murzowie wówczas przysłali do hetmana i do kilku starostów ukraińskich oświadczenie, że pragną być poddanymi króla i Rzpltej, byle dano im ziemi do mieszkania. Prośba ta nie doczekała się załatwienia, a tymczasem basza sylistryjski pozwolił im pozostać na Budziaku i nastąpiła detronizacja hana.

W 1640 roku w lutym Tatarzy wpadli na Ukrainę i bezkarnie rozpuszczali zagony po okolicach Perejasławia, Korsunia i po włościach Wiśniowieckiego, bo Koniecpolski nie zdążył przybiedz z żołnierzem kwarcianym wczas; uprowadzili wówczas ze 30.000 jassyru, ale w 1644 r. hetman zapobiegł nowemu najazdowi. Otrzymaawszy wiadomość przez pojmanego Tatara, zebrał szybko żołnierza kwarcianego, kozaków rejestrowych i panów ukraińskich razem 19.130 człeka; przyszedł z Winnicy pod Ochmatów i uderzył na kosz (30 stycznia). Tu odznaczył się Stefan Czarniecki, porucznik w pólku St. Lubomirskiego wwdy krakowskiego, położył bowiem trupem 500 i spowodował taki popłoch, że się cała horda rzuciła do ucieczki; nad Siną Wodą dopadł jej Piotr Łaszczyński na przeprawie, a kozacy i chłopcy dokonali pogromu.

Odtąd świat muzułmański zachowywał się wstrzemięźliwie do końca 1647 r. Władysław IV chciał wypędzić Turków z Europy, albo przynajmniej Tatarów z Krymu, ale plany jego nie dały się urzeczywistnić¹⁾.

¹⁾ Czołowski: Rozprawa... pod Szmańkowcami w Kwart. Histor.

§ 36. **Wojna szwedzka druga 1617—1629 r.** była owocem osobistej polityki Zygmunta III, a raczej niepolitycznej zacięłości, której zahamować nie potrafili kanclerze i podkanclerzowie, stanowiący nieskładne ministeryum spraw zagranicznych w Rzpltej. Upierał się on przy swem prawie dziedzicznym do korony szwedzkiej, nie bacząc na wydaną przez sejm szwedzki ponownie ustawę wydziedziczenia linii katolickiej Wazów, ani na znikomą liczbę wiernych stronników pomiędzy szlachtą szwedzką. Do nowej wyprawy zbrojnej miał on tylko ułudne obietnice Habsburgów, albo awanturniczy, niemożliwy do urzeczywistnienia projekt niejakiego grafa Althana. Ani flota hiszpańska, ani projektowana armia 20-tysięczna niemiecka nie wyruszyły, ale wyprawione były paki z proklamacyami, podburzającemi naród szwedzki do buntu. A Gustaw Adolf koronował się w Upsali, uzyskał od sejmu, zebranego w Querebro, wojenne uchwały i przyjął zdradzieckie posługi Inflantczyka, starosty tarwesteńskiego Waltera Farenzbacha, który ofiarował się poddać mu zamki i miasta, strzeżone przez słabe załogi polskie. Jakoż pod nieobecność Chodkiewicza, gubernatora Inflant, zajętego wojną moskiewską w 1617 roku, ułatwił wojsku szwedzkiemu, przywiezionemu na 18 okrętach, opanowanie Pernawy, Windawy i Dyamentu czyli Dünamünde. Kusił się nawet o szance portowe Rygi i wyrządzał szkody na przedmieściach, lecz był odpierany wytrwale przez całą zimę, a wiosną przyszedł Krzysztof Radziwiłł, hetman polny lit. z odsieczą. Król Zygmunt, mając jednocześnie dwie inne wojny, moskiewską i turecką, pozwolił wreszcie na układy o zawieszenie broni. Gustaw Adolf zawarł je na lat dwa, licząc od 29 września 1618 r., ze zwrotem zamków zajętych oprócz Pernawy (gdy się dowiedział o zdradzie tegoż Farenzbacha na ko-

---

1892, VI, s. 95. Raport Koniecpolskiego przesłany królowi i broszura p. t. »Pogrom tatarski...« w Warszawie w drukarni J. Rossowskiego, w R. P. 1624, znajdują się w Przyłęckiego »Pam. o Koniecpolskich« str. 250—260. List wezyra hańskiego w Ms. BOZ. 1807 k., 45 Szahin Giraja. tamże k. 43—44; doniesienie Łaganowskiego k. 46, list Mehmeta hana do Chmieleckiego k. 48. Piasecki, Chronica 559, 602; Howorth Hist. of Mongols II, division I, s. 541. Radziwiłł Albr., Pamiętn. Pozn. 1839, I, 172, 180, 206. Bitwa pod Ochmatowem w Dyaryuszu St. Oswiecima wyd. Czeremaka, Kraków 1907, str. 38—49.

rzyść Polaków). Gotów był oddać nawet Pernawę w razie zawarcia pokoju stałego lub długoletniego rozejmu. W ustępstwach swoich posunął się aż do przyznania Zygmuntovi tytułu króla szwedzkiego, byle bez używania władzy rządowej, a w szczególności bez pretensyi do Estonii i Finlandyi.

Termin zawieszenia broni upływał tego samego dnia, kiedy Żółkiewski wychodził z obozu cecorskiego na śmiertelny swój pochód ku Dniestrowi. Polska nie posiadała i nie potrzebowała ani Estonii ani Finlandyi, ani rządów Szwecyi: toć najprostsze rozumowanie wskazywało na konieczność zawarcia pokoju na północy, kiedy tak straszna wojna »z cesarzem tureckim« toczyła się na południu. Ale Zygmunt III był niepokonany w upornem obstawaniu przy swoich mrzonkach dynastycznych. Sejm zimowy 1620 r. pod jego naciskiem dodał do zarządzeń wojennych przeciwko Turcyi warunkową uchwałę p. t. Obrona Inflant (t. V, L. III, f. 370): »Jeśliby nieprzyjaciel... słusznych nie zawarł w Inflanciech inducyi, a Państwa nasze infestować chciał, tedy część podatków W. Xięstwa Litt. osobnym skrypsem na to deklarujemy, aby... wojsko... zebrane i wszystkie wojenne potrzeby dodane były. Gdzieby ten pokój w tamtej prowincyi stanął... tedy wojsko jako podatki wszystkie, tak i żołnierz do Inflant naznaczony, na Ukrainę przeciwko poganom obrócić się ma«. Skrypt opiewał tylko na 5.000 zaciężnego żołnierza; komisarze przy hetmanie wyprawieni nie byli i rozejmu zatem nie zawarli; czyż można było spodziewać się, że nieprzyjaciel zechce powstrzymać się od infestowania Inflant przez wzgląd na wojnę Polaków z poganami i na warunek 3-miesięcznego wypowiedzenia konwencyi już wygasłej?

Gustaw Adolf nie zmarnował czasu. Miał korzystny pokój z Moskwą, pojednał się serdecznie z królem duńskim, ulepszył rząd wewnętrzny kraju i przy patryotycznej hojności sejmu zdołał zgromadzić w Elfsnaben 20, czy 24 tysiące żołnierza krajowego i cudzoziemskiego, który mógł być od razu przewieziony przez Bałtyk na 158 okrętach, oczekujących w Sandhamm. Wyruszył też osobiście 24 lipca 1621 r.

a) Działania wojenne w Inflantach skierowane były najpierw ku Rydze. Skutkiem burzy, która flotę rozproszyła, admirał Gillenhielm wszedł do Dźwiny dopiero d. 14 sierpnia,

a Gustaw Adolf przybył do Pernawy do jego obozu d. 21 sierpnia. Niezwłocznie zarządził obleżenie. Na prawem skrzydle swoim, na piaszczystych wzgórzach północnego brzegu, przy Mühlgraben, rozłożył się sam z bratem Karolem Filipem, wyznaczwszy stanowiska: w I-ej linii dla Gust. Horna, Oxenstierny, Slandowa i Rosenkrantza pod dowództwem Mansfelda z 5 półkami piechoty, 8 szwadron. jazdy; w II-ej linii dla Jakóba de la Gardie, który miał 3 półki piechoty i kilka kompanii jazdy półkowników Clootha i Heinrichsona; przyboczną królewską chorągiew prowadził Lorenz Müller. Na lewem skrzydle, przytykającym do Dźwiny, feldmarszałek Herman Wrangel dostał piechotę i jazdę półkownika Rydwina do linii I-ej i oddział Szkota Jakóba Sitona do II-ej. Za Dźwiną w Kobrońskim szańcu, na posterunku obserwacyjnym, osłonionym kilku blokhauzami i wałem podwójnym, na drodze do Mitawy był umieszczony Henryk Fleming, krewny zaś jego Klaudyusz Fleming dopomagał admirałowi do przewożenia transportów żywności. Ogółem narachował Loccenius 99 pieszych i 21 konnych chorągwi. Na bateriach ustawiono 24-funtowe półkartauny i 48-funtowe kartauny razem 22 »a inszych bardzo małych siła«. Radziwiłł oczyma swojemi widział »piechoty do boju 10.000, kornetów rajtarskich 24, kopców spiśników... co armaty pilnowali, co prowiantem szafowali, mogło być więcej niż 2.000, zgoła... mieli w swym obozie ludzi ad tractanda arma zgodnych pod 15.000; do tego przyszło im wczora (10 sierpnia) 17 chorągwi pieszych, Mansfeld z niemieckim regimentem, Fleminga się spodziewano.

Złośliwy Piasecki wyszydza mieszczan, że prędko sprzykrzyli sobie straży nocnej bezsenność i trudy wojenne; że gdy który z nich w obronie murów zabity lub raniony został, rozlegał się po mieście żałobny płacz niewiast i narzekanie na zwierzchność; że mogliby się trzymać przez 3 lub 4 miesiące, a poddali się »w połowie października«. Zarzuty są niesłuszne, daty i fakty są mylne. Poddali się 26 września, a bronili się z wielką odwagą i wytrwałością. Prawda, że »z krzykiem, z płaczem i żalosnem wszystkich stanów narzekaniem«, jak świadczy Radziwiłł, ale przecież spalili przedmieścia swoje tj. zniszczyli swoje domy, piękne ogrody i »miasto zawarli«. Żołnierzy mieli 300 zaledwie pod rotmistrzami Okuniem, Barriusem i Ceridonem, a jednak wystrzałami z wałów zamkowych od-

pędzili okręty szwedzkie 22 sierpnia i odparli szturm lądowy 10 września; nie mogła przecież ich artylerya zmusić do milczenia uzbrojonych działami burzącemi baterij lądowych, które ciskały po tysiąc kul dziennie, albo po sto na godzinę. Wyglądali odsieczy, posiłków. Usłyszeli kanonadę hetmana Radziwiłła, trwającą przez noc 10—11 września za Dźwiną; wysłali na jego spotkanie swoje galery dwukrotnie, lecz te nie mogły się przebić przez flotę nieprzyjacielską i nie przywiozły żadnego posiłku. Gdy hetman cofnął się na drogę mitawską, Gustaw Adolf wznowił roboty oblężnicze usilnie, ujmując łopatę rękoma własnymi dla zachęty. Podszańcowywał się pod bramę Piaskową, pod rondel i fosbreję przed bramę św. Jana, przysuwał baterye coraz bliżej do murów. Mieszczanie gasili wszczynające się pożary zapomocą skór mokrych i gnoju; wdzierających się do bastyonu Katze Szwedów kilkuset wysadzili w powietrze; wdzierali się do aproszów tak natarczywie, że rany odnieśli Clooth, Cordiac, Friese i de la Gardie; odparli drugi szturm, prowadzony przez Sitona i Hornika i spalili ich most, ustawiony na kołach w rowie. Trębacza, przysłanego z powtórnein wezwaniem do poddania się, odesłali z oświadczeniem, że nie złamią swej przysięgi królowi polskiemu i Rzpltej na wierność wykonanej; 19-go września odparli jeszcze nowy szturm do bramy Piaskowej, prowadzony przez Banera i Horna, raniąc ich obu, ale nie zdołali już wyrugować nieprzyjaciela ani smolnemi wiankami, ani kamieniami i belkami z stanowiska pod rondlem. Widząc gotowy podkop i dwa mosty, ułatwiające szturm, rada miejska nie śmiała już odrzucić trzeciego wezwania, obostrzonego groźbą że Ryga będzie zniszczona i z ziemią zrównana. Wysłała parlamentarza. Gustaw Adolf obiecał zachować swobody i przywileje, jeśli mu będzie wierną tak, jak była królowi polskiemu Uległa jego woli i przyjęła go jako nowego pana. Od Polski odpadła na zawsze ku wielkiej szkodzi handlu litewskiego i zamożności Rzpltej. Niedługo potem, około 5 października rotmistrz Schwarzhof bez oblężenia i szturm poddał Dyament czyli Dünamünde i wyprowadził swoją rotę, 150 rajtarów do obozu hetmańskiego. Był osądzony na gardło, lecz wyroku tego nie wykonano.

Cóż robił w tym czasie hetman polny litewski Krzysztof Radziwiłł, książę na Birzach i Dubinkach, syn »Pioruna«, dobry znawca sztuki wojskowej?

Biadał on i ostrzegał od pierwszych dni maja w listach do króla, do podskarbiego Naruszewicza, do kanclerza, podkanclerzego etc., że zamków inflanckich, »które już opadły, iż nie w murach, ale w piersiach ludzkich wszystkich ich obrona«, nie obronią wybrańcy, »ludzie nie ćwiczeni«; że na wyprawę turecką (chocimską) rotmistrze wyłowili i wywiedli »nie tylko przednie towarzystwo, ale też wszystek brak«, a nawet i sług jego rękodajnych, na jego chlebie chowanych, zwerbowali na mocy listów przypowiednich od króla wydanych, że choć się gdzie znajdują ludzie zdadni, tedy nie chcą zaciągać się do służby, ponieważ przy zapowiedzianem pospolitem ruszeniu będą obowiązani stanąć »z majątności«. Żądał, aby król kazał jakiemuś »słudze skarbowemu« być przy wojsku — oczywiście, z pieniędzmi — dla dokonywania wypłat, o prochy zaś i armaty, żeby się troszczył podskarbi.

Przełożenia i żądania takie nie napotykały chętnego załatwienia, ponieważ Zygmunt III nie lubił Radziwiłła, jako dydydenta, kalwina — jedynie przez wzgląd na prośbę Lwa Sapiehy dał mu mniejszą buławę; nie tylko potrzeb jego hetmańskich nie zaspakajał, ale na każdym kroku czynił mu wstręty i przeszkody. Tak np. wybrańców z południowych powiatów i Tatarów litewskich wysłał na Podole, do Chodkiewicza; oznaczoną skryptem sejmowym na 5.000 liczbę zaciężnego żołnierza zmniejszył do 3.000; Naruszewiczowi zabronił dostarczać armat i innych potrzeb do obozu; listy przypowiednie przysłał dopiero 16 czerwca; o pieniądze też nie troszczył się, chociaż samemu Radziwiłłowi skarb dłużny był pensją za cztery lata; wreszcie nakazywał mu wybierać się do Inflant »lente«, a na Ukrainę gotować się w przypuszczeniu, że Gustaw Adolf wojny nie zacznie, chociaż ten oblegał już Rygę. Skutkiem tak niedorzecznych i szkodliwych zarządzeń JKMcI Radziwiłł wyruszył w pole z 1.500 żołnierzami i 3-ma hakownicami, wysławszy poprzednio 350 rajtarów do Rygi i Dyamentu, a 50 kozaków na załogę do Kokenhauzu.

Czyż mógł zwieść bitwę z armią nieprzyjacielską 15 razy liczniejszą, doskonale uzbrojoną i zorganizowaną? Spróbował

10 września uderzyć na blokhauz Kobroński, lecz nie zdobył go i do galer ryskich dotrzeć nie mógł. »Przemacał tylko oczyma nieprzyjacielskie koło miasta machiny, otarł się o nie komunikiem«, — i odszedł nazad w poczuciu bezsilności swojej. Nie przeprowadził się za Dźwinę, mając na celu przedewszystkiem osłanianie Kurlandyi, Żmujdzi i Litwy od najazdu.

I temu zadaniu sprostać nie był w stanie. Podemknął się bliżej pod Kokenhauz »bojąc się, by nam ostatniego do rekuperowania Inflant przystępu nie wydarto«, a tymczasem Gustaw Adolf z 14 tysiącami przyszedł pod Mitawę 15 października. Mieszczanie usłyszawszy kilka wystrzałów, przynieśli mu klucze od bram, księżę kurlandzki Fryderyk opuścił swoją stolicę i przyjechał do obozu litewskiego; załoga szwedzka zajęła zamek. Radziwiłł, przyszedłszy za późno, stanął obozem o 1½ mili nad rz. Muszą czyli Aa pod Annabergiem; zebrał tu większą nieco siłę, do 3.000, gdy powołane jego uniwersalami nadchodziły pospolite ruszenia z kilku powiatów litewskich, wysłał podjazdy, wyzywał nawet Gustawa Adolfa do boju w otwartem polu przez trębacza i przez Wahla: nie odważył się jednak przejść przez rzekę, chociaż most zbudował. Dobrze usłużyli mu tylko zwerbowani własnym jego kosztem Lisowczycy, podpadli bowiem pod Rygę, wiele Szwedów wyscinali, kilku więźniów wzięli, a 20 października zapędzili się pod Kies (Wenden), gdzie zamek i miasto uciekli, dwóch kapitanów pojмали i żołnierzy niemało »zepsowali«. To powstrzymało Gustawa Adolfa od dalszego pochodu ku granicy litewskiej; zostawiwszy 1200 w Mitawie odjechał on do Rygi, a następnie skierował pólkownika jazdy Robrunne'a na Kokenhauz. Ale Radziwiłł wyprawił tamże Gosiewskiego z 1200 człeka. Ten zaskoczył oczekujących na piechotę Szwedów 24-go listopada nad jeziorem pod Kropimujzą (Kroppenhof?) i zniósł cały oddział do szczętu niemal, gdy niedobitki, schroniwszy się w domach, zginęli w płomieniach podpalonego przez rozjuszoną czeladź folwarku. Legło i zgorzało około 280, uszło ledwo 20; wzięto 5 kornetów (sztandarów?) rajtarskich; dwa co najprzedniejsze zgorzały. Kokenhauz wówczas został ocalony.

Podobnie chciał Radziwiłł poratować Wolmar, wysyłając z takim samym oddziałem Korfa, ale przed nadejściem tej od-

sieczy miasto poddało się 5 stycznia 1622 r. Gustaw Adolf przychodził tu z niewielką siłą: 20 chorągwiami piechoty i 6 jazdy. Musiał już folgować swoim poddanym, bo nie mógł długo trzymać pod sztandarami siódmego człowieka, pobranego z całej ludności męskiej. Niebawem powrócił do Szwecyi.

Mogłaby teraz Rzeczpospolita wystawić większą potęgę a przynajmniej dodać z 5.000 Radziwiłłowi, stosownie do jego żądania, gdy pozbyła się grozy sułtana tureckiego. Ale Zygmunt III nie zdołał sejmu złożyć w 1622 r., a Litwinom nie dał wielkiego hetmana po śmierci Chodkiewicza. Do wakującej buławy rościł sobie prawo Radziwiłł, i w kilku listach między innymi do Lwa Sapiehy, szwagra swojego, zamawiając wpływowe poparcie, zaznaczał, że oddanie tejże w inne ręce byłoby ubliżeniem dla niego i dla rodu; przymawiał się nadto o chleb zasłużonych t. j. o nadanie mu dwu starostw: Wielony i Dud »na poratowanie wielkich utrat i kosztów«. Ale Zygmunt III nie myślał dogadzać jego roszczeniom i chęciom, zasługi mu nie przyznawał, upatrywał nawet w jego bezczynnem niby trawieniu czasu przyczynę, że nie były odzyskane Inflanty i Estonia! Nie wierzył widocznie raportom jego, wyświetlającym istotne stosunki, niemożność większych przedsięwzięć i korzyści osiągane w wojnie podjazdowej, prowadzonej tak pilnie, że sam hetman czasem przez kilka dni z konia nie zsiadał. Przeprowadził przecież z powodzeniem zadanie trudne przy braku artylerji — oblężenie Mitawy Borykał się długo—kilka miesięcy utrzymując czujną blokadę. 4 lipca kazał robić »prom z boków nakryty, aby go można zażyć do szturmuj; miały u niego być drabiny składane, aby 50 człowieka wieźć mógł we zbrojach, a bez zbroi 100; miano go spuścić po wodzie pod zamek; przytknąwszy do wałów szturmować«. Po takich przygotowaniach posłał 5 lipca trębacz do załogi z wezwaniem do poddania się. Wysłanym na układy dwom kapitanom podał cztery warunki: 1) Zamek z armatą wszystką poddać; 2) chorągwie i strzelbę ręczną zostawić, tylko »przy broniach« wynieść; 3) zdrajców i przedawczyków odstąpić; 4) rok 1, miesiąc 1 i dzień 1 przeciwko królowi JMci i Rzpltej nie służyć. Wszystkie zostały przyjęte i tegoż dnia podjechał hetman pod zamek z chorągwią swoją usarską; powitał go »statthalter« strzemienia się dotykając,

a łaskawe względy jego zamawiając; zaraz potem Sosnowski z trzema pieszemi hetmańskimi chorągwiami wszedł na zamek i znalazł sztachety, rowy, rozmaite »fortele«, magazyny tak obficie zaopatrzone w proch, prowiant i we wszelkie potrzeby, że starczyłoby tych zapasów na rok cały. Ale załoga z 1200 ludzi zmalała do 177, z tych pozostało zdrowych 76, chorych, co chodzić i bronić się mogli 60, a takich co sobą władać nie mogli 35, kapitanów osobno było 5 i sttathalter 1; białychgłów wszystkich pod 100 osób. Dano im prom i kilka batów do wyjazdu.

Tryumf Radziwiłła był tem chlubniejszy, że nie przeszkodził mu Gustaw Adolf, który przybył ze świeżem wojskiem ze Szwecyi i obozował w odległości 5-ciu mil zaledwo nad Szpilwą pod blokhauszem rygskim. Dopiero po nadejściu Jakóba de la Gardie, gdy armia szwedzka doszła do liczby 20.000, wyruszył Gustaw Adolf pod Mitawę, wysławszy poprzednio trębacza z listem od senatorów szwedzkich do senatorów W. Xięstwa Litewskiego. Przez lasy i bagna przyszedł nad rz. Szwedtę, dopływ Muszy, i zaraz oszańcował się w odległości 8 kilometrów poniżej miasta, a nazajutrz zaproponował Radziwiłłowi układy o pokój. Ale niemożliwą okazała się zgoda, gdy Litwini nazywali go księciem, nie królem, i żądali oddania Rygi. Dwukrotnie wypowiedany był »kwartyr« i ponawiany atak na okopy: 22 lipca w nocy piechotą przywiezioną na galarach pod cypel wyspy, znajdującej się na połowie odległości, i 1-go sierpnia 9 chorągwiami pieszemi oraz 3-ma kornetami rajtarskimi na pagórki, panujące nad zdobytym poprzednio stanowiskiem. Chorągiew kozacka Kleczkowskiego i 300 piechoty Barberyusza odparły ten atak, a w pogoni nasiekły i nastrzelały niemało Szwedów; zwycięstwa jednakże nie zdołał osiągnąć Radziwiłł, ponieważ nie słuchała jego komendy chorągiew niemiecka Schwerina. Jeszcze gorsze objawy nieposłuszeństwa okazały się przy powtórnym ataku na tę samą pozycję, bo aż w trzech chorągwiach; rzuciła się tylko jazda wojewody połockiego Kiszki i referendarza Gosiewskiego, lecz nie mogły wstrzymać piechoty nieprzyjacielskiej, która opanowała pagórki i zabrała dwie armatki hetmańskie własne, z Birż sprowadzone. Nietkniętym pozostał tylko obóz główny litewski za rzeką na brzegu, ale posunął się obóz szwedzki

na brzegu przeciwległym i ufortyfikował się niepospolitymi »fortelami«. Wcale tedy pomyslnym dla Litwinów wypadkiem było nader pojednawcze usposobienie Gustawa Adolfa, że zezwolił na ustępstwa w kwestyi tytułu i zawarł zawieszenie broni do 1 maja 1623 r., które później przedłużone było aż do 30 czerwca 1625 r. Nie dość na tem. Zażądał osobistego widzenia się z Radziwiłłem z jedynym warunkiem, żeby mu nie ubliżył niewłaściwym tytułem. Po długich targach z Pontusem (de la Gardie) Radziwiłł ze swym orszakiem podjechał do niego i przemówił po łacinie tytułując: *Vestra Serenitas* i uchylając hełm do pół głowy (*seminudo capite*), on zaś obszernie opowiadał, że nie jest nieprzyjacielem Rzpltej, że radby nie przeszkadzać, ale dopomagać w wojnie z Turkami, że »wasz król zawsze okazywał mi pogardę«, że Jezuita wciąż rozpala ją nienawiść »do mnie i do religii mojej: Proszę Cię, panie i Was innych wielmożnych Polaków i Litwinów, abyście wierne to odnieśli do senatu i ludu, a pokój abyście ze wszelką usilnością popierali. Jeśli zawrzecie pokój ze mną, będziecie mieli ze mnie najwierniejszego przyjaciela i sprzymierzeńca; jeśli zaś wojnę podniesiecie, najgorszym dla was będę wrogiem«. Jako do senatora zwracał się do wojewody połockiego: *Illustis Domine Kiszka*, a Radziwiłłowi przypominał, że jednością religii są sobie bliźcy i że brat jego (Janusz) wziął żonę z tego samego domu Elżbietę, córkę elektora brandenburskiego Jana, siostrę niedawno zaślubionej królowej szwedzkiej Eleonory.

Wszystko to z drobiazgowymi szczegółami wykladał Radziwiłł w raportach do króla i w cedule do Paca, pisarza WXL., żeby uniknąć posądzenia o naruszenie praw dynastycznych. Daremnie! Zygmunt III był niezadowolony z przerywania działań wojennych, bo marzył zawsze o wyprawie do Szwecyi: więc uniemożliwiał dzieło pokoju instrukcjami, dawaniami komisarzom, i nie taił niechęci swej do hetmana polnego. Na sejmie 1623 r. d. 6 marca, gdy przed tronem, do nóg JKMcI Radziwiłł rzucił 13 sztandarów, zdobytych w Mitawie i pod Kropimują, odpowiedziano mu zimną podzięką z zaznaczeniem, że »nic nowego nie przynosisz, tylko kontynuujesz sławę dawnych przodków naszych«; na sejmie 1624 r. złożony przez niego obszerny memoriał z wyszczególnieniem

postulatów strategicznych, organizacyjnych, finansowych, politycznych, a z wnioskiem, że dogodniejszy pokój niż wojna, nie smakował wobec mowy kanclerza kor. Lipskiego, który proponował, »aby nie tylko w Inflanciech na nieprzyjaciela uderzyć, ale spólcześnie z Gdańska 7.000 piechoty i 3.000 jazdy do Szwecyi przewieźć«. Skutek niesmaków był taki, że Zygmunt III dał wielką buławę litewską Leonowi Sapieże, kanclerzowi lit., 70-letniemu starcowi, na polach bitew nieznanemu, i to 25 lipca 1625 r., kiedy po daremnych układach wznowiła się wojna. Tęgo samego dnia Kokenhauz, najważniejszy po Rydze punkt strategiczny, po 16 dniach oblężenia poddał się Banerowi. Inne zamki nie miały załóg, prochów, dział, a niektóre nawet bram wrotnych do zamknięcia. Nie było też wojska w polu: Sapieha miał je teraz dopiero zaciągać i zbierać; Radziwiłł, nie otrzymawszy listów przypowiadnych, ani pieniędzy od podskarbiego, robił zaciągi, awansując żołd z własnej szkatuły. Ponowiła się zwykła manipulacya Zygmunta III: zaczynania wojny bez żadnego przygotowania sił i potrzeb wojennych. Teraz przydał on jeszcze nową szkodę sprawie publicznej: poróżnienie dwóch szwagrów, Radziwiłła i Sapiehy; obesłali się oni wzajemnie cierpkimi listami, które nie wróżyły bynajmniej uległości polnego hetmana wielkiemu.

Gustaw Adolf odpłynął z Sandhamu 27 czerwca z 6 półkami piechoty i 8-iu półkami jazdy, wprowadzonymi na 76 okrętów. Bez przeszkód, pomyślnie wylądował pod Dyamentem 12 lipca i rozesłał swoich generałów, albo półkowników w kilku kierunkach. Mieli oni łatwą robotę: zajmowali, częstokroć bez wystrzału Ronenburg, Nieborg, Selburg. Bronił się trochę Dorpat, oblężony przez Jakóba de la Gardie z 4-ma tysiącami piechoty i 1500 jazdy, ale 27 sierpnia poddał się. Całe Inflanty znalazły się w mocy i posiadaniu Szwedów pod rządami da la Gardie'ego, który został mianowany ich gubernatorem. Otworem też stały drogi do Kurlandyi i Litwy. Gustaw Adolf sam poszedł przez Selburg i Radziwiliszki pod Birżę, zamek dziedziczny Krzysztofa Radziwiłła, dobrze ufortyfikowaną osłonę Żmujdzi, szturmował przez półtora tygodnia od 28 sierpnia i zdobył 7 września; znalezione w nim 22 armaty i 2 moździerze odesłał do Rygi.

W kilka dni potem, 11 września wyszedł w pole Radzi-

wił. Odbierać swoich Birż nie mógł, ale wyrugował Szwedów z Nerety i Czados, chwycił snujące się partye, zniósł większą czatę pod Poswolem (29-go) i ruchliwością tyle dokazał, że Gustaw Adolf porzucił swój ufortyfikowany »rowami sztakietami i bulwarkami« obóz birżański, zaniechawszy dalszego w głąb Litwy pochodu. Gdy szedł przez Kurlandę mimo Mitawy, to miasto otworzyło mu swe bramy, »choć żadnego gwałtu nie miało«, 8 października, w oczach przychodzącej odsieczy, którą prowadził Radziwiłł. Przez kilka dni ponawiały się utarczki z rotmistrzami, którzy wpadali na ulice bez znaczniejszej korzyści, bo do złudzeń zaliczamy twierdzenie Radziwiłła, jakoby takie operacye wyparły Gustawa Adolfa za Dźwinę. Nie wydało też widocznego skutku patryotyczne oświadczenie, przesłane Sapieże, iż przekładając dobro Rzpltej nad prywatną urazę, »idzie mu z wojskiem swem dniem i nocą na pomoc i radą, ręką, zdrowiem, krwią na ostatek swoją oświadczyć to gotów, że nie wzdawa kolegi«. Przyszedł wprawdzie pod jego obóz o ćwierć mili, a pod Selborg »na dwoje muszkietowe strzelanie« 23 listopada, był witany z podziękami, zasiadł 26 listopada w namiocie Chreptowicza na radzie wojennej, wskazał Walmuzję czyli Wallhof (na połowie drogi z Bowska do Selborga) jako najsposobniejsze miejsce na obóz, ale potem odszedł i obozował oddzielnie. W krytycznym dniu 17 stycznia 1626 r. znajdował się tak daleko, że pomocy nie dał. Tymczasem wojsko litewskie pod tą samą Walmuzją poniosło ciężką porażkę. Hetman wielki był nieobecny, bo pojechał na sejm do Warszawy; dowództwo sprawował niedoświadczony syn jego Stanisław. Niespodzianie, jakby z ziemi wyrosli, stanęli Szwedzi o świcie w szyku bojowym, Gustaw Adolf bowiem przywiózł z Kokenhauzu 1000 piechoty na saniach, a jazdę prowadził kłusem. Straż podsłuchową spędził Magnus Pahlen; za nim młody Thure wkrótce rozwinął skrzydło prawe, złożone z Finnów, lewe Gustaw Horn; w rezerwie stanęli Zygmunt Platen i Maks Teufel. Z obozu wypadła chorągiew usarska, uderzyła dzielnie na Finnów, lecz została odparta i wracając potarła szykującą się swoją piechotę, złożoną podobno z 6-ciu chorągwi niemieckich i 3 węgierskich. Wśród zamieszania Sapieha kazał trąbić na odwrót, który był wykonany ze stratą 600 poległych, 150 jeńców i 3 dział. Konnica,

liczona przez niego na kilkanaście, a przez Szwedów na 20 chorągwi (14 usarskich, 4 kozackie i 2 jakichś equitum), zatrzymawszy nieco harcowników nieprzyjaciela, uszła ku Rakiszkom. Radziwiłł nie zdążył na ratunek, zapewniał jednakże w mowie sejmowej 1629 r., że nie dał Szwedom wyzyskać zwycięstwa, bo zagroził im drogę do Wilna, nachwytałszy jeńców, którymi zapełnił zamek warszawski, zdobywszy nie wiadomo ile sztandarów, które rzucił pod nogi JKMci. Nie natkaliśmy dowodów, stwierdzających te zapewnienia. Przypuszczamy raczej w słowach i pismach Krzysztofa Radziwiłła skłonność do przechwałek. Gustaw Adolf zapewne nie zamierzał zapuszczać się w głąb Litwy, ponieważ miał plan inny, gotowany od lat kilku na drodze rokowań dyplomatycznych, obecnie zaś wchodzący w stadyum wykonawcze¹⁾.

b) Działania wojenne w Prusiech. Mając w posiadaniu swoim długą linię brzeżną Estonii i Inflant, Gustaw Adolf mógł już projektować opanowanie brzegów i portów pruskich, żeby osiągnąć »dominium maris«, niegdyś przez Zygmunta Augusta na rzecz Polski zawłaszczane, żeby uczynić Bałtyk jeziorem szwedzkim. Przeniesienie wojny do tych krajów koronnych, gdzie się znajdowały ujścia rzek, niosących cały niemal plon gospodarczy ziem Rzpltej na sprzedaż zagraniczną, było też ciosem najdotkliwszym, który powinien był złamać upór króla Zygmunta III. Sejmiki pruskie i sejm walny warszawski styczniowy 1626 r. wiedziały o przygotowaniach do takiej wyprawy, lecz środków zaradczych nie przedsięwzięły.

---

¹⁾ Loccenius Hist. Svecanae, 534 różni się od Piaseckiego tem, że przypisuje zdobywanie Windawy, Pernawy i Dyamentu samemu Gustawowi Adolfowi, który miał jakoby przyplynąć z 18 okrętami, przemilcza zaś zdradę Farenbacha. Po stronie polskiej mamy ogłoszone źródłowe cenne korespondencye Krzyszta. Radziwiłła p. t. Sprawy wojenne i polityczne 1621, 1632 Paryż 1859 i Koniecpolskiego w Pamiętnikach, wydanych przez Przyłęckiego, Lwów 1842. Opracowanie z stanowiska wojskowego wykonał K. Górski w Bibl. Warsz. z r. 1888. Utratę Rygi, jako pierwszy cios dla handlu zamorskiego Rzpltej, ocenia Ad. Szelągowski: Z dziejów współzawodnictwa Anglii i Niemiec, Rosyi i Polski. Lwów 1910 str. 217. Błędy Piaseckiego powtórzone przez Lengnich, Gadebuscha, Niemcewicza i Kotlubaja co do bitwy pod Walmują sprostowali wydawcy »Spraw wojennych« w przypisku do str. 594.

Flotę swoją z 15 tysiącami wojska lądowego skierował Gustaw Adolf do Prus Książęcych, rządzonych przez Jerzego Wilhelma elektora brandenburskiego, związanego z nim węzłem powinowactwa rodzinnego i spójnością wyznania protestanckiego, lubo hołdującego Zygmunтови III za nadanie praw książęcych jego ojcu przed kilku laty (w 1618 r.). Przybijanie do brzegu i wylądowywanie odbywało się bez przeszkody. Przy wnijsciu do Hafu Fryskiego pod m. Piławą komendant szanca, podpółkownik Seb. Hohendorf ustąpił z swymi 340 piechurami na pierwsze wezwanie parlamentarza i 4 okręty strażnicze, wystawione na znak wierności królowi polskiemu, nie próbowały walki z 80 okrętami szwedzkimi (6 lipca 1626 r.). Poselstwu od radców książęcych z Królewca Gustaw Adolf oświadczył, że powinni zachować się neutralnie, i w takim razie obiecywał nietykalność księstwu, przez wzgląd na osobę elektora Jerzego Wilhelma, szwagra swojego; w przeciwnym zaś razie groził zniszczeniem stołecznego miasta. Radcowie ulegli, do neutralności zobowiązali się więc półki szwedzkie poszły do Prus Królewskich: najprzód do Warmii, którą obsadziły, strasząc kanoników, nakładając kontrybucye, rabując kościół jezuicki w Frauenburgu, wywożąc dwie biblioteki do Upsali i Sztokholmu. Następnie Gustaw Adolf przyszedł pod Elbląg, nastraszyl mieszczan widokiem dział, zatoczonych na pagórku Emaus i zmusił do przyjęcia 1300 żołnierza na załogę. Potężny niegdyś Malborg strzelał przez noc, ale za widna 18-go lipca garstka hajduków i Niemców, utrzymywanych przez podstarościego Sosnowskiego, złożyła broń, spostrzegłszy przystawianie drabin do murów i inne przygotowania do szturm. Dostatki ziemian okolicznych, złożone w dawnej rezydencji W. Mistrzów krzyżackich na przechowanie, stały się zdobyczą wojenną. Most jeden, narządzony na Nogacie, potem wkrótce i drugi na Wiśle pod Tczewem utworzyły drogę łatwą na lewy brzeg Wisły, zwłaszcza pod Gdańsk, który odrzucił posłane mu warunki kapitulacji pomimo zatamowania żeglugi przez flotę szwedzką.

Ta odmowa dopiero, świadcząca o wierności dobrze ufortyfikowanego i ludnego miasta królowi polskiemu, zahamowała szybkość najazdu szwedzkiego. Gustaw Adolf wyruszył za ledwo 16 sierpnia pod zamek Grebin, broniony przez 200

żołnierzy gdańskich, naturalnie przez jeden dzień tylko, 14-go września obsadził wiślaną Głowę (Haupt), 15 września wykonał rekonesans do ujścia Wisły, lecz, obejrawszy słynną z wojny Batorowej Latarnię (Weichselmünde), zawrócił nazad do Tczewa. Nie omieszkął jednakże nakładać kontrybucyi na chłopów gdańskiej Żuławy po 50 talarów na każdego gospodarza (co uczyniło w sumie 70.000 talarów oprócz 100 łąsztów owsa) i wysyłać komend pieszych i konnych na rabunki. Jego admirał Carl Carlson Guldenhielm już od 10 lipca grasował na wybrzeżu, wysadziwszy 400 ludzi na ląd, zrabował odbudowaną przed 50 laty Oliwę, zajął Puck i Helę.

Około połowy września ukazało się w polu wojsko polskie. Najpierw Wejher w wda chełmiński zebrał pod Grudziądem kilka tysięcy, a następnie Zygmunt III, wyruszywszy osobiście 11 sierpnia z Warszawy i naradziwszy się z senatorami w Toruniu, przyszedł pod Grudziądz z chorągwiami nadwornymi, pocztami pańskimi i żołnierzem na inflancką wyprawę zaciągnionym. Usługi Krzysztofa Radziwiła, gotowego do marszu z własnym niemałym pocztem, nie przyjął, lecz do hetmana polnego koronnego, Koniecpolskiego, posłał wezwanie aby mu przyprowadził kwarciane wojsko z Ukrainy. Tymczasem na przeglądzie grudziądzkim zlustrował 3.000 piechoty i 8.000 jazdy świetnie strojonej i zbrojonej. Podzielił je na 4 półki, powierzając dowództwo pierwszego Tomaszowi Zamoyskiemu w wddie kijowskiemu, drugiego Janowi Eustachemu Tyszkiewiczowi, w wddie brzesko-litewskiemu, trzeciego Plichcie, kasztelanowi sochaczewskiemu, czwartego sobie samemu przy pomocy dwu marszałków: koronnego Michała Wolskiego i litewskiego, Piotra Wiesiołowskiego. Musieli być jeszcze jacyś trzej niewymienieni pomocnicy, ponieważ Albrycht Radziwił naliczył ośmiu takich, co spełniali obowiązek hetmański. O wszystkich powiedzieć można, że go sprawowali nieudolnie, a najgorzej sam król Zygmunt, jak się pokazało na pierwszym przedsięwzięciu wojennym — oblężeniu obsadzonego nieliczną załogą szwedzką (140 ludzi) małego zamku Gniewa (Mewe). Świetne wojsko rozłożyło się pod nim 17 września, ale strzelać przez trzy dni nie mogło dla tego, że starszy nad armatą przywiózł kule nie pasujące do kalibru dział; 22-go ukazał się Gustaw Adolf z 2-ma tysiącami piechoty i 1-ym tysiącem ja-

zdy na brzegu Wisły poza tamą. Nastąpiła pierwsza potyczka stryja z bratankiem, w której ujawnił się odrazu już stosunek odwrotny sił wojskowych do ich zdolności umysłowych, gdyż nie pokonała, nie zepchnęła do Wisły Szwedów cała piechota króla polskiego i 20 chorągwi jazdy z gwardią, prowadzoną do ataku przez walecznego Dönhofa, który poległ od kuli muszkietowej. Po tym rekonesansie Gustaw Adolf cofnął się do swego obozu pod Walknowem (Falkenau), gdzie oczekiwał na przybycie większych sił; artylerya zaś polska działała tak nie-dołącznie, że do końca miesiąca września zdołała obalić jedną, tylko wieżę. 29-go przyszedł powtórnie Gustaw Adolf na poprzednie stanowisko z posiłkami, przyprowadzonymi przez hrabiego Turn, mając na ogół 3000 piechoty i 1500 koni. Jemu też dał rozkaz zdobycia góry, na której Zygmunt urządził dwa szańce, uzbrojone 6 armatami. Atak został wykonany 1 października z powodzeniem: wąską ścieżką pomiędzy krzakami wspinali się niepostrzeżeni hr. Brahe i Szkot Hebron; za nimi sam Turn wdarł się na szczyt góry mimo szarż jazdy polskiej, zagrzewanej przez samego Zygmunta i przez królewicza Władysława, poczem okopał się natychmiast. Jego ogień muszkietowy położył trupem 500 Polaków, gdy stratę szwedzką Lengnich podawał tylko na 30 ludzi. Zygmunt nie przedłużał walki, bo i prochu zabrakło mu: kazał zatrąbić do odwrotu, cofał się aż poza folwark starościński Ciepły Dwór (Warmhof), który został spalony; nawet w nocy jeszcze obawiał się nieprzyjaciela, bo położył się spać w ubraniu. Dobywania Gniewu zaniechał; mostu pontonowego nie zabezpieczył; bez celu maszerował do Pelplina, Łubkowa, Czarliniec; lekcewał go widocznie Gustaw Adolf, bo odjechał do Szwecji, powierzwszy gubernatorstwo generalne Akselowi Oxenstiernie.

W Czarlińcach doczekał się Zygmunt przybycia Koniecpolskiego z trzema półkami wojska kwarcianego, które było mniejsze od 8661 żołnierza królewskiego, jak wnioskować należy z opisów powitania. Zapewne nie przenosiło liczby 4.000, ale celowało przymiotami bojowymi. Po obejrzeniu każdej chorągwi po kolei i po ceremonialnem wprowadzeniu przybyłych do obozu król z synem Władysławem udał się do Torunia, gdzie był oczekiwany na 19 listopada dla zagajenia sejmu. Obrady zaczęły się nieco później, 23-go, ale za to były nie-

zwykle zgodne i pod względem opodatkowania płodne. Jeździł też Koniecpolski z poselstwem do stanów sejmujących od koła wojskowego; przed wyjazdem wszakże z obozu uczynił parę trafnych zarządzeń wojennych: do Warmii wysłał Marcina Kazanowskiego, który wyrzucił Szwedów z Ornety (Wormdit) i z Gutstadu, a Lanckorońskiego z dwiema chorągwiami pod Puck dla osłaniania brzegów zatoki od szwedzkich rabunków. Zresztą w ciągu zimy zachodziły tylko drobne potyczki pod Tczewem oraz na żuławach gdańskiej i malborskiej przeważnie przy furazowaniu. Na zaznaczenie zasługują dwie, mianowicie pod wsią Pokilkami o ćwierć mili od Tczewa w listopadzie 1626 r. pomyślna, i nieudatna pod miasteczkiem Nitychem (Neuteich) na początku 1627 r.—nie dla wagi rezultatów, lecz dla tego tylko, że były pierwszym występem Stefana Czarnieckiego na widowni bojowej.

Z wiosną 1627 r. rozpoczął Koniecpolski swoją hetmańską robotę. Zostawiwszy Czarnieckiego pod Tczewem z 7 chorągwiami, wyruszył 24 i przyszedł 30 marca pod Puck, mając około 3000 żołnierza i artylerję dostateczną do ostrzeliwania zamku. »Prawie w samą fosę do nieprzyjaciela wszedłszy«, ustawił nad nią baterie z dwu stron i przymusił go, że »miłosierdzia i quartiru prosić począł«. Przyczyniły się do tego skutku armaty z okrętów, które były uzbrojone w Gdańsku przez komisarzy królewskich i zawinęły już do portu. Przed południem 2 kwietnia Claus Christian Horn, gubernator Pucka i dowódca załogi, poddał zamek i miasto z wszystką armatą i munitią. Wyszli Szwedzi »ze zwinionemi chorągwiami, z milczącemi bębniemi, muszkietami pod pachę włożonemi« w liczbie 900 zdrowych i chorych, a zginęło ich »przez czas oblężenia« (raczej potyczek z Gdańszczanami i z Lanckorońskim) 600. Armatę stanowiło 19 dział i 12 szturmaków; prochu pozostawiono 10 beczek, knotu szyfuntów 50.

Nie długo dał wypoczywać wojsku swojemu Koniecpolski. Otrzymawszy od szpiegów wiadomość o wkroczeniu z Pomorza nawerbowanych dla Szweda Niemców, 2.000 piechoty i 2.000 jazdy, wyruszył 6 kwietnia komunikiem t. j. bez bagaży na poszukiwania do Lemborka (Lauenburga), Bytowa (Bütow), Człuchowa (Schlochau), gdzie nareszcie powziął d. 11-go wiadomość, że Niemcy odeszli do Amersztynu

(Hammerstein) o 3 mile ku zachodowi, ku granicy Pomorza. Nazajutrz od pojmanych przez rotę Moczarskiego czterech języków dowiedział się o stanowisku i liczbie obudwu półków, komenderowanych przez Streifa i Teuffla. Natychmiast zarządził otoczenie miasteczka przez jazdę w czterech punktach, zapalił przedmieścia i trzymał żołnierzy w gotowości do boju dniami i nocą: więc próby przebijania się obsaczonych w którąkolwiek stronę były udaremnione; 13-go nadeszła piechota z artylerią, którą bezskutecznie atakowały trzy kompanie wypadające z miasta; 14-go Polacy usypali szańce, ustawili kosze, zatoczyli działa; jedna bateria, strzelając w ulicę środkową na uszykowanych do walki, zabiła 960 ludzi i 40 koni; 16-go zdemoralizowani żołnierze niemieccy, zbuntowawszy się przeciwko swoim dowódcom, wysłali parlamentarza z prośbą o kwarter. Przyjęli podyktowane im przez hetmana warunki kapitulacji, 17-go kwietnia wydali Streifa i Teuffla w niewolę, wydali działa i cały rynsztunek wojenny; chorążowie, zsiadając z koni, zdejmując czapki, składali u nóg Koniecpolskiego z niskim ukłonem sztandary, których było 13 pieszych i 13 jezdnych. Ci, którzy oświadczyli chęć wstąpienia do wojska królewskiego, zostali rozdzieleni pomiędzy chorągwie polskie; wszyscy inni, w liczbie około 1500 wykonali przysięgę, że w ciągu roku i 6 tygodni służyć przeciwko królowi Zygmunutowi nie będą, poczem dostali eskortę z 4-ch chorągwi, które odprowadzić ich miały do granicy Nowej Marchii.

Nazajutrz, zebrawszy koło w Człuchowie, Koniecpolski podziękował żołnierzom, obiecał nagrody od króla, i wyznaczył chorągwiom kwatery po wsiach na wypoczynek, sam zaś z piechotą usadowił się w Stargardzie. Na prośbę Gdańszczan pozwolił im zdobywać ufortyfikowaną przez Szwedów Głowę, a gdy wyprawa ich zakończyła się stratą 3 armat, narządził szańcowych, amunicji i 50 ludzi, osadził na tych samych szańcach Butlera w 400 piechoty.

Wypoczynek przerwali Gdańszczanie zawiadomieniem z d. 20 maja o pojawieniu się floty szwedzkiej. Dostrzegł najprzód 12 okrętów, 18 maja, »przełożony nad okrętami królewskimi« (Praefectus regiarum navium), potem 20 maja 25 większych okrętów. Więc istniała już eskadra królewska, która wówczas wystąpiła w sile okrętów 3-ch i szkuty o 6.

działach, a w listopadzie tegoż roku składała się z 9 okrętów; doszły nas nazwiska 3 kapitanów okrętowych: With, Mora, Magnus, i »przełożonego«: Arend Dickman. Odpędzić płynących ku brzegowi Szwedów nie mogła oczywiście, ale nadesłała przestrogę, a magistrat gdański i hetman Konięcpolski powinni byli domyśleć się, że przybywa z świeżymi siłami Gustaw Adolf. Jakoż wylądował w Pilawie; zaraz też Konięcpolski ściągnął swoje chorągwie do Brzezna, na drodze ze Stargardu do Tczewa.

Krótką zwłokę w rozpoczęciu działań wojennych spowodowała obecność w Prusach Książących Jerzego Wilhelma z 4-ma tysiącami piechoty i 600 końmi jazdy, przyprowadzonymi rzekomo dla Zygmunta z obowiązku lennictwa; wystarczyło mu wszakże ultimatum Gustawa Adolfa, żeby się zobowiązać w ciągu 24 godzin do neutralności i do odejścia z powrotem ku Brandenburgii. Zabiegi poselstwa holenderskiego, które przybyło 30 maja, żeby pośredniczyć w zawarciu pokoju, nie wydały żadnego skutku.

Gustaw Adolf obrał sobie Tczew na główną kwaterę. Stąd przedsięwziął z 18 łodziami, niosącemi 600 żołnierza, wyprawę dla wypędzenia załogi polskiej z pod Głowy wiślanej. Nie dopiął tego zamiaru: został odparty przez czujnego Butlera i zraniony w nogę, stracił około 500 ludzi. Mimo to już 16 czerwca osobiście poprowadził 7 tysięczny korpus z 10 działami pod Braunsbergę, atakowaną w porozumieniu z mieszkańcami przez kasztelana halickiego, Kazanowskiego. Nie zastał go, nie dogonił też pod Ornetą: więc spaliwszy Melsak, powrócił do Tczewa.

Tymczasem Konięcpolski chciał iść za Wisłę na pomoc Kazanowskiemu, lecz zbyt daleką miał drogę do mostu gruzdzkiego. Dowiedziawszy się o zmianie okoliczności, postanowił zdobyć Gniew przez oblężenie, ma się rozumieć nie takie, jakim było przeszłoroczne, Zygmuntowe. Piechota Pilchowskiego i Wintera kopała approsze i urządziła nad samą fosą baterye, które wybiły znaczny wyłom już pierwszego dnia (3 lipca), następnego podszańcowały się bliżej muru zamkowego; kapitan Rekten wzbraniał załodze przystępu do wody, stojąc przy trzeciej baterii nad rzeczką Wierzyszą (Ferse); Butler i Fiting poniżej zamku nad Wisłą pilnowali dowozów

i odpędzili wystrzałami dwa baty, naładowane żywnością; konnica stała w gotowości do odpierania odsieczy. Tak obsadzona załoga nie czekała szturmowi i poddała się 12 lipca, wymówiwszy sobie wolne odejście do Tczewa. Konięcpolski, przyjąwszy wracającego z za Wisły kasztelana halickiego, poszedł w tym samym kierunku: do Subkowa, do Miłobędzia, na gdańską Żulawę, słysząc o ruszeniu Gustawa Adolfa ku Głowie.

Rzeczywiście, 12 lipca Gustaw Adolf posunął się z Tczewa pod Käsmark, miasteczko zajęte przez 1200 żołnierzy gdańskich pod dowództwem Lisemana i przez 400 królewskich cudzoziemskiego zaciągu pod Fryderykiem Dönhofem i Anglikiem Astonem. Nie zdobyli się oni na bohaterstwo: 15 lipca Liseman porzucił szanse z 12 armatami i uszedł do Gdańska; obadwaj królewscy kapitanowie z swymi 400 żołnierzami oddali się w niewolę, nie doczekawszy się odsieczy. Konięcpolski uznał teraz potrzebę ratunku dla Gdańska, więc zbliżył się na $1\frac{1}{4}$ mili do tego miasta i zatoczył obóz między Rozenbergiem a Lagową, ale Gustaw Adolf nie zamierzał zaczynać teraz oblężenia, ponieważ otrzymał wiadomość o pojawieniu się w Księstwie Pruskim wojska, dążącego na służbę lenniczą do obozu polskiego. Żeby się rozprawić z Jerzym Wilhelmem, niestałym w zobowiązaniach szwagrem swoim, poszedł z pod Käsmarku 22 lipca za Wisłę, otoczył pod Morągiem i wziął do niewoli całe to wojsko, 1800 piechoty, 4 kompanie jazdy i 5 dział bez boju. Samego elektora-księcia puścił wolno, zwracając mu nawet jazdę, jako eskortę mającą odprowadzić go do Brandeburgii, poczem powrócił do Tczewa, głównej swojej kwatery.

Tu przyszedł też Konięcpolski, poszukujący orężnego z nim spotkania. Położył się obozem pod Lubieszowem, wsławionem niegdyś, w 1577 r. bitwą zwyciężką Jana Zborowskiego (§ 25 a), nie na jego wszakże stanowisku, lecz na wzgórzach za rz. Motławą, gdzie wówczas stało wojsko gdańskie. Przypomnijmy sobie, że na prawym brzegu Motławy znajdowały się wówczas bagna, które przebywać można było po wązkich groblach. 17 sierpnia o południu Gustaw Adolf wyprowadził jazdę swoją i spędził chorągiew strażniczą. Posłany posiłek, po 10 koni z każdej usarskiej chorągwi, nie mógł powstrzymać natarcia Szwedów: więc hetman wyprowadził całe

wojsko za Motławę i odparł harcowników, ale na hufy ich nastąpić nie odważył się, ponieważ ujrzał niezwykle widowisko: szanice polowe, naprędce usypane, po za którymi schroniła się cała siła nieprzyjacielska. Przez dwie godziny stał w szyku bojowym nieruchomo, aż po daremnem oczekiwaniu kazał swoim chorągwiom wracać do obozu. Otóż podczas odwrotu, odbywającego się powolnie po groblach, Gustaw Adolf wypadł z szaniców i uderzył na półk hetmański przemożną siłą. Wywiązała się walka zacięta. Koniecpolski, straciwszy konia, walczył pieszo, póki mu drugiego nie podano. Nadbiegały z powrotem chorągwie na ratunek, ale pojedynczo i nie formując czoła z powodu bagnistego gruntu. Zanim tedy dostali się Polacy do wsi Rokitek pod osłoną swojej piechoty, ponieśli dużą stratę. Ciężko rannych 500 Szwedzi zabrali do swego obozu. Nazajutrz 18-go w środę miał Gustaw Adolf dokonać zwycięstwa przez wałną bitwę. Wyprowadził 9 półków piechoty, 40 chorągwi jazdy i 1600 muszkietarów, nad którymi sam objął komendę; zabrał nawet wozy, »mając dobrą wolę i przedsięwzięcie w polskim obozie nocować«. Było to możliwem przy demoralizacji, jaka się objawiła po wczorajszej porażce, zaczęła bowiem konnica łądować swoje wozy, a piechota odgrażała się, że przejdzie do Szwedów, chociaż kule z ich artylerji przelatywały jeszcze górą ponad głowami. Powolnie posuwała się linia bojowa, ponieważ Gustaw Adolf kazał zatrzymywać się dla usypania tu i ówdzie szaniców. Wyjeżdżał na przód, żeby przyglądać się przez lunetę szykom polskim. Zauważył to rotmistrz Nadolski i wskazał dwom hajdukom, którzy, wzięwszy ciekawskiego na cel, wystrzelili. Jeden chybił, a drugi trafił w prawe ramię pod szyją. Gustaw Adolf spadł z konia; odniesiony do obozu, kazał zaniechać bitwy. Leczył się przez parę miesięcy. Dopiero 3 października wyruszył z częścią wojska i 12 armatami dla odzyskania Ornety, strzeżonej przez 1000 piechoty i 300 kozaków, obległ ją, próbował przedstawionych mu przez półkownika swego Melchiora von Wurmbrand, Austryaka rodem, 6-ciu dział skórzanych, miną wysadził jedną bramę w powietrze i zdobył miasto szturmem 19 października. Jednocześnie było zdobyte przez półkownika Rotta miasto Gutstadt. Zdobycze te nie dostatecznie wynagrodziły utratę Pucka i Gniewa; zamknęły jednakże tegoroczną wojnę. Gustaw Adolf odje-

chał 26 października przez Pilawę do Szwecji; wojska jego rozłożyły się na leżach zimowych; za ich przykładem Koniępcowski wyznaczył stacye dla swoich żołnierzy i pojechał na sejm do Warszawy. Nie ustawały tylko drobne wyprawy i utarczki, w których odznaczał się Czarniecki.

Ale pod Gdańskiem zaszła godna uwagi bitwa morska 28 listopada. Blokadę portu utrzymywał podadmirał szwedzki Niclas Sternskiöld dwoma tylko okrętami, bo 4 zostawił pod Helą. Admirał królewski Zygmunta III Arend Dickman, mając 9 okrętów, uderzył na Szwedów tak energicznie, że zdobył okręt admirałski; dla uniknięcia podobnego losu drugi okręt dobrowolnie wysadził się w powietrze. Zginęli w boju obadwaj admirałowie: Sternskiöld i Dickmann. Na pogrzeb ich wyprowadzono 66-ciu jeńców w więzach. Naturalnie, rząd szwedzki nie zaniechał przez to blokady: przeciwnie, ogłosił zakaz dla okrętów kupieckich wszelkiej narodowości dowożenia materiałów wojennych do Gdańska pod groźbą konfiskaty; inne towary wolno było przywozić do portów pruskich nie inaczej, jak za opłatą cła na ręce poborców szwedzkich.

W kampanii 1628 r. pierwszym czynem Gustawa Adolfa był odwet za ową porażkę. Przybywszy 25 maja do Pilawy z 4 tysiącami świeżego wojska i zapasami amunicyi, wysłał pod Gdańsk 33 okręty; sam popłynął od razu do Głowy (29-go), rozglądał się w rozmieszczeniu sił polskich, urządzał swoje obozy, a 3 lipca przedsięwziął wyprawę na okręty Zygmuntowe, które stały pomiędzy Latarnią i Gdańskiem. Posunął się do Heubudy na Neryndze z półkiem piechoty, 8 kompaniami jazdy, 8 armatami skórczanemi i 2 kartaunami. Ogniem tych dział zniszczył dwa polskie okręty; trzeci, chociaż zapalił się od 60 ciu bomb, zdołał jednak uciec razem z innymi do Gdańska (5-go lipca). Kusił się o fortyfikacye miejskie, ale bez powodzenia; stracił nawet 400 ludzi w zabitych i kilku oficerów wziętych do niewoli; zdobył tylko i zrabował Pruszcz (11-go lipca), poczem przez Grebin odszedł do Tczewa. Ale długo jeszcze, do 10 sierpnia, przesuwiał się w tych okolicach, pomiędzy Tczewem, Malborgiem, Głową, zadawalniając się rabunkowem plądrowaniem, chociaż przybywały mu nowe zaciągi ze Szkotów i Anglików, tak że armia jego dosięgła liczby 24 tys. piechoty, 2 tys. jazdy i 3 tysięcy łuczników, a przytem

celowała wyćwiczeniem, organizacją, nowowynalezionymi armatami skórczanymi, dziesięć razy lżejszymi od śpiżowych, posiadaniem biegłych inżynierów i utalentowanych oficerów, jak czeski hrabia Turn, jak feldmarszałek Herman Wrangel, a szczególnie jak Axel Oxenstierna, kanclerz i administrator, który pod nieobecność Gustawa Adolfa zawsze sprawował namiestniczą władzę w Prusiech i umiał trafnie czynić zarządzenia wojenne. Dla czegoż potęga tak wielka na owe czasy była tak mało czynną w ciągu 2¹/₂ miesięcy?

Przypuścić wypadnie w umyśle króla rozstrzelenie uwagi wobec doniosłych wypadków, jakie zachodziły na pobliskim teatrze wojny Trzydziestoletniej: zalew Danii przez tryumfujące armie katolickie Tillego i Waldsteina, wzrost bezprzykładny armii tego ostatniego, udzielony mu od cesarza tytuł admirała Bałtyku i oblężenie Stralsundu. Toć to najdrażliwsza dla polityki szwedzkiej sprawa, niweczenie najulubieńszego planu Gustawa Adolfa!

Wbrew przeciwnych wrażeń doznawał Zygmunt III: cieszył go tryumf cesarza Ferdynanda II, bratanka jego żony, i umacniał w nim nadzieję zwycięstwa w własnej wojnie o szwedzką koronę. Miał już nawet w ubiegłym roku przysłany, korpusik posiłkowy trzecztyśięczny pod dowództwem Adolfa, księcia Holzacji, który zresztą okazał się nieużytecznym i odpawiony został po burdach i kłótniach z żołnierzami polskimi. Próżno usiłowali posłowie holenderscy i elektor księżę pruski Jerzy Wilhelm pośredniczyć do ułożenia warunków pokoju; próżno sejm wyznaczał komisarzy do układów, kiedy król przysyłał im od siebie takie zalecenia: »respektujemy na wszystko chrześcijaństwo, a osobliwie pany chrześcijańskie katolickie, przyjacioły i pokrewne nasze, którzy krzywdę naszą za wspólną sobie (!) mają i za szczęśliwymi coraz progresami swymi nadzieję nam czynią, że, dokończywszy Duńczyka, od czego już z łaski Bożej niedaleko (pisał to 4 lutego 1628 r. do Zadzika), o Szwecyi rekuperowaniu myśleć zechcą, do czego im zawarciem pokoju... drogi zagradzać szkoda«. Więc komisarze polscy nie zgadzali się na zawarcie nie tylko pokoju, ale chociażby kilkuletniego rozejmu.

Podniecając wojnę tak uporczywie, Zygmunt i teraz nie chciał, czy nie umiał opłacać wojska w należnych terminach.

W 1627 r. ani jedna ćwierć wypłaconą nie była: »zaczem coraz większy niedostatek, coraz ujma wojska i wielkie oszukanie... gdy za niezapłaceniem miasto kilkunastu tysięcy, nie wychodziło kilka przeciwko nieprzyjacielowi w pole«. Tem się tłumaczy, że Koniecpolski po bitwie pod Tczewem nie wyżył z powodu choroby Gustawa Adolfa. Na sejmie październikowym w Warszawie składał hetmański swój urząd, jednakże przy konkluzji sejmowej poruszył go »affekt jakiś gorętszy, gdy słyszał jednych większe pozwalając podatki, drugich nieomylnie nadzieje, zaczem ostatek zdrowia i krwi swojej na tę usługę JKM P. M. M. i Rzpltej chętnie ofiarował«. Aliści jadąc później z domu do wojska i wstąpiwszy do JKMci po rozkazy, dowiedział się od podskarbiego (Ligęzy), iż nie będzie miał zasobów pieniężnych nie tylko na nowego żołnierza, ale nawet na zapłacenie całkowitej sumy winnego żołdu, ponieważ uchwalone w 1626 r. podatki wpłynęły do skarbu zaledwo w czwartej części. Cóż miał począć nieszczęsny hetman? Podał do grodu warszawskiego 10 marca 1628 r. »manifestację«, iżby nie był »winowany żywy lub martwy« i pojechał do wojska, które się zabierało do konfederacyi w Bydgoszczy, złożył koło w Grudziądzu, i łącznie z przysłanym od króla komisarzem Maksymilianem Fredrą, ugłaskał wzburzonych. Należność za 5 ćwierci wynosiła 1.220.000 zł.; żołnierze zgodzili się służyć nadal, jeśli otrzymają ćwierć jedną marcową 1628 r. do 1 czerwca na uspokojenie czeladzi, która ich odbiegać zaczęła, i będą dostawali prowiant gratis za pośrednictwem komisarza, starosty brańskiego, Leśniowskiego. Po upływie tej ćwierci ponowiły się wyrzekania i groźby, że ostatnim terminem cierpliwości będzie data 1 września, potem 15 października i t. d.

Przy takich utrapieniach czyż mógł Koniecpolski przedsiębrać działania wojenne na szerszą skalę? Za główną kwaterę obrał sobie Gniew, gdzie budował most z silnym szansem przedmostowym na prawym brzegu Wisły i zamierzał robić wycieczki pod Malborg, na Żuławy, ku Gdańskowi, lecz wykonać tych projektów nie znalazł sposobu. Mógł uniknąć klęski tylko przy taktyce obronnej. W połowie sierpnia cała potęga jego składała się z 8.000 żołnierza, a część jej musiała być unieruchomioną na służbę garnizonową w zamkach.

Następować na niego zaczął Gustaw Adolf 20 sierpnia, wychodząc z Malborga w sile dwa razy większej: 10 pułków piechoty i 60 kompanii jazdy czyli 15.000 żołnierza. Koniecpolski dowiedział się zawczasu o dniu wymarszu, lecz nie o celu: więc w trzech kierunkach wysłał oddziały wywiadowcze. Zagadkę wszakże rozwiązało wkrótce opanowanie przez Szwedów Kwidzyna (Marienwerder), położonego na terytorium książęcym. Był to kierunek nadwiślany i Koniecpolski spieszenie pobiegł lewym brzegiem ku Grudziądzu, przeszedł tam po przygotowanym moście na brzeg prawy i okopał się. Gustaw Adolf, wstrzymany chwilowo przez oddział Budziszewskiego na przeprawie przez rz. Ossę, znalazł hetmana polskiego na tak silnem stanowisku, że, nie zaczepiając go, rozłożył się w odległości mniej więcej dziesięć kilometrów od niego za rz. Ossą pod Kłótką, Rogoźnem, Gardejem i Wranglowi do Malborga posłał rozkaz, aby, zabrawszy 4.000 piechoty i 400 jazdy, szedł oblegać Gniew, dla wywabienia Polaków z pod Grudziądza. Podczas przeprawy przez Wisłę nadarzałyby się sposobność do szarpania, albo i do zniesienia części lub całości wojska hetmańskiego. Ale Koniecpolski nie dał się wywabić. Posłał tylko 300 piechoty, bo w Gniewie zostawił był Czarnieckiego i Moczarskiego z taką samą liczbą piechoty i tysiącem koni. Potrafili oni zaprezentować się Wranglowi na murach i w polu tak imponująco, że, popatrzwszy się na nich, odszedł z powrotem do Tczewa. Gustaw Adolf podsuwał się pod obóz 26, 30 i 31 sierpnia, lecz nie zdecydował się na bitwę ani wówczas, ani później, gdy siły jego powiększyły się 5-ma kompaniami jazdy i 2-ma piechoty, przyprowadzonemi z Finlandyi oraz pułkami Braudisa i Rhingrafa, przejętymi ze służby w zwiniętej armii duńskiej. Wysłał tylko hr. Turna na statkach w nocy 14 — 15 września pod zamek Nowe (Neuburg), w którym na załodze znajdowało się tylko 80 hajduków. Z tych 20 zaledwo broniło bramy, walcząc obok swego kapitana Pilchowskiego, dopóki ten nie poległ; inni pierzchnęli. Zamek, miasto i klasztor zostały zrabowane. Szwedzi szacowali łupy swoje na kilka beczek złota.

Koniecpolskiego, zasmuconego tym wypadkiem, »nieopatrnością nieboszczyka Pilchowskiego... nieostrożnością i niedopilnowaniem ordynacyi przez mieszczan nowskich« pocię-

szył raportami swymi Lanckoroński z Pucka, bo zdobył osiadły na mieliźnie okręt admiralski szwedzki o 36 działach, wzięwszy do niewoli przeszło 300 chłopca i kapitanów dwu, jednego okrętowego, a drugiego »żołdeckiego«, admirał zaś ujechał samoczwart na okręty inne, które w liczbie 9 nie zdołały zbliżyć się do brzegu. Działo się to około 11 września »pod Helem« o 7 mil od Pucka. Lanckoroński z swem »towarzystwem« i czeladzią strzelał z działek i muszkietów, podszańcowywał się przez trzy dni pod deszczem, przy huku burzy, a gdy mu zabrakło chleba dla ludzi i siana dla koni, uwiązał chustkę swoją i trąbą wezwał załogę okrętową do poddania się, grożąc kulami ognistemi, których nie miał, i ukazując ludzi jednych i tych samych po różnych górach. W kilka tygodni później, 23 października, Nowe zostało odzyskane: zdobył je Moczarski, wywabiwszy załogę szwedzką w pole i wzięwszy ją do niewoli.

Nie osiągnąwszy żadnego poważnego rezultatu przez cały miesiąc, Gustaw Adolf złożył radę wojenną 20 września nad planem dalszych działań, a 24go, porzuciwszy wszystkie swoje fortyfikacje polowe przeszedł na południowy brzeg Ossy i pomaszerował ku Radzynowi (Rehden). Wśląd za nim ruszył Koniecpolski. Wieszając się nad nim przez cały dzień, wziął nie mało więźniów, ale zeznania ich były bałamutne; nie można było wyrozumieć na razie, czy marsz skieruje się na Toruń, czy na Golub, czy na Brodnicę? Toruń mógł się sam bronić; pod Golubem stanął wojewoda chełmiński Melchior Wejher z swem pospolitem ruszeniem: więc o Brodnicę głównie zatroszczył się Koniecpolski nie tyle ze względu na jej znaczenie strategiczne, ile dla tego, że była dawniej rezydencją siostry królewskiej Anny, obecnie zaś posiadłością królowej panującej Konstancyi. Przewornie już 23-go września posłał tam na załogę 100 dragonów i chorągiew kozacką, potem oddział przedniej straży Odrzywolskiego, złożony z chorągwi jego, 150 dragonów i piechoty. Przewidywanie było trafne: nieprzyjaciel stanął 27-go pod Brodnicą, łakomiąc się zapewne na kosztowne ruchomości dostojnych pań. Niezwłocznie zaczęły się roboty oblężnicze pod kierunkiem inżyniera La Chapelle. Hetman posłał jeszcze amunicję przez Czarnieckiego i oddział Suliszowskiego z kilku chorągwiami, 200 muszkietierami i ło-

dziami na południowy brzeg Drwęcy (29 września), sam też przyszedł 2 października i stanął pod Mszaną od obozu szwedzkiego w odległości wystrzału działowego. Wpuścił jeszcze kilkadziesiąt piechoty z kilkadziesiąt worów prochu w nocy 4-go paźdz. lecz nie przeszkodził zakładaniu min, które już 2 i 3-go wysadziły rondel i uczyniły wyłom w murze tak wielki, że cztery wozy mogłyby przezeń wjechać. Zamierzał »niewczasować nieprzyjaciela i znużyć go... gromić aż nad wszelkie spodziewanie o 4-ej z południa (5 października) obrońcy do obozu hetmańskiego przyszli«. Komendant Lamontani (Lamontagne) uczynił »accord« z nieprzyjacielem, wbrew protestacyom podwładnych oficerów. Za to był postawiony przed sądem wojennym i ścięty, chociaż usprawiedliwić go z zarzutu zdrady mógł nieudany szturm do redut szwedzkich tego samego dnia 5 listopada między 3 a 4-tą godziną zrana przedsięwzięty. Tak więc Gustaw Adolf stał się panem Brodniczy i jej dostatków, rachowanych na 6 beczek złota, ufortyfikował ją mocniej, opatrzył załogą i opuścił dopiero 10 października. Zdawałoby się, że zechce zapuścić się w głąb Mazowsza, skoro poprzednio rozkazywał Falkenbergowi zbliżyć się na 13 mil do Warszawy. Ale Falkenberg z 20 kompaniami jazdy i tysiącem muszkietów w ciągu 4 dni (od 30 września do 4 paźdz.) poprzestał na płądrowaniu nadgranicznej polaci, sam zaś Gustaw Adolf zabrał się do odwrotu.

Ten odwrót, jakkolwiek zręcznie prowadzony pod osłoną najprzód rzeki Drwęcy, a później częstych jezior, był trudny i rujnujący. »Oficerowie — pisze Salwiusz 20 paźdz. — zostający 30 lat w służbie, nie pamiętają podobnego stanu armii szwedzkiej. Utraciła ona od czasu wymarszu z nad Ossy przeszło 5000 ludzi. Nasi Szwedzi codzien umykają z szeregów, a cudzoziemcy są tak zniechęceni, że lada dzień buntu oczekiwać wypada... W kraju tutejszym nędza. Dobrych kwater brakuje tak dalece, że na półk ledwie cztery domy się dostaje. Drogi tak okropne, że z działami ledwie pół mili dziennie zrobić można. Nieprzyjaciel zaś rąbie z tyłu i wszelkie dowozy odcina«. W istocie, Koniecpolski, zostawiwszy część swojego wojska pod Brodnicą, dla odzyskania jej, wyruszył 11 października i trafił Szwedów podjazdami. Dowiedziawszy się z przejętych listów o wyjściu pułkownika Braudisa z Nowego

Hollandu, dogonił go pod Ostrodem, rozgromił cały regiment i jego samego rannego wziął do niewoli 23 października. Dopytał się od niego, że Holendrzy dają Gustawowi Adolfowi po 40.000 twardych talarów co miesiąc, więc mieli prawo przyganiać mu, że za takie pieniądze i przy tak dużych siłach za mało sprawił. W tym roku przynajmniej nic już nie przedsiębrał. Przybył 1 listop. do Elbląga, zostawił tu wojsko, a 7 listopada z Pilawy odpłynął do Szwecyi.

Czas jesienny niewygodny zegnał i polskie wojsko z pola; puścił je hetman na stanowiska dnia 16 listopada w księstwie Pruskiem, po większej części naznaczone, i na pasach granicznych; pojechał następnie do Torunia dla obliczenia i wyliczenia należnego każdej chorągwi żołdu pospołu z komisarzami, a ponieważ ci zadeklarowali, że mogą »wyłatać« zapłatę zaledwo do 1 września, więc rozesłał do półkowników gorące perswazy, aby nakłaniali żołnierzy swoich do cierpliwości. Uregulowanie tych utrapionych rachunków musiało być odłożone do sejmu, który był już zwołany na 9 stycznia do Warszawy. Tam też nie omieszkał zjechać Koniecpolski dla pozyskania środków na kampanię przyszłą.

1629 r. w styczniu i lutym pomimo nieobecności wodzów naczelnych działania wojenne nie ustawały. Polacy usiłowali odzyskać Brodnicę. Gdy szturm, wykonany d. 3—4 listopada 1628 r. przez Stefana Czarnieckiego nie powiódł się, Koniecpolski urządził blokadę przez rozstawione na drogach okolicznych oddziały jazdy i piechoty, ogółem liczące około 4.000 żołnierza. Obsaczenie było skuteczne; załoga szwedzka pozbawiona dowozów, była bliską konieczności poddania się. Kanclerz Oxenstierna dla poratowania jej rozkazał feldmarszałkowi Wranglowi, aby ściągnął wojsko z kwater, Brodnicę zaopatrzył i wojska polskie z okolicy wyrugował. Wrangel rozpoczął akcję 27 stycznia, od nastąpienia na Prabuty, gdzie stały trzy chorągwie kozackie. Spędziwszy je i ucierając się z dalszemi komendami po drodze, dotarł do Lautenburga, oddalonego na mil 4 od Brodnicy. Trzeba było jeszcze przebyć rzeczułkę, płynącą z jeziora G u r z n o do Drwęcy, i rozprawić się ze skupionemi tutaj chorągwiami Kazanowskiego, Kalinowskiego, Abrahamowicza, Fryderyka Dönhofa i kawalera maltańskiego Judyckiego, starszego nad armatą, a pod naczelnem dowództwem Stanisława

Potockiego, starosty kamienieckiego — razem 4.000 żołnierza, on zaś miał 7.500. Przy takiej przewadze liczebnej zyskał on większą jeszcze przewagę umysłową nad Polakami przez niezdarność ich regimentarza. Przed rzeczulką napotkał 3 chorągwie rajtarskie odosobnione: więc wziął je do niewoli. Za mostem mógł oskrzydlić zasadzoną w kilku chatach piechotę i zmusić ją do cofania się ku sile głównej uszykowanej na równinie. Tylko usarya lewego skrzydła dzielnie potkała się z piechotą Teuffla; środek i prawe skrzydło przypatrywało się bezczynnie nadbiegającym szwedzkim posiłkom, a nareszcie rzuciły się do ucieczki. Poległo przeszło 700, oddało się w niewolę 500 piechoty z czterema armatami, część jazdy niemieckiej i 60 Polaków jezdnych.

Łatwe zwycięstwo zachęciło feldmarszałka do próby opowania posiadłości biskupa chełmińskiego, albo miasta Torunia, z którego możnaby uczynić dogodny punkt wyjścia do dalszych działań, a przynajmniej zedrzeć gruby okup. Po krótkim tedy wypoczynku pomaszerował 13 lutego brzegiem Drwęcy i bez oporu, przeszedłszy przez Golub, pojawił się przed Toruniem 16-go. Mieszczanie, mając tylko 350 ludzi na załodze, nie mogli obronić obszernych szanów przedmiejskich; zatrwożeni salwą artylerji szwedzkiej i wezwaniem trębacza, zebrali zawieszenia broni. Ale nie stchórzył pólkownik Gerard Dönhof. Cofnął on załogę do miasta, obsadził bramy, sprowadził z okolicy 1.100 głów zbrojnego ludu i gdy kapitanowie Arwid Wittenberg (który zastąpił po latach 25-ciu) z Thurem Bremanem wprowadzili swoich muszkieterów na wieżę, obok bramy Chełmińskiej, obsypał ich gradem granatów. Feldmarszałek, nie mając dział burzących, zaniechał szturm, a nie dostawszy ani stu tysięcy talarów od mieszczan, zniszczył ich domy, składy kupieckie, ogrody na przedmieściu i odszedł do dawnych kwater swoich pod Malborg. Zniszczone przez niego mienie było szacowane na 5 milionów złotych; on też w powrotnej drodze stracił niemało wozów i 450 jeńców od podjazdowych ataków. Oxenstierna potem zawarł z Polakami zawieszenie broni do 1 czerwca.

Ta wyprawa Hermana Wrangla, wykonana podczas agitującego się w Warszawie sejmu, silnie podrażniła patryotyzm obu Izb i zagrzała je do wydania uchwał wojennych pod datą

R. P. 1629 d. 20 lutego (V. L. III, f. 602 sqq.), obejmujących przepisy co do wypłaty żołdu wojsku polskiemu i inflantskiemu na podstawie dokładnych rejestrów i sute podatki na podstawie uniwersału poborowego z chlubnym wyjątkiem dla miasta Torunia w nagrodę wierności »za nastąpieniem potężnym... nieprzyjaciela«, tudzież co do opatrywania wojska żywnością przez wyznaczoną od sejmu osobę z pieniędzy skarbowych; miało też być powołane pospolite ruszenie w razie »gwałtownego niebezpieczeństwa«. Nadto bez jawnej konstytucyi, przez tajemny skrypt ad Archiwum pozwolono sprowadzić wojska cesarskiego 10.000 głów już nie sposobem zaciągu pod narodowe polskie chorągwie, lecz jako sprzymierzeńczą, zależną jedynie od króla (nie od hetmana) siłę zbrojną. Cesarz Ferdynand II, »dokończywszy Duńczyka«, pokonywał protestantów edyktem restytucyjnym, a z olbrzymiej 130-tysięcznej armii Waldsteina, księcia Frydlandu, miał zbyteczne podówczas nie zajęte półki; więc przeznaczył na posiłkowanie Zygmunta III korpus Arnhejma, który też przyszedł z pod Stralsundu przez Pomeranię do Hamersztynu. Liczył 5.000 piechoty i 2.000 jazdy. Popisany przed komisarzami królewskimi, stanął w Grudziądzu, dokąd ściągaly też wojska polskie. 16-go czerwca w poblizkiej Chełmży odbył z nim naradę Koniecpolski nad planem kampanii. Podał dwa projekty: albo iść na Pilawę, miejsce wylądowania wszelkich okrętów szwedzkich, albo opanować Żuławę malborską. Arnheim wyznajdował różne zarzuty przeciwko pierwszemu; więc przyjęto projekt drugi z zastrzeżeniem sekretu, puszczo no zaś pogłoskę, jakoby gotowano się do oblężenia Tczewa.

Gustaw Adolf znajdował się już od trzech tygodni na Żuławie, naradzał się z Oxenstierną, ściągaly wojska swoje z Królewca, Salfeldu, Hollandu, kazał przysłać sobie półki z Inflant, wolne teraz skutkiem zawarcia rozejmu z Litwinami, obsadzał znacznemi siłami w ufortyfikowanych obozach trzy punkty strategiczne: Tczew, Szpicę Montawską przy rozdwojeniu Wisły i Malborg. Sam posunął się z 8 tysiącami piechoty i 5-ciu tysiącami jazdy do Kwidzynia (Marienwerder), którego przedmieścia osłonił szańcami i redutami, a na równinie nadwiślańskiej założył fortyfikacje obozowe. Wszakże dowiedziawszy się o wystąpieniu Arnheima z Grudziądza 25 czerwca i Koniec-

polskiego z Synicha (Schöneich) nazajutrz 26-go, umyślił cofnąć się z Kwidzyna do Malborga.

Ale dowiedział się o tym zamiarze jego Koniecpolski i pospieszył atakować go w marszu poza fortyfikacjami, które dotychczas czyniły go niedostępnym. Obadwaj wodzowie sprzymierzeni mieli samą konnicę: 1.300 koni w 8 chorągwiach usarskich, 1.200 lekkiej jazdy w 9 chorągwiach t. zw. kozackich, a właściwie pancernych polskich (bez kopij) i 2.000 koni dragońskich lub rajtarskich z wojska cesarskiego. Arnheim chciał czekać nadejścia piechoty, lecz Koniecpolski oświadczył, że liczy właśnie na jazdę wyłącznie.

Dnia 27 czerwca wczesnym rankiem wysłał naprzód dragonów, aby zajęli przeprawę na rzece Liebe czyli Benawie (dopływie Wisły) przy młynie sadowskim (Schadau). Ci ujrzeli oddalające się wielkim gościńcem wojsko szwedzkie, które zboczyło z prostej drogi kwidzyńsko-malborskiej dla osłony wyprawionego tą drogą taboru wozowego. Wnet poskoczyły chorągwie lekkie, wszczyły harce z tylnym oddziałem, aż dotarły do Trzciany czyli Miedzie, oznaczonych na mapie Chrzanowskiego nazwą niemiecką: Honigfeld. Tu stało 17 kompanii, około 2.400 koni, stanowiących dywizję młodego Rheingrafa Jana Wilhelma. Niebawem zdążył Koniecpolski z całym wojskiem swoim, które uszykował w ten sposób, że z cesarskich półków uformował środek czoła, usarzom dał prawe, »kozakom« lewe skrzydło. Kwadrans oczekiwania. Pierwsi poruszyli się Szwedzi, zachodząc w bok. Wtedy Koniecpolski wydał sygnał bojowy i sam rotmistrzował dwom chorągwiom lewego skrzydła: królewskiej i własnej hetmańskiej. Jednocześnie ruszyła z kopyta usarya i w mgnieniu oka złamała szeregi, dopadła armat, spędziła Szwedów z stanowiska i gonila aż do Straszewa, gdzie uciekających poratowała inna dywizya. Wywiązała się druga bitwa z takim samym skutkiem tj. ucieczką przed nieustannym pościgiem.

Za wsią znajdowało się grzęzawisko, które pomnożyło liczbę ofiar. Jednak pod wsią Pokajcami (Pulkowitz) zaszła jeszcze trzecia, najgorętsza bitwa, bo sam Gustaw Adolf rzucił się w wir walki i dwukrotnie znalazł się w niebezpieczeństwie. Raz schwycił go rajtar cesarski za pendent od rapira, lecz

Gustaw szybkim uchyleniem głowy uwolnił się z pendentą i umknął, straciwszy kapelusz; drugi raz chwycił go za rękę Polak, lecz został zabity wystrzałem z pistoletu przez żołnierza szwedzkiego nazwiskiem Erik Soop. W tej ostatniej walce kawalerzyści Arnheima wyświadczyli skuteczną pomoc Polakom, którzy byli już zmęczeni pogonią po polach, poprzecinanych rowami. Nadbiegły w posiłku złamanym po raz trzeci szykom Wrangel Johan, syn feldmarszałka, Eckholz i półk Braudisa i tyle przecież dokazały, że odwrót został uporządkowany; gdy jedni odchodzili, drudzy zatrzymywali się na miejscu, żeby odpierać ponawiające się zaczepki lekkokonnych jeszcze przez ćwierć mili. Zanocował Koniecpolski dopiero w Nowejwsi (Neudorf) »na pobojowisku«, o pół mili nie dochodząc do Sztumu. Miał zdobytych 10 sztandarów (nie licząc własnego hetmańskiego, który dostał się był Szwedom w bitwie pod Gurzнем), 10 armat skórzanych, innych 5 i paręset jeńców. Między poległymi (około 1.500) znajdowali się młody Wrangel i Rheingraf, którego pamięć obarczono zarzutem, że bitwę rozpoczął bez rozkazu.

Zwycięstwo było niewątpliwe, ale niedostateczne, bo nie zniszczyło armii szwedzkiej. Gustaw Adolf miał jeszcze 8.000 żołnierza po miastach i 9.000 w swoich obozach w okolicy Malborga. Koniecpolski nie mógł z swoją garstką konnicy iść zaraz pod te obozy, ale odszedł do Kwidzynia. Zaraz potem zaczęły się ściągać coraz liczniejsze rotы usarskie, kozackie, poczty pańskie i trochę piechoty. Tak zasilony hetman ruszył pod Malborg, ale bez Arnheima, który stanął pod wsią Białogórą (Weissberg) i strzelał do fortyfikacyj montawskich, przez szerokość Wisły bez żadnego skutku, psując proch daremnie.

Przyjechał Zygmunt III z dwoma królewiczami 5 lipca do Świecia, 9-go do Gardej, 17-go do obozu Koniecpolskiego pod Malborgiem z dwudziestu kilku chorągwiami. Zebrało się wtedy piękne i liczne wojsko przeważnie jednak konne. Arnheim doczekał się też świeżych półków od Waldsteina, lecz odmawiał przeniesienia się pod Malborg, nawet na żądanie samego Zygmunta. Gdy nadto padło na niego podejrzenie zdrady w udzielaniu sekretów nieprzyjacielowi za pośrednictwem elektora brandeburskiego, Zygmunt zażądał od Waldsteina przy-

słania innego dowódcy. Tymczasem jednak oblężenie Malborka zaciągało się bez widoków powodzenia. Koniecpolski, dzielny kawalerzysta, podszańcowywał się nie tak umiejętnie, jak Szwedzi. 25-go lipca piechota polska opanowała i rozkopała najbliższy szaniec nieprzyjacielski, dostała się aż do bramy wielkiego obozu, ale nie popierana przez całe wojsko, wypartą została, gdy nadbiegł Wrangel. Nazajutrz na miejscu rozkopanego zaczęli Szwedzi budować nowy szaniec, lecz odpędził ich Dönhof. Odtąd obie strony stały bezczynnie, chociaż do obozu polskiego przychodziły niemal codziennie chorągwie konne i piesze koronne i litewskie; przyszło 150 rajtarów i od elektora brandeburskiego, zarazem księcia pruskiego Jerzego Wilhelma. Ku końcowi sierpnia liczone piechoty niemieckiej 8.000 i polskiej 3.000. Jazdy niewątpliwie było więcej. Powstały teraz trudności wyżywienia ludzi i koni, zaczęło się szerzyć powietrze. Armia polska ustąpiła z pod Malborka do Kissborka i Prabut. Odprawiono wojsko cesarskie, gdyż większa część »wyzdychała«. Zygmunt odjechał około 20 sierpnia do Warszawy, zmęczony w swoim uporze o tyle, że nie opierał się zabiegom posłów, francuskiego Charnacé i angielskiego Roe. o zawarcie 6-letniego rozejmu, który stanął w Altmarku pod Sztumem 26-go września. Nie był chlubnym, ani korzystnym tak dla Zygmunta, jak dla Rzeczypospolitej. W Koronie Głowę, Sztum i Malborg oddano Jerzemu Wilhelmowi, Elbląg zaś, Brunsbergę, Pilawę i Kłajpedę (Memel) Szwedowi w posiadanie zastawnicze na ten czas 6-letni. Litwa, która zwodziła tylko drobne potyczki w 1626 r., odzyskała Birże przy półrocznym zawieszeniu broni w 1627 r., ale straciła Dyneburg, poprawiła swój stosunek do Szwedów zwycięstwem, jakie odniósł nad Hornem Gosiewski 31 stycznia 1628 r. i odebraniem Bauska, była w drugiej połowie tego roku i w 1629 r. bezczynna, tak dalece przez ponawiane wciąż rozejmy, że Gustaw Adolf mógł sprowadzić swoje wojska inflanckie do Prus. Więc traktat altmarski nie zmienił w niczem stanu posiadania w Inflantach; tylko z Kurlandyi wynieśli się Szwedzi zupełnie, zwracając Mitawę księciu. Tyle zarobiła na wojnie Rzeczpospolita.

Zygmunt III musiał przewidywać, a jeśli nie przywidywał, to się dowiedział wkrótce z faktów, że rozejmem Altmarskim usłużył protestantom i wrogom ukochanego domu Habsburgów.

Królestwa Szwedzkiego nie odzyskał, ale tytułu próżnego strzegł do końca życia swego i w ostatniej przedśmiertnej chwili swego panowania 29 kwietnia 1632 r., udzielając błogosławieństwa synowi Władysławowi, »nominował go królem szwedzkim«, a podobnie fantastyczny czyli urojony kanclerz szwedzki spisał odpowiedni protokół¹⁾.

¹⁾ Albrycht Radziwiłł w Rysie panowanie Zyginunta III. (Athenaeum 1848 oddział II, t. V, str. 20) podaje niemożliwie małą liczbę wojska, z którym przybył do Pilawy Gustaw Adolf, bo tylko 3.000, przypisując powiększenie do 10.000 zabieraniu poddanych królewskich z okolic Malborga »i innych«; potem hr. Turn miał przyprowadzić mu z Niemiec jeszcze 3.000. Chociaż był starostą gniewskim i tucholskim i towarzyszył królowi Zygmuntowi w wyprawie pod Gniew, nie polegamy na jego informacjach i niedojrzałych jeszcze rozumowaniach militarnych. Przesadzają dawniejsi historycy szwedzcy Loccenius (s. 551) i Putendorf (II, 192), jeśli na 80 okrętów owoczesnych ładują aż 26.000 wojska, ale wysoce prawdopodobną jest liczba 14 do 15 tysięcy podawana przez Lengnicha G-te d. Lande Preussen III, 181, Geijer'a G-te Schwedens, Hamburg 1836, III, str. 199. Obliczenie wojska królewskiego polskiego w 1626 roku przyjmujemy podczas komputu, wynalezione w Ms. Bibl. Ord. Zam. Nr. 1173 i wydrukowanego przez K. Górskiego w przypisku do str. 68—70, lecz poprawiamy na 8.761 jego sumę 7.190, wynikłą z pomyłek w liczbie piechoty niemieckiej oraz chorągwi usarskiej królewicza i z opuszczenia piechoty JKr. Mości. Pomijamy liczne pomyłki w nazwiskach rotmistrzów; kto zechce je poprawić, niech porówna z oryginałem w rzeczonym rękopisie; miejsce popisu jest tam wprawdzie oznaczone nazwą mylnie napisaną: »Pszczowem«, ale domysleć się łatwo można »Czczowa« czyli Tezewa (nie Guiszowa), gdy obóz królewski znajdował się o pół mili od tego miasta w okolicy Czarliniec (tj. Czarlina, gniazda Czarlińskich ob. Słownik Geogr.). O królewskich okrętach dokładniej niż Gdańszczanie pisał Lanckoroński z Pucka w cedule u Przyłęckiego s. 54, cfr. s. 53, 123—125. Zdobywcę Ornety w 1626 r., zwanego zwykle panem halickim, Górski ma za St. Potockiego; że to był Marcin Kazanowski, okazuje się z opowieści Piaseckiego Chron. 458, 486, którego brat Mikołaj był chorążym u tegoż Kazanowskiego. Wyjaśnienie nazw: Trzciany, Trzciano, Miedzice, Honigfeld, podaje »Słownik Geogr.« VI, 332. Nieprawdopodobne jest twierdzenie Pufendorfa II, 200—201, jakoby tego dnia Arnheim stracił 17 proporców (drapeaux) i 5 sztandarów (étendards), a Polacy później przy jakimś szturmie do m. Stumu 4.000 ludzi. Uwielbieniem dla Gust. Adolfa jest przejęty Israel Hoppe, autor obszernej »G-te d. ersten schwedisch-poln. Krieger in Preussen« wydanej przez M. Töppen'a 1887. Zapisał on wiele pomniejszych, pominiętych w naszym wykładzie, potyczek. Akt przekazu królestwa szwedzkiego przedstawia się bałamutnie w opowiadaniach naocznego świadka Albrychta Radziwiłła: w Pamiętn. 1839, I, 10

§ 37. **Wojna moskiewska z Władysławem IV. 1632—1634 roku.** Lepszą od szwedzkiej, dziedzicznej niby, ale urojonej i od wielkoksiążęcej moskiewskiej, przezbowywanej w skarbcu krakowskim, ale nie uznawanej przez naród moskiewski, okazała się korona polska—elekcyjna, ale rzeczywista, ofiarowana z zupełną jednomyślnością przez wszystkie stany »pod Warszawą po tej stronie od Woli« d. 27 września 1632 roku Władysławowi Zygmunтови, a włożona na skronie jego w Krakowie d. 6 lutego 1633 roku. Niezwykła zgodność wszystkich województw Rzpltej w głosowaniu na obiór świadczyła o niepospolitych przymiotach, które zjednały mu serca Polaków Litwinów, Rusinów i Niemców pruskich, zgromadzonych na sejmie elekcyjnym.

My na tem miejscu zwrócimy uwagę tylko na przymioty wojskowe. Widzieliśmy go w młodym wieku od 22 do 26 roku życia na wyprawach: moskiewskiej i chocimskiej pod opieką hetmańską Chodkiewicza, jak nabywał doświadczenia wśród wielkich trudności i niebezpieczeństw; dowiedzmy się jeszcze, że nabył wiadomości rozległych z spóczesnej sztuki wojskowej przez podróż zagraniczną, odbytą 1624 r. w nader pomyślnych warunkach. Jako syn arcyksiężniczki austriackiej Anny i pasierb drugiej, Katarzyny, był on przyjmowany serdecznie w wszystkich krajach podległych panowaniu obu linii Habsburgów tak niemieckiej, jak hiszpańskiej, od Ślązka, gdzie rządził arcyksiążę Karol, aż do Belgii, rządzonej przez infantkę Izabellę-Klarę-Eugenię, wdowę po stryju stryjecznym Albrechcie VII. Pomiędzy Wiedniem a Brukselą zabawił od 31 lipca

---

musi być błędnie wydrukowany ustęp: »król... obie ręce na głowę jego (Władysława) kładąc i krzyż formując, potwierdził też kanclerzom (?) szwedzkim temże kładzeniem rąk kapelana swego (!) Borastesa«; w Rysie panow. Athenaeum 1848, II, V, s. 32 podług Kotłubaja: »nominował, potakując mówiącemu kanclerzowi, gdyż król słuchu bynajmniej nie był pozbawiony«, a podług Niemcewicza tłumaczącego ten sam rękopism III, 355, król już 27 kwietnia około godz. 9 wieczorem »dał błogosławieństwo i koronę szwedzką włożył na skronie, a kanclerz szwedzki Jerzy Barasto zapisał w protokole«. Ktoś ciekawy, niech się dowie, czy konający starzec miał dosyć sił, żeby koronę wkładać, czy korona szwedzka znajdowała się w Warszawie i czym był Barastes lub Jerzy Barasto, kanclerzem czy kapelanem? czy może tym i owym?

do d. 7 sierpnia w Monachium, gdzie oglądał arsenał wielce w działa zasobny i zdobytymi w Czechach pod Białą Górą armatami ozdobiony, nasłuchał się niewątpliwie opowiadań o zwycięstwach Tilly'ego i chociażby z widzenia tylko poznał samego elektora Maksymiliana, znakomitego twórcę armii bawarskiej, dyrektora Ligi katolickiej etc. Wieziony na pięknym okręcie wśród natłoku ludzi po rzece Skaldzie, witany salwami licznych dział z wałów, a wystrzałami z broni ręcznej i muzyką przez 32 chorągwie miejskiej milicyi, spędził trzy dni

Ryc. 19. Żołnierz pieszy, podług ryciny z r. 1590.

w Antwerpii, oglądając fortyfikacje sławne twierdzy i obóz hiszpański, a nie pomijając wspaniałych gmachów, kościoła N. Maryi Panny, pracowni malarskich i kobiercowych. Do Bredy, najsławniejszej na całą Europę twierdzy holenderskiej, obleganej wówczas przez Hiszpanów, prowadził go wysłany stamtąd Don Luyz de Velasco, generał jazdy w 2.000 koni; o pół mili przed Bredą spotkał go markiz Ambroży Spinola na czele oficerów swoich; nareszcie przed obozem salutowały go 3.000 jazdy, uszykowanej przez hrabiego Henryka Mons,

wystrzałami z pistoletów. Zagrzmiały też działa na wszystkich bateriach, poczem Spinola wręczył królewiczowi rejestry wojska i złożył w jego ręce dowództwo naczelne, wysławiając jego czyny w wojnie z sułtanem Osmanem i wróżąc nowe zwycięstwa nad półksiężycem. Nazajutrz, 27 września, Władysław oglądał szanice oblężnicze i ustawione na pozycjach wojska, lecz w ciągu 7-iu godzin objechał tylko połowę koła. Powiedział, wskazując pewne miejsce łaską: »Gdyby tu usypano szaniec!« Wnet Spinola zarządził roboty saperskie i w ciągu jednej doby stanęła fortyfikacja wyższa od innych. Oględziny odbywały się nietylko w stanie bezczynnym bateryj, ale też w akcji z nieprzyjacielem, który odpowiadał z fortecy silną kanonadą. Pociski przelatowały czasem nad głowami orszaku; jeden skaleczył konia pod Pacem, drugi zabił konia infantki w zaprzęgu, którym Władysław przyjechał; trzeci padł o parę sążni przed Spinolą. Trzeba było zalecić ostrożność przy objeździe drugiego półkola. Samej Bredy królewicz zwiedzić nie mógł, przypatrywał się tylko fortom jej przez perspektywę. Zakończyła się ta lekcya pogładowa 29 września obejrzeniem urządzeń żywnościowych, mianowicie 13-tu piekarni, które wydawały dziennie po 17.000 bochenków chleba, i 8-iu browarów, które nieustannie warzyły piwo dla wojska. Władysław miał nogę zranioną przypadkowo przy wjeździe do Brukselli przez nieostrożność jakiegoś żołnierza; żeby nie narazić winnego na karę, ukrywał swą ranę i dopiero po odjeździe z Bredy poddał się kuracyi 6-dniowej obłożnej. O milę od Bredy leżał obozem niemniej znakomity wódz Maurycy Orański, ale ponieważ to był statuder holenderski i kalwin z wyznania, więc nie mógł do niego jechać w odwiedziny syn Zygmunta III i gość Hiszpanów. Niewątpliwie wszekże musiał dowiadywać się przez ustne i piśmienne relacye o lądowych i wodnych usiłowaniach odsieczy i »o tak cudownych okopach, że (z nich) i we stu tysięcy człowieka ruszyć (Hiszpanów) nie było można« i o »takiej concordantii« w strzelbie, że po muszkietach grały działa, a potem znowu muszkiety »nie chybiając taktu«. Breda poddała się dopiero 5 czerwca 1625 r. na warunkach zaszczytnych, które były wykonane przez Spinolę szlachetnie.

Dalsza podróż Władysława przez Metz, Strasburg, Szwajcaryę, do Włoch, zwiedzanie Medyolanu, Wenecji, Rzymu przyczyniło mu wykształcenia politycznego, lecz pod względem wojskowości nie nadarzyło drugiego mistrza tak znakomitego, jakim był ów Włoch markiz w służbie hiszpańskiej. Nie zaniedbał wszakże królewicz obejrzeć wstawionych dawniejszemi czasy fortec włoskich i Hradcu czyli Gratzu, rodzinnego miejsca swej matki. Wracił do Polski z znajomością wielu rządów i wojsk europejskich, z umysłem otwartym i wykształconym.

Pożyteczne i przydatne dla króla polskiego były kwalifikacye takie, gdy podczas bezkrólewia stanęła w płomieniach długa wschodnia ściana Rzpltej od strony carstwa Moskiewskiego. W Wielkiem Xięstwie Litewskiem wojewodowie moskiewscy opanowali Nowel, Siebież, Owsiej, Suraż, Druję, podgrodzia Jezierzyszcz, Uświatu, Wieliża, Mścisławia, Krzyczewa, Propojaska, Krasne, Rosław, Dorohobuż, Białą, a na Ukrainie koronnej: Poczep, Trubczewsk, Nowogródek Siewierski, Starodub, Baturyn, Romny, Borznę, horodyszcze Iwan, Menę, Mir-Horodek; pod Smoleńsk zaś wyszedł w sierpniu, a więc przed sejmem elekcyjnym, z 32082 ludźmi i 158 działami Michał Borysowicz Szejn, bojarzyn, który przed dwudziestu laty walecznie, acz nieskutecznie, bronił tej twierdzy; przydany był mu za towarzysza okolniczy Artemi Izmajłow.

Nie upłynął jeszcze termin rozejmu deulińskiego, ale nie zważali na to car Michał Fedorowicz i ojciec jego patriarcha Filaret, upatrując w bezkrólewiu po śmierci Zygmunta dogodną porę do zalecenia wojewodom swoim, aby »zemścili się na królu polskim i litewskim za nieprawdy i przywrócili państwu moskiewskiemu miasta, które były oddane Polsce i Litwie przez szablę«. Już dawniej zresztą gotowali się do wojny, sprowadzając oficerów i żołnierzy cudzoziemskich, zaprowadzając mustrę i urządzenia cudzoziemskie w oddziałach wojska krajowego, o ile możność pozwalała.

W styczniu 1631 r. wysłany był »starszy półkownik i rycerz« Aleksander Julianowicz Lesley do Szwecyi na werbunek 5-ciu tysięcy piechoty, a gdyby nie zdołał zaciągnąć takiej liczby, to miał jechać do Danii, Anglii i Holandyi; potem w lu-

tym pólkownik von Damm otrzymał polecenie wynająć regiment »dobrych i nauczonych żołdatów«. Carstwo moskiewskie posiadało wówczas 66.690 »ludzi wojskowych« (ratnych). Z nich też kazano formować »półki niemieckie«. Naradzał się w tej materii car z ojcem i bojarami w czerwcu 1631 r.; zapadło wówczas postanowienie zdobywać Dorohobuż i Smoleńsk. Wykonawcze przygotowania przeciągnęły się rok przeszło, ale zato wydały większą siłę, niż ta, jaką określiły liczby powyższe, albowiem napady jednoczesne na długiej linii granicznej były wykonane przez wojewodów z miast moskiewskich przyległych i armia główna zwiększyła się liczniejnymi zaciągami cudzoziemców oraz 12 tysiącami Tatarów kazańskich i astrakańskich. Przybyły też zapewne oddziały od niektórych wojewodów nadgranicznych. Polacy rachowali armię oblężniczą na 100.000, nawet na 170.000 ludzi ryczałtowo, a szczegółowo Szeina z Tatarami na 70.000, cudzoziemców na 30.000 z wątpliwą trafnością.

Oblężenie Smoleńska zaczęło się 14 listopada 1632 r., podczas kiedy hetmani i wszyscy wyżsi urzędnicy Rzpltej znajdowali się w Warszawie na sejmie elekcyjnym. W dniu tym właśnie sekretarz wielki koronny przyniósł owinięty w złotogłów dekret elekcyi i przy ołtarzu położył; obrany dnia poprzedniego król Władysław, prowadzony przez senatorów, przystąpił do ołtarza, po przeczytaniu dekretu ukląkł i wykonał jurament przed ewangelią, którą trzymał prymas Jan Wężyk, podług roty, którą czytał kanclerz kor. Zadzik; oświadczyli mu szczery afekt Rzpltej od senatu prymas, od Izby poselskiej marszałek jej Jakób Sobieski; Te Deum Laudamus »wszyscy nie bez łez śpiewali tak hucznie, że muzykę przysłuszyli«, płakał też król; z dział bito i z ręcznej strzelby ognia dawano, że się okna i ściany trzęsły. Bo na polu elekcyjnym pod Wołą zgromadziło się 60.000 wojska, ale to były orszaki pańskie, studzy »najęci na Elekcyę« dla parady, odprawieni po powrocie do domu. Miał i król usarzy kilkuset »w tygrysy i lamparty przybranych« oraz piechotę w liczbie, zapewne przesadnej, 18-tu tysięcy; jeździł za miasto w pole na przegląd i mustrę dla pokazania posłowi cesarskiemu, ale i tego wojska nie można było prowadzić na wojnę bez uchwały sejmovej i bez wyznaczenia podatków na żołd, uchwała zaś taka miała

zapaść dopiero na sejmie następnym, koronacyjnym. Jakoż 9-go lutego 1633 r. uchwalono wypowiedzenie wojny w tych wyrazach:

»Ponieważ naród Moskiewski, nie doczekawszy czasu expirationis induciarum, złamawszy przymierze, »na Państwa nasze nastąpił i nie mniej hostiliter, quam perfide wojnę już przeciw Nam prowadzi: za zgodą Wszech Stanów... przeciwko temuż nieprzyjacielowi z wojskami naszymi idziemy«.

Dnia 19 lutego deputacya sejmowa oznaczyła komput wojska przeciwko Moskalowi na 23.000 żołnierza z płacą 776.620 zł. na kwartał czyli 3.106.420 zł. na rok, nie rachując potrzeb wojennych, jak to: prochu, kul etc., które najmniej miliona jednego na rok potrzebują. O wojsku kwarcianem rozprawiano oddzielnie podług projektu Koniecpolskiego — bez konkluzyi, którą odroczone do października.

Tymczasem wojewodowie moskiewscy mogli wojować bez przeszkody. Szein nie dbał o swoje zobowiązanie, dane przy wypuszczeniu z niewoli, że przeciwko Polsce broni nie podniesie, wysadzał się owszem na obsaczenie najściślejsze miasta i na burzenie murów sposobami »włoskim i belgijskim« t. j. przez podkopy, miny, wały i szanice. Posłużył się nawet narodowym wynalazkiem — kobylinami t. j. baryerami przenośnymi z jodłowych bali, najeżonych ostrymi szpikulcami długości 2¹/₂ stopowej; tworzyły one przeszkodę dla cwałujących koni niemożliwą do przeskoczenia, ponieważ poza jedną baryerą znajdowała się druga podobna. Takimi kobylinami otaczał wszelkie obozowisko i całą linię okolną. Główny obóz jego był zatoczony od strony północno-wschodniej względem Smoleńska, na tym samym lewym brzegu Dniepru; dwa mosty, osłonięte przedpiersniami ułatwiały komunikację z drugim brzegiem. Obok znajdowało się obozowisko Tatarów nie obwarowane wcale. Za miastem od strony północno-zachodniej, także nad Dnieprem, rozłożyli się Prozorowskij i Biełosielskij. Mieli oni także dwa mosty na tratwach, z przedpiersniami popojedynczym i kobylinami. Służyły te mosty szczególnie dla dowozów żywności na targowisko. Jeszcze dalej ku zachodowi poza bagnem na wzgórzu stał półkownik szkocki Kitty w oboziku obwarowanym i okopanym; miał on w swoim regimencie Rosyan umundurowanych i komenderowanych po niemiecku.

Bliżej miasta, poczynając od wzmiankowanego targowiska markietanów, półkolem, wygiętem ku południowi, rozstawieni byli cudzoziemcy: 1) Damm, 2) Charles Hubert, 3) Aleksander Lesley czy Lessly, feldmarszałek z 18 tysiącami ludzi różnych narodowości: Szkotów, Anglików, Francuzów i Niemców w 6-ciu regimentach pod komendą półkowników: Tobie, Sandersa, Focha czy Fuchsa, Rooza czy Rozworna i samego feldmarszałka 4) Karol Jacobi, Niemiec, mający 3.000 człeka.

Ścisnąwszy tym sposobem cały obwód miasta, oprócz wybrzeża, Szein zabezpieczał się od przewidywanej odsieczy. Obsadził mianowicie i ufortyfikował na przeciwnym, północnym brzegu dwie góry: 5) Pokrowską przez półkownika Matissona i 6) Dziewiczą przez Kozaków dońskich. 7) Góra Skowronkowa czyli Żaworonkowa, najwyższa, znajdująca się wprost obozu głównego, nie była zabezpieczona żadnym ostrogiem.

Nie wyliczamy 16-tu pomniejszych blokhauzów i wież cerkiewnych w polu, na których ustawione były działa. Wszystko to robił Szein bez przeszkody, bo załoga litewska w Smoleńsku liczyła niespełna 2.000 żołnierza i wojewoda Aleksander Gosiewski nie miał z czem przedsiębrać wycieczek, a żywiąc jakąś nieprzejednaną urazę do Krzysztofa Radziwiłła, wyjechał. Podwojewodzi Sokoliński i porucznik jego Wojewódzki dzielnie bronili twierdzy, ależ mieli dość roboty z naprawą fortyfikacyi, uszkodzanych przez potężną artylerję nieprzyjacielską. O poratowanie ich zatroszczył się tylko Radziwiłł właśnie, hetman polny: rozesłał on do rotmistrzów uniwersały, aby się koniecznie pod koniec grudnia, lub napoczątku stycznia stawili z chorągwiami swemi do Orszy. Nie pojechał do Krakowa na sejm koronacyjny, lecz, zebrawszy i popisawszy 4.580 żołnierza, poszedł 1 lutego pod Krasne. Bliżej do nieprzyjaciela z tak małą siłą podemknąć się nie ważył; wysyłał wszakże często czaty (trzydzieści kilka do końca marca), które docierały aż pod obóz Prozorowskiego i porywały mu konie z pastwiska, schwytały około 400 jeńców, w tem stu bojarów, i Lapunowa z rodziny słynnego niegdyś w 1611 r. przywódcy Rjazańczyków, zdobyły dziesiątek sztandarów. Pilnie też starał się hetman dostarczać posiłków oblężonym. Raz posłał każdej usarskiej i kozackiej chorągwi »po jednemu koniu« i 200 dragonów, razem coś nad 700, z tych około 400 ludzi weszło do zamku; inni prze-

padli; drugi raz, korzystając z Świąt Wielkanocnych starożytnego stylu, wyprawił prochu naładowanego na 16-tu koniach i knotach na 2-ch koniach pod strażą 600 żołnierzy piechoty, z których każdy niósł jeszcze na sobie 4 funty prochu i kopę kul muszkietowych, oprócz własnego zapasu. Partya ta, zniósłszy pikietę nieprzyjacielską, weszła do Smoleńska »wśród białego dnia, z rozpostartymi chorągwiami, z bębniami i inszą muzyką«.

Podjeżdżał pod obóz Prozorowskiego i sam hetman, ale na początku maja z powodu choroby (specjes paralyzis rękę i nogę prawą odjęła) zdał dowództwo na Jakóba Madalińskiego, dodając mu do pomocy Jana Moskorzewskiego, i odjechał do Kopysia na kurację, potem zaś do Wilna, do króla, i dopiero d. 17 sierpnia powrócił pod Smoleńsk. Długa nieobecność jego ośmieliła Szeina do rozszerzenia działań zaczepnych: urządził on wyprawę pod Mścislaw, która jednak zakończyła się porażką zadaną przez Tomasza Sapiechę, wojewodzica nowogrodzkiego, i przez szlachtę miejscową d. 18 maja nad rzeką Sożą. Król otrzymał w Wilnie 5 lipca doniesienie, że jakieś wojsko moskiewskie przyszło pod Połock, wzięło i spaliło miasto »zdradą schyzmatyków« t. j. dyzunitów, ale w zamku broniła się szlachta i prosiła o »subsidium«. Najgorsze zaś utrapienia znosić musiała załoga Smoleńska i znosiła z niezwykłą wytrzymałością.

Już dnia 5-go kwietnia »potężna bardzo armata, której sztuk 5 po 60 funtów, a trochę mniejszych kilkanaście, polnych nie licząc«, obaliła wału z przywałkiem wielki szmat na sążni 12, stłukła baszteczkę mniejszą między temi basztami i koło niej »zubce z izbicami« aż do schodów, przez co otworzył się przystęp do szturmów »bez drabin«. Kule wpadały do domów. Nie dość na tem, Szein zarządził ataki podziemne w dwóch punktach: z obozu Karola Jacobi ku jednej z baszt miejskich od strony wschodniej i z obozu Lessla pod basztą okrągłą w pobliżu bramy Małachowskiej, dziś zwanej też Błagowieszczeńską. Chociaż oblężeni kopali także w ziemi »podśluchy«, jednakże inżynierowie angielscy czy szkoccy potrafili założyć ogromną minę, od 24 beczek prochu, która 17 lipca rozwaliła basztę i mur na 400 z górą kroków. Była już przygotowana kolumna szturmowa, ale skutkiem błędnego obli-

czenia odległości, wyrzucone przez minę gruzy zgniotły na śmierć około 1.000 żołnierzy tej kolumny, zraniły ze 100 i zabiły samego dowódcę minerów. Z tychże gruzów obłożeni urządzili przedpiersie i po 6-godzinnej walce szturm odparli. Później zagrodzili otwór palisadami, urządzili w suchych rowach na przeciwko galeryi nieprzyjacielskich blokhauzy z bali jodłowych i bronili przedpiersia pociskami kamiennymi z dwóch wielkich moździerzy oraz ogniem muszkietowym. Do takich robót stawali mieszczanie w liczbie 300; żołnierze mieli wyznaczone place alarmowe do zbierania się na odgłos dzwonów rozmaitego brzmienia w każdej dzielnicy; na każdej baszcie znajdowały się małe dzwonki dla szyldwachów do sygnalizowania.

Nie mamy szczegółowych wiadomości o działaniach załogi w ciągu półtora następných miesięcy; niech nam za dowód biegłości i męstwa jej wystarczy fakt, że się obroniła, chociaż siła jej liczebna, razem z nadesłanymi od Radziwiłła posiłkami, dochodziła zaledwo do 3.000 żołnierza i prochu zabrakło tak, że tłukła Moskwę berdyszami.

Odsiecz przybyła nierychło: dopiero 4 września. Przeprowadził ją sam król Władysław IV. Niepodobna było prędzej wykonać zaciągów przy owoczesnych sposobach zbierania i szafowania funduszy skarbowych, ani przeprowadzić popisanych chorągwi przez setki mil, zwłaszcza, że zaciężny żołnierz nie zwykł chodzić prostemi drogami bez furazowania po wsiach. Król nie marnował czasu. Wyjechał z Krakowa d. 2 kwietnia, mając przy sobie tylko chorągwie nadworne czyli gwardyę swoją, 19-go stanął w Warszawie, gdzie zabawił do 9 maja, załatwiając sprawy sądowe i rządowe. »Staranie o Rzeczypospolitą« na czas nieobecności swojej polecił prymasowi i hetmanowi wielkiemu koronnemu, Koniecpolskiemu, a polecenie to miało dużą wagę wobec zagrażającej nowej wojny tureckiej, trzeciej (§ 35 b). W Tykocinie Władysław IV oglądał »cekausz stary antecessorów« (właściwie Zygmunta Augusta) tj. główny arsenał Rzpltej. Wybierał zapewne działa potrzebne do wyprawy (15 maja). Długo, bo od 24 czerwca do 26 lipca przesiadywał w Wilnie; rozprawiał się tu, jako w stolicy W. Xięstwa Litewskiego, z deputacjami miasta, duchowieństwa,

żydów, z hołdem księcia kurlandzkiego etc. Podczas wjazdu uroczystego Lew Sapieha, jako wojewoda wileński, w asystencji licznej szlachty spotkał króla o milę przed miastem, a jako hetman wielki, uwijał się z buławą, ostatnich sił dobywając, aż zemdlał.

Niebawem też, d. 7 lipca, po obiedzie, wydanym dla przyjezdnych Włochów i innych gości, gdy jeszcze muzyka grała, zmarł nagle. Przez tę śmierć otworzyły się trzy wielkie wakanse, pomijając liczne starostwa, i zaczęły się natarczywe zabiegi, którym nie łatwo mógł się oprzeć król. Najdrażliwszą okazała się sprawa z Krzysztofem Radziwiłłem, przeceniającym swoje zasługi a nienasyconym w żądaniach. W ostatnich latach panowania Zygmunta usunął się on do życia prywatnego, po umknięciu mu ręki królewskiej od pocałowania i po mowie odwetowej na sejmie 1629 r. Wynurzył się z swoich Birż dopiero na sejmie konwokacyjnym w Warszawie i został obrany marszałkiem Koła poselskiego. Posiadając wpływy magnackie, popierał elekcję Władysława, ale nie bezinteresownie, wziął bowiem od niego »schedułę... pismem ręki własnej assekurowaną«, oprócz słowa królewskiego, że konferować będzie Radziwiłłowi »godność jednej prowincyi«. Otrzymał też natychmiast na sejmie koronacyjnym kasztelanię wileńską, ale godność ta wydała mu się za małą teraz, gdy zawakowała wojewodzińska. Król nadał ją Skumin Tyszkiewiczowi, wojewodzie trockiemu, i nominacya została zaraz ogłoszona z ambony; śpiewano *Te Deum Laudamus*; poszli z powinszowaniem mieszczanie i żydzi »nie bez podarków«. Wezwany do Wilna Krzysztof Radziwiłł miał długą audyencyę u króla, podziękował »wdzięczniejszą twarzą niż sercem« za kasztelanię i złożył ją na ręce królewskie, a brata swego stryjecznego Albrychta, który był senatorem rezydentem i podkanclerzym, uprosił, żeby temu zapobiedz jakim sposobem. Albrycht, lubo katolik gorliwy, przekładał pokrewieństwo nad wstręt do herezy; więc »znalazłszy sposób ukontentowania Tyszkiewicza...« cłem W. Xięstwa Litt., poszedł do króla i w układnej mowie rozwiódł się nad »boleścią« Krzysztofa, którą zdjęty jest za konferowanie województwa »adwersarzowi jego mniej zasłużonemu«, pokazał »schedułę« królewską i napomknął o »pomście domowej« czyli o walce przeciwników śmiertelnej. Król mie-

nił się na twarzy: już czerwieniał, już bledniał, już czerniał i chwiać się począł, a czwartego dnia zaproponowaną kombinację przyjął i przywilej, jeszcze nie wydany Tyszkiewiczowi, kazał przepisać na Radziwiłła. Wilno dowiedziało się o niezwykle rychłej zmianie wojewody. Zapomniano przytem, że wakowała wielka buława hetmańska; król nie dał jej nikomu i Radziwiłł, odzyskawszy »ochotę do kontynuowania usług swoich ku JKMc«, wyruszył pod Smoleńsk po dawnemu jako hetman polny. Do wojska litewskiego wprowadził jednego z protegowanych swoich dyssydentów, braci Arciszewskich, arianów, mianowicie Eliasza, który bywał w Holandyi kalwińskiej w obozach Maurycego Orańskiego i w służbie u króla duńskiego Chrystyana IV, ale potrafił wydostać się z pod wyroku banicy, przyjechawszy do Polski z glejtem. Był wykwalifikowanym artylerzystą i inżynierem wojskowym. Sam Radziwiłł od braci Arciszewskich, właśnie z ich doniesień piśmiennych i ustnych rozmów, zaczerpnął wiadomości o sztuce wojennej holenderskiej czyli »inderlanckiej«, nie znając jej podobno de visu. Z uzdolnienia swego do znakomitych hetmanów zaliczonym być nie wart i niewiele zapewne przewyższał kolegę swego koronnego, Marcina Kazanowskiego. Lepiej od nich sprawować dowództwo naczelne mógł i sprawował rzeczywiście król Władysław. Posiadał on już zaufanie i życzliwość wojskowych z pod Chocima i żołnierze zapisywali się ochoczo, jak tylko nadeszły listy przypowiednie (z pieniędzmi) do rotmistrzów; poruszyła się też cała Sicz Zaporoska.

Najprzód pospieszył Radziwiłł z powrotem do swego opuszczonego w maju »na Łubnej« obozu. Powitany był 17 sierpnia z wielkiem weselem i tryumfem wojska wszystkiego, biciem z dział »przez godzinę dobrą«. Wkrótce przyprowadził 2.000 kwarcianego żołnierza kasztelan kamieniecki Piasoczyński i położył się obok obozu litewskiego. Nie nazbyt szybko, bo ledwo 27 sierpnia »zemknął się« Radziwiłł bliżej pod Smoleńsk na »Hłuszycę«, o małe pół mili od taborów Prozorowskiego i w ciągu dwu dni wystawił most na Dnieprze z blokhauszem czyli szańcem przedmostowym, 30 sierpnia spróbował ataku, bił się przez 5 godzin, ale, nie mogąc pokonać ognia armatniego pod ostrożkiem, kazał trąbić na odwrót.

Król przysłał zawiadomienie o swem nadejściu 1 września.

Wszedł z bratem swoim Janem Kazimierzem i z wojskiem koronnym, prowadzonym przez hetmana polnego Kazanowskiego na Hłuszycę, 4-go września, zatonął obóz obok litewskiego i drugi most na Dniestrze zbudować kazał. Gorszyli się Litwini, że Aleks. Gosiewski, wojewoda smoleński, stanął w obozie koronnym, nie chcąc być pod komendą nienawistnego sobie Radziwiłła. Komput połączonych wojsk był jeszcze »nie pewny«—plus minus 20.000. Dział było »po dostatku«; piechoty dużo, która doznawała trudności z wyżywieniem się, ponieważ, nie mając żadnych wozów, a więc i żadnych zapasów z włości (jak mają chorągwie konne), musiała żyć »z bazaru« t. j. kupować na rynku obozowym, na razie nie obfitującym w dowozy.

Pierwszą troską króla było przesłać do Smoleńska zawiadomienie o swoim przybyciu i o rychłym nastąpieniu na górę Pokrowską. Wymyślił sposób dowcipny: roztropnego żołnierza ochotnika ubrał w zieloną barwę i obwinął gałęziami jedliny, zalecając mu, żeby stawał na podobieństwo krzaka, gdy spostrzeże czaty nieprzyjacielskie, a przemykał się tam, gdzie nikogo nie napotka. Posłaniec ten, nieznanego nam imienia plebejusz, dotarł szczęśliwie do twierdzy, doręczył pismo królewskie, sprawił załodze wielką radość i trzeciego dnia wrócił z rysunkiem fortyfikacji oblężniczych moskiewskich. Tymczasem wykonane były rekonesanse, złożona rada wojenna i ułożony pierwszy plan ataku: na górę Pokrowską.

D. 7-go września Kazanowski i Gosiewski na prawem skrzydle mieli nie dopuszczać Prozorowskiego do przeprawy przez mosty dla posiłkowania Matissona, mającego swój ostrożek na tej górze. Od lewego skrzydła, żeby nie dopuścić posiłków z obozu Szeina, kazał król Rożnowi, półkownikowi swojej gwardyi pieszej, zawalić drogę ściętymi drzewami. W środku operować miał Radziwiłł, a przy nim znajdował się król i sam wprowadzał niektóre chorągwie do boju. Wszystkie walczyły dzielnie; kobyliny zostały porąbane i rozgrodzone; obrońcy ich odparci ku ostrożkowi. W tem od strony południowej ukazał się Wojewódzki z oddziałem Smoleńszczan; król przywołał go do siebie i, powziąwszy potrzebne wiadomości, dał mu duży transport żywności, prochu, knotów z całym regimentem raj-

tarów królewicza Jana Kazimierza do 1.200 człeka pod dowództwem Henryka Denhofa. Pomyślnie doprowadził Wojewódzki wszystkich do mostu miejskiego, zabrawszy nawet 2 armaty moskiewskie z baterii, która ten most ostrzeliwała, i chciał jeszcze wrócić do króla; po drodze wszakże został postrzelony z zasadzki śmiertelnie. Jednocześnie toczyła się walka z Prozorowskim. Nie przepuścili go wprawdzie hetman koronny z wojewodą smoleńskim, ale, zapędziwszy się pod szaniec przedmostowy, wpadli między »fortele« pod silny ogień dział i muszkietów: więc stracili kilkuset jazdy w zabitych i jeńcach. Bardzo ucierpiał też regiment Arciszewskiego przy zdobywaniu ważnego wąwozu, z którego przecież wyparto nieprzyjaciela.

Chcąc objąć górę Pokrowską w stałe posiadanie, trzeba było zdobyć ostrożek Matissona; do takiego zadania siła była niedostateczna po uszczupleniu przez walkę i detaszowanie całego regimentu z amunicją; więc król o wschodzie słońca nazajutrz odesłał armię do obozu na Hłuszycy. Tu nieruchomo czekał na przyście wojsk spóźnionych, pozwalając tylko na drobne utarczki pomiędzy czatami. Nadchodziły też chorągwie konne i piechota np. 1.000 żołnierzy cudzoziemskich, zaciągniętych sumptem publicznym w Niderlandach i w Anglii przez kawalera Radziwiła, hetmańskiego syna, podkomorzego litt., wracającego z poselstwa do owych krajów; później przysły piechota Platera i rajtarya Gizy. 17 września przedstawił się królowi hetman zaporozki (Arendarenko?) z asawułami i setnikami, ofiarując się tam iść z mołojcami, gdzie będzie rozkazanie JKMc. Przez cały dzień następny wchodziły do obozu kupy nieuszykowane chłopów szaraków, pomiędzy którymi rzadko ukazywała się suknia czerwona albo niebieska. Organizację wojskową nadawały im tylko sztandary półkowe. Uzbrojenie było niedostateczne w ogóle; artyleria ich składała się z 10 armatek, ale duża była liczba mołojców, prawdopodobnie dosięgająca 20.000, i zadziwiająca ich zwinność, wytrwałość, odwaga.

Król uczuł się dość silnym do rozpoczęcia działań zaczepnych już 20-go września, kiedy zaczął wyprowadzać wojska z obozu. Ponawiał plan poprzedni z taką odmianą, że pilnowanie

mostów Prozorowskiego zlecił Radziwiłłowi, dając mu do pomocy trzecią część Kozaków.

21-go września Radziwiłł, idąc dawną drogą Kazanowskiego, napotkał uszykowane przed mostami 3.000 jazdy i piechotę z artylerją: więc bił się na nizinie prawobrzeżnej (gdzie dziś rozciąga się dzielnica, zwana Zadnieprzem czyli Stroną Petersburską) do ciemnej nocy. Wypłoszył załogę z ufortyfikowanej cerkwi św. Piotra i Pawła.

Armia koronna posuwała się ku górze Pokrowskiej; u podnóża napotkała odnowione przez Matissona szańce i kobyliny, które były raz już zdobyte 7 września. Terazniejszy powtórny atak był prowadzony z większym natężeniem. Główna rola w nim przypadła piechocie; z opisów też, jakkolwiek nie zupełnie dokładnych, odgadnąć można, iż pracowała nie tylko muszkietami, ale i łopatami, gdyż są wzmianki o szańcach polowych i lotnych czyli laufgrabach, tudzież o zbliżających się do nieprzyjaciela koszach. Wszak Władysław IV znał spóczesne sposoby: niderlandzki z pod Bredy i szwedzki, praktykowany przez Gustawa Adolfa. Do szturmego wojsko koronne zostało podzielone na trzy części, jako to:

I. Przędowa (Avant-garde) pod komendą Aleks.
Gosiewskiego w wdy smol.

	Piechoty	Jazdy
Lekkich czyli kozackich chorągwi	—	5
Rajtarów niemieckich kompania, szwadron pod- półkownika du Plessis	—	1
Regiment JKMei kompanii, szwadron podpół- kownika du Plessis	1	—
Regiment Kreutza	1	—
» dragonii	1	—
» Arciszewskiego	1	—
Usarze chorągwi	—	3
	<hr/>	
	Razem 4	9

II. Korpus pod komendą M. Kazanowskiego, hetmana polnego koronnego.

	Piechoty	Jazdy
Lekkich czyli kozackich chorągwi	—	7
Regiment dragonii oberstera Buttlera	1	—
» oberstera Wollsona	1	—
» niemiecki pieszy	1	—
Rajtarów niemieckich kompania	—	1
Usaryi chorągwi	—	5
	Razem 3	13

III. Tył czyli rezerwa pod komendą Al. Piasoczyńskiego, kasztel. kamienieckiego.

	Piechoty	Jazdy
Lekkich czyli kozackich chorągwi	—	1
Regiment JKMcI pieszy	1	—
Gwardya JKMcI piesza	1	—
Usaryi świetnych chorągwi	—	5
	Razem 2	8
	Ogółem (oprócz Zaporozców) 9	30

Walka trwała przez dni cztery; kierował nią król, oglądając się czujnie na prawo i na lewo, szczególnie na lewo, czy nie przychodzi Szein. W nocy z 21 na 22 września wypoczywał przez parę godzin w karecie, ale o 4-ej zrana wydał sygnały bojowe. Kobyliny były bronione z większą niż dawniej zaciętością; gdy je zrąbano, zaczęło się oblężenie wielkiego blokhauzu czyli ostrogu Mattissona. Obsaczenie uzupełniło się, gdy Radziwiłł przesunął ku zachodowi od rzeczki Se-rebrnej ku Szklannej Kozaków Zaporozców, ci zaś nie tylko ostrzeliwali dwa obozy na przeciwnym brzegu (Huberta i Damma), lecz wyparli muszkietarów nieprzyjacielskich ogniem swoich armat, a potem niemała gromada mołojców przepłynęła Dnieprnago z szablami tylko, przeparała cofających się jeszcze dalej

18*

i zburzyła budynek drewniany, który służył im za osłonę. Otworzyła się droga znów do Smoleńska: więc załoga zaczęła zaraz dopomagać wycieczkami od strony wschodniej. Krwawym bardzo stał się dzień 23 września, ponieważ podczas bitwy nastąpił wybuch 3-ch beczek prochu w regimencie Butlera. Padło około 500 zabitych, rannych, osmalonych, a nieprzyjaciel ponowił swoje ataki wśród wrzasku i zamieszania na linii polskiej. Spostrzegłszy to, król wysłał w posiłku półkownika Meydela ze swym regimentem gwardyi przybocznej. Meydel i oberster Podewels odnieśli rany; wielu oficerów poległo, ale nieprzyjaciel został odparty, pozostawiwszy 300 trupów oraz 200 rannych na pobojuwisku. O rannych i osmalonych król troszczył się tak czule, że gdy felczerowi zabrakło bandaży, kazał drzeć własne koszule na opatrunki.

Szein, podług zeznań jeńców, miał wyruszyć w 60.000 po cichu, bez trąbienia 22 września, ale nie pojawił się; wysłał tylko pomniejsze oddziały, które zostały rozgromione; 24-go zbliżyło się 6 chorągwi jazdy i 1000 muszkietarów do ostrożka Matissonowego; miała to być awangarda owych 60 tysięcy. Spostrzegł ją hetman Radziwiłł, znajdujący się wówczas przy moście miejskim. Wysłane przez niego trzy chorągwie usarskie i jedna dragońska stratowały i wyklóły muszkietarów w ciągu kwadransa, bo jazda pierzchnęła przed potkaniem i rozniosła popłoch w wojsku moskiewskim. Szein nie ukazał się znowu. Z obozu Prozorowskiego były próby posyłania odsieczy przez bród Dnieprowy: udaremнили je kozacy. Rzęsista kanonada samego Matisona nie skutkowała na laufgrabę, posuwaną aż pod jego okopy przez regiment Arciszewskiego. Następnej nocy Matison zostawił na wałach mnóstwo zapalonych lontów i pod osłoną ciemności »wykradł się« pozostawiwszy ciężary, działa i niemało amunicyi.

Dowiedziawszy się o tem, król kazał przeprowadzić obóz z Hłuszycy na górę Pokrowską i pojechał do Smoleńska; radośnie witany przez załogę, dziękował jej, obiecywał nagrody, z wysokości murów obejrzał ostrożnie, bez orszaku, stanowiska nieprzyjaciela po prawej stronie od Dniepru, a po naradzie z hetmanami i kilku obersterami postanowił rozpocząć drugą seryę działań wyzwoleńczych od nastąpienia na obóz Damma. Mniemał, że wystarczy połowa armii polsko-li-

tewskiej i 5.000 Zaporozców; tyle też przeprowadził przez Dniepr po jedynym moście miejskim, 27-go, dozorując przemarszu osobiście aż do godziny 3-ej w nocy. Mniemanie to okazało się mylnem.

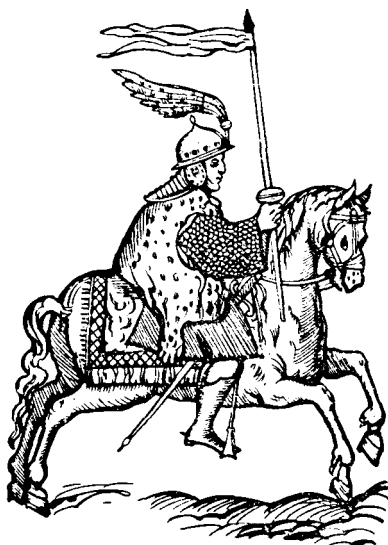
28 września od godziny 3-ej zrana w ciągu 12-tu godzin toczyła się niepomysłna walka. Na pomoc Dammowi przybył półk »Szarlesowy« t. j. Karola Hubert'a; potem wystąpiły liczne szwadrony jazdy z obozu Prozorowskiego. Weyher, ranny w biodro, nie opuszczał swego regimentu, ale cofnąć go musiał do parowu; Paweł Sapieha z swą usarską chorągwią z trudnością przerznął się przez gęste masy nieprzyjaciela i wrócił do swoich, ale utracił sztandar; kozacy zostali odparci; legło około tysiąca człeka; po daremnych wysiłkach wojsko atakujące wróciło do wielkiego wężowu pod miastem. Nie zraził się niepowodzeniem król Władysław, lecz polecił inżynierowi przygotowanie baterii z dwiema redutami i wezwał drugą połowę armii z pozostałymi 12 tysiącami Zaporozców dla ponowienia ataku nazajutrz. Natychmiast wszakże zaczęła się robota rydlami i wciąganie wielkich dział na baterię; dążyły też spieszenie powołane chorągwie i regimenty ku mostowi. Prozorowski nie odważył się na drugą bitwę. W dżdżystą i wietrzną noc wyprowadził wojska z swoich obozów, wysadziwszy prochem cerkiew Ś. Trójcy, napełnioną naczyniem szańcowem i amunicją. Nie mało jednak zostało niezniszczonego materiału wojennego, oraz żywności w magazynach i piekarniach.

Na tem właściwie zakończyła się walka odsieczowa. Uszykowane o 4 z rana 29 września kolumny szturmowe wkraczały do obozów i ostrożków bez przeszkody: znajdowały tylko rannych i chorych. Na rozmokłej rozbłoconej drodze konnica znalazła i zabrała półkartaunę oraz dwa działa regimentowe. 30 września król widział z murów, jak Lesley wysyłał ze swego obozu działa burzące, wozy z sianem i bagażem. Karol Jacob opuścił swoje szance z niedokończonymi aproszami i spalił swój obóz 4 października. Wówczas Smoleńsk został wyzwolony od oblężenia z wszystkich stron zupełnie; 5 października odprawiono dziękczynne modły; fortyfikacje oblężnicze zostały rozkopane i zniesione; armia wróciła na poprzednie obozowisko na górze Pokrowskiej.

Ma się rozumieć, że wyzwolenie miasta nie mogło być na przyszłość ubezpieczone, dopóki o pół mili od jego murów stał Szein z całą swoją potęgą, skupioną teraz w jednym obozowisku na miejscu, gdzie dziś jeszcze lud wskazuje okopy Szeinowe (Шейнъ острогъ и Шейнъ валъ). Dochodziły nadto pogłoski o wysłaniu wielkich posiłków z Moskwy. Wynikły zatem kwestye strategiczne, których badanie i roztrząsanie zabrało dni kilka. Król zarządził rozległe rekonesanse 5-ciu drogami. Na drogę moskiewską aż pod Dorohobuż wysłał silny oddział 3.000 jazdy i dragonii z 3 armatami regimentowemi pod dowództwem Piasoczyńskiego kasztelana kamienieckiego, przypuszczając, że wypadnie może wyprowadzić połowę armii na spotkanie jakiegoś wielkiego wojska. Piasoczyński, wyszedłszy 6 października, przeszedł 24 mile, zabrał dużo zdobyczy w Dorohobużu, podpalił to miasto, nie mogąc inaczej powstrzymać żołnierzy od rabunku, lecz żadnej większej siły nie spotkał i powrócił 14-go. Do zbadania obozu Szeina król wysłał obu hetmanów w ten sposób, że litewski rozglądał się najprzód na prawym, a koronny na lewym brzegu Dniepru; drugiego zaś dnia odwrotnie koronny obchodził brzeg prawy, a Radziwiłł lewy ostrożnie, bo z niewielką eskortą, drogami leśnemi. Obadwaj zgodzili się, że góra Żaworonkowa czyli Skowronkowa panuje nad obozem Szeina. Co do planu jednakże na radzie wojennej wypowiedzieli sprzeczne zdania; inne głosy rozstrzeliły się pomiędzy dwa główne projekty: ataku z prawej albo z lewej strony. Król, wysłuchawszy rozmaitych argumentów, ocenił je i powziął decyzję, najlepiej uzasadnioną: opanować górę Żaworonkową, położyć się obozem poza nią dalej ku południowi na Bogdanowej okolicy, wywabiać Szeina do bitwy przez rzekę, na brzeg lewy. Obadwaj hetmani musieli po raz trzeci jechać 11 października na obejrzenie i wybór miejsca pod stanowiska.

Wykonanie odbyło się składnie i bez szwanku. Szein nie dowiedział się i nie domyślił się ruchu całej armii, okalającego obozowisko jego zdala poza Dnieprem: więc 18 października, pod zasłoną padającego przez cały dzień deszczu, Radziwiłł wprowadził trzy regimenty na szczyt góry Żaworonkowej; król kazał zaraz ustawiać kosze i kopać szanice, a wojska swoje trzymał w odwodzie u podnóża; Kazanowski inną drogą, przepra-

wiwszy się przez pomniejszą rzekę Kołodnę, doszedł do Bogdanowej okolicy i wytknął rozmiary obozu generalnego królewskiego. Dopiero nazajutrz, 19-go, przy jasnej pogodzie obaczyli wojewodowie moskiewscy, co się dzieje na zaniedbanej górze. Biciem w wielki dzwon powołał Szein wszystkich żołnierzy swoich pod broń, zgromadził tratwy do przeprowadzenia ich szerokim czołem przez Dniepr, poczęstował ich wódką obficie i pchnął o godzinie 2-iej po południu łodziami, tratwami i obu mostami do boju. Biegli wielkim pędem i z srogim wrza-

Ryc. 20. Usarz, podług ryciny z r. 1624.

skiem, kiedy litewskie chorągwie odchodziły na wypoczynek za rz. Kłodnę znużone bezsennym noclegiem na słocie i wygłodzone przez brak taboru, który z trudnością przeprowiał się przez dopływy dniewprowe. Szczęściem Radziwiłł, upatrując miejsca na baterye nadbrzeżne, spostrzegł tę przeprawę dość wczesnie, żeby zawrócić swoich i przywołać koroniarzy. Wywiązała się gwałtowna 4-godzinna walka. Broniącej się na wierzchołku góry piechocie król posyłał regimenty Butlera, du Plessy, królewicza Jana Kazimierza, Weyhera, a gdy jej nabołów zabrakło, kazał dowozić proch z taboru jucznymi

końmi; jazda litewska i koronna spędzała z góry następujące kolumny i zapędzała się na równinę nadbrzeżną, lecz wielkie ponosiła straty »od straszliwej z dział i z ręcznej strzelby igraszki«, mianowicie od 8.000 muszkietów i 34 armat, kiedy te »pioruny« skierowane zostały w jedno a ciasne miejsce »z trzech stron, bo z lewej od Dniepru, i z prawej strony do góry, i od czoła, gdzie się przestronna, pełna półków moskiewskich zasadzkami obstawionych równina otwierała«. Liczono poległych »z obu stron« około 2.000 ludzi, a mogło być więcej, skoro 70.000 tysięcy ładunków dostarczono samej piechocie polskiej. Przy zapadającej nocy wojska moskiewskie odeszły napowrót za Dniepr, nie osiągnąwszy zamierzonego celu.

Stało się to klęską dla nich, od tej chwili bowiem datować wypada obsaczenie całego ich obozowiska przez króla, który tejże nocy dał rozkaz inżynierowi, aby naprawił zrujnowany szaniec, a gdy nazajutrz bitwa nie ponowiła się, zarządził 21-go usypanie na górze Żaworonkowej baterii z wałem i dwu szanieców wielkich, 22-go wszedł do swego głównego obozu na Bogdanowej Okolicy, kazał zbudować pół-redutę, ustawić dwa 36-funtowe działa na baterii, 23-go opasać cały swój obóz okopem, zbudować most na Dnieprze z fortyfikacją, zleconą Eliaszowi Arciszewskiemu, który przeto z regimentem swoim położył się na brzegu lewym; 25-go sprowadził król Zaporozców drogą, przechodzącą przez miasto Smoleńsk, na stanowisko południowo-wschodnie; 26-go postawił Daniłowicza wojewodzica ruskiego z 2-ma kompaniami regimentu Platera jeszcze dalej ku południowi na drodze, prowadzącej do Moskwy; 4-go listopada założył wielką redutę między górami Żaworonkową i Dziewiczą, a przyległą drogę do Białej zawałił tysiącami zrąbanych drzew; nareszcie 5-go listopada kazał wznieść szaniec po nad wielkim wąwozem, przy którym dawniej obozował pułkownik Karol Jacob. Wówczas wszystkie komunikacje Szeina zostały zatamowane tak, że nie mógł przedrzeć się goniec ani szpieg pojedynczy. Picowanie, a nawet sprowadzanie drzewa opałowego rzadko udawało się bez straty w ludziach. Usypany szaniec z hornwerkiem naprzeciwko reduty prawo-brzeżnej nie zdołał pokonać jej. Miał wprawdzie Szein potężniejsze działa, które osiągały obozu i baraku królewskiego: ale artyleria królewska wzniecała po-

żary wewnątrz moskiewskich okopów kulami rozżarzonemi i stała się groźną od d. 3 stycznia 1634 r., kiedy na górze Skowronkowej stanęły nowe, przywiezione przez starszego nad armatą działa: 12 półkartaun, 12 ćwierćkartaun, 36 regimentowych 6-funtówek i 3 moździerze. Po kilku nieudatnych próbach podszańcowywania się pod baterye królewskie Szejn odważył się na szturm do obozu głównego 8 stycznia, korzystając z informacji, udzielonych przez przedawczyka oficera Francuza, który służył poprzednio w regimencie Weyhera. Przed świtem zbliżyły się do wału kolumny szturmowe, ale natrafiły na gotowy do wycieczki regiment Weyhera. Ten rozpoczął walkę z lewym skrzydłem nieprzyjacielskiem; zbudzony król posłał do Zaporozców, aby uderzyli z boku na skrzydło prawe; przeciwko środkowi wystąpiły regimenty królewski i królewicza Jana Kazimierza: o południu tedy zrażone wojska Szeina odeszły z powrotem do swego obozu.

Był to ostatni wysiłek obsaczonego, zmierzający do przełamania obręczy redut, fortów, okopów. Odtąd oczekiwał biernie i napróżno ratunku z zewnątrz, od cara. Wiedział już z trzykrotnej salwy tryumfalnej (25 listopada), że Turek został odparty przez Koniecpolskiego (§ 35 b), a z Moskwy nie otrzymywał nawet listów. Przejmował je wysłany 3 grudnia 1633 r. w 8.000 wojska hetman polny koronny Kazanowski z wojewodą smoleńskim Gosiewskim. Ich czaty schwytały gdzieś aż pod Wiaźmą gońca Artemija Agibułowa, który miał w bucie zaszyte instrukcye, dotyczące układów pokojowych; posłużyła ta okoliczność dostojnikom przybocznym królewskim za powód do zaproponowania bojarom dumnym (4 stycznia 1634 r.), aby wysłali lepsze poselstwo »na granicę między Dorohobuż a Wiaźmę na rzeczkę Polanówkę, gdzie odpuszczano Filareta Mikitycza i gdzie była odmiana więźniów, a potem był zjazd poselski«. Z pismem takim jeździł do Moskwy Woronicz; bojarowie przyjęli go okazale i hojnie, jakby wielkiego posła i obiecali wyprawić w ślad za nim dwóch pełnomocników swoich. Patriarcha Filaret, pierwotny sprawca wojny, już nie żył od trzech miesięcy, od 11 października.

Tymczasem stan obozu oblężonego stawał się rozpaczliwym. Oczekiwana odsiecz Majstrukowicza, Odojewskiego lub Kurakina nie nadchodziła, nie wyszła nawet z Moskwy, jak

się domyślamy stąd, że Kazanowski i Gosiewski powrócili pod Smoleńsk z łupami i więźniami, stoczywszy kilka pomniejszych potyczek, a nie napotkawszy większego wojska. Głód szerzył się tak, że 25 stycznia wiele chłopów i kobiet Szein wypędził poza okopy. Probował najprzód układów pod pozorem wymiany jeńców, a potem, 27 stycznia prosił już wyraźnie o podanie warunków kapitulacji. Ponawiały się i rwały się układy przez cały miesiąc, najbardziej z powodu tytułu carskiego. Władysław IV uczestniczył w nich incognito: raz, udając rotmistrza, prowadził rozmowę z oficerami cudzoziemskimi; drugi raz obserwował ich, stojąc w szeregu przebrany za rajtara; ostatecznie przysłuchiwał się sporom pełnomocników, siedząc z hetmanem Radziwiłłem za zasłoną w baraku Zygmunta Karola Radziwiłła, kawalera maltańskiego. Po każdym zerwaniu grzmiały znów działa, podchodziły chorągwie pod bramy obozu moskiewskiego; król odgrażał się, że każe strzelać do trębacza. Dopiero 24-go po 4-godzinym namyśle Szein podpisał kapitulację, 25-go Janusz Radziwiłł, syn hetmana, wkroczył z swoim regimentem i zatknął na wałach sztandary polskie; komisarze, otoczeni dworzanami królewskimi, przybyli, żeby odebrać przysięgę od Szeina, bojarów i półkowników; Izmajłow i Prozorowskij z świtą pojechali do hetmana Radziwiłła z przeprosinami. Przez dni następne odbywało się oddawanie podług rejestrów amunicyi, materiału wojennego i 109 dział, ustawionych w porządku przez półkownika artyleryi Płatowa przed wielkim obozem zewnątrz. Ostatni akt kapitulacji został wykonany 1 marca. Król wyjechał o godzinie 10-ej za Dniepr pod obóz kozaków Zaporoskich na pięknym neapolitańskim rumaku, mając przy boku swoim królewicza Jana Kazimierza, kanclerza Żadzika, hetmanów, senatorów i dwie chorągwie usarza. Stanęło w szyku 12.000 żołnierza z muzyką huczną, z biciem w bębny i kotły. Wojsko moskiewskie wychodziło w porządku, ale bez muzyki i ze zwiniętymi sztandarami »jak przy żałobie«: najprzód z swemi 9 chorągwiami przybocznemi Szein, Izmajłow, Prozorowskij i Biełosielskij (ten ostatni z powodu choroby na saniach leżąc); gdy chorążowie położyli sztandary na ziemi, oni przystąpili blisko, uderzyli czołem przed osobą króla JMci i odchodzili z trzema ukłonami; wtedy król kazał podnieść sztan-

dary i pozwolił wszystkim odejść wolno. Tak samo przychodzili Charles Hubert z 15 kornetami rajtarskimi, Fuchs z 6 sztandarami, lejtenant zmarłego Tobiasza z 8 miu chorągwiami, półk bojarski Szeina z 8 chorągwiami, Dońców 3, kozacka chorągiew 1, półk strzelecki 6, Matysona 8, Rozworma 8, nieboszczyka Sandersona 8, Kitta staruszka, który dawniej w polskim wojsku służył, chorągwi 8, Lessley'a trzy regimenty, każdy po 8, półk niemiecki Karola Jacoba 7; żołdaków moskiewskich chorągwi 8, konnych chorągwi 1, bojarska i kozacka 1. Składali te wszystkie sztandary ogółem 129, kłaniali się i »poszli w drogę swoją cicho«. Nocowali ćwierć mili za taborem kozaków. Nazajutrz z rozkazania JK.M. hetman litewski Radziwiłł dał im konwój z trzech chorągwi jazdy do Wiaźmy, z kąd chorągwie hetmana koronnego miały doprowadzić ich do stolicy. Po nieszpórach wojsko zwycięskie, klęcząc, śpiewało *Te Deum Laudamus* i kanclerz w imieniu króla JMci dziękował wszystkiemu rycerstwu, a szczególnie hetmanowi i Piasoczyńskiemu »spółrobotnikowi«.

Imieniem wojska całego odpowiedział hetman litewski Radziwiłł z ofiarowaniem statecznych usług nadal z niesmacznym wszakże dodatkiem: »byle JK.Mość na żołnierza respektować chciał«. Bez wszelkich zastrzeżeń zapisali żołnierze, zarówno Polacy w dyaryuszach i listach prywatnych, jak Niemiec, autor sprawozdania, objaśniającego obraz Hondiusa-Pleitnera, pochwały dla Władysława IV, zaznaczając jego odwagę, z jaką stawiał czoło kulom, które zabijały dworzan z jego otoczenia lub rozwalały kominki w jego barakach, waleczność, z jaką rotmistrzował kilku chorągwiom 7 września, wytrwałość, z jaką dosiadywał na koniu w dnie i w nocy pod deszczem rześistym, u stóp góry Skowronkowej, uprzejmość i dobroć taką, że »nieradby, aby kto z smętną od niego odszedł twarzą«. Wszak w słowach Jana Moskorzewskiego, pisanych 22 stycznia 1634 r. przebija się wyraźne uwielbienie: »Król JMé perseveranter z nami iniurias coeli perfert i odjechać nie myśli przed ukończeniem wojny— Pan, którego słusznie nazwać możesz *delicias generis poloni*«. Ton panegiryczny »historyografa« Wassenberga może wydawać się fałszywym czytelnikowi o tyle tylko, o ile nie jest obeznany z czynami. Historyk dzisiejszy po zbadaniu faktów i rezulta-

tów wynioskuje niezawodnie, że dzielnością i niezwykle sympatycznym obchodzeniem się zjednywał sobie Władysław IV u żołnierzy silne przywiązanie, którego wyrazem była gotowość służenia po kampanii zimowej na wiosnę bez żadnych asekuracji lub konfederacji, chociaż mieli żołd wypłacony podobno za jeden kwartał tylko. Warto zestawić ten fakt z utrapieniami wszystkich hetmanów tego okresu w Inflantach, Moskwie, Prusach i króla Stefana pod Pskowem. Oceniając uzdolnienie wojskowe, należy uwzględnić pomysłowość dowcipną, jak wysłanie krzaka ruchomego z listami przez linie nieprzyjacielskie albo przebieranie się za rotmistrza i za rajtara, a jeszcze więcej waży doskonale oświetlenie sił i stanowisk nieprzyjacielskich przez rekonesanse rotmistrzowskie i hetmańskie dokoła Smoleńska tudzież na dalekiej pod Moskwę przestrzeni. Trafne rozstrzyganie sporów na radach wojennych, właściwe używanie każdego gatunku broni t. j. kawalerii, piechoty i artylerii z pomocą inżynierii, umiejętne zakładanie redut i przykopów—wszystko to świadczy o wysokim wykształceniu Władysława, wyższem względnie niż Batorego, który za młodości swojej takich wodzów jak Chodkiewicz, Spinola, Gustaw Adolf nie znał i Bredy nie oglądał własnymi oczyma. Gdy zważymy w końcu, że Radziwiłł i Kazanowski byli zawsze posłusznymi i chętnymi wykonawcami rozkazów królewskich, okaże się, że Władysław IV był w tej kampanii wodzem naczelnym i znakomitym.

Zrodzony w purpurze z ojca Szweda i z matki Niemki, ale spolonizowany od lat młodocianych, wyniesiony wolnymi głosami szlachty na tron elekcyjny Władysław IV chciał być królem iście polskim, miał temperament i obyczaje dziedzicznego monarchy, ale politykę swoją wysnuwał z interesów i zasad narodowych. Bez takiej dyrektywy zapatrując się wyłącznie ze stanowiska wojskowego, nie zrozumielibyśmy dalszego przeprowadzenia wojny moskiewskiej.

Świadcami kapitulacji Szeina byli gońcy moskiewscy Garychwestów i Piatyj; dano im odprawę 6 marca z oznaczeniem daty 5 kwietnia i uroczyszczą Polanówki na miejsce układów o pokój; zapowiedziano im, że komisarzami pełnomocnymi będą: ksiądz kanclerz koronny, obadwaj hetmani, wojewodowie smoleński i miński, kasztelan kamieniecki, ksiądz

referendarz litewski, a ze stanu rycerskiego Rey i Ogiński. Wzajemne oświadczenia senatorów Rzpltej i bojarów moskiewskich wróżyły »dobre dzieło«, czyli zatamowanie rozlewu krwi chrześcijańskiej; ponieważ jednak nie było dotychczas mowy o zawieszeniu broni na czas układów: więc nie można było zaniechać działań wojennych. Król też zarządził marsz trzema kolumnami: 1. na Dorohobuż pod dowództwem Piasoczyńskiego, kasztelana kamienieckiego, wyprawionego 8 marca; 2. na Białą (Biełoj) pod dowództwem Mikołaja Abramowicza wojewodzica smoleńskiego, wyprawionego w d. 10 marca; i 3. sam król z hetmanami wyruszył 11 marca, powolnie, bo zaledwo 22-go przyszedł w okolicę Białej, gdzie upatrzył stanowisko, któreby i »wyżywić wojsko mogło i niedalekie było od miejsca traktatom o pokój z Moskwą naznaczonego«. Tymczasem wojewoda Fiodor Wołkonskij odmówił poddania zamku, powołując się na los Szeina, zapadł już bowiem okropny wyrok w sprawie kapitulacji Smoleńska, skazujący na śmierć nie tylko Szeina, ale też Izmajłowa z starszym jego synem, trzech innych na Sybir z knutowaniem, a dwóch jeszcze krewnych na Sybir bez knutowania. Na skutek odmowy król kazał zarządzić oblężenie. Zamek ten był dobrze znany Polakom, bo niedawno jeszcze znajdował się w ich posiadaniu; załogi miał tylko tysiąc ludzi: mógłże być twierdzą niezdobytą dla zdobywców obozu Szeina? Był jednakże w ciągu 7-miu przeszło tygodni. Od 25 marca robiono szançe, przykopy, miny, z których jedna wysadziła część baszty i muru w powietrze, ale nieudatnie z winy inżyniera Hornika, bo zasypała 200 swoich ludzi, nie otworzywszy im wniścia do zamku (9 maja). Dla czegoż nie był użyty inżynier wypróbowany pod Smoleńskiem, Pleitner? Widać z dyaryusza, że król nie kierował teraz oblężeniem. Przyjeżdżał czasami, wieczerał u Radziwiłła, ale obozował pod monasterem Archanioła, oddalonym o 2 mile. Znać, że wojował już tylko dla wywierania nacisku na uporczywą zwykle dyplomacyę moskiewską. Biegały czaty nad Wołgę, pustoszyły Rżew, Zubcow, Bolszów; rotmistrz Kleczkowski docierał do Toropca, skąd przyprowadził jeńców i wielką moc żywności (10 maja); Zaporozcy stoczyli dużą bitwę pod Kozielskiem, bo wzięli 300 jeńca i 14 sztandarów (pod koniec kwietnia). Mimo to komisarze nie mogli dojść do porozumie-

nia z pełnomocnikami carskimi, o warunki traktatu. 15 maja przyszły listy z prośbą, aby król »podemknął się« do nich, do Polanówki nie bawiąc dłużej pod Białą. Jakożodemknął się marszem powolnym; ruszywszy w nocy 17 na 18 maja, zatonoczył obóz pod Piatnicą Szerezańską nad rz. Wiazmą 25 maja i nazajutrz przybył z Radziwiłłem na sesję komisarzy do obozu kasztelana kamienieckiego o pół mili od Polanówki. Tu uprzętnął główną zawadę do dzieła pokoju: pozwolił wpisać do traktatu zrzeczenie się tytułu carskiego za siebie, potomków swoich i za Rzeczpospolitą z zwrotem danego niegdyś (w 1610 r.) pisma od wszystkich stanów państwa moskiewskiego. Bez wzmianki w tekście traktatu pokryjomu miał car wypłacić 20.000 rubli, a wyraźnie oświadczyć, że używany przez niego tytuł cara »wszystkiej Rusi« nie ma się pociągać nijakim sposobem na zamki, włości i ziemie ruskie, które trzyma Król JM. Polski«. Rozszerzone poprzednim, dywilińskim traktatem granice Rzeczypospolitej musiały być ponownie uznane i zatwierdzone, z wymianieniem zamku Biełoj, który się jeszcze nie poddał. Nie obyło się wprawdzie bez przykrych przymówek z strony moskiewskich bojarów i porywania się w drogę: ale przecież po południu 27 maja 1634 r. na uroczyszczu pod Polanówką stanął pokój »wieczny«, który w istocie stał się dożywotnym dla obu monarchów, a 20-letnim dla Rzeczypospolitej.

W toku rokowań wspomniał Władysław IV, że jego ojciec nie pozwolił by na abdykację z tytułu carskiego. Niewątpliwie. O ileż jednak lepszym politykiem okazał się syn, zrzekając się dokumentu, który utracił wartość żywotną, gdy nie był wyrazem unii narodów, kojarzonej niegdyś przez Żółkiewskiego, ani też nie mógł służyć za tytuł do podboju, nie licującego z urządzeniami i nastrojem duchowym Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej¹⁾.

---

¹⁾ Wassenbergius Ev. Gestorum Vladislai I, 147, 172—178. Listy z pod Bredy Krzysztofa Arciszewskiego i Ad. Kazanowskiego u Al. Kraushara Dzieje Krz. Arciszewskiego Petersburg 1892, I, 146 i 173 — 175, II, 6. Do spraw sejmowych i osobistych Pamiętn. Albrechta Radziwiłła I, 121, 126, 130, 132, 143, 145, 153, do działań zaś wojennych wiadomości pochodzą z korespondencji, gdyż autor rozstał się z królem w Wilnie i pod Smoleńskiem nie był. Obfite i na ogół pewne informacje

§ 38. **Wojny Władysława IV bezkrwawe.** Inaczej nieco zachował się Władysław IV wobec korony szwedzkiej. Trzeciego dnia po elekcji jego padł Gustaw Adolf w bitwie pod Lützen, pozostawiając nieletnią córkę Krystynę. Kanclerz Oxenstierna i wodzowie wojsk, wojujących w Niemczech, osadzili ją na tronie i utworzyli rząd, reprezentujący hasła i dążenia nieboszczyka, a więc utrzymywali w Prusiech załogi, które napastowały nieraz okolicznych wieśniaków. Po upływie rozejmu wojna szwedzka, niezakończona przez Zygmunta III, musiała tedy wybuchnąć na nowo.

Władysław IV gotował się do niej, ale tylko w interesie Polski, nie myśląc wcale o wyprawie do Szwecyi. Jeszcze w 1634 r. w grudniu wyjechał z Warszawy do Prus częścią dla uspokojenia wewnętrznych rozterek w Gdańsku, częścią dla urządzenia fortyfikacyj. Zwiedził szwedzką twierdzę Głowę (Haupt), korzystając z tej okoliczności, że zostawała w posiadaniu zastawniczem u Jerzego Wilhelma, księcia pruskiego,

---

świadców naocznych znajdujemy w »Dyaryuszu wojny Moskiewskiej 1633 r.« (oraz korespondencji) Jana Moskorzewskiego, wydanym przez Al. Rembowskiego w 1895 r. z dodaniem trzech odręcznych, pobieżnie nakreślonych planów, a jeszcze ściślejsze w napisach marginesowych na miedziorycie ogromnym, z 16 klisz składającym się, doskonale wykonanym w 1637 r. przez sławnego Hondiusa. Odbitki z tych klisz znajdują się w Muzeum Historyczno-Archeologicznem Smoleńskiem, oraz w bibliotekach ordynackich hr. Krasieńskich i Zamoyskiej. Ten ostatni egzemplarz unaocznia całość akcji przez to, że arkusze odbitki zostały sklejone i połączone w jeden obraz, przy którym jest zawieszona »Wiadomość... udzielona przez pana Schmidta« podług napisów, ogłoszonych w »Preussische Provinzial-Blätter herausgegeben von dem Vereine zur Rettung verwarloseter Kinder zu Königsberg. Band IV, Königsberg 1829 Seite 38. *Томачение польские zawiera uzupełnienia i poprawki, podane przez T. Korzonia na podstawie porównań z pomienionym wyżej Dyaryuszem i z drukowaną reprodukcją obrazu smoleńskiego wydaną przez А. Даниловский: Планъ осады и обороны Смоленска съ объяснительнымъ текстомъ Спб. 1904 str. 18 (Материалы Военно-Ученаго Архива).* Wszystkie te trzy źródła, nader cenne, pochodzą od oficerów Krzysztofa Radziwiłła hetmana lit. i przez to są zakazane niesprawiedliwością względem hetmana koronnego i Gosiewskiego wwdy Smol.; do sprostowania niesłusznych zarzutów i przemilczeń niezbędnym jest Wassenberg od Radziwiłła niezależny, piszący w myśl króla Władysława IV, jako jego historyograf urzędowy. Godną też uwagi jest mapa jego, reprodukcją w zmniejszonym forma-

wasala polskiego. Polecił swemu inżynierowi, znanemu Janowi Pleitnerowi, fortyfikować Tczew i redutę Sperlinga nad Wisłą. Żeby osłonić Puck, stację główną floty polskiej, przed nagłym atakiem okrętów szwedzkich, lub duńskich, gdy dzisiaj szły półwysep Helu nie odgradzał wówczas »wiku Małego morza« od morza Wielkiego, bo składał się jeszcze z wysp rozdzielonych dwiema cieśninami, Władysław IV kazał wybudować warownię Władysławowo przy cieśninie koło Chałup czyli Cejnowy, a przy drugim przejeździe t. zw. »przebiegu« okop Kazimierowo na wschód od wsi Kusfeldu. Zbudowane zostały obydwie fortyfikacje w r. 1638. Do tak strzeżonych cieśnin nie mogły zapuszczać się okręty nieprzyjacielskie; musiały tedy opływać Hel, wystawiając się na obserwację i na ataki Gdańszczan¹⁾.

---

cie i z opuszczeniem scen bojowych wielki obraz Hondiusa, ostrzega bowiem przez wskaźnik stron świata, że Hondius narysował stronę południową w górnej części obrazu, a w dolnej północną, która była widownią scen najważniejszych, a więc wymagających pierwszego planu podług zasad perspektywy. Przez takie wszakże odwrócenie mapy jakoby »do góry nogami« wschód znalazł się po stronie lewej, a zachód na prawej. W rozterce o datę ataku na Żaworonkową górę oświadczamy się za dniem 19 października (środą), podanym przez Albr. Radziwiłła (str. 178), w Dyaryuszu J. Moskorzewskiego (str. 52) przeciwko Wassenbergowi i Wiadomości Schmidta, którzy podali dzień 20 paźdz. Liczbę żołnierza i dział u Szeina przy wyjściu z Moskwy, oraz sumę, wypłaconą Władysławowi IV w gotowiźnie przy zawarciu pokoju, podał Соловьёвъ IX, 220, 238. Do obliczenia armii Władysława IV nie zdołaliśmy zebrać dostatecznych dokumentów; znamy tylko z Ms. Czartor. 1642 str. 85 sqq. 1) Comput wojska do Moskwy zaciągniętego »z podatków na Litwie«, bez daty, zapewne w końcu 1632 r. ogółem wynoszący 7887 żołnierza; 2) Comput wojska »w polu« po dzień 25 Februarii 1633 na Krasnym (zatem pod komendą Krzyszta. Radziwiłła) podług popisów, zebranych przez Aleks. Gosiewskiego jako pisarza WXL, wynosi 4580 ludzi; 3) Comput wojska na Smoleńsku z tegoż zapewne czasu wynosi 1494 usarza, kozaków »którzy grunty trzymali pod Smoleńskiem« i zaciężnych, piechoty niemieckiej i polskiej — wszystko razem; nadto znajdowało się 32 puszkarzów i 3-ch strażników, z których »dwaj mur zawsze obchodzą, a trzeci na wale«.

¹⁾ Miejsce obu forteczek określił »ksiądz ongi rybacki« Hieronim Gołębiewski w »Obrazkach rybackich« wyd. 1910, str. 47—48, rozejrzawszy się na mapie p. t. Insul Höln 1717 Augusto dem Anderen dedykowanej. Porówn. też Chrzanowski Bernard: Na Kaszubskim Brzegu str. 23.

Od Gdańska Władysław IV zażądał specjalnego podatku »Zulage« i w 1635 r. wskrzesił ufundowaną przez ojca Komisję Morską, czyli Admiralicję, a komisarzami generalnymi wojennymi zamianował dzielnego obrońcę Torunia Gerharda hr. Denhofa i barona Zygmunta Guldensterna. Przy forcie Sperlingowym pułkownik Elias Arciszewski zbudował most na Wiśle z silnymi szańcami przedmostowymi. Sejm 1635 r. pozwolił na zaciągi i na powołanie w razie potrzeby pospolitego ruszenia. Koniecpolski zatoczył obóz pod Czerwonym Dworem naprzeciw Gniewu, dokąd przybył też król. Wojsko szwedzkie zebrało się w Sztumie, ale dla powagi układających się o pokój komisarzy stały w polu eskortujące ich chorągwie. Pomiędzy nimi na kilka dni przed wyjściem rozejmu przypadkowo zaszła utarczka, w której polscy żołnierze zabili 6-ciu Szwedów i poranili kilkunastu, zanim zdołano uspokoić tumult. Miała już zacząć się wojna, ale zesłani dla pośrednictwa posłowie angielski, holenderski, francuski, brandenburski potrafili powstrzymać wybuch jej na dni kilka. a następnie sprowadzić pełnomocników obustronnych do wsi Stumdorf i nakłonić do zawarcia nowego traktatu. Inflanty pozostały przy poprzednio określonych granicach z prawem wolności wyznaniowej, wymuszonym przez ruszenie wojska polskiego pewnej nocy w ciągu układów, w Prusiech zaś wszystkie zajęte przez Gustawa Adolfa miasta były zwrócone bez burzenia fortyfikacji. Rozejm trwać miał przez lat 26 do dnia 12 września 1661 r. Władysław IV nie zrzekł się formalnie dziedzicznego swego prawa i pisał się po dawnemu królem szwedzkim, gockim, wandalskim, ale realnie dał Szwedom takie zapewnienie, jakiego odmawiał im ojciec, odsuwając poszukiwanie ich królestwa po za przypuszczalny kres życia swojego, liczył bowiem już lat 40 wieku i doznał napadu dwóch chorób: podagry i kamienia. Polsce zwrócił najcenniejsze miasta i porty (bo i pruskie książece zastrzegł dla niej przez odnowione w Królewcu zobowiązania hołdownicze), a to bez przelewu krwi, przez wojnę dyplomatyczną, w której zręcznie wyzyskał stosunki mocarstw zachodnich, uwikłanych w wojnę Trzydziestoletnią.

Na sejmie 1635 roku (24 lutego) Zieliński zdawał sprawę

z poselstwa swego do Turcyi, uwieńczonego, jak wiadomo, pomyslnym traktatem pokoju (str. 227) i stawiło się wielkie poselstwo moskiewskie po ratyfikację traktatu polanowskiego. Gdy teraz przyszedł do skutku traktat sztumdorfski, nastąpiła najpożądanisza i najpomyślniejsza chwila dla Rzeczypospolitej. Używała »lubego pokoju«, kiedy za ścianą zachodnią trwały straszne zapasy armij szwedzkich, niemieckich, francuskich, siedmiogrodzkiej, holenderskiej z Habsburgami i Bawarczykiem, ich sprzymierzeńcem, kiedy kwitnące niegdyś kraje pokrywają się ruinami, a ludy niszczeję od nędzy i niedoli. Upłynęło lat dziesięć najszcześliwszych dla szlachty: rozszerzyła ona obszar uprawnych łąnów, szczególnie na Ukrainie, pomnożyła produkcję zbożową na wywóz, dochodziła do niewidzianych dawniej dostatków, głosiła, że król ma być »pszczołą bez żądła«, rozdawcą urzędów i »chleba dobrze zasłużonych«. Zasmakowała w takich egoistycznych pożytkach, a zapomniała o potrzebach Rzeczypospolitej: wszak już na sejmie elekcyjnym 1632 r. wyzwoliła się od odwiecznego podatku—dwóch groszy z łąnu.

Władysław IV z wysokości tronu dostrzegał niebezpieczeństwo, jakie sprowadziłyby musiała na Rzeczpospolitą gnuśna bezczynność w stosunkach międzynarodowych. Nie zapomniął Cecory i Chocimia, przechowywał w duszy powtarzane od czasów jagiellońskich hasło, że Polska była przedmurzem chrześcijaństwa, rozumiał konieczność historyczną odzyskania wybrzeży czarnomorskich. W 1645 r. sułtan Ibrahim wysłał ogromną flotę na podbój wyspy Krety. Wenecya, poszukując sprzymierzeńców, zaprosiła Władysława IV do udziału w tej wojnie, ofiarując mu 400.000 talarów płatnych w ciągu lat dwóch. Jej poseł Tiepolo był popierany przez nuncjusza papieskiego de Torre. Waleczny król skwapliwie pochwycił tę sposobność, żeby podnieść gotowany niegdyś przez Stefana Batorego plan wyprawy na Konstantynopol. Od żony swej Ludwiki Maryi Gonzaga otrzymał jakieś prawa spadkowe po greckich Paleologach i, co ważniejsza, 800.000 złp. tytułem pożyczki. Zamierzał wyzwolić uciemiężoną raję na półwyspie bałkańskim, przyjął życzliwie posła od Bulgarów Piotra Parcewicza, darował mu swój portret z obiecującym napisem i porozumiewał się z hospodarem mołdawskim. Zaczął werbować

żołnierzy, których nie brakowało w Niemczech. Założył arsenały w Warszawie, Krakowie i Lwowie. Pałac Ujazdowski, otoczony żołnierstwem i namiotami, przybrał postać głównej kwatery. Pierwszy ciós miał być wymierzony na Krym. Część wojska poszła do Lwowa. Ale Władysław IV nie miał Zamoyskiego do wykonywania rozkazów; ostatni Zamojszczyk, Stanisław Koniecpolski umarł właśnie w najgorętszej chwili 11 marca 1646 r. Kanclerz Jerzy Ossoliński, wymowny chwalec »swobodnego królestwa w polach otworzystych, samej tylko miłości i jednostajnej między stanami (szlacheckimi) ufności murem otoczonego«, odmówił królowi pieczęci na listach przypowiednich, a hetman koronny Mikołaj Potocki danego sobie rozkazu nie wykonał, lecz senatorów o nim zawiadomił. Gruchnęła wieść po całej Rzpltej i wywołała mnóstwo »kontradycyjk«. Co najgorsza, zabrakło pieniędzy: więc zaciągi nowe »bardzo słabo i ospale szły... mało co się na popis stawilo«, a zatem król, który zjechał już do Lwowa, musiał zaniechać dalszej drogi ku Kamieńcu i zawrócić do Warszawy.

Trzeba było złożyć na 25 października sejm walny koronny sześćciodzienny. W złowieszczym dniu 5 grudnia 1646 r. wymuszono na Władysławie IV konstytucję »o zaciągu nowego wojska i rozpuszczeniu jego w Koronie i w W. X. Lit.« Mową, skażoną gęstymi makaronizmami, redaktor tej konstytucyi (zapewne sekretarz sejmowy, Tomasz Ujejski z Rupniowa) włożył mu w usta wyznanie, jako mając na celu »tylko całość powierzonych Nam od P. Boga państw... zaciągnęliśmy wojska przed sejmem, obawiając się, aby co inter tot vicina bellorum incendia tak florentem nie interturbowało pacem... tak za prozbą wszystkiej Rzpltej... wojsko to nowego zaciągu... rozpuszczamy i ex nunc im służbę wypowiadamy. O co nie tylko a nobilitate universa na sejmikach, ale i na sejmie od Izby Poselskiej przez Urodzonego Marszałka po kilka razy a nawet od Obojga stanów, senatorskiego i poselskiego, za spólną z sobą namową przez Najwielebn. X. Arcybiskupa gnieźnieńskiego, Prymasa et primum Principem Regni będąc requisiti, wysłaliśmy uniwersały i komisarze na odebranie chorągwi i wojska tego rozpuszczenie jak najprędzej, niedalej nad dwie niedziele« (V. L. IV f. 84).

Tak więc »szlachta cała«, naród szlachecki, rycerski od-

stępował nieustraszonego rycerza i znakomitego, zwycięzkiego wodza swojego, wytrącał mu oręż z ręki — gwoli pokojowych czasów i przyjemności sobkostwa i winszował mu jeszcze z podziękowaniem, że »zwyciężył siebie samego«. Takie zwycięstwo wszakże było porażką, a stało się dla przyszłości klęską. Sejm przyjął z ławowierną ufnością pokojowe oświadczenia czausza tureckiego i poselstwa krymskiego, a nie chciał uwierzyć, że ta wojna niekrwawa sprowadzi niebawem na Rzeczpospolitą 50-letnie pasmo najkrwawszych wojen.

Władysław IV nie zupełnie »zwyciężył siebie samego«: planu wyprawy na Krym nie zaniechał, lecz do wykonania zamierzył użyć Kozaków Zaporozców, których polubił podczas wojny chocimskiej i pod Smoleńskiem ¹⁾.

§ 39. Kozaczyna za Zygmunta III i Władysława IV. Zadziwiającym dla nas jest fakt szybkiego, czasem nagłego rozmnażania się Kozaków poza wszelkimi wzorami rachuby statystycznej, stosowanymi w demografii, szczególnie co do Sycy, gdzie się dzieci nie rodziły wcale. Ten fakt da się wyjaśnić przez badania ekonomiczne, znacznie już posunięte w wydawnictwach »Źródeł Dziejowych« polskich i »Żereł« małoruskich, Aktów ziemskich i grodzkich etc. Materiał jest dosyć obfity; potrzeba jeszcze zgłębić warunki owoczesnych systemów gospodarstwa rolniczego. Tutaj możemy tylko zwrócić uwagę na zaludnienie »pustyni«, na zakładanie, miast, wsi, futorów, folwarków, na rozwój wielkiej uprawy i na wytwarzanie się fortun wielkopańskich tam, gdzie dawniej wałęsali się nomadowie. Przypomnimy np. założenie Czehrynia ze starostwem, które obejmowało przestrzeń dzisiejszych dwóch powiatów gubernii Kijowskiej w 1589 r., fundowanie Szarogrodu przez Jana Zamoyskiego w 1579 r., nadanie »pustyni Umań« Kalinowskiemu w 1609 r. i rozrost olbrzymiej fortuny książąt Ostrogskich, a potem Wiśniowieckich, gdy książę Aleksander założył m. Łubny i zbudował zamek Aleksandrów tamże

---

¹⁾ Artykuł Puck w Słown. Geogr. IX, 269. Wassenberg II, 176 — 178, 192 — 195. Albrecht Radziwiłł I, 227, 265 Oświecima Dya-ryusz 149, Po szczegóły odsyłamy do dwu monografii: Ludw. Kubali: Jerzy Ossoliński; Lwów 1883, t. 2 i Wikt. Czerbaka: Plany wojny tureckiej Władysława IV Kraków 1895.

około r. 1590. Chodziło teraz nie tyle o wielkość obszaru, boć i mieszczenie Kaniowa posiadali gruntów na 5 mil dokoła miasta, i Czerkaszanie orali w polu »gdzie kto chciał«, ile o powiększanie intraty. Wszak musiało oddziaływać na Polskę wielkie przeobrażenie stosunków handlowych i gospodarczych, odbywające się w Europie od czasu odkrycia Ameryki, mianowicie przyływ nieustanny srebra z Mexico i Potosi, przemiana gospodarstwa naturalnego na pieniężne, wykluczanie się kapitalizmu. Dziedzic lub dzierżawca królewski, zakładając nową majątność, wyznaczał na każdego osadnika jakąś daninę, lub robociznę, na przykład: w miastach zwykle czynsz większy od domów zbudowanych wewnątrz muru albo parkanu, mniejszy poza parkanem albo na wale; kmiecie we wsiach bartniczych dawać musieli miód, od roli czasem czynsz z łanu po groszy 24, owsa miary wierzchowatej po korcy 4 waloru każdy za gr. 6, kur 4 każda za grosz 1, jajec kopę za 3 grosze i 6 denarów; za pasanie owiec i świń w lasach »na bukowinie« dawać barana od stada czyli od sta owiec i gunię valoris 24 gr., ser wołoski valoris gr. 8 i popręgów postawiec valoris gr. 2. Panowie ukraiński miewali pożytki od bobrów i innego zwierza. Gdzie spodziewano się większych zysków z sprzedaży zbóż, tam wymagano pewnej liczby dni roboczych do uprawy pól dworskich i do obsługi dworu. Zdarzało się uposiedzenie narodowościowe np. w starostwie Kołomyjskiem pobór pojemszczyzny od Rusinów po 6 groszy, gdy dziewczkę wydawano za męża, a kmiecie Polacy wolni byli od takiej dani. Pop ruski dawać musiał po czerwonemu złotemu na rok¹⁾. Ale wypuszczanie cerkwi ruskich Żydom w dzierżawę było jednym z tych zmyśleń, któremi zakażone zostały kroniki małoruskie, a które skrytykował i odrzucił z oburzeniem najpierw patriota małoruski sumienny Kulisz²⁾.

¹⁾ В. В. Антоновичъ: Монографія по ист. Зап. и Юго Зап. Россіи. Кіевъ 1885, I, 139 – 141, Vol. Leg. II. f. 466. Жерела до ист. України Руск. У Львові тоmy I, II, III, VII. Archiwum Kom. Hist. XI, 145, Archiwum J. Zamoyskiego I, 313.

²⁾ П. А. Куліш: Крапанка Русинам и Полякам, wyd. 2-gie 1882, str. 22–24; obszerniej rozwinął sumienne wyznania swoje w monografii р. т. Украинскіе козаки и паны въ 25-лѣтіе передъ бунтомъ Хмельницкаго, drukowanej w Русское Обозрѣніе 1895, t. XXXII str. 103, 200. Wytknął tu

Inaczej gospodarować wówczas nikt nie potrafiłby i nie mógł. Chcąc zakładać folwarki, budować dwory, zamki, ufortyfikowane miasta lub miasteczka, kupować zbroję, rusznice, działa, ponosić koszty wojenne, zdobywać dostatki albo przepych zbytkowny, trzeba było zmuszać lud poddańczy do pracy uciążliwszej, niż dzisiejsza, bo wysiłkowi mięśni ludzkich

Ryc. 21. Porucznik chorągwi pancernej,
podług ryciny z r. 1633.

nie przynosiła ulgi żadna maszyna rolnicza ani przemysłowa. Zdobyli też panowie i szlachta niezmierne środki przymusu

---

nieuctwo Komisji Archeograficznej (rosyjskiej), która wydała w 1853 r. fałszywą proklamację Bohdana Chmielnickiego rzekomo z d. 28 maja 1648 do ludu, a nadto przetłumaczyła ją na język francuski i wydała powtórnie in 4-to w Dokumentach, mających objaśnić Europę o stosunkach Polski do Rosji. Wyznał też własny swój błąd, że w 1857 r. ogłosił sfabrykowaną przez Wieliczka proklamację Ostranicy, ale też sam ogłosił sprostowanie w Отечествен. Записки 1864 r.

przez artykuł 4-ty konfederacji warszawskiej z 1573 roku, który nadawał stanowi rycerskiemu prawo karania, sięgające aż do kary śmierci nad poddanymi. A poddani, zapragnąwszy wypoczynku lub wolności od pracy, uciekali na Niż Dnieprowy, zwłaszcza jeśli doszło ich uszu wezwanie od jakiegoś atamana. Dziś już można twierdzić na podstawie znanych materiałów, że liczba Kozaków Zaporozców wzrastała proporcjonalnie do posuwania się osadnictwa i wielkiej uprawy rolnej na południe Ukrainy, na stepy niezaludnione dawniej. Nie brakło wszakże osadników chłopów kolonizatorom pańskim, bo za pracę poddańczą ziemia wynagradzała tu wielką obfitością płodów swoich, kiedy na Niżu wolny Kozak najczęściej doznawał głodu, o ile nie wspomógł się rabunkiem na wyprawie wojennej.

Już w 1589 r. Zaporozcy zebrali się w tak licznej kupie, że mogli wtargnąć do Krymu i splądrować spory kawał wybrzeża czarnomorskiego, znacząc swój pochód zburzeniem tatarskiego Kozłowa i trzech miast tureckich od Oczakowa aż, po Tehinię czyli Bendery. Ściągnęli przez to na Polskę nie tylko mściwe zagony tatarskie, ale i wypowiedzenie wojny od sułtana tureckiego. Dla zapobieżenia na przyszłość takim niebezpieczeństwom sejm 1590 r. nadał Kozakom na wieczne czasy Organizację rejestrową (V. L. f. 1329 — 1332) która na tem zależała, że hetman koronny miał dać im przełożonego czyli starszego i setników czyli rotmistrzów »szlacheckiego narodu, osiadłego«; że starszy miał przyjmować towarzyszy za wiedzą i wolą hetmana koronnego, podając ich imiona do rejestru; że ci wszyscy »a nakoniec i pacholek każdy, żeby przysięgę czynili nam (królowi) i Rzeczypospolitej, tego mianowicie dokładając, że mimo wolą hetmańską... nie mają nigdy granic koronnych przechodzić ani wodą, ani ziemią, a pogotowiu w Państwa sąsiedzkie wtargać, albo wojować ich«. Starostowie, dzierżawcy dóbr królewskich, panowie, książęta i szlachta mają pilnować, aby z miast, miasteczek i wsi nie chodził nikt na Niż, ani w pole na zdobycz, ani do państw sąsiednich, pod karą śmierci; sami też aby się nie ważyli chodzić mimo wolę hetmańską sub poena de guer-ris. Rejestrowi mieli pobierać żołd za służbę swoją, a zatem

stawali się żołnierzami Rzpltej, wojskiem JK Mci Zaporozkiem.

Ale zamiar ujęcia Kozaczyzny w karby porządku i karności nie został urzeczywistniony, skoro tenże sejm wobec groźnej wojny tureckiej, usiłując wyprowadzić w pole jak największe siły, upoważnił hetmana w. k. (Zamoyskiego) zaciągnąć nieograniczoną liczbę ludzi »Niżowych i Dońskich, ile jedno być może, do potrzeby Rzpltej«. Potrzeba przeminęła, jak wiemy (§ 30), na ten raz bez wystrzału, ale w późniejszych wojnach pamiętano o wyjątkowym odstępstwie od rejestru. Zarządzenia policyjne okazały się niewystarczającymi i konstytucya rzeczona z 1590 r. nie zatamowała wychodźstwa na Niż tym, którzy do rejestru nie mogli się dostać. Jedynym tedy skutkiem jej było wytworzenie arystokracji żołnierskiej, która pilnowała granic Ukrainy i Podola, wzmacniając obronę potoczną, miała swoje domy w horodach, lub futory między horodami, przybierała tytuł rycerzy (rycar). Obok tej wszakże uporządkowanej, nawpół uszlachconej, nie herbowej na ogół, wyjątkowo tylko posiadającej herbowych przybłędów Kozaczyzny Regestrowej wciąż utrzymywała się Kozaczyzna Siczowa w mniejszej lub większej, czasem w ogromnej liczbie, demokratyczna z swą »czarną radą«, obierająca i zrzucająca lub kijami zabijająca atamanów koszowych, nazywająca się podobnie Wojskiem Zaporozkiem, niepodległa stale nikomu, wynajmująca się częstokroć królom, hetmanom, starostom polskim, albo wzniecająca przeciwko nim wojny chłopskie, ofiarująca też innym panom chrześcijańskim wojenne swoje postugi, walcząca do połowy XVII w. z muzułmanami, a jednak przyjmująca muzułmanów i pogan do swych kureni, pragnąca wolności dzikiej, próżniaczej, potrzebująca jednego tylko człowieka piśmiennego do sprawowania urzędu pisarza generalnego, ciemna, opilstwem zamroczona, do okrucieństw nieludzkich pochopna, jednym słowem szkodliwa, niebezpieczna dla cywilizacyi narodziła na ciałach państwowych Polski i Moskwy. Tak więc zpatrując się na dzieje Polski, spostrzegamy w niniejszym okresie na Ukrainie czyli »Ugraniczu« jej południowem dwa sprzecznie działające, acz spólcześnie wzmagające się i wzajem od siebie zależne prądy: jeden kolonizatorski, gospodarczy, kulturalny, wytwarzający fortuny magnackie »królewiał«; drugi buntowniczy, rujnujący, nienawistny, ko-

zaczy. Pierwszy przymnażał jej bogactw i potęgi; drugi sprawiał częste zaburzenia, aż doprowadził do strasznego wstrząśnienia, zwanego »Krwawym Potopem«. Sprawdzimy te spostrzeżenia przegładem faktów szczegółowych.

a) Rozruchy buntownicze Niżowców zaczynają się niezwłocznie po zawarciu pokoju polsko-tureckiego. Ataman ich koszowy Kosiński, z pochodzenia szlachcic podlaski, podpisujący się na aktach po polsku, wchodzi gwałtownie do Białej Cerkwi 29 grudnia 1591 r., wkracza w sierpniu 1592 r. na Wołyń z kupą 5-tysięczną i hula po dobrach pańskich, szczególnie księcia Konstantyna Ostrogińskiego. Pobity pod Piatką w okolicach Żytomierza przez milicję tego księcia, oraz przez poczty Aleks. Wiśniowieckiego, Pretficza, Golskiego, Bohowityna, Hulewicza, zawarł kapitulację d. 10 lutego 1593 r., ale w maju miał znowu 2.000 ludzi, ponowił swoje rabunki, przypuścił w nocy szturm z ogniem do zamku i do miasta w Czerkasach, i tu »sam ten zdrajca zabit i wojska jego nie mało; drudzy puciekali za porohy, do drugiego wojska«. Za jego następców uznawali Kozacy Mikoszyńskiego jako starszego, Łobodę jako drugiego starszego (tribunus) i Oryszowskiego jako najstarszego, summum ducem, który może wyprowadzić wojska 10.000, ponieważ wszyscy ulegają mu dobrowolnie. Tak opowiadał ich pólkownik Walicki Zamoy-skiemu, zawiadamiając o zamiarze zaciągnięcia się na służbę do cesarza Rudolfa II w wojnie z Turkami. Rzeczywiście, układy werbunkowe były w toku. Przybył wysłaniec od cesarza Eryk Lassota do Siczy, mieszczącej się wówczas na Bazawłyku, przywiózł pieniądze, litaury i dwa sztandary z orłami cesarskimi. Dochodzą też nas jakieś niewyraźne wieści o wyprawach Bohdana Mikoszyńskiego z 50 czajkami a 1300 kozakami na Oczaków w 1594 r., Łobody pod Kilię, Białogród, Jassy i Nalewajki aż pod Giurgevo i Orsowę, które przecież widzialnego skutku na przebieg wojny cesarsko-tureckiej nie wywarły. Nastręczała się Kozakom jeszcze druga sposobność uczciwego zarabiania na żołd w służbie u hetmana koronnego podczas jego znakomitej wyprawy 1595 r. do Mołdawii (§ 30 b), ale oczekiwany w obozie cecorskim Łoboda nie przyszedł. Lepiej mu zasmakowały rabunki w swoim ojczystym kraju np. przy napadzie na szlachtę w Braławiu podczas agitujących

się tam roków sądowych (1594 r.). Musiał być kozakiem rejestrowym, ponieważ w liście hetmana Radziwiłła zaszczycony był tytułem »człowieka rycerskiego«, a jednak stał się współnikiem Seweryna Nalewajki, popowicza, który wzniecił właśnie w 1595 r. wojnę chłopską, powołując i uzbrajając poddanych przeciwko panom.

Możnaby przypuszczać w tym ruchu, czyli raczej rozruchu pobudkę religijną na tej zasadzie, że ojciec Nalewajki, Demjan, protopop wyznania greckiego, był spowiednikiem Konstantyna Wasila księcia Ostrońskiego i przeciwnikiem zagajonej Unii z kościołem łacińskim: ale syn nie ujawnił tej pobudki ani słowem, ani czynami, nie czekał na uchwałę synodu Brzeskiego, który się zebrał dopiero d. 6 października 1596 r., a w każdym razie nie powinien był grasować w dobrach Ostrońskich, kiedy książę występował jako główny i najmocniejszy przeciwnik unii, jako protektor Dyzunii. Dzisiejsi też badacze Ukrainy, prof. Hruszewskij z swymi uczniami dostrzegają jedynie podniet »kolonizacyjno-gospodarczych«, »ekonomicznych«, które po wyłuskaniu z frazeologii socjalistycznej zredukują się do nienawiści i zawiści poddanego chłopca względem pana. Domanićkij domyśla się jeszcze jakiejś osobistej urazy, mianowicie, że Kalinowski »pokołatał żebra« Demjanowi, ojcu Nalewajki. Od ludzi współczesnych dochodzą nas tylko głosy potępiające, poczynając od Podczaskiego, który donosił z Baru swemu panu, że Nalewajko »zebrawszy łotrostwa ze 12 set« poczynił wielkie szkody na włości jego, zabrał koni do 250 oprócz jałowic, wozy, chomąta, siermięgi, siekiery i puścił zagony »nie inaczej, jak Tatar« (w 1594 r.). Przy takim zabieraniu czyliż oszczędzał chłopów? Czy wykonywał jakikolwiek program »ekonomiczny?« Wnosić należy raczej, że pociągał do swej bandy rabowanych wieśniaków korzyściami, osiąganymi z »łotrostwa«. Bo taką samą metodę stosował w dalszym pochodzie na Wołyń i do Litwy w 1595 roku. Obadwaj hetmani koronni byli wówczas zajęci przejściem hordy tatarskiej przez Ruś do Węgier i wyprawą mołdawską aż na Cecorę: więc banda powiększała się i plądrowała bezkarnie, dotarła do Słucka, zabrała tam dział 9, pod Kopylem miała utarczkę, w której straciła ze 30 kozaków i 2 setników, dalej skierowała się ku Dnieprowi, nawiedziła Mohylów,

skąd zawróciła brzegiem rzeki na Ukrainę i zatrzymała się w Korsuniu. Nalewajko nie był atamanem koszowym; żeby zaskarbić życzliwość Zaporozców posłał do Siczy w darze 1500 koni zrabowanych Tatarom wracającym z Węgier do Krymu; zjednał ich sobie nareszcie rozgłosem dalekiej a zyskowej wyprawy. Półkownik rejestrowy Sasko czy Saisko, który dawniej (1594 r.) donosił Oryszowskiemu o pochodzie hana i śpieszył na służbę do hetmana koronnego, walczył później i poległ wśród »swowolników«. Dowództwo nad nimi naczelne objął Saula, Szaula czy Szawuł, podobno mieszczanin z Czerkas. Łoboda w październiku 1595 r. przyszedł z armatą swą do Owrucza, rozgościł się w królewskich i w dobrach szlacheckich z powodu niewypłaconego żołdu, a potem wkroczył do powiatu Mozyrskiego. Wezwał go hetman litewski Krzysztof Radziwiłł do ustąpienia z granic W. Księstwa Litewskiego listem dość grzecznym, datowanym z Kojdanowa d. 29 stycznia 1596 r.: »Panie miły Łoboda, życząc sobie raczej dobrej przyjaźni Waszmości jako człeka rycerskiego... że z Nalewajkiem spółku i towarzystwa żadnego mieć nie cheesz«, radził przedstawić pretensye sejmowi. Łoboda cofnął się w istocie z Litwy, ale z Nalewajką, Saskiem i Saulem działał w dobrem porozumieniu. W krótkim czasie, na początku 1596 r. już »wszystka Ukraina skozaczała; zdradziec, szpiegów pełno«.

Tak pisał hetman polny koronny Żółkiewski, który miał stłumić to »swowoleństwo« z polecenia króla JMci i stłumił skutecznie w ciągu trzechmiesięcznej kampanii. Rozpoczął ją wezwaniami, wysłanemi z Krzemieńca 22 i 23 lutego 1596 r. do księcia Ostrońskiego, do wojewodów wołyńskiego, kijowskiego, podolskiego i do kasztelana braclawskiego (z wojewodą zaś braclawskim rozmówił się ustnie) o przysłanie pocztów. Hetmanowi wielkiemu (Zamoyskiemu) doniósł, że »ten łotr« t. j. Nalewajko »powrócił w stronę ku Ukrainie«; z doniesieniem wiązało się żądanie rozkazu dla piechoty, aby szła śpiesznie. Ale nie tracił czasu na oczekiwanie: z 10-ciu rotami jazdy uderzył na kupę swawolną, rozgromił ją i gonił, aż sobie żołnierze »konie popsowali«. Znajdował się 9 marca w Ostołopowie, skąd przesłał do Zamoyskiego nowe żądania strategiczne: żeby

wracające z Wołoch (z Mołdawii) roty szły do ziemi kijowskiej i wyprzedziły Szawułę, »który jest w Propojsku z armatą«; trzeba też opanować »czołny z żywnością, które sobie na Dnieprze zgotowali«. Jakoż nadbiegały roty różne i brały udział w pościgu. Nalewajko, oparłszy się ledwo nad rz. Siniuchą (na Sinej wodzie), przysłał prośbę o łaskę JKMcI do Żółkiewskiego. Ten, lubo podejrzewał, że prośba pochodzi »nie z cnoty«, obiecał swoje poparcie. Od siebie też posłał do Łobody, przebywającego wówczas w Białej Cerkwi, list »w którym głódziej o nim wspomniał, obiecując przyczynę do JKMcI, jeśliby chcieli starodawnym sposobem na miejscach swych żyć«. Temu znowu Łoboda nie uwierzył, ponieważ list był przyniesiony nie przez jakiegokolwiek szlachcica znacznego, lecz przez pacholika. Zatrzymawszy się czas dłuższy (od 16 marca) w Winnicy bez oczekiwanego skutku, Żółkiewski ponowił następowanie swoje w kierunku Chodorkowa. Przodem wysłał przeciwko Saskowi kniazia Rożyńskiego Kiryka, który niegdyś (1586 r.) hetmanił Zaporozcom, a teraz był zamożnym ziemianinem, wiernym sługą JKMcI, ojcem słynnego później Romana, rotmistrzem czy półkownikiem nad 500 ludźmi, zapewne tymiż »Dnieprowymi«, którzy byli przyjęci na służbę Rzpltej za postanowieniem sejmu w 1594 r., a więc nad kozakami rejestrowymi. On też objął komendę nad piechotą, nadсланą przez Zamoyskiego i, przeszedłszy przez swoją Pawołocz, spustoszoną przez swowolników, stanął w Białej Cerkwi. Tamże podążył inną drogą, z Chodorkowa, Żółkiewski, brnąc przez śniegi głębokie i niezwykle w tej porze roku na początku kwietnia. Jeszcze 4 mile pozostawały mu do przebycia, kiedy Szawuła połączył się z Nalewajką i, mając łącznie 7.000 człeka, obadwaj podeszli pod Białą Cerkiew o północy. Rożyński wyszedł z zamku w pole niepotrzebnie, bo nie przeszkodził wkraczaniu swowolników przez otwartą drugą bramę i w bitwie nocnej postradał przeszło 50 piechurów. Wprawdzie pogromił i pobił większą liczbę, »pewnie do tysiąca«, ale o świcie Szawuła i Nalewajko odeszli nazad ku Trypolu bez bitwy, ponieważ otrzymali wiadomość o zbliżaniu się hetmana. Szli, spiesząc się, osłonięni taborem o 5-ciu rzędach wozów; dział mieli dwadzieścia kilka. Dogonił ich Żółkiewski »w mili« (od Białej Cerkwi), obserwował przez trzy godziny,

namyślając się nad nierównością sił, miał bowiem zaledwo 2.000 żołnierza, ale dowiedziawszy się od dwóch zbiegów, że trwoga między nimi, »przypuścił do nich i na czoło, i w tył i z boków razem«. W zaciętym boju padł Sasko, Szawuła odniósł ranę z działa w łokieć; na jego miejsce kozacy obrali sobie hetmanem Nalewajkę, taboru nie dali rozerwać i poszli dalej na całą noc do Trypola. Tę noc »bardzo mroźną« spędził Żółkiewski na polu bitwy, nazajutrz (4 kwietnia, w czwartek) wszedł do Białej Cerkwi, którą obrał sobie za główną kwaterę.

Nalewajko potrafił przeprowadzić się przez Dniepr, chociaż był atakowany w Kaniowie i stracił ze 150 ludzi, którzy potonęli. Zatoczył tabor w Perejasławiu, sprowadził tu żony i dzieci kozackie. Tu odbywały się rady częste, niezgodne, ale charakterystyczne pod względem idei, a bardziej jeszcze uczuć Kozaczyzny. Ozwały się wołania, żeby »do Cara (t. j. do hana krymskiego) iść, dać się na łaskę jego, a państwa koronne razem z Tatury wojować«. Otóż i pierwszy objaw obojętności na sprawę wyznania, ba, nawet wiary chrześcijańskiej. Silniejszym od wiary i od zawziętości na muzułmanów było uczucie nienawiści do panów. Żółkiewski nie chciał »i spominać do czego się to swowoleństwo brało, jakie zamysły o Krakowie... o rozbiciu i wytraceniu stanu szlacheckiego« wygłaszało. Uznał wszelako za swój obowiązek znieść tę szkodliwą gromadę, nie czekając aż głód ją zwojuje. Mniemał, że »trzeba gruntownie o tej Ukrainie radzić, bo... jeśli się to sejmową jaką surową uchwałą, a położeniem tu do jakiego czasu żołnierza nie obwaruje, znowu ta gadzina ożywie«. Postanowił tedy nastąpić na nią za Dnieprem.

Napotkał wielką trudność z przeprawą, ponieważ Kozacy porąbali albo zabrali statki na Dnieprze. Dopomogła mu życzliwość mieszczan Kijowa. Ukryli oni przed Kozakami niektóre stare naczynia i zatopione czółna; teraz dobywszy je, naprawiali i przyspasabiali, jak mogli, do przeprawy wojska. Przez zemstę umyślili Kozacy spalić miasto i zamek i przyszli lądem pod Kijów d. 11 maja, ale tego samego dnia przybiegło na ratunek wojsko hetmana. Nie ośmielili się iść do szturm, chociaż nazajutrz przybyło im kilkadziesiąt czółen, któremi na morze chodzić zwykli. Odeszli napowrót do Perejasławia. Żół-

kiewski zaś pokryjomu zgromadził swoje statki pod Trypołem i wykonał przeprawę pospiesznie w ciągu jednego dnia. 20-go maja obozował już »nad Sopochem« t. j. nad rz. Supojem, dowiedziawszy się, że ruszyli z Perejaśławia ku Aleksandrowu, majątności księcia Wiśniowieckiego, położonej nad rzeką Sułą o mil 15 od Perejaśławia, o 12 od moskiewskiego zamku Putywna. Było ich koło 6.000, w tem do 2-ch tysięcy »dobrze do boju godnych« przy 30-tu mniej więcej działach. Żółkiewski poszedł za nimi przez pustynie, obsaczył ich tabor na uroczysku Sołonina, o pięć wiorst za Łubnami i niedopuszczył Zaporozców, którzy na stu czajkach pod dowództwem swego atamana koszowego, Kacpra Pod wysockiego, dążyli z odsieczą. W ciągu dwu tygodni głód, waśń i rozpacz zgnębiły buntowników: Łobodę zabili, Nalewajkę z trzema pomocnikami jego wydali. Wszystkie żądania, podytkowane im, wykonali, albo wykonać przyrzekli 8 czerwca 1596 r. Jednakże jeden tylko Nalewajko został »posadzony pod ratusz w Warszawie« podczas sejmu (rozerwanego) w 1597 r., o niego tylko upominał się sejmik wdztwa Ruskiego w Wiśni, »aby była egzekucya za inkwizycyą excesów jego«, jak świadczą dyaryusze; on też jeden podobno został ścięty czy ćwiertowany i miejsce stracenia, ulica Nalewki, przypomina swą nazwą to jedno jego nazwisko ¹⁾.

c) Energia Żółkiewskiego wywarła na Kozaków wrażenie

¹⁾ Доманицький В. Козачина на переломі XVI—XXII в., odbitka z tomów LX—LXIV Зап. Тов. Шевченка, Lwów 1905, przestudyował fakty starannie i sumiennie, używając wszakże niewłaściwej terminologii w stylizacji swojej, jak to zaznaczyłem w recenzji (Kwart. Hist. 1908, XXII, str. 446—456). Odrzuca on pobudki religijne ruchu i bajania »kronik kozackich« o zamurowaniu Kosińskiego, o wsadzaniu Nalewajki na rozpaloną kobyłę lub na woła miedzianego, uznaje wstawiennictwo »ludzi znanych«, a w szczególności Aleks. Wiśniowieckiego za ludźmi ukraińskimi starostw swoich, przytacza piękne słowa listu Żółkiewskiego z dnia 24 marca: »Ja do tego czasu oprócz tych, co w potrzebie legli, zachowałem ręce swe od ich krwi; wołałbym putrida membra leczyć, niżeli odcinać«. Z liber Inscriptio-num grodu kamienieckiego w tomie XI tychże Записокъ podaje: Причинок до истории повстанія Наливайка. Але Мих. Грушевскій, Очеркъ ист. Українського Народу, Спб. 1904, str. 209, 210, 226, — powołując się na powyższą monografię ucznia swojego, nadaje odmienne oświetlenie i bez przytoczenia dowodów, zarzuca Żółkiewskiemu wiarołomstwo pod Łubnami, wymordowanie wszystkich »prawie« Kozaków, szczególne okrucieństwo przy traceniu Nalewajki. Nie były obu autorom wówczas znane dokumenty z Ms. B. O.

tak skuteczne, że stali się uległymi szlachcie i usłużnymi Polsce bez oporu w ciągu ćwierci wieku z górą. Nowy ataman kozowy Ichnat Wasilowicz »ze wszystkim wojskiem Zaporozkiem« już 10 sierpnia 1596 r. posłał »do Majestatu Królewskiego« więźnia Tatarą, który powiada, że han ma wkroczyć do ziem polskich. Później Fedor Połous »ataman z towarzyszami« uniwersałem, adresowanym do starostów ukraińnych, oskarża »swowolników, którzy wojowali kniazia Kiryka Różyńskiego zdradliwie i powstałi przeciwko JKMc i Rzpltej — raczcie ratunku nam dodać... Pisan Zaporohi u Burszuna«(?). Tegoż Połousa oskarża Tychon Bajbuza, »hetman wszystkiego rycerstwa wojska Zaporozkiego«, że ich pomordował i porabował rozbojnym obyczajem w nocy; prosi tedy podstarościę w Kaniowie, żeby sam był dla Połousa srogim i żeby podstarościę obwieścił. Datt. z Zaporozia, 4 Octobris 1598 r.

Gdy się zaczęła wojna z Michałem Chrobrym wajdą multzańskim, Żółkiewski posłał do Niżowców »i ku Dniepru, i na Boh ku Probitemu«, z obozu pod Chocimem dnia 2 czerwca 1600 r. Następnie Zamoyski werbował 2.000 Kozaków, tytułując ich panami młojcami i polecając ich prośby podkancelarzemu Tylickiemu (27 września) »do pociesznej odprawy«. Żądał mianowicie: wyznaczenia im upominku w kwocie 6.000 zł., które chciał pieniędzmi »swemi założyć«, podniesienia banicyi, zwrotu Trechtymirowa albo po śmierci Ulanickiego, któremu był nadany po buncie Nalewajki, albo nawet zaraz, wynagradzając tego posiadacza czem innem. Wyruszyli panowie młojcy pod dowództwem Samuela Koszki, którego jednak zrzucili, w kajdany zakuli i zastąpili nowym atamanem Hawryłą czyli Gabryełem Krutniewiczem. Ten właśnie przesłał prośbę do króla z dnia 26 września 1600 r. o żołd i o zniesienie kondemnat. Widzieliśmy (§ 31), że usłużyli hetmanowi w. k. dzielnie w potyczce pod Plojeszti i w bitwie walnej, przebrnąwszy rzekę Teleażynę. Najchlubniejsze świadectwo wystawił im Zamoyski w liście do Gdańszczan, pisanym z Bucovol

Zam. 1807 karty 5, 9, 16, 20, oraz Dyaryusze sejmowe z roku 1597 w Ss. r. Pol. Kraków 1907, str. 110, 385. Ale, poznawszy je później, Hruszewskij powtarza jednak w Icr. Укр. - Руч VII, 232 swoje zarzuty »czynizmu«, złamania kapitulacyi, uderzenia na »wółbezbронне wojsko kozackie«.

25 października 1600 r.: »W tej wojnie najświetniej zajaśniało męstwo Niżowców; ten żołnierz ma obszarpaną odzież, lecz przesławną cnotą odwagi i waleczności zasługuje na życzliwość Waszą«.

Na wojnę szwedzką do Inflant otrzymali też zaproszenie panowie mołojcy. Na czele ich ukazuje się znowu Samuel Koszka. Jako »starszy ze wszystkiem Rycerstwem Zaporoskiem« pisze on do Zamoyskiego z Kijowa d. 31 marca 1601 r. z zaprzeczeniem oskarżeń pana krakowskiego, jakoby mieli w majątnościach jego Olszanickiej i Rokitnickiej kilkaset koni wziąć. »Racz WMość nasz miłościwy pan o nas tak rozumieć jako o ludziach rycerskich i niewinnych, że i szkapy żadnej nie wzięto, krom jeśli żywności trochę sobie i koniom, i to nie ze szkoda wielką«. Wyprawił też posłańców do króla z prośbą o żołąd i sukna, »gdyżechmy nędzni i goli... Jeśliby w tem nie było łaski JKMc i WMci naszego miłościwego pana... nie lza, jeno musimy się o sobie starać i na swe zwykłe miejsca iść, jako zwykłość nasza, przemyśliwając w ziemi bisurmańskiej przez szablę chleba sobie i sukni. A gdy tej miłościwej łaski... doznamy, gotowi będziemy zawždy piersi swe nastawiać przeciwko nieprzyjacielowi«.

Doznali jej, bo w Rachunkach Sejmowych, w księdze nr. 35 znajdujemy zapisaną wypłatę 15.698 zł. żołądu kwartalnego i 12.640 zł. suknam na rok 1600 na 2.000 ludzi, z wyszczególnieniem kwot: dla starszego ich (ductori eorum) 200 zł., asawułam ośmiu zł. 200, oboźnemu (castrametatori) zł. 30, setnikom 20-tu zł. 300, chorążym 4-m zł. 32 i t. d. W podobnym składzie i takiejże liczbie, 2.032 głów w 4-ch rotach, poszli Zaporozcy do Inflant w jesieni 1601 r. Służyli pod Zamoyskim i w dywizji Żółkiewskiego. Pobiegli nierozważnie do miasta Iberpolu (Oberpahlen), dowiedziawszy się, że tam bawi z niewielką siłą księżę Nassau, ale odparto ich od bramy, przyczem padł Koszka, zdaniem Heidensteina, ugodzony kulą z tyłu od kogoś z swoich (1602 r.). Obrany po nim Hawryła Krutniewicz odmówił Zamoyskiemu posłuszeństwa i nie poszedł pod Fellin z powodu niewypłaconego żołądu. Nareszcie panowie mołojcy opuścili całkiem wielkiego hetmana, wyszli z Inflant do Witebska, sami sobie wynagradzali należność nieuiszczoną rabunkiem coraz zuchwalszym, wracając na Ukrainę brzegiem Dniepru. Każdy Kozak prowadził po 8 do 12 koni,

po dwie albo trzy dziewczki, czy żonki i po kilku chłopiąt. Hawryłę zastępował Iwan Kuckowicz, a gdy i ten usunął się od hetmaństwa w Mohylewie z powodu »wielkiego swowoleństwa w wojsku«, doprowadził ich do Kijowa Iwan Kosoj.

Czy ponieśli karę za takie gwałty? Zdaje się, że żadnej. Hetman w. koronny dosięgnąć ich nie mógł, bo wykonywał władzę sądową tylko w zawartym obozie; o wyrokach zaś sądów cywilnych nic nie słyszymy. Czy umoralniłyby Kozaczyznę urządzenia, projektowane w swym czasie przez Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, jak np. założenie szkoły rycerskiej na Ukrainie, utrzymywanie 4-ch tysięcy narodu szlacheckiego po kozacku, a miejskiego i wiejskiego narodu 2-ch tysięcy w piechocie? Prawda, że byłoby to z pożytkiem lepszym i z większą sławą, aniżeli »gdzie na burku, albo na Nizie czabany tureckie łupiąc, albo też domowe niesnaski mnożąc«. Ale to urządzenie stosowałoby się do obrony potocznej, nie do zaciągów na jedną wyprawę, i nie zwalniało od obowiązku rzetelnej wypłaty chociażby 12 zł. na półhak i na sajdak dla Kozaka ¹⁾.

Zawierucha samozwańcza pociągnęła niewidziane dotychczas tłumy Kozaków do Moskwy nietylko Dońskich i innych rosyjskich, ale i Dnieprowych. Słynny Zarucki był rodem z Wołynia, zachowywał się życzliwie względem króla i hetmanów polskich, potem oddał się na służbę Marynie i wicherzył w carstwie Moskiewskiem do roku 1614, aż skończył życie na palu. Rachunki skarbowe zaznaczają przyjście do wojska królewskiego pojedynczych kup od 14 stycznia 1610 r. pod dowódcami takimi, jak Verhun, Michajło Zbarowski, Żegałka, Seraj. Żółkiewski wspominał o 30-tu tysiącach Kozaków, przyprowadzonych pod Smoleńsk przez niejakiego Olewczenkę, lecz nie podał nam dokładniejszych wiadomości ani o tym wodzu, ani o jego tak licznych zastępach. Z milczenia innych źródeł wnosić należy, iż nie godnego pamięci nie dokonali. Warto wszakże zauważyć, że sam król Zygmunt III nie dopyty-

¹⁾ Archiwum Ordynacyi Zamoyskiej tom I, plik I, Ms. B. O. Zam. 1807 k. 14, 1, 20, Ms. Dr. Bielińskiego nr. 71, str. 103, Ms. B. Uniw. Warsz. 7²/₂₀, Wereszczyński: Publika w Pismach Polit. wyd. Turowsk. 1858, str. 5, 10

T. Korzon. Dzieje wojen. T. II.

wał się, z kąd przybywali, i nie troszczył się o niezgodność tej liczby ich z rejestrem.

Nie jest jeszcze dostatecznie znany stan Ukrainy polskiej owoczesnej; musiały tam dziać się duże nieporządki gospodarcze, skoro dziesiątki tysięcy rąk porzuciło rolę i, chwyciwszy za broń, puściły się na wędrówkę wojenną. Ile z nich wróciło? Któż to policzy? Tyle wszakże wiemy, że na Zaporozu wciąż bywali jacyś atamani koszowi n. p. 1607 r. Grzegorz Izapowicz, 1610 r. Tiskiniewicz; że liczba Kozaków Siczowych bywa większa niż w XVI w., bo przystają do nich »rzemieślnicy, kupcy, szynkarze, wójtowie, burmistrzowie, kabaniki, bałakiezie, rzeźnicy, krawcy i inni luźni«; że się zaczynają chadzki na morze już od 1602 r. czajkami, zabezpieczanymi od zatonięcia przez uwiązywanie pęków trzciny; 30 takich czajek stoczyło bitwę z Hasan Agą, tureckim admirałem, pod Kilią i mołojcy wzięli mu galerę 12 maja, a 13-go przyплыnęli pod Białogród (Akerman), do Owidowego jeziora (ujście Dniestru), gdzie wzięli okręt płynący z Kaffy i złupili towary. Z powodu przeciwnego wiatru zatrzymali się tu przez trzy dni, a Turcy tak się ich bali, że z miasta wszyscy przenieśli się do zamku i »sędziak« białogrodzki ostrzegał, że nie należy ani wychodzić, ani sług posyłać do miasta. W roku 1606 wdarli się z morza do Warny, wymordowali mieszkańców, łupów zabrali na 180.000 zł. Gdy ustała robota w Moskwie, obróciła Kozaczyzna wyprawę swoją na Krym i Turcję. W roku 1614 czajki dołały przepłynąć w poprzek całe morze Czarne i wylądować w Synopie. Splądrowawszy tam zamek, spaliły cekaus i galiony, zrządziwszy szkodę, obliczaną przez Turków na 40 milionów, ale gdy wracały w końcu sierpnia, przywitał ich pod Oczakowem Ali-basza, odebrał im łupy i zniszczył całą flotylę, prócz 18-tu czajek, które uciekły. Zresztą i z straconych Kozacy pouciekali, wyskakując na brzeg, a w roku następnym 1615 wybrali się w sile 80 czóten pod Konstantynopol, spalili dwa porty, które Żółkiewski nazwał Misewną (Mesembria?) i Archioką (Anczelo?), ścigającą ich flotę turecką pobili przy ujściu Dunaju i schwytali dowódcę jej, znacznego jakiegoś Turka, bo dawał okupu 30.000, ale umarł z ran. Zdobyte galery zaprowadzili do limanu pod Oczaków i spalili je. Porazili następnie na początku 1616 r. Ali-baszę na limanie, wzięli mu

kilkanaście galer i do sta czółen, wtargnęli do Krymu, powojowali brzegi i spalili Kaffę. Nie dość na tem. Garstka 2-tysięczna puściła się powtórnie do Azyi Mniejszej, do Sumszonu (Simsun), lecz wiatr uniósł ich do Miner, skąd brzegiem doszli do Trebizondy; zrabowali ją, porazili na morzu Cikalę baszę, zatopili mu trzy galery o trzech rzędach wiosł. Wracając dowiedzieli się, że czyha na nich Ibrahim basza, więc skierowali się ku morzu Azowskiemu i przez Dou wydostali się na ląd. Basza dotarł do Zaporozża, do jakiejś Siczy, bo zabrał im czółen kilkanaście z kilku działkami i popalił ich »domki« tj. kurenie, ale sami Kozacy umknęli przed nim — rozeszli się, poszli na włość t. j. do Ukrainy horodowej.

Nie są wymieniane nigdzie imiona atamanów w dawniejszych wyprawach morskich; tylko z ostatniej 1616 r. doszło nas imię i nazwisko najdzielniejszego: Piotr Kunaszewicz, jak się podpisywał »ręką swą« z przezwiskiem Sahajdaczny, pod jakim słynął u niepiśmiennych Kozaków. Co znaczy to przezwisko? Zapewne był on posiadaczem jakiegoś niepospolitego sajdaka czyli kołczana do strzał; musiał też strzelać znakomicie z łuku. On to »hetman natenczas wojska JKMcI Zaporozkiego« i »my wszystko wojsko« uosobione w niepiśmiennych Iwanie Mamajewiczu asawule, Bohdanie Balice, Harliku Swiridowiczu, Stanisławie Kostoszewskim oraz w pisarzu Laurentym Paszkowskim i niejakim Janie Mirowskim, używającym ręki swej, oznajmili »na wszystkie potomne czasy«, iż gdy przyszli na Ukrainę z wojskiem kwarcianem JMci Pan Stanisław Żółkiewski wwdą kijowski, hetman koronny, Jp. Daniłowicz wwdą ruski« etc. a obwieścili nas o komisji na ichmość od JKMcI P. n. M. włożonej, zaczym też i my deklarujemy się, że woli i rozkazaniu JKMP. n. M. i wszystkiej Rzeczypospolitej w niczem nie chcemy być przeciwni... Przyrzekali za siebie i potomków nie czynić nikomu żadnego ucisku w państwach JKMcI, nie najeżdzać państw sąsiedzkich, a mianowicie cesarza tureckiego, nie wchodzić z Dniepru na morze Czarne, mieć »starszego... któryby z wojska naszego godny i do tego sposobny, przez nas samych (nie kogo innego) obrany, a przez JP. hetmana koronnego potwierdzony był, wreszcie precz od siebie odłączyć rzemieślników, kupców... i tych wszystkich nowoprzybyłych, którzy od dwu lat wyłamawszy się z jurys-

dykcij urzędowych, będący mieszczanami, do naszego wojska się przyłączyli«. Wdzięcznie przyjmowali obiecany od króla żołd po 10.000 złł. i 700 postawów karazyi, lecz zastrzegali

Ryc. 22. Dragon, podług ryciny Hondiusa z r. 1636.

sobie »wolną prośbę do JKMcI P. n. M. i do stanów wszystkich na blisko przyszły sejm zgromadzonych« o powiększenie tej kwoty, ponieważ za te pieniądze ledwoby się mogło 1.000 czło-

wieka wyżywić, a »do zatrzymania tamtych miejsc i bezpieczeństwa ich większej kupy ludzi potrzeba«. Taka jest treść komisji Olszańskiej, zakończonej d. 31 października 1617 r. w obozach nad rz. Rosią. Miała ta komisja zapewnić Polsce trwałość pokoju, zawartego z Iskender - baszą w wrześniu (§ 34).

Rezultat rzeczywisty był taki, że Kunaszewicz, zachęcony listem Lwa Sapiehy, kanclerza litt., poszedł z 20 tysiącami mołdżców w 1618 r. na służbę do królewicza Władysława, spustoszył miasta Liwny, Jelec, Szack, Kaługę i przez poselstwo doniósł, że oczekuje na rozkazy między Kołomną a Moskwą. Otrzymał za to buławę hetmańską z kotłami i sztandarem, panowie mołdżcy w nagrodę 20.000 zł. oprócz łożu, a nadto starsi asawułowie jeszcze niespełna 4.000 zł. na opatrzenie strzelby. Idąc pod stolicę, dzielnie starł się z strzelcami; dowódcę ich, Buturlina, ugodził śmiertelnie buławą, poczem w otoczeniu asawułów i setników przedstawił się królewiczowi. Tak znaczne wzmocnienie sił polskich z pewnością wywarło wpływ na układy pokojowe. Ale inne jakieś wojsko zaporozkie, niewiadomo pod czyjsem dowództwem, przedsięwzięło chadzkę morską na 80 czółnach, spaliło (w kwietniu 1618 r.) port czarnomorski Mangalię, zajmowało Pazardżyk, Warnę, »Karacharman« (?), gdzie przesiadywało przez dni pięć. Rabunek był tak zyskowny, że najmniejszy kozak, jak powiadano, uniósł 4 albo i 5 tysięcy dukatów. Naturalnie, następstwem takiego »swowolenstwa« był najazd gałgi i kłopoty Żółkiewskiego w obozie pod Oryninem (§ 34).

Oczywiście zatwierdzenie w Konstantynopolu umowy jarużańskiej z r. 1617 i zawarcie stałego pokoju stawało się coraz trudniejszym. Iskender - basza i życzliwy Polsce gospodar mołdawski Gaspar Graziani uskarżali się w 1619 r. na nowe wyprawy Kozaków. Żółkiewski pisał o nich z oburzeniem (7-go czerwca), nazywał ich zgrają hultajską, stekiem ludzi najwyuzdańszych, łotrami, których trzeba pokonywać tylko siłą i orężem. Ależ pokonać było nie łatwo, gdy liczba ich wciąż wzrastała! Król wyznaczył d. 3 września 1619 r. nową komisję do »wprawienia ich w porządek i przystojne posłuszeństwo«. Komisarze jechali z wojskiem kwarcianem i stanęli obozem nad rzeką Rastawicą poniżej Pawołoczy, a wojsko kozackie obozo-

wało nad rzeką Uzieniem, dopływem Rosi w pobliżu Białej Cerkwi.

Wyprawieni tam trzej wysłańcy (Tomasz Skliński, starosta żygwolski, Tyburey Złotnicki, rotmistrz, i Jan Bielecki) zastali Kozaków d. 15 października o świcie w szykowaniu wojska; musieli czekać za grobelką na Uzieniu, zanim nadjechał sam hetman Sahajdaczny. Ten ukazał im uszykowanych półków 2. Był to lud niemal wszystek ognisty t. j. uzbrojony w broń palną; niewielu było z łukami. »Naszem rozumieniem — pisali w swoim raporcie wysłańcy — mogło być ich 8.000«. Sahajdaczny zaprosił ich »na jeść«. Przyjęli zaproszenie, lecz zażądali, aby zaraz bito w bęben do rady. Zaczęły się układy, które trwały do 17-go. Zgodzono się na sumę żołdu 40.000, płatnych w Kijowie »w dzień św. Jlia, proroka ruskiego« gotowizną, bez postawów karazyi; spierano się jednak o warunek, żeby w razie niewypłacenia wolno było tego roku wychodzić na morze. Długo wzbraniali się Kozacy zgodzić się na ograniczenie rejestru liczbą 3.000, oświadczając, że są gotowi dzielić ten sam żoład pomiędzy większą liczbę towarzyszy; wreszcie proponowali, że popis będzie sporządzony później, gdy się półki rozejdą na włości. »Cnotliwemi słowy rycerskiemi« przyrzekli, że na Czarne morze ku szkodzie państwu cesarza tureckiego nie będą wychodzić sami i swowolnym drogę zagradzać będą, czółen morskich ostatek, które nie upsowane, popsują; że handlarzów, szynkarzów, kafaników, rybaltów i tych, którzy z jurysdykcyi panów swych od 5 ciu lat wyłamawszy się, Kozakami zostali, wypiszą i wyprą; że starszego, jako niegdy p. Oryszowski bywał, chcą mieć z ramienia JKMei i hetmana koronnego. Na to wszystko wydali list »z przyciśnieniem pieczęci naszej wojskowej z podpisem rąk, którzy przytem będący pisać umieli«. Jakoż położyli 14 podpisów: na czele Piotr Kunaszewicz starszy ręką swą. Nadto wykonali przysięgę półkownicy, asawułowie pojedynczo i pospólstwo przez aklamacyę, gdy rotę przysięgi odczytał głośno ich pisarz wojskowy. Tak więc owa Komisya Rastawicka (druga) uznała istnienie zorganizowanego wojska JKMei Zaporoskiego z własną starszyzną i godłem wyciskanem na pieczęci: pieszego żołnierza z samopałem na ramieniu, a napisem ruskim w otoku. (Wzmiankowanej w »liście« pieczęci nie widziałem wprawdzie, ale przy-

puszczam, że była taką, jaką oglądamy na licznych pismach kozackich późniejszych w ciągu XVII wieku).

Żółkiewski nie wątpił wówczas, że Kozacy, »wszystkiemu emu będą chcieli zadość uczynić«. Wkrótce potem wszakże przekonał się, że »cnotliwe słowa rycerskie« i przysięgi Kozaków nie wiele ważą, bo »Sahajdacznego, kiedy z kilkiem tysięcy wojska przebranego chodził pod Perekop i dobrze mu tam szczęście posłużyło... z urzędu starszeństwa degradowali, na jego miejsce Jacka Nierodowicza Brodawkę, między nimi ze wszechmiar najniecnotliwszego i najbuntowniejszego obrali, który deklarował się im, że nie tylko na morze, ale choćby i do piekła chcieli, iść z nimi gotów. Mają już dwieście czółnowów za progami gotowych i wybierają się na morze wielką potęgą«.

Degradacya ta trwała blisko dwa lata — od końca 1619 do dnia 29 sierpnia 1621 r. Podczas przygotowań do wielkiej wojny chocimskiej, jakieśmy widzieli (§ 34), wielka czarna rada, zgromadzona w Fastowie, słuchała mowy wysłańca królewskiego i wyprawiła poselstwo do Warszawy, któremu przewodniczył Kunaszewicz. Uzyskał zatwierdzenie hierarchii dyzunickiej i »z wielkiem ukontentowaniem wojsku swojemu pocieszną odprawę odniósł«. Przyjechał 21 sierpnia do obozu polskiego, mniemając, że zastanie już wojsko zaporozkie. »Wdzięcznym był bardzo w obozie naszym gościem — pisze Jakób Sobieski; udarowawszy go JMMPP. hetmani, nieomieszkanie wysłali go po Naddniestrzu wołoską ziemią, aby jak najprędzej z wojskiem się swem spotkawszy, perswadował im, żeby się nie bawiąc ku obozowi naszemu brali. Przydane mu są dla bezpieczeństwa pp. Annibalów dwie chorągwi kozackich i w kilkadziesiąt koni »Mołodecki, sługa JP. hetmana rękodajny, człowiek rycerski«. Po drodze natrafił na obóz turecki; dostrzeżony i ścigany. począł z Annibalem i Mołodeckim do chrustów uchodzić; konia stracił, pieszo bronił się i w rękę z janczarki postrzelony przedarł się jednak przez las do Dniestru, do Mohilowa, gdzie zastał wojsko zaporozkie i wypowiedział poselstwo swoje od królewicza, jakoteż od hetmanów. »Tamże zaraz mołojcy Brodawkę zrzucili, a jego hetmanem obrali«. Później, gdy po trudnej walce z Turkami połączyli się z hetmanami koronnymi pod Chocimem, obwinili Brodawkę

o łupieztwo, o nierychłe ciągnięcie, o zdradę, skazali go na śmierć i ścięli publice w kole swoim, 8 września.

Liczba tego wojska Zaporozkiego jest podawana na 20, 30, 40 tysięcy. Nikt wówczas nie pytał, dlaczego przewyższała 3 tysięczny registr, nakazany przez komisję Rastawicką? I owszem, wiemy z opisów wojny chocimskiej (§ 34), że hetmani i królewicz Władysław przyjęli te tłumne zastępy mołojców z najwyższą radością. Zyskały też powszechne pochwały i koleżeńską życzliwość u rycerstwa polskiego walecznością i wytrwałością. Była to wielka, największa zasługa, jaką wyświadczyła Kozaczyzna nie tylko Polsce, ale i Europie chrześcijańskiej, i cywilizacji zachodniej w ciągu całego swego istnienia.

Kunaszewicz-Sahajdaczny opromienił się sławą. Wzywano go wraz z półkownikami zaporozkimi na radę wojenną, przypuszczano do wszelkich tajemnic, ceniono jego zawsze śmiałe zdanie (10-go września), dzielność w odpieraniu szturmów tureckich i wierność, okazaną przy zapobieganiu buntowi (14-go). Najpoważniejszy dziejopis wojny tej, Jakób Sobieski, zaszczycił go życiorysem przesadnie chwalebny, bo zaliczył go do najświetniejszych w Polsce owoczesnej mężów, wymieniając z uwielbieniem te chadzki na morze, które tyle zadały goryczy Żółkiewskiemu i tyle szkód Polsce. Nie umiał wymienić daty, miejsca urodzenia, przygód jego dawniejszych; głucho tylko zaznacza, że Petrus iste Konaszewicius wyższy był po nad plebejuszowskie pochodzenie, tryb życia i obyczaje. Zkądinąd dochodzi nas wiadomość, że z pochodzenia był szlachcicem samborskim, a Sakowicz w »Wirszach« pogrzebowych mówi o służbie jego w Inflantach, o naśladowaniu Zamoyskiego, o wierności królowi i ojczyźnie t. j. Polsce. To ostatnie świadectwo zgadza się z atestacją Sobieskiego (*pro insigni sua in Republicam fide pullulante in exercitu suo seditionem statim Chodkievicio et Commissariis denunciavit, obnix petens, ut serpenti malo mature obviam irent*) i z wyrazami listów, podpisanych przez Kunaszewicza pod Olszanicą i nad Rastawicą. Chętnie temu wierzymy, zważywszy, iż jako Samborzanin, był synem Rusi, uspołecznionej przez Kazimierzów Wielkiego i Jagiellończyka. Sprawowanie się jego pod Chocimem dowodzi, że lojalności jego względem króla i Rzpltej nie zachwiały przemowy patriarchy jerozolimskiego Teofanesa, chociaż był

gorącym wyznawcą wiary greckiej i najzawziętym wrogiem (infestissimus juratusque hostis) Unitów. Resztę życia spędził wesoło w Kijowie, gdzie zmarł 10 kwietnia 1622 r. i pochowany został w monasterze Michałowskim¹⁾.

Pocziwy pop Sakowicz, pouczając, że »wojsko zaporozkoje wolności nabyło tym, że wiernie Ojczyźnie i Królowi służyło«, zwraca się do następcy Kunaszewicza z wezwaniem: »I ty, dniesznyj hetmanie, zacnyj Ołefieru, szczęśliwie sprawuj wojskom tym, a chowaj wieru«. Czy usłuchał tego wezwania? Nie wiadomo. Dochodzi nas tylko wiadomość, że Ołifer miał jeszcze drugie nazwisko: Hołub, które zresztą nie dodaje nam żadnych rysów biograficznych lub charakterystycznych. Nie wiemy przeto, czy na niego spada odpowiedzialność za gwałty, popełnione przez Kozaków w Kijowie w 1623 r., jako to: że »wojta (Chodykę), człowieka dobrego niewinnie i katowsko zamordowali... duchownego swej religii, inszych

¹⁾ Do faktów czerpanych z »Pism« Żółkiewskiego str. 320, 513, 318—322, 362, 402—403, 329, 334—338, 362 i z »Listów« jego str. 145 oraz Kobierzyckiego 558—561, dodaliśmy nieznane dotychczas z raportu Piasoczyńskiego i z listu Czołhańskiego pirkolaba sorockiego w Ms. B. O. Zam. 1807 w dziale Tatarów k. 39, w dziale Kozaków k. 38 oraz 1808 doniesienie anonimowe z Konstantynopola k. 107. Ms. Akad. Umiejętn. 1404 Kotłubaja Hist. Woj. t. II, str. 272—274. O zgonie dostarczył dat Шуровський: Замітка про гетьмана Сагайдачного Зап. Тов. Шевч. 1900, XXXIII, Miscellanea, lecz nie wiedział, że powodem była nieumiarkowana lubieżność (Naruszewicz II, 379, Starowolski: Bellat. Sarm.). Całkowitą biografiją Kunaszewicza sprobował napisać Kamanin w Чтения О. Нецова. Київ т. XV, str. 3—32 i 173—177, wysilając się na dowodzenie, że ten hetman pod pozorami lojalności był wrogiem Polski, poprzednikiem i mistrzem Chmielnickiego. Błędy i nieuetwo autora wytknięte zostały w Kwart. Hist. 1904, XVIII str. 607—612 oraz w Зап. Тов. Шевч. 1902 XLIX, 26, 28. Nie licząc się wcale z dokumentami, Мух. Грушевский, Очеркъ петоріи Українського Народу Спб. 1904, str. 215—216 upatruje w Sahajdacznym i dyplomatę, i administratora, i sprawcę wprowadzenia do programu kozackiego kwestyi religijno-nacyonalistycznej; czasy jego uznaje za »apogeum sławy i znaczenia Kozaków w Państwie Polskim«; przyznaje mu główną rolę w wojnie chocimskiej. A znaczenie Kozaczyzny określa w ten sposób, że zburzyła gospodarstwo szlacheckie (s. 209), że stała się panią południowo-wschodniej Ukrainy, całej południowej części ogromnego województwa Kijowskiego (s. 212). Ta megalomania przypomina podobnie wytworzone mocarstwo Romana Halickiego, (ob. przypiski na str. 63—66). Nowe curiosum jest w przypisku na str. 304 t. VII, negującym wpływ rycerstwa polskiego wbrew własnym wskazówkom autora na s. 283 i 284.

nieślusnie w więzieniu i za poręki pobrali.. namiestnika podwojewódzkiego znieważyli«. Nie są też znane osoby, a nawet imiona tych atamanów, którzy urządzali w latach 1624 i 1625 chadzki na morze Czarne z zwiększającą się coraz liczbą czajek — raz 150 czajek stoczyło zwycięską walkę z 25 galerami i 300 łodziami tureckimi; to znów 102 czajki pojawiają się (w wrześniu r. 1624) pod Konstantynopolem, dostają się do Złotego Rogu, rabują przedmieścia stolicy padyszacha, a wysłana za nimi flota nie śmie ich zaczepiać, ani ścigać. Na wezwanie Szahin Giraja wdają się w jego walkę z baszami tureckimi (§ 35), uczestniczą w zdobywaniu Kaffy, ale później kapudan-basza Redzyb przypilnował płynącą ku Trebizondzie flotę Kozaków dońskich i dniewprowych, złożoną z 285 czajek. Wedle tureckich doniesień bitwa trwała trzy dni i trzy noce, 200 kozaków pojmano, 3.000 zginęło; powtórnie pobici zostali pod Synopą z stratą przeszło tysiąca ludzi i kilku chorągwi, które odesłane zostały do Mehmet baszy i do w. wezyra. Mimo to ci, czy inni jacyś Kozacy przypuszczali szturm do Oczakowa, lecz zostali odparci, a 3 czy 4 tysiące ich »do piekła poszło«. I znów jakieś 400 czajek ukazuje się na morzu, pod Kilią. Zasadnie tedy Porta wytykała naruszanie traktatów, zawartych z królem i Rzpltą, i nie można odmówić słusności Kantemirowi, jeżeli plądrując po Rusi, pisał do króla d. 10 czerw. 1624 r.: »Kozacy Nieprowi was nie słuchają, bo z różnych narodów zebraną kupą łotrowską są«. Przyznawała narzeczie i konstytucya sejmowa 1624 r. (V. L. III, f. 462), że wojsko Zaporoskie »których corazto więcej przybywa i na morze swywołnie wychodzą, pacta wzruszają«. Naznaczała przeto Komisję Kozacką z senatu i z Koła poselskiego »jakoby wojsko zaporoskie, od chodzenia na morze odwróciwszy, w dobry porządek na naszą i Rzpltej posługę wprawili«.

Wykonać tę konstytucję można było tylko ręką zbrojną. Kozacy stali skupieni w gotowości bojowej pod Kaniowem. Jakób Sobieski i Aleksander Bałaban, delegowani od komisji przekładali panom Mołojcom, że byli oni dobrze traktowani przez królów i Rzpltą za swe usługi, albowiem. nie będąc ludźmi stanu szlacheckiego, byli wszakże porównani z tym najprzedniejszym stanem »wolnością życia i używaniem majątności swoich«, a jednak dopuszczali się ciężkich przestępstw prze-

ciwko prawu pospolitemu jakoto: chodzenia na morze, posytek do Moskwy i sprzymierzania się z Szahin - Girajem bez wiedzy Rzpltej. najazdów na domy szlacheckie i przywłaszczania gruntów, podburzania poddanych (chłopów) do nieposłuszeństwa, narzucania ciężarów, stacyj, składek na mieszczan, duchowieństwo i żydów »z niesłychanem i zbytecznem okrucieństwem, dopuszczając się nawet mordów w Kijowie, Bohusławiu, Korsuniu«. Komisya sformułowała żądania swoje w 10 punktach: aby wydali na słuszne karanie wszystkich hersztów, którzy po chocimskiej wojnie regimentowali, i tych, którzy byli autorami mordów kijowskich, bohusławskich, korsuńskich oraz najazdów na domy szlacheckie; aby czółny popalili przy komisarzach; aby starsi ich, asawułowie i półkownicy, przysięgę posłuszeństwa wykonali; aby sporządzony był rejestr, podpisany przez starszego i oddany do skarbu JKMc, poczem wypłacony będzie żołd chocimski i t. d. Hetman Koniempolski, idąc już z wojskiem kwarcianem i licznymi pocztami starostów ukraińczyków, wysłał 20 września 1625 r. odezwę do panów Mołojców łagodną i życzliwą; stanąwszy pod Kaniowem 30-go, pozwalał roztrząsać żądania komisarzy na radzie czarnej i oświadczał się z życzliwością dla ludzi rycerskich, bo »sam nosił szablę przy boku«: ale gdy po burzliwych sporach nieprzejednani wyruszyli w pole 2 października, rozpoczęła akcyę wojenną.

Przodem wysłał Odrzywolskiego, który nastąpił na tabor kozacki pod Mosznami, lecz rozerwać nie zdołał. Kozacy zatrzymali się pod Kryłowem i prosili hetmana o cierpliwość, ponieważ ostatecznej decyzji powziąć nie mogą, dopóki nie przyjdzie z Niżu ataman ich Żmajło. Koniempolski czekał od 11 do 17 października, chociaż domyślał się, że się spodziewają pomocy od Szahin Giraja. Zawiedli się na tej nadziei, wszakże po nadejściu Żmajły z Zaporozcami dali odmowną odpowiedź. Otaborowali się nad rz. Cybulnikiem o milę od obozu polskiego. Było ich teraz przeszło 20.000, a może i do 40.000. Koniempolski zarządził atak 19 października, powierając prawe skrzydło Tomaszowi Zamojskiemu, wwdzie kijowskiemu, lewe Marcinowi Kazanowskiemu kasztelanowi halickiemu, środek Janowi Bieleckiemu; z tyłu postępowała artylerya, chorągwie piesze Butlera, Winteroya i wybrańcy.

Bitwa trwała przez cały dzień; 8.000 Kozaków poległo; ich linia przedniej straży na wzgórzach została w posiadaniu hetmana: lecz w taborze mołojcy siedzieli przez dzień następny nieruchomo dla oka zwycięzców, a w nocy znikli. Dogonił ich Stanisław Potocki, podkomorzy podolski, w 1500 koni; Zmajło zostawił mu do zabawy raz i drugi po 2000 »komunika«, a sam doszedł do Łóz Niedźwiedzich za jeziorem Kurukowem (dziś jest miasto Kriuków) nad Dniestrem o 2 mile poniżej Krzemieńczuka. Znajdowały się tam jakieś prastare okopy i, co ważniejsza, kryjówki w zaroślach, otoczonych bagnami. Koniecpolski, nacierając na tabor, był zwabiony na te trzęsawiska. Musiał zaniechać szabli i kopii, ale miał armaty, którymi sięgał do środka taboru, strzelając z trzech stron. Mołojcy pochowali się w dołach, długo przecież w takim oblężeniu wytrwać nie mogli: zażądali miłosierdzia i wysłali pełnomocników na układy. Ci wyjednali u komisarzy powiększenie rejestru do 6-iu tysięcy i wykreślenie punktu o wydaniu »hersztów«, których imiona przeto pozostały nieznanymi zarówno Komisji owoczesnej, jak Historii dzisiejszej. Zmajło został zrzucony z starszeństwa; na jego miejsce tuż obrany został i przez Koniecpolskiego zatwierdzony Michał Doroszeńko. Rejestr został szybko spisany, ordynacya, przez hetmana i komisarzy uczyniona, otrzymała aprobację najbliższego sejmu (V. L. III f. 493), Koniecpolski w odpowiedzi na skargi czausza tureckiego odpisał z Baru d. 7 lipca 1626 r., że Kozacy zostali pokarani i czółna ich popalone¹⁾.

Rzeczywiście nastąpiło uspokojenie na Ukrainie. Praca osadnicza ożywiła się; przybywały nowe miasta czyli horody. W jaki sposób? Oto niejaki Szczęsny (nazwisko nieczytelne) pod dniem 15 kwietnia 1625 r. »wiadomo czyni, iż mając rozkazanie JKMcI Pana naszego Miłościwego, ażeby w Siewierszczyźnie miejsca puste, z ręku nieprzyjacielskich rekupero-

¹⁾ Rulikowski w Słown. Geogr. w artykułach: Trechtymirów i Białobówa. Купиць: Украинск. казаки и паны в Русс. Оборъние 1895 том XXXI, s. 619, XXXII s. 107. 113, 120—135. Ms. B. O. Zam. 1807 k. 46, 47, 53, 40—44. Egzemplarz deklaracyi komisarzy w obozie u Kurukowa na Niedźwiedzich Łozach, piękny pod względem kaligrafii, acz nie podpisany i nie stwierdzony pieczęciami, znajduje się w Bibl. Ord. Krasinś. w kodeksie 4021 w tomie I.

wane (traktatem Dywilińskim) ludźmi wszelakiego stanu osadzają... daje służyć swemu Maciejowi Stachorskiemu... nad rz. Siemią (Sejm)... horodyszcze Baturyn, na którym to horodyszczu ma miasto osadzać... slobody daje na lat 14... wolno będzie im (osadnikom) gorzałki kurzyć, piwo warzyć, miody sycić i wszelakich rzeczy i pożytków zażywać, jako miasto Nieżyn i insze Slobody, które mają nadanie od króla JMP.nM«. Baturyn stał się z czasem stolicą hetmanów zaporozkich, a nazwą swoją sprowadził mylną legendę, jakoby założony był przez króla Stefana Batorego. Podobnie jak Nieżyn i Baturyn powstawały Humań, Łubny, Krzemieńczuk i t. d. Dość powiedzieć, że sam hetman Koniecpolski w ciągu życia swojego doszedł do posiadania na Ukrainie miast 170 i wsi 740.

Kozacy rejestrowi dostawali grunty lub futory w dobrach starościńskich, albo i pańskich; wdrażali się oni do porządnego życia i prawidłowej służby na pograniczu Pól Dzikich. Ale bezdomni, t. zw. »hołota« zawsze stanowili warstwę burzliwą. Część wykreślonych z rejestru »wypiszczyków« była przyjęta do służby u hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła, albo nawet i do wojska koronnego na wojnę szwedzką; reszta szła na Niż Dnieprowy i Sicz zawsze istniała na tym lub owym ostrowie. Przybywali tam posłowie wrogów Polski: moskiewscy i od 1626 r. szwedzcy. Poduszczania ich nie skutkują, dopóki żołnierz koronny przebywa na leżach w Kijowie, Wasilkowie, Rzyszczewie, Fastowie w sile dostatecznej, ale jak tylko siła uszczupli się, wnet znajdzie się ataman koszowy, który wicherzyć zacznie. W r. 1628 d. 30 marca jest już taki ataman Jacyna, który jednak razem z asawułami i »wszystkiem towarzystwem koszowem« oświadcza się hetmanowi koronnemu z pokorą: »nizko czołem bijem«, ale kiedy Michał Doroszeńko poległ w wojnie z Kantemirem, (któremu pierwiej odebrał armaty Żółkiewskiego), następcą jego Hrehor Czornyj z nazwiskiem szlacheckim Sawicz nie pozyskał uznania na Zaporozżu. »Zgromadzenie wszystkiego wojska Zaporozkiego« w Sieczy u Czartomłyka d. 1 listopada 1629 r. ozywa się wprawdzie »sługami i wiernymi poddanymi JKMc«, ale delikatnie protestuje przeciwko nominacyi »pana Hrehora Sawicza od JKMc nam naznaczonego«, powołując się na »zwyczaj nasz dawny i wolności... od przodków naszych nabyte«, 1-go

zaś grudnia znajduje się Saron Iwanowicz »hetman z wojskiem JKMei Zaporoskiem« za Porohami rzeki Czortomłyka, piszący z urazą do Hrehorego Czarnego »na włości starszego«, że ma się za wyższego: »Piszecie do nas nie jako do głowy, ale jako do koszowych... niesłuszna nam do was wychodzić, ale wy po swe dobro, armatę i po inszy skarb idźcie«. Zresztą udaje życzliwość i posłuszeństwo królowi: »Piszecie, oznajmując nam o przyjsciu... do domów, zwyciężywszy nieprzyjaciela Krzyża Świętego... dziękujemy, żeście dla rozmnożenia sławy swej na tę usługę JKMei ochotnie poszli... Nie daj Boże, abyśmy się Królowi JMei Panu swemu Miłościwemu sprzeciwiać mieli, a z Waszmościami jako upornie chodzić mieli, ale tak będziemy poczynać jako z nierozdzielną bracią«. Zdaje się, że pan pisarz wojskowy, Polak, może szlachcic z pochodzenia, był nierzetelnym tłumaczem uczuć swej niepiśmiennej gromady kozackiej; w tym samym niemal czasie, 3 grudnia, w Czerkasach Hrehory Sawicz pisał do Koniecpolskiego o naukę i poradę »bo ninac dobrego się zanosi«. Jakoż dowiadujemy się, że wkrótce został napadnięty przez kozaków w domu swoim i zamordowany męczeńsko.

Zaczynał się nowy bunt, różniący się od poprzednich barbarwieniem religijnem. Nienawiść teologiczna (odium theologicum) dyzunitów do unitów i łacinników, podniecana przez metropolitę dyzunickiego Hioba Boreckiego, zaślepiła pospólstwo i mołojców. Rozpuszczano plotkę, jakoby Polacy zamierzali wymordować na Wielkanoc 1630 r. wszystkich Rusinów, którzy nie przyjmą wiary łacińskiej, i że metropolita już uciekł z Kijowa do Trechtymirowa. Wyruszyło tedy towarzystwo siczowe z nad Czartomeliku do Ukrainy horodowej pod Perejasław z nowym jakimś atamanem Fedorowiczem Tarasem, który był wysławiany przez lirników owoczesnych i przez nowoczesnych poetów małoruskich, Szewczenkę i Hohola, a nawet przez historyka Kostomarowa, jako pogromca wojska polskiego i hetmana Koniecpolskiego, jako sprawca rzezi, zwanej »nocą Tarasa«. Obalił te zmyślenia Kulisz, wykazując na dokumentach, że Koniecpolski z 8 tysiącami żołnierza (w tej liczbie znajdowało się tylko 2.000 wiernych rejestrowych) oblegał 37-tysięczne wojsko kozackie przez 3 tygodnie i zmusił je do kapitulacyi pokornej, a wspaniałomyślnej, ponieważ nie

karal nikogo i samego Tarasa zatrzymal pod sekwestrem wojskowym czyli w areszcie, dopoki nie nadejdzie decyzja od króla. Starszym zamianowal Tymona Michalowicza Arendarenkę¹⁾.

Dobre stosunki rządu polskiego z pp. Mołojcami odnowily się przy odsieczy Smoleńska w wojnie moskiewskiej 1633 r. Przyszlo ich 15, 20 czy 30 tysięcy, bo takie liczby napotyamy w źródłach spóczesnych z dodatkiem, że król Władysław IV. kazal głosić, że ich bylo 40.000. Lepiej od liczb określa ich naturę i wartosc opis księdza Kołudzkiego d. 27 września 1633 r. »Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat. Caly dzien, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunastu chorągwi w kupie sine lege et ordine, w tem tylko wszystek porzadek, że chorągwie podle siebie pospolu; nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli; chłopi podobni wszyscy, cinericio habitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni; skóra na ich cieie jak kork na drzewie; contemptus vitae maximus; maior cura cremati quam vitae—owo zgoła jest co widzieć! Działek 10 przywiezli z sobą. Zaraz podchodzili pod nieprzyjaciela i dostali trzech przednich officirów. Przywiedli ich pod ręce do króla JMci. Oracyi nie bylo, tylko: »Korolu, oś majesz Niemców« (a Francuzowie to byli). Dano im dwa cebry miodu i 20 talerów twardych. Kontentowali się«. Pozyskali pochwały i podziw szczególnie przepływaniem Dniepru nago z szablą w garści i porywaniem szyldwachów nieprzyjacielskich z brzegu (§ 37). Następnie w marszu pod Moskwę pustoszyli kraj szerokimi szlakami.

Jednocześnie trochę Niżowców znajdowalo się też przy

¹⁾ Ms. B. Ord. Zam. 1807 k. 57 b, 57 c, Ms. B. Ord. Krasinś. 4021 t. I. Кулишъ: Украинс. казаки и папы, Русс. Обзорѣніе XXXII, 672 — 676; karci szczególnie Kostomarowa za powtórzenie w 1884 r. w 4-em poprawnem wydaniu »Bohdana Chmielnickiego« poprzednio skleconych bajek, chociaż w 1877 r. byly ogłoszone drukiem w Матеріалахъ для пер. воссоединенія Руси Pacta St. Koniecpols. Oryginal egzemplarza z podpisami Kozaków przechowuje się w bibliotece Ord. Krasinśkich. Warto przytem zaznaczyć, że w szkołach rosyjskich do wykładu literatury obowiazkowo jest wprowadzony utwór Hohola »Taras Bulba« jeszcze bardziej kłamiwy, ale palający najgorętszą nienawiścią do Polaków.

Konieczpolskim w obozie pod Kamieńcem podczas walki z Abazybaszą. W 1635 r., gdy upływał termin rozejmu z Szwedem, Radziwiłł hetman w. litt. najął 1500 Zaporozców; prowadził ich przez Litwę Wołk, rotmistrz srogi, bez żadnych rabunków, do Jurborga, gdzie kosztem króla Władysława IV przygotowane były dla nich czajki. Konni pośpieszyli tam wprost z Grodna, piechota zaś płynęła strugami mimo Kowna. Nie zdarzyło się jednak tym czajkom pojawić się na Bałtyku, ponieważ zawarty został nowy rozejm w Sztumdorfie.

Ale obydwie wojny, tak moskiewska, jak turecka zakończyły się traktatami dla Polski korzystnymi w 1634 r. Sejm, zaczęty 31 stycznia, a skończony 14 marca 1635 r., »chcąc światu wszystkiemu oświadczyć, że i nieprzyjaciółom naszym fidem pactorum dotrzymać umiemy i chcemy«, uchwalił »pohamowanie inkursyi morskich od wojska Zaporowskiego« (V. L. III f. 850 — 852). Konstytucya powiększyła wprawdzie rejestr do 7.000, ale zagroziła wykreśleniem z rejestru i karą gardłową każdemu Kozakowi, któryby się pokazał być buntownikiem »albo autorem Czernieckiej Rady«; zaleciła starostom, aby nie dopuszczali w starostwach swoich drzewa na czółny gotować i sposabiać, ani żywności, ani prochów i kul, i wszelakich inszych potrzeb; w końcu wyznaczyła 100.000 zł. na zbudowanie zamku nad brzegiem Dnieprowym »za upatrzeniem przez inżynierzy miejsca, gdzie się będzie najsposobniej hetmanom naszym zdało«. Miejsce takie upatrzył Konieczpolski przy pierwszym porohu Kojdackim wprost ujścia rz. Samary; pieniądze zaliczał z własnych funduszów i budowę powierzył inżynierowi królewskiemu Wilhelmowi Beauplan, który w tym samym 1635 roku w ciągu 4-ch miesięcy zdążył wystawić warownię Kudak o 12 kilometrów na południe od dzisiejszego m. Ekaterynosławia, gdzie istnieje dzisiaj wieś Stare Kojdaki. Gdy na wałach stanęły armaty, nie mogła już przemknąć się żadna czajka, ani tratwa bez paszportu komendanta i komunikacya pomiędzy Zaporozem Niżowem a »włością« czyli Ukrainą grodową skutecznie przerwana została.

Pierwszym komendantem był mianowany inżynier Marion; dostał on 200 piechoty na załogę; uzbrojenie było jeszcze nie dostateczne, gdy głośny z morskich wypraw Sulima nagłym napadem wdarł się do twierdzy, załogę całą wyciął, Ma-

riona dał zamordować i wały rozkopał. Zapłacił za to zuchwałstwo głową, a na miejscu zburzonego stanął drugi Kudak, mocniej zbudowany przez tegoż Beauplan'a z 4 bastyonami po rogach podług systematu niderlandzkiego, ulepszonego przez Errarda z Bar le Duc. Położenie Kozaków, nawet rejestrowych, pogorszyło się. Imieniem starszego, Sawy Konowicza i wszystkiego wojska JKMei Zaporozkiego pisarz wojskowy Teodor Onuszkiewicz pisał d. 30 listop. 1636 r. w in-

Ryc. 23. Piechota polska, podług ryciny Hondiusa z r. 1634.

strukcyi dla posłów, wyprawionych z skargami do sejmu, że starostowie ukraiński wypędzają towarzystwo z dóbr szlacheckich i nie »dopuskają« mieszkania w dobrach królewskich, że nie pozwalają robić piw i gorzałek nawet na wesele kozaka, że do turmy wsadzają, że od lat czterech żołd nie był wypłacony. Niebawem wybuchnął nowy bunt. Gwałtowniejsi zabili Konowicza i Onuszkiewicza w Borowicy, obrali sobie nową starszyznę z atamanem Pawlukiem czyli Pawluchą na czele. Wysłany przez Koniecpolskiego hetman polny kor. Mikołaj Potocki pobił ich pod Kumejkami, 16 grudnia 1637 r. obległ

w Borowicy i przez ogłodzenie zmusił do wydania Pawluka z 4-ma innymi »hersztami«. Nadto pojmanyh kilkuset kozaków kazał wbić na pał, mniemając, że odstraszy od buntów setki tysięcy, jeśli wystawi z dziesięć setek pali na rozstajnych drogach. Ale na wiosnę 1638 r. wybuchł nowy bunt, którego przywódcą był Jacko Ostranica. Pośpieszył mu z pomocą Andruszka Hunia z Siczy, mianując się hetmanem wojsk JKМ Zaporoskich. Lubo nie uchronił go od porażki pod Żołninem (13 czerwca), potrafił otoczyć się taborem, bił się z Jeremim ks. Wiśniowieckim, a przed nadciągającym z świeżemi siłami Mik. Potockim cofnął się w nocy 22 czerwca na lepsze stanowisko między Starcem i Dnieprem, gdzie oszańcował się. Oblężony domagał się przywrócenia dawnych swobód i wyglądał odsieczy. Prowadził ją Filoneńko, lecz został pobity 6 sierpnia. Nazajutrz kozacy poddali się, Hunia jednak w trzysta koni zdołał umknąć śladem Ostranicy na Don do Azowa. Znaleźli tam obadwaj watażkowie bezpieczne schronisko pod władzą cara moskiewskiego. A sejm 1638 r. wydał surową »Ordynacyę« (V. L. III f. 627—629): »iż swawola Kozacka tak się bardzo wyuzdała, że też uskramiając ją przyszło wojska nasze i Rzpltej przeciwko nim ruszyć i manus z nimi conserere... wszelkie ich dawne iurisdycye, starszeństwa, prerogatywy, dochody i insze decora... teraz prze tę rebelią stracone... im odejmujemy, chcąc mieć tych, których fortuna belli żywych servavit, za w błopy obrócone pospółstwo«. Liczbę rejestrowych zmniejszyła do 6.000; starszym nigdy bywać nie może kozak, ale będzie mianowany od sejmu do sejmu komisarz szlachcic; półkownicy i asawułowicze mają być także ze szlachty; bez paszportu komisarza nie będzie się ważył chodzić na Zaporozie żaden Kozak pod karą gardłową; mieszczanie ani sami, ani synów swoich w Kozaki wdawać, nawet córek swoich za Kozaki wydawać nie mają pod karą konfiskaty majątku. Komisarz ma rezydować w Trechtymirowie.

Spodziewali się prawodawcy sejmowi, że ordynacya taka zdoła Kozaczyznę okiełznać albo i ubezwładnić. Jakichże do tego celu użyli środków?

Starszeństwo nad rejestrowymi objął Mikołaj Zaćwilichowski z tytułem komisarza; półkownicy byli dobrani ze szlachty. Przeprowadzili oni hetmanowi wielkiemu koronnemu

pod Ochmatów 650 koni i 4.000 »wojska zaporoskiego«, lecz wojsko to nie lubiło ich, oskarżało o zdzierstwo i o zatrzymywanie należnego im żołdu. Kudak był czujnie strzeżony przez »gubernatorów«, najprzód przez J. W. Żółtowskiego, a po nim przez obersztera artylerji Krzysztofa Grodzickiego; zahamował też skutecznie chadzki na morze: ale nie dosięgał Sycylii i żadna władza polska nie mogła tropić wychodźców przez Dzikie Pola do kryjówek naddnieprzańskich. Załoga Kudaku, złożona z 600 żołdaków niemieckich, stała się nienawistną, z powodu gwałtów, do których przyzwyczaiła się poprzednio na teatrze wojny Trzydziestoletniej.

Tymczasem odbywało się obracanie wypiszczyków, czyli nie objętych rejestrem kozaków »w chłopcy, w pospólstwo«. Panowie, albo ich podstarościowie, oficjaliści, kazali ex-kozakom w piecach palić, dwór zamiatać, koni i psów doglądać; wprzęgali ich w pługi t. j. zapewne kazali orać. Starostowie i dzierżawcy królewsczyzn odbierali osiedlonym w tych dobrach kozakom futury, łąki, młyny, stawy; wymagali czynszów, dziesięcin, danin; odbierali Zaporozcom zdobycz polową, nawet młode Tatarzeta, pojmane w niewolę; pędzili żony kozackie na robociznę. Za nieposłuszeństwo wtrącali do więzień, wrywali brody. Osądzić i sprawdzić tych skarg nie zdołamy, ale wyrozumieć możemy, ile nienawiści do »lachów«, czyli wszelkich panów wytwarzało się w tej Kozaczyźnie, do poddaństwa rolniczego zmuszanej, wojennych zabaw pozbawianej. W ciągu lat kilku zwiększały się bogactwa »lachów«, mnożyły się folwarki, powstawały zamki i pałace; starostowie ukraiński stawali się »królewietami«: ale fundamenty fortun magnackich nie były mocne. Powiadano, że Koniecpolski chwalił się przed Chmielnickim potężnymi fortyfikacyami swoich Brodów i że usłyszał od niego hardą uwagę: »ręka ludzka zbudowała, ręka ludzka może zepsować«. Objawy buntowniczego ducha nie zanikały bynajmniej; wiedzieli hetmani o knowaniach na życie i mienie panów, a szczególnie dzierżawców królewskich; »nie było tej wsi, tego miasta, w któremby na swą wolę nie wołano«; natrafiano też na ślady konszachtów z Tatarami.

Pomysł uprzątnięcia wilczej zgrai nomadów z Dzikich Pól, z pogranicza gospodarnej Ukrainy przyznać zapewne na-

leży Stanisławowi Koniecpolskiemu, hetmanowi w. k., on to bowiem nie tylko napisał dla króla tajemny memoriał o podboju hanatu krymskiego, ale wysłał geometrę Sebastyana Adersa w jesieni 1645 r. do Krymu dla zdjęcia mapy z planami miast i fortyfikacji. Z polecenia tego Aders wywiązał się podobno zadawalniająco, ale hetmana zabrała śmierć 11 go marca 1646 r., w 56-ym roku życia. Pomysł jednakże utkwiał w umyśle Władysława IV i rozszerzył się pod wpływem propozycji weneckich do rozmiarów wielkiego planu wojny z Turcją. Wśród przygotowań wykonawczych król uznał potrzebę powołania Kozaczyzny do posługi wojennej, jak to bywało dawniej w wojnach moskiewskich i tureckich. Wnet przybyło do Warszawy czterech delegatów, między którymi znajdował się Bohdan Chmielnicki. Odbyła się jakaś tajemna narada w nocy 20 kwietnia 1646 r. Władysław IV przyrzekł, że powiększy rejestr do 12.000 człeka, i że żadna chorągiew polska nie pokaże się poza Białą Cerkwią; przyrzeczenie to stwierdził dwoma przywilejami, opatrzonymi wszakże nie koronną (kanclerską), ale »pokojową« czyli gabinetową pieczęcią, osobistą królewską, z sygnetu noszonego na palcu; Kozacy zaś zaofiarowali 50.000 mołojców, a »każe-li król, stanie nas 100.000 na jego skinienie«. Zaczęło się podobno budowanie czajek, któremi Kozacy »Czarne morze uścielą«; dostali od króla pieniądze, 18.000 zł. na czółna. Tym sposobem atoli zniweczona została sroga ordynacya 1638 r. przez króla. Choć plan wojny tureckiej nie dał się urzeczywistnić, jednakże stosunki z Kozaczyzną nie były zerwane. Jeździł w sierpniu 1647 r. sam kanclerz Ossoliński z sztandarami dla półków i z buławą dla Chmielnickiego, kiedy ten znajdował się już w niebezpiecznych opałach. Syn i spadkobierca hetmana Aleksander Koniecpolski, chorąży koronny, będąc starostą czehryńskim, pozbawił go futoru Subotowa, stanowiącego część starostwa, i nie dał mu zadosyćuczynienia za krzywdy wyrządzone przez podstarościego Czaplińskiego vel Czaplickiego. Zaszła jeszcze nowa okoliczność. W październiku Jeremi Wiśniowiecki, książę na Wiśniowcu i Łubnach, przedsięwziął na własną rękę, zebrawszy 26.000 człeka, wyprawę na Krym. Perokopu nie zdobył, ale Tatarów podrażnił. Podobnie młody Koniecpolski, zebrawszy garść żołnierzy, pod sam Oczaków

wyprawę uczynił, której skutkiem, ważniejszym od zagarnienia kilkudziesięciu Tatarów i 15.000 sztuk bydła, było uwięzienie Chmielnickiego za to, że się nie stawił do wojska i że miał jakąś buntowniczą przemowę. Ale półkownik czechryński Krzczowski rozmyślnie, czy przez niedbalstwo pozwolił więźniowi uciec z pod straży. Chmielnicki dostał się na Sicz, potem do Bachczyseraju, zaprzysiął na szabli wierność hanowi Islam Girajowi, dał mu w zakład syna swego Timoszka, całował w nogę wezyra hańskiego i otrzymał obietnicę, że posiłkować go będzie namiestnik Perekopu Tuhaj-bej, książę Szyryński. Tak odwrócił on kartę dziejową, sprzęgając Kozaczyznę z Tatarami przeciwko Polsce ¹⁾.

---

¹⁾ Maryan Dubiecki Kudak, wyd. 2-gie. Warszawa 1900. Ms. B. O. Zam. 1807 k. 68—69. Piasecki Chronica gestorum. 1648 s. 590. Oświecim wyd. Czermaka 1907 s. 175. Albr. Radziwiłł I, 264, II, 282. Czermak: Plany wojny tureckiej s. 111, 301, 309, 330.

ROZDZIAŁ IV.

HETMANÓW ZNAKOMITYCH POCZET II-gi.

Na początku epokowego 1648 roku Rzeczpospolita Polsko-Litewska nie miała wielkiego wodza, ani wielkiego duchem obywatela. Dwaj hetmani koronni: Mikołaj Potocki, niezasłużenie zaszczycony po Jakóbie Sobieskim kasztelanią krakowską, i Marcin Kalinowski, obdarzony buławą polną za to tylko, że syn jego był zięciem Ossolińskiego, wjeżdżali w jednej karecie do Warszawy 17 maja 1647 r. na sejm, poprzedzani chorągwiami kozacką, dragońską, rajtarską, z bębniami i innymi instrumentami, ale żaden z nich nie był godzien Zamoyszczyków. Wsiadł do tejże karety jeszcze i hetman polny litewski, Janusz Radziwiłł, syn Krzysztofa, zdatniejszy od nich w polu, ale pochopny do frymarczenia ojczyzną dla interesu osobistego i fanatyzmu wyznaniowego.

Władysław IV, sponiewierany powtórnie na owym sejmie wiosennym 1647 r., nawiedzony najdotkliwszą boleścią, bo utratą jedynego syna Zygmunta Kazimierza, 9 sierpnia, grzebiący go w Krakowie 24 września 1647 r., podróżujący pośród cierpień fizycznych choroby pęcherza do Torunia, Warszawy, Grodna, Wilna—umierał i umarł w powrotnej z Wilna drodze, zatrzymawszy się w Mereczu 20 maja 1648 r. Mogliż zastąpić jego wiedzę, energię, patriotyzm owi trzej oligarchowie, stojący na czele sił zbrojnych Korony i Litwy, zagrożonych przez hordy stepowego hultajstwa? Brak dzielnej dłoni, któraby ujął miecz państwowy umiała, spowodował klęski wojenne i społeczne, aż skąpane w »krwawym potopie« rycerstwo wydało poczet nowych wodzów: Stefana Czarnieckiego, Je-

rzego Lubomirskiego i Jana Sobieskiego. Ich kolebką strategiczną było Beresteczko.

§ 40 a. **Krwawy potop** wezbrał najprzód w województwach ukraińskich, jakoteż podolskiem, ruskiem, wołyńskiem za sprawą kozaka Chmielnickiego; zalał następnie Litwę najazdem wojsk cara moskiewskiego Aleksego Michajłowicza, a Prusy, Wielkopolskę i resztę Małopolski pochodami armii króla szwedzkiego Karola X Gustawa; nakoniec chlusnął mniejszą falą siedmiogrodzkiej zbieraniny Jerzego Rakoczego.

α) **Bunt Chmielnickiego** potężny, ogromny zakresem ogarnionej przestrzeni i długiego czasu, nie przedstawia dla badacza wojskowości nic nowego pod względem strategii, taktyki lub nieznanymi dawniej form organizacyi. Zenobiusz Bohdan Chmiel, mianujący się Chmielnickim i podszywający się później pod szlachectwo, był synem Kozaka rejestrowego, Michała, poległego podczas wyprawy cecorskiej, a więc »łyca-rem«, »panem mołojcem«, ale przecież wobec szlachty »chłopem« i tak nazywali go: Kisiel, Rusin senator w liście do Dołgorukiego, Bieganowski przed Turkami i sam król Jan Kazimierz w instrukcyi danej Bieganowskiemu. Poduczył się w szkołach, czy u księdza Mokrskiego tyle, że mógł pisywać listy po polsku, sztukę zaś wojskową poznawał nie przez studia, lecz przez praktykę, towarzyszył bowiem ojcu swemu w wojnie cecorskiej, spędził dwa lata w niewoli tureckiej i służył Władysławowi IV pod Smoleńskiem 1633—4 r., lecz nie miał udziału w radach wojennych hetmanów i rotmistrzów. W buntach kozackich widywał porażki walecznych Zaporozców przez mniejsze wojska hetmańskie, talentem wojskowym nie odznaczył się, ale niepospolitą obrotność i zręczność w obchodzeniu się z ludźmi ujawnił, kiedy u Kozaków otrzymał pisarstwo generalne, kiedy układał warunki kapitulacyi Pawłuka i zarazem posiadał względy łaskawe u hetmana w. k. Stanisława Koniecpolskiego. Zależało mu na takich względach, ponieważ w należącym do niego starostwie Czehryńskiem miał oddziedziczoną po ojcu, ale nie dziedziczną (bo królewską) posiadłość Subotów. Gospodarował na niej z zamiłowaniem: a więc był ziemianinem, ale bez tych praw, które ubezpieczały dziedzictwo ziemianina szlachezca, zarówno krwi polskiej czy ruskiej »lacha«. Odebranie Subotowa z rozkazu no-

wego starosty Aleksandra Koniecpolskiego, niebacznego młodzieńca, obostrzone gwałtami podstarościego Czaplińskiego vel Czaplickiego, wypierało Chmiela z Ukrainy grodowej na stęp i wznieciło w duszy jego nienawiść do »duków«, książąt, »panów«, do wszelkich lachów, zapaliło w niej żądzę zemsty, nieczem nie hamowaną. Gdy na Zaporozu, na ostrowie Buckim, zwanym też Towmakówką, znalazło się tylko »pół-trzecia sta« podobnych zbiegów, nie zawahał się ślubować poddaństwa hanowi i wyrzec się wiary chrześcijańskiej. odprawiając namaz po mużulmańsku z Tatarami: potrafił tedy urzeeczywistnić ten sojusz, o którym zamysłali bezskutecznie Nalewajko i Hunia. Zaraz potem wysłał do Ukrainy grodowej podżegaczy do buntowania ludu roboczego przeciwko »lachom« i wzniecał wojnę chłopską, poruszając instynkty nienawistne, grożąc za nieposłuszeństwo szablą Tatarów.

Hetman w. k. Mikołaj Potocki miał dostateczne o tem wiadomości, udzielał ich królowi i ukraińnym panom, ale wspólnie z przybyłym hetmanem polnym Kalinowskim marnował czas na bankietach w Korsuniu; cierpiał też na podagrę tak, że mógł tylko »wojować w karecie«. Na zwiady w »Dzikie Pola« wysłał swego syna, dając mu 1.200 wyborowego żołnierza, idącego lądem i 6.000 Kozaków rejestrowych. wyprawionych Dnieprem na bajdakach. Młodzieniec napotkał przy gliniastych jeziorach, zwanych Żółtymi Wodami (koło rz. Żółtej, lewego dopływu Ingulca) d. 16 maja 1648 r. horde Tuhaj-beja i siczową gromadę Chmiela, do której przyłączyli się rejestrowcy, pozabijawszy swoich półkowników i obrawszy sobie Tatarą Dżelalę (lub Dżedżalę) za starszego. W boju dragonia pierzchnęła ze strachu, czy przez zdradę, ale 300 szlachty z artylerją otaborowało się i odpierało ataki nieprzyjaciela z niezrównanem bohaterstwem. Obrotny Chmiel uciekł się do zdrady: ofiarował obsaczonym wolne odejście, skoro mu będą wydane armaty. Po zaprzysiężeniu kapitulacyi i wydaniu dział uderzył nagle na odchodzących, schwytał i ściągając kazał Szemberga, komisarza Rzpltej nad rejestrowcami, nie oszczędził też hetmańskiego syna. Wziął do niewoli Stefana Czarnieckiego, porucznika chorągwi Lubomirskiego, i rannego Sapiechę. Dowiedział się o tej klęsce hetman Potocki w tydzień dopiero, gdy sam ruszył ku Dnieprowi. Nie ośmielił się

iść dalej, mając tylko 3110 żołnierza kwarcianego (1040 usarzy, 1170 pancernych, 900 dragonii) i 2000 w pocztach pańskich. Powróciwszy pod Korsuń, zaczął sypać okopy, lecz zanim ukończono robotę, ukazały się szare masy »Kozaków-bielaków« (siermiężnych) i Tatarów w kozuchach. Wtem przyszła wiadomość przerażająca o zgonie Władysława IV. Uradzono cofać się dalej taborem. O małą milę od Korsunia pomiędzy dwiema górami lesistemi wojsko popadło w przygotowaną zawczasu zasadzkę: wozy nie mogły przejść przez rowy, które drogę przecinały i nieprzyjaciel wdarł się do środka rozerwanego taboru. Obaj hetmani zabrani do Krymu, waleczne rycerstwo poszło w łyka i jassyr. A Rzeczpospolita znalazła się w najkrytyczniejszym stanie bezkrólewia i bezradności.

Odzyskanie Subotowa i porwanie Czaplickiej nie ugasiło pragnienia zemsty w duszy tryumfującego Chmiela. Wieść o łupach zdobytych i nadzieja z bogaceniem się dostatkami lachów, pociągała ku niemu tłumy wieśniaków, a nawet Kozaków Dońskich, i nadwołżańskich Kirgizów i Kałmuków, on zaś dawał im półkowników takich, jak Neczaj, Możenzenko lub ohydny Krzywonos alias Perebijnos. Oprócz rabunku rozjuszone tłumy dopuszczały się najdzikszych okrucieństw, jakich nie zapisały roczniki nawet przy pierwszym najeździe Tatarów Batushana w XIII wieku, n. p. przystrajanie szlachcianek w czerwone wstążki z pasów ich skóry, zaszywanie żywych kotów w brzuchy żydówek, zjadanie dzieci żydowskich w oczach matek itp. To też sprawcą pierwotnego tych okropności, Chmiela, porównywał Kulisz nie tylko z Batushanem i Tamerlanem, ale i ze smokiem bajecznym, złośliwym »Zmiejem Horyniczem« z baśni ludu ruskiego. Na krwawe gody przybył do Chmiela sam han Islam Giraj, kiedy pospolite ruszenie szlachty dworno, strojnie, z przepychem rozłożyło się obozem pod Piławcami (23 września) — 36.000 stanu rycerskiego z 200.000 czeladzi i 12.000 wozów, między którymi nie brakło złożonych rydwanów i karet. Ale brakowało hetmana. Komendę sprawowali trzej regimentarze: Pierzyna, Łacina i Dziecina t. j. wygodni książę Dominik Zasławski, wymowny i uczonej Ostroróg i młodzieniec waleczny ale niedoświadczony Aleksander Koniecpolski. Wszyscy uciekli haniebnie w popłochu, porzuciwszy obóz z 80 działami i wszystkimi bogactwami. Po tej przygodzie »plugawieckiej« ucie-

kali też z Ukrainy wszyscy dziedzice i dzierżawcy do innych prowincyj, liczeni ogółem na 20.000 mężów oprócz rodzin. Nawet możny i hardy książę Jeremi Wiśniowiecki, potomek założyciela pierwszej Sicy Zaporozkiej, nie widząc możliwości bronięcia swoich Łubien, zabrał się z całym dworem, z żoną i młodocianym synem Michałem, okólną drogą przeprowił się przez Dniepr pod Brahinem i przez Polesie dostał się do swego wołyńskiego gniazda, skąd wszakże rozpoczął srogą walkę z buntownikami, skazywał jeńców na śmierć bez miłosierdzia, popom kazał wyświdrowywać oczy. O takie okrucieństwa oskarżali go Krzywonos i Chmiel, nie wspominając o przyczynie, którą ujawniły nam świeżo ogłoszone dokumenty. Oto, duchowieństwo dyzunickie, z wyjątkiem metropolity Kossowa, hegumena Pieczar kijowskich Tryzny i niewielkiej liczby »mohilan« czyli wychowañców akademii Mohylańskiej, nie tylko ciśnieło się do Chmiela po jałmużnę i opiekę przeciwko Unitom, ale rzuciło się do przewodniczenia chłopom, parafianom swoim, w napadach na dwory, folwarki i miasteczka. Z przerażeniem widzimy w setkach pozwów, wyjętych z ksiąg sądowych i ogłoszonych przez Dra Tomaszewskiego, oskarżenia całych gromad o spełnione rabunki, gwałty, morderstwa, a w każdej takiej sprawie zawsze jest pop, jeden przynajmniej. Rezultat buntów tegorocznych określa się w Ziemi Lwowskiej, podług obliczeń pomienionego wydawcy, w zmniejszeniu ludności ze 100.000 do 40.000 czyli o 60%. Nie inny też zapewne okaże się z czasem w całej objętej pożogą buntu krainie, a jeszcze straszniejszy tam, gdzie Chmiel opłacił Tatarów za pomoc jassyrem, już bowiem d. 18 lipca na sejmie konwokacyjnym podkanclerzy koronny powiedział, że »oprócz popałoných wsi i miast tak wielu, i bez liczby ludu pomordowanego« wzięto w niewolę (tatarską) ludzi 213.000 ¹⁾.

¹⁾ Do źródeł, wskazanych w art. o Chmielnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa Kwart. Hist. 1892 VI, s. 52—55, 46 i w Wielk. Enc. Powsz. Illustr. t. XII (1893) s. 717—720 dodajemy: Sękowskiego Collectanea I, 202, Жерела до ист. України Русн видає Компни Археографічна Н. Т-ва ім. Шевченка t. IV (1908) str. 25, t. V (1901) S. L. Матеріали... зібрав Стеф. Томашівскій passim. Nazwę »Krwawy Potop« dla tego okresu znajdujemy w manifestacji wojsk W. X. Litt. szadowskiej z r. 1663, wydrukowanej w księdze Pamiętniczej S. Fr. Medekszy str. 412.

Jako wódz, nie umiał Chmiel zdobyć ani Lwowa, ani Zamościa, nie poszedł też na przerażoną Warszawę, lecz, udając pokorę przed nowym królem Janem Kazimierzem, ogłoszonym 20 listopada 1648 r., zawrócił do Kijowa.

Tu był powitany przez mieszkańców, duchowieństwo i żaków oracyami przy biciu w dzwony, a co ważniejsza, spotkał go w cerkwi patriarchy jerozolimski Paisyusz, wędrujący za jałmużną, uczcił tytułem »księcia Rusi«, dał mu ślub z porwaną a nieobecną Czaplicką i kazał »kończyć lachów«. Nie dziw, że się Kozakowi przewróciło w głowie. Zesłanym od króla komisarzom oświadczył, że jest jedynowładcą, samodzierżcą ruskim, że umyślił »wybić z niewoli laskiej wszystkich naród ruski, a com dawniej o szkodę i krzywdę moją wojował, teraz wojować będę o wiarę prawosławną naszą«. Porozumienie zresztą przez układy było niemożliwe z wywłaszczoną szlachtą. Wrzały wciąż bunty chłopskie. Wiśniowiecki wyszedł w pole jako ochotnik z synowcem Dymitrem i przyjaciółmi, zaproszonymi do kompanii; Janusz Radziwiłł, hetman polny litewski miał do czynienia z kilku tysiącami Kozaków, którzy wtargnęli na Białą Ruś pod dowództwem Hołoty, a potem z 30-tu tysiącami, prowadzonymi przez Krzeczowskiego. Zniósł obu: pierwszy, pobity i zabity pod Zahałem, drugi odniósł śmiertelne rany w całodziennej bitwie, stoczonej pod Rzeczycą d. 31 lipca.

Tak więc jeszcze przed upływem krótko terminowego rozejmu wznowiły się działania wojenne w 1649 r. Chmielnicki znów powołał szare tłumy — według własnych słów jego, wyrzeczonych do posła moskiewskiego Unkowskiego — 360.000, oraz całą potęgę hana krymskiego, około 100.000 Tatarów. Daremne wszakże były jego przykopy, jego maszyny na wałach i wściekłe szturmy do belluardów, rawelinów, tetragonów, redut Zbaraża, wzniesionych umiejętnie sztuką inżynierską na wzór Bredy! Niezlomną była waleczność, niewyczerpaną wytrzymałość na głód i pragnienie 9 tysięcznej załogi pod komendą księcia Jeremiego Wiśniowieckiego i 2-ch regimentarzy (Lanckorońskiego i Firleja) w ciągu 6-tygodniowego oblężenia ¹⁾. Dowiedziawszy się, że król zbliża się z odsieczą,

¹⁾ Od Albr. Radziwiłła II, 369, 387, dowiadujemy się, że w Zba-

Chmielnicki i han zostawili pod niezdobytą twierdzą około 40.000 czerni, a sami wybiegli na spotkanie pod Zborów. Zaskoczyli armię królewską, szczupłą, bo liczoną zaledwo na 25.000 zaciężnego żołnierza, łącznie z pospolitem ruszeniem trzech województw i pocztami magnatów, w chwili, kiedy była przepołowiona w marszu wodami rzeki Strypy i stawu. Zamiast hetmanów koronnych, jeszcze nie wykupionych z niewoli, dowództwo sprawował nieudolnie kanclerz Jerzy Ossoliński, z tytułem generalissimus. Wojsko odpierało ataki przez cały dzień 15 sierpnia, ale, straciwszy 2.000 poległych, zatrzymało się w nocy. Żeby powstrzymać je od popłochu, Jan Kazimierz objeżdżał obóz przy świetle pochodni, uspakajał mężczyzn przemowami, zagrzewał do ponowienia boju nazajutrz, Ossoliński zaś użył swej dyplomatycznej biegłości do porozumienia się z Tatarami. Piśmienna propozycja króla była przyjęta przychylnie przez Islam Giraja. Zjechał się z Ossolińskim wezyr hana, a potem zaraz i Chmielnicki. Umówione zostały warunki ugody uciążliwe dla Rzpltej, gdyż wypadło pozwolić Tatarom za nieopłacone upominki wybrania w powrotnej drodze jassyru, a Kozakom wpisania na regestr 40.000, tytułu hetmańskiego i starostwa Czehryńskiego ich wodzowi za zwrotem innych starostw i dóbr wywłaszczonym posiadaczom tychże. Poczem Chmielnicki przybył z synem do namiotu królewskiego, przykląkł i błagał »o miłosierdzie, do nóg upadając z płaczem« (19 sierpnia).

Pobożny senator dziękował Bogu, że w dzień Wniebowzięcia Panny Maryi »zachował królestwo nasze... że tego roku nie jesteśmy zniszczeni«. Ale pokoju trwałego i pomyślnej przyszłości pakta zborowskie nie wróżyły, bo kozaczyzny nie uprzętały, ani przekształcały. Chmiel korzył się przed Janem Kazimierzem obłudnie; wprawdzie godności osobistej nie pojmował i nie odczuwał, ale ambicyę miał nienasyconą, sumienie całkiem rozwyrzone, przy umyśle niewykształconym nie

---

raza znajdowało się nie 3-ch lecz 2-ch regimentarzy, ponieważ Ostroróg, mianowany w lutym, »trochę później ten urząd abdykował«, a co do Krzeczowskiego (s. 380), opowieść jego zgadza się wogóle z obszerniejszą znacznie relacją Theatrum Europaeum VI, 813—818, tylko wniosek o »skonaniu »raczej z desperacyi, niżeli z zadanych ran« upaść musi wobec rany postrzałowej pod okiem, jaką widzimy na portrecie str. 815.

był zdolnym rozumieć natury i budowy państw, nie urobił też sobie żadnego ideału urzędzeń politycznych dla swego narodu Ruskiego, który miał być przez niego wyzwolony z niewoli laskiej. Posiadł już buławę hetmańską i starostwo Czehryńskie wraz z utraconym Sobotowem: więc stał się lachem większym od dawniejszego starosty i chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego. Do rejestru kazał wpisywać Kozaków półkami, których ustanowił 7 na lewym i 9 na prawym brzegu Dniepru w województwach: Braclawskim, Kijowskim i Czer nihowskim. W księdze obejmującej 37.745 (nie 40.000) osób Chmiel zapisany na pierwszej karcie, jako szlachcic herbowy z wizerunkiem Abdanka i wierszowanym podpisem, że to jest »klejnot, który Chmielnickich dom pryozdoblajet«. Każdy półk składa się z kilkunastu setni, które jednak nie obejmowały po sto głów, lecz bardzo rozmaite liczby, od 19-tu (np. Brusików) do 1.722 (Biała Cerkiew). Każdy Kozak zapisany w swojej so tni imieniem i przezwiskiem, »a iż to opus jest i wielkie i do czytania trudne, bo ruskim charakterem wszystko pisane«: więc posłowie Chmielnickiego przywieźli na sejm w styczniu 1650 roku dla informacyi króla summaryusz półków wszy stkich pismem polskiem z podpisami Chmielnickiego i Wy howskiego, z herbem Abdank i powołanymi wyżej wierszami. Z tego summaryusza podajemy rekapitulacyę półków i głów bez wyliczenia setni:

1. Czehryński	3220	} Na pra- wym brzegu Dniepru
2. Czerkawski	2996	
3. Kaniowski	3167	
4. Korszyński (Korsuński)	3470	
5. Białoczerkiewski	2990	
6. Humański	2977	
7. Braclawski	2662	
8. Kalnicki	2050	
9. Kijowski	2002	
10. Perejasławski	2986	} Na lewym brzegu
11. Kropiweński	1993	
12. Mirchorodzki	3009	
13. Pułtawski	2970	
14. Przyłucki	1996	

15. Niżyński	991
16. Czerniechowski	998
	40477

Sumy ogólne księgi i summaryusza nie są zgodne z sobą, ani z liczbą określoną paktami zborowskimi ¹⁾. Pomińmy kwestyę rachunkowości kozackiej, ale zwróćmy uwagę na wątpliwości, społecznie na tym samym sejmie podnoszone przez »większą część panów naszych, spraw Rzpltej dobrze wiadomych«: czy Chmielnicki chce rzeczywiście, albo czy zdoła to uczynić, aby z kilkukroćsto tysięcy pobuntowanego chłopstwa wybrać tylko 40 tysięcy na żołnierzy, a resztę »sine numero w chłopcy obrócić?«

Otóż pokazało się niezwłocznie w wykonaniu, że każdy kozak rejestrowy otrzymał odpowiednią randze posiadłość ziemską, a starszyzna dostała duże dobra z królewsczyzn lub majątków exulanckich: więc stała się, podobnie jak Chmielnicki, lachami. Rozumie się, że dobra nie miałyby żadnej wartości bez danin i robocizny; więc też Chmielnicki oddaje chłopów napowrót w poddaństwo, zalecając pólkownikom swoim, aby wspólnie z panami karali nieposłusznych surowo, nawet śmiercią. Dola tych chłopów szaraków pogorszyła się nawet po przemianie lachów Polaków w lachów-Kozaków.

Relacya, znaleziona w Archiwum Szwedzkim państwowem, a pochodząca z pierwszych miesięcy 1651 r., opiewa, że chłopci uskarżają się na Kozaków bardzo, powiadając, że dzie sięć razy lepiej było im pod Polakami, niż pod Kozakami, bo dawniej zapłaciwszy czynsz Polakowi, byli wolni, a teraz muszą dawać każdemu, kto przyjedzie konno, i nie mieć za to żadnej sprawiedliwości. Inny wysłaniec, Mayer, pisał ze Lwowa 3 lutego 1651 r., że wszyscy uskarżają się na Kozaków bardziej, niż na Tatarów, i na klęczkach modlą się o zesłanie na nich wszelkiego złego, ponieważ nie masz w nich ani miłości, ani miłosierdzia. Nie lepszem jest też nieco późniejsze świadectwo Kryżanicza: »Kozacy mają narowy i obyczaje zwierzęce«.

¹⁾ Księgę wydrukował Bodiański w Чтенія О. И. Д. Р. 1874, t. II, summaryusz został przepisany de verbo ad verbum przez Oświecim a, s. 213—221.

Jeżeli może być mowa o jakiegokolwiek wolności, to chyba dla samego tylko wojska Zaporozkiego, dla tych 37 czy 40 tysięcy zapisanych Kozaków, gdyż oni tylko mogli sejmikować jako »Czarna rada« po dawnemu.

Widzimy ztąd, że Chmiel nadał rzekomo wyzwolonej Ukrainie rząd wojskowy, najbardziej od wolności i swobód społecznych daleki. Nie zamierzał też bynajmniej przyznać czarnej radzie praktykowanego dawniej prawa czy zwyczaju obierania hetmanów (koszowych). Zapragnął dla siebie władzy książęcej, a nawet ufundowania dynastji, miał bowiem trzy córki i dwóch synów. Starszy, Tymoszko, o którym kroniczki kozackie pisały, że był zabity, albo, że był osmagany z rozkazu Czaplickiego, doszedł już do pełnoletności; powołany zaś wyżej sprawozdawca, pisze o nim, że »był cudacką głową (ein wunderlicher Kopf) i wielkim tyranem«; żeby go poskromić, kazał ojciec przywiązać go do armaty, a nawet zamierzał się na niego szablą (den Säbel auf in zucken)²⁾.

Takiej władzy, trwałej, dożywotniej i dziedzicznej nie spodziewał się otrzymać ani od swoich Kozaków, ani od króla i sejmu polskiego: więc do Polaków żywił nieprzejednaną nienawiść, kozaczyzną posługiwał się jako narzędziem, a wywyższenie swoje spodziewał się osiągnąć przez protekcję któregoś z sąsiednich mocarzy. Zapaścił się tedy w labirynt intryg dyplomatycznych, polegając na swojej przebiegłości i przewrotności.

Nie frasując się o przysięgę wierności hanowi, złożoną w Bachczysaraju, stał jeszcze w 1648 r. listy do wojewodów Siewska moskiewskich i wprost do »Jego Cesarskiej Wielmożności« listy z oświadczeniem chęci służenia mu, jeżeli zechce »nastąpić na Polskę i zostać jej królem«, w 1649 r. oddawał się »z najuniżeńszemi posługami rycerskiemi«, pokornie Jego Cesarskiemu Wielicestwu, jeśli zechce być »naszym« tj. zaporoskim carem i samodzierzą; ale przez parę lat nie otrzymał odpowiedzi, ponieważ urażał tonem nie dość uniżonym i podpisami swemi (»W. C. Wielicestwa przyjatel zyczliwyj i służyty hotowyj«). W połowie 1650 r. ofiarował poddaństwo swoje

---

²⁾ Архивъ Ю.З. Россiи т. VI, cz. III (1909) s. 47, 72. Чтенія въ О. И. Д. Р. 1876, III, s. 115.

wraz z całym wojskiem Zaporozkiem sułtanowi z lepszym nieco powodzeniem, ponieważ otrzymał dyplom na księcia Rusi w ozdobnej szkatule i sandżak czyli sztandar turecki. Odu-rzony takim tytułem, roztoczył przed cauzsem świetne obietnice, że podda sułtanowi całą Polskę, ba, nawet Rzym (we wrześniu 1650 r.), a wobec hana mianował się stróżem Porty Otto-mańskiej. Potem złączywszy się z Tatarami, najechał Mołda-wię, Jasy spalił, na gospodarze Bazylim Lupulu wymógł oprócz

Ryc. 24. Piechota węgierska, podług ryciny Hondiusa z r. 1634.

10 talarów zobowiązanie, że wyda córkę swoją za Tymoszka. Tymczasem wykupili się z niewoli krymskiej hetmani koronni: Mik. Potocki w kwietniu, Marcin Kalinowski w sierpniu, ułożyli się z żołnierzami i wznowili służbę swoją obozową. Chmielnicki zaraz wszczął zatargi z Potockim, żądał rozpuszczenia wojsk, wreszcie wysłał do sejmu poselstwo z żądaniem zu-chwałami, acz powierzchownie w kształt prośby przybranemi. Wracający od niego posłaniec królewski Woronicz powiedział poufnie, że jego mściwość nie zaspokoi się inaczej, jak krwią Wiśniowieckiego, Koniecpolskiego i hetmana Potockiego. Na-

stępnie exulanci czyli szlachta, wypędzona z trzech województw ukraińskich, dopraszała się natarczywie, aby jej dano odszkodowanie z ekonomii królewskich, skoro nie mogą odzyskać dóbr utraconych. Tego już było zanadto na cierpliwość i oszczędność sejmujących stanów: dnia 17 grudnia senat wyrachował, a 23—24 grudnia na 34 godzinnem ostatnim posiedzeniu Izb połączonych, sejm uchwalił zaciąg 36.000 żołnierza w Koronie i 15.000 w Litwie, dając przytem królowi moc powołania pospolitych ruszeń tak z Litwy, jak z Korony.

Tak więc w 1651 r. Rzplta polsko-litewska miała wyprowadzić całą swoją potęgę do boju z hersztem Kozaczyzny, który zapowiadał »dokonanie lachów«. Wysłani przez niego podżegacze w liczbie, jak powiadano 20.000, mieli buntować chłopów, nawet katolickich w prowincjach Korony, po Lublin i Kraków, a następnie od Karpat aż do Bałtyku. Spodziewał się wówczas, że zwabić potrafi wojska wszystkich jej sąsiadów i rozsyłał poselstwa z zaprosinami do cara, do księcia Siedmiogrodu, do królowej szwedzkiej, na teraz bez skutku, ale od Porty wyjednał rozkaz gotowości wojennej dla baszy sylistryjskiego i od hana Islam Giraja otrzymał obietnicę przybycia ze wszystkimi hordami.

Działania zaczepne rozpoczął pólkownik braclawski Nieczaj, wysłany z 30 tysiącami na Podole, d. 19 lutego. Zdobył Krasne, ale nazajutrz stracił z 10 tysięcy ludzi swoich i sam zginął w walce z hetmanem polnym Kalinowskim. Ten zdobył jeszcze Jampol, Winnicy jednak, zajętej przez Bohuna, pólkownika kalnickiego, odebrać nie zdołał (20—23 marca), a przed nadeciągającym Chmielnikiem schronić się musiał w Kamieńcu i odpierać szturmy jego od 9 do 12 maja.

Pólkownik czernichowski Martyn Nebaba na czele 20.000 ludzi został wyprawiony w maju na Litwę z poleceniem, aby nie dopuszczał wojsku litewskiemu przeprawy przez Dniepr i pochodu na Ukrainę. Usadowiwszy się z główną siłą koło Czernihowa, rozciągnął on swoje podjazdy daleko, bo wysłał 3.000 na Krzyczew i 2.000 aż do Rosławia. Walka z nim stała się zadaniem hetmana polnego litt. Janusza księcia Radziwiłła. Hetman w. koronny M. Potocki miał skutecznie zaciągi nowe. Król podług prawa był wodzem pospolitego ruszenia całej Korony, niepodzielnego; wydał też trzecie wici i z dworem swo-

im, do którego zaliczała się gwardya, wyjechał z Warszawy już 13 kwietnia, ale zatrzymał się w Lublinie przez parę tygodni i dłużej jeszcze, bo cały miesiąc, od d. 16 maja do 15 czerwca w Sokalu. Tu oczekiwał go hetman w. k. z 7 tysiącami nowo-zaciężnego żołnierza, potem zaś codziennie przybywały pólki wojewodów, regimenty, chorągwie, kornety wszelkiej broni: jazdy polskiej i litewskiej, rajtaryi, arkiebuzerów, piechoty cudzoziemskiej i polskiej. Starego żołnierza, wojsko kwarciane, przyprowadził hetman Kalinowski 22 maja, przetrnąwszy się z trudnością przez kozackie i chłopskie watahy, ucierając się z nimi pod Prabużną i Kupczyńcami, spaliwszy swoje wozy pod Pomorzanami. Przyprowadził tylko 5.985 żołnierza; konie miał znądznione. Przybywali ochotnicy Koroniarze i Litwini z chorągwiami własnym kosztem ekwipowanemi; z tych zanotujemy nowego pokolenia wojowników: Jerzego Lubomirskiego oraz braci Sobieskich, Marka i Jana — potomstwo obrońców Chocimia: Stanisł. Lubomirskiego, zmarł. w czerwcu 1649 r. i Jakóba Sobieskiego, zm. wcześniej — 13 czerwca 1646 r.

Stefan Czarniecki, szlachcic niezamożny, był tylko porucznikiem u hetmana w. Potockiego, chociaż odznaczał się już w wojnach z Szwedem i z Tatarami pod buławą Koniecpolskiego, z którego »ręki wszelkie wojenne zawziął ćwiczenie«. Wśród piechoty zasługiwał na wyróżnienie regiment Krzysztofa Houwalta (8 chorągwi i 704 głów), między dragonami zaś regiment Zygmunta Przyjemskiego, pisarza polnego, wojną zimową zrujnowany, liczący tylko 186 koni i 17 pieszych, ale chlubny zaletami swego właściciela, który służywał u Szwedów w wojnie 30-letniej i godnie zasłużył się wkrótce na świeżo otrzymanym urzędzie generała artylerji. Houwalta znów scharakteryzowała konstytucja sejmowa 1652 r. następnemi słowy: »Mężny, odważny, rycerski z młodych lat swoich aż do siwego włosa człowiek... szlachcic, jako *authenticis documentis* pokazał, królestwa Szwedzkiego, różnych monarchów, królów i państw wojska, albo jako zdobiąc, albo jako przełożony sprawując i dlatego wszystkich cudzoziemskich wojsk *praefecturas* aż do Generalstwa cnotą, męstwem i odwagami doszedłszy, nie mógł inszego, równego i własnego (= właściwego) naleść rycerstwu swemu centrum, jako w tej Koronie *aequalitatem communis libertatis* stanu szlacheckiego... tego tedy prawdziwego rycerza, które-

gośmy sami i wszystkie Stany wielkiego serca, mężnej ręki i doskonałej w sprawie wojennej umiejętności przeciwko złączonym z hordami rebelizantów naszych niezliczonym wojskom pod Beresteczkiem doznali... za szlachcica polskiego i indygenę Korony Polskiej i W. X. Litt... przyjmujemy« (V. L. IV, f. 585). Tymczasem w Sokalu na radaeh wojennych przeważny wpływ wywierał Przyjemski przez króla, który miał do niego »konfidencyę« a hetmanów koronnych obu lekceważył (słusznie!) i czynności ich urzędu w swoje zagarniał ręce, polegając na doświadczeniu własnem, nabytem w kampanii smoleńskiej i w Niemczech podczas pobytu w armii cesarskiej. Gdy uznano niesposobność miejsca pod Sokalem do bitwy walnej »dla ciasności pola«, Przyjemski zapewne sporządził owe »malowane« wzory ciągnięcia dywizjami (czy z hollenderska »brygadami«), które hetmanom, półkownikom i inszym urzędnikom wojskowym rozdano, oraz szyków wojska »według trybów cudzoziemskich«, które król wypróbował po wyprowadzeniu taborów z obozu na przestronne pole (17 czerwca). »Triplex była acies: każda miała skwadronów 18, z których każdy constabat z kilku i kilkunastu chorągwi... w czele wojsko rozciągnione było na dobre pół-mile«. Oświecim zrzędzi, że szykowanie próbne »ledwie pół dnia dobrego wzięło... coraz to inaczey chorągwie stawiając i z miejsca na miejsce przemieniając w dzień bardzo gorący«, a jednak przyznaje, że tegoż wieczora gdy zatrąbiono na trwogę, tak jazda jako i piechota »w mgnieniu prawie oka w placu stanęli«. Właściwą też armię stanowił ten żołnierz zaciężny, obliczony dnia 19 czerwca na 33.594 szabel i muszkietów, jako to:

Usarzy	2589
Kozaków	12255
Niem. jazdy	2050
Arkebuzerów	500
Niem. piechoty	8900
Dragonii	2000
Hajduków polsk.	2000
Ochotn. litewskich	1550
Tatarów z łukami	960
Węgiersk. piechoty	790

33.594

»doborowego ludu«, zdaniem wodza cudzoziemca; z tyłu szła niemniejsza, raczej większa liczba pospolitaków. Czeladzi miało być dwa razy więcej; wozów narachował pewien świadek naoczny 500.000, czemu jednak zaprzecza badacz nowoczesny półkownik Górski, dowodząc przez kombinacje taktyczne, że rachować można tylko 60 lub najwyżej 70 tysięcy furmanek. Dzięki »malowanym« mapom i porządkowi, całe ogromne wojsko przebyło wzorowo i prędko od 15 do 19 czerwca przestrzeń 11-milową od Sokała do Beresteczka; osłaniały je dywizye: wojewody ruskiego Wiśniowieckiego z prawego boku i chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego na przodzie. Obóz zatoczono za rzeką Styrem, płynącą wśród bagien. Przeprawa po trzech mostach zabrała dni dwa. W czele obozu ku wschodowi pole było bardzo szerokie, do boju wojskom tak wielkim sposobne; lewe skrzydło zabezpieczała rzeczułka bagnista Plaszewka; po prawej stronie od południa wielkie lasy przerąbywać kazano. Szwankowało tylko zaopatrywanie ludzi w żywność, gdyż bochen chleba sprzedawany był po 12 groszy, kufel piwa po talarze, a lenung czyli płaca dzienna żołnierza wynosiła tylko 6 groszy. Uskarżano się tedy na biedę. »Pewną część wojska«, mianowicie chorągwie Aleksandra Lubomirskiego pospołu z Mich. Zebrzydowskim i Lanckorońskim starostą śniatyńskim wysłano »na załatwienie buntów« w województwie Krakowskim, wszczętych przez »łotra niejakiego Aleksego Kostkę« (26 czerwca).

Chmielnicki z swego wyludnionego i wyniszczonego księstwa zdołał wyprowadzić 12.000 jazdy i 90.000 piechoty, a więc trzecią zaledwo część siły, jaką wiódł w 1649 r. Nie mógł potkać się z armią królewską, dopóki nie połączył się z nim han Islam Giraj z swemi hordami, co nastąpiło 23 czerwca. Ale i wtedy siły połączone, około 200.000, nie były tak wielkie, iżby zgnieść mogły króla przewagą liczebną, zwłaszcza, że nie dorównywały uzbrojeniem i wyćwiczeniem ani polskiem, ani cudzoziemskim zaciągom. W pospolitych ruszeniach znalazła się czasem jakaś chorągiew kosynierska (Sensen an Stöcken gerade auffgebunden), ależ i w piechocie Chmielnickiego musieli znajdować się chłopci lada czem uzbrojeni, o Nogajach zaś w wojsku hana dowiadujemy się, że to byli nędzarze obdarci, niemal nadzy. Na ogół jednakże spotkać się miały masy ogro-

mne — przeszło 300.000, niektórzy doliczali się 500.000 ludzi. Rozstrzygnąć los walki miała umiejętność.

D. 28 czerwca ukazały się przodowe zagony tatarskie od strony południowej, podpaliwszy miasteczko Leśniów i okoliczne wioski. Król wyprowadził wojsko z obozu i postawił je w szyku »lepszym, niż był na papierze malowany« (bo ponawiane były ćwiczenia podczas marszu). Po kilkugodzinnych utarczkach harcowników pozwolił Koniecpolskiemu pomknąć się tam, gdzie się orda gęściej pokazywała. Dano mu w »kompanię« pólk. Lubomirskiego, marszałka koronnego. Potem przybiegło w posiłku 6 chorągwi lekkich Wiśniowieckiego, wreszcie poskoczył Czarniecki z chorągwią usarską hetmana w-go. Niemał godzinę trwała wrzawa, aż nieprzyjaciel »na szable wzięty« pierzchnął. Ścigano go przez mil parę do błot i przepraw »sprawą i porządnie chorągwiami następując«.

D. 29 czerwca wczesnym rankiem pojawiły się większe masy Tatarów i przy nich Kozacy i z 5 tysięcy Turków, których poznawano po zawojach. Przeciwno gromadzącym się coraz liczniej masom nieprzyjacielskim wystąpił z okopów obozowych Potocki h. w. k., ale ostrożnie, strzegąc się zasadzek kozackich. Oganiał się tylko harcownikom i o południu dopiero puścił dwu wojewodów (podolskiego, Stanisława Rewerę Potockiego i braclawskiego, St. Lanckorońskiego) prawem skrzydłem do ataku. Uderzyli oni żartko i zegnali ordę z oczu chwilowo, ale niebawem wróciła z większą potęgą i, następując z bliska, poczęła »odejmować pole tak, że się już wychylić in aprico trudno było«. Chmura strzał, puszcanych »nawiasem«, spadała na szeregi pospolitaków przemyskich, sandomierskich, bełżkich, łeczyckich i innych. Ci zrazu mężnie się trzymali, ponieważ jednak »z niezwyčajów wojennych« nie mogli być »sprawni i prędcy w obronie«: więc »zamieszali się«, nie dotrzymując kroku trzem półkom, przez hetmana w. ruszonym. Około dwu godzin trwała walka zawzięta w obłoku gęstej kurzawy; poległo kilkunastu znacznych rycerzy; w wielkiem niebezpieczeństwie znalazł się Jerzy Lubomirski; zagarniony był już od pogan i zraniony w głowę był Jan Sobieski, ale »cudownie« został wyzwolony przez kilku towarzyszy. Zginął jeden chorąży razem z chorągwią; dostał się nieprzyjacielowi w ręce sztandar chorągwi hetmańskiej. Nadesłane

od króla posiłki poratowały zagrożonych porażką; o godzinie 4-ej nieprzyjaciel zaniechał bitwy i ustąpił z pola, nie zdążył bowiem jeszcze zgromadzić wojsk i taborów opóźnionych na przeprawach przez bagniste rzeki. Przez całą noc następną Chmielnicki szykował nadciągających Kozaków; formował mianowicie tabor o 11 rzędach, spinając wozy potrójnymi łańcuchami. Tatarzy skupiali się między Kozakami i lasem.

Tegoż wieczora odbywała się w polskim obozie rada wojenna. Jan Kazimierz wielką wyświadczył Polsce przysługę tem, że wbrew głosom większości odrzucił szyk taborowy, obronny, a zalecił wyprowadzenie siły bojowej do zaczepnego działania w szyku t. zw. szwedzkim, czyli cudzoziemskim, wydoskonalonym w wojnie 30-letniej; sam kierował ustawianiem skwadronów na polu półmilowej szerokości pomiędzy rz. Plaszewką i lasem, tworzącym ścianę południową. Szykowanie zaczęło się o świcie 30 czerwca, w piątek. Skrzydło lewe miał komenderować hetman polny Kalinowski; składało się ono z kwarcianych jego półków, z półków Jaremy Wiśniowieckiego, St. Rewery Potockiego i Szczawińskiego, wwdy brzeskiego; poza nimi pospolite ruszenia 4-ch województw w tył, aż do rzeki Styru. Prawem skrzydłem, złożonem z półków hetmańskiego, Lubomirskiego, Koniecpolskiego, Leona Kazimierza Sapiehy, podkanclerzego litewskiego i St. Lanckorońskiego, wwdy bractawskiego oraz pospolitych ruszeń mazowieckich i wielkopolskich, miał komenderować hetman w. M. Potocki, lecz zasłabł; więc zastępstwo przeszło na wojewodę Lanckorońskiego, który stał na krańcu i w lesie umieścił oddział piechoty z kilku armatami. W środku stanął Jan Kazimierz, strzeżony przez 500 młodzieńców z najznakomitszych rodów pod dowództwem Kazimierza Tyszkiewicza, krajczego litt. Dywizya królewska uformowała trzy linie: pierwszą z piechoty niemieckiej Houwalta i Bogusława Radziwiłła, drugą z piechoty polskiej i węgierskiej, tudzież z rajtaryi, trzecią z gwardyi, 1.800 koni pod dowództwem Fromholda Wolffa. Na przedzie przed czołem Przyjemski wysunął całą artylerję. Nareszcie w obozie pozostało 3.000 piechoty, a na wałach ciurowie trzymali kopie, sprawiając złudzenie, jakoby tam znajdowało się jakieś wojsko odwodowe.

Gęsta mgła ukryła te szyki przed nieprzyjacielem; ukazały się one jego oczom dopiero około godziny 10-ej w oświetleniu słonecznym. Widok takiej potęgi zatrwożył go. Han wstrzymał swoje hordy od następowania; Kozacy zaczęli się okopywać. Długo, do godziny 2-ej trwały oględziny wzajemne zdaleka; wybiegali tylko harcownicy tatarscy, lecz bezskutecznie, ponieważ król zakazał wyjazdu na harce pod karą gardłową. Do ruchu zaczepnego zachęcił króla nareszcie Wiśniowiecki. Otrzymawszy pozwolenie, porwał trzy skwadrony (18 chorągwi) lewego skrzydła i uderzył na Kozaków, pędząc z podniesioną szablą, bez hełmu i pancerza. Po zaciętej walce rozerwał ich tabory. Jednocześnie posuwał się środek; Przyjemski celnym ogniem dział wybijał szerokie ulice w kupach Tatarów i rozrywał ich łączność z Kozakami; Radziwiłł i Houwalt odpierali dwukrotnie »skoczenie hordy wszystkim impetem«. Na prawem skrzydle bił się dobrze Konięcpolski, ale stał bezczynnie w lesie Lanckoroński, wzbraniając się wykonać rozkaz królewski, powtarzany dwukrotnie, nawet »pod gardłem«. W tej stronie jednak stał na górze Islam Giraj. Było to przeważnie dziełem artylerji, że znosili Tatarzy i rozkładali przed nim ciała zabitych murzów i jego brata. Wzruszony tym widokiem, zwątpiwszy o zwycięstwo, han rzucił się do ucieczki. Daremnie usiłował zatrzymać go Chmielnicki; naraził się tylko na połajankę i na uwięzienie. Z nogami związanymi pod brzuchem konia, musiał galopować za nim drogą na Kozin. Hordy uciekały przeważnie przez Leśniów, wyrzucając opończe z troków, katany i kulbaki z pod siebie. Namiot i rydwan hana dostał się Konięcpolskiemu w zdobycy. W pościgu uczestniczył też Lanckoroński do ciemnej nocy. Dywizja królewska zwróciła się ku wojsku kozackiemu, które pozostało bez wodza, potrafiło jednak skorzystać z ciemności nocnej i z deszczu ulewnego, żeby się spuścić ku bagnistym brzegom Płaszewki. Obrali tam Tatara Dzedzałę (Dżelalę), półkownika kropiweńskiego, na wodza. Wyprawili posłów do króla, wzywając miłosierdzia, ale dyktowanych przez niego warunków nie przyjmowali i okopywali się, robili wycieczki, walczyli przez dni dziewięć. Zwątpienie i rozterka ogarnęły ich, kiedy sprowadzone z Brodów wielkie działa dosięgły wnętrza ich obozowiska. Zdegradowali Dzedzałę; okrzyknęli hetmanem Bohuna,

ale i tego posądził o dezercję, ponieważ kazał zrobić groblę na bagnach rzeki Plaszewki i poszedł tą groblą na spotkanie Lanckorońskiego, który chciał dokonać obsaczenia od strony północnej.

Powstała panika 10 go lipca; Kozacy rzucili się z wrzaskiem do ucieczki i zasłali swemi ciałami okoliczne błota, lasy i drogi na przestrzeni mil kilku. Padło ich przynajmniej 30.000. W obozie żołnierz polski znalazł żywności dużo, potrawy w garnkach i pieczenie na rożnach porzucone, mnóstwo samopalców, ferezyę sobolową, aksamitem pokrytą Chmielnickiego i dyplom na księcia Rusi sułtański w srebrnej szkatule, czy tece.

Zwycięstwo to uratowało Rzeczpospolitą od śmiertelnego ciosu, wymierzonego przez herszta zbójów i rabusiów, burzycieli cywilizacji, lecz nie zniszczyło ich. Nie starczyło szlachcie wytrwałości i ofiarności, żeby iść na Ukrainę, a chociażby do Starego Konstantynowa, jak tego żądał król. Uprosiła sobie Koło generalne, obrała Marcina Dębickiego, podkom. sandom. za marszałka i po burzliwych rozprawach, »zasadziwszy się na nieszczęsnem prawie, że dwie niedziele tylko ojczyzny powinni bronić«, uchwaliła powrót pospolitych ruszeń do domów za opłatą podatku czworga podymnego lub więcej na zaciąg nowego żołnierza. Jan Kazimierz gniewał się, nie pozwolił żegnać siebie, sam ruszył się z pod Beresteczka z dworem swoim, z wojskiem polskim i cudzoziemskim pieniężnego zaciągu, ale bardzo uszczuplonem przez odejście ochotnika wszystkiego i pocztów pańskich. Odeszły całe regimenty n. p. Bogusława Radziwiłła i Houwalta; wymknęło się wielu rotmistrzów. Na pierwszym obozowisku nad rzeką Ikwą, za Orlą, o 1½ mili od Krzemieńca, przejrzawszy szczupłość hufców, Jan Kazimierz nie odważył się narażać majestatu swego na możliwe znieważenie, zdał na hetmanów zakończenie kampanii i odjechał przez Brody do Lwowa na kurację, bo zachorował na dysenterję.

Szczyściem podówczas, 6 lipca, Janusz Radziwiłł, hetman polny litt. zniósł 15 tysięczny oddział Nebaby nad Dnieprem o 5 mil od Czernihowa, zaczem poszło zniesienie 3-tysięcznego oddziału Kozaków, oblegającego Krzyzew. Radziwiłł, stosując się do życzeń króla, poszedł na Ukrainę, żeby posiłkować hetmanów koronnych, którzy mieli wielkie trudności do pokona-

nia w marszu przez kraj spustoszony i w anarchii pogrążony. Chłopi wyklinali Chmielnickiego, życząc mu, by go pierwsza kula nie minęła, mordowali Kozaków i żony ich, wetując utratę żon i krewnych swoich, zabranych do Krymu. Ale Chmielnicki wyzwolił się z więzów przez okup, czy przez wymowę już na trzeci dzień w Pawołoczy, i rychło potrafił władzę odzyskać, otaczając się strażą czyli gwardyą z Tatarów, wynajętych za jasyr. Dążyli do niego półkownicy, asawułowie i Kozacy, ocaleni z pogromu plaszowskiego. Idący przodem hetman polny i Koniecpolski zdobywali Pawołocz szturmem i Kozaków wycięli, w Taborówce zaś Kozacy wykonali napad nocny i wycięli wielu żołnierzy. Najwięcej wszakże ucierpiało wojsko od głodu.

Jednocześnie, pod koniec września, zeszli się pod Białą Cerkwią hetmani koronni z wojskiem, nie dochodzącem zapewne 20.000 żołnierza, i hetman litewski z 15.000 w zwycięskim pochodzie przez Kijów. Zastali pod miastem ogromny tabor, liczony na 160.000 Kozaków i chłopstwa, oraz Tatarów z 10.000 z Karas i Machmet murzami. Mik. Potocki nie kwapił się do bitwy i na wezwanie Radziwiłła wprost odpowiedział, że przyszedł tu dla stanowienia pokoju. Wyprawił też 4-ch komisarzy do Chmielnickiego na układy 20 września. Aliści w taborze powstało wielkie oburzenie, że Chmielnicki będzie z rejestru wymazywał i Lachom wydawał wymazanych. Tłum rzucił się do zamku; straż rejestrowa nie mogła go wstrzymać, aż sam Chmielnicki z półkownikami zahamował rozjuszonych, ścinając 15 głów. Tatarzy obskoczyli i zrabowali wozy komisarskie, wyrządzając szkody podobno na 130.000 zł. Wobec takiej zniewagi trzeba było wyprowadzić wojska do boju. Wrócili wprawdzie komisarze, odprowadzeni przez kilka tysięcy rejestrowych i przez dwu pełnomocników, ale ci obstawali uporczywie przy warunkach zborowskich ku zgorszeniu obecnych w namiocie hetmanów, senatorów, półkowników i towarzysztwa różnego. Wszyscy pobiegli do chorągwi swoich. Przyjemski uszykował połączone wojska koronne z litewskimi tak samo, jak pod Beresteczkiem. Radziwiłł żwawo natarł skrzydłem prawem i zapędził pijane kupy Kozaków pod tabor, ale Kalinowski nie ruszył swego lewego skrzydła i hetman wielki pozwolił pohłasować tylko 6-ciu chorągwiom, zawsze

będąc bitwie niechętnym (21 września). Nie myślał też o walnej bitwie Chmielnicki. Rano nazajutrz przysłał oświadczenie gotowości swojej do układów, które zakończyły się ugodą na warunkach wielce od zborowskiej odmiennych, zmniejszały bowiem rejestr do 20.000, ograniczały ich zamieszkanie królewszczyznami jednego tylko województwa Kijowskiego, zapewniały powrót starostów i dziedziców do wszystkich trzech województw ukraińskich, nie wyjmując Kijowskiego, a zatem znosiły linię graniczną między Rusią kozacką i Koroną polską, oddawały wypiszczyków pod »posłuszeństwo zamkowe«, pozwalały żydom być po dawnemu mieszkańcami i arendarzami w dobrach zarówno królewskich, jak szlacheckich. Na zamknięcie czynności dyplomatycznej Chmielnicki zjechał osobiście z Wyhowskim i dwoma pułkownikami do obozu polskiego. Przez wzburzone tłumy swego taboru torował sobie drogę szablą; przed hetmanem w. Mik. Potockim, zaprzysiągł odczytane warunki pokoju, poczem był uraczony sutym bankietem »aż do pijaństwa«.

Uratował z porażek buławę hetmańską i starostwo Czehryńskie z ulubionym, zabudowanym, nową cerkwią ozdobionym Subotowem, ale księstwo Rusi wraz z dyplomem sułtańskim utracił. Mściwych pożądań swoich nie nasycił, bo Czaplickiego do rąk swoich nie dostał, Czaplickę kazał obwiesić razem z jakimś zegarmistrzem, przed zwyciężonymi niegdyś hetmanami koronnymi upokorzyć się musiał, od Wiśniowieckiego wyzwoliła go tylko śmierć przed kilku tygodniami (20 sierpnia). W kilka tygodni później, 20 listopada 1651 r. umarł Mikołaj Potocki, nie godny tytułu hetmana wielkiego ¹⁾.

¹⁾ Oświecim w wyd. Czermaka podaje skład wojska pod Sokalem z wymienieniem właścicieli wszystkich chorągwi na str. 285—289, 291—296 i 306—313; opisuje obóz pod Beresteczkiem de visu, ponieważ przebywał w nim do 26 czerwca; dostarcza też obfitych wiadomości o bitwach pod Beresteczkiem i akcyi pod Białą Cerkwią z cudzych opowiadań lub dokumentów obfitszych niż Albr. Radziwiłł; liczbę wszakże wojska zaciężnego d. 19 czerwca, Lublin, wzięliśmy z raportu przesłanego królowej szwedzkiej Krystynie, wydrukowanego w Архивъ Юа. Россіи т. VI, część 3, str. 54. Wiarogodnym jest Samuel Twardowski: *Wojna domowa z Kozaki i Tatary etc.* Kalisz, 1681. Uwagi strategiczne i taktyczne poczynił Konstanty Górski w art. »O działaniach wojska koron. 1651, Bibl. Warsz. 1887 II, 221, 223, 231; III. 21, 26.

β) **Samobójcze zamachy polityków polskich i matactwa Chmiela.** Wychylając się poza ramę spraw wojennych, musimy wspomnieć o fatalnym sejmie zimowym (pierwszym) 1652 r., upamiętnionym: 1) z powodu wyroku na Radziejewskiego, który go popchnął na drogę jawnej, bezczelnej zdrady narodowej i namiętnego napastowania własnej ojczyzny i 2) z unicestwienia wszystkich dokonanych i przygotowanych czynności prawodawczych (11 marca) na skutek wyrzeczenia przez jednego z posłów, Sicińskiego, dwóch wyrazów: *Liberrum Veto*, które nazwano »żrenicą wolności«, a które Andrzej Maksymilian Fredro uczynił fundamentem uczenie wyłożonej teorii »katolicko-politycznej«, utrwalając i wrażając w umysł szlachty fanatyzm, czyli obłąd wolności. Ten obłąd, przybrawszy rozmiary epidemii, stłumił poczucie samozachowawcze i rozplenił zdradę interesów narodowych w najrozmaitszych postaciach, w najdziwniejszych rozumowaniach.

Najbliższą szkodą, jaka wynikła z rozerwania, czyli zerwania sejmu, było niedoszłe zatwierdzenie ugody białocerkiewskiej, co zaniepokoiło Kozaków. Chmielnicki zachowywał się jednakże poprawnie. Pokonawszy swego współzawodnika do buławy, Wdowiczenka, za Dnieprem, przyjmował wracającą szlachtę do dóbr królewskich i dziedzicznych, a chłopom nakazywał posłuszeństwo pod karą gardłową; nie mało też ścinał. Nie bronił leż zimowych wojsku koronnemu, wyłączając jedynie dobra Wiśniowieckiego, ale Kalinowski sprawujący komendę po śmierci M. Potockiego, ściągnął je do obozu bez widocznej potrzeby i poleceń od tronu. Niezdarny jako wódz, był on wielce wojowniczym w mowie. Wszak pod Białą Cerkwią podczas układów ozwał się, że posłów kozackich posadzi na palach, bo niegodni siedzieć na stołkach, a nazajutrz nie poparł i nie zużytkował ataku Janusza Radziwiłła. Z własnej polityki, bez instrukcyi rządowej, wysnuł wniosek, że ma przeszkodzić Chmielnickiemu w wyprawie weselnej na ślub jego syna Tymoszka z Domną Rozandą, córką Lupuła. Nie wiedzieć, jakie w tem weselu upatrzył niebezpieczeństwo dla Polski, kiedy panowie polscy oddawna żenili się z gospodarównami i kiedy druga córka tegoż Lupuła, Helena Marya, była żoną Janusza Radziwiłła, kolegi hetmana. Stanął Kalinowski nad brzegiem Bohu, w pobliżu Ładyżyna, na Bato hu

(»na Batozi«) i nie ustąpił kroku na prośbę Chmielnickiego, który sam zatrzymał się o dwie mile z 20 tysiącami Kozaków, ale ostrzegał przed Tatarami. Kalinowski zaczął właśnie Tatarów, a nieudolną komendą swoją wywołał bunt w własnym obozie. Jazda, nie słuchając rozkazów, zaczęła wychodzić z okopów; Kalinowski kazał piechocie strzelać do niej; wszczęła się walka bratobójcza; zapaliły się wielkie sterty nagromadzonego na żywność zboża. Wśród płomieni i strzelaniny wdarli się Tatarzy; Kalinowski nie poszedł w niewolę jak pod Korsuniem, lecz poległ; padł też w walce nieodżałowany Przyjemski. Wówczas przybiegł Chmielnicki i wykupił tysiące jeńców — żeby ich ścinać! Pomiędzy zamordowanymi znajdował się Marek Sobieski, ścięty nazajutrz po bitwie, »w zimnej krwi, jako mówią, przykładem okrucieństwa nigdy nie słychanym«. Młodszy brat, Jan Sobieski, ocalał dla tego, że się tam nie znajdował, gdyż leczył się we Lwowie od rany w pojedynku otrzymanej. Z krwawego pola ująć mogła chyba nieznaczna liczba; spólcześni dziejopisowie oświadczają zgodnie, że zniszczone, wycięte zostało do szczętu całe wojsko koronne, 20.000 doborowego żołnierza, zwycięzców z pod Beresteczka, 2 i 3-go czerwca 1652 r.

Jakież być mogły i były następstwa tej klęski? Mniejsza, że Timoszko Chmielniczenko miał teraz otwartą drogę do Jass, że zaślubił Domnę Rozandę (21 sierpnia), wziął duży posag i usadowił się z 7-miu tysiącami Kozaków w Suczawie. To gorsza, że zmarnowany został cały dorobek przeszłoroczny i wojna musiała się wznowić kozacko-tatarska. Chmielnicki zhardział, odrzucił ugodę białocerkiewską, żądał przywrócenia paktów zborowskich, zamarzył znowu o jakimś księstwie i zasnuwał odtąd sieć matactw barbarzyńsko-dyplomatycznych na wszystkie strony świata nieustannie, mimo niepowodzeń. W Konstantynopolu starał się o gospodarstwo mołdawskie lub multańskie, obiecując sułtanowi przyjęcie wiary mahometańskiej w imieniu swoim i większej części Kozaków, ale nie znalazł przychylnego ucha u Porty Otomańskiej. Przeciwno Timoszkowi zmawiali się książę Siedmiogrodu Jerzy Rakoczy i gospodar multański Bessaraba. Księstwa Rusi na trzech województwach ukraińskich nie spodziewał się wywalczyć przy pomocy hana krymskiego, bo widział spustoszenie i wyludnie-

nie tego kraju nie tylko przez jasyry, ale też przez wychodźstwo znękanym i zawiedzionym chłopów na Ukrainę moskiewską. Przygotowania wojenne Polski napawały go obawą. Ostatecznie w 1653 r. wyprawił poselstwo do Moskwy z uniozoną prośbą, aby car Aleksy Michajłowicz raczył »przyjąć go pod swą rękę wysoką w chołopstwo (= poddaństwo) wieczyste, a nie wydał go Lachom«. Otrzymał hramotę carską z d. 22 czerwca st. st. 1653 r. z zawiadomieniem, że przyjętym zostanie i że się wojska carskie zbierają. Mimo to d. 20 sierpnia posłał przez półkownika Antona (Zdanowicza) supplikę do króla, zbierającego wojsko pod Glinianami, w której oświadczał z pokorą: »Jeżeli by nie było łaski WKMc i Rzpltej wszystkiej, tedy luboby WKMość z wojskiem następować kazał na nas, my już i bronić się nie będziemy i nie życzymy więcej krwi rozlewać«.

Jan Kazimierz prowadził wojsko nowego zaciągu duże, ale źle zaopatrzone; Rakoczemu na mocy zawartego przymierza z Rzpltą posłał półkownika Machowskiego z 4.000 żołnierza; sam stanął nad Dniestrem, wprost Chocimia, pod Żwanicem i okopał się, słysząc o przyjsciu Islam Giraja na pomoc Chmielnickiemu, który zdołał zgromadzić zalewo 50.000 przez najsurowsze uniwersały. Timoszko, oblężony w Suczawie, padł od kuli działowej (16 października). Obóz królewski był wprawdzie obsadzony przez parę miesięcy zdaleka i ogłodzony przez odjęcie Husiatyna: ale han, dowiedziawszy się o decyzji cara moskiewskiego, odstąpił obłudnego Chmiela, bez jego udziału zawarł z królem pokój, stał się nawet gorliwym sprzymierzeńcem Polski. Nadeszła chwila przełomowa. Wyparci z Mołdawii Kozacy nieśli zwłoki Timoszka — ojciec odprowadzał je na pogrzeb do Subotowa, a w tym czasie jechał już bojar carski Buturlin »z towarzyszami«. Trzeba było wystać na jego powitanie wymownego półkownika perejasławskiego Teterę i pośpieszyć do wykonania zobowiązań pisemnych.

1654 r. 8 stycznia w Perejasławiu odbył się akt obioru »cara wostocznoho prawosławnoho« przez czarną radę t. j. przez panów półkowników, asawułów, setników i przez »wse wojsko zaporozskoje« z zaprzysiężeniem wiernego poddaństwa w cerkwi. Przysięgi na zachowanie swobód kozackich Buturlin odmówił, zapewniając, że słowo carskie jest niezmiennie,

a szczodrość dla wiernych poddanych wielka. Chmielnicki został hetmanem Jego Carskiego Wielichestwa, zależnym od jego łaski, nie od wyboru Kozaków, a więc przypuszczalnie dożywotnim. Po przywilej »z pieczęciami wiszącymi« pojechali półkownik Tetera z sędzią jeneralnym Bohdanowem do Moskwy; wrócili z patentem miłościwym d. 29 marca, złożonym z 14-tu artykułów, zatwierdzonych po części uchwałami dumy bojarskiej, po części ukazami Cara. Ludzie wszelkiego stanu — szlachcic, kozak, mieszczanin, mieli pozostać na swych stanowiskach; wszelkie majątności miały być zabezpieczone; liczba rejestrowych kozaków miała być podniesioną do 60.000, co nigdy wykonaniem nie było wśród późniejszych zaburzeń. Wiemy tylko o żołdzie wypłaconym na 42.000 ze skarbu moskiewskiego d. 5 sierpnia 1654 r. przez Protasjewa.

Następstwem najbliższem i aktualnem było sprowadzenie na Rzpltą wojsk moskiewskich, z któremi łączyć się obowiązani byli kozacy. Wysłał też Chmielnicki Zołotareńkę z 18.000 na Litwę, wykonywając ukaz z d. 19 marca, a sam gotował się do towarzyszenia Buturlinowi w marszu przez Ukrainę i Wołyń pod Lwów. W dziejach »Krwawego Potopu« zaczyna się okres nowy, gdy prócz wojny moskiewskiej zwali się na Polskę wojna szwedzka z jej przydatkami. Chmielnicki był niezmordowany w zabiegach o przymnażanie wrogów i klęsk Polsce w ciągu trzech ostatnich lat życia. Były to zabiegi zawsze prawie nieskuteczne; wymienimy jednak tutaj najcharakterystyczniejsze, żeby nie mieć nimi przeglądu wypadków.

Tegoż samego 1654 r. 10 czerwca wyjeżdżali do Szwecyi dwaj posłańcy: ojciec Daniel, który się podpisywał po grecku *Ἀθηναῖος Δανιηλ ἄββας* i jakiś Jani (Trifali półkownik) z listami do królowej Krystyny od Chmielnickiego i od Jana Wyhowskiego, podburzającymi do wydania wojny Polsce. Obadwaj zapewniali, że Kozacy będą służyli wiernie jej i Radziejowskiemu, którego zaszczytili też listami osobnymi, zawiadamiając, że »z Polakami godzić się po wieki nie będziemy... bośmy przysięgli już Carowi Jego Mości Moskiewskiemu«. Chmielnicki nazywał Radziejowskiego »Panem i Przyjacielem Wielkim«. Uwierzytelniał posłańców swoich temi słowy: »Racście wierzyć (im) i to, co w zamysłach macie, festinate uczynić, nic nie mieszkając, z wojskami swemi stamtąd nastąpić, a my

już gotowi«. Pisał tak do podkanclerzego polskiego po polsku. Co dziwniejsza, na liście do Krystyny, pisany po łacinie, podpisał się nie po łacinie, jak Wyhowski, lecz po polsku: »Bohdan Chmielnicki ze wszystkiem Wojskiem Zaporoskim«. Oto zagadka psychologiczna: jakim sposobem człowiek, posługujący się mową polską, mógł ślubować nienawiść »po wieki« do Polaków, od których powziął swój chociażby najuboższy skarb umysłowy!

Poselstwo na razie nie osiągnęło powodzenia, bo Krystyna pozbywała się wówczas tronu przez abdykację na rzecz Karola X Gustawa, ale ten przychylnie wysłuchał Greka i w roku następnym, wkracząc do Polski, zawiadomił zaraz, 26 sierpnia st. st. 1655 r., że wysyła Arfwida Wittenbergh'a pod Kraków. Wzajemnie Chmielnicki, »hetman z wojskiem Jego Carskiej Mości Zaporoskim« donosi (w październiku z pod Lwowa) o swoich działaniach wojennych — nie świętych zresztą, bo o zaniechanem oblężeniu Kamieńca i Lwowa, ale ciekawych ze względu na oświetlenie polityczne. Oto, Chmielnicki tłómaczy dwukrotny swój odwrót obawą, że w razie zdobycia tych miast postawione by tam były załogi moskiewskie, on zaś chce mieć je wolnymi od Moskwićinów, żeby utrzymywać korespondencję z »Waszą Królewską Mością« (szwedzką). Ależ to nie było postępowanie lojalne względem Jego Carskiej Mości i względem wodza moskiewskiego Buturlina! Wiedział zresztą rząd moskiewski z doniesień szpiegów i postów swoich o tej obłudzie i gwałceniu przysięgi perejaśławskiej, jak się okazuje z hramoty carskiej, pisanej już w marcu 1654 r. i z wyrzutów czynionych w sierpniu 1657 r. posłom Chmielnickiego przez okolicznego Rtiszczewa oraz dyków Ałmaza Iwanowa i Jefima Jurjewa. Pragnął Chmielnicki zawrzeć »wieczne przymierze« z Karolem X Gustawem z wykonaniem przysięg wzajemnych; w tym celu wyprawiał Daniela i półkownika Jani Trifali przez Mołdawię, Multany i Turcyę, bo poprzednio poselstwo tegoż Daniela w towarzystwie półkownika Burtaja było zatrzymane przez Moskali. Zapewniał, że będą mu służyli w Niemczech, w Siedmiogrodzie i gdzieindziej, byleby im pozostawiano zdobycz i łupy (li botini e spoglie). Przytem znajdujemy wyznanie szczere i niezmiernie ważne dla historyozofa, że »Kozacy nie mogą istnieć bez

wojny: przeto upraszamy WKMość, abys po ukończeniu tej polskiej wojny szedł na Turków dla wyzwolenia tylu chrześcian z tej niewoli«.

Wyzwalanie było frazesem wyraźnie kłamliwym, skoro jednocześnie Chmielnicki wyprawiał posłów do hana i do sułtana, którego jeszcze i w marcu 1657 r. nazywał najwyższym swoim panem, któremu oświadczał przez Ławryna Kapustę swoje »poddanie i stałą wierność«. Cała pisanina dyplomatyczna, której tutaj roztrząsać nie możemy, zasada się na samych kłamstwach i urojeniach, lub na nieuzasadnionych politycznie projektach: pozostaje też bezpłodną, gdy siła wojenna Kozaczyzny wciąż maleje. Odwrót z pod Lwowa w 1655 r. nastąpił wcale nie z takiej pobudki, jakąśmy wyczytali w powyższym piśmie, ani dla braku prowiantu i furazów, jak czytamy w późniejszym liście z d. 8 listopada. Przyczyną rzeczywistą była niezdolność do pokonania dzielnego generała artylerii i gubernatora Grodzickiego; inne zaś okoliczności wytłómaczy nam han Mehmet Giraj w liście do nowego hetmana w. kor. Stanisława (Rewery) Potockiego, datowanym z Halicza 27 listopada. Wyszedł on z Krymu »ze wszystkimi wojskami swemi« (tatarskimi) na pomoc Janowi Kazimierzowi; nie zdążył wprawdzie na czas bitwy, stoczonej pod Gródkiem, ale nagroził to opóźnienie »ogniem i mieczem niszcząc część Ukrainy«, a potem »zaściełając trupami Kozaków drogę od Kamionki aż do Zborowa«, gdzie otoczony został sam Chmielnicki. Przez kilka dni (20—22 listop.) trwały bitwy, aż zażądał miłosierdzia, uznał króla (Jana Kazimierza) za swego pana i króla i zobowiązał się do takiego poddaństwa, w jakim dawniej pozostawał; 24 listopada odbyła się wymiana jeńców; Buturlina syna za Bałabana i Wojnę; 25-go wyruszyli Kozacy z powrotem na Ukrainę, a han do Krymu brzegami Dniestru.

Wierzyć oświadczeniom i przypuszczeniom Chmielnickiego nie należało. Pisał wprawdzie jego pisarz generalny czyli kanclerz kozacki Jan Wyhowski z Czehrynia d. 7 marca 1656 r. do Jana Kazimierza jako »poddany i najniższy sługa«, że wysłane zostały do półkowników pobliskich uniwersały, aby nie przepuszczali Szwedów za Wisłę, i od siebie dodawał gorące zapewnienie gorliwości (»Nie dam snu oczom moim, póki żądania listownego wygodnym nie zadeterminuję skut-

kiem«): ale sam Chmielnicki w parę tygodni później (22 marca st. st.) pisze do króla szwedzkiego, ludzi go obietnicami posiłków 20, 30, nareszcie 100-tysięcznych, żąda od niego, aby ustąpił Kozakom Krakowa »dla łatwiejszej z nim korespondencyi« (!). Tymczasem widnokrąg jego zachmurza się coraz bardziej: car Aleksy Michajłowicz zawiera rozejm z Janem Kazimierzem; wodzowie polscy pokonywają Szwedów. Chmielnicki już nie wyjeżdża w pole. Siedzi w swoim Subotowie, albo w Czehrynie; ciuła pieniądze dla siebie z podatków, nie umie wszakże utrzymać chociażby zewnętrznych pozorów potęgi. Przyjeżdżający do niego posłowie spostrzegają, że »żyje bardzo prywatnie i źle; w tej samej izbie, w której audyencyi udziela, jada, sypia i trzyma przy sobie całą swoją rodzinę«. Jedynym powodzeniem jego dyplomacyi było zawarcie przymierza z księciem siedmiogrodzkim Rakoczym, sprzymierzeńcem Karola X Gustawa: więc mógł zabawić się jeszcze jednym projektem rozbioru Polski. Posłał Rakoczemu w posiłku 20.000 Kozaków pod dowództwem półkownika Antona czyli Zdanowicza, lecz oni źle się spisali w bitwie pod Proskurowem 12 lipca i nie uchronili niefortunnego księcia od klęski.

Przybyli też posłowie od wycieńczonego porażkami Karola X Gustawa dla zawarcia przymierza. Zastali Chmielnickiego w stanie ciężkiej niemocy; otrzymali audyencyę 12 czerwca 1657 r. w obecności syna Jurka, który był już obrany i ogłoszony hetmanem wojska Zaporoskiego. Gawędę o odstąpieniu Kozakom ziem ruskich aż po Wisłę przerwał najazd Tatarów, którzy zburzyli miast 18, zabierając przytem dużo ludzi i bydła. Wiadomość o klęsce Rakoczego sprawiła na Chmielnickim wstrząsające wrażenie: utracił mowę i na 6-ty dzień 6 sierpnia 1657 r. wyzionął złośliwego ducha.

Czy zrozumiał, że pozostawia Kozaczyznę na drodze do »Licholecia«, do »Ruiny«? Czy przeczuwał, że jego rodzina, która miała być dynastją, nie będzie ubezpieczoną od ręki katów moskiewskich i tureckich? Z wyroku śmierci, nie wykonanego, ale wydanego na Antona, widać, że dręczyło go zwycięstwo Rzeczypospolitej i przeświadczenie, że »dokonać Lachów« nie zdołał¹⁾.

8. Wojna moskiewska 1654 — 1667 r. Niezwłocznie po

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. т. VI część 3-cia str. 65 — 69, 76 — 78, 86 — 88, 93, 98, 101, 113, 137, 172, 201, 212, 217, 295; przytoczony w tłumaczeniu z wło-

akcie poddaństwa perejaśławskim wyruszyły wojska carskie na Ukrainę. Kurakin już w lutym 1654 r. stanął w Kijowie, Szeremietjew w Biełgorodzie; później z większymi siłami przybyli Buturlin i książę Trubieckoj. Na Litwę wyruszył sam car Aleksy Michajłowicz. Wiódł około 200.000 wojska nasamprzód pod Smoleńsk. Bronił się z szczupłą załogą Obuchowicz, wdwa smoleński, przez półtrzecia miesiąca, ale nie doczekał się odsieczy: więc kapitulował 10 września na łagodnych warunkach.

Rzeczpospolita nie przygotowała się w czas do obrony. Sejm pierwszy, marcowy, rozszedł się bez uchwał: drugi zaledwo 9 czerwca uchwalił pobory na obronę twierdz i wy-

skiego listu ustęp brzmi w oryginale: Et li cosaki non potendo stare senza guerra, dopo finita questa di Polonia, pregiamo V. S. Mtà andare contra li Turki per liberar tanti christiani da quella schiavitù. Tom X nr. 10 tom VIII, nr. 93, tom XI, nr. 2, str. 743, 746, 750. L. Kubala: Oblężenie Lwowa w r. 1655 (Lamus II, 1909, str. 185 nn.) wyjaśnił starannie i dokładnie kampanię lwowską Chmielnickiego i jego stosunek do Buturlina, do Karola X Gustawa, do hana, lecz posunął się za daleko w wniosku, jakoby Jan Kazimierz powrócił z Śląska do Polski idąc za radą Chmielnickiego; nie uzasadniają tego przypiski 76 i 92. O zrabowaniu Lublina w 1655 r. dr. Gustaw Sommerfeldt w Mitteil. d. litt. Gesel. Masovia. 1908, 13 Heft, s. 74—82 przedrukował anonimową broszurę p. t. »Relation... v. d. jämmerlichen u. erbärmlichen Zerstörung u. Einäscherung, so bey Eroberung der schönen Stadt Lublien v. den Moscovitern u. Cosacken barbarischer Weise verübet, anno 1656«. Początek brzmi: Nachdem den 11/21 Octobris (1655) schreckenbringende Zeitungen bei uns ankommen... Wiadomość o tejże relacji i tłumaczenie jej na język polski z egzemplarza, znajdującego się w bibliotece uniwersytetu moskiewskiego podał H. Łopaciński Przegląd Hist. Warsz. 1909, t. IX zes. II, str. 242—248. Соловьевъ: Ист. Россіи т. X, 376, 377, 380, 397. O całej działalności i o charakterze Chmielnickiego najsurowszy sąd był wydany przez patriotę małopolskiego Kulisz: Отпаденіе Малоросіи отъ Польши в Чтенія О. И. Д. Р. 1888, 1889, w obronę zaś wziął go patriota wielkorusyjski Карпов, lecz nazywał go wielkim działaczem dziejowym za to i »wyłącznie tylko za to«, że doprowadził Małorosyę do poddaństwa Moskwie; zresztą nie odmawia mu tytułów: rozbójnika, zbója i t. p.: Въ защиту Б. Хм. Чтенія О. И. Д. Р. 1890 т. I. Twórca nieznanego przedtem »narodu Ukraińskiego« i redaktor wydawnictwa Записки Тов. Наук. Шевченка w tomach XXIII i XXIV. 1898 Мих. Грушевський w rozprawie p. t. Хмельницький и хмельницщина розвала nazywać Chmielniczyzną ruchem narodowym z tem zastrzeżeniem, że przewódcy nie przejmowali się żądaniemi ekonomicznego i społecznego wyzwolenia ludu, zniszczenia przywilejów stanowych, wprowadzenia równości w stosunkach gromadzkich i prawa do pracy (!), ale zarazem upatruje w niej zawiązek ukraińskiego konstytucjonalizmu i autonomizmu;

mógł na królu rozdanie wakujących buław: wielkiej koronnej Stanisławowi Rewerze Potockiemu, polnych St. Lanckorońskiemu koronnej i Winc. Gosiewskiemu litewskiej; Janusz Radziwiłł otrzymał wielką litewską (po zmarłym niedawno, a zawsze beczynnym Kiszce). Byli teraz wodzowie, lepsi od poprzedników swoich, ale obejmowali komendę nad wojskami jeszcze nie licznymi i nie opłaconymi. Nie dziw tedy, że Radziwiłł, mając tylko 8.000, przegrał bitwę nad rz. Szklówką, pod Borysowem. Poddawały się miasta Dorohobuż, Mścisław, Mohylew; cały obszar ziemi aż po Berezynę został zajęty oprócz Starego Bychowa; ludność dyzunicka chętnie witała spótwyznawców, którzy katolikom pozwalali »śpiewać« czyli odprawiać nabożeństwo w domach tylko, kościoły zamykali i Żydów wypędzali podług ukazu carskiego.

Powodzenie zachęciło Aleksego Michajłowicza do przekroczenia Berezyny, którą wymieniał za przykładem Iwana III, jako granicę państw swoich. Wojewodowie jego odbierali zdobycze Batorego i posuwali się głęboko wewnątrz W. Księstwa przy pomocy Kozaków Złotarenki i Neczaja. Na Ukrainę zaś wysłał car 40.000 żołnierza pod rozkazy Buturlina do łącznego z Chmielnickim działania. Hetman p. kor. Lanckoroński stoczył pod Ochmatowem 22 stycznia 1655 r. zwycięską bitwę, zdobył 36 dział, urwał tylną część taboru, ale przy szczupłej swej sile nie mógł znieść 90.000 połączonych sił Buturlina i Chmielnickiego. Mogli oni cofnąć się z pola bitwy pod osłoną taboru mimo energicznych ataków Czarnieckiego, który był już oboźnym koronnym. Sobie nawet przypisywali zwycięstwo. Nie wyrzekli się też dawnych działań wojennych. Latem wyruszyli w pole równocześnie z wkro-

---

w Chmielnickim widzi »wprawnego i obrotnego dyplomate«, nie przywiązującego żadnej wagi do słów i form, ale nie polityka; widzi hetmana ruskiego, obieranego przez trzy stany, projektodawcę księstwa Rusi, a następnie w 1657 r. Państwa Ukraińskiego drogą układów z Karolem Gustawem i Rakoczym o rozbiór Polski. Jeszcze ciekawszym produktem krytyki historycznej autora jest zaufanie jego do Pawła archidyakona antycheńskiego, który zauważył, że »od czasu wyzwolenia z pod władzy Polaków« (a więc od 1648 r. do 1654) pomnożyła się na Ukrainie liczba ludzi piśmiennych, nabudowano mnóstwo cerkwi, namalowano pięknych obrazów, oddawano się nauce czytania i śpiewu cerkiewnego, a to wszystko ma stanowić dowód zadziwiającej kulturalności ludu ukraińskiego.

zeniem Szwedów do Wielkopolski, 25 lipca stali pod Barem, potem przez trzy tygodnie oblegali Kamieniec, lecz zdobyć nie mogli, tylko okoliczne wioski i folwarki popalili i szlachty nie mała po domach pobrali. Część armii swojej wysłali na Lublin pod dowództwem Piotra Iwanowicza Potiomkina i Daniela Wyhowskiego—razem 20.000. To miasto bezbronne stało się łatwym łupem. Magistrat wypłacił 10.000 zł. gotówką, 15.000 w tkaninach i towarach metalowych; Żydzi zostali zrabowani do szczytu; w klasztorze św. Brygidy Kozacy wyróżnęli katolików. Dominikanie zmuszeni byli wydać relikwię Krzyża Świętego, lecz zdążyli podobno zrobić falsyfikat, a prawdziwą ukryć; pożar trawił dzielnicę żydowską przez 6 dni; najeźdźnicy wyszli 27 października, splądrowali Kazimierz Dolny nad Wisłą, Puławy, Krasnystaw, Uchanie, Hrubieszów, Sokal, wszędzie przysięgę poddańczą na imię carskie odbierając. Tymczasem w armii głównej Buturlin chciał zdobywać zameczki podolskie, ale zamiarowi jego oparł się Chmielnicki tak energicznie, że pod Husiatynem kazał rozpędzić szturmujących Moskali szablą i armatami, powiadając, że w mieście tem znajduje się dużo prawosławnych i że należy przedewszystkiem następować na wojsko koronne. Obadwaj tedy, zdobywając po drodze Czortków, Podhajce, Potok, Jagielnicę, Buczacz, ciągnęli pod Lwów, a za ustępującym z pod Glinian hetmanem w kor. Potockim wysłali w pogoń Hrehorego Sielnickiego Sachnowicza półkownika mirgorodzkiego; Romodanowskiego i Grotusa, półkowników carskich. Ci dogonili wojsko koronne pod Gródkiem (o 4 mile za Lwowem) i porazili je 29 września, ścigali aż pod Bruchnał, chwyтали jeńców i zdobyli aż pod Jaworów, poczem wrócili do swych wodzów, którzy już od dni kilku (od 25-go) obsaczali miasto i wysoki zamek. Armaty swoje wciągnęli na górę Szembekową nad monasterem ś. Onufrego, na winnicę Justglacowską za sadem Bosaków, na górę Kaleczą i do ogrodu Jezuickiego. Strzelano z nich rzęsiście, ale nieskutecznie. 3 października Chmielnicki przysłał trębacza z zawiadomieniem o zwycięstwie pod Gródkiem i z żądaniem poddania się. Otrzymawszy odpowiedź wymijającą, żądał nazajutrz, aby miasto natychmiast do niego posłów wyprawiło: więc sam zagajał układy. Wiedział, że gubernatorem jest Krzysztof Grodzicki, generał artylerji, dawny ko-

mendant Kudaku, znany mu i przez niego przezwany »psem jednookim«, w sztuce wojennej wykształcony w Belgii, waleczny i niewzruszony, a królowi wierny. Za jego pozwoleniem przyjechali posłowie: S. Kuszewicz pisarz miejski, Kn. Zachnowicz senior ormiański i Paweł Lawryszewicz senior Rusinów. Długo, bo do 20 października, przeciągały się rozmowy z Chmielnickim i Wyhowskim; przyjeżdżali wówczas posłańcy od króla szwedzkiego z nowinami o poddaniu się wojska kwarcianego i Krakowa: posłowie jednak i magistrat m. Lwowa odmawiali przysięgi na imię carskie i obstawali przy wierności Janowi Kazimierzowi, zgodzili się tylko na zapłacenie 60.000 zł. kontrybucyi monetą i fantami; 22-go przyjechali po odbiór tej kontrybucyi półkownicy Tetera i Sielnicki, 23 go pojechał Grodzicki do Chmielnickiego na jego zaproszenie, słyszał z ust jego wyrzekania na Moskwę, że »strasznie gruba, że jej znać nie chce«, dał mu słowo, że na Kozaków w odwrocie nie uderzy, a Lwowa nikomu nie wyda. Wracali potem zagony kozackie z wypraw łupieżkich; Chmielnicki odszedł 7 listopada, a Buturlin 10-go. Wtedy dopiero miasto uczuło się wolnem od oblężenia; przy biciu w dzwony kościelne odprawiło nabożeństwo dziękczynne. Tem chlubniejszą była wytrwałość jego, że nie wiedziało wcale o zbliżaniu się hana Mechemet - Giraja. Szedł on z niezwykle wielką liczbą: 150 czy 200 tysiącami na wezwanie Jana Kazimierza, przyniesione razem »z upominkami« przez Jaskólskiego. 12 listopada dowiedzieli się Lwowianie, że się pojawił pod Jezierną. Chmielnicki znajdował się w Załóscach: więc został odosobniony od Buturlina. Han osaczył oba wojska, »nie dając paszy przez cztery dni«, zwodził bitwy 20, 21, 22 listopada i zmusił do kapitulacyi, która obowiązywać miała Chmielnickiego do zerwania ligi z Moskwą, do takiego poddaństwa Janowi Kazimierzowi, w jakim dawniej pozostawał, a nawet do wypędzenia Szwedów z Polski. Zobowiązania te nie miały rzetelnej wartości, ale rozmiary klęski, poniesionej przez Kozaczyznę, występują dosadnie w liście hana z d. 27 października, przytoczonym wyżej (na str. 352). Chmielnicki nie był uprzejmym dla Buturlina i w drodze powrotnej porzucił go pod Białą Cerkwią bez prowiantów, o głodzie, carowi jednakże poddańczego posłuszeństwa nie wypowiedział.

Na Litwie w roku 1655 posuwaniu się wojsk moskiewskich sprzyjały najazd Szwedów od granicy inflanckiej i niegodziwe postęпки hetmanów. Gosiewski, polny, źle usłużył wielkiemu Januszowi Radziwiłłowi przy dobywaniu Mohylewa i w bitwie pod Szepielowem, a sam pobity pod Werkami przez kniazia Czerkaskiego i Zołotareńkę, dał się pojmać w areszt przez sługi Radziwiłła, który, usadowiwszy się w swoich Kiejdanach, zawiązał z Szwedami układy, zmierzające do zerwania Unii Lubelskiej i poddania Litwy Karolowi X Gustawowi. Do bezbronnego Wilna wjechał tedy d. 8 sierpnia car Aleksy Michajłowicz i ogłosił się W. Xięciem Litewskim, poczem odjechał do Moskwy, wojewodowie zaś jego, wyciąwszy Swisłocz i Kojdanów, zajęli Mińsk, Połock, Dynaburg, Kowno, Grodno.

Król szwedzki proponował carowi sojusz przeciwko Polsce, ale osiągnął wbrew przeciwny skutek. Car przypomniał sobie dawniejszy zabór nowogrodzkich krajów przez Gustawa Adolfa i wcale niezadowolony był z rozpościerania się Szwedów na Litwie, gdyż zachodziły utarczki z jego wojskami w okolicach Kowna. Wolał przeto wydać im wojnę. Posłał wojewodów swoich do Ingermanlandyi i Liwonii, sam na czele 90.000 oblegał Rygę, z Polakami zaś wszedł w układy, które przy pośrednictwie posłów cesarskich doprowadziły do zawarcia rozejmu i przymierza przeciwko Szwecyi d. 3 listopada 1656 r. w Niemieży pod Wilnem. Podobały się jemu obietnice komisarzy polskich, że może być obrany na króla polskiego i w. księcia litewskiego jeszcze za życia Jana Kazimierza. Z takiego obrotu stosunków wielce był niezadowolony Chmielnicki i na własną rękę pozawierał sojusze z wrogami Polski, z Karolem X Gustawem oraz z księciem siedmiogrodzkim Jerzym Rakoczym, któremu posłał nawet pólkownika Antona (Zdanowicza) w posiłku, jakeśmy zaznaczyli wyżej. Mimo to nie zaniedbał prosić cara o przyznanie buławy synowi swemu Jurkowi, a 6 sierpnia zmarł przygnębiony wiadomością o porażce ostatecznej Rakoczego.

Powstały teraz nieskończone zamieszki w Kozaczyźnie i popsuły się jej stosunki z rządem carskim.

Jurko, zwany też Juraszkim (1641—1685), lubo niepełnoletni, został przyjęty przez radę czarną za hetmana, ale rzą-

dzić jego imieniem miał pisarz generalny Iwan Wyhowski jako »sprawca buławy«. Ten przechylił się na stronę Polski i zawarł ugodę hadziacką (1658 r.), otrzymawszy urząd, albo raczej tytuł wojewody kijowskiego, buławę hetmańską kozacką, trzy wielkie królewsczyczyny w dziedzictwo i chlubne dyploma dd. 4. VI. 1659 na udostojnienie herbu jego Abdank z wyliczeniem posług rycerskich dla Ojczyzny w wojsku kwarcianem aż do bitwy na Żółtych Wodach, w której poraniony, od uchodzącej krwi zemdlony, B. Chmielnickiemu za więźnia oddany, do dział przykowany, pod przymusem wykonał przysięgę i przyjął pisarstwo generalne. Na Białej Rusi zięć Chmielnickiego półkownik Neczaj posłał do cara skargę na wojewodów jego, że Kozaków z domów wypędzają, knutami biją, czupryny im urzynają i czynią krzywdy takie, jak najgorszemu wrogowi; nie otrzymawszy zadosyć uczynienia tej skardze, przeszedł na stronę Polaków, atakował wojska carskie pod Czausami i Mścisławiem, dopomógł mieszkańcom Mohilewa do wyrżnięcia carskiej załogi; za to, gdy go pojmano w Bychowie i odstawiono do Moskwy, był wzięty na straszne tortury.

Wojna z Polską wznowiła się po upływie rozejmu, ponieważ sejm z 1658 r. nie zapewnił carowi następstwa po Janie Kazimierzu. Książę Jurij Dołhorukij nagle uderzył na hetmana polnego Gosiewskiego pod Werkami i wziął go do niewoli 21 października 1658 r., poczem zajął Wilno, srodze rujnując je ogniem i mieczem. Książę Chowanskij z drugim wojskiem opanował Grodno, Nowogródek (1659 r.) i rozpoczął oblężenie Lachowicz, twierdzy zbudowanej w 1610 r. przez Jana Karola Chodkiewicza, ale wówczas należącej do Pawła Sapiehy. Trzecie największe, 150-tysięczne wojsko moskiewskie poszło na Ukrainę, pod dowództwem kniazia Trubeckoja. Pod Konotopem Wyhowski przy pomocy tatarskiej pobił je na głowę, gdyż trupem położył 30.000 ludzi, d. 28 czerwca (7 lipca) 1659 r. Było jednakże między Kozakami niemało stronników Moskwy. Takim był Puszkar, który ogłosił się hetmanem. Wyhowski zwyciężył go i zabić kazał, ale gdy ugoda Hadziacka nie zyskała na sejmie całkowitego zatwierdzenia, ściągnął na siebie odpowiedzialność za zawód. Wnet rozpoczęli agitować przeciwko jego dziełu wojewodowie moskiewscy, którzy zebrali rozbitków pod Putywlem i wrócili z 40-tysięcznym wojskiem. Po-

służyli im gorliwie dwaj protopopi: Maksym Filomonowicz w Nieżynie, serdeczny przyjaciel Szeremietjewa, i Siemion Adamowicz w Iczeniu. Szeremietjew podsunął imię Jurka, przebywającego w Kijowie dla nauk. Kozaczyzna rozpadła się na dwa stronnictwa: polskie i moskiewskie, Wyhowskiego opuścili Tatarzy, ponieważ do Krymu wpadł koszowy ataman Sirko z Zaporozcami Siczowymi; odstąpił go Tymofiej Ciciura z półkiem perejaśławskim, ponieważ wykonał przysięgę wierności carowi (24 sierpnia). Czarna Rada, zebrana w Perejaśławiu, a przez 40.000 wojska moskiewskiego otoczona, obrała Jurka na hetmana, zatwierdziła nie tylko 14 artykułów dawniejszych t. zw. Bohdanowych, ale i 18 nowych, zacieśniających węzły poddaństwa, uchwaliła wydanie carowi »Iwaszka« Wyhowskiego z 4-ma braćmi. Nie znajdowali się tutaj wyżsi dostojnicy duchowni, ani metropolita, ani Baranowicz archierej, ani hegumen Pieczar kijowskich Innocenty Gizel; nie przybyli półkownicy prawobrzeżnej Ukrainy, ale Jurek z 7-miu półkownikami podpisał narzucone przez wojewodów artykuły. Wyhowski Jan nie śmiał wystąpić do walki: odesławszy Jurkowi buławę, uciekł z Czehrynia (3 września) w jednej sukni do Andrzeja Potockiego, obozującego pod Kotelnią z 1500 jazdy polskiej. Tym sposobem ocalał; braci zaś jego Trubeckoj wywiózł w listopadzie do Moskwy na ukaranie za zdradę. Straszna też była kara dla Daniły Wyhowskiego, męża Heleny Chmielnickiej: nie poprzestając na knutowaniu, rwano mu palce za podpisanie ugody Hadziackiej, wyświdrowano oczy i uszy i zalano je srebrem. Wszyscy inni bracia zostali zesłani na Sybir.

Gdy tak powetowaną została klęska hadziacko-konotopska, Szeremietjew mógł zaprojektować wyprawę przez Wołyń na Lwów łącznie z Jurkiem Chmielnickim. Nie zrażała go zmiana w stosunku do Polski, że po zawartym d. 3 maja 1660 r. traktacie Oliwskim stała się wolną od wszystkich wrogów swoich, prócz jednej tylko Moskwy. Miał 30.000 wojska carskiego, przeważnie z najemnych cudzoziemców złożonego, i 30.000 Kozaków zadnieprzańskich t. zw. »dejneków« pod komendą Ciciury, hetmana »nakaźnego« t. j. hetmańskiego porucznika (zastępcy); miał też przyobiecany udział samego hetmana Jurka z 40 tysiącami. Z tą potęgą 100-tysięczną, większą

niż Buturlina w połączeniu z Bohdanem Chmielnickim przed 5-ciu laty, przy uwzględnieniu wartości żołnierza, nie doszedł przecież do Lwowa: został zatrzymany dnia 13-go września w środku Wołynia, pod Lubarem przez małą, ale doskonałą armię koronną.

Prowadzili ją obadwaj hetmani koronni: polny, Jerzy Lubomirski, następca zmarłego w 1657 r. Lanckorońskiego, szedł z Prus przez Horodło, Kryłów do Konstantynowa, gdzie spotkał hetmana wielkiego Stanisława (Rewerę) Potockiego; 7 września. Siłę ich obliczano mniej więcej podług rejestrów na 26.000, »ale do boju nad 15.000 nigdy nie było«, jak zapewnia autor Potrzeby z Szeremetem »świadek naoczny«. W składzie tej armii znajdowali się: Jan Sobieski, chorąży koronny i półkownik JKM. z 2 chorągwiami kozackimi (176 koni) i dragonią swoją (345 głów), Jan Zamoyski, wnuk Wielkiego, ordynat 3-ci, generał wojsk cudzoziemskiego zaciągu z półkiem 1700 żołnierza liczącym, Jan Sapieha, pisarz wojskowy, Dymitr książę Wiśniowiecki, synowiec Jaremy, wdwa bełzki, i Samuel Leszczyński starosta łucki—wszyscy »czynami wojennymi (z wojny szwedzkiej) sławni, a własnym kosztem wojnę wspierający«. Przyłączył się do nich Jan Wyhowski z 14 chorągwiami wiernych królowi Kozaków i 200 dragonami—około 1500 koni zapewne. Han krymski na żądanie króla przysłał około 20.000 Tatarów pod dowództwem nuradyn-sołtana.

Pierwsze starcie przednich straży zaszło 13 września: 4 regimenty dragonii z przydaną lekką jazdą wzięły i wycięły »taborek« Ciciury; sam Szeremietjew miał sprawę z hetmanami pod Lubarem 16 września. Wojsko jego było dobrze wyćwiczone i zaopatrzone. »Wszyscy stali pod cyrkiel, jakby umalował... Żołnierze w starszych oczy swe wlepili, żeby im na skinienie ich posłuszni byli... Polnych dział kilkadziesiąt, dobrze osadzonych w swoich łożach na szrubach... Mostów składanych, wielkich lin i powrozów, gwoździ, ufnałów, skór cielecych, wołowych—wszystkiego tego wozów kilkaset gotowych«; piechoty cudzoziemskiej 14.000, jazdy 12.000 wyćwiczonej po niemiecku i 4.000 bojarów oraz urzędników carskich. Kozacy »bardziej bydlu podobni niżeli ludziom« nieporządnie zagęścili pole, a część ich zaczęła się w lesie. Główna rola w tym dniu przypadła lewemu skrzydłu polskiemu,

gdzie Sobieski, walcząc pospołu z Janem Sapiehą i Wyhowskim, rozgromiwszy, wpędził napowrót wysuwające się z obozu moskiewskiego szyki i wyparł Kozaków z lasu. Aż do obozu nieprzyjacielskiego zapędziła się konnica polska z Tatarami, lecz odwołali ją hetmani, bacząc na zbyt wielką różnicę sił.

Przez dni 10 wyglądał Szeremietjew sposobności do otworzenia sobie drogi na Lwów; nie widząc możliwości, postanowił cofnąć się celem rychlejszego połączenia się z Jurkiem, ciągnącym już od rz. Rosi. Ruszył 27 września, otoczywszy się taborem wozowym, strzelając rzęsiście z dział. Przodem wysłał 800 ludzi z siekierami dla przerąbywania lasu i naprawiania drogi. Gdy wyszedł na otwarte pola, przekształcił sprawnie swój 8-rzędowy tabor na 16 rzędów, ale trapił go nieustannymi natarciami Sobieski i Sapieha, wiodący awangardę Lubomirskiego. Na przeprawie przez rzeczkę bagnistą stracił 700 wozów z różnymi zapasami, sobolami i kasą. Dotarłszy nazajutrz, 28 września, do Cudnowa, przeprawił się przez rzekę Teterew, miasteczko zapalił i okopał się pośpiesznie na równinie. Polacy zatoczyli też swoich kilka obozów w odległości strzału armatniego i obsadzili górę zamkową. Przecięli wszelkie komunikacje, czujnie odpierając każdą wycieczkę oblężonych. Wkrótce zatem zawitała do obozu moskiewskiego nędza. Przy braku drzewa opałowego nie można było ugotować strawy, ani upiec chleba; żywiono się surową koniną.

Po upływie tygodnia nadeszły doniesienia, że zbliża się Jurek z 40.000 Kozaków i 12 chorągwiami Wołoszy, przysłannymi od hospodara Konstantyna z nakazu Porty Otomańskiej. Niebezpiecznym teraz stawało się położenie Polaków, gdyby wzięci byli we dwa ognie. Na radzie wojennej przyjęto propozycję Lubomirskiego, że on wyjdzie na spotkanie Chmielniceńka, Potocki zaś pozostanie pod Cudnowem, ale w obozie odsuniętym na dalszą od nieprzyjaciela i bezpieczniejszą pozycję. Sapieha potrafił usypać taki łańcuch szanców i redut, że obsaczenie zostało wzmocnione pomimo zmniejszenia wojsk olężniczych.

Lubomirski d. 7 października przed świtem wyruszył z 6 tysiącami konnicy polskiej i niemieckiej, tysiącem wybra-

nej z kilku regimentów piechoty, 18 armatami polowemi, prowadzonymi przez generała artylerji Fromholda Wolffa i nuradynem sołtanem pod Słobodyszcze, odległe o 4 mile. Trudna przeprawa pod Piątkami zabrała tyle czasu, że wojsko to stanęło przed nieprzyjacielem zaledwo na parę godzin przed zachodem słońca; jednakże okrzykami zażądało niezwłocznego uderzenia. Obóz kozacki był rozłożony na stromej górze, do której przystęp był utrudniony bagnem i rzeczulką. Atak rozpoczął się od kanonady armatniej. Sobieski, otrzymawszy dowództwo prawego skrzydła, poprowadził swoje chorągwie przez wąwóz czwórkami; waleczny porucznik jego Bidziński wyparł Kozaków z ogrodów przedmiejskich i otworzył przeprawę przez rzeczkę w bród. Zaraz też nadbiegł Zamoycki od lewego skrzydła i z równą odwagą dotarł za Sobieskim aż do obozu. Gdy nadeszły jeszcze dwa regimenty piechoty, powstał między Kozakami popłoch: porzucali swoje tabory, uciekali do lasu, lecz tam natknęli się na zaczajonych Tatarów. Więc skupili się na nowo, odebrali utracone okopy i wielką szkodę zrzadzili ugrzęzłym w bagnie usarzom środkowego hufu.

Nazajutrz 8 paźdz. obie strony stały pod bronią. Chmielniczeńko nie śmiał następować. Dwaj półkownicy jego, Tetera i Hrusza zgłosili się do Polaków z przyjaznemi oświadczeniami. Aliści przybiegł goniec od hetmana w-go z wezwaniem do powrotu pod Cudnów, bo Szeremietjew, słysząc huk dział, wyszedł z okopów i usiłował przebić się. Wieczorem tedy Lubomirski, zostawiwszy Tatarów z oddziałem polskim do przeszkadzania Kozakom na przeprawie przez błota, pośpieszył przeciwko Szeremietjewowi. Samo ukazanie się wracającego wojska taki sprowadziło skutek, że Szeremietjew wrócił na opuszczone obozowisko. Jeszcze jedno rozpaczliwe wysilenie uczynił 14 paźdz., wezwawszy Jurka do połączenia się na połowie drogi, pod Piątkami: bił się przez cały dzień, lecz posunąć się zdołał zaledwo na pół mili, a w końcu schronić się musiał do lasu pod wsią Rośnicą (dziś uroczysko Rosiszki?), gdzie znowu otoczyli go Polacy szanćami i zasiekami. Chmielniczeńko zaś nie śpieszył się z ratunkiem, lecz wysłał na układy z Polakami 18-tu pełnomocników; ci przyjeśli d. 17 paźdz. w obozie pod Cudnowem »punkty«, z których pierw-

szy zapewniał, że JP. hetman zaporozki t. j. Jerzy Chmielnicki »ze wszystkiem wojskiem swoim odstępuje od cara moskiewskiego i wojsk jego w Ukrainie tak z Szeremetem, jako i z kimkolwiek innym będących«, że się wyrzeka wszelkich protekcij postronnych panów i że samem tylko przyrodzonym panowaniem Króla JMci «na wieki» kontentować się będzie. Podpisali ugodę własnoręcznie dwaj piśmienni pełnomocnicy, Piotr Doroszeńko i Michał Macherzyński, wszyscy inni zaś ręką cudzą, za uproszeniem towarzyskiem.

Ostatnim dla Szeremietjewa ratunkiem mogło być już tylko przybycie Barjatyńskiego, który wyszedł z Kijowa w 3.500 ludzi, wiodąc 9.000 koni i 3.000 furmanek z żywnością. Hetmani wysłali Sobieskiego na jego spotkanie, lecz on, uszedłszy mil 10 i dowiedziawszy się niepokojących nowin, cofnął się do Kijowa. A w obozowisku leśnym Szeremietjewa zabrakło już i koniny; żołnierze marli z głodu, zimna i chorób. Nareszcie odszedł i Ciciura, gdy ujrzał Chmielniczeńka na pobliskiej górze pod buńczukiem obok hetmanów polskich. Węc d. 31 października nastąpiło podpisanie kapitulacji, której car nie uznał i nie zatwierdził. Szeremietjew odpokutował za nią 18 latami niewoli w Krymie. Resztki armii jego po złożeniu broni 4 listopada, kiedy uspokojono cheiwych »jak psy« Tatarów, pozostały w Polsce. Kozaczyzna w tej chwili była stracona dla cara, lubo nie na długo i nie zupełnie.

Jednocześnie toczyła się wojna na drugim teatrze—litewskim. Tam Paweł Sapieha hetman wielki i na ten raz jedyny (z powodu zatrzymywania Gosiewskiego w niewoli) miał za szczupłe wojsko (9.000) do mierzenia się z dwoma wojewodami carskimi, przeto król posłał mu na pomoc Stefana Czarnieckiego, wojewodę ruskiego, z 6 ciu tysiącami wsławionego duńską wyprawą żołnierza koronnego. Połączywszy się dwaj wodzowie dążyli na odsiecz oblężonemu od kilku miesięcy Lachowiczom. Nie dopuścił ich, zastępując drogę pod Połonką Chowanską, d. 25 czerwca. Chociaż miał wojska dwa razy więcej od nich, jednakże poniósł tak dotkliwą porażkę, że i Lachowicz wyrzekł się, i uciekł dwa razy w łeb cięty aż do Połocka nad Dźwiną. Zwycięzcy zabrali tak wielu jeńców, że Czarniecki, jeśli można wierzyć Paskowi, wziął 2 miliony okupu za swoich, Sapieha zaś zatrzymał do wymiany za

szlachtę litewską i za Gosiewskiego, znajdujących się w niewoli moskiewskiej. Witani z uniesieniem przez ludność Lachowicz znaleźli w opuszczonym obozie moskiewskim zdobywcę znaczną. Dział pięknych spiżowych 20 wysłał Czarniecki do Tykocina. Mińsk został odzyskany bez walki, ale Borysów nad Berezyną i Mohilew nad Dnieprem nie poddały się na wezwanie i nie mogły być zdobyte przez oblężenie. Wiadomość o zbliżaniu się kniazia Juryja Dołhorukiego z wielkim wojskiem, podawanem na 45.000, pobudziła Czarnieckiego do zaproponowania Sapieże marszu za Dniepr traktem ku Krzyczowu. Ruszyli obadwaj 12 września ze Szkłowa, gdzie stał świeżo przybyły oddział litewski przeważnie z ochotnika złożony, blisko 3.000 dobrego wojska, 15-go zaś zatoczyli »zawarty obóz« pod Uhłami, 5 wiorst od m. Czaus nad rz. Basią, dopływem Proni, wpadającej do Soży. Dołhorukij przyszedł 4 października, zatrzymał się o milę poza błotami nadbrzeżnemi i opasał swój obóz hulajgorodami czyli kobylinami. Przez kilka dni zabawiano się tylko harcami zdaleka; walną bitwę stoczono 8 paźdz., kiedy wojsko litewsko-polskie pod osłoną nocy przepравиło się przez rzekę i jej bagna. Czarniecki zajmował prawe skrzydło tak samo jak pod Połonką, Sapieha stanął w środku na czele korpusu czyli »batalii« Michał Pac obożny komenderował skrzydło lewe. Husaryę, której było 9 chorągwi, podzielono na trzy skwadrony; za każdym umieszczono chorągiew pancerną dla złudzenia, jakoby husaryi znajdowało się ze 6.000. Czeladzi kazano stanąć do szyku pod znakami i każdemu znakowi przydano towarzysza za rotmistrza, ale ukazać się z poza góry miała już podczas bitwy i słuchać Muraszki, dowódcy ochotników. Gdy czaty doniosły, że nieprzyjaciel posuwa się, niosąc przed sobą hulajgorody, Czarniecki kazał usypać 5 szańczyków, które obsadził piechotą i działami polowemi szybko, w ciągu jednej godziny. O południu Dołhorukij ozwał się kanonadą 25-ciu dział; odpowiedziały na nią 20 polskich; potem posunęła się z obu stron jazda z razu powoli, a zbliżywszy się na cztery stajań, skończyła w cwał. »Było tego z kwadrans dobry, że ani ten temu, ani ten temu piędzią nie ustąpił. Sapieha, widząc, że na nas (Czarniecczyków) ciężko, bo nas mało, posłał z lewego skrzydła półtora tysiąca ludzi dobrych. Przyszli im z boku, srogim impetem

tak się o nich (o nieprzyjaciela) uderzyli, że się zaraz z sobą pomieściły chorągwie«. Do szanów nikt nie wracał; walka posuwała się ku taborowi moskiewskiemu, jeden skwadron usaryi przeleciał przezeń na wylot, natrafiwszy na otwór w hulajgorodach. Czarniecki »mocno pojechał na Moskwie... napędził jak w matnię jaką«: ale korpus t. j. huf środkowy niewytrzymał natarcia, mianowicie jazda, która ustępując nieporządnie, potarła własną piechotę. Nieprzyjaciel zdobył pół-kartaunę i dwa sztandary; dużo też ludzi powalił. Musiał jednakże Dołhorukij cofnąć się do swego taboru, gdy oba skrzydła jego zmykały przed pogonią. Bitwa pozostała nierozstrzygniętą. Wodzowie polscy mogli się chlubić zdobytymi 7 działami i 15 sztandarami, ale o zachodzie słońca odeszli napowrót za rz. Basię.

Odszedł i Dołhorukij do Smoleńska. Zamierzał podobno tam przeprowadzić się na prawy brzeg Dniepru i połączyć się z Chowańskim, który już usadowił się pod Czereją w obozie, dobrze zaopatrzonym w żywność i amunicję, przysposobionym jak do zimowania. Wojsko litewsko polskie musiało zwrócić się w tę stronę: więc odprowadzone było pod Szklowem za Dniepr. Wysłany na zwiady podjazd pod komendą Kmicica dał się zaskoczyć silniejszemu nieprzyjacielowi pod Drukiem czyli Odruckiem. Ale tą samą drogą dążył Czarniecki i trafił na zakończenie walki. Oddzielała go rzeka nie szeroka, jednakże dwoma nurtami płynąca. Nie namyślając się długo rzekł do żołnierzy: »Mości panowie! Res non patitur moram; mostów tu budować nie masz czasu; słysząc strzelanie, słysząc i głosy moskiewskie. Jużto znać, że nie nasi onych, ale oni naszych biją. Pływaliśmy przez morze i tu trzeba, Pana Boga wzięwszy na pomoc. Za mną! Pistolety i ładownice za kołnierz!« Przepłynął pierwszy i, stanąwszy na brzegu, nawoływał płynące jedna za drugą chorągwie: »szeregiem, Mości Panowie, szeregiem!« Bitwa toczyła się za lasem o kilkanaście stajen. Każdą chorągiew, co wybrnęła z wody, Czarniecki puszczal »rysią« t. j. kłusem. Niespodziane pojawienie się ich na poboju sprawiło skutek doraźny: popłoch, ucieczkę, gonitwę, trwającą aż do Tołoczyna (28 października). Sapieha nadszedł z swoim wojskiem dopiero na czwarty dzień. Nie

było już spotkania z Chowańskim, ten bowiem porzucił swój obóz czerejski i wrócił do Połocka.

Rok 1660 mógł być nazwany szczęśliwym dla Polski, a sejm wiosenny 1661 r. tryumfalnym, gdy Potocki hetman w. k. rzucił przed tronem 137 i Czarniecki 190 zdobytych sztandarów. Na pokojach królewskich przed wystawieniem Cida, przetłómaczonego na język polski, wystąpiły symbolicznie ubrane »persony« wszystkich rzek litewskich obok Wisły i opiewały wierszem Andrzeja Morsztyna wyzwolenie swoje z pęt nieprzyjacielskich, wysławiając Jana Kazimierza i Ludwikę królowę.

Niestety! Na tym samym sejmie Jan Kazimierz, nastrojony przez żonę, wystąpił z propozycją obrania następcy, nie dopuszczając do bezkrólewia. Taka *electio vivente rege* podrażniła fanatyków wolności i stała się powodem zaburzeń wewnętrznych w Rzpltej, które trwały przez wszystkie pozostałe lata panowania i doprowadziły ostatniego z Wazów do abdykacji. Skonfederowały się wojska najpierw koronne, potem litewskie, włączając do swych żądań pieniężnych polityczne. Jan Kazimierz mniemał, że zdoła odciągnąć od związku przynajmniej wojsko litewskie przez wznowienie działań wojennych: więc niebawem po zakończeniu sejmu i naradach z senatorami, wydawszy uniwersały stosowne, postanowił jechać osobiście na wyprawę przeciwko Chowańskiemu. Na początku września, d. 10-go, z Nieporętu wysłał do oficerów swojej gwardyi, konsystujących w Brześciu i dalszych miastach, rozkazy, aby ciągnęli z swymi na ostatni dzień tego miesiąca pod Grodno; sam też ruszył z Czarnieckim. Załoga moskiewska nie ośmieliła się walczyć i ustąpiła. Grodno zostało wyzwolone; komendantem mianowany kapitan gwardyi królewskiej N. Rosa; król zatrzymał się przez dni kilkanaście w pobliskiej ekonomii swojej Nowymdworze. Stąd wydał do generała artyleryi Fromholdta Wolffa pod datą 9 października rozkaz maszerowania z armatami do Dołhinowa. Rozumie się, że taką drogę obierał i dla siebie, omijając Wilno, zajmowane jeszcze przez 2.000 żołnierzy moskiewskich. O zdobywaniu miasta i zamku myśleć było niepodobna z siłą, nie przynoszącą podobno 3-ch tysięcy, bo Czarniecki nie miał wówczas swojej dywizyi, mianowicie nie miał swojej jazdy.

Wojować z Chowańskim mogło tylko wojsko litewskie, liczące w swem skrzydle prawem 12.310 a w lewym 10.092 żołnierza. Wojowało też w lipcu, a skupiło się w sierpniu w obozie pod Dżisną pod komendą Mikołaja Judyckiego, kawalera maltańskiego i generała artylerji lit., w zastępstwie hetmana Sapiehy. Chodziły podjazdy, witały się strzelaniną wojska całe, ale nieszkodliwie, bo przedzielała je rzeka Dźwina. Chowański, cofnąwszy się do Połocka, zbudował tam most 25 sierpnia i przeszedł na brzeg lewy; Judycki przesunął się pod Połudowicze (na drodze z Dżisny do Połocka) i stanął między lasami. Znow chodziły podjazdy bez ważniejszych następstw, bo wojsko litewskie w obozie swoim mogło słuchać 6 września relacji posłów swoich, wysyłanych na sejm, nazajutrz naradzać się nad »spiskiem«, 11 września obrać sobie marszałka związkowego, Kazimierza Chwałiboga Żeromskiego, 12 września dodać mu konsyliarzy, sędziego i sekretarza, wyłamując się z pod władzy Judyckiego i hetmana Sapiehy.

Nie poniosła przez to szwanku akcja wojenna, i owszem wzmogła się. Żeromski po naradzie z konsyliarzami swymi 17 września wysłał podjazd potężny, liczący 3 przeszło tysiące, żeby przejąć kasę carską, wieszoną do Chowańskiego, niewiadomo z jakim skutkiem, a 19-go kazał budować most na Dźwinie w tem miejscu, gdzie było dawniej »pierwsze« obozowisko moskiewskie i gdzie pozostały strugi z deskami po niedokończonym moście moskiewskim. Budowanie i przeprowadzenie wojska zabrało dni 7; nad wieczorem 23-go września przeszła »z ostatkiem« usarya i obóz zawarto »w kwadrat«. Chowański musiał teraz wrócić na brzeg prawy, 24-go podstąpił »całą potęgą« pod obóz, lecz został odparty. Przesiadywał w Połocku przez trzy tygodnie bezczynnie, oczekując posiłków, a Litwini »ufundowali się w potężne szanice na kształt zameczków«, usypali z osobna dwa okopy z przywałkami, wytrzebili dokoła obozu lasy na ćwierć mili od strony Połocka.

Dopiero 16 października przyszedł na dawniejsze obozowisko Chowański, ale już z Naszczokinem, który przyprowadził mu posiłki i zwiększył siłę jego do 40.000 »ludzi wojennych«. Przeczekawszy jeden dzień dżdżysty, wyprowadził swą armię 18-go, w dzień ś. Łukasza, 5-ciu hufcami, porządnie

uszykowanymi. Chorągwie litewskie, najprzód lekkie, potem usarskie napotykały przeszkodę w »przeprawie lubo nie wielkiej, ale dokucznej«, rzucały się na nieprzyjaciela po razy sześć i nie zdołały go złamać, nie zdobyły żadnego sztandaru, a same straciły aż cztery sztandary i dużo towarzystwa: 46 zabitych prócz rannych. »Zgoła się tego dnia nie pofortunilo... z tych przyczyn, że się we złem miejscu nam potykać przyszło« — wyznaje usarz Poczobutt. Nieprzyjaciel »tryumfując z otrzymanego pola«, położył się tu obozem tak blisko od litewskiego, że kule muszkietowe dosięgały szańców, a działowe na wskroś przenosiły. Rozgraniczały tylko dwa maluchne ruczaje. Sądztwo takie trwało 2¹/₂ tygodnia, do 4 listopada. Miejscowość oznacza się nazwą najbliższej wsi Kuszliki, odległej o mil 4 od Połocka ku zachodowi i o 2 od Dziśny ku wschodowi.

Król, zbliżając się do Dźwiny drogą na Dołhinów i Głębokie, wysłał do wojska odezwę, która sprawiła wcale niepożądane wrażenie. W obozie d. 1 listopada odbyła się burzliwa »sesja na koniach«. Gdy rotmistrz Odachowski »cnotliwy między cnotliwymi« ozwał się z propozycją uległości, natychmiast został rozsiekany; porucznik oboźnego Ukolski, postrzelony dwiema kulami przez marszałka Żeromskiego, ledwie uszedł z innymi. Przyjechał Czarniecki, ubolewał nad śmiercią tak dobrego żołnierza, ale nie dopominał się kary na winnych morderstwa i z Żeromskim umówił się o wydanie bitwy Chowańskiemu siłami połączonemi.

Regimenty królewskie, piesze, nadeszły 3-go listopada. Po północy godzinami dwiema przededniem, a więc 4-go listopada, miało się zacząć uderzenie na obóz nieprzyjacielski. Żeromski miał prowadzić czoło i dać jazdę prawego skrzydła Czarnieckiemu jako posiłek dla jego piechoty i artylerji. Piechota spóźniła się do świtu, ale najważniejszą spełniła posługę, odpędzając nieprzyjaciela od kobylin, których nie mogły przeskoczyć konie. Potem już jazda rozrywała i »w szable« brała ponownie formujące się szyki tak w polu, jak w lesie. Wzięta dział spiszowych 6, skórzanych, okowanych żelazem 10, miedzierzów 2, chorągwi czyli sztandarów 115, buńczuków tatarskich 5, obraz Najśw. Panny, »bardzo śliczny i pięknie przy-

brany«, pólkowników 8-iu, 9-tym był syn Chowańskiego, rotmistrzów kilkunastu, różnej starszozny 200 i kilku; wszystkich zaś jeńców ogółem 400. Pościg trwał aż do Połocka. W wojsku litewskim pomiędzy zabitymi znaleziono dwóch konsyliarzy: Wiaźewicza i Szczygielskiego. Mnóstwo nastrzelanych i nakaleczonych zwieziono do Dżisny.

Król nie był obecny bitwie. Ulegając przełożeniom Czarnieckiego pozostawał w Głębokiem, w odległości mil przeszło 10-ciu, żeby nie narażać majestatu na hazard przy szczupłej i niesfornej sile. Przyjechał pod Kuszliki dopiero 11 listopada. Przyjęty biciem z dział, salwami regimentów, pochylaniem sztandarów, obejrzał część pobojuwiska, oraz ustawione w jednej linii sztandary moskiewskie, buńczuki i działa, pomodlił się przed obrazem Najśw. Panny, śpiewał z wszystkiem rycerstwem *Te Deum Laudamus*, dawał rękę do pocałowania wszystkim, i najmniejszemu towarzyszowi, i jakimś natarczywemu dragonowi; nareszcie zjadłszy obiad u Żeromskiego, pojechał do Dżisny na noc. Tam znaleziono zaledwo trzy gospody na cały dwór jego, ponieważ wszystkie były »pełnieszienkie« rannych wojskowych.

Mimo tak okazałej rewerencyi konfederacji nie chcieli iść z królem »do Moskwy«. Nazajutrz, zwinąwszy obóz, poszli w głąb województwa Połockiego pod Oświeję, a nie pozwolili nawet ani kanclerzowi, ani hetmanowi, ani żadnemu pólkownikowi wyjeżdżać z królem. Jedyne wyjątek dopuszczono dla JP. wojewody ruskiego t. j. Czarnieckiego. Tak skompromitowany Jan Kazimierz obrócił drogę znowu na Głębokie, Dołhinów, Nowydwór, zabrawszy z sobą syna Chowańskiego, a po drodze zdobył d. 2 grudnia Wilno, bronione zapamiętane przez kniazia Mieżieckiego, dopóki nie związali i nie wydali go własni żołnierze. W Mohilewie mieszkańcy załatwili się sami bez pomocy wojska, wypędzając 2.000 moskiewskich żołnierzy.

1662 r. wojna ustała bez zawieszenia broni. W samej Moskwie wybuchł bunt o spodloną monetę, którą od lat kilku wypuszczał skarb carski dla opędzenia kosztów wojennych. Związek litewski, zarówno jak Jan Kazimierz, pragnęli wyzwolić Gosiewskiego, hetmana polnego, z niewoli; w tym celu wyprawili posłańców z propozycjami wymiany jeńców — nie

trudne wcale zadanie, kiedy mieli większą liczbę jeńców moskiewskich, pomiędzy którymi znajdowali się tacy, jak dwaj Szczerbatowowie, książę Kozłowski, Okinfijew, syn Chowańskiego, stolnikowie i wojewodowie. Nastąpiła też wymiana 24 marca w Smoleńsku. Gosiewski wrócił, został powitany hucznie przez wojsko, ale komendy nie odzyskał. Starszyzna związkowa zatrzymała władzę przy sobie. Działała w ścisłym porozumieniu z związkiem wojska koronnego, połączwszy się z nim w jeden ogólny Związek Święcony (Nexus Sacer). Cała usilność Jana Kazimierza, kierowana i podniecana przez żonę jego, zwróciła się ku rozerwaniu lub zniszczeniu tego związku chociażby orężem Tatarów i Kozaków. Udało się odciągnąć 10.000 do Związku Pobożnego (Nexus Pius) pod łaską Niezabitowskiego, a pod wpływem Czarnieckiego, lecz zaciętych w uporze liczono około 50.000. Nie poruszamy tutaj układów, poselstw, intryg, rachunków i roznamiętnienia, jakie wywołała Ludwika Marya swoim projektem wprowadzenia »Kondysa« t. j. Kondusza na tron: zanotujemy tylko amnestię, udzieloną na sejmie tegorocznym Radziejewskiemu i Bogusławowi Radziwiłłowi, zdrajcom, rozsiekanie Żeromskiego 25-go i rozstrzelanie hetmana polnego Gosiewskiego 29 listopada 1662 r. bez wyroku sądowego przez oficerów lewego skrzydła litewskiego, wydanie tych oficerów na karę i »zdrapanie spisku wojskowego« najprzód przez to samo lewe skrzydło 8 maja, potem przez prawe 4 sierpnia i przez Związek Koronny 23 lipca 1663 r., po wypłaceniu 19 milionów za ległego żołdu i donatyw. Wówczas wszystkie chorągwie i regimenty starego i nowego, polskiego i cudzoziemskiego zaciągu wróciły pod komendę z gotowością wyruszenia na wojnę moskiewską.

1663 r. 16 sierpnia wyjechał ze Lwowa Jan Kazimierz, chcąc osobiście prowadzić wojska Rzpltej, wiernych Kozaków i najemniczych Tatarów na Ukrainę, gdzie zaszły zaburzenia, niweczące akt cudnowski. W części zadnieprzańskiej, czyli w Ukrainie lewobrzeżnej wzięło górę stronnictwo moskiewskie. Powstał przeciwko Jurkowi Chmielnickiemu jego wuj Somko, ogłoszony został hetmanem przez półki perejaślawski, nieżyński, czernihowski i uznał się poddanym cara Aleksego Michajłowicza. Posiłkowany przez wojsko moskiewskie kniazia Ro-

modanowskiego pobił on Jurka na głowę pod Kaniowem d. 16 czerwca 1662 r. Jurko przywołał Tatarów, zapędził się z nimi aż pod Lubny i wyprawił rzeź srogą w m. Łukomli, ale ściągnął na siebie złorzeczenie powszechne. Na Siczy hetmanił waleczny Sirko, który posłał mu groźne wezwanie do zrzeczenia się władzy. Trapiony zgryzotami sumienia i melancholią Jurko złożył buławę w Korsuniu przed czarną radą w końcu tegoż roku i poszedł do monasteru w Prylukach na czerńca. Szwagier jego Tetera, ożeniony niedawno z Heleną Chmielnicką, wdową po zamęczonym w Moskwie Danielu Wyhowskim, został obrany na czarnej radzie d. 31 stycznia 1663 r. z wyrzucaniem czapek w górę i otrzymał od Jana Kazimierza buławę, lecz pozyskał kozaków tylko prawobrzeżnych i to nie wszystkich, bo w Czehrynie siedział Jan Wyhowski, wojewoda kijowski, pożądamy władzy hetmańskiej. Na zadnieprzu w mocno ufortyfikowanym Baturynie usadowił się szlachetka piśmienny, w szkole polskiej poduczony, Brzuchowiecki niewierny sługa Jurka, bo wysłany do Siczy nie wrócił, lecz dał się obrać na kozowego, posiłkował Romodanowskiego w walce z Jurkiem, obrany hetmanem na czarnej radzie 17 czerwca 1663 r. w obecności bojara Wielikogagina zaczął swe rządy od stracenia Somka z kilku poplecznikami jego jako winnego rzekomej zdrady względem cara. Gmin zaś kozacki gotów był zawsze do buntów, ponieważ drażniła go przywrócona pańszczyzna, drażnił ucisk dzierżawców pańskich.

Tetera stawiał się przed królem z 14-tu półkownikami swymi i oświadczał się z wierną służbą; Dedys Aga i dwaj Gireje (Sefer i Melli), opłaceni sumą 300.000 zł., przyprowadzili 40.000 Tatarów, chociaż więc wojsko koronne przez niewczesną reorganizację zostało zmniejszone do 24.000, wytworzyła się przeciw siła dostateczna do działania zaczepnego. Osłabiały ją wszakże niedomagania wewnętrzne, intelektualne. Nieobecny był najzasłużniejszy i najzdolniejszy z hetmanów, Jerzy Lubomirski, skutkiem nienawiści, okazanej mu przez Ludwikę Maryę i przez Jana Kazimierza za opór w sprawie Kondeuszowej; St. Potocki schorzał, lubo obecny, nie był zdolnym do dźwigania buławy wielkiej, więc zlecił pełnienie swoich obowiązków wojewodzie ruskiemu Stefanowi Czarnieckiemu, ten zaś był narażony na niebezpieczeństwo życia przez

nieporządki płaćnicze. W jego właśnie dywizyi piechota przy wymarszu ze Lwowa nie otrzymała należnej zapłaty, a dane jej w zastaw klejnoty były już odebrane. Wybuchł z tego powodu bunt: żołnierze odpędzili oficerów, opanowali działa, dali ognia do samego Czarnieckiego — szczęściem nie trafnie; trzy regimenty odeszły, jak domyślano się, do Lubomirskiego; zbuntował się nawet jeden regiment jazdy gwardyi. Pierwszych doprowadzono do uległości, karząc torturami i strykiem 80-ciu winnych, drugich zatrzymał ognistą przemową Jan Sobieski pod Zborowem, jazdę swoją uspokoił król groźbą dziesiątkowania. Skuteczniej przytem podziałało wypłacenie 40.000 zł. piechocie. Ostatecznie regimenty przeprosiły króla z przykłonieniem i ponowieniem przysięgi, najprzód w Nietyczyńcach 30 września dwa, potem trzy gdzieś indziej. To najgorsza, że Jan Kazimierz miał chaos w swojej głowie. Uwikłany w sieci intryg przez żonę, która nim kierowała »jak mały Etyopczyk słońcem«, słuchał insynuacyj kanclerza w. k. niegodnego biskupa Prażmowskiego; upatrywał wszędzie wrogie machinacje Lubomirskiego; szedł bez wytkniętego jasno celu na Zandnieprze albo do Moskwy podług instrukcyi króla francuskiego, biorąc od niego pieniądze, wyglądając od niego opactw w zamian za swoją koronę, którą gotów był już złożyć.

Gdy armia zbliżyła się do Dniepru, rada wojenna uchwaliła niezwłoczną przeprawę, która też odbyła się bez przeszkody bajdakami pod monasterem Rzysszczowskim. W Ukrainie prawobrzeżnej na straży pozostawiono półkownika Machowskiego w Białej Cerkwi. Z Boryspola, zdobytego szturmem, Sobieski, chorąży koronny, był posłany na południe i doszedł do rz. Worskły, Czarniecki zaś z królem obrali kierunek północny. Wódz moskiewski Romodanowskij i hetman zadnieprski Brzuchowiecki ograniczali się wysyłaniem podjazdów i odpędzaniem rabujących Tatarów. Ustąpili z m. Romn po bitwie, w której Brzuchowiecki stracił podobno 4.000 z 19-tysięcznego swego wojska. Na imię Jego Królewskiej Mości poddało się rychło miast 17. Podczas świąt Bożego Narodzenia Sobieski i Tetera nadesłali doniesienie, że zdobyli już 52 miasta na zbuntowanych Kozakach; opierały się tylko Pryłuki przez tydzień. Tu otrzymali ordynans, nakazujący połączenie się z armią główną, co też spełnił Sobieski d. 18 stycznia 1664 r. w Koropie. A był

potrzebny, bo król napotykał już w marszu swoim wzmaga-
jący się opór, musiał zdobywać srogim szturmem Sałtykową
Dziewicę i tracić po dni kilka pod Sośnicą (do 12 stycznia),
Nowo-Młynem (14-go), Koropem (18-go). Zająwszy Królewiec
(21-go) i ominąwszy Baturyn, stanął pod Głuchowem 23-go.
Oblężenie przeciągnęło się na dwa z górą tygodnie, do 9 lu-
tego, i nie uwieńczyło się powodzeniem. Obronę prowadził
energicznie moskiewski wojewoda Dworeckij, a Czarniecki,
niezwyciężony w polu, przede wszystkim kawalerzysta, za
mało miał cierpliwości i wyrachowania do robót ziemnych;
szturm przedwczesny 29 stycznia kosztował w ciągu trzech
godzin straty w zabitych i rannych około 2.000 żołdaków, un-
teroficerów 200, oficerów 140 i kilku. Drugi szturm, 8 lutego,
był wprawdzie przygotowany przez założenie trzech min pro-
chowych, te wszakże wybuchły za późno, kiedy szturmujący
żołnierz darł się już na wały: tyleż przeto wyleciało w powie-
trze Polaków, ile Kozaków. Słuszne były wyrzekania oficerów
na doradców, którzy króla niepotrzebnie od jednego do dru-
giego zamku wodzą, bo pod względem strategicznym Głu-
chów nie miał znaczenia i nazajutrz po owym nieudanym
szturmie można było bez żadnej przeszkody prowadzić armię
przez granicę moskiewską do Siewska dla połączenia się
z wojskiem litewskim, które przyprowadził tam świeżo (9 gru-
dnia 1663 r.) mianowany hetmanem polnym lit. Michał Pac.

Dzielnie i zacie sprawowali się Litwini. Przemaszero-
wali krajem moskiewskim spory kawał od Rosławia; odparli
atak Borjatyńskiego pod Briańskiem; stanęli pod Siewskiem,
a czaty swoje puszczały pod Rylsk i dalej. Wyruszyli w drogę
daleką, śnieżną i mroźną, nie otrzymawszy należnych i umową
szadowską obiecanych 4 ch milionów z powodu, że mynarcz
wybił złą monetę i za to podpadł pod dekret karny komisji
lwowskiej. Tylko podskarbi koronny dał obiecaną donatywę
skrzydłu lewemu, 600.000 zł., lecz fantami, zbyt wysoko sza-
cowanymi. Zaległy też zasługi z ćwierci ostatniej. Mimo to
nie okazali królowi żadnej urazy, owszem zawarli chętnie
nową ugodę »Siewską« d. 15 lutego 1664 r., przez którą zo-
bowiązali się służyć jeszcze dalej bez pieniędzy do 6 maja
lewe skrzydło, a do 9-go prawe z takim dodatkiem: »A nie
tylko do tych terminów... ale gdyby ad justas pacis conditio-

nes z nieprzyjacielem nie przyszło, tedy i dalej w służbie pociągać gotowiśmy». Odbył się przegląd 17 lutego w polu równym pod miastem i zamkiem Siewskim. Król Jmé z senatorami, z starszyzną wojsk koronnych, z sołtanami dwoma krymskimi i z atamanami Kozaków Zaporozkich po liniach sztyku jeździł, każdą przeglądając chorągiew usarską. »Z czego był bardzo wesół, widząc porządne wojsko i z tego niemniej, że... względem dalszej służby, żadnego nie wyjmując, vota swoje dali. A w tem z dział i z ręcznej strzelby regimenty i jazda hucznie i ogromnie jęli ognia dawać«.

Jan Kazimierz mógł być wesółym: wszak miał teraz pod rozkazami swymi ze 40.000 dzielnego, wytrawnego i wytrwałego żołnierza, nie licząc niepewnych Kozaków Bohuna. Był tu sołtanik krymski z 4 tysiącami, a cztery razy tyle Tatarów Karasz Beja harcowało po ziemi moskiewskiej, zapędzając się aż pod stolicę cara o mil 15, pałac podobno 10.000 wsi. Wyślano dalej dwa oddziały po 20 chorągwi: Bidzińskiego z koroniarzami, Połubińskiego z Litwinami, Kozaków kilkuset i orde. Wałęsały się one przez trzy tygodnie w kraju nieprzyjacielskim, zdobyły 30 taborów, przepłoszyły Prozorowskiego pod Karaczewem i wróciły bez szkody w swoje granice, gdy się dowiedziały, że armia cofnęła się, zapomniawszy o nich.

Jest to zagadka, której nie umiemy rozwiązać: dla czego Jan Kazimierz nagle zaniechał marszu pod Moskwę i nakazał wojskom marsz powrotny? To tylko pewna, że nie zmuszała go obawa przed nieprzyjacielem, skoro nie zasłyszał o żadnym wielkim wojsku jego, bo Szeremietjew z 5-ciu tysiącami w Putywlu, Romodanowskij z 10 lub chociażby 20 tysiącami w Woroneżu i Jakow Kuniedietowicz Czerkaskij z 40 czy 45 tysiącami w Kałudze nie byli groźni zjednoczonym wojskom Rzpltej i takim wojownikom, jak Jan Sapieha, Sobieski, Czarniecki. Niepodobna też domyśleć się jakiegokolwiek kombinacji strategicznej zwłaszcza, że był obrany ten sam trakt do odwrotu, po którym wojsko koronne następowało. Zabrakło na nim siana dla koni i żywności dla ludzi, a jak tylko gruchnęła wieść o tem, wnet zaczęły się buntury Kozaków nie tylko na Zadnieprzu ale i w półkach Tetery. Już w Nowogrodzie Siewskim nakażny ataman Bohun został przekonany o zdradzieckie umowy z wojewodami moskiewskimi i za wyrokiem

sądu wojennego rozstrzelany 27 lutego. Ośmielił się wyjść z Baturyna Brzuchowiecki i uderzyć pod Nowogrodem Siewierskim na Kąckiego i Bidzińskiego, którzy z dragonią i rajtaryą strzegli mostu, rzuconego na oparzystej rzece Deśnie. Ustąpili oni za rzekę wedle rozkazu, żeby go pociągnąć na równinę pomiędzy stromemi górami, na których stały wojska uszykowane — po prawej stronie koronne, po lewej litewskie z artylerją w środku. Nacierając coraz żwawiej, przeszli Kozacy przez most, a wtedy przywitano ich ogniem z 20-tu dział. Wszczął się zaraz popłoch między nimi: jedni topić się zaczęli w Deśnie, drudzy umykali do lasu; sam Brzuchowiecki załamał się na lodzie, lecz wyratowali go swoi, konia zaś Polacy zabrali (3 marca). Wrócił do Baturyna, co jest wyraźnym dowodem, że zmyśleniem Wieliczki (II, 82) jest rzekome zwycięstwo Brzuchowieckiego pod Głuchowem i ucieczka Polaków pod Nowogród Siewierski z utratą wszystkich armat, moździerzy i piechoty. Przez trzy dni i noce oczekiwały wojska koronne i litewskie w głębokim śniegu i o głodzie na powrót nieprzyjaciela; następnie poszły dalej i o 4 mile przed Sośnicą rozstały się; tamte poszły w lewą rękę, na Ukrainę, Jan Kazimierz z Litwinami w prawą przez lasy białoruskie na Kryczew.

»Wszystko Zadnieprze powstało w tyle Króla Jmci« pisał Machowski już około 26 lutego. Powstanie szerzyło się od Dniepru aż do Podola. Sirko wystąpił z Zaporozża z kupami swawolnemi: więc porywali się chłopci do buntów. Jurek opuścił swoją celę klasztorną w zamiarze odzyskania buławy i trzeba go było pod strażą odesłać do Lwowa, a potem do Malbarga. Wyhowski wzniecił rozruch i udał się do Porty Ottomańskiej o dyplom na księstwo udzielne, za co Machowski z Teterą, uzyskawszy wyrok sądu wojennego, rozstrzelali go d. 16 marca. »Pieszko, bosko, i głodno« wróciło wojsko koronne pod komendą Sobieskiego, ale otaborowane, szykowne i zawsze zwycięskie. W pobliżu Sośnicy spróbował zaczepić je Skidan z dejnekami, lecz pobity i pojmany zakończył życie na palu. Artylerję carską, wysłaną z Kijowa na żądanie Brzuchowieckiego, Sobieski przejął i zabrał pod Kopyśnikami, a setnika Nużnego, który w Królewcu wyciął polską załogę i zrabował wozy kanclerza Prażmowskiego, obwiesić kazał. Czar-

niecki przeprowadzał króla z 13-tu chorągwiami aż do Mohylewa; ztamtąd dopiero przybył na Ukrainę i objął dowództwo naczelne. Po mistrzowsku wykonał przeprawę pod Ryszczowem wpław, złudziwszy Sirkę rozpalonymi gdzieindziej ogniskami. Pałając gniewem, grożąc wytępieniem Kozaczyzny, rozpoczął walkę z buntownikami bezlitością. Zajął Czehryń, wyrzucił z grobu prochy Bohdana Chmielnickiego w Subotowie, obsadził Korsuń, zburzył Steblów, zdobył po 15-dniowym zawziętem oblężeniu Stawiszczce, zbudował wielką fortecę w Białej Cerkwi: więc nakazał poszanowanie dla chorągwi polskiej, lecz od kuli kozackiej otrzymał ciężką ranę, która wkrótce spowodowała zgon jego na drodze do Lwowa w miasteczku Sokółówce d. 5 lutego 1665 r.; nie zdołał już w tych ostatnich chwilach życia swojego dźwigać buławy polnej, nadanej mu dopiero 2 stycznia.

Jan Kazimierz nie miał żadnego spotkania z nieprzyjacielem, a jednak stracił w własnym kraju husaryę litewską i koronną skutkiem niewczasów i cierpień, które tak opisywał w liście, z Kryczewa datowanym 24 marca: »trzeba było walczyć dzień i noc z zimnem i lodami, które ani nie trzymały się dobrze, ani załamywały się, z głodem i zdychaniem tysięcy koni dla braku paszy, z najwyższem wreszcie wycieńczeniem samychże ludzi, którzy posilali się... tylko zdechłymi końmi— i to wszystko trwało przez dni 15 i trwa do tej chwili, bo moje toboły zostały jeszcze w lasach«.

Ani w tym, ani w innych listach do żony nie przebija się poczucie winy lub chociażby żalu ze zmarnowania takiej potęgi i tak pomyślnych okoliczności w stosunku do wycieńczonego i zaburzonego waśniami religijnemi carstwa moskiewskiego, ale w każdym znajdzie się jakieś nienawistne wyrażenie o Jerzym Lubomirskim. Zapomniawszy obowiązków należnej mu wdzięczności za przywróconą w 1656 r. koronę, pragnął teraz jego poniżenia, unicestwienia, nawet śmierci; grzęznąć w intrydze francuskiej, złożył sejm dla tego tylko, żeby go skazać wyrokiem sądu sejmowego na pozbawienie urzędów, na infamię, konfiskatę dóbr dziedzicznych i na karę śmierci (29 grudnia 1664 r.) i tym wyrokiem zarówno niesprawiedliwym, jak nielegalnym wywołał dwuletnią wojnę domową, zwaną rokoszem Lubomirskiego. Wojny tej poruszać

tutaj nie będziemy; zanotujemy tylko, że odebrane Lubomirskiemu urzędy, najprzód marszałkostwo w. k., potem hetmaństwo polne, chwilowo posiadane przez umierającego Czarnieckiego, dostały się Janowi Sobieskiemu, mimo niechęci jego i długiego wzbraniania się. Dla pozyskania jego wpływów magnackich i cennej jego szabli zmusiła go do przyjęcia łaski marszałkowskiej d. 18 maja 1665 r. królowa Ludwika Marya urokiem wychowanki swojej Maryi Kazimiery d'Arquien, wdowy po Janie Zamoyskim ordynacie, »najsłodszej i najwdzięczniejszej Marysienki«, dała mu ją w małżeństwo, wyprawiła wesele na pokojach królewskich i wyprawiła w pole szóstego dnia po ślubie; buławę hetmańską przyjął Sobieski 8 maja 1666 r. wśród rozterek stronnicych na sejmie burzliwym i rozerwanym przez liberum veto. Smutny ten okres jego wojennego zawodu, upamiętniony porażką ciężką pod Mątwami, trwał do końca rokосу.

W ciągu trzech lat prawie 1664 — 1666 r. wojska litewskie i koronne nie były czynne na zewnątrz, zwracając oręż wyłącznie ku walce wewnętrznej; na granicy moskiewskiej w Kadzyniu i Andruszowie spierali się tylko komisarze Rzpltej z pełnomocnikami carskimi o warunki pokoju. Traktat Andruszowski stanął za ledwo 30 stycznia 1667 r. i ustanawiał tylko zawieszenie broni na lat 13¹/₂ z granicą tymczasową na rzece Dnieprze z wyjątkiem Kijowa, który miał pozostać pod władzą carską jeszcze przez dwa lata. Sicz Zaporozka miała za leżeć od obu monarchów ¹⁾.

---

¹⁾ »Utratę Smoleńska 1654 i sprawę Obuchowicza« opracował Ryszard Mienicki w Kwartalniku Litewskim 1910 r., IV, s. 41 — 66. Do wyjaśnienia chaotycznych dziejów Kozaczyzny w latach 1657 — 9 przyczynił się pilnem zebraniem materiału Герасимчук Василь: Вп-говекий и Юрий Хмельницкий в Зап. Тов. Шевч. LIX, LX z roku 1904. Dyploma N-mu Wyhowskiemu ogłosił Dr. Aleks. Czołowski w Miesięczniku Heraldycznym 1909 r. nr. 12 str. 166 — 8. Źródła do działań wojennych 1660 — 1664 są podane w »Doli i niedoli Jana Sobieskiego« przez T. Korzona T. I, str. 53 — 62, a do 1663 — 1664 tamże str. 219, lecz pominięte są kampanie litewska 1660 i 1661; tu więc dodać musimy ostrzeżenie, żeśmy nie zdołali osiągnąć ani dokładności, ani ścisłości na podstawie posiadanego materiału, szczególnie do roku 1661. Pamiętniki subalternów, prostych towarzyszy, jak Pasek, Poczobut, Łoś dają nam tylko sceny i obrazy ciekawe, charakterystyczne, ale nie dostateczne do

Tak więc pomimo tylu zwycięstw Rzeczpospolita zakończyła tę 12-letnią wojnę moskiewską utratą szerokiego pasa ziemi, województw smoleńskiego i czernihowskiego, skutkiem zaburzeń wewnętrznych, wywołanych przez intrygę francuską królowej Ludwiki Maryi, przez demoralizację polityczną urzędników i przez chorobę umysłową, która opanowała cały stan szlachecki. Liberum veto, używane przez króla, zarówno jak przez rokoszan, rozerwało cztery sejmy z kolei. Dopiero sejm piąty, zaczęty 7 marca, a skończony po śmierci Ludwiki Maryi w maju 1667 r. zapisał w księdze praw szereg konstytucyj, które zaradziły potrzebie najpilniejszej — zapłaty należności wojsku przez uchwalenie 24 podymnych, ale wad państwowości wypaczonej nie usunęły i liczbę wojska stałego zmniejszyły do 12.500 głów żołnierza, chociaż wojna nowa długa, przeszło 30-letnia już się zbliżała, już się nawet zaczęła, jak obaczmy niżej (§ 40 b).

złożenia całej akcji strategicznej. Z dziejopisów pozostał nam jeden Kochowski (Climacter II) nie dość obeznany z Litwą i związkiem wojska litewskiego, żołnierz, ale nie uzdolniony do strategii, nie oswojony z mapą, popełniający grube błędy geograficzne, a zresztą z usposobienia poeta liryczny. Dał on na str. 522—524 opis bitwy pod Głębokiem d. 6 listopada 1661 r., powtarzany przez wszystkich nowoczesnych historyków. Tymczasem ogłoszone w Księdze Pamiętniczej Medekszy (str. 181, 183, 185 — 7) listy: Żeromskiego do cara, do Almaza Iwanowicza i do Artyszczewa mówią o »rozprawie wojennej z kn. Iw. And. Chozańskim i A. Ław. Ardynem Naszczokinem 4 listopada, Medekszy do Gosiewskiego też o 4 listop., datując pod Kuliszkami 6 listop., narazie kanclerza Paca do Artyszczewa o więźniach »po zwycięstwie pod Kuliszkami wziętych«. Wśród takich sprzeczności i zamieszania przydała się nam teka 235 w Bibl. Ord. Krasieńskich, zawierająca bruliony niemieckich rozkazów Jana Kazimierza, dawanych oficerom jego gwardyi, i kilku listów innych, albowiem z dat daje się ułożyć następne itinerarium 1661 r.: 5 września w Warszawie, 10 w Nieporęcie; października 2, 8, 9 Nowydwór, 13 miejscowość inna nie odczytana; listopada 7 Głębokie, 20 Dolhinowo, grudnia 8 i 10 Wilno, 23 i 26 Nowydwór powtórnie. Gdy z taką marszrutą w rękę, z danymi Medekszy i z mapą sztabową np. Chranowskiego czytać będziemy pamiętnikarskie zapiski Poczobutta (str. 45—56), zrozumieliśmy staną się wszystkie ruchy wojsk, chociaż Poczobutt nie wymienił ani razu nazwy Kuszliki i nie podał wyraźnej daty 4 listop. na walną zwycięską bitwę, zaczynając swoją opowieść (str. 53) od dnia poprzedniego, który nadto pojawił się w druku z pomyłką zecercką 13 zamiast 3 praesentis. Pomyłka jest niewątpliwa, bo data 13 dnia znajduje się znów na str. 56 w właściwym porządku chronologicznym.

β) **Wojna szwedzko - brandenbursko - siedmiogrodzka 1655 — 1660.** Wiadomo z historii politycznej, że do zerwania 35-letniego rozejmu sztumdorfskiego nie miał żadnego usprawiedliwionego powodu Karol X Gustaw. Nie trzy »et caetera« w tytule bezdzietnego Jana Kazimierza i trzy nie zeszkrobane na pieczęci korony zagrażały królestwu szwedzkiemu najazdem polskim, lecz król szwedzki, dawniejszy generalissimus armii, chciał Polskę rabować, podbić, rozszarpać dla zbogacenia swoich generałów i pólkowników, którzy nie mieli już łupów niemieckich po zawarciu pokoju Westfalskiego. Zadanie zdawało się łatwym przy najeździe wojsk carskich na W. Xięstwo Litewskie, przy matactwach Chmielnickiego, przy usługach doradczych ex ministra Polaka zdrajcy Radziejewskiego. Słabe były siły narodu szwedzkiego, liczonego zaledwo na 1.200.000 dusz, ale świetnie zorganizowa-

---

Wniosek nasz ostateczny jest taki, że Kochowskiego opis jest całkiem błędnie sfabrykowany: 6 listopada Chowański bić się już nie mógł, skoro tak ciężką poniósł porażkę 4-go i to w odległości 10 mil od Głębokiego. Gdyby ktoś chciał jeszcze stawać w obronie bitwy pod Głębokiem i nie chciał wykreślić jej z podręczników lub z monografii nowoczesnych, jak »Dola i niedola Sobieskiego I, 116, wskażemy na wyrażenie, wpisane do instrukcyi posłów wojskowych: »pod Kuszlikami dwakroć walne skończywszy okazye«, odpowiadające bitwom z d. 18 paźdź. i 4 listop., i na wzmiankę o Głębokiem w liście cara do króla, że »hramota pisana z Hłubokowa z goncom naszym Pietrom Dołhim«. (Medeksza str. 273, 217). Narzeczcie Theiner w Monuments historiques de Russie na str. 48 i 50 ogłosił raport dworzanina królewskiego z opisem obudwu bitew i odezwą króla do wojska, datowaną 5 listopada z Głębokiego po zwycięstwie odniesionem »feria sexta« t. j. w piątek, który przypadał właśnie 4 listopada. Otóż Kochowski widział zapewne tę odezwę w tłumaczeniu łacińskim i mylnie a nieoględnie wziął tę feria sexta za dzień 6 listopada, chociaż miał na czele odezwy datę dnia poprzedniego, 5 novembris. Również nieoględnie przystosował miejscowość Głębokie do czynów Jana Kazimierza, który przecież nie potrzebowałby pisać do wojska, gdyby się wśród niego znajdował jak np. 11 listopada. Z czyich zaś i z jakich bająn sklecił Kochowski swój opis bitwy, nie dociekliśmy. Opowiadając zdobycie Wilna, Sołowojew XI, 160—162 przytacza testament Miezieckiego, że broił zamku wileńskiego przez 1½ roku bez 5-ciu tygodni, że odparł 5 szturmów, że pozostało zdrowych tylko 78 ludzi, z tych 7-miu zdradziło go, że król skazał go na śmierć za pobicie wielu ludzi przy szturmach i za karanie zdrajców tyrańskie (wieszał za żebra na hakach nawet kobiety ciężarne).

ne do celów wojennych i zwiększane sześciokrotnie przynajmniej przez cudzoziemców, którzy się zaciągali na służbę pod szwedzką chorągwią. Karol Gustaw był nie tyle władcą i rządcą Szwecyi, ile przywódcą potężnej bandy rabusiowskiej; stał się też »rozbojnikiem świata«, jak nazwał go Czarniecki, »bandytą publicznym, niszczycielem wszelkich praw i społeczeństwa ludzkiego«, jak osądził go wraz z wszystkimi Szwedami radca elektora brandenburskiego Fr. von Jena.

Najazd na Polskę miał być wykonany z dwu stron jednocześnie: z Pomorza i z Inflant. Pierwszy wyruszył hrabia Arfwid von Wittenberg z korpusem 17-tysięcznym i z zdrajcą Radziejewskim jako przewodnikiem. Nad bagnistą Notecią, koło miasteczka Ujścia stało pospolite ruszenie wielkopolskie pod komendą swoich wojewodów: poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego (autora słynnych satyr) i kaliskiego Jędrzeja Grudzińskiego w liczbie 15.000 z kilku armatami. Parę wystrzałów z baterii i oskrzydlenie pozycyi przez rajtaryę spłoszyło nieostrzelanych pospolitaków do tego stopnia, że, nie dobywając szabli, wdali się w układy i zawarli haniebną ugodę d. 25 lipca 1655 r., którą wyrzekli się Jana Kazimierza i uznali Karola X Gustawa swoim protektorem, zarazem kandydatem do przyszłej elekcji, pod warunkiem zachowania swobód oraz nietykalności majątków i religii katolickiej. Wittenberg hojnym był na obietnice, robił nawet nadzieję, że Karol Gustaw sam przejdzie na katolicyzm! Gdy miasto Poznań chciało bronić swych murów, wojewodowie zmusili je do otwarcia bram. Wkrótce (15 sierpnia) wkroczył z Pomorza król szwedzki z 15-tysięcznym wybornie zaopatrzonym korpusem wojska, obsadził Kruszwicę swoją załogą, Nakło, Międzyrzec, Gniezno. Tymczasem dwaj Radziwiłłowie (bracia stryjeczni) Janusz i Bogusław wysłali do Rygi, do gubernatora Magnusa de la Gardie propozycyę podobną do wielkopolskich. Układ stanął już 31 lipca, poczem wkraczający 8-tysięczny korpus szwedzki zajmował powiaty żmudzkie jednocześnie z zajęciem Wilna przez wojska carskie. Janusz, zgromadziwszy w swoich Kiejdanach trochę szlachty i panów swego stronnictwa, spisał nawet akt unii W. Xięstwa Litewskiego z Szwecyą, 10 października. Warszawa krzątała się nieco około fortyfikacyi i zbudowała nową bramę; posiadała 26 dział, ale magistrat

jej na widok przybyłego z listem trębacza szwedzkiego ruszył konno i rydwanami aż za Wolę, żeby spotkać Karola Gustawa i na klęczkach prosić jego łaski (30 sierpnia). Zabawiwszy parę dni w pałacu Ujazdowskim, zdobywca puścił się w pogoń za Janem Kazimierzem. Ten daremnie próbował zawiązać układy, a następnie stawić czoło z garstką wojska pod Żarnowcem d. 6 września; przygnębiony, upadłszy na duchu, uszedł na Śląsk, do Opola.

Skutki tej ucieczki były fatalne. Stefan Czarniecki, stoczywszy parę potyczek, bronił Krakowa przez 23 dni, lecz stracona nadzieja odsieczy zmusiła go do przyjęcia ofiarowanej mu kapitulacji 18 października. Aleksander Koniecpolski, chorąży koronny, mający 4.000 wojska kwarcianego pod swą komendą, po niepomysłnej utarczce pod Wojniczem (23 września) imieniem tego wojska wyprawił posła wielkiego z oświadczeniem, że się podda Karolowi Gustawowi nie z innej konieczności, tylko z tej jednej, że król, pan ich (Jan Kazimierz) »onych deseruit wyjazdem swoim za granicę«; następnie pan chorąży przyprowadził je pod Kraków, żeby w ręce Wittenberga złożyć przysięgę poddańczą 16 października; podnosili wówczas palce do góry razem z wszystkimi oficerami Dymitr książę Wiśniowiecki, synowiec nie żyjącego już Jaremy, i Jan Sobieski. Tak samo poddali się hetmani koronni, wielki Stan. Rewera Potocki i polny Lanckoroński 3 listopada pod Sandomierzem z 11 tysiącami żołnierza.

Tak więc wszystkie władze, i wojska, i miasta Korony oraz część Litwy znalazły się w mocy Karola Gustawa, w krótkim bardzo czasie pod działaniem choroby politycznej Polaków, pod wpływem mniemania, że będzie on lepiej od Jana Kazimierza przestrzegał paktów konwentów. Jakże używać będzie mocy swojej? Oto, dobra dziedziczne musiały dostarczać prowiantów, furazów, pieniędzy na sówite utrzymanie żołnierza szwedzkiego; Warszawa zapłaciła 250.000, Kraków 600.000 talarów kontrybucyi; dwory były rabowane; w zamku królewskim zdzierano tapety, zeskrobywano złocenia, wyjmowano kolumny marmurowe i stiuki dla przewiezienia do Szwecyi. Duchowieństwo dowiedziało się, że Warmia oddaną została elektorowi brandenburskiemu; że kościoły katolickie są obdzierane z kosztowności i aparatów; że klasztory obracane

są na koszary dla wojska i na stajnie dla koni. Jezuici, prześladowani ze szczególną nienawiścią, wywieźli swój skarbiec na Śląsk. Wreszcie 4-tysięczny korpus gen. Müllera posunął się pod Częstochowę (8 listopada), żeby zabrać bogactwa tamecznej świątyni, gdy sam Karol Gustaw pomaszerował z Krakowa do Prus, zaskoczył nie zupełnie jeszcze przygotowanego »wielkiego« elektora i księcia Fryderyka Wilhelma II i, obsaczywszy Królewiec, zmusił go do poddania się w hołdownictwo koronie szwedzkiej (17 stycznia 1656 r.).

Bolesna to była, ale skuteczna dla obłąkanego narodu nauka! Nastąpiło nagłe i niespodziewane otrzeźwienie rozumu i uczuć obywatelskich. Pierwszy Lubomirski Jerzy, marszałek w. k., syn chocimskiego wodza, wysłał przez Lubowieckiego 9 listopada list, podpisany też przez trzech wojewodów, przez kasztelana wojnickiego i kilku innych »lch Mości« do Jana Kazimierza z zaproszeniem do powrotu. Przyjął je chętnie król-wygnaniec, a podbudzony przez ambitną i energiczną żonę swoją, wydał datowany z Opola d. 20 listopada 1655 r. uniwersał nie tylko do rycerstwa, ale do »ludzi wszyskiej kondycyi i stanu«, wzywający do powstania przeciwko najezdnikom: »Jeden do drugiego, trzeci do dwu, czwarty do trzech, piąty do czterech i tak per consequens, by też każdy z własnymi poddanymi (a więc chłopami) zgromadźcie się, a gdzie słuszna, na jaki opór zwiedźcie się. Tam sobie wodza obierzcie. Jedna do drugiej kupy wiążcie się i, słuszne już wojsko z siebie uczyniwszy, wodza nad nim wiadomego obrawszy, osoby naszej poczekajcie«. Tak się nie pisały wici na pospolite ruszenie: było to ogłoszenie walki iście narodowej, rewolucyjnej, nie ulegalizowanej przez uchwałę sejmową. Nielegalnie również pod względem formalnym, ale zbawiennie co do istoty rzeczy postąpił Lubomirski łącznie z Janem Wielopolskim, kasztelanem wojnickim, powołując pospolite ruszenie rycerskie województwa Krakowskiego do Nowego Sącza na 27 grudnia. Na Litwie część wojska wyłamała się z posłuszeństwa hetmanowi swemu wielkiemu Januszowi Radziwiłłowi »za postrzeżeniem jawnej zdrady i traktatu ze Szwedami« i aktem, spisany już 23 sierpnia w Wierzbołowie, powierzyło sądy i rządy nad sobą i czeladzią porucznikowi Żeromskiemu, Sam. Kmicicowi, St. Lipnickiemu, Konst. Kotow-

skiemu. Nie zawahał się stanąć na czele tego związku żołnierskiego Paweł Sapieha, wwdą witebski; nie szczędził pieniędzy z własnej fortuny i zapędził Radziwiłła do Tykocina, gdzie oblężony zdrajca zmarł 13 grudnia 1655 r. Częstochowa wytrzymała 39-dniową kanonadę z wielkich dział i odparła srogie szturmy 26 i 27 grudnia, poruszając do głębi serca ludu. W Tyszowcach 29 grudnia obadwaj hetmani koronni St. Potocki i Lanckoroński, wojewoda czernihowski Tyszkiewicz i szlachta delegaci od kilku województw spisali akt konfederacji z wezwaniem osób »niższego stanu, niż szlachta« do broni. Królowi na rezydencję wskazano miasto Lwów i za jego przyzwoleniem regimentarzem mianowano Stefana Czarnieckiego, kasztelana wówczas kijowskiego.

Jan Kazimierz wyjechał z Głogówka 18 grudnia z powrotem »do Państw swoich« z orszakiem koło 300 koni »prosto na Spiż, węgierską jednak granicą«. Spotkał go w Dukli Lubomirski z liczniejszym dworem i góralami karpackimi, zaprowadził do swego Łańcuta i oddał mu korony wraz ze skarbcem, uwieszone tajemnie z Krakowa. Tu była »Confederacya Stanów koronnych z Wojskiem Koronnem dla Majestatu JKMc i całości Rzpltej podźwignienia uczyniona« z licznymi podpisami; tu stawili się z pochylonemi głowami hetmani; stąd w ciągu stycznia (17, 25-go) wysłane były ordynanse do Pawła Sapiehy, aby przeciągnął wojsko radziwiłłowskie »in partes Nostras«, aby opatrzył Brześć załogą, a sam z wojskiem »do nas co prędzej śpieszyć chciał«; stąd, a następnie ze Lwowa wychodziły listy przypowiednie i wszelkie zarządzenia organizacyjne. Szybko formowały się oddziały partyzanckie; wychodzili chłopci gromadnie, uderzali na pomniejsze komendy szwedzkie i pojmany wrogów zabijali okrutnie.

Karol X Gustaw, dowiedziawszy się podczas pobytu swego w Prusach Książęcych o powrocie Jana Kazimierza, powziął śmiało postanowienie: szukać go i wypędzić z 10-ciu tysiącami, jakie miał pod ręką, licząc w tem i chorągwie Koniecpolskiego. Ruszył szybko, minął Warszawę, dogonił Czarnieckiego pod Gołębim przy ujściu Wieprza do Wisły już 19-go lutego 1656 r. Mógł sobie przypisać zwycięstwo, bo w trzykrotnem starciu spędził z pola znużone hufce polskie, lecz, idąc za nimi pod Zamość, fortecy tej nie zdobył dla braku

dział oblężniczych. Jan Zamoyski »Sobie-Pan« odpierał szturm przy hucznej muzyce, którą postawił na wałach. W dalszym pochodzie Karol X dotarł do Jarosławia, gdzie doświadczył sprawności Czarnieckiego. Gdy siadał do stołu u plebana w Rudnikach, uderzył na jego czaty rotmistrz Szandrowski tak natarczywie, że trzeba było ratować się ucieczką, porzuciwszy srebra stołowe, proporzec i szarfę z tkanymi złotem lwami szwedzkimi; wozy królewskie zostały zabrane na moście pod samym Jarosławiem 12 marca. Nazajutrz generał Douglas, umykając przed nacierającą polską konnicą po wątlym lodzie przez rz. San, utopił około 300 ludzi z 2-tysięcznego korpusu. Karol X musiał zaniechać marszu na Lwów i rozpocząć odwrót. Odstępowały go teraz chorągwie kwarciane: zrazu pojedynczy rotmistrze, potem (18—24 marca) Wiśniowiecki i Sobieski, 29 Jan Sapieha, pisarz polny, a nareszcie sam Koniecpolski przybiegli do Czarnieckiego, który nacierał coraz natarczywiej powiększonemi może do 15.000 siłami swojemi. Pod wieczór 30 marca, gdy Szwedzi rozkładali się na nocleg pod miasteczkiem Nisko, spędził pierwszy i drugi łańcuchy czat obozowych; Karol X własną ręką przykładał lont do armaty na alarm, wyprowadził śpiesznie swoją piechotę i jazdę fińską; nadbiegli mu w posiłku Douglas i Wittenberg; zagarnęli parę chorągwi polskich, pobili zasadzonych w lesie chłopów: ale samego Czarnieckiego dosięgnąć nie zdołali. Tymczasem Lubomirski z dywizją swoją 10-tysięczną, kierując się na lewo ku Wiśle, przeprowił się pod Baranowem i opanował 30 marca miasto Sandomierz przez wysłany przodem podjazd, a 31-go podstąpił »sprawą« do zamku sandomierskiego i zdobył z dużą jednak stratą, ponieważ komendant szwedzki, wychodząc, zostawił zapalone lonty w 180 beczkach prochu; straszny wybuch pochłonął około 500 ludzi i wyrócił większą część murów. Jednocześnie z Litwy nadszedł i na prawym brzegu Sanu położył się Paweł Sapieha, wojewoda dawniej witebski, obecnie już wileński. Tym sposobem król szwedzki, dobrnąwszy rozbłoconemi drogami wśród harców nieustannych do wioski Zalesie, ujrzał się obsaczonym ze wszystkich stron w widłach pomiędzy dwiema wielkimi rzekami. Tu okazał niezłomną energię, której żołnierzom swoim udzielał,

i wielką biegłość w sztuce wojennej. Po 6 ciu dniach (5 kwietnia) sforsował przeprawę przez rz. San, uderzając w nocy na obóz litewski, wydostał się z matni i pomaszerował prawym brzegiem Wisły do Prus.

Lewym brzegiem Wisły ciągnął na ratunek swemu królowi margrabia badeński Fryderyk w 4.500 ludzi, ale na jego spotkanie wybiegł Czarniecki, zaskoczył pod Kozienicami jego straż przednią, ze stu koni złożoną, i w pień ją wyciął. Dalej pod Warką znalazł go, stojącego za rz. Pilicą. Mosty były rozebrane. Nie mając czasu na ich budowanie, Czarniecki puścił się wplaw przez rzekę; chorągwie za nim dostały się na drugi brzeg w mgnieniu oka. Kilka szarż wystarczyło do złamania szyków nieprzyjacielskich. Nie zważając na ukrytą w lesie zasadzkę, Czarniecki gonił pierzchających przez 7 mil; jechał im na karkach aż do przedmieść warszawskich (7 kwietnia). Margrabia Fryderyk z generałem hr. Schlippenbachem, dwoma pułkownikami i chorągwią Finnów, liczącą 108 koni, wpadł do zamku Czerskiego, próbował naprawić fortyfikacje, spalił okoliczne domy, dwa kościoły i szpital, ale trzeciego dnia umknął. Stracił 20 sztandarów i wozy; dywizja jego zupełnie zniesioną została, gdyż tułających się po lasach rozbitków czekała śmierć niechybna od chłopów, oburzonych na rabunki i profanowanie kościołów katolickich przez protestanckiego najezdnicę. Sławna wyprawa króla szwedzkiego chybiła celu: po powrocie do Prus naliczył on zaledwo 4.000 zędnionego wojska w swoim obozie. Miał wprawdzie wojska jeszcze nie pokonane, ale rozproszone na dalekich odległościach: w Warszawie, Krakowie, pod Gdańskiem, dochowującym wytrwale wierności koronie polskiej, i w wielu zamkach, obsadzonych załogami; miał i zdrajcę na swoje rozkazy, Bogusława Radziwiłła, który własnym kosztem utrzymywał dla niego 600 piechoty i oddział dragonii; ale skupić ich niepodobna było bez utraty panowania nad okolicznymi ziemiami, a Jan Kazimierz nie ustawał w zabiegach około dalszej walki. Otrzymawszy od Pawła Sapiehy raport z opisem, jak się Karol X »wysliznął« w przeprowieniu się przez San, przesłał mu w reskrypcie, datowanym 10 kwietnia ze Lwowa, pochwałę waleczności, lubo nie uwieńczonej powodzeniem, oraz instrukcję: »Nie życzymy, aby Uprzejmość Wasza miał skwa-

piąć się ad generalem campestrum conflictum, ale raczej wieszając się z wojskiem nad nieprzyjacielem, częstemi go infestował podjazdami i incursiami.. porozumiewając się z wojskiem koronnem... A gdy tu Pan Bóg pobłogosławi.. pomyślają się prędko niezbożne Xięcia koniuszego WXL. (Bog. Radziwiłła) machinacye... odbieży Brześcia... Tymczasem ordynujemy listy do obywatelów tamiecznych takie, jakich U. W. potrzebujesz«. W tydzień potem 18 kwietnia tytułuje go już hetmanem wielkim WXL., posyła mu w posiłku »armatę i piechotę« ze Lwowa, pochwała odzyskanie od Szwedów Lublina, »na gorącą obywatelów województwa Lubelskiego instantią... których nieprzyjaciel komunikiem znieść intendebat«, a szczególnie cieszy się »żeś U. W. zarazem wojsko z tamtąd ruszył ku nieprzyjacielowi. któremu nie pójdą sporo rzeczy, gdy i wojska koronne z tamtej strony Wisły znosić będą posiłki do niego idące, jako już jest tego z łaski Bożej dobry i szczęśliwy początek«.

Nie próżnowały też wojska koronne. Czarniecki, uwijając się pomiędzy pomniejszych oddziałami szwedzkimi, dotarł do Wielkopolski i do Prus. Wpadłszy do miasta Łowicza, wyciął znalezionych tam Szwedów (12 kwietnia) i odbił 2000 wozów z łupami, wysłanych przez Izraela, rotmistrza o ćwierć mili stąd konsystującego; odparty od Gniezna przez palatyna Adolfa Jana (8 maja), odpędził jednak margrabiego badeńskiego Karola Magnusa, który oblegał w Chojnicach wojewodę malborskiego Jakóba Wejhera, odciągnął od Gdańska samego Karola Gustawa, poniósł od niego dotkliwą porażkę pod Kcynią (7 czerwca), ale po kilku dniach znowu był gotów do boju i na wezwanie Jana Kazimierza przybył wczas pod Warszawę.

Lubomirski podchodził też pod Łowicz, zniósł dwa kornety szwedzkie, lecz nie kusił się o zamek, otoczony bagnami, przez które prowadziła jedyna grobla z długimi mostami, łatwa do strychowania ogniem działowym. Przez Gostynin, Brześć, Kowal, Włocławek dotarł do Torunia, gdzie zasiadła liczniejsza załoga szwedzka, na 1½ tysiąca liczona. Przeprawę przez Wisłę bronił szaniec przedmostowy. Lubomirski nie miał przy sobie artyleryi; chociaż po drodze przyłączyło się do niego nie mało szlachty, po stu i po dwuchset koni, ale

»z gołymi brzuchami niepodobna było nic uczynić przeciwko armacie«. Tylko gwoli animuszu rycerskiego Sobieski i Wiśniowiecki skoczyli do szarża tak żwawo, że Szwedzi już »na most sromotnie do miasta uciekali« (19 kwietnia); poważniejszych wszakże następstw nie miała ta kawalerska szarża. Lubomirski obrócił się na Inowrocław, Żnin, Bydgoszcz, gdzie około 200 Szwedów poddało się »na akkord«. Ale porażka pod Kleckiem o milę od Gniezna (8 maja), znużenie wojska i ubytek koni od marszów forsownych nakazywały wstrzymanie się od działań zaczepnych. Po krótkim wypoczynku Lubomirski poszedł ku Wiśle na spotkanie króla.

Jan Kazimierz wyruszył ze Lwowa 12 maja »z 17 tys. wojska i z armatą, nie kładąc w to pospolitego ruszenia, które się zewsząd ochotnie do Nas gromadzą, ale i tatarskich posiłków prędko spodziewając się, które już ku granicy naszej stanęły... Od Moskwy pokazuje się wielka do pokoju inclinacja... więc niemieszkanie posłów tam wielkich wyprawujemy«. Tak pisał do Pawła Sapiehy, zapowiadając swój zamiar odebrania Warszawy i chwając go za to, że się przeprawił za Wisłę. Przyjmował do łaski winowajców, którzy winę swoją czynami walecznymi zmazali, a więc Jana Sobieskiego »przyozdobił« urzędem chorążego koronnego (26 maja), wakującym po wyniesieniu Koniecpolskiego na wysokie krzesło wojewody sandomierskiego. Tak skupiając wszystkich wódców i wszelkie elementy wojownicze aż do pospólstwa, przyprowadził pod Warszawę z 50, a doliczając czeladź może ze 100 tysięcy. Feldmarszałek Wittenberg miał razem z radziwiłłowską piechotą zaledwo 2.000 głów, ale urządził wyborne fortyfikacje i umiał zażyć żołnierza. Przez cały miesiąc bronił się niezłomnie. W dzień Ś. Piotra, 29 czerwca, w obozie polskim otrąbiono szturm na ochotnika. Stanęło ze 20.000 piechurów z różnym orężem, przeważnie pacholików, czeladzi, »haramzy«; kawalerzyści nie mieli tu nic do czynienia. Po gwałtownej kanonadzie nocnej rzuciła się owa haramza o świcie 30 czerwca na pałac Kazanowskiego i zdobyła go; opanowała też Bernardyny. Wtedy ukazali się parlamentarzyści szwedzcy, lecz ponieważ tego i następnego dnia zgodzić się nie chcieli na ofiarowane im warunki kapitulacji, nastąpił szturm

powtórny 1 lipca i feldmarszałek razem z całym swym wojskiem wzięty został do niewoli.

Odzyskawszy stołeczne miasto i sprowadziwszy żonę ze Śląska, Jan Kazimierz zamieszkał w pałacu przedmiejskim (t. zw. Kazimierowskim, późniejsze koszary kadeckie, obecnie Uniwersytet) i wysłał Lubomirskiego pod Kraków, żeby z tej starodawnej stolicy wypędził szwedzkiego generała Wiertza. Większa część pospolitaków wróciła do domu; jednakże stojące pod Warszawą wojska koronne i litewskie liczyły jeszcze około 30.000, wiemy bowiem z rachunków skarbowych, że w tym lipcowym kwartale 1656 r. żołd był wypłacony na 19.004 jazdy, 7,696 piechoty, 3.238 dragonii, razem tedy na 29.838 głów wojska koronnego. Z Lubomirskim odeszło kilka tysięcy pod Kraków, ale ten ubytek zastąpiło w podobnej liczbie wojsko litewskie, figurujące u Pufendorfa w liczbie 5.000. Szlachty z pospolitego ruszenia ile było? niewiadomo, ale też nie zasługiwała na uwagę, ponieważ nie biła się i pierwsza z pola zesza. Nadto przysłany przez hana krymskiego Mehmet Giraja Subhan-Kazi-Aga przyprawił 6.000 »wybornych junaków«, których przydzielono do półku Sobieskiego.

Krytycznym stało się położenie Karola X Gustawa. Przeźrebioną armię swoją reparaował nowym werbunkiem Niemców, Szkotów, Anglików: ale oblegać Gdańską nie mógł i nie mając posiłków od dalszych sprzymierzeńców dyplomatycznych — Chmielnickiego, Mazariniego, Kromwela — musiał pozyskać bliższego sprzymierzeńca, Fryderyka Wilhelma II, elektora brandenburskiego, zarazem księcia pruskiego, ponętnymi pokusami. Zrzekł się narzuconego mu niedawno traktatem królewieckim hołdownictwa koronie szwedzkiej i nowym traktatem, zawartym w Malborgu 25 czerwca 1656 r. przyznał mu zupełną niezależność z dodaniem czterech województw wielkopolskich, których już sam nie posiadał. Za taką cenę ofiarował mu Fryderyk Wilhelm całą swą świeżo zwerbowaną armię, 16—18 tysięcy, odrzuciwszy groźne wezwanie Jana Kazimierza do spełnienia obowiązku wasala korony polskiej. Połączone armie, wychodząc w pole, nie dorównały liczbą polskiej, gdyż nie dochodziły do 28.000 żołnierza (historyk szwedzki Carlson zmniejsza tę liczbę do 22.000, a pruski Droysen do 17.500, w tem 9.000 Szwedów i 8.490 Brandenburczyków),

ale przewyższały potęgą artylerii. Ścisłejsze obliczenie jest niemożliwe dla niedostateczności dokumentów wojskowych. Zresztą stosunek sił wogóle i przebieg trzydniowej bitwy pod Warszawą 28—30 lipca nie przedstawia wątpliwości.

Wojska polsko-litewskie obozowały na prawym brzegu Wisły pod przedmieściem Pragę, na piaszczystej równinie. Od strony północnej zasłoniły się szańcami uzbrojonymi w działa. Dowództwo sprawowali dwaj hetmani koronni, Potocki i Lanczowski, hetman polny litewski Gosiewski i regimentarz Czarniecki, każdy nad swoim korpusem: więc jedność działania zależała od wodza naczelnego, którym był sam król, Jan Kazimierz. Pierwszego dnia Karol Gustaw był odpierany od szanów; z poza rzeki strzelała do Szwedów królowa Ludwika Marya, wprowadziwszy dwie armaty końmi, wyprężonemi z własnej karety na brzeg pod Pulkowem; z lasu Białoleckiego wypadli Tatarzy, uderzając najprzód na skrzydło, a następnie na tyły Brandemburczyków aż ku Wiśle do trzeciej linii szwedzkiej. Zaniechawszy ataku czołowego, sprzymierzeńcy zamierzali przesunąć armie swoje przez las Białolecki w lewo, ku prawemu skrzydłu polskiemu. Nazajutrz 29 lipca, Jan Kazimierz modlił się i komunikował w kościełku praskim, potem objeżdżał hufce i przemowami swemi zagrzewał rycerstwo. sprawował czynność sierżanta, kwatermistrza, biegał wszędzie z dobytą szablą: ale nie domyślał się celu wykonywanych przez nieprzyjaciela ruchów. Nie wywarły też skutku żadnego luźne trzy szarże husarzy i pancernych kwarcianych. Najtrafniejsze pod względem strategicznym były znowu wycieczki Tatarów—boć prowadził ich razem z półkiem swoim chorąży koronny Jan Sobieski. Atakowali oni wysuwające się z lasu kolumny pod wsią Białoleką, zapaloną pociskami artylerii, i na ostatku probowali wpaść na tyły szwedzkie. Dostąpili zaszczytu, że na walkę z nimi został odkomenderowany generalissimus książę Adolf z 4-ma szwadronami rajtaryi. Ku wieczorowi wszakże śmiały i niebezpieczny manewr sprzymierzeńców zakończył się z zupełnem powodzeniem: bataliony i szwadrony wyciągnęły się w trzech liniach przed wschodnim bokiem obozu polskiego, czołem zwrócone ku Pradze i Warszawie. W nocy Jan Kazimierz, widząc zniechęcenie wojska swojego, nakazał odwrót drogą południową; ponieważ

jednak wszystkie regimenty piesze nie zdążyły ustąpić z pozycji: więc nieprzyjaciel wyrządził im znaczne szkody w dniu trzecim, 30 lipca. Warszawa pozostała bez obrony. Królowa musiała z niej wyjechać i szukać schronienia aż w Łańcucie.

Obadwaj sprzymierzeńcy zarówno chlubili się zwycięstwem, które jednak z punktu widzenia strategicznego okazało się prawie bezowocnem, bo wojska koronne i litewskie nie były zniesione, lecz niebawem zebrały się pod Lublinem i mogły znowu wyjść w pole. Karol Gustaw porabował wprawdzie okolice Warszawy aż pod Radom, kazał poburzyć zamki we wszystkich miastach, z których wyprowadził załogi swoje: ale 21 sierpnia musiał wrócić do Prus z 12 tysiącami, bo wsząd ogarniała go partyzantka. Z pod Radomia Czarniecki wzywał uniwersałem całą ludność do gromienia Szwedów bez litości... »Ktokolwiek skrycie lub jawnie Szweda zgładzi, lub głową zabitego, lub świadectwem wywiedzie się... nagrodę otrzyma...« Kasztelan sieradzki Wierzbowski powoływał pospolite ruszenie »nawet z kosami i siekierkami podług zwyczaju naszego«. Zawiazywały się nowe konfederacje: z Lublina Jan Kazimierz i towarzysząca mu już Ludwika Marya wyruszyli do Wielkopolski (14 września), która rehabilitowała się gorliwie z hańby przeszłorocznej. Wojewoda Grudziński pobił pod Kaliszem generała majora Wrzeszczowicza, który uczestniczył wspólnie z Müllerem w oblężeniu Jasnej Góry Częstochowskiej i najśrodszych dopuszczał się łupiestw; chłopci zasmagali go na śmierć batami. Rugowano załogi szwedzkie z Kruszwicy i ze wszystkich miast, prócz Łowicza, Torunia i kilku punktów w Prusach królewskich. Pospolitacy wielkopolscy wpadali do Marchii Brandeburskiej, pruscy do Pomorza, Litwini do Prus Książęcych. Hetman Gosiewski z Subhan-Kazi-Agą pobił pod Prostkami (8 października) szwedzko-brandenburski korpus hr. Waldecka, zdobył 80 sztandarów, pojmał dwu generałów i Bogusława Radziwiłła; ten ostatni wszakże znalazł sposobność do ucieczki po drugiej mniej pomyślnej potyczce pod Filipowem. Czarniecki przebiegał z nadzwyczajną szybkością przestrzeń pomiędzy Częstochową, Chojnicami i Gdańskiem. Przeprowadził pomyślnie do Prus królewską parę; Gdańsk urządził dla niej wjazd trymfalny (15 listopada). Gdy zaś wypadło zabezpieczyć dla niej wjazd powrotny, Czarnie-

cki w styczniu 1657 r. przebiegł 48 mil w ciągu dwu dni i jednej nocy pomiędzy oddziałami trzech generałów szwedzkich, aż do Płocka, przeprowadził się wpław przez Wisłę, przetrzepał Brandenburczyków pod Chorzelami i Działdowem, wrócił do Gdańska i przeprowadził Jana Kazimierza z królową na Kalisz do Częstochowy.

Położenie Karola Gustawa stawało się okropnem. Car Aleksy Michajłowicz wypowiedział mu wojnę, oblegał Rygę, najechał prowincye nadbałtyckie. W Prusach całe wojsko szwedzkie zeszło na 7.000 żołnierza znużonego, obdartego i niepłatnego; rozprzęgała się karność; z Szwecyi dochodziły zatrważające doniesienia o powszechnem zniechęceniu, zubożeniu i buntach; trzeba było zaniechać rozpoczętej redukcji dóbr szlacheckich. Brakło już generałów i ministrów: więc Karol Gustaw sam nadrabiał pracą wysiloną. Nie ugiął się jednak ani na chwilę i potrafił przygotować jeszcze jedną, czwartą kampanię w głąb Polski, wabiąc jej sąsiadów do nowych planów rozbioru, wynalazłszy nowego sprzymierzeńca.

Był nim książę siedmiogrodzki Jerzy II Rakoczy, pretendent lekkomyślny do urojonej korony halickiej. Zebrał on wojsko 30-tysięczne z Węgrów, Szeklerów, Mołdawian, Multańczyków, a drugie tyle spodziewał się dostać od Chmielnickiego, który też nie uchybił okazji łączenia się z wrogami Polski. W lutym 1657 r., brnąc przez głębokie śniegi w górskich wąwozach, Rakoczy wkroczył do województwa Ruskiego. Lwowa dobywać nie ośmielił się, równie jak zamku w Łańcucie (1 marca); spalił tylko miasto, przechwalał się zwycięską potyczką z hetmanem Potockim pod Biłgorajem, w istocie zaś z 3-tysięcznym podjazdem bez przeszkody przyszedł pod Kraków, ponieważ Lubomirski usunął się, zaniechawszy oblężenia (13 marca). Komendant zaś szwedzki Wiertz powitał go (18 maja) i pozwolił mu odebrać przysięgę poddaństwa od mieszczan. Nastąpiło już poprzednio w Opatowcu spotkanie z półkownikiem Antonem Żdanowiczem, prowadzącym 20.000 kozaków, potem z samym Karolem X Gustawem w Modliborzycach za Opatowem 11 kwietnia. Przedsięwzięto marsz ku Brześciowi Litewskiemu. Miasto odrazu zajęto (7 maja), lecz tu Szwed otrzymał wiadomość o wypowiedzeniu wojny przez króla duńskiego. Nowina ta zmusiła sprzymierzeńców

do odwrotu. Razem przybyli do zrujnowanej Warszawy i tu się rozstali (23 czerwca). Rakoczy chciał wrócić do Krakowa, lecz ścigany przez Czarnieckiego i Sapiehę, a zaskoczony z przodu od Lubomirskiego, który mu własną jego krainę splądrował, po kilku porażkach zaledwie przez upokarzającą kapitulację (13 lipca w obozie pod Czarnym Ostrowem) zapewnił sobie powrót bezpieczny. Wrócił rzeczywiście, ale tylko w 400 koni, bo wojsko jego spotkało hordę tatarską, która je zniosła do szczętu. Karol X pałac i rabując wrócił do Prus, gdzie drugi sprzymierzeniec jego, Fryderyk Wilhelm, elektor brandenburski prowadził już układy z Polakami za pośrednictwem posła austriackiego. Przymierze polsko-austriackie, zawarte w roku zeszłym, zacieśniło się pod nowym cesarzem Leopoldem I przez traktat Wiedeński z d. 27 maja 1657 r. Ponowione (8 lipca) oblężenie Krakowa stało się skutecznem gdy do obozu polskiego, zatoczonego na Prądniku, feldmarszałek cesarski hr. Melchior Hatzfeld przyprowadził 12.000 świeżego wojska: Wiertz kapitulował i 30 sierpnia wyszedł, ustępując miejsca 27 chorągwiom polskim. Nie zastał swego króla w Prusiech.

Karol Gustaw pozostawił załogi w kilku twierdzach pruskich i wyruszył na początku lipca spiesznymi marszami do Danii. Nie wrócił już do Polski, ale miał jeszcze do czynienia z Czarnieckim, bo dla posiłkowania Duńczyków utworzyła się koalicja. Fryderyk Wilhelm elektor, pogodzony z Polską traktatami welawskim i bydgoskim (17 października i 6 listopada 1657 r.) zobowiązał się do stawienia 6.000 wojska przeciwko Szwedom, a wystawił więcej, gdy do koalicji przystąpił cesarz Leopold. Rozumie się, że do koalicji takiej należała Polska, zobowiązana traktatem przymierza względem Fryderyka III duńskiego już od 28 lipca. To też Czarniecki nawiedził Pomorze szwedzkie w zimie 1657—8 r. w kilka tysięcy koni; miast obronnych dobywać nie mógł bez piechoty i artylerji; spustoszył tylko paręset wsi. Potem uczestniczył z 7-miu tysiącami konnicy w zbiorowej wyprawie z 13-tu tysiącami Brandeburczyków, prowadzonych przez samego Fryderyka Wilhelma i 10-ciu tysiącami Austriaków pod komendą sławnego strategika Montecucoli. Popisał się przy ataku na Sonderburg d. 14 grudnia 1658 r., puszczając swoją konnicę w pław

przez cieśninę wyspy Alsen. Cios jednakże stanowczy zadała Karolowi Gustawowi nie ta armia koalicyjna, lecz flota holenderska (pod Nyborgiem 24 listop. 1659 r.).

Czarnecki sprawował regimentarstwo teraz z tytułem wojewody ruskiego. Dostał tę godność po śmierci Lanckorońskiego (około 10 marca 1657 r.), ale bez buławy polnej, którą otrzymał Lubomirski. Nie przypuszczam, żeby się wówczas zdradził z zawiścią w przypisywanym mu docinku do Lubomirskich i Koniecpolskich: »Jam nie z soli (dzierzawionej w szybie św. Kingi), ani z roli (w dobrach ukraińskich), ale z tego co mię boli (z ran) urosł«.

Cześć dla majestatu królewskiego, nigdy nie zachwiana uległość i wierność dla Jana Kazimierza nie godziłyby się z sarkaniem na decyzję jego. Dodajmy od siebie, że decyzja ta była nie tylko prawowita, ale zupełnie słuszna i sprawiedliwa. Pomijając różnicę rodowodów szlachecka z Czarncy i magnata, chlubiącego się zasługami ojca pod Chocimem, różniły się ich osobiste kwalifikacje. Czarnecki zaczynał swój zawód wojskowy u lisowczyków i lisowczykiem pozostał po zniknięciu junackiej bandy; był nieporównanym kawalerzystą i partyzantem, ale na wodza armii nie posiadał ani dostatecznego wykształcenia, ani talentu strategicznego: [więc też przy mnóstwie bitew stoczonych i ran na całym ciele, uzbieranych od nóg aż do podniebienia, w żadnej walnej, wielkiej bitwie nie zyskał wawrzynu. Lubomirski zaś łączył przymioty męża stanu i wodza: pierwszy on mógł i umiał wzniecić walkę z Szwedem o niepodległość w 1656 r., i później w ciągu lat 10-ciu ani jednej bitwy nie przegrał, w 1657 r. skarcił Rakoczego, w 1658 r. przyprowadziwszy królewską parę pod Toruń oblegany nieskutecznie najprzód przez Czarneckiego (w zimie), potem przez cesarskiego generała de Souches (od lipca) pokonał opór bohaterskiej załogi szwedzkiej nie tylko bombardowaniem i szturmem 15 — 16 listopada, ale taktownie przeprowadzonymi układami i oddał honory wojskowe tej garstce (200 piechurów i 100 jazdy) przy wyjściu 30 grudnia; nareszcie spełnił ostatni czyn w tej wojnie: wyrugowanie Szwedów z Głowy (Haupt) pod Gdańskiem d. 22 Grudnia 1659 r., czyn upamiętniony medalem.

Karol X Gustaw kończył krótkie swoje panowanie awanturniczo. Przegrawszy wojnę duńską (drugą), rzucił się na Norwegię, projektował utworzenie królestwa Skandynawskiego, zdobywanie Gdańska, Pilawy, Kurlandyi, wyprawę na Rzym w 100.000 wojska; tymczasem nie mógł obronić Pomorza i poratować Szczecina, oblężonego przez wojska koalicji. Musiał przyjąć dobre usługi jedyne go wówczas życzliwego Szwedom mocarstwa, Francyi, i zgodzić się na kongres dyplomatyczny w Oliwie. Końca i skutku układów nie doczekał się, bo zmarł d. 23 lutego 1660 r. Syn jego Karol XI miał niespełna 7 lat wieku: więc wyprowadzenie Szwecyi z zawikłań i utrapień wojennych było dziełem regencyi. Wielki traktat, zawarty przy udziale posłów całej prawie Europy Zachodniej i podpisany d. 3 maja 1660 r. przywracał Polsce wobec Szwecyi granice przedwojenne i zamykał straszne dzieje »krwawego Potopu«. Pozostawał wprawdzie pod bronią wróg jeden, Car Aleksy Michajłowicz: ale skierować się teraz mogły przeciwko niemu wszystkie waleczne wojska Rzpltej, a znakomite przymioty wodzów wróżyły im zwycięstwo. Jakoż widzieliśmy zwycięstwa na Litwie i na Wołyniu, odniesione przez Czarnieckiego razem z Sapiehą i przez Lubomirskiego w 1660 r., oraz Czarnieckiego łącznie z Żeromskim pod Kuszlikami 1661 r. Jeśli tych zwycięstw nie wyzyskano, to było skutkiem nieszczęsnej intrygi francuskiej, która odwróciła broń polską od nieprzyjaciela ku własnym piersiom, zdemoralizowała politycznie możnowładców, sprowadziła tragiczny upadek Lubomirskiego i abdykację prześladowcy jego Jana Kazimierza¹⁾.

b) **Walka z muzułmanami; czwarta i ostatnia wojna turecka** może być nazwana wojną Trzydziestotrzechletnią 1666—

---

¹⁾ T. Korzon: Dola i niedola J. Sobieskiego I, 29 — 40, 115 — 117, 238 — 239; nadto zużytkowane zostały znajdujące się w archiwum Krasińskiem reskrypty króla do Pawła Sapiehy z d. 17 i 25 stycznia, 10 i 18 kwietnia, 4 i 10 maja; w ostatnim znajdujemy datę zamierzonego wyjazdu ze Lwowa: »pojutrze zapewne«, to znaczy 12 maja. Mogło zajść opóźnienie, ale nie większe nad dni parę, gdy nominacya Sobieskiego z d. 26-go była datowana już w Karczewie. Oprócz Pufendorfa widoki bitwy pod Warszawą znajdują się też w Theatr. Eur. VII przy str. 964; tamże jest korespondencya Rakoczego str. 1066 — 1075. List Czarnieckiego z podpisem najdawniejszym jako wwdy ruskiego podał Jenike: Stef. Czarniecki. Warsz. 1891 str. 65.

1699; aczkolwiek przerywały ją formalnie traktaty buczacki 1672 r. i konstantynopolski 1678, lecz realnie pokoju Polsce nie dały. Pod buńczukami muzułmańskimi stanie Kozacyzna ta, która nie znosiła rządów ani polskich, ani moskiewskich, a lepszego losu wyglądała od padyszacha.

a) **Wojna kozacko-tatarska 1666—1667** była następstwem pogodzenia się Polski z Moskwą, dokonanego w Andruszowie, a niedogodnego zarówno Krymowi jak wichrzycielom Koz-

Ryc. 25. Oficer i muszkieter piechoty niemieckiej, podług ryciny Hondiusa z r. 1634.

czynny, którzy rozmnożyli się podczas rokoszu Lubomirskiego. Wojska koronne wyszły z Ukrainy do prowincyj zachodnich; pozbawiony ich pomocy Tetera nie zdołał pokonać zbuntowanego półkownika Drozda, zrzekł się buławy na początku 1665 r. i mieszkał przez lat parę w Warszawie jako człowiek prywatny, jako Morzkowski; skończył życie jednakże jako tułacz w Turcji (1671). Buławę zaś posiadał nie Drozd, lecz zreźniejszy od niego Opara z Medwedówki, setnik; dla zyskania opieki uznał się on poddanym hana i zabronił popom wy-

mieniać w modlitwach cerkiewnych imienia Jana Kazimierza. Jeszcze zręczniejszym okazał się jego asawuła Petro Doroszeńko, bo tego dokazał, że Oparę związanego przyprowadził do Rawy »poseł asawuła kozacki do JKMcI jako rebelizant« za wpiywem sołtana nuredyna, z woli hana Mohameda IV w wrześniu 1665 r. Opara został śmiercią ukarany, a Doroszeńko otrzymał od zebranej w Czehrynie starszyny d. 1/11 października upoważnienie do zastępczego sprawowania władzy hetmańskiej, zdobył przy pomocy polskiego żołnierza m. Braclaw, komenderującego tam pólkownika Drozda stracił, potem 6/16 stycznia 1666 r. zwoławszy »czarną radę«, utraktował ją dobrze napojami i okrzyknięty został hetmanem wojska JKMcI Zaporoskiego.

Tem nie nasycił jeszcze swojej ambicji. »Kozak z pradiada«, wnuk hetmana Michała Doroszeńki, wybitne zajmujący stanowisko od czasów Bohdana Chmielnickiego, spowinowacony przez żonę z jego rodem, a więc należący niby do dynastji kozackiej, nobilitowany razem z Jurkiem w 1661 r., mniemał, że jest godnym panowania nad całą Ukrainą. Miał więc na oku Brzuchowieckiego, poszukiwał sposobności do korzystania z jego błędów i żądał pomocy żołnierza polskiego t. j. pozostałych na Ukrainie załóg: białocerkiewskiej, korsuńskiej, braclawskiej. Ale te załogi nie ruszały się z miejsca, a Brzuchowiecki siedział mocno w Baturynie, ubezpieczony łaską carską, jeździł bowiem do Moskwy, ożenił się z kniaziowną Daryą Dołhoruką, prosił o przysłanie wojewodów moskiewskich z załogami wojskowemi do większych grodów ukraińskich, przyjął poborców podatku na skarb carski i za takie usługi ozdobiony został tytułem bojara. Doroszeńko ławo znalazł w swej kozackiej dyplomatycznej tradycji jeszcze jeden sposób wywyższenia się: zaprzysiął nad rz. Cybulnikiem w obecności trzech sołtanów tatarskich wieczną przyjaźń z hanem krymskim nowym, Aadil-Girajem, i oświadczył chęć przyjęcia poddaństwa u cesarza tureckiego. Do hetmanów zaś polskich i do króla Jana Kazimierza mimo to pisywał jako »życzliwy Rzpltej sługa i wierny JKMcI poddany«. Ostrzegał niby o »niechęci Tatarów przeciw Polsce« za to, że ich nie przypuszczono do układów polsko-rosyjskich w Andruszowie i o wzburzeniu wśród Kozaków, jakie objawia się

skutkiem znacznych krzywd, wyrządzanych »od Ichmć panów żołnierzów« t. j. od wojska koronnego, które po zakończonym rokoszu wracało na dawne swe leże (w wrześniu 1666 r.) Obawiał się niby o własne bezpieczeństwo: »gdy naród in desperationem przywiodą (żołnierze), ja muszę biedny zostać na koszu«. Posyłał do Krymu niby tylko dla zasiągnięcia wiadomości, które przesłać miał następnie Sobieskiemu; prosił tam o posiłki, ale tylko o 4 lub najwyżej o 5 tysięcy: aliści han »wysłał wielkie mnóstwo z nuradin-soltanem Jmcią i z przydanemi dwoma soltanami«. Donosząc o tem, przewidywał, że »będzie musiał tak skakać, jak mu zagrają«. W rzeczywistości on zagrał teraz pobudkę do nowej oblawy na Lachów. Widząc, że na Ukrainę idzie wojsko niewielkie, zaledwo 6.000 żołnierza liczące, pod dowództwem Machowskiego, znienawidzonego za rozstrzelanie Wyhowskiego, urządził krwawą kolendę d. 19 grudnia 1666 r. pod Braiłowem (w pobliżu Winnicy). Waleczny rębacz nie zdołał przebić się przez 40-tysięczną orde: został do niewoli wzięty; cała dywizya jego zniesiona. Hetman polny kor. Sobieski przebywał wówczas w swojej Żółkwi; mógł on tylko obwieścić »obywatelów województwa Ruskiego« o nieszczęściu uniwersałem, wydanym w święto Bożego Narodzenia (25 grudnia), i wezwać wojsko cudzoziemskiego zaciągu, rozlokowane nad Bugiem pod Korytnicą »aby się dniem i nocą jako najprędzej w ten kraj ścigało«. Prędzej wszakże wpadli Tatarzy, zniszczyli niektóre dobra jego oraz Dymitra Wiśniowieckiego, zapędzili się aż pod Gliniany, zagarnęli 25.000 ludzi w jassyr. Hetmanowi wielkiemu doręczył doniesienie z przesadnymi dodatkami jakiś towarzysz 31 grudnia w Warszawie.

Tu, w stolicy i w rezydencji królewskiej, nie było ratunku na tę przypadłość. Hetman w. k. Rewera Potocki był starcem zgrzybiałym, mającym skończyć życie swe za kilka miesięcy; Jan Kazimierz nie chce już trudnić się żadnemi sprawami rządowemi, nie udziela posłuchań, szwankuje na zdrowiu, odczuwa powszechną ku sobie nienawiść, a jednak nie zrywa konszachtów z ambasadorem francuskim. Niedawno, 23 grudnia zerwany został przez liberum veto niejakiego Łukomskiego sejm walny, czwarty z kolei. Senat, naradzając się nad wskazówkami wyraźnemi gotującej się wojny tureckiej,

uchwalił wysłanie wielkiego posła do Mahometa IV z pokojowymi oracyami. Ludwika Marya umiera 10 kwietnia 1667 r. podczas posiedzeń nowego, wiosennego sejmu; ten przecież piąty sejm doszedł do konkluzji, zarządził najpilniejszej potrzebie — zapłaty należności wojsku — przez uchwalenie 24-ch podymnych, ale zastrzegł, że pod chorągwią wolno zatrzymać tylko 12.500 żołnierza »nie więcej«. Powodem do takiego zastrzeżenia była obawa, żeby król, mając większe wojsko, nie narzucił narodowi następcy tronu, Kondeusza lub Neoburga. Niebezpieczeństwa grożące od Tatarów i Turków lekceważono. Dwór zaś zajęty był aż do 22 września przewożeniem do Krakowa i grzebaniem zwłok Ludwiki Maryi. Pochód otwierało 100 karet i tyleż toczyło się z tyłu za karawanem szkarłatnym, zaprzężonym w ośm białych koni; asystowało stu szlachty na pięknych rumakach, 200 hajduków w czerni, 12 trębaczy, dwa regimenty gwardyi, Bohuma i Denhofa. Rozumie się, że w tym orszaku pogrzebowym znajdował się Jan Kazimierz i niemało dostojników.

Wśród powszechnego roztargnienia i niedbalstwa obronę kraju przed nawałą barbarzyńców wziął do serca i w czynie przeprowadził hetman polny Sobieski. Zaraz w styczniu 1667 r. zebrał on kilka tysięcy ludzi i 10 dział i zamierzał iść na Międzybóż, gdzie Tatarzy założyli swój kosz, ale wyręczyły go śniegi głębokie, które zmusiły ich do odwrotu. Potem, prześiadując we Lwowie, zbierał przez »poufałych korespondentów swoich« wiadomości o zamiarach i poruszeniach nieprzyjaciela, przestrzegał województwa uniwersałami, posyłał doniesienia do Warszawy — bez skutku; rozstawiał oddziały w punktach strategicznych na straży. Wydatki nagłe opędzał własnymi pieniędzmi: 5.000 zł. na wyprawę artyleryi, 1.000 dukatów, opieczętowanych przez żonę, zostawił na »lenunki« t. j. na dzienne dyety żołnierskie. Wiadomości przychodziły coraz gorsze: Doroszeńko wyprawił swoich postów, Partiankę i Wyrwę, do sułtana z poddaństwem; kilku sołtanów krążyło, oczekując na jego wezwanie; około 1 czerwca wyruszył sam gałga, Krym-Girej, brat hana; zagony ukazywały się na Wołyniu, pod Wiśniowcem i Zbarażem. Na domiar utrapień, wypłata żołdu przez komisarzy, od sejmu wydelegowanych, odbywała się we Lwowie wadliwie najprzód dlatego, że

uchwalone podatki wystarczały tylko na $\frac{2}{3}$ należności, a potem dlatego, że zamiast gotówki wydawano chorągwiom asygnacye, których »ukąsić trudno«, bo trzeba było wieźć te asygnacye do poborców lub szafarzy wojewódzkich. Tymczasem wojsko »głodne i nużne« burzyło się, porywało się do zawiązania konfederacyi, obrało sobie marszałka Polanowskiego. Sobieski pracował i w komisyi i w obozach tak szczęśliwie, że konfederacya do skutku nie doszła; że wojsko zgodziło się przyjąć płacę za 8 ćwierci, 2-ch oczekiwać do przyszłego sejmku, a 2 ćwierci darowało. Jednak na »pożywienie tych ludzi« trzeba było gotowych pieniędzy koniecznie. Sobieski pisał kilka razy do króla: »ale tam na to nic nie dbają... pieniądze moje na wszystko spendować mi rozkazują, jakoby mnie to floty przychodziły hiszpańskie«. Podczas marszów musiał »udawać i dawać«. Ostatecznie wydał gotowizną 134.735 zł, które mu później zostały zwrócone na podstawie złożonych kwitów. Jan Kazimierz bawił w Krakowie jeszcze dwa tygodnie po pogrzebie; leżąc w łóżku składał narady z przytomnymi senatorami i urzędnikami — bezowocne, nareszcie na początku października odpłynął Wisłą do Warszawy, uzbroiwszy galary swoje w działa i muszkiety, ponieważ przewidywał, że może być przez Tatarów napadnięty.

Sobieski wyruszył w pole ze Lwowa 10 września, bo już d. 17 sierpnia była wiadomość, że sołtan gałga »z wielką potęgą« wszedł w Ukrainę i, złączywszy się z Kozakami, prosto na wojsko iść chce. A ileż było tego wojska? Tylko 5.000 jazdy i 3.000 piechoty prócz tych, co na Czehrynie i w Białej Cerkwi. Żeby owej wielkiej potęgi nie wpuścić do wnętrza Rzpltej, trzeba było strzedz długiej linii od Kamieńca aż do błot poleskich. Czyż to możliwe? Na przechwałkę wygląda oświadczenie Sobieskiego, że do sejmku zatrzyma na sobie nieprzyjaciela, chociażby »nie miał tylko 100 człowieka«. Wszak nie podołałaby takiemu zadaniu największa odwaga. Ale Sobieski poparł oświadczenie swoje planem strategicznym: jakoto: zatoczyć obozu generalnego niepodobna, więc należy porozkładać wojsko przy celniejszych fortcach partyami i tak powściągać zamachy nieprzyjaciela, żeby nie mógł ani wszystkich obledz, ani pojedynkiem zdobyć, ani w tyle poza sobą

zostawić. Znajdując się przy którejkolwiek partyi, sam hetman musiał się narazić na obłążenie, które też przewidywał.

Przystępując do wykonania planu, starał się wesprzeć szczupłą armię swoją wszelkimi posiłkami. Wydał 17 września z obozu pod Czarnokożenicami uniwersał do szlachty z wezwaniem, aby myślała de praesidiis domi t. j. w swoich województwach, *Lo* »wszystkich pasów i szlaków, które ze wszystkich stron od Ukrainy są otwarte szeroco, zabronić« nieprzyjacielowi nie zdoła. Znalazły się tu i ówdzie garstki powiatowego żołnierza np. piechota łanowa województwa Beżkiego; używał ich Sobieski do obsadzania zamków np. w Trębowli. Nareszcie nie wahał się poruszać chłopów całemi gromadami i ważne miewał od nich posługi wojenne. Z swoich dóbr wziął 800 ludzi i wszystkie prawie konie »w służbę hetmańską«; z Pomorzan swoich zabrał 10 dział spiżowych, 8 śmigownic kołowych, 5 hakownic, organków 4 i prochu z Markowego młyna kamieni 40. Cały zapas mąki, jagieł, grochu, owsa, bitych wieprzów odszedł na podwodach do Tarnopola. Żołnierzy rozdzielił na 5 partyi: Koniecpolskiego sstę dolińskiego wysłał do Tarnopola, Czaplickiego strażnika obozowego na Pokucie, Silnickiego na trakt lwowski, Modrzewskiego na Polesie; piątą dywizyę 3.000 głów poprowadził sam do Kamieńca, dokąd przybył 20 września i gdzie zabawił około 10 dni. Opatrzanie tej twierdzy załogą umożliwił mu Trzebicki, biskup krakowski, przysyłając mu cały regiment piechoty, własnym kosztem utrzymywany.

Krym Girej gałga nie ukazał się tutaj. Założywszy główny kosz pod Konstantynowem, o mil 15 od Kamieńca, puścił zagony na zachód. Niespodzianką było dla niego, że każdy zagon napotkał jakąś partyę, która go dobrze gromiła. Pod Tarnopolem pobito nie mało; kilkunastu żywcem przywiedziono; w drugim miejscu partya Silnickiego »toż uczyniła«. Nie tylko ludzi nie, ale i bydła nigdzie wziąć nie dopuszczono.

Odwoławszy zagony, nieprzyjaciel ruszył zatem całą potęgą pod Zbaraż, skąd mógł obrócić się albo ku Kamieńcowi, albo ku Lwowu. W tym ostatnim razie przewidywał Sobieski 23 września, że jego »majątności wszystkie w popiół się

obrócą«. Jakoż ze Zbaraża Tatarzy poszli przez Tarnopol na Zborów. Nie było tam żadnej załogi, a zbiegło się dużo chłopów ze wsi okolicznych i mieszczenie z dwóch pobliskich miasteczek. Tatarzy, przypadłszy szturmem, wszystkich wyściniali i miasto spalili. Potem oblegli drugie miasto Sobieskiego, Pomorzany; po trzech dniach opanowali je, zrabowali, spalili, a zamek okupił się sumą 6.000 zł.

Gdy tak wyraźnie i dotkliwie zaznaczył się kierunek najazdu, Sobieski porzucił »tak dobre miejsce« pod Kamieńcem i przyszedł d. 4 października do Podhajec, ominąwszy o 4 mile Tatarów bez szkody, co przypisywał »cudownej łasce Bożej«. Musiał znać tę miejscowość i zauważyć jej strategiczne zalety, dziś zatracone skutkiem wyrąbania lasu i wyschnięcia wód. Rzeczółka Koropiec, sztucznie rozdzielona na dwie strugi, nie stanowi teraz przeszkody nawet dla piechura; przedmieście Holendry zabudowało się na miejscu, gdzie dawniej zaczynała się puszcza; całe miasto, stare i nowe, niewielkie, o 5¹/₂ tysiącach mieszkańców, ma przystęp z wszech stron otwarty. Ale w owym czasie istniał zamek, w którym niedawno umarł i pochowany został »Stanisław z Potoka na Podhajcach Potocki«, przewany Rewera, a tylekroć wspomniany hetman w. k. Mieszczenie z pewnością mieli ku swej obronie jeśli nie mur, to »parkan«; starzy mieszkańcy pamiętają jeszcze bramę w pobliżu cerkwi ruskiej. Co ważniejsza, od strony wschodniej ciągnęło się aż do Monasterzysk pasmo stawów, których resztkami są istniejące do dziś dnia stawy Podhajecki, Zahajecki i Koropca; od południa zaś i zachodu aż pod wieś Mużyłów t. j. aż do dzisiejszej szosy, wiodącej do Brzeżan, osłonę od ataków konnicy stanowiły gęste lasy. Otwór pomiędzy temi naturalnemi obwarowaniami miał szerokości zaledwo parę kilometrów, więc mógł być obsadzony i zamknięty przez szczupłe wojsko. I oto powód dlaczego Sobieski obrał do walki pozycję podhajecką. Umocnił ją dwoma szanćami, na których umieścił armaty i piechotę, a większą część swojej konnicy wysłał w stronę Lwowa z zaleceniem, aby odpędzała zagony. Nie omieszkał obwieścić szlachty tegoż dnia 4 października uniwersałem: »Zatrzymuję się pod Podhajcami, siebie samego podając w ścisłe oblężenie z częścią wojska, a drugą to jest JMp wwdę brackławskiego (Jana Potockiego), Jmp. chorążego

kor. (Andrzeja Potockiego), Jmp. stolnika podolskiego z półkami Jmp. wwdy ruskiego (Jabłonowskiego), Jmp. pisarza polnego kor. (Jakóba Potockiego), Jmp. strażnika kor. (M. Sieniawskiego), Jmp. Łaska z 8 komenderowanych chorągwi ordynowałem do Waszmościów Panów, zapobiegając w miarę sił, unikając oraz przykładu oblężenia zbaraskiego, aby całego wojska nie zawarłszy, bezkarnie mógł grasować w Rzpltej naszej... Chciejcie WMość M. M. P. P. i Bracia zjednoczonymi siłami zniósłszy się, radzić o ratunku powszechnym i, jako najprędzej zebrawszy się, od fortec dotąd nie oddalać, ani poddaństwo (= chłopów) rozpuszczać, póki moim, daj Boże, pociesniejszym nie obwieszczę uniwersałem. Zostawszy tedy ówdzie w tym celu, abym na sobie nie tylko imprez tak ciężkiej nieprzyjaciela potęgi zatrzymał, ale dla całości dobra pospolitego i moim własnym zasłonił trupem, dając się na ofiarę miłej ojczyźnie, powtóre proszę...«

Goniec przejechał jeszcze z tym uniwersałem i z listem do żony, ale niebawem przerwały się wszelkie komunikacye. Wybiegła część ordy na spotkanie Sobieskiego; w dwa dni później przybył gałga z Doroszeńką pod Podhajce. Mnogość dwóch wojsk była niezmierna: przewyższała niezawodnie sto tysięcy głów — 80.000 Tatarów i 24.000 Kozaków; powiewał nad nią trójkończasty sztandar wielkiego hana. Dla zwiększenia postrachu wygrywała wrzaskliwymi tonami długich surm i piszczałek turecka kapela, zwiastunka obecności wojsk tureckich w tej ciźbie. Powiadano, że to straż przednia nadchodzącej za Tatarami armii sułtana Ottomanów. Byłato mylna pogłoska, bo sułtan wojny jeszcze nie wypowiedział, mając wszystkie siły swoje zajęte oblężeniem Kandyi, ale posłał podobno 3.000 jańczarów na tę wyprawę tatarską, a ponieważ nadeszła już poprzednio wiadomość o niepowodzeniu poselstwa polskiego w Konstantynopolu: więc groźna pogłoska znajdowała wiarę.

Sobieski, wskazując naocznie tę horde, która okryła okoliczne pola, niby rzeka wezbrana, przemówił do żołnierzy dosadnymi słowy; podał je nam do wiadomości Kochowski w łacińskim przekładzie o tyle przecież wiernie, że nacechował tchnieniem jego bohaterskiego temperamentu. »Tuśmy, Bracia, stanęli, że dalej postąpić chyba odważnym i śmiercią pogar-

dzającym tylko wolno; uchodzić i uciekać nawet gnuśnym nie można... Patrzajcie na mnie, jak będę wiódł chorągwie, a za temi chorągwiami wy, rycerstwo, idźcie na nieprzyjaciela mężnie... iżby ten potop wezbrany z morza Czarnego nie dosięgnął Bałtyku... Jeśli kto nie zechce śmiercią pogardzać, pozwalam: niech umyka, a w drodze zginie haniebnie. Ja tu pozostanę i ze mną mężowie, wążący się na wszelkie niebezpieczeństwa, a gdy odeprzemy Tatarów, odpadnie też Turkom ochota do wojowania... U Boga nie masz nic trudnego, skoro mały Dawid obalił Goliata, a komar mizerny wypędza lwa z jaskini».

Nikt nie umknął, ani odstąpił walecznego hetmana. I owszem, tak republikanie i rokoszanie, jak regaliści stronnictwa francuskiego zgodnie i mężnie poszli do boju. Naprzód Aleks. Polanowski, dyrektor koła wojskowego, kłusem poprowadził 13 chorągwi. Starł się gwałtownie, lecz wkrótce oskoczony znikł jak kamień w odmęcie. Nad hufem środkowym objął komendę St. Jabłonowski, wdwa ruski, przyjaciel Sobieskiego, przybyły umyślnie z Krakowa. Stąd Marcin Kątski, generał artylerji, dał trzy celne salwy z dział. Regiment piechoty ruszył do ataku. Na prawem skrzydle rotmistrz Wilczkowski z usarją osłaniał zamek i zgromadzony za okopami lud wieśniaczy. Wypadło mu odpierać Kozaków, którzy skierowali na niego swe armaty, i Tatarów, którzy wdzierali się aż w środek okopów na podzamcze. Odpierali ordę chłopci, pacholłowie i część piechoty; tymczasem nadbiegło 5 chorągwi lekkiej jazdy, a Wilczkowski łącznie z niemi uderzył na Tatarów z boku z takim skutkiem, że cała masa zaczęła się cofać, zabierając kilka tysięcy trupów, które zostały zrzucone do chat wiejskich i razem z niemi spalone. Strata Polaków wynosiła 490 ludzi; Sobieski uwijał się między wszystkimi oddziałami, bacznie i trafnie kierując obrotami walki. Zapewne w starciu jakimś potkał go »ciężki szwanek z konia«.

W skutku tej bitwy Krym gałga i Doroszeńko oddalili się od obozu polskiego na strzał działowy, poprzestając już na obsaczeniu bez doraźnych szturmów. Obsaczenie takie trwało przeszło dwa tygodnie. Przez cały ten czas trwała nieustanna jaknajuporeczywsza walka orężem, dowcipem i wybiegami wojennymi. Czeladź kopała wilcze doły i przykrywała je darniną

lub gałęziami, rozrzucała dymiące garnki z łojem, żeby odstraszać Tatarów udanymi granatami; nocami skradała się pod kosz, porywała konie z pastwiska, lub wrzeszczała, żeby ze snu budzić; podrzuciła trupa z listami, zwiastującymi o nadejściu księcia Dymitra Wiśniowieckiego z 20 tysiącami wojska. Z zewnątrz znów »infestowała ustawicznie« Tatarów kawalerya, wyprawiona przed oblężeniem w pole. Silnicki zniósł pod Brzeżanami do 1500 koni. Przyznawali się sami Tatarzy, że nigdy jeszcze, w żadnej wojnie tyle nie stracili ludzi, ile wówczas; nabrano im wielu więźniów.

Tymczasem bez wiedzy Sobieskiego wpadł do Krymu ataman siczowy Sirko, wysiekł parę tysięcy mężczyzn, porwał 1500 kobiet i dzieci, wyzwolił dużo niewolników, nastraszył samego hana. Dowiedziawszy się o tem gałga, przysłał do Sobieskiego gońca z zapytaniem: jak mu zdrowie służy i czy nie zechciałby odnowić dawnej przyjaźni? Bez pośpiechu z godnością dano mu przychylną odpowiedź i d. 16 października zjechali się na konferencyę czterej murzowie z tyłuż pełnomocnikami polskimi. Bardzo prędko, bo w ciągu czterech godzin umówiono i spisano »Postanowienie z Tatury«. Imieniem Hana Jmci Sołtan Jmć obiecał i przysiągł być nieprzyjacielem wszystkim nieprzyjaciołom JKMc i Rzpltej, stawić się z wojskami na każdą Rzpltej usługę, nie puszczać żadnych zagonów, nie brać jasyru w powrotnej drodze—upominki przytem były zastrzeżone »według dawnych zwyczajów«. Teraz Doroszeńko znalazł się w zagadkowej i niebezpiecznej sytuacji: kazał usypać okopy dokoła swego taboru, żeby się zasłonić od sprzymierzeńców, którzy go opuścili. Ale trzeciego dnia nareszcie gałga wystąpił w charakterze pośrednika: zaproponował Sobieskiemu, aby kozacy zostali przypuszczeni do łaski. Odbył się tedy zjazd komisarzy obustronnych; Kozacy przyjmowali skwapliwie dyktowane przez Polaków warunki — i ugoda z d. 19 października 1667 r. zredagowaną została w postaci pokornego oświadczenia wierności poddańczej z wyrzeczeniem się »wszelakich protekcyj«. Przyjechawszy potem pod namiot Sobieskiego, Doroszeńko przeproszał go, zsiadłszy z konia, wyrzekał się wyraźnie »tureckich protekcyj, przysiągł ze wszystkiem wojskiem być wiernym Króla Jmci poddanym«. Tak więc Kozak mający 24.000 ludzi korzył się przed hetmanem,

mającym wówczas zaledwo 3.000 żołnierza prócz chłopów, pacholików i ciurów.

W parę dni potem Tatarzy, zapakowawszy swe juki, odeszli. Ale wślad za nimi ruszyć musiał i Sobieski, ponieważ doniesiono mu, że zagony, pomimo zakazu gałgi, poszły ku Kałuszowi, Stryjowi i Samborowi. Zaszły znowu starcia z Wilczkowskim i Koniecpolskim, a po utarczkach oświadczenia przyjaźni i bankiety z starszyzną. Część jasyru odebrano, ale Pokucie i Podole poniosło jeszcze niemało strat od niesfornych Nohajców. Trzysta wsi spalonych, spustoszone dwory i pałace, mnóstwo trupów na polach—oto upominek zostawiony Polsce przez te wilcze gromady barbarzyńców. Sam Sobieski rachował w dobrach swoich na 30.000 straconego ludu i na 50.000 sztuk bydła. Tak wielkie spustoszenie działało się z celem politycznym, wytlómaczonym przez starszyznę tatarską temi słowy: »kiedy w twoich majątnościach stać będziem i one pustoszyć, to ty musisz, żałując swego dobra, taki z nami uczynić pokój, jakiego nam trzeba«. Zawiodła ich ta logika, ponieważ Sobieski wcale na swoje dobra nie oglądał się i żadnego warunku egoistycznego nie podał do traktatu. Mógł też słusznie napisać w swoim uniwersale, że cierpiał jeden za tysiące (passus sum unus pro millenis). Po zawarciu pokoju na datki dla chciwych sołtanów i murzów rozdał resztę posiadanych pieniędzy »aż do ostatniego halerza«. O ileż straszniejszą byłaby klęska, gdyby się rozszerzyła na dalsze kraje bezbronnej Rzpltej. Ale z obozu pod Uściem d. 24 października Sobieski wydał już uniwersał, oznajmujący »JWW.WW. wielce miłościwym Panom i Braci o ustąpieniu sołtana gałgi wraz z Kozakami, a to dla tego, aby ichmość do domów swoich powracali, nie cierpiąc więcej niewczasu po fortecach«.

Zrozumiała wreszcie i Rzplta swój obowiązek wdzięczności za taką zasługę. Wszystkie sejmiki wysyłały do niego deputacye dziękczynne i w instrukcyach zalecały go do hetmaństwa wielkiego. Gorące pochwały oddał mu w pismach urzędowych Jan Kazimierz; nadał mu też buławę wielką na sejmie zimowym d. 5 lutego 1668 r. Wszak de facto już w ciągu poprzedniego roku Sobieski wykonywał czynności nie polnego, lecz wielkiego hetmana w zastępstwie i po śmierci Rewery Potockiego. Nominacya terazniejsza była formalnością prawną,

a nadto naród i cudzoziemscy obserwatorowie domyślali się, że wielkość jego przewyższa treść formalnego tytułu, że Sobieski jest wielkim wodzem i patryotą.

β) **Wojna kozacko-tatarska 1671 r.** Sobieskiemu, jako hetmanowi w. k. przypadał obowiązek zabezpieczenia granic ukraińskich. Obowiązek ten stawał się co rok trudniejszym do spełnienia przy zaburzeniach wewnętrznych Rzpltej przed abdykacją Jana Kazimierza i po obiorze »Piasta« Michała Wiśniowieckiego, albowiem Tatarzy, nie otrzymując wczas obiecanych upominków, wpadali po jasyr aż na Wołyń mimo trwania pokoju podhajeckiego, Kozaczyzna roiła się od aspirantów do buławy hetmańskiej, którzy przeważnie uciekali się do protekcji hana lub sułtana, a sułtan Mahomet IV i wielki wezyr jego Achmet Kiupruli wzbijali się już do groźnej całemu światu potęgi i pychy, urągającej nawet królowi Francji, najpotężniejszemu z mocarzy chrześcijańskich.

Nie możemy na tem miejscu poruszać zabiegów obłądnych, częstokroć występnych, stronnictwa francuskiego w Polsce; zaznaczamy tylko, że Sobieski, chociaż do niego był zaliczany i silnymi węzłami wiązany, nie użył mu poparcia zbrojnego ani w projektach sprowadzenia Kondeusza lub Longueville'a do Polski, ani w zamachu na detronizację Michała, w sprawie zaś Ukrainy nie uchybił ani na chwilę obowiązkom swojego urzędu. Mylnie był posądzany o konszachty z Doroszeńką w interesie stronnictwym. Powodował się łagodnością, umiarkowaniem, nawet uprzejmością, ale w interesie Rzeczypospolitej i tylko do czasu, kiedy ten interes nakazał obnażenie szabli.

Doroszeńko pisywał do niego zawsze w najprzyjaźniejszym tonie, nazywając swoim dobrodziejem, ale, łudząc go dla uspienia czujności, upraszając o buławę i o wszystkie insygnia hetmańskie, zwrócone królowi przez Teterę, zasnuwał wszechstronne intrygi przeciwko Polsce. Niedługo po powrocie z wyprawy podhajeckiej ułożył sobie plan wielce ambitny i wielce trudny do wykonania: zjednoczenia Ukrainy prawobrzeżnej z Zadnieprską, a więc zniesienie podziału, nakazanego traktatem Andruszowskim. Złożył w Czehrynie d. 9 lutego 1668 r. naradę, w której brali udział: poseł Brzuchowieckiego, Józef Tukalski, mieniący się metropolitą Rusi, i Jurko

Chmielnicki, jeszcze mnich, ale zdecydowany już zrzucić kłobuk, wypuszczony z więzienia malborskiego i pałający nienawiścią do Polski. Tegoż dnia wysłane było od Doroszeńki bardzo pokorne pismo do hana z prośbą o zdrową radę i ojcowskie staranie, z ofiarowaniem przysługi całemu państwu Krymskiemu. Dla dobra Ukrainy jakoby Doroszeńko oświadczył gotowość oddania swojej buławy Brzuchowieckiemu, a ten skusił się na dar ponętny i zdecydował się na zdradę względem cara moskiewskiego. Wyprawił tedy poselstwo do sułtana tureckiego i kazał wojewodzie carskiemu Ogarewowi wynosić się precz z Hadiaczem. Ten rozkaz poparli Kozacy ręką gwałtowną i w ciągu dni kilku, przed 20-ym lutego, załogi moskiewskie wycięli, albo w niewolę pobrali we wszystkich horodach. Nie wybaczyli przytem Brzuchowieckiemu, że on je właśnie był sprowadził. Doroszeńko potrafił zadzierzgnąć porozumienie z kilku jego półkami, zaprosić mołojców siczowych, pozyskać posiłki tatarskie i przeprowił się za Dniepr w uzbrojeniu, a wcale nie dla oddawania władzy Brzuchowieckiemu. Spotkawszy się z nim na polu Serbińskim w pobliżu Oposznego, posłał po niego kilkudziesięciu Kozaków z setnikiem Drozdeńkiem; ci przyprowadzili go razem z tłumem rozjuszonej czerni, która nie poprzestała na złorzeczeniach, lecz zamordowała go »tyrańskim biciem« i obdarła zwłoki do naga d. 8/18 czerwca 1868 r. Wojewodę moskiewskiego Romodanowskiego, który przyszedł karać buntowników i obległ Kotelnię, Doroszeńko ostrzegł z pozorną życzliwością dla prawosławnego cara, że zbyt wielką jest siła idących z Kozakami Tatarów. Tą przestrogą, bez użycia broni, nakłonił wojewodę do ustąpienia z granic Ukrainy. Zdawało się, że dopiął pożądanego celu. Mógł gospodarować na obu brzegach. Spodziewał się jeszcze dostać Białą Cerkiew od Sobieskiego po liście z d. 10/20 czerwca, w którym przedstawiał wyprawę swoją jako usługę dla Polski, dokonaną w celu odzyskania odpadłych od państwa JKMcI zadnieprskich krajów.

Gdyby obrotność i przewrotność wystarczyła do tworzenia organizmów politycznych, Doroszeńko zbudowałby, albo przynajmniej zaczęłby budować teraz państwo kozackie. Ale nie potrafił tego uczynić. Wyzwoliwszy Kotelnię od oblężenia wrócił do Czehrynia ze zdobytymi skarbami i jeńcami mo-

skiewskimi już przed końcem lipca dla niewiadomych powodów, a na Zadnieprzu zamianował »nakażnym atamanem« czyli zastępcą swoim Demjana Mnohohrisznego. Był to prostak niepiśmienny, posiadający zaledwo dwie koszule, polewany garnek i blaszany kubek. Ulegając namowom kilku popów, zgłosił się on już 26 września 1668 r. do Moskwy i otrzymał w ciągu zimy nominację na hetmana Jego Carskiego Wielicestwa. Z Siczy ozwał się przeciwko Doroszeńce Piotr Suchowij czyli Suchowienko, kozak czehryński młody, sprawny, piśmienny; przy pomocy koszowego atamana Białkowskiego opanował kilka horodów, sprowadził Tatarów, przyjął wiarę mahometańską i zaczął się tytułować hetmanem Jego Hańskiej Mości. Wśród zamieszania takiego Doroszeńko utracił władzę nad Zadnieprzem, a dla utrzymania się na prawym brzegu wysłał w końcu września poselstwo do padyszacha, który przyjął je łaskawie, zapewnił mu pomoc Tatarów, wyprawił Ali-agę z sandżakiem i alemtujem t. j. chorągwią i buńczukiem jako dla poddanego swego. Przeciwno wtrąceniu Ukrainy w poddaństwo tureckie zaprotestował Michał Haneńko półkownik humański, lecz został pobity na głowę pod Steblowem d. 29 października 1669 r. przez Doroszeńkę, posiłkowanego przez 40.000 Tatarów białogrodzkich i nohajskich; umknął tedy do Siczy, a zwycięzca rozkwaterował hordę na prawobrzeżnej Ukrainie aż po Nowy Konstantynów, opłacając ją złotem, srebrem, fantami, jassyrem, narażając Wołyń i województwo Ruskie na łupieżkie jej najazdy. Siedział w Czehrynie dobrze ufortyfikowanym, opatrzonym działami i załogą, z tysiąca mniej więcej »serdeniat« złożonej. Urządził się z dostatkiem i okazałością »jak u największego pana polskiego«, przestrzegał pewnej »polityki«, t. j. grzeczności, ceremonialności; po trzeźwemu był uważny, roztropny, wymowny, ale upijał się czasem i wtedy wyprawiał szaleństwa, chodząc od dworu do dworu, wybijając okna i t. p.

Sobieski otrzymywał od niego wciąż listy wykrętne i przyjacielskie, ale oszukać się nie dał. Nie wydał mu Białej Cerkwi, tylko zmienił w niej komendanta (generała Stachórskiego na kapitana Lebla); dla powściągnięcia »kup swawolnych« wysłał walecznego półkownika Jana z Opulaska Piwa z małym oddziałkiem (150 ludzi piechoty i 200 jazdy), ale dziel-

nym i sprawnym na Polesie, do miasteczka naddnieprzańskiego Dymiru; zataczał obozy, w których organizował i mustrował szczupłe wojsko koronne; ostrzegał króla i senatorów o grożącym od Turcyi niebezpieczeństwie. Był jednak przeciwny doprowadzaniu Doroszeńki do desperacyi nawet w 1670 r., kiedy ten szachraj przybrał zuchwałą i wyzywającą postawę wobec komisarzy króla i Rzpltej, przybyłych do Ostroga dla zagodzenia wszelkich skarg jego, mianowicie: nie chciał przysłać swoich pełnomocników na układy inaczej, jak za otrzymaniem »zastawy« z dwóch kasztelanów i innych znacznych osób, a w powtórnym terminie (3 lipca) nadesłał takie warunki, jakie mógłby dyktować chyba zwycięzca po zadaniu śmiertelnego ciosu zwyciężonym. Nadto obległ Białą Cerkiew całą siłą swoją, złożoną z 2.000 serdeniat. Załoga białocerkiewska liczyła ludzi mało co więcej nad 200 »cale nagich«; nie poddała się jednak; wyzwolił ją przysłany od Sobieskiego porucznik Jędrzej Chełmski w półtrzecia tysięcy ludzi; zostawił setkę dragonii, 50 koni jazdy i wrócił pomyślnie 13 sierpnia do obozu pod Trębowlą zatoczonego.

Słusznie więc sejm jesienny 1670 r. ogłosił Doroszeńkę za zdrajcę. Można było tylko wątpić, czy lepszym będzie mianowany teraz hetmanem wojska JKМ. Zaporoskiego Michał Haneńko? Posłowie jego podpisali d. 2 września 1670 r. w tym samym Ostrogu pakta »ze strony całego wojska JKМ z Niziu« zapewniające, że »do JKМci Pana przyrodzonego i Rzpltej Matki syny powracają... od wszystkich protekcji postronnych monarchów, jeśli się w jakich do tej godziny znajdowali, odwiązują się i tych wszelakich wiecznie wyrzekają się i że do nich nigdy powracać nie będą, przed Bogiem obowiązują się«. Na zasadzie takiego aktu sejm oświadczył łaskę królewską wojsku Zaporoskiemu »tak Nizowemu jako i Horodowemu«, aprobował przywilej wolności, wydany z kancelaryi koronnej, kazał doręczyć Haneńce insygnia hetmańskie, których żądał, ale nie otrzymał nigdy, Doroszeńko. Tym sposobem sejm położył kres grze obłudnej, a przewidując w następstwie wojnę turecką uchwalił podwojenie wojska koronnego z 12 do 24 tysięcy i upoważnił króla do wydania wici na pospolite ruszenie.

1671 r. 16 maja król Michał wydał rzeczywiście trzecie

wici z terminem 13 lipca do stawienia się pod Lwowem, ale podwojenie wojska nie przyszło do skutku z powodu odrzucenia uchwały sejmowej przez sejmiki relacyjne, zawsze jeszcze przejęte podejrzliwością względem stronnictwa francuskiego. Przez nieporządki płatnicze zmniejszyła się nawet liczba żołnierza do 10 ciu tysięcy razem z załogami trzech fortec i artylerya nie mogła być uruchomioną. Nareszcie nie stawiły się i pospolite ruszenia, nie wyjechał król do Lwowa, ponieważ nadeszło pismo w. wezyra, z którego wyrozumiano, że nie wybiera się jeszcze na wojnę. Jednakże Doroszeńko uzyskał w Konstantynopolu pożądane dla siebie i skuteczne zarządzenia: 1) degradację hana Aadil Gieraja, który sprzyjał Haneńce, i mianowanie nowego, Selim Gieraja (1671 — 1678), który przybył osobiście z ordami swemi nad rzekę Cybulnik, żeby odebrać od Kozaków przysięgę hołdowniczą; 2) mianowanie baszy białogrodzkiego Halila serdarem nad ordami tatarskimi, nad wojskami tureckimi i wołoskimi. Licząc na tak potężne poparcie i zebrawszy 7 półków swoich, kozackich, Doroszeńko rozpoczął prawidłowe oblężenie Białej Cerkwi (około 20 lipca) i wysłał brata swego Hryszkę z dwoma tysiącami Kozaków na Podole, gdzie »hałasowała« już mocno orda białogrodzka (17 lipca). Było spustoszone starostwo Barskie, nadane niedawno Sobieskiemu; rozbiegły się zagony trzema szlakami: w Pokucie, na Wołyń aż do Polesia i ku Lwowu.

Wśród warunków tak rozpaczliwych podjął akcyę wojenną Sobieski, rozgoryczony zaniedbaniem wszystkich jego żądań, rad i całego planu kampanii przez dwór, ale zawsze przejęty zapałem patriotycznym. Armaty i prochy wziął z swojej zło-czowskiej fortecy; zagony tatarskie zahamował »przykładem podhajeckim« przez rozstawione w różnych miejscach partye Piwa, Silnickiego, Polanowskiego, siostrzeńca swego księcia Ostrogskiego i hetmana polnego księcia Dymitra Wiśniowieckiego, z którym pogodził się po zaślubieniu siostrzenicy księżniczki Zasławskiej; przeciwko zaś oczekiwanej »wszystkiej tureckiej, kozackiej i tatarskiej potędze« poszedł sam pod Kamieniec. Twierdzy tej, niegdyś niedostępnej absolutnie dla jakiegokolwiek szturmującego wojska, teraz przy udoskonalonej artyleryi nie uznawał za zdolną do bronięcia się »włożonym w nią nudo praesidio« t. j. garnizonem bez odsieczy. Wytykał

to już d. 13 maja w memoryale, podanym radzie wojennej przy królu, przypominając, że podczas każdej wojny tureckiej (w XVII wieku) wojska stawały »albo w przedzie, jak pod Chocimem (1621), albo pod samą fortecą, jako podczas Abazy-Baszy i w rok potem« (1633 — 1634). Więc też 30 lipca nie wszedł do Kamieńca, lecz zatonął obóz pod zamkiem na równinie między dwoma rozbiegającymi się parowami pod osłoną dział zamkowych. Zamierzył wzmocnić fortyfikacje pracą swych ludzi i pieniędzmi z własnej szkatuły: ale, obejrzawszy je starannie spólnie z oficerami swoimi w ciągu dwóch dni, przekonał się, że stan jest gorszy niż się przypuszczało. »To miejsce potencji tureckiej i trzech dni pewnie a pewnie nie zatrzymałoby«. Zamek murowany był słaby, a jeszcze słabszymi były fortyfikacje ziemne (Hornwerk) przy tym zamku. Na wykonanie wielkich robót nie posiadał dostatecznych środków: więc tylko oznajmił królowi »o dezolacji Kamieńca«. Dla zasilenia załogi Baru detaszował od swego wojska regiment dragoński Bokuma, rozesłał po sto i po paręset koni na rekonesanse, wyprawił Karwowskiego do Krymu do nowego hana niby z powinszowaniem, darami i przyjaznemi oświadczeniami, w istocie zaś na zwiady, i kazał jechać przez Białogród, rezydencję Halila-baszy. Ale pod Białą Cerkiew nie mógł wysłać odsieczki.

Z zebranych doniesień doszedł do wniosku, że trzeba śpiesznie wybiedz, żeby znieść grasującą w pobliżu tatarsko-kozacką gromadę przed nadejściem groźniejszych sił z Krymu i od wołoskiej granicy. W obozie zostawił starego i doświadczonego generał-majora Koryckiego z jego regimentem, artyleryą i ciężarami. Brał z sobą tylko 6 armatek, zaprzężonych w trzy albo dwa konie; z piechoty pozwalał iść tylko oficerom na ochotnika; dla szybkości marszu dogodniejszą mu była dragonia czyli ulubiona jego jezdna piechota: więc cała kolumna jego szła na koniach z lekkim bagażem. Wozy pozwalał wziąć tylko wyższym oficerom. Wymaszerował 20 sierpnia, w czwartek z zachowaniem największej ostrożności, ponieważ wiadomości o nieprzyjacielu nie było: nie pozwalał bębnić, ani trąbić, schodził z dróg na orne pola, lasy, na »miejsca prawie bezdrożne«. Mijano Bar w nocy z 23 na 24 sierpnia o strzał armatni od miasta, brnąc przez takie moczary, że wvda ru-

ski Jabłonowski ledwie nie utonął, a jednak »chłopi i wszystek naród życzliwy nieprzyjaciółom naszym« ostrzegli Hrehorego Doroszeńkę. O milę za Barem, na miejscu spalonej niedawno wsi Mańkowiec przyłączył się Dymitr Wiśniowiecki, przywołany z pod Tarnopola; razem tedy dwaj hetmani wkroczyli do województwa braclawskiego t. j. do »nieposłusznej Ukrainy«. Sobieski rozpuścił kilka komend na rekonesanse i dowiedział się o znajdowaniu się nieprzyjaciela nie pod Winnicą, lecz pod Pieczarą. Zalecono jeszcze większą ostrożność, mianowicie: paszenie koni na sznurach, trzymanyh w ręku lub uwiązanych do kołka, a gdy niektórzy towarzysze uchybili tej przestrodze, Sobieski spłoszył ich fałszywym alarmem. W marszu przez wieś Potoki do Woroszyłówki straż przednia spostrzegła kupę Tatarów, lecz nie dogoniła ich. Sobieski, przewidując, że spłoszona orda zacznie uchodzić, wydał rozkazy do najspieszniejszego marszu, zostawił wozy i dwie większe armaty pod osłoną dragonii, przespał jedną godzinę, zanim naprawiono most, i ruszył dalej wielkim kłusem do Pieczary. Nie zastał już ani Tatarów, ani Doroszeńka; dowiedział się tylko od języka, że poszli do Braclawia, oddalonego tylko o milę. Na ich obozowisku wypoczywało wojsko dnia tego i doczekało się nadejścia wozów i armat pozostawionych, a nazajutrz 26 sierpnia poszło do boju. Sobieski sprawił szyk zwykły polski z hufami posiłkowymi i odwodem. Wysławszy przedniem Miaczyńskiego, swego rotmistrza nadwornego, w kilkaset lekkich koni wbród na drugi brzeg Bohu, podsunął się pod miasto przez chrósty i zakryte miejsca.

Braclaw, miasto stołeczne województwa, ludne, handlowe, zamożne, składał się z dwóch części: dolnej, obwarowanej lichym wałem, ale obszernej, mieszczącej 3 cerkwie i znaczną ludność kozacką, oraz górnej, stanowiącej silną fortecę, góra bowiem skalista miała stromy spadek od strony północnej ku rzece, od strony zaś południowej na łagodniejszym spadku była opasana dużymi wałami, palisadami i suchą fosą. Wewnątrz znajdował się kościół katolicki. Od strony zachodniej obronę tworzyło duże jezioro, wchodzące pomiędzy dwa te miasta. Teraz dowiedziano się od języka, że Kozacy zajmowali zamek; wpuszczeni do miasta dolnego, stali przy bramie zamkowej pod osłoną dział i kobylin.

Sobieski próbował wywabić ich w pole nastąpieniem dwóch chorągwi z jednej strony, a Miączyńskiego z drugiej, lecz to się nie udało: Tatarzy kryli się za wałami. Żeby ich odciąć od zamku, zarządzony został atak miasta całą siłą. Skoczyli najprzód obadwaj strażnicy, Bidziński i Zbrożek, potem czoło złożone z półków Sieniawskiego i dwu Potockich; za nimi »w tropy« biegł Jabłonowski z skrzydłem prawem, złożonym z 7-miu chorągwi jego własnych i półku wwdy kijowskiego Andrzeja Potockiego; nareszcie Dymitr Wiśniowiecki z półkami swego (lewego) skrzydła, złożonego z 5-ciu własnych chorągwi i półku Sobieskiego, komenderowanego przez »kawalera« (maltańskiego) Hieronima Lubomirskiego. Kierunek był wskazany: między te dwie mieście. Niepohamowanym pędem wpadli strażnicy do dolnego miasta ledwo nie w samą bramę zamkową mimo gęstego ognia z dział i piszczali kozackich. Tatarzy, zanim się spostrzegli, już byli odcięci. Mając zamkniętą drogę do zamku i do mostu, a moczary od strony zachodniej, rzucili się ku południowi w pole. Sobieski zostawił »przy mieście« Polanowskiego z wszystkimi chorągwiami usarskimi, a w mieście Kątskiego generała artylerji z regimentem dragoniskim de Bohan'a i dwoma szwadronami rajtaryi Gurzyńskiego, zastrzegając, żeby nie szturmowali do zamku, w którym znajdował się cały półk Kozaków »przy gęstem a orężnem pospółstwie«; sam zaś objął komendę w pogoni. Była to pogon nadzwyczajna, przewyższająca wysiłki St. Koniecpolskiego i Czarnieckiego — przez równiny, strumienie, las, przez duże i obronne miasto Ładyżyn, które przepuściło Tatarów, dodało im świeżych koni i strzelało do ścigających Polaków. Atoli gdy się ukazało całe wojsko, potrwożeni Ładyżanie wysłali starszyznę swoją i popów z oświadczeniem uległości; ci, kładąc ręce na Ewangelii, zaprzysięgali poddaństwo królowi i Rzpltej. Część Tatarów zdołała przedostać się przez most na rz. Boh, ale masa zmykała dalej z największym pośpiechem. »Rzucali, złodzieje, najprzód ludzi, których pobrali, potem żywności różne, potem konie, ses hardes... siodła a na ostatek koszule et les caleçons, a to dla lekkości«. Pościg trwał bez przerwy przez Czetwertynówkę aż do Batoha. Jedni się topili, drudzy w lasy piechotą uciekali, trzecich miasta różne do siebie puszczały, ostatek aż w dzikie pola poszedł, od któ-

rych nie byliśmy dalej nad 4 mile, jak pisał sam Sobieski do żony. »Ludzie najmłodszy i najlepsi przyjsć dotąd (po dwu dniach) do siebie nie mogą i teraz dopiero wiedzą i przyznają, że Tatarów gonić trudno«.

Zginęło ich 500, a koni 7.000; rannych wiele i sam Omir Ali w łeb pistoletem uderzony. Była strata niewielka w stosunku do 60.000, liczonych w samej ordzie białogrodzkiej przez jej wodza Swinkazego, który napisał do Sobieskiego list z urąganiem i pogrozkami: ale pościg i pogrom tak energiczny wywarł potężne wrażenie na Kozaczyźnie. W ciągu dwóch dni poddało się 10 miast, w tej liczbie Szarogród na Podniestrzu i Niemirów za Bohem; potem 31 sierpnia przybyła do obozu hetmańskiego deputacya od m. Brahiłowa. Piotr Doroszeńko zaniechał oblężenia Białej Cerkwi około 3 września i »skoczył do swego Czehryna«, słał znowu obłudne listy i poselstwa do Sobieskiego, lecz wojskami swemi obsadzał te zamki, które nie otrzymały polskiej załogi z powodu niedostateczności sił. Nie poddała się Winnica i odważała się na zaczepne, wrogie działania. Sobieski, nie mogąc w tak bliskim sąsiedztwie cierpieć nieprzyjaciół, ordynował »kawalera« Hieronima Lubomirskiego z częścią swego półku (1.200 jazdy i 100 dragonów), aby »skarcił tę nieprzyjacielską hardość«. Po zdobyciu miasta szturmem d. 14 września Lubomirski wyciął w pień wszystkich walczących z bronią w rękę, ochraniając wszakże pospólstwo bezorężne i puszczając wolno 120 Kozaków, którzy poddali się dnia następnego w kościele jezuitskim, prócz 8-miu zatrzymanych w niewoli; dużo kobiet i dzieci, zabranych przez żołnierzy, Sobieski kazał odstawić do swego namiotu i puścił na wolność. Fortyfikacye Winnicy po obejrzeniu przez wysłanego inżyniera kazał zniszczyć. Poza tym jedynym aktem surowości Sobieski nie pozwalał nigdzie palić, rabować, zabijać, ani gnębić ludu wieśniaczego rekwizytyami. Zaświadczyli dziejopisowie kozaccy, Samowidiec i Grabianka, iż jego żołnierze obchodzili się skromnie, żywili się »z grosza«, zabierali tylko siano, gdzie znaleźli. Nawet do braci Doroszeńków odpisywał z umiarkowaniem, grzecznością, uprzejmością i zachęcał, aby się ująć »obiema rękoma świętobliwego pokoju dzieła«. Pufnie biskupowi krakowskiemu Trzebickiemu wyznawał, że umiałby inaczej przemawiać do

nich, gdyby miał wojsko wystarczające do obsadzenia »pewnych miejsc«, gdyby mógł całej »imperare prowincyi«. Lecz nie starczyło mu sił, a szczególnie piechoty, na wydzielanie załóg. »Choć się miasta poddają, nie wiedzieć, czem je osadzić«.

Nie przychodziły pospolite ruszenia; wojsko litewskie 4 tysięczne miało wyruszyć dopiero po ś. Michale, po odebraniu należnych pieniędzy: Sobieski jednakże umiał z tak szczupłym wojskiem największe możliwie odnosić korzyści. Sieniawskiego, chorążego kor., postawił w Międzybożu przy Czarnym szlaku, księcia Ostrońskiego i Sam. Leszczyńskiego oboźnego na straży Wołynia, Piwa pozostawił na Polesiu, Pruszkowskiego w Szarogrodzie od Podniestrza, Ruszczyca w Brahiłowie »przed sobą od Bohu«, sam zaś ulokował się pod Barem na Kuczmańskim szlaku i tu sprowadził gen. Koryckiego z piechotą, artylerią i taborem, pozostawionemi poprzednio w Kamieńcu; przybyły też ze Zbaraża armaty z piechotą (12 i 13 września). Z obozu hetmańskiego biegały podjazdy pod Zabuzę, Tulczyn, Jampol, infestując »wszystek między Bohem i Dniestrem ką«. Podała się 27 września znaczna forteca Sciana »podobna Kamieńcowi miejscem«.

Ucieszył się Sobieski w ostatnich dniach września z przybyłych posiłków: Koniecpolskiego z trzema chorągwiami własnego dworu, generał-majora Ernesta Dönhofa z dwiema kompaniami jego regimentu i porządnego, dobrze umundurowanego regimentu piechoty koło 300 głów od biskupa Trzebickiego. Nie omieszkał też ruszyć »dalej w Ukrainę«. Od 1 października zaczął się wymarsz wybranych regimentów i chorągwi przez groblę barską, a trwał przez trzy dni, »co się umyślnie czyniło«, żeby pospólstwo rozgadywało o wielkiej wojska potędze — kiedy było naprawdę coś około 6 tysięcy żołnierza. Dwoma traktami dla pośpiechu podążył do Mohylowa nad Dniestrem, »łotrowskiej fortecy«, gdzie dosiadywali trzej półkownicy kozacy: Hohol, Kijaszko i Konstanty. Ukazał się bardzo rano 7 października i nie potrzebował szabli dobywać. »Tak wielki strach na nich P. Bóg przypuścił«, że uciekali na stronę mołdawską bezładnie, aż kilka łodzi i kilkanaście koryt lub kadzi przepełnionych ludem, zatoneło na Dniestrze. Reszta poddała się. Opatrzywszy defekty tej fortecy, Sobieski wyznaczył inżyniera do reparacji, powierzył komendę

nad 5-ciu chorągwiami jazdy Rzewuskiemu, nad trzema regimentami piechoty Gorzyńskiemu i dodał im kilka sztuk armat. Nazajutrz podobne oględziny i zarządzenia uczynił w Scianie, kazał sypać potężny parapet, zostawił na załodze części dwóch regimentów piechoty oraz cztery chorągwie jazdy pod komendą oberszter-majora Gosa i rotmistrza Pruszkowskiego. Ponieważ Ruszczycom otworzyło swe bramy miasto Raszków o 10-ciu tysiącach mieszkańców, położone na granicy dzikich pól białogrodzkich: więc Podniestrze całe znajdowało się pod władzą hetmana i zabezpieczało mu tyły przy zwrocie ku linii Bohu. Chodziło nasamprzód o fortecę braclawską.

Miasto było zajęte i obsadzone przez polską piechotę i jazdę już od d. 26 sierpnia; wracając z pod Batołu Sobieski 27 sierpnia zatrzymał się w niem, a palić nie kazał »pokazując klemencyę mieszkańcom i umyślnie przydał warty«. Ale nie poddał się zamek. Teraz 10 października przyszedł półki księcia Dymitra, Sieniawskiego, Sobieskiego od Mohylowa, złączywszy się z kolumną, maszerującą od Baru, zoczyły obóz o ćwierć mili od Braclawia w oczach Kozaków, przypatrujących się z okopów i wałów fortecznych. W parę godzin potem zgłosili się z czołobitnością Haneńko i Sirko, którzy dowiedli swej życzliwości dla króla Jmci Rzpltej, wzdąc Niżowców aż do Perekopu i na koczowiska ordy białogrodzkiej pod Akkerman, aby w niebytności »gospodarzów« zabierać bydło, znosić wioski. Sobieski posłał po nich husaryę i towarzystwo pancerne, przyjął uprzejmie, nazajutrz uraczył bankietem. Ale gdy przyszło do wspólnych narad, Kozacy asystujący, dwaj półkownicy, Lisica i Zieleniecki oraz kilkudziesięciu starszyny stawiali się opornie, szczególnie przeciwko obsadzeniu zamków załogami polskimi, a więc i przeciwko wydaniu fortecy braclawskiej. Haneńko zaproponował wyprawę pod Kalnik, będący w posiadaniu Doroszeńki. Sobieski, lubo nie miał zamiaru przekraczać Bohu, dogodził mu, dając oddział pod dowództwem strażnika koronnego Stefana Bidzińskiego, domagał się jednak zamku braclawskiego. Haneńko »pozwaliał, nie pozwalając, a najbardziej prosił, aby to nie przy nim było«.

Sobieski »użył wojennej sztuki«. Gdy Bidziński wycho-

dził pod Kalnik po moście i mnóstwo ciekawych wyszło na przedmieście »dziwować się na nasze wojska«, nagle Łącki, Gołeczki, Bohan opanowali bramę zamkową. Kozacy zaczęli się kupić i na gwałt dzwonić, ale nadszedł gen.-major Dönhof z piechotą, za nim zaś sam Sobieski z całym wojskiem. Kilku porywających się do walki Kozaków »obrazić musiano«. Po tem krótkim starciu wchodziły już bez oporu części regimentów i trzy chorągwie jazdy przeznaczone na załogę. Komentantem został oberszter St. Morsztyn. Sobieski uspakajał rozgniewanych Kozaków, ale poufnie przyznawał się, że się stała »rzecz do wiary ledwie podobna, gdyż to jest i miejsce i forteca inaccessibilis«.

Kalnik, miasto stołeczne sąsiedniego półku horodowego, złożone z dwóch horodów i zamku dość obszernego i mocnego, nieprzystępne od zachodu i wschodu z powodu głębokich stawów i rzeki Sob, osłonięte od pola fosą, wałami i palisadami, nie mogło być dobywane szturmem nie tylko przez Bidzińskiego, ale i przez całe wojsko, w którym znajdowało się zaledwo tysiąc piechoty przy 12-tu małych działach polowych i 2 moździerzach. Tak orzekła rada wojenna 16 października, gdy Sobieski podstąpił na pół mili pod miasto, do wsi Soroki. Kalnicki pułkownik Urbanowicz odmowną dał odpowiedź na wezwanie do kapitulacji, usprawiedliwiając odmowę tem, że z pułku kalnickiego 3.600 Kozaków poszło do Krymu »na zastaw« wierności Doroszeńce, więc han zabrałby ich w niewolę, gdyby się dowiedział o dobrowolnem poddaniu Kalnika. Nadszedł z Ładyżyna Haneńko z Sirkiem, mając razem 2 do 3 tysięcy Kozaków i 5 armat. Prosił, aby Kalnikowi pogrozić ogniem działowym. Zrobiono próbę 17 października wieczorem—bezsukteczną, bo pożar, wzniecony przez kanonadę słabą, ugasili chłopcy i kobiety. Nazajutrz popalono przedmieścia i kilka futorów, ale potem wojsko odstąpiło na obozowisko pod Ilińcami; tylko na zasadzkach i po miasteczkach okolicznych rozstawiono kilkanaście chorągwi dla pilnowania, aby z Kalnika nikt wychylić się nie mógł. 21-go o godzinie 3-iej zrana doniesiono Sobieskiemu, że pod Kalnik przyszła wielka kupa ludzi i rozpałała ogień. Nie tracąc chwili, w największej cichości, bez trąby i bębna, wyruszył z wojskiem. Z Soroki-mogily obejrzał tę kupę. Składała się z Koza-

ków (Petranowskiego) i Tatarów krymskich, razem około 2.000 głów. O świcie posłał dwadzieścia kilka chorągwi i kilkaset wybranych Kozaków Siczowych do ataku. Oskoczeni Tatarzy bili się przez kilka godzin; zostali rozgromieni, ale Petranowski schronił się w Kalniku.

Sobieski wrócił do obozu pod Ilińcami. Oczekiwał na przybycie pospolitych ruszeń, albo wypraw wojewódzkich, wiedząc, że Doroszeńce przyprowadził posiłki nuradyn-sołtan i stanął pod Kamieniobrodem o mil dziesięć od Kalnika. Sobieski zaś doczekał się tylko Andrzeja Potockiego z własnymi nadwornymi 9-ciu chorągwiemi, Marcina Zamoyskiego z poczem i jedyne rotmistrza wyprawy lubelskiej, Rzeczyckiego—unus pro omnibus. Kończyła się ćwierć całemu wojsku 31 października. Niedołężny król Michał przesiedziawszy bezczynnie kilka miesięcy w Lublinie, Zamościu i Lwowie nikogo nie zarządził do spełnienia obowiązków rycerskich i nie zorganizował. Pospolite ruszenia przychodziły częściowo pod Gliniany i odchodziły bez ładu. Miał wysłać na Ukrainę wojsko litewskie i obiecał wypłacić mu 64.000 zł., ale nie obmyślił prowiantu podczas przechodzenia przez województwa koronne, a nadto uniwersałem, wydanym z kancelaryi mniejszej koronnej, zakazano czynić uciążliwość dobrom dziedzicznym stanowiskami i ciągnięciem. Skutek był taki, że d. 16 października w Dubience nad Bugiem, gdy hetman w. lit. Michał Pac kazał stanąć wojsku w szyku i ruszyć, wojsko odmówiło posłuszeństwa. Na to Pac nie znalazł innego sposobu, jak wyrzec fatalną decyzję: »Więc gdy iść nie chcecie, zwijam wojsko«. Zaraz chorążowie złożyli sztandary. Hetman polny lit. Michał Radziwiłł, szwagier Sobieskiego (żonaty z Katarzyną z Sobieszyna), chciał zaciągnąć żołnierzy na nowo, lecz nie znalazł ochoty. Wszystkie chorągwie i regimenty bez sztandarów, a więc zamieniwszy się na kupy bezładne, rozeszły się do domów. Wojsko litewskie istnieć przestało.

Sobieski otrzymał 30 października okropną wiadomość, która niszczyła jego ostatnią nadzieję. Zaraz cofnął się do Braclawia. Dokończenie podboju Ukrainy stało się niepodobieństwem. Chciał utrzymać to przynajmniej, co było dotychczas zdobyte. Oddał uroczyscie klejnoty wojskowe Haneńce, gdy Kozacy podnieśli go na rękach, obwołując hetmanem swoim;

przeznaczył dla niego horody i wioski na leże zimowe. Złożywszy Koło Generalne d. 1 listopada, ogłosił koniec kampanii i rozkwaterowanie na zimę, ale tu w Braclawszczyźnie. Żołnierze wołali, że chcą kwater w województwach wewnętrznych koronnych, nie w zniszczonej, spustoszonej Ukrainie. Sobieski umiał przemówić do ich patriotyzmu i nakłonić do uległości. Pisał tylko do króla o konieczności zaopatrzenia żołnierzy na ciasnych leżach, aby nie pozjadali chłopów »z nogami«. Odjechał zmartwiony, znękanym, chory do Lwowa, gdzie musiał zasiadać jeszcze na komisji hybernowej i przebył ciężkie cierpienia od wrzodu w gardle (od 15 listopada do 7 grudnia). Wcześniej wyjechał ze Lwowa król Michał, bo 22 listopada był już z powrotem w Warszawie.

γ) **Wojna turecka czwarta 1672 — 1677.** Dnia 9 grudnia 1671 r. stanął w Warszawie czausz z wyzywającymi pismami sułtana Mahometa IV i w. wezyra Ahmeda Kiuprulęgo. Sejm, złożony dopiero 25 stycznia 1672 r., dowiedział się z mowy kanclerza w. kor., 30 stycznia wygłoszonej ze stopni tronu, że »czausz od Porty Ottomańskiej przyniósł nam wojnę«. Z dziwną obojętnością przyjęły sejmujące stany tę wiadomość, nie wyrzekając się swoich niesnasek, ani liberum veto, nie rozumiejąc ogromu grożącego Polsce niebezpieczeństwa.

Porta Ottomańska była teraz nierównie potężniejszą i sroższą, niż podczas chocimskiej wyprawy Osmana II (1621). Uzdrowiona z buntów wojskowych, z nadużyć administracyjnych i zdzierstwa paszów przez okrutną energię w. wezyra Mehmeda Kiupruli, przez niepraktykowaną nigdy jeszcze liczbę wyroków śmierci—36.000 w ciągu lat pięciu—była rządzona od 1661 r. przez jego syna Ahmeda, mniej okrutnego, ale wielkiego wojownika i wielkiego człowieka, o ile człowieczeństwo mogło objawiać się w Turcyi owoczesnej, rzeźni ludzkiego mięsa. Ahmed Kiupruli narzucił już cesarzowi Leopoldowi I zwycięskie warunki pokoju, pomimo porażki poniesionej pod Sankt-Gotthardem od wojsk niemieckich i francuskich (1664 r.); upokarzał króla francuskiego Ludwika XIV znieważeniem posłów jego i narzucaniem nowych kapitulacyj; wjechał tryumfalnie z świętą chorągwią d. 4 października 1669 r. do Kandy po trzyletnim oblężeniu niesłychanie wytrzymałym, zacięciem, umiejętnym, udoskonalonym przez wynalazek paraleli.

w przekopach, przewyższającym sztukę wojenną wszystkich narodów chrześcijańskich, które wysyłały ochotników na pomoc walecznym Wenecyanom. Obecnie zajmował się sprawami Słowiańszczyzny, szczególnie zamieszką kozacko-moskiewsko-polską. Uczczony przez baszów i agów ucałowaniem kraju szaty, otrzymał najwyższe nagrody od Mahometa IV, który sam nie rządził i nie mieszkał w Konstantynopolu z obawy buntów, ale wędrując z swoim dworem po całym półwyspie Bałkańskim, utrzymywał grozę władzy swojej nieustannym ścinaniem głów. Na wojnę wszakże do Polski wybrał się osobiście.

aa) Przodownikiem nawały muzułmańskiej był znowu Doroszeńko. Łącznie z Tatarami w sile 12.000 uderzył on 24 grudnia jeszcze 1671 r. na 10 chorągwi polskich, stojących w Trościańcu, w pobliżu fatalnego dla wojsk polskich Batoha. Walczyły one mężnie tego dnia i następnego, w samo święto Pańskiego Narodzenia, przy chętniej pomocy kilku tysięcy mieszkańców, lecz musiały w końcu ustąpić do zameczka ze stratą swoich koni i rzeczy. Obleżeni następnie zdołali zawiadomić porucznika hetmańskiego Wyżyckiego; ten zasilił ich kulami i ruszył natychmiast wojska z pobliskich stanowisk. Doroszeńko, dowiedziawszy się o tem z przejętych listów, cofnął się 30 grudnia, a jednak zyskał sławę i wziętość na Ukrainie, rozgłaszając swoje zwycięstwo nad Polakami. W styczniu 1672 r. miał już podobno 12.000 piechoty serdeniackiej, 15.000 jazdy i 1.000 Turków. Kusił się o Ładyżyn i Scianę, sprowadził sołtana nuredyna z 20 tysiącami ordy, płacąc za to jassyrem z miasteczka Sobolówki i drugiego jakiegoś.

Sejm zimowy, obradujący od 23 stycznia do 12 marca, nie doszedł do żadnej uchwały podatkowej ani wojskowej i nie wysłuchał wcale mądrego memoriału, którym Sobieski, nie mogąc przybyć osobiście, określił jasno stosunki międzynarodowe i podawał sposoby ratunku Rzpltej (19 lutego), a nieodłączny król, nie tylko nie dał mu poparcia, ale popsuł jego zarządzenia hetmańskie, dając w swej ekonomii Samborskiej lepszy chleb i żołąd chorągwiom, które samowolnie zeszyły z leż i odsoniły część granicy. Drugi sejm, zwołany na 18 maja, odbywał się jednocześnie z marszem krociovych wojsk tureckich, a jednak obradował chaotycznie i bezowocnie. Malkontenci

postanowili detronizować Michała i pozyskali zgodę Sobieskiego, który przybył do Warszawy z dużą eskortą wojskową. Prymas Prażmowski, przyszedł samosiódm na pokoje królewskie, zaproponował JKMcI, żeby złożył koronę, gdyż ofiary takiej wymaga ocalenie Ojczyzny. Usłyszał odpowiedź odmowną i wyszedł z słowną protestacją (25 czerwca). Ale malkontenci stanowili małą grupę (oligarchiczną) w stosunku do stronnictwa szlacheckiego, które broniło wytrwale swojego wybrańca: więc gdy w izbie sejmowej dowiedziano się o propozycji Prażmowskiego, powstała wrzawa, pisano manifesty i remanifesty; wreszcie Sobieski nakłonił malkontentów i w ich imieniu oświadczył (28 czerwca), że już nie będą żądali abdykacji, byleby sejm zajął się teraz jedynie obroną Rzpltej. Niestety! Zawziętość stronnictwa zniweczyła ten wysiłek patriotyczny. Nazajutrz przemogły głosy zwolenników liberum veto. Sejm został zerwany 30 czerwca bez żadnych uchwał wojennych. Jako jedyne i ostatnie narzędzie obrony Rzpltej pozostawało pospolite ruszenie, które mógł zwołać i miał prowadzić król niedołączny, niewojenny, tchórzliwy.

Zrozpaczony Sobieski podpisał się na ułożonym i podpisanym przez prymasa Prażmowskiego liście dnia 7-go lipca, błagającym Ludwika XIV-go, aby przysłał niezwłocznie księcia krwi francuskiej »Karola Orleańskiego Duka Longewillejskiego na króla Sarmacyi«. Nie wiedziano, że ten książę już 12 czerwca zginął w wojnie holenderskiej pod Tollhuys. Panowie polscy dowiedzieli się o tem zaledwo 12 lipca. Cóż teraz mieli począć? Prażmowski napisał drugi list, adresowany już do ministra spraw zagranicznych Pomponne'a (15 lipca), odwołujący się do jego usług ministeryalnych, aby Ludwik XIV zastąpił zmarłego innym księciem francuskiej krwi i francuskiego nazwiska, któryby przyprowadził wojska francuskie posiłkowe i osłonił Polskę, na którą wali się już potęga ottomańska. Przewidywano przecież niepowodzenie tego pomysłu, gdy Ludwik XIV użył wojsk swoich do najazdu na kraje Stanów Generalnych. Majaczyli tedy malkontenci o jakimś innym cudzoziemcu: o pfalzgrafie reńskim, o księciu Lotaryńskim, ale wobec najbliższego nieprzyjaciela oni, zarówno jak stronnicy Michała, byli bezradni.

Sobieski wyjechał z Warszawy, a raczej odpłynął Wisłą na skutach 16 lipca, wydawszy ordynans regimentowi Łackiego, aby »zaraz jako najprostszym traktem szedł ku obozowi«; napisał też do biskupa Trzebickiego, aby wysłał swój regiment do Kamieńca i pożyczyć zechciał skarbowi większą sumę pieniędzy na nowe zaciągi. Płynął przeciw wody, więc powolnie; zatrzymał się przez dwa tygodnie (23-go lipca — 6-go sierpnia) w Gołębiu dla kuracyi: pił wody Egierskie. W tym czasie odbierał coraz gorsze nowiny.

Z Dymiru doniesiono mu, że na Ukrainie Zadnieprskiej dzieje się przewrót, którym zaprzęta się rząd carski tak, że nie można oczekiwać od niego pomocy dla Polski, mianowicie: po uwięzieniu hetmana Mnohohrisznego przez zbuntowaną starszszynę kozacką i wywiezieniu jego do Moskwy odbył się obiór nowego hetmana Samojłowicza d. 27 czerwca w Kozackiej Dąbrowie (Dibrowa) w pobliżu Konotopu w obecności wojska moskiewskiego i wojewody Romodanowskiego. Pojmany też został Sirko i wysłany na Sybir.

Z Białej Cerkwi donosił komendant Löbell o przyjściu hana »ze wszystką potęgą«. Rzeczywiście Selim Giraj »z wielkimi (jak sam powiadał) nigdy jeszcze niebywałemi potęgami« doszedł do Bohu, gdzie zetknął się z nim Doroszeńko na czele 18.000 swoich serdeniat i 2 czy 3 tysięcy Turków. Przestraszony przeciwnik jego Haneńko, mający pod swą buławą tylko 4.500 Kozaków, wzywał natarczywie ratunku od Łużeckiego, kasztelana podlaskiego, sprawującego komendę nad wojskiem koronnem na Ukrainie. Ten przybył do niego pod Ładyżyn i 18 lipca raniutko poszedł szykiem wyzwalać obszczonej przez Tatarów i Kozaków półk Perebijnosa. Wyzwolił łatwo, ale nie pohamował swego rycerstwa, zaledwo 4.300 głów liczącego, od pogoni i od kilkugodzinnej »zabawy« z Tatarami, którzy przedostali się na drugi brzeg Bohu między Czetwertynówką i Batohem. Tymczasem Haneńko nie tylko nie przeprowił się za Boh, ale z taborem swoim cofnął się nazad od Czetwertynówki. Postrzegłszy to z gór, Tatarzy uderzyli całą masą, liczoną na 50.000 głów, i opasali garstkę rycerstwa polskiego. Półk królewski został »całkiem zniesiony« na przeprawie; pozostało w nim tylko 5 ciu towarzystwa i to porąbanych; regiment St. Czarnieckiego pis. poln. »całe zgi-

zginął»; w półku Sobieskiego »była wielka szkoda«; piechoty Żebrowskiego padło niemało. Stracone sztandary 4 i jakieś działa. Doroszeńko obwieścił 20 lipca uniwersałem przesadnym zwycięstwo swoje i zapowiedział, że teraz, gdy przybył sam han osobą swoją z świeżemi »potuhami« krymskimi, nohajskimi, czerkieskimi, białogrodzkimi i tureckimi, on, Doroszeńko, zamierza »rozprawić się z samym królem o cerkiew Bożą, o swobody wojskowe i o całość wszystkiej Ukrainy«. Han zaś wydał d. 26 lipca z pod Trościańca proklamacyę do Kozaków i mieszczan ładyżyńskich, tudzież do Zabożan w języku polskim i podług formy polskich uniwersałów, upominającą do posłuszeństwa panu Doroszeńkowi. Dodawał do oświadczeń łaski swojej hańskiej groźną przestrogę: »Na Polaków, od którycheśmy niewoli szablą naszą wybili, nie miejcie żadnej nadziei, aby was bronili, bo sami z sobą mają co czynić. A jeślibyście tego nie chcieli uczynić, tedy wiedźcie o tem, iż już stąd nie odstąpimy, chleby wasze wypalimy i jako z nieprzyjaciółmi postępować i, czego się godzi, dokazować nie będziemy leniwi«.

Łużecki stał w Ładyżynie jeszcze do 9 sierpnia, a wychodząc zostawił tam piechotę. Wyszedł z wojskiem koronem — nie do Kamieńca wszakże, lecz w przeciwnym kierunku na Białą Cerkiew, wezwawszy kniazia Romodanowskiego listem z d. 2 sierpnia do wspólnego działania. Czynił to bez wiedzy, a nawet wbrew ordynansom Sobieskiego, który zalecał mu sprowadzić załogi z wszystkich fortec ukraińskich, oprócz Braclawia i Mohyłowa, a »wszystek ogień, którykolwiek Wmć Pan będziesz miał przy sobie... włożyć w Kamieniec... do których ludzi życzyłbym i prosiłbym o to Jmć Pana Hetmana Zaporozkiego (Haneńkę), aby nam przydał ze dwa tysiące zaporoskich samopałów, gdyż tacy ludzie najlepsi są do obrony i znają się z Turkami... Nie widzę innego sposobu... jeno wszystkie siły na obronę obrócić Kamieńca i tam przynajmniej jakiśkolwiek czas potrzymać nieprzyjaciela do dalszej rekolekcji Rzpltej«. Więc Łużecki niweczył te kombinacye strategiczne bez żadnej korzyści, bo Romodanowskij nie usłuchał zaprosin jego i Löbla i nie »zbliżył się z ludźmi ratnymi Jego Cesarskiego Wielicestwa«, odezwy zaś do koszowego atamana Ewsewija Szaszoła i do dwu »taiszów« kał-

myckich (Serenia i Ajuhaja), aby szli do wspólnej z Kozakami roboty wojennej, nie wydały skutku, podobnie jak zalecenie, aby Samojłowicz, nowy hetman zadnieprski, nie wzbraniał ochotnikom wychodzić na wojnę z Turkami. Jedynym pożytkiem dla Löbla było dostarczanie załozde jego żywności z Kijowa. Białą Cerkiew wyzwolił i zażywnił sam Łużecki, pobiwszy na głowę półk Białocerkiewski kozacki pod Szemrajówką d. 13 sierpnia, lecz następnie, pozostawiwszy Löbla własnym losom i nie opowiadając się Sobieskiemu, poszedł 21 sierpnia »dnem i nocą« przez Wołyń w Lubelskie do króla, żeby go bronić od malkontentów »odrodków« tej Ojczyzny.

bb) Mikołaj Potocki generał (starosta) podolski, który podjął się obowiązków komendanta w Kamieńcu, »dopiero się ocknął« 31 lipca, pisząc do Sobieskiego, a raczej wołając w niebogłosość o ratunek: jeszcze choć o dwa tysiące ludzi pieszych, także i konnych z kilkanaście chorągwi, któreby dniem i nocą do nas przybywały... bo bardzo na nas gorąco... Już ten ogień imprezy tureckiej całe wybuchnął, gdy się już całe nieodmiennie wojska tureckie ku Chocimiu zbliżały i codziennie (co na oczy nasze widzimy) przybywają i nad Babszynom się stanowią, tam chcąc mosty budować; jakoż już jest do tego wszelki preparament«. Jednocześnie chorążym rotty hetmańskiej usarskiej Prusinowski, sprawujący komendę w obozie pod Husiatynem, donosił, że sułtan jest już pod Chocimem i Żwaniec zajęty przez Turków. »Ponieważ tak wielkie wojska nieprzyjacielskie tak są już w pobliżu nas, a my w tak małej liczbie nie wiemy, gdzie się wrazić: więc ta dywizya wojska koronnego, licząca zaledwie 11 chorągwi, ruszyła d. 4 sierpnia wstecz pod Trębowlę. Tak więc dokoła Kamieńca wytworzyła się ogromna próżnia: w promieniu mil kilkudziesięciu nie było polskiego obozu.

Cóż mógł uczynić Sobieski w takich warunkach? Sejmiki relacyjne nie przyniosły mu pocieszenia: wszystkie prawie prawły o pospolitem ruszeniu z terminem na 15 — 20 sierpnia, niektóre żądały pozwów na Sobieskiego, Prażmowskiego i innych, aby »się sprawili« czyli sądzeni byli przez pospolite ruszenie. Ordynował do Kamieńca piechotę łanową i prochy, dostarczone przez elektora brandenburskiego do Poznania, lecz król Jmé zabrał i to i owo do Warszawy. Wy-

słał Bogusza w kilkadziesiąt koni do Mohylowa po tameczną załogę, lecz ten spotkał się z ordą i, wrócić do Kamieńca nie mogąc, samowtór tylko dobrał się do Lwowa. Wyjeżdżając tedy d. 6 sierpnia z Gołębia, Sobieski pisał z rozpaczą do zanego biskupa Trzebickiego, który do Kamieńca wyprawił swój »bardzo porządny regiment i pożyczył 20.000 zł. na potrzeby artylerji«: »Zbliżyła się nareszcie godzina zguby naszej... Żał więcej pisać nie pozwala, uważając stratę kościołów Bożych, Ojczyzny miłej i fortun naszych«. Rzecz jasna, że Kamieniec się nie ostoi, nawet się »nie pottrzyma... mniej jeszcze Lwów«, poczem w największem niebezpieczeństwie znajdzie się Kraków. Przewidywał też niezawodne zniszczenie swoich dóbr i rezydencyj, a miał jeszcze troskę osobistą — o żonę, która jechała do Jaworowa na półóg w tamtą stronę, gdzie lada chwila oczekiwać należało nieprzyjaciela. Wysłał gońca, żeby ją zawrócić nazad i skierować ku Prusom. Na wyjeździe zminął się z Jabłonowską wwdziną ruską; prawdopodobnie uciekali Wisłą »na dół ku Gdańsku« oboje Lubomirscy, stolnikowa Wielopolska i inne. Jadąc przez Lublin, zarządził wysłanie całego konwentu Karmelitanek Bosych na dwóch sztukach Wisłą do Gniewu, swego starostwa, razem z dwudziestu kilkoma Bernardynkami lwowskimi. Przyjechał do swoich Pielaszkowic »bardzo poalterowany i nie wychodził z pokoju, tylko pisał i przez całą noc nie rozbierał się«. Nakazał ekonomowi, aby wszystko miał w pogotowiu i chłopię, jak da znać, żeby się ku Rykom ze wszystkim przebierali«. W dalszej drodze z Krasnobrodu, 10 sierpnia wydał do obywateli województwa Lubelskiego uniwersał, zawiadamiający o przybyciu sułtana z wezyrem pod Chocim. Spotykał wszędy ludzi »już na głowę uciekających«. Z konfrontacyi różnych języków, obliczył potęgę nieprzyjacielską na 277.000 ludzi zbrojnych, oprócz rzemieślników i kupców, którzy pod »cechami i chorągwiami za wojskiem chodzą«. »Do Kamieńca więcej ludzi wsadzić wszelkimi starał się sposobami, ale za przyściem hana już tam ptak ledwie przelecieć mógł«. We Lwowie zbiegli się na jego spotkanie (zapewne 13 sierpnia) wszyscy obywatele tłumnie »jakby ku wschodzącej dobroczynnej gwieździe«, błagalnie żądając od niego rady i pomocy. Ale jakże poratować ich może wódz bez wojska, gdy cała Rzplta

»stoi rozpasana i bezoreźna wobec wojsk odrodzonego Xerxesa i sił całego Wschodu?« Radził tylko, aby wysłano gdziekolwiek kobiety, a mężczyźni żeby trwali w oblężeniu z nieustraszonym duchem, dopóki działania wojenne nieprzyjaciela nie będą powstrzymane przez poselstwo państwowe, lub nie przybędą wojska posiłkowe — jakie? Sam nie wiedział. Miał na myśli jeszcze albo korpus francuski, albo 12.000 wojska cesarskiego, które przyprowadziłby Karol książę Lotaryński, gdyby się zgłosił o koronę polską. Do zawarcia umowy z tym lub owym kandydatem posłał swój podpis in blanco żonie zbliżającej się do Warszawy.

Magistrat lwowski poczynił mądre i sprężyste zarządzenia bez oglądania się na pomoc z zewnątrz: nałożył podatek na każde drzwi w domach tak mieszczan jak duchowieństwa i szlachty, który uczynił sumę 6.000 złł.; mieszczanom kazał zaopatrzyć się w broń, stawać pod chorągwiami na odgłos trąby, zaciągać warty na murach, wałach i w bramach; dozorcóm zaś arsenału i śpichrzów zalecił przysposobić prochu i zapasów żywności. Sobieski zapłacił z własnego trzosa żółd za ubiegły kwartał »dziesiątku chorągwiom« trościańskim i uprosił Złotnickiego, aby się podjął drogi do hana, przyczem na upominki dla wezyra dał dwa kosztowne zegarki i fanty, wzięte u kupców za poręczeniem własnem. »Uczyniwszy consilium z tymi Ichmościami, których znalazł, osobliwie z JP. wojewodą ruskim« (Jabłonowskim), uznał, że trzeba tu osadzić jakąś załogę, aby przynajmniej podjazd, albo partya jaka wojska nieprzyjacielskiego nie zajęła opuszczonego miasta. Więc zebrał z »suplementów i powiatowych ludzi« cztery kuse chorągwie piechoty i dwie jazdy polskiej, komendantem zamianował Eliasza Łąckiego, obersztera i generał-quartiermajstra JKMcí, postawił na pasie złoczowskim Piwa i Wołochów i wysyłał podjazdy jak można było najdalej dla powzięcia wiadomości o nieprzyjacielu i chwytania języków. Ale wynieść w pole »omni militari destitutus apparatus« nie widział żadnego sposobu. »Choćby dziesięcioro tyle zebrało się pospolitego ruszenia, to temu nieprzyjacielowi rady nie dadzą, jeśli 20.000 ćwiczonej piechoty mieć przy sobie nie będą i armaty proporcjonalnej«. Odjechał tedy ze Lwowa 20 sierpnia do Jaworowa, gdzie przesiadywał z górą trzy tygodnie,

do 14 września jako człowiek prywatny. Możemy z zupełną pewnością twierdzić, że ani on, ani żaden chociażby najgenialniejszy wódz wszelkich narodów i wieków uratować Kamieńca już nie był w stanie.

Przypomnijmy sobie, że ten »cud natury«, wedle trafnych postrzeżeń Sobieskiego, nie był twierdzą niezdobytą dla artylerii owoczesnej. Bramy Lacka, Ruska i największy fort, zwany bramą Batorego, nie mogły osłonić miasta od pocisków, jakie będą wymierzane z górujących nad niem pól okolicznych. Tylko od szturmów broniły mniej więcej skutecznie dwa zamki przedmiejskie, niedopuszczające nieprzyjaciela do przesmyku, który utworzyła rzeka Smotrycz zagięciami swojego dziwnego koryta. Bliższy zamek murowany nie przedstawiał odporności działom oblężniczym; lepiej odpowiadał warunkom fortyfikacji owoczesnej zamek ziemny, właściwie okop rogaty, Hornwerk, był też gorliwie usypywany rękoma załogi przez parę ostatnich tygodni po przyjeździe sułtana do Dniestru pod Chocim. Gdybyż te fortyfikacje mogły być przynajmniej dobrze obsłużone! Ale na cały ich obwód komendant Mik. Potocki miał tylko regiment bisk. Trzebickiego koło 500 ludzi, z dwu innych regimentów 400 i piechoty kamienieckiej 200 głów, a więc razem 1100 żołnierza, któremu niewiele dopomagać mogło około stu szlachty z pospolitego ruszenia oraz mieszczanie i trochę jakichś serdeniat. Dość powiedzieć, że na sześć »dziur« czyli strzelnic przypadał jeden strzelec i na 6 dział jeden puszkarz. Były dwie chorągwie jazdy, z którymi Wołodyjowski Jerzy, stolnik przemyski, i Humiecki Wojciech, chorąży podolski chodzili wciąż na podjazdy i języków częstych dostawali; ale przeprawy dnjestrowej bronić nie mogli.

Bronił się trochę sam Dniestr, bo zerwał most bliski ukończenia; zaraz wszakże zabrano się do budowania trzech mostów dniami i nocami przy świecach lanych i 14 lipca Turcy ukazali się już pod Kamieńcem odległym o 4 mile. Obozowisko ich rozciągnęło się na milowej prawie długości od Zinkowiec do Ciołkowic; powiększył je kosz tatarski hana i tabor kozacki Doroszeńki. Doświadczony w prowadzeniu robót oblężniczych Ahmed Kiupruli kazał kopać approsze tak głębokie, że w nich się chował jeździec siedzący na koniu, a tak szerokie, że dwóch jeźdźców mogło się minąć.

Wśród grzmotu dział, ciskających kule wielkości głowy ludzkiej, sułtan udzielał audyencyi hołdownikom swoim: 15-go sierpnia Stefanowi Petryczejce, którego zamianował hospodarem mołdawskim po zdegradowanym świeżo i w kajdany zakutym Gligoraskulu Duka, 16-go hanowi Selimowi, 17-go Doroszeńce. Rzekomy obrońca swobód kozacych i wiary błahoczestywej wdział teraz kaftan poddaństwa i bił czołem padyszachowi za buławę hetmańską i za darowanego konia z rzędem. W ciągu 5-ciu dni, a więc 19 sierpnia przekopy tureckie doszły do Nowego Zamku; wtedy możliwem już było zakładanie min pod wałami i urządzanie szturmów z rzucaniem granatów ręcznych sposobem, praktykowanym przez niedawno (1670 r.) utworzoną w Francyi kompanię grenadyerów półku królewskiego, co służyć może za dowód, że Ahmed wprowadzał do wojska tureckiego najnowsze wynalazki i urządzenia zachodnie. Polacy ciskali też granaty ręczne, najgorliwiej wszakże strzelali z muszkietów, aż im ramiona puchły od uderzeń kolby, aż lufy trzaskały się gęsto od rozgrzania. Przy nieustannej strzelanie, przy braku ludzi do luzowania strzelcy doznawali głodu ciężkiego, kiedy nie było czasu starać się o żywność, ani też jeść. Po szturmie gwałtownym Potocki uznał niemożność utrzymania Nowego Zamku i cofnął się do Starego, murowanego na opoce, mury jednakże pod działaniem armat wielkiego wagi, podwójnych kartaunów, rozpryskiwały się i raziły załogę odłamkami swemi gorzej niż kule nieprzyjacielskie. Siły tureckie wystarczały do atakowania jednocześnie i zamków i miasta. Jeden z siedmiu szanców przysunął się do Ruskiej bramy w mieście na rzut kamienia i zagrażał zburzeniem tamy, wstrzymującej wodę rzeki. Zapaliły się: kościół św. Katarzyny, kościół św. Jerzego, kaplica luterska, w której znajdował się skład 100 granatów. W starym zamku wystrzały armatnie zwały górną połowę baszty bramowej, a mina wysadziła ją całkiem w powietrze; wtedy nastąpił szturm 25 sierpnia potężny, jednakże odparty przez załogę. Poległo podobno 2.000 Turków. Wielka też była szkoda u Polaków: w regimencie jednym Trzebickiego poległo 40, postrzelonych było 60. Nazajutrz dopiero, 26 sierpnia w sobotę, oficerowie zauważywszy w dwu miejscach przygotowane miny, zwątpili o możności oporu i wywiesili białą chorągiew. Atoli po za-

warciu kapitulacyi, gdy parlamentarze wracali z obozu tureckiego, major armatni Heyking podpalił 200 beczek prochu w wieży i wyleciał w powietrze, przyprawiając o śmierć 700 ludzi, pomiędzy którymi z szczególnym żalem był wymieniany Wołodyjowski »nasz Hektor«. Z regimentu Trzebickiego zginęło 2 kapitanów, 1 porucznik, 4 chorążych, 6 sierżantów, 3 podchorążych, 6 kapralów, 4 fajfrów, 11 doboszów i 149 żołnierzy; połamane ręce i nogi miało 9-ciu. Turcy rzucili się na parlamentarzy, posadzając ich o wiarołomstwo i poprowadzili ich nazad do w. wezyra, lecz ten wypuścił ich, wysłuchawszy usprawiedliwienia, i kapitulacyę utrzymał. Warunki zaś były wcale łagodne: wolne wyjście do Polski wszystkim, kto zechce, a żołnierzom z bronią ręczną; nietykalność życia i mienia tym, którzy pozostaną, i zachowanie wiary chrześcijańskiej z nabożeństwem w trzech kościołach, po jednym dla każdego wyznania. Ahmed Kiupruli, jako wojownik waleczny, okazał tym sposobem szacunek dla załogi, która walczyła przez dni 12 bez wytchnienia i snu, o głodzie; parlamentarzy udarował 6-ciu kaftanami przy powtórnej audyencyi (29 sierpnia). Wszak rozumiał niewątpliwie, że, mając 200 dział, mógłby obrócić w gruzy wszystkie fortyfikacye i domy mieszkalne miasta.

Wszelako wykonanie kapitulacyi przy obyczajach i pojęciach tureckich nie złagodziło bolesnych doświadczeń. Już d. 30 września po obiedzie wyjeżdżać kazano. Szlachta, księża, mniszki, biskup Lanckoroński Wespazyan, generał podolski M. Potocki wyjeżdżali na podwodach własnych lub dostarczonych »skowycząc prawie«, przygnębieni widokiem potęgi nieprzyjacielskiej: »po górach piechota leżała jak śledzie, a na dobre zaś pół mili po obudwu stronach jazdę prezentowano«. Konwojował wychodźców oddział 4-tysięczny turecki do Jagielnicy. Pozostałych zaś szlachtę i księży po dwóch tygodniach używano do robót około muru »w taczkach«; panu Myśliszewskiemu za niepostuszeństwo czeladnika jego wyliczono 500 kijów. A jeszcze boleśniejszym był widok tryumfu sułtana Mahometa: uścielano mu drogę obrazami świętych; strącano krzyże z kościołów i zastępowano je półksiężycami. Dzwony otrzymał w darze Doroszeńko, jadący w świetle między mużulmanami. Nie uczuwał on, a przynajmniej nie wy-

powiadał ubolewania nad znieważeniem świątyń chrześcijańskich: owszem obwieścił podwładnych swoim uniwersałem radosnym z d. 20/30 sierpnia o zdobyciu Kamieńca, chlubiąc się że »Sołtanskoje Wieliczestwo puszcza nas z wojskami swemi na wygubienie osad laskich«.

Puścił w istocie swego »tygrysa« Kapłan-baszę z Aleppo, jako wodza sprawującego komendę nad beglerbejami Rumelii, Anatolii i Karamanii, nad hanem, hospodarami wołoskimi i nad Kozakami; Ahmed dał mu 4 działa burzące oprócz połowych i wskazał m. Lwów za cel marszu; sam zaś sułtan opuściwszy Kamieniec około 5 września, zatrzymywał się na polach Orynina, polował pod Żwańcem, nareszcie pociągnął pod Buczacz. Zabrano tam razem z zamkiem panią Sieniawską, wojewodzinę braclawską: Turcy nie uczynili ani samej »najmniejszego dishonoru, ani w dobrach i ruchomościach najmniejszej szkody«. Ahmed Kiupruli utrzymywał w wojsku wzorową karność, »sprawiedliwość, skromność, dotrzymanie słowa«, nie dopuszczał maruderki, ani mongolskiego niszczenia siedzib ludzkich. Prowadził wojnę prawidłowo.

Inaczej zachowywała się owa cizba wojsk rozmaitych, która sunęła przez Husiatyn Czarnym szlakiem. Pierzchali przed nią, szukając kryjówek, mieszkańcy wsi i miasteczek; na wszystkich drogach na Rusi widziano »tylko ucieczki, lamenty, a wznoszone ręce do Pana Boga«. Han Selim Giraj, wsławiony między swoimi autor pism uczonych, z Sobieskim osobiście zaznajomiony podczas wojny polsko-moskiewskiej 1663—4 r., przyjął jego wysłańca Złotnickiego d. 5 września pod Husiatynem dosyć dobrze »i zdał się szczerze żałować zguby Polaków«; obiecał swoje staranie, aby sułtan jaknajwolniej ku Lwowu postępował, ale nie więcej czasu pozwalał nad 9 dni (do 14 września) na przybycie posłów, upoważnionych do zrzeczenia się Podola i Ukrainy oraz do płacenia haraczu. Zalecał pośpiech, ostrzegając, że gdy sułtan przyjdzie pod Lwów, to już zażąda zrzeczenia się województwa Ruskiego. Ubolewał, że nawet »takiego nie mamy wojska, abyśmy się choć defensive oprzeć mogli«; przy takim współczuciu wszakże nazaczył »już kilkadziesiąt tysięcy ordy, aby gdziekolwiek nas osadzić mogli«. Turcy zaś Zamoyskiej fortecy pilno się pytali, bo Lwów całe sobie lekceważą i Tatarom w jasyr

wydać go myślą; koło Złoczowa, Brzeżan już Tatarów pełno.

Takie to nowiny przywiózł Złotnicki Sobieskiemu 10 września, przyjechawszy do Jaworowa razem z posłem hana Abdymanem. Obadwaj wyprawieni jaknajprędzej do króla; 12 września nadeszło od podkanclerzego zawiadomienie, że za uchwałą rady senatuznaczony został do traktatów kasztelan wołyński Fr. Lubowidzki; potem do tejże posługi powołani zostali Jan Szomowski podskarbi nadworny kor. i Gabriel Silnicki, kasztelan czernihowski.

cc) Ale w terminie, przez hana wskazanym, 14 września Sobieski wyruszył z Jaworowa w pole. W myślach jego dokonywał się przewrót pod wpływem otrzymanych okropnych wieści. Nie przyszła od Ludwika XIV pożądana decyzja; rozwały się propozycje, czynione w imieniu Karola Lotaryńskiego: trzeba było bronić kraju w porozumieniu z takim królem, jaki był. »Dlatego wszystkie moje Panu Bogu oddałem dawne urazy i niesmaki, a szczerze wszystkimi sposobami i przez różnych ludzi garnę się do szczerzej JKMci konfidencji«. Król Michał wyruszył wprawdzie z Warszawy 12 sierpnia z gwardją swoją, ale przebywał beczynnienie i gnuśnie w Janowcu; pospolite ruszenia jeszcze nie przybyły do niego; zbliżał się jednak Łużecki z wojskiem konnym z Ukrainy i »odezwał się« do Sobieskiego t. j. poddał się znowu pod jego rozkazy hetmańskie: przy połączeniu wszystkich chorągwi mogła się teraz wytworzyć siła, zdalna do jakiegoś obronnego działania. Jakoż połączenie nastąpiło około 17 września pod Telatynem. Zebrało się około 4.000 jazdy oprócz Haneńki, który przyprowadził tylko 2.000 Kozaków.

Zagony tatarskie niszczyły dobra Sobieskiego: Zaborów, Jeziernę, wieś Pluchów, miasto Złoczów, z zamkiem, który bronił się jeszcze przez sześć dni, dopóki nie nadszedł Kapłan-basza. Niebawem też pojawiać się zaczęły coraz większe masy pod Lwowem. Pierwsze ognie i dymy zapalonych wiosek ujrzała załoga Wysokiego Zamku już 20 września i zawiadomiła mieszkańców wystrzałem alarmowym; 24-go ukazało się główne wojsko tureckie i stanęło obozem po stronie wschodniej; gospodarowie wołoscy i Siedmiogrodzianie położyli się od południa, Tatarzy od zachodu, Doroszeńko od północy. Ostrzeliwanie zaczęło się 25-go i trwało do 1 paździer-

nika , kiedy przed Kapłan baszą stanęli z odkrytymi głowami komisarze, wysłani przez króla do sułtana na układy o pokój. Tymczasem na razie wyjednali oni zaniechanie ognia, szturmów i oblężenia za 80.000 talarów płatnych od miasta. Nadrabiali miną i językiem, powiadając, że król nadejście wkrótce z pospolitem ruszeniem i z wojskiem kwarcianem; ale ich kłamstwo wydało się tego samego dnia, ponieważ wrócił poseł tatarski i doniósł, że przy królu niema żadnego wojska. Natychmiast zrobił się ruch ogromny między Tatarami i 2 października wyszła orda nuradyna »w czambuł« t. j. na rabunek i chwywanie jasyru przed bliskim zawarciem pokoju. 4 października Sobieski dowiedział się, że nieprzyjaciel »idzie prosto na osobę JKMei«. Natychmiast ostrzegłszy króla raportem, poszedł komunikiem, przejmował zagony między Zamościem i Szczebrzeszynem i tak rozpoczął swą godną podziwu wyprawę na czambuły.

Prowadził 3 do 4-ch tysięcy głów ludzkich, ale końskich w dwójnasób, ponieważ każdy jeździec miał konia luźnego. Nie było żadnego taboru — ani dział, ani wozów, ani bagaży. Szczupłą liczbę potęgowała znacznie waleczność, sprawność, dzielność towarzyszków i oficerów takich jak Atanazy Miączyński, Gorzeński, Polanowscy, Chełmski, Łasko, strażnicy polny Zbrożek i koronny Bidziński, chorąży kor. Sieniawski. Łużeczki był pozostawiony w obozie pod Krupą; Haneńko znajdował się z swymi mołojcami w Zamościu. 5 października pod »srogim deszczem« szedł nieustannie do późnej nocy, aż natrafił na koczowisko tatarskie pod Krasnobrodem. Inną drogą z boku nadszedł Haneńko i spłoszył Tatarów. Wielu z nich, korzystając z ciemności, ukryło się w lasach, lecz Abasmurza z główną siłą uszedł w kierunku południowym. Kozacy Doroszeńki zamknęli się w kapliczce, lecz poddali się, gdy ją podpalono. Haneńko odbił ze 2.500 jeńców i wrócił do Zamościa; Sobieski zaś zarządził za widna poszukiwanie w lesie, gdzie nasieczono niemało Tatarów i Kozaków; potem napisałszy raport do króla »w polu na bębnie«, postanowił iść na całą noc »ku Sanu, lubo wojsko i nużne i szczupłe bardzo«.

Wkrótce ujrzał wszystko Podsanie w ogniach. Za pomocą

podjazdów do badał się od przyprowadzonych języków, że nad całym tem skrzydłem tatarskim pomiędzy Wieprzem a Sa-nem sprawuje komendę Dziambet Giraj i stoi pod Narolem, oczekując na powrót zagonów. Dwa zagony Sobieski przejął; szlachcianek, dzieci, pospólstwa odbił ze 2.000; ścigał Tatarów aż do ciemnej nocy, siekąc i w rzece Tanwi topiąc. Po 4-godzinnym wypoczynku poszedł dalej na ognie w nocy 7 października. Skoro dzień przyprowadzono mu 15 języków, z których wyrozumiał, że wszystkie szlaki grasujących tutaj zagonów schodzą się w Niemirowie. Wykomenderował kilka oddziałów na przeprawy, a sam biegł pod Niemirow, żeby przeciąć drogę Dziambet-Girajowi. Nie pojmał go wprawdzie, ale pod Bruśnią naszedł wiele bydła i dzieci porzuconych, dogonił pod Horyńcem dużą ordę i zasał trupem kilka szlaków na przestrzeni 2 mil: jeden murza pojmany, 5-ciu lub 6-ciu zginęło; wyzwolono »kilkanaście tysięcy« (podobno 12) brańców i branek. Część dnia 8 października wypadło poświęcić na zbieranie dzieci po polach i lasach i na odwożenie ich do pobliskiego monasteru, poczem zbliżył się Sobieski do swego Jaworowa, a 9-go do Gródka, gdzie ujrział wielkie ognie »po prawej ręce od Przemyśla i Sambora«. Tam więc pośpieszył.

Od Gródka ciągnie się pasmo stawów, połączonych rzeczułką Wereszycą, która wpada do Dniestru wśród rozległej bagnistej niziny; w odległości zaś około 2 mil jest duży, acz płytki, zielskiem porośły staw Klitecki z groblą i mostem nie długim, służącym do komunikacji pomiędzy polsko-żydowską a ruską częścią Komarna. Po obu stronach miasta tego znajdują się pagórki, panujące nad okolicą. Na jednym istnieje do dziś dnia dobrze zachowany wał forteczny o dwóch kondygnacjach, kwadratowej figury z 4-ma narożnymi bastyonami i głęboką suchą fosą. Forteca ta była wówczas niezawodnie obsadzona załogą. Pod miastem założył swój kosz nura-dyn-sołtan Safa Giraj, w nizinie, nad wodą. Obozował nie-dbale: nie utrzymywał zapewne czat, jeśli nie widział zbliżających się otwartymi polami chorągwi polskich. Miał 10.000 swoich krymskich Tatarów, 400 litowskich, 220 Kozaków, 200 Semenów, 200 jańczarów i polską nadworną chorągiew Doroszeńkową. Przy samym stawie rozłożył się oddział 500 Tata-

rów z jasyrem. Tu miały się zebrać wszystkie zagony i odbyć się podział łupów.

Sobieski szedł forsownym marszem, skoro do południa zrobił pół-ósmej mili pod deszczem i przy najgorszych przeprawach. Pomimo zmęczenia koni zdecydował się na atak natchmiastowy, wiedząc, że z Tatarami niema chwili do stracenia i że ostrzeżony nuradyn każe ścinać jeńców. Wojsko całe nie przenosiło półtrzecia tysiąca człeka, ponieważ część znaczna powróciła z zdobyczą, a nie mało pozostało w błocie na przeprawach. Przodem szło kilkaset koni ochotnika; za nimi lewe skrzydło uformowane z półków Bidzińskiego, strażnika kor., i księcia Ostrońskiego z porucznikiem Łaskiem; sam Sobieski z skrzydłem prawem skierował się tak, aby uderzyć na nieprzyjaciela z boku. Walka trwała niedługo, skoro bowiem huknęła muzyka marsowa i Sobieski zaczął się przerywać przez gęsty tłum Tatarów, ogarnął ich taki strach, że »jedni w tył, a drudzy w oczy, mało co potarłszy się, sromotnie uchodzić poczęli«. Nuradyn rzucił się nie ku Lwowu, ale nazad ku Przemyślowi, mimo Rudki, błotami, lasami nieprzebytymi. Owi pięciuset, stróże jasyru, rzucili się na groblę, nie zważając, że jest zerwana; wpadali w wir i tonęli razem z bachmatami swymi. Kozacy, porzuciwszy konie i samopały, schowali się między jeńcami, udając, że byli więźni w jasyr, lecz nie potrafili wytłómaczyć się z jakiej wsi: więc ich brano; więźny też został półkownik humański Iwan Bernata, wielki faworyt Doroszeńki. Za nuradynem pędziła pogoń aż do ślepej nocy i rozgromiła go ostatecznie aż pod Bienkową Wiśnią (koło Rudki) o 2 $\frac{1}{2}$ mili za Komarnem; zdobyła jego własny sztandar. Jasyru odbito najmniej na 20.000, więcej daleko Polaków niż Rusi, gdyż brani byli przeważnie za Sanem, z Sanoka i Biecza. Tejże nocy wracał Tachtar-Kazy murza z czambułu, ale uciekł porzuciwszy jasyr, gdy mu Tatar nagł, wylazłszy z błota, powiedział, co się z nuradynem stało.

Niewiadomo było, gdzie się obraca najmłodszy z soltanów, Adzi-Giraj. Sobieski miał go szukać w kierunku Lwowa, kazał naprawić zerwane mosty i groblę. Przeszła już po nich część wojska, gdy chłop, zbiegły wprost z kosza, przyniósł wiadomość, że ten soltan jest w Hruszowej i ma się przeprawiać przez Dniestr we wsi Mostach, a prowadzi z sobą »nie-

zliczony plon ludzi, bydła, koni«, wybrany z bezpiecznych dotychczas podgórskich wiosek. Natychmiast 11 października, pobiegł Sobieski z trzema chorągwiami ku Dniestrowi przez gęste chrósty »wielkimi potopami i pływaniem«. O zachodzie słońca przeszedł most, który kazał poprawić i zatrzymał się, oczekując na przybycie całego wojska. Nadeszło ono o świcie. Ale pokazało się, że iść dalej niepodobna, ponieważ ogromne bagno, ciągnące się aż pod rz. Bystrycę, pokryło się nieprzejrzanymi wodami. Znalazł się przecież chłop, który za dobrą zapłatę ofiarował się na przewodnika. Przez 5 godzin brnęło wojsko po wodzie przez brody, w wielu miejscach tak głębokie, że konie płynąć musiały, a gdy przebyło owe półtorej mili, pokazało się że w Hruszowej niema już Tatarów. Dopiero pod Drohobyczem powziął Sobieski pewną wiadomość, że Adzi-Giraj poszedł przez Stryj na Bolechów i Dolinę. Wypocząwszy ze trzy godziny 12 października, Sobieski ruszył na całą noc. Przededniem 13 października przeszedł przez rzekę i przez miasto Stryj, o południu przez Bolechów, a minąwszy m. Dolinę stanął na noc o pół mili dalej w Rozniatowie. Na noclegu przybiegł od podjazdu towarzyszy z wiadomością, że z Adzi Girajem złączył się już nuradyn we 2.000 koni, bez jasyru i łupów. »Z ogniów ich«, a właściwie z łuny na niebie, bo coraz wyższe góry podkarpackie zasłaniały widok okolicy, Sobieski odgadł dzięki swemu talentowi strategicznemu i doskonałej znajomości cech fizycznych tej krainy, że się kierują ku Haliczowi, w lasy Bednarowskie, odległe od Rozniatowa na mil 5 mniej więcej. Rozesłał gońców do Nowicy i Kałusza, który był posiadłością jego żony, z zaleceniem, aby chłopci biegli zaraz do Bednarowskich lasów dla zarabania dróg czyli »szlaków«. Sam ruszył nie na Kałusz, ale, zachodząc nieprzyjacielowi od strony prawej ku południowemu wschodowi, na Petrankę, przeprawiając się przez większą rzekę Łomnicę i pomniejsze ruczaje, przez »niesłychane wertepy, góry, błota, strugi i rzeczki«. W godzinę po wschodzie słońca 14 października ujrzał Tatarów. Chociaż blisko trzecia część jego wojska nadążyć nie zdołała, zapobiegł jednakże, aby się Tatarzy nie rzucili nazad »ku Polsce«, jak pod Komarnem, wysyłając półk Jabłonowskiego do zajęcia im tyłu, a Baruchowskiego z jednej i Kozubskiego z drugiej strony do

pilnowania boków. Sam, chcąc uderzyć na nich »w oczy«, skradał się dolinami, chróstami; chorążym kazał zniżyć sztandary, czem wprowadził Tatarów w błąd, bo zdaleka wzięli wojsko polskie za swoje. Dopiero na wierzchołku ostatniej góry ozwały się trąby i kotły, podniosły się znaki hetmańskie i kilkuset ochotnika pomknęło do ataku. Zmięszali się ordyńcy, ale już było za późno. Dwaj sołtani próbowali ocalić jasyr, wyprawiając go naprzód, gotując się do walki w odwodzie. Nie wytrzymali wszakże natarcia awangardy ochotniczej i nadbiegających za nią półków obu strażników, chorążego kor. Sieniawskiego, nareszcie samego Sobieskiego z usaryą: zaczęli uciekać »lotnie« przez Petrankę i Sredni Uhrynów. Nie daleko zapewne mogła ich gonić konnica polska po zarostym drzewami wąwozie, pokiereszowanym niezmiernie krętą rzeczulką Bereźnicą i zawalonym warstwami kamieni. Ale raziała i odpierała ich zewsząd. Padło zaraz bardzo gęsto trupa pod lasem; wzięto żywcem Alisza-Agę, wezyra nuradynowskiego, który w lipcu pobił Łużeckiego pod Czetwertynówką, podskarbiego i koniuszego, szafarza hańskiego, murzów z 9 ciu i wielu dworskich, pilnujących boku obu sołtanów. Zdobyto wszystkie chorągwie: 3 sołtańskie, 2 semeńskie, 1 szyryńską, 1 nohajską i 1 buńczuk, powodne konie, juki, sobole, i szaty nuradynowe. Sołtani uciekli pieszo. Tłum tatarski szukał schronienia w lasach Bednarowskich, lecz te były już pełne chłopów, a Sobieski posłał dragonów i pacholików do przetrząsania. Przez dwa dni zabijano, lub żywcem brano takich, co się chowali na drzewach i w krzakach. Znaleźli się między jeńcami Kozacy i Turcy. Cała orda, liczona na 8.000 głów, zniesiona została doszczętnie. Szlachty, szlachcianek i dzieci wyzwolono około 10-ciu tysięcy.

Dziękczynne nabożeństwo kazał Sobieski odprawić 15-go października w obozie »pod Kałuszem«, a właściwie pod odległym o 2 mile Uhrynowem. Następnie wojsko cofnęło się wolnym marszem przez Wojniłów i Sokołów pod Hoszowę, gdzie wypoczywało po »niesłychanych niewczasach i pracach«. Uczestnik wyprawy wystawia Sobieskiemu świadectwo »pilnego dozoru... nigdy prawie nie śpiąc, nigdy nie wybierając się, ognia nie niecąc, mało, ledwie co jedząc... ad stuporem wszystkiego wojska. Chlubnem trophaeum, albo raczej naj-

milszą nagrodą tych trudów było wyzwolenie całego jasyru; przeszło 44.000 dusz chrześcijańskich, wedle rachuby samego Sobieskiego; inni rachowali 80, a nawet 100 tysięcy.

Ale te chlubne zwycięstwa i zniesienie co najmniej 20-tu tysięcy łupieżców nie wiele wpłynęło na układy o pokój, mierzalnie toczone w tym samym czasie przez trzech komisarzy polskich z kajmakanem tureckim pod Buczaczem. Sprowadziły tylko ten skutek, że suma żądanego od Polski haraczu ze stu tysięcy zmniejszoną została do 22.000 czerwonych złotych, płatnych w dniu św. Dymitra, 25 października—co roku. Traktat został podpisany 16 października, a zawierał zrzeczenie się Kamieńca z Podolem i Ukrainą i ten haniebny haracz, który poniżał króla »lechickiego« do stopnia gospodarów wołoskich i księcia siedmiogrodzkiego. Ahmed Kiupruli wyniósł teraz padyszacha swego na szczyt potęgi, a Turcyi nadał najszersze granice.

dd) Haniebny traktat nie był ratyfikowany, ani wykonany przez Rzeczpospolitą, i owszem stał się bodźcem do zagrodzenia domowej rozterki, do wywołania uczuć patriotycznych na jaw. Na początku stycznia 1673 r. zjechali konfederaci królewscy do Warszawy, a malkontenci do Łowicza, rezydencyi prymasa Prażmowskiego. Wywiązały się układy pojednawcze, układały się punkty pacyfikacyi; tymczasem obadwa stronnictwa projektowały wojnę z Turcyą. Trafnością rozumowania i znajomością spraw wojennych uwydatnił się wybitnie projekt Sobieskiego, datowany 6 marca pod tytułem: Consilium Bellicum. Obejmował ten projekt: 1) zabiegi o pomoc ligi chrześcijańskiej, która odtąd stanie się najwyższym ideałem Sobieskiego w polityce zagranicznej aż do końca życia, ale w tej chwili mogła »się udać, albo zdarzyć, albo nie«; 2) pewniejsze i skuteczniejsze sposoby »z siebie samych«, mianowicie: uformowanie wielkiego wojska, zdolnego do wojny zaczepnej, a więc 60.000 po połowie t. j. po 30.000 piechoty i jazdy; do piechoty zaliczał 6.000 dragonów, do jazdy żądał najmniej 6.000 husarów, lekkich chorągwi 30, reszta ma się składać z chorągwi pancernych. Połowa tego wojska powinna uformować się przez podwojenie, albo potrojenie starych regimentów i chorągwi i być opatrywaną żołdem z skarbu koronnego; drugiej połowy dostarczą województwa, lecz ofice-

rów zalecą im hetmani; 3) żądanie odpowiednich podatków, a gdyby te nie wystarczyły, sprzedanie części klejnotów koronnych i kobierców Zygmunta Augusta, zwanych »Potopem«.

Wszystkie punkty tego »Consilium« znajdowały powszechne uznanie: były najprzód czytane w senacie na posiedzeniu tajnem bez obecności arbitrów, potem jawnie przy drzwiach otwartych, wreszcie przy rozprawach wywołały powszechne życzenie, aby »wódz, którego mądrość obudziła słuszny podziw we wszystkich umysłach«, zasiadł razem do wspólnej narady. Koło malkontentów, obradujące w zamku Ujazdowskim, stało się przystępniejszem do zgody, ponieważ główny wicherzyciel, prymas Prażmowski, był złożony chorobą śmiertelną i dogorywał. Ostateczną pobudkę przyniósł czausz turecki w liście groźnym Ahmeda Kiuprulego, doręczonym d. 11-go marca podkanclerzemu Olszowskiemu. Tego samego dnia podpisano konstytucyę pacyfikacyi i podano do akt grodzkich, a następnie do Księgi Praw; nazajutrz, w niedzielę 12 marca malkontenci, otrzymawszy ją w Ujazdowie, wybrali się do zamku warszawskiego na powitanie króla; Sobieski, podniósłszy swoją laskę marszałkowską, razem z dwoma kolegami poprowadził go do Izby Senatorskiej i Kołowanie Konfederacyi Generalnej zamieniło się na Sejm Walny Ordynaryjny, który, obradując jeszcze do d. 13 kwietnia, uchwalił zaciąg 31.300 żołnierza na koszt skarbu koronnego, nadto wyprawy wojewódzkie czyli powiatowe z każdych 20 lub 30 dymów, i popolite ruszenie; komendę najwyższą powierzył Sobieskiemu, przyznał mu zwrot sumy 63.165 zł., wydanych na »różne legacye« i na wojsko, zaszczycił chlubną konstytucyą nagrodową jego »wielkie i odważne dzieła, prace i straty« z nadaniem starostwa Gniewskiego w sumie 150.000 zł. nie tylko na czas życia jego, ale i na cztery pokolenia sukcesorów jego. Litwini zaś, wywdzięczając się za przyznane im prawo odprawowania każdego trzeciego sejmku na ich ziemi w Grodnie, zobowiązali się dostarczyć na wojnę 12.000 wojska oprócz 3.000, utrzymywanych dla obrony granic własnych. Na urzeczywistnienie uzbrojeń takich uchwalone zostały jaknajwiększe podatki: cło, akcyza, podymne i pogłównie nie tylko żydowskie w kwocie 105.000 zł. rocznie, ale i generalne od stanów koronnych wedle taksy wzrastającej stosun-

kowo do stanowiska społecznego: od kmieci, luźnych, skrzypków, cymbalistów, dudów i innej wiejskiej muzyki (po 1 złotemu), aż do kasztelanów (75 i 150 zł.), wojewodów (po 300 zł.), hetmanów (300 i 200 zł.), biskupów (300 do 1500 zł.) i prymasa mającego zapłacić 1.800 zł. Litwini opodatkowali się nie tak hojnie: 15 ro podymnego, sympla na artylerję, cło nowe, ale z wyjątkiem towarów krescencyi szlacheckich, pogłówne po złotemu tylko od ludzi luźnych, od Tatarów zaś ryczałtowo 3.000 i od Żydów 25.000, wreszcie czopowe i szelągne.

Sobieski, zadowolony z takiej czynności prawodawczej, uzbrojony w władzę nadzwyczajną aż do przyszłego sejmu, oczyszczony od potwarzy, rzucanych na jego dobre imię przez przywódców konfederacji królewskiej, uwielbiany za wspałałomyślną dobroć, wyjechał z Warszawy 16 kwietnia do Gniewa, gdzie wypoczywał i cieszył się życiem rodzinnym z żoną i dziećmi do końca czerwca po tylu trudach i przykrych wzruszeniach. Nie spóźnił się bynajmniej, przybywając na radę wojenną, która trwała od 30 czerwca do 2 lipca. Znał z doświadczenia opieszałość poborców podatkowych i wynikające stąd przeszkody w mobilizacyi. Przewidywał, że »liczba i pośpiech wojska, na papierze spisane, skurczy się pewnie... i daj Boże, aby z 60 tysięcy było effective 30... Ale już i z temi chorągwiami przy łasce Bożej poszłoby się ad opponendum temu nieprzyjacielowi«. Jakoż słabo skutkowały jego uniwersały hetmańskie, nakazujące oficerom i żołnierzom stawić się w obozie najprzód 20 lipca, potem na 10 sierpnia pod groźbą artykułów wojskowych: te artykuły miały moc tylko w obozie, a nie chciały wchodzić do obozu chorągwie, które nie otrzymały chociażby zaliczki na żołd. Podskarbi w. k. Morstyn nie jeszcze w lipcu nie mógł dostarczyć gotowymi pieniędzmi: więc wypadło sięgnąć po klejnoty koronne. Przywieziono z skarbu krakowskiego do Warszawy wielką liczbę drogich kamieni; sprowadzono jubilerów z różnych krajów do szacowania; wydzielono sztuk tyle, ile wypadło na 687.383 $\frac{1}{2}$ zł., i oddano je Sobieskiemu (19 lipca), który, zasiadłszy na sądy, t. j. na rozpoznanie pretensyi każdego rotmistrza i kapitana, wręczał każdemu klejnot odpowiedniej wartości z pra-

wem sprzedania i alienowania. Czynność ta przeciągnęła się do sierpnia.

Pomoc »panów chrześcijańskich« zawiodła całkowicie, lubo nie żalowano pieniędzy na wyprawienie poselstw; jedyny zasilek, lubo nie dorównywający obietnicom, ale przecież pozyteczny otrzymała Polska z Rzymu. Nuncyusz Bonvisi wypłacił 100.000 złł. od papieża Klemensa X-go i 20.000 nadesłanych od kardynała Odescalchi. Pieniądze te ułatwiły uruchomienie artylerii. D. 18 sierpnia wyszła z cekauzu »wszystka armata«, do której przyłączył swoich 6 działek Nosadini, świeżo nobilitowany mieszczanin.

Nieskładnie, powolnie, utykając niemal na każdym kroku o wszelakie przeszkody, wydobywała jednak Rzplta z Korony i z W. Księstwa Litewskiego zaciąg stare i nowe, aukcye, wyprawy dymowe. Regimenty piesze, dragonie, arkebuzerowie, chorągwie wołoskie i kozackie i usarya »najpiękniejsza i najlepsza w świecie jazda« ciągnęły do obozów bez dokładnej marszruty, wałęsając się po włości, albo nawet wychodząc z obozu, żeby się pożywić wyciśnionym na chłopach furazem i prowiantem. Sobieski jechał z Warszawy do Białej, żeby odwiedzić Radziwiłła Michała Kazimierza i siostrę swoją Katarzynę, krótko zabawił w swoich Pilaszkowicach, stamtąd przez Jarosław przyjechał do Jaworowa 1 września i tu osiadł na cały miesiąc, oczekując na zbliżenie się króla, który, wyjechawszy 2 września »po malusieńku« dążył do Lwowa.

Szczęściem w Turcyi zaszły okoliczności niespodziewane, które zwicznęły jej zamach wojenny. Sułtan kazał wystawić buńczuki na placu cmentarnym w Adryanopolu 27 czerwca, wybierając się na czele sił jeszcze większych niż w roku zeszłym, żeby stratować całą Polskę aż pod Gdańsk: aliści mieszkańcy Azyi Mniejszej odmówili posłuszeństwa na tej zasadzie, że nie są obowiązani wychodzić rok po roku; Kapłan basza Aleppo śmiało stawiać opór; sułtanka walide zasnęła jakieś intrygi, zmierzające do detronizacyi. Mahomet IV mógł wymaszerować z Adryanopola dopiero 7 sierpnia, mając tylko 30.000 wojska, z którego ledwo 10 tysięcy mogło być dobrego do boju. Prawie »komunikim«, bez wielkich bagaży, z jednym tylko namiotem przyszedł przez Aidos, Prawady, Babadag do Isakczy nad Dunajem 29 czerwca i tu stracił ochotę

do wojny najezdniczej; polecił tylko obronę przeszłorocznej zdobyczy Ahmedowi Kiuprulemu, wręczył mu zieloną cesarską chorągiew i oznaki urzędu »serdara«, a sam odjechał na wygodniejszą rezydencję do Babadagu. Ale i Ahmed Kiupruli nie udał się osobiście na granice Polski, może nie chcąc narażać swej sławy z małemi siłami, a może dlatego, że nie był już zdolnym do trudów wojennych z powodu nadużycia napojów spirytusowych. Oddał chorągiew zieloną Hussejnowi baszzy, bejlerbejowi sylistryjskiemu, mianowanemu seraskierem dla obrony granic tureckich w okolicy Jass.

Han Selim nie wybierał się w tym roku na wyprawę. Świeżą jeszcze była pamięć klęski, poniesionej od Sobieskiego przez nuradyna; przytem niepokoił Tatarów Sirko, uwolniony z Sybiru za wstawienictwem króla Michała. Już d. 7 lipca, mając 5.000 mołojców, wpadł on pod Oczaków, porwał kilkuset mężczyzn, 40 niewiast tureckich i tatarskich, kilka tysięcy sztuk bydła; stąd posunął się do Krymu i spustoszył znaczną przestrzeń — na 15 mil wzdłuż i wszerz, odbił niewolnika polskiego kilka tysięcy, zabrał Tatarów dużo i odesłał do Kijowa. W wrześniu posłowie jego spotkali króla w Tomaszowie; ofiarowali wszelką ochotę i prosili o czajki, żeby iść na morze. Dostali sporo pieniędzy przy pochwałach i obietnicach. Wolał też han wyciągać od rządu polskiego datki i upominki przez poselstwa przyjazne. W sierpniu rada senatu postanowiła uczynić zadość jego żądaniu i posłała 37.500 zł. jako roczną daninę, nadto 1750 zł. w podarku. Od udziału w akcji wojennej Turków powstrzymał go jeszcze najazd Kałmuków, którzy jesienią wtargnęli do Krymu, spalili i zabrali w niewolę siedemdziesiąt kilka wsi z dziećmi i kobietami na rozkaz cara Aleksego i za namową jeżdżącego do nich z Moskwy dwukrotnie posłańca polskiego Krzysztofa Kowalowskiego. Grasowała też jakaś epidemia w Krymie, jakiś mór.

Doroszeńko znalazł się w ciężkich opałach. Nic dotychczas nie zyskał na opiece sułtana; u swoich zaś podwładnych zarobił sobie na złorzeczenia i przekleństwa. Wystąpił przeciwko niemu najbliższy przyjaciel polityczny i spółnik dotychczasowy metropolita Tukalski: potępiał go z całą starszyszną za to, że Turkom służą i meczety budują. Kozacka mądrość polityczna podyktowała mu sposób wywikłania się z niebez-

piecznej sytuacji — przez zdradę względem sułtana. W lutym już naradzał się z starszyzną nad pytaniem: czy nie należy poddać się carowi moskiewskiemu? Do rozważenia nastęczał się fakt wzmocnienia załogi moskiewskiej w Kijowie przez przybycie księcia Jerzego Trubeckiego z posiłkami. Decyzji wszakże nie powzięto wówczas, a gdy Romodanowski, połączywszy się z Samojłowiczem, i zbliżywszy się do Kaniowa, przysłał wezwanie do poddania się carowi, Doroszeńko wymówił się (w czerwcu), a zawiązał rokowania z rządem polskim, wyprawiał kilka poselstw do króla Michała, pisywał do Sobieskiego — również bezowocnie. Taki przecież wyniknął skutek z jego kłopotów, że nie występował w tym roku przeciwko Polakom zbrojnie.

Uknuł też zdradę Haneńko: wysłał w kwietniu do Moskwy prośbę o przyjęcie w poddaństwo »padając niewolniczo (rabolepno) do nóg tronu carskiego«, ponieważ od króla nie otrzymał najmniejszej nagrody ani dla siebie, ani dla wojska. Przebywając w Warszawie przy królu, pijał z posłannikiem moskiewskim i wykonał przed nim przysięgę. Umiał to wszakże ukryć tak dobrze, iż został »ordinowany« dla pociągania Doroszeńki ku poddaństwu JKMci i Rzpltej »uprzedzając zamysły Cara Jmci moskiewskiego, który i poselstwy i wojskami pertrahere chce in partes suas tegoż Doroszeńka, a potem Ukrainę osieść; albo jeżeliby in rebellione zostawał (Doroszeńko), aby mógł być vi armorum in officium przywiedziony«. W sierpniu szedł tedy Haneńko przez Wołyń pod Dymir, strzeżony przez walecznego, czujnego i doświadczonego półkownika Piwa, którego jednak potrafił zwabić do swego namiotu na bankiet. Wśród pijatyki Piwo został uderzony w twarz przez syna Haneńkowego, a następnie zamordowany przez tegoż młodzieńca, czy przez Pawłowskiego, jak twierdził stary Haneńko. Że morderstwo było rozmyślnie przygotowane, okazuje się z okoliczności poprzedzających i następujących. Sobieski miał 15 września »wiadomość de tragico prawie actu tego hultaja Haneńka... chorągwie polskie, postrzegłszy zdradę, słusznie słuchać go nie chciały i poszły od niego«, a po zamordowaniu Piwa »Dymir na imię cara moskiewskiego odebrał i osadził—tak potrzebnego w korespondencye pozbawił nas miejsca«. I jeszcze raz potrafił kozak oszukać króla

Michała, bo dostał z skarbu koronnego 5530 zł. dla Kozaków dymirskich na usłudze JKMc. Poprzednio wziął 13.255 zł. »na budowanie czajek na Czarne Morze« też oszukańczo. Rachunki sejmowe zadają kłam jego skargom, jakoby nie otrzymał »najmniejszej nagrody« od króla; kłamał też później, że do sprzeniewierzenia się królowi przywiodła go »nieznosna złośliwość hetmana Jana Sobieskiego, który kazał męczeńsko zabić niewinnego starszego syna«, bo ten syn jeździł jeszcze po zamordowaniu Piwa w Przemyskie do swej żony czy narzeczonej, Gulczewskiej z domu, i przebywał na wolności jeszcze w listopadzie; został zaś ukarany śmiercią skutkiem procesu, wytoczonego przez kręwnych w sądzie przemyskim, za wyrokiem sądowym. Żeby się ostatecznie załatwić z tym słusznie tak zwanym hultajem, dodajmy zakończenie jego hetmaństwa: gdy się przeprawił na lewy, carski brzeg Dniepru, Romodanowski i Samojłowicz kazali mu w marcu 1674 r. na radzie kozackiej generalnej w Perejasławiu złożyć klejnoty wojskowe, otrzymane od króla Michała. Złożył bez oporu i stał się nicością. Przemieszkował w Kozielsku, Łochwicy, Kijowie, lecz nie miał już nigdy znaczenia politycznego. Nikt też nie zanotował daty jego śmierci.

Dochodząc do poglądu ogólnego, widzimy, że Ukraina pozostawała wciąż w stanie zamętu, że chorągiew polska powiewała tylko na jedynej twierdzy Białocerkiewskiej, że wszelkie nadzieje, pokładane na Doroszeńce i Haneńce doznały zawodu, że przyjacielskie oświadczenia i poselstwa cara moskiewskiego niweczone były przez Samojłowicza i Romodanowskiego: ale przynajmniej na tę gotującą się kampanię 1673 r. armia polska nie była narażoną na atak nieprzyjacielski z боку od strony wschodniej, ani od Kozaczyzny, ani od Tatarów, chociaż emiry sułtańskie były wysłane do Doroszeńki i do hana.

Obóz wojska koronnego, zatoczony pierwotnie pod Hrubieszowem, został w połowie września przeniesiony »z pewnych konsyderacyj« na Gliniańskie pola, w kierunku dzisiejszej drogi żelaznej Krasne - Wołoczyska pod Skwarzawę. Król Michał, osłabiony chorobą, ale ambitny, zazdrosny o swą władzę, zmarnował dużo czasu, bo, przyjechawszy na swoje imieniny do Lwowa, przebył 6-milową odległość zaledwo 8 paź-

dzielnika. Sobieski, który przyjechał tu wprost z Jaworowa, tegoż dnia przed południem zajechał mu drogę razem z Dymitrem Wiśniowieckim, hetmanem polnym, Sieniawskim chorążym kor., Czarnieckim, pisarzem polnym, i trzema wojewodami; wszyscy przywitani go z głęboką submisją i poprowadzili na przegląd szyków, których długość wynosiła trzy ćwierci mili, a głębokość składała się z czterech linii. Przed każdym półkiem wyjeżdżał oficer na żartkim i pięknie przybranym rumaku; pochylały się sztandary; brzmiała muzyka; objazd trwał 5 godzin. Było 11 regimentów piechoty, 160 chorągwi jazdy, 50 dział, razem 40.000 rycerstwa oprócz »hołoty w taborze, która była nie do pogardzenia na wojnie«. Cudzoziemcy podziwiali z zdumieniem to wojsko piękne w rynsztunkach wojennych i w koniach porządne. A pod Beresteczkiem, o mil 2, stało i na rozkazy oczekiwało 12.000 wojska litewskiego, w którym »bez kopii żołnierza nie było żadnego«, gdyż kopiami uzbrojone były nie tylko usarskie, ale i lżejsze petyhorskie chorągwie, co przypisywano troskliwości hetmana w. lit. Michała Paca. Syn Jaremy znalazł się na czele takiej samej prawie potęgi, jaka uratowała Rzpltę przed 22 laty; napisał też do Papieża: »Tylu smutkami doświadczone królestwo moje, tylu wypadkami i klęskami... wstrząśniona Polska dobywa jeszcze ostatnich sił i wystawia przeciwko nieprzyjacielowi imienia chrześcijańskiego wojsko wielkie tak liczbą jak duchem... Oglądałem wojsko moje tak wysmieniecie zaopatrzone w broń i w mężów, że Polska bodaj nie miała liczniejszego, ani potężniejszego dawniej za czasów rozkwitu«. Ale użyć tej potęgi, dorównać ojcu w walce syn nie był zdolnym.

Nazajutrz po przeglądzie, d. 9 października przybyli dwaj hetmani litewscy, Pac i Radziwiłł, na wielką radę wojenną. Postanowiono: połączyć wszystkie wojska pod Trębowłą i wkroczyć do Mołdawii, nie tracąc pozostałej w tym roku wojennej pory. Król, ulegając radom lekarzy i senatorów, zdał »lubo z wielkim żalem« dowództwo naczelne na Sobieskiego i odjechał do Lwowa, gdzie dogorywał przez miesiąc.

Sobieski przyjął bez wahania podany sobie oręż do walki z Portą Otomańską, która przed rokiem osiągnęła zenitu swego szerokowładztwa; ale poczuwał się do wielkiej odpowie-

działności względem Ojczyzny, która »cała wtłoczyła się do obozu i cała zginęłaby aż do nasienia, gdyby fortuna śmiała dopuścić się zbrodni na nas... zwłaszcza że z dostojnikami są pomieszani wojownicy stanu rycerskiego i Litwina Mars wystawia na jednakowy los z Polakiem«. Zarządził Sobieski wymarsz z obozu skwarzawskiego, poczynając od 11 października, sam wyruszył 12-go, ale poprzednio dla oświetlenia teatru działań wojennych wysłał na zwiady Silnickiego, kasztelana czernihowskiego, z 15 chorągwiami lekkimi i z ochotnikiem, 13-go zaś detaszował Sieniawskiego z 20 chorągwiami polskimi i 12 dragońskimi do ziem podolskich z zaleceniem, aby powrócił do armii po 10 dniach. Sieniawski uwijał się z niemalym pożytkiem: przejął turecki transport prowiantów — 100 podwód pod komendą znacznego agi; potem zdobył swoje własne miasto Międzybóż; zbliżał się do Kamieńca, odebrał Zinków, Satanów; dogonił pod Jarmolińcami kehaję czyli skarbowego urzędnika tureckiego i schwycił go razem z kilkudziesięciu wozami prowiantów; posuwał się aż pod Bar, spodziewając się, że mu poddadzą się zdrajcy Tatarzy Lipkowie po śmierci ich beja Kryczyńskiego. To mu się nie udało, ale przynajmniej upewnił się, że tam niema niebezpieczeństwa od jakichkolwiek sił nieprzyjacielskich.

Armia koronna tymczasem maszerowała w kierunku południowym — nie na Trębowlę wszakże ale prostszą drogą (eszelonami według terminologii dzisiejszejszej) ku Dniestrowi przez Narajów, Brzeżany, Podhajce do Dobrych Wód, gdzie Sobieski spodziewał się spotkać Litwinów. Nie spotkał. Dowiedziawszy się, że oddziela ich jeszcze od wojska koronnego odległość 8-milowa, przesłał tylko Pacowi zebrane o nieprzyjacielu wiadomości i prosił o pośpiech, a sam ruszył ku przeprowie Dniestrowej, którą wyznaczył pod wsią Łuką w pobliżu monasteru tejże nazwy i wsi Rakowca. o mil 7 — 8 poniżej Halicza a 3-ch od Niżniowa. Wyprawił półkownika kozackiego Motowidłę z uniwersałem do poblizszych miast, miasteczek i wsi, aby dostawiano tam promy i łodzie. Gdy szwadrony konne stanęły pod Łuką 20 października, Motowidło miał już wszystko, czego potrzeba było do mostu, który okazał się dość mocnym do prowadzenia armat nazajutrz. Jazda miała przeprować się w bród i wplaw; zdawało się tedy, że

dwa dni wystarczą dla całej armii. Wtem niespodzianie wezbrała silnie woda od deszczów, brody pogłębiły się, wozów i ludzi nie mało potonęło (22 paźdz.), a zatem wypadło prowadzić przez most całą konnicę i tabor. Dla porządku Sobieski kazał przywoływać chorągwie z kolei, podług rejestru. Nagle wstrzymana masa ludzi i koni zaczęła doznawać niedostatku żywności. Na drugim brzegu widniały stogi siana, a tu zrobiła się »drogość wielka«; konie padały; piechota »poczyna słabieć«; zwiększyła się dezercya, która zdarzała się już od pierwszych dni marszu pomiędzy świeżo zrekrutowanymi żołnierzami np. dymowymi, co znikali »z dymem«. Przeprawa przeciągnęła się do 26 października.

W ciągu tej zwłoki d. 24 paźdz. przyjechali hetmani litewscy na wielką radę wojenną, zostawiwszy wojsko swoje o milę za Buczaczem. Z fatalnymi przyjechali projektami: uskarżając się na znużenie i wyniszczenie swojego wojska, chcieli rozłożyć je na Podolu albo na Ukrainie. żeby wypoczęło przez dwa lub trzy miesiące, bo wprzód należy zachować wojsko, a potem wojować. Daremnie przekonywał ich Sobieski argumentami strategicznymi i wolą Rzpltej, wyrażoną w głosach i postanowieniach sejmowych, aż dowiedział się ze zwierzeń poufnych Michała Paca przed Skoraszewskim, o co tu chodzi, mianowicie: że wojsko koronne, idąc przodem, spożywa furazę i prowianty, a dla Litwinów pozostawia pustynię; że biegnące tak szybko orły polskie nie dadzą Pogoni udziału w bitwie walnej; że gardzą jej pomocą, jeżeli nie dbają o nią. Dowiedziawszy się o takich wyznaniach, a domyślając się niewyznanych pobudek ambicyi, Sobieski naza jutrz uprzął zarzuty w sposób łagodny i ujmujący, nareszcie oświadczył, że jest gotów zastosować się do wszelkich żądań hetmana w. litewskiego, że przepuści go naprzód, że podda się nawet pod jego komendę, byleby wojska szły razem. Takie dopiero oświadczenie poskutkowało. Szczere uczucie patriotyczne, wibrujące w głosie Sobieskiego, poruszyło samolubnem sercem Paca i przytłumiło w nim nienawistne popędy. Radziwiłł szedł za nim biernie czy przez uległość zwierzchnikowi swojemu, czy przez słabość charakteru, boć nie żywił wrogiego usposobienia względem brata swojej żony Katarzyny z Sobieszyna. Nastąpiło serdeczne pojednanie. Het-

mani litewscy wyszli z namiotu Sobieskiego ożywieni duchem Unii Lubelskiej, rozgrzani miłością bratnią.

Byłoto największą zaletą i zasługą Sobieskiego, że w liczne, ale nie sprzęgłe hufce Rzpltej różnych zaciągów — kwarciane, powiatowe, pańskie, polskie, cudzoziemskie, kozackie, litewskie — tchnął jedną duszę. Promieniejąca z jego piersi miłość Ojczyzny stapała stronnice i partykularne zawiści i nienawiści. Stronnicy francuskiej kandydatury, czy austriackiego Lotaryńczyka, czy króla Piasta stali się zdolnymi do wielkiego czynu wojennego dzięki Sobieskiemu, który wiódł ich do boju nie tylko jako wyborny organizator, umiejący »w ciągnięciu dobrze przeciwzyć żołnierza w obrotach wojennych«, nie tylko jako strategik »przezorny i śmiały«, ale, co większa, jako wódz duchowy.

Trzy dni jeszcze obozował nieruchomie na prawym brzegu, czekając na wojsko litewskie, wystrzegając się powodu do nowej urazy. W tym czasie, d. 29-go, przyjechał adjutant sułtański, Aga Hussein w 60 koni, z listem od Mahometa IV do króla Michała, a nadto z buławą i kaftanem poddaństwa w darze, jak powiadali dwaj gońcy, przysłani po konwój zawczasu, przed tygodniem. Sobieski uprzedził natychmiast podkanclerzego o haniebnym darze i otrzymał już pełnomocnictwo królewskie do odebrania pism i udzielenia odprawy wprost z obozu: dał też zaraz audyencyę w obecności dwóch hetmanów polnych, 4-ch kasztelanów i bardzo licznej starszyny wojskowej. Turek, »bardzo pyszny i hardy dziad«, oświadczył, że wedle rozkazu ma się opowiedzieć tylko ustnie hetmanowi, lecz nie odda listu sułtańskiego i nie pozwoli odpieczętować go oprócz króla nikomu, nawet podkanclerzemu, bo w tym liście »jest wielkie i sławne imię pana mego«. Puszczono go do króla, dogadzając jego wymaganiom. Łagodniejszym pokazał się przy pożegnaniu, które odbyło się nazajutrz »w sam marsowej muzyki hałas«, kiedy już wojsko stanęło w gotowości do marszu i zrobiło na nim imponujące a nieprzewidywane wrażenie.

Gdy jazda litewska przepawiła się w bród poniżej Łuki, Sobieski ruszył 30 października, nie czekając na piechotę i tabor, ponieważ otrzymał przez kuryera doniesienie od Stefana Petreczejki hospodara mołdawskiego, że w nocy z 26 na 27

uszedł z obozu tureckiego w półtora tysiąca Wołoszy, w jednej sukni, wszystko porzuciwszy, ratując tylko głowę, i na miłosierdzie Boskie prosił o przysłanie mu z 500 jazdy na ratunek. Załączona była przytem wiadomość, że Kapłan basza miał stanąć na Cecorze 28 paźdz. Najprostsze rozumowanie strategiczne wskazywało, że nie należy dopuścić go do połączenia z Husseinem baszą, który się rozłożył w ufortyfikowanym obozie pod Chocimem. Bliżej, w Jazłowcu, znajdowała się załoga turecka, która nie chciała poddać się St. Koniecpolskiemu staroście dolińskiemu.

Sobieski napisał do króla o wysłanie wypraw z województwa Ruskiego dla pilnowania tej załogi i do hetmanów litewskich o posłanie tamże kilkunastu chorągwi. Do Petreczejki wyprawił nie tylko półkownika Duraka, ale i generał-majora Koryckiego, znającego język i obyczaje wołoskie, z większym oddziałem jazdy, podobno kilka tysięcy głów. Pomoc była skuteczną. Petreczejko donosił z Suczawy (3 listop.), że już wyzwolił małżonkę swoją, odbieżaną od bojarów, którzy »postraszeni uszli w góry do Węgier, czekając nowego pana« (t. j. hospodara od sułtana). Teraz wzywał ich uniwersałami, aby wracali, i tuszył, że uczynią to ochotnie. Żonę chce odeśłać do Polski, a tych »ludzi polskich« pragnie zatrzymać w Suczawie.

Przeszedłszy w dwóch marszach Pokucie, Sobieski przekroczył granicę za Śniatyniem 1 listopada. Ponieważ wydarzyło się poprzednio, że Ruszczyc, chodząc z podjazdem, nabrał bydła u Wołochów i przyprowadził do obozu: więc Sobieski nie tylko okazał mu »wielką disgratią«, lecz kazał mu je nazad odprowadzić. Teraz przez trąbę surowo zakazał czatom rabunków, a ktoby śmiał zabić Wołoszyna, ten miał dać szyję pod miecz katowi. Jakoż natychmiast, 1 listopada, kazał rozstrzelać dwóch oficerów; czterem kara została umniejszona. Hultajów zaś ledwie nie codzień wieszano. Kraina była żyzna; możnaby zbożem paść konie: ale rzadką była ludność i przez mały dowóz żywności zrobiła się znowu w obozie »drogość niesłychana« — bochenek chleba na złoty. Jeszcze trudniejszym okazało się przejście przez Bukowinę, przez »okropne« lasy bukowe, które porastały na górach i w dolinach, okry-

wajac ciemnością swą bagna i strugi. Na 41-milową przestrzeń do Zuczki trzeba było użyć 4 dni czasu; 5 listopada Sobieski zatrzymał się pod miastem Bojanem, żeby doczekać się pozostałych dział, taborów, regimentów piechoty, oraz wojska litewskiego. Strawił dwie doby na oczekiwaniu i porządkowaniu, wysyłając podjazdy. Litwini, zdobywszy podobno Jazłowiec i przeprawiwszy się przez Dniestr, trzymali się kierunku tej rzeki aż do Horodenki, skąd już zwrócili się ku Prutowi i połączyli się z wojskiem koronnem. Połączone tutaj siły Sobieski obliczał tylko na 30.000 żołnierza; być może jednak, że nie objął tą rachubą Litwinów; tych suma ogólna łącznie z oficerami figurowała w księdze podskarbiego litewskiego jako 8.572 głów.

Pozostało dwa dni marszu mniej trudnego w kierunku północno-wschodnim, tym samym, jakim zmierza droga wozowa (lecz nie żelazna) od Nowosielicy do Chocimia i Kamieńca, czyli dawny trakt jaski. Deszcz narobił okropnego błota, w którym grzęzły tabory. Wyprzedziła je kawaleria »w sprawie«; stanęła d. 9 listopada na pół-strzelaniu z działa przed okopami tureckimi i została przywitana odrazu grzmiotem 24 armat.

To grzmiał Hussein-basza. Rozporządzał siłą 30.000 oprócz Wołoszy, której liczono 5.000. Samych jańczarów było przeszło 8.000. Wiedział, że idzie Kapłan-basza, który ukorzył się przed padyszachem i, przyprowadziwszy mu około kilkanaście tysięcy z Azyi, prezentował je pod Isaceżą. Nadto w Kamieńcu, Halil basza miał 10.000 żołnierza: więc mógł przybiedz, albo posiłki nadesłać w kilka godzin. Ale Hussejn kolegów nie wzywał, o posiłki nie prosił, bo czuł się dość silnym do walki z Polakami. Wiedział, jak wytrwałym i zaciętym jest Turek poza osłoną fortyfikacyjną. A znalazł obszerne, nawet za obszerne okopy z r. 1621, w których Polacy opiekali się wojskom Osmana II. Stojąc tu od 2 czy od 8 lipca, miał dosyć czasu na naprawę, na wzmocnienie profilów, pogłębienie fos do 8 łokci, zaopatrzenie w »wycieczki« i baterie pod kierunkiem dobrych inżynierów »ledwo nie po holendersku albo po szwedzku«. Stronę zachodnią, najprzystępniejszą, wybornie osłaniały te okopy, a ciągnęły się też i nad głębokimi parowami od południa i od północy. Dziś większa bo-

daj część miasta powiatowego z 5-ciu cerkwiami mieści się wewnątrz tej linii fortyfikacyjnej; wówczas miasteczko leżało poza nią; składało się z kilkudziesięciu zaledwo chałup, nie osłoniętych żadnym ogrodzeniem. Z obozu most zwodzony nad przepaścistym wąwozem stanowił jedyną komunikację z zamkiem starodawnym, może przez Kazimierza W., a może przez genueńskich inżynierów wzniesionym. Zamek ten, nie odpowiadający wymaganiom sztuki wojskowej XVII w., nie mógł wywierać wpływu ani na atak, ani na obronę; był jednak obsadzony załogą, która wciągnęła jedną armatę do wieży południowej i dawała z niej ognia podczas boju. Oddzielnym obozem od strony południowej stały wojska wołoskie gospodarów: multańskiego Giki i nieobecnego mołdawskiego Petreczejki. Od strony wschodniej obóz turecki dochodził do urwistego jaru, stanowiącego brzeg Dniestru. Dzisiaj tym jarem dojeżdżamy z miasta mimo zamku do promu pod Żwaniec; wtedy Hussejn-basza w bliższym, środkowym względem swego obozu punkcie kazał ustawić most na łożdach dla komunikacji z Kamieńcem, a ponieważ z tej strony niegdyś oczekiwał Polaków: więc na drugim brzegu zabezpieczył dostęp szańcem przedmostowym i zamkiem z drzewa zbudowanym.

Nie zważając na kanonadę, Atanazy Miączyński rozpoczął harce i schwytał turecką pikietę, a Sobieski oglądał miejscowość i rozmierzał na oko odległości dla swoich baterij. Wyznaczał też stanowiska: chorągwiom jazdy w dąbrowie o parę wiorst, pieszym regimentom i taborom w dawnych okopach Osmana II. Tam niegdyś, przed 52 laty ojciec, Jakób Sobieski ze St. Żórawińskim spędzili dni kilka, umawiając się o warunki pokoju.

Nazajutrz 10 paźdz. generał artylerji Marcin Kątski ustawił umiejętnie armaty i od rana rozpoczął mocny ogień do obozu tureckiego. Kule i granaty wpadały do namiotów, szarpały je lub wywraçały. Sobieski ogłosił przez trąbę, że wojsko ma iść ku Chocimowi w gotowości do boju. Wszystkie półki czyli dywizye opuściły tedy wczorajsze obozowisko na »szlaku jaskim« i ustawiły się przy samej fosie. Minąwszy przestrzeń ostrzeliwaną, szycowały się bezpiecznie a zręcznie pod paszczami dział nieprzyjacielskich, których pociski, z wysokich

wałów miotane, przelatywały po nad ich głowami. Wieńcem chorągwi konnych i pieszych opasany został cały obóz turecki w następnym porządku: na prawem skrzydle, poczynając od wyżyny dniestrowego brzegu, półk strażnika kor. Bidzińskiego; stykał się z nim Jabłonowski, a dalej uformował się wielki półk Sobieskiego, w którym oprócz ciężkiej i lekkiej jazdy zwracał uwagę liczny zastęp dragonii. Wszystkie te wojska miały czoło zwrócone ku północy, ku Polsce, jakgdyby przyszły od Cecory. Środkową część półkola zajął hetman polny kor. Dymitr Wiśniowiecki z swoją usaryą, pancernymi, dragonią węgierską stukonną, zapewne też z chorągwiami królewskimi, zostającymi pod komendą zięcia jego Koniecpolskiego starosty dolińskiego i Stefana Czarnieckiego, pisarza polnego. Na krańcu lewego skrzydła armii koronnej stanęli Potoccy: Jędrzej, syn Rewery wdwa kijowski, i Szczęsny, wdwa sieradzki. Ci wszyscy stali czołem ku wschodowi. Dalej stronę zachodnio-północną, twarzami ku południowi, zastąpiło wojsko litewskie, którego skrzydło prawe, wedle zwyczaju, zostawało pod buławą wielką Michała Paca, a lewe, przytykające prawie do Dniestru, wprost Żwańca, pod hetmanem polnym Michałem Kazimierzem Radziwiłłem. Nic mu nie szkodził zamek chocimski, ponieważ nie mógł w tę stronę strzelać z jedynej swojej armaty.

Ponieważ nieprzyjaciel nie wychodził z poza okopów: więc trzeba było myśleć o szturmie. Otrąbiono na ochotnika; poczęto bić mocno z 50 dział. Ruszyli pierwsi od prawego skrzydła z dywizyi Bidzińskiego gen. major Dannemark ze swą piechotą i dzielny półkownik Motowidło z kozakami »nad ordynans«, zawczasie, zanim się inne partye wygotowały. Wołosi nie chcieli stawiać oporu i owszem pragnęli połączenia się z Polakami. Posłali dla pozoru do Hussejna baszy za wiadomienie o niedostateczności sił swoich i zaraz wyszli ze swego obozu, żeby się poddać. Niosąc w kupie wszystkie swoje chorągwie z łbem żubra i półksiężycem ottomańskim, złożyli je u nóg Sobieskiego. Poddał się również i sam hospodar multański, Grzegorz Gika. Sobieski przywitał go życzliwie, pytał o zdrowie, wojsko zaś tak multańskie, jak mołdawskie w liczbie 5 do 6 tysięcy odesłał na tyły. Wyleciały potem kupy spahów do ataku, lecz usaryya odparła je. Tym-

czasem Dannemark i Motowidło wdarli się na wał turecki; ale gdy inne dywizye nie zdążyły, zostali rychło zgnieceni przez nadbiegające zewsząd masy Turków. Obadwaj polegli, a ich żołnierze ustąpić musieli. Zginęło kilku innych oficerów; z nich wyróżniany jest kapitan Jarocki.

Nie wiem, czy należy ten wypadek nazwać nieudatną próbą. Może potrzebował jej Sobieski dla należytego ustosunkowania ciosu do siły oporu. Zwołał podobno radę wojenną wieczorem, na której słuchał głosów opozycyjnych, ale przekonał ostatecznie wszystkich o konieczności szturmu. Zrobił spostrzeżenie, że artylerya działa z niedostateczną siłą i kazał przysunąć baterye bliżej. To zaś nie ulega wątpliwości, że wojsko nie zdemoralizowało się bynajmniej; że owszem Sobieski umiał utrzymać je w gotowości do największych wysiłen.

Noc była dżdżysta, zimna i długa — listopadowa, a wszystkie półki stały w sprawie mimo głodu i niewczasu. Artylerzyści i piechota ciągnęli armaty po przepaścistych parowach i lepkiem błocie na nowe pozycye i kopali ziemię pod baterye, które urządzano już w odległości muszkietowego strzału pod wałami nieprzyjacielskimi, a jak tylko ukończono ustawianie dział, zaraz zaczynała się kanonada. Strzelali i Turcy na oślep. Huku było dosyć. Sobieski przysiadł się na lawecie, lub chodził dla rozgrzania się.

Nareszcie zaświtał dzień ś. Marcina, 11 listopada, sobota. Przy bladym jego świetle oglądał Sobieski fortyfikacye i stanowiska tureckie, obchodząc je pieszo. Dostrzegł, czego się zapewne spodziewał, że na wałach przerzedziła się piechota, chociaż powiewała ta sama liczba chorągwi. Rzekł więc do swojej świty: »Turcy są wrażliwsi na zimno i na niewczasy wojenne, aniżeli Polacy. Teraz czas uderzyć«. I rozesłał rozkazy »na wszystkie poczty«, do wszystkich półków. Był pewnym, że się żaden nie spóźni. Umilkły armaty Kąskiego, żeby swoich nie razić. Sobieski dobył szabli i przemówił w krótkich lecz dosadnych słowach o pomszczeniu zbezczeszczonych świątnic Pańskich i podźwignieniu osłabionej Ojczyzny: »A więc, żołnierzu, bij poganina i zwyciężaj. Przepowiada mi dusza, że krótka chwila wystarczy do zwycięstwa. Szyję mi uciąć, jeśli ich za kwaterę (t. j. za kwadrans) nie wezmę«. I stanąwszy na czele swego regimentu dragonów,

poprowadził go do fosy. Ale podbiegli do niego oficerowie i zaklinali, aby nie narażał swojej osoby przez wzgląd na los wojska, stojącego na obcej ziemi przed obliczem potężnego nieprzyjaciela. Zapewniali, że każdy z nich gotów jest umrzeć. Usłuchał ich, wsiadł na konia »na strzelenie z pistoletu od wałów« i wrócił do swej czynności hetmańskiej. Bo jego bravura żołnierska wywarła już pożądane wrażenie.

»Niesłuchanie ochotnie i odważnie skoczyły regimenty« Koryckiego i Żebrowskiego od prawego skrzydła, Denhofs, Tetwina, Assuerusa Heydepola od lewego, i Hieronim Petrykowski z regimentem Kątskiego pierwszy stanął na wale. Nadbiegły wnet z drugiej linii regimenty poległego wczoraj Danemarka, Krzysztofa de Bohan, J. Grebena, St. Piotrkowczyka, Fr. Gałęckiego. Z dywizyi hetmana polnego kor. Stefan Czarniecki pisarz polny kor. pieszo przywodził piechocie i stawał »jako kawaler«. Ruszył też Pac; »młódź litewska« obok polskiej darła się na stoki. W kwadrans czy w półkwadransu t. j. prawie »w mgnieniu oka« ukazały się sztabandary polskie na wierzchołku wałów. Ośm tysięcy jańczarów legło pod ciosami berdyszów i pik, lub ognia muszkietów. Rzeczycki, zdobywszy baterję, obrócił działa tureckie na Turków.

Był to pomyślny początek, ale jeszcze nie zwycięstwo. Sobieski kazał rozkopywać wał i zapełnić fosę ziemią oraz układać pomost z wywracanych pali, aby utorować drogę dla jazdy. Ale wprawdzie wyleciała jazda turecka przez bramę południową z okrzykiem: »Allach! Allach!« Przepuściła ją piechota, ponieważ wielu żołnierzy rozbiegło się już na łupy i chorągwie bardzo zeszczułały. Szczęściem zatrzymali Turków strażnik Bidziński i dzielny chorąży poznański Skoraszewski, a Jabłonowski, uderzywszy swoją usaryą, wparł ich napowrót i na ich karkach wjechał do obozu. Za nim pośpieszył Sobieski.

Zdawało się, że teraz nieprzyjaciel już został złamany, gdy gromili go z drugiej strony litewscy hetmani. Z wielką zapaleczywością rzucał się Radziwiłł, bo stoczył walkę pojedynkową z jakimś baszą i zabił go własną ręką. Sobieskiemu składano powinszowania: Potocki w wda kijowski, hrabia Maligny, liczni oficerowie. Hussejn basza z kilku »odami« (batalionami) opuścił plac boju i uchodził przez most ku Kamień-

cowi. Lecz basza Bośni Soliman zgromadził kilka tysięcy koni i rzucił się ku bramie Cecorskiej. Odparty przez półki ks. Dymitra Wiśniowieckiego i wwdy kijowskiego zawrócił nagle i leciał na orszak hetmański z tyłu. Był już o pół strzelenia z pistoletu od Sobieskiego. I tu wszakże znalazły się w krótkiej chwili 4 chorągwie usaryi, którym na pomoc nadbiegła chorągiew Ludw. Niezabitowskiego. Po zaciętym boju Bośniacy zostali zepchnięci do fosy, która rychło zapełniła się ich trupami.

Teraz dopiero nastąpił pogrom zupełny. Reszta jazdy bośniackiej, po ciałach towarzyszy swoich przebywszy fosę, leciała ku Dniestrowi nieprzytomna ze strachu, czy ogarniona rozpaczą; wpadła na skaliste urwisko i skakała w jar na złamanie karku. Największa masa uciekała na most, który się rozerwał: więc tysiące utonęło w Dniestrze. A Miączyński z Wołoszą multańską i Ruszczyce przepawili się wpływ i bili ocalonych, zaściewając trupem gościniec kamieniecki. Ale Hussejna-baszy nie dogonili; dopadł on do Kamieńca z 3-ma czy 4-ma tysiącami.

Ilu było zabitych i utopionych, ilu rozbiegło się po polach wołoskich? Niepodobna obliczyć wśród rozmaitych podań, bez szczegółowych wykazów tureckich, które może nie istniały. Roczniki Raszyd-Efendego, lubo w stylizacyi usiłują pomijać starcia orężne, a klęskę tłómaczą nieszczęśliwym przypadkiem załamania się mostu, wyznają przecież, iż śmierć z rąk niewiernych odnieśli dwaj bejlerbejowie, dowódcy jańczarów i sipahów i »mnóstwo najwaleczniejszych dowódców«, a w niewolę zabrani oprócz pomniejszych urzędników wojskowych »kilka znamienitszych osób, jak bej kiostendylski, aga zielonej chorągwi i bośniacki miralem (pierwszy szambelan). Pociesza się tylko tem, że »z nieprzyjacielskiej też strony dużo potężnego motłochu padło z dzielnej ręki bohaterów wiary wybranego proroka«. Toż samo niemal pisał na świeżo »z namiotu Husseim Basze« Sobieski: »Z naszego wojska, jako w tak ciężkim razie, nie mało dobrych zginęło junaków. Kopij większa skruszonych połowa, bo tak mężnych ludzi, jako to było tureckie wojsku, wiem, że saecula nigdy nie miały, i już będąc w taborze po dwa razy bliższyśmy byli bardzo przegranej. Pomimo to zginął (nieprzyjaciel) we dwóch godzinach... Star-

szyszna prawie wszystka zginęła. Baszów już trzech na placu znaleziono... drudzy żywcem wzięci. Insignia wszystkie ze stą dwudziestą dział, tabory, wszystkie splendory dostały się w łup wojska naszego za szczęściem JKMcI na tem właśnie miejscu, gdzie przed piędziesiąt lat kilka nasze wojska w oblężeniu były«. Zwycięstwo było niewątpliwie zupełne i stanowcze. Nazajutrz po kilku wystrzałach poddał się zamek chocimski, w którym znajdowało się kilkunastu Turków, a reszta »Żydzi i inne hultajstwo«. Sobieski kazał ich odprowadzić na Żwaniec do Kamieńca. Na Cecorze Kapłan basza nie ośmielił się czekać ataku polskiego; cofnął się pospiesznie, spaliwszy swój obóz i magazyny prowiantowe. Jeśli prawdę zapisały roczniki Raszyda, że taki był rozkaz Wielkiego Wezyra, byłoby to dowodem, że sam Ahmed Kiupruli uznał się za zwyciężonego. Tak być musiało, bo cofnął się z Isakeczy do Baba-dagu, a sułtan, który się tam był rozłożył na rezydencję zimową, przeniósł się teraz do Hadży-ohłu-pazary (Bazardżyku?) Jakież to upokorzenie dla ich pychy! Jaki cios dla ich fanatyzmu, gdy się dowiedzieli, że psy niewierne ustawiły ołtarz Jezusowy w namiocie prawowiernego Hussejna dla odprawienia mszy świętej i dziękczynnego nabożeństwa! Nie tylko 400 buńczuków i sztandarów, ale i zielona cesarska chorągiew razem z walecznym jej chorążym znajdowała się pomiędzy trofeami Sobieskiego. Pisał też on sam w raporcie urzędowym: »Owo zgoła mirabilia Pan Bóg, któremu się też wszystko przyznawa, z nami uczynił, nad pomyślenie i imaginatią ludzką, za co Mu niech będzie na wieki cześć i chwała!«

Niemniejsze mirabilia ukazą nam następstwa tego zwycięstwa tak chlubnego i zyskownego. Francuz, dość wykształcony i dobry obserwator (Hauteville de Tende), zauważył, że szlachta polska, marząc wciąż o zachowaniu pokoju ze wszystkimi sąsiadami, nie umie z zwycięstw korzystać. Stwierdził to i żołnierz pewien, pisząc w obozie, »pod Kakaczany«, 27 9-bris 1673 r. w następnych wyrazach: »Szczęśliwie w Ś-ty Marcin wygrana, która do dalszych victorii miała była zapalić, ta nas cale zwojowała. Bo naprzód wojsko litewskie, za nim dymowe wyprawy, po nich panowie starszyna, a przy nich nie mało wojska do domu powróciło. Chciał JP. marszałek (Sobieski) iść na Kapłan Baszę, na Cecorze w kilka tysięcy

stojącego i okopanego, i tych, których jest kilkaset w Jasiech Turków, ale rycerstwo nasze zgoła iść nie chce... Jest jeszcze wiele grzecznych, którzy gotowi czynić z ochotą, co każą: ale więcej takich, którzy już bardzo tęsknią... Nie wiem, co ta nieszczęśliwa Rzplta dalej pocznie, jeżeli w zimie nie zwali wojny strasznej z siebie, a mogłoby to być, gdybyśmy byli, z Wołoch nieprzyjaciela wygnawszy, potem na wiosnę na Dunaju przeprawy bronili.

Sobieski czynił największe wysiłki do należytego zakończenia kampanii. Pomimo dezercyi Michała Paca, poszedł w głąb Mołdawii z wojskiem koronnem i z Radziwiłłem, który zatrzymał 9 chorągwi litewskich, t. j. około tysiąca koni. W marszu od pierwszego dnia działa się dezercya z wojska koronnego ogromna: Sobieski nie zraża się nią i usprawiedliwia nawet zakończeniem ćwierci właśnie w dniu ś. Marcina i niewypłatą na ćwierć nową; uskarża się tylko na tych, którzy mieli z czego żyć, a poujeżdżali »nie opowiedziawszy się, choć w służbie« samowolnie, z tęsknoty za domem. Dopiero, gdy się pokazało, że dymowi, uciekając, wykradli wojsku około 10.000 koni, kazał powiesić kilku towarzystwa i czeladzi dogonionych. 19 listopada gospodar multański Gika, zapewne przerażony dezercją gromadną, uciekł do Turków, spodziewając się, że otrzyma od nich przebaczenie za zdradę i odzyska żonę z dziećmi, znajdującą się w ich mocy. Sobieski mimo to szedł dalej, chociaż dotrzymywali mu kroku z starszozyny tylko czterej wojewodowie, trzej kasztelani, chorąży koronny, pisarz polny i »kawaler« Hieronim Lubomirski. Ale 21 listopada nad Prutem, w miejscowości dziś nieznaney, którą nazywał »nad Dawidowem«, doszła go wiadomość, że król Michał zmarł we Lwowie już 10 listopada, w przeddzień chocimskiego zwycięstwa. Wiadomość była przerażająca — bezkrólewie »zwłaszcza w tym stanie rzeczy, gdy w tak wielką wdaliśmy się wojnę z najpotężniejszym wszystkiego chrześcijaństwa nieprzyjacielem, któremu lubo teraz kilkadziesiąt tysięcy ad internacionem znieśliśmy wojska, jednak niema jeszcze końca... bo na wiosnę wszystkie na nas zechce wyrzucić furię«. Kampanię trzeba było natychmiast zakończyć, gdyż senatorowie i wielu z szlachty musiało jechać na elekcję.

Szybko jednak zorientował się w nieprzewidzianej sytuacji i stosownie obmyślił na nią środki. Napisał zaraz do nowego prymasa, księcia Floryana Czartoryskiego, prosząc go, aby coprędzej złożył konwokację, a potem elekcyę z skróconymi terminami obrzędów, »iżby przyszedł pan, którego nieba dadzą, in Aprili z wojskami mógł wynieść w pole«. Następnie podzielił wojsko swoje na trzy części, z których jedna (4.000) blokować miała Kamieniec i powściągać Tatarów Lipków od grasowania, a druga pozostać w Mołdawii dla utrzymywania załóg w głównych punktach strategicznych: Chocimie, Suczawie i Niemcu (Neamtu, dawniej twierdza, dziś bogaty klasztor grecki, na zachód od Jass); trzecią rozłożyć się na granicy Pokucia i Podola z zaleceniem »aby do Polski nie chodzili« na chleby. W końcu 27 listopada pod Kakaczanami, nie dochodząc na 2 mile do Botuszan, zgromadził koło wojskowe, na którym dziękował rycerstwu wszystkiemu za ochotę i dał obrać komisarzy do wyznaczania konsystencyi chorągwiom tak w Wołoszech, jak na Pokuciu. Parę dni poświęcił jeszcze na zarządzenia szczegółowe; dopiero 30 listopada puścił się w drogę powrotną małemi saneczkami do Kałusza, gdzie oczekiwała na niego »Marysienka« i do Lwowa, dokąd przybył 16 grudnia incognito, ale gdzie pomimo to powitany został stu wystrzałami działowymi¹⁾.

¹⁾ Źródła i obfitsze szczegóły do lat 1667 — 1673 w «Doli i niedoli Jana Sobieskiego» I, 482—491; II, 10—59, 290—319, 387—409; III, 1—414. Nie uwzględniony Sołowjew zapatruje się na wypadki ukraińskie jednostronnie, ponieważ nie znał źródeł polskich; dostarcza jednak nieznanym Polakom informacji w tomie XII str. 138, 140, 153, 159, 166. Pola ważniejszych bitew Sobieskiego, mianowicie Podhajce, Komarno, Petranke pod Kałuszem, Chocim, Żórawno i Wienerwald pod Wiedniem obszedłem pieszo. Dokładny rejestr wojska litewskiego pod Chocimem, «nie licząc chorych nieobecnych i deztererów» wypisany z księgi podskarbiego litt. pod N. 3242 podał Kotłubaj Edw. w *Dziejach wojennych Polski* (Ms. Akad. Um. 1404 t. I. s. 251), jako to:

	Chorągwi	Koni
Usarzy	5	541
Petyhorców	18	1980
Kozackich	5	524
Rajtarów	5	481
Tatarskich	3	324

ee) Oficerowie i żołnierze wypraw dymowych wojewódzkich, którzy zbyt pośpiesznie wracali z obozu do domów ku zmartwieniu Sobieskiego, roznosili przecieź sławę jego imienia; dzwony kościelne i nabożeństwa dziękczynne podały całej ludności wiadomość o szczęśliwej wiktoryi; sejmiki, zagalone 29 grudnia 1673 r. dały wyraz wdzięczności swojej, wpisując do laudów stosowne artykuły, albo nawet wyprawiając do niego poselstwa z podziękowaniem w imieniu województw; na sejmie konwokacyjnym wygłaszane były pochwały dla wszystkich hetmanów, ale najgorętsze dla Sobieskiego; papież Klemens X (zanim jeszcze odebrał zdobytą zieloną chorągiew) serdecznem breve, datowanem 10 stycznia 1674, uznał, że nikt lepiej od niego nie zdoła do zwycięstw prowadzić i do rychłej elekcji zachęcić; uwielbienie jego talentów i męstwa rozbrzmiewało po Europie chrześcijańskiej; wybito na cześć jego jako hetmana dwa medale przed elekcją. On zaś nie kwapił się do Warszawy, lecz przebywał do połowy lutego na Rusi, trudniąc się sprawami wojennemi. Przyjeżdżał 20 stycznia do Stryja, żeby się zbliżyć do zagrożonych punktów strategicznych; 22-go uniwersałem przestrzegał obywateli województwa Ruskiego, zachęcając do czujności »aby ten, złączony z Tatarami, a ledwie i nie z Kozakami nieprzyjaciel (Turek).. do wnętrza państw Rzpltej w zaczętych swoich nie chciał postępować imprezach; w poniedziałek zapustny, d. 5 lutego, przyjechał do Lwowa z żoną i z Jabłonowskim, »nie się mięsopustnemi rekreacyami nie zabawiał, ale raczej o wojsku myślał«. Ponawiały się wciąż trwogi o Tatarach: więc Sobieski postanowił już zatoczyć obóz pod Trembowłą i kazał tam ściągać się wszystkim chorągwiom, nawet usarskim, ale wielkie śniegi i mrozy sprowadziły powstrzymanie wszelkich ruchów wojennych.

A trwogi były nie płonne. Sieniawski, zostawiony w Moł-

Dragonii	18	1645
Piechoty niemieckiej		ludzi
i ruskiej	6	1841
oddzielnych chorągwi	7	587
Piechoty Węgierskiej	6	649
ogół z oficerami		8572

dawii przy gospodarze Petreczejce, chcąc ścigać ustępującego z Cecory Kapłan-baszę, spotkał już d. 14 stycznia 1674 r. o mil kilka za Jassami gałgę z Ordą, niewątpliwie krymską, i z częścią wojska tureckiego. Jeden podjazd podsunął się tak blisko do Dunaju, że Turcy z obawy o swe bezpieczeństwo spalili most własny. Bojarowie multańscy, w liczbie 25-ciu, przysłali pismo z oświadczeniem, że Giki, który uciekł do Konstantynopola, mieć za gospodarza nie chcą i proszą o przywrócenie dawniejszego, Konstantyna: ale Sieniawski dogodzić im nie mógł przy szczupłej liczbie swego wojska. Nie mógł nawet Jas utrzymać. Trapiiony niedostatkiem żywności, którą pacholkomie wyszukiwali za pomocą świrdrów w jamach, bo po wsiach znajdowali tylko puste chaty, Sieniawski cofnął się aż ku granicy polskiej, a z nim Stefan Petreczejko, tracąc władzę na zawsze ku wielkiej uciechu sułtana, który nie omieszkał zamianować gospodarzem Dimitraszka. Załogi polskie pozostawały tylko w dwu fortecach: Niemcu i Chocimie. Komendant wszakże chocimski przewidywał, że głodem będzie zmuszony ustąpić i że nie zdoła wyprowadzić znajdującej się pod jego strażą ciężkiej artylerii: 24 armat, trzech ćwierć-kartaun i dwóch moździerzy.

Odwrót Sieniawskiego udaremnił blokadę Kamieńca. Tam po przyjęciu rozbitków chocimskich zrobiła się taka ciasnota, że w jednej chałupie mieścić się musiało po sto osób, a niedostatek żywności spowodował taką drożyznę, że za bochen chleba »jak dłoń płacono talara lewkowego, za wołu 60 talarów, za torbę owsa zł. 5«. Z powodu braku siana Turcy wypędzili w pole mnóstwo pięknych koni, podciawszy im żyły nad kopytami. Regimentarz Jan Potocki oczekiwał rychłego poddania się, będąc pewnym, że Turcy »albo traktować, albo z siebie moglię usypać muszą«. Ale chybiła ta przepowiednia, gdy Tatarzy śmiało zaczęli napastować polskie komendy nad Dniestrem i wprowadzili prowiant do Kamieńca. Podobnie próba opanowania Baru, zajmowanego przez Lipków, nie powiodła się: w lutym Andrzej Modrzejowski stał przez dwa tygodnie na głodzie i chłodzie pod Derażnią »czuwając na Bar«, ale, nie doczekawszy się posiłku, musiał odstąpić.

Wszak Mahomet IV już 24 lutego kazał wywiesić buńczuk w owoczesnej rezydencji swojej Hadży-ohłu-pazary jako

hasło gotowania się do wojny, a 30 marca wiadomo już we Lwowie »o wielkim samego cesarza na wiosnę preparamentcie... o czym sam przez czausa do Halil-baszy oznajmuje«. W kwietniu i maju przybywały wciąż doniesienia o marszu jego przez Wołoszczyznę, o zbliżaniu się do Dniestru, a wojska polskie zastąpić mu drogi nie mogły, utraciwszy zajęte po chocimskim zwycięstwie stanowiska; wróciły do kraju; domagały się żołdu od Rzpltej, pogrążonej w chaosie bezkrólewia. Sejm konwokacyjny zakończył się 22 lutego, początek zaś elekcyjnego był oznaczony na dzień 20 kwietnia. W ciągu tego antraktu Sobieski zjechał do Lublina (18 marca), żeby zasiąść na Trybunale Skarbowym, który obliczał i wypłacał rachunki wojskowe chorągwiom i regimentom, a sądził i karał ostro tych, co omieszkali potrzeby pod Chocimem. Po ukończeniu tej czynności marszałek »towarzystwa wojskowego« Kobyłecki dziękował Sobieskiemu i innym Ichmościom za podjęte prace i za dosyć uczynienie pretensjom wojska (31 marca). Roztaczały się też intrygi kandydatów do korony, konszachty ich agentów z możnowładcami. Michał Pac, hetman w. lit. wdawał się najprzód w haniebne układy z carem moskiewskim, posuwając się aż do obietnic zerwania Unii Lubelskiej z Koroną, ostatecznie jednak stanął na czele stronnictwa austriackiego, które forytowało kandydaturę Karola księcia Lotaryńskiego. Był on popierany przez cały ród swój, szeroko rozpanoszony na Litwie, należeli bowiem do tego rodu Krzysztof kanclerz w. lit., Mikołaj Stefan biskup wileński, Kazimierz biskup żmujdzki, Bonifacy Teofil oboźny, Feliks Jan podkomorzy, Piotr starosta żmujdzki, nie licząc dalszych krewnych. Sobieski trwał i teraz w przekonaniu, że Francuz jedynie zdolny jest uratować Polskę: więc w rozmowach wyraźnie zalecał Kondeusza Wielkiego wodza, Karolowi zaś Lotaryńskiemu gotów był wzbronić wstępu na ziemię polską ręką zbrojną, w razie gdyby chciał wkroczyć z wojskiem cesarskim; posłał nawet trzy regimenty na obsadzenie Krakowa; posunął też około 6 tysięcy żołnierza pod Warszawę i rozmieścił w odległości kilku marszów od miasta.

Na sejm elekcyjny zjechała tłumnie Litwa »Pacowska« i od pierwszych obrad, zagajonych przez nowoobranego marszałka Benedykta Sapięę (od 24 kwietnia), zaczęła wicherzyć,

domagając się ekluzyi Piasta. Sobieski wjechał dopiero 2 maja »wielce ludno i ozdobnie« z regimentem dragońskim i chorągwią jańczarską. Sesa sejmowa została przerwana, ponieważ wszyscy posłowie pośpieszyli na jego spotkanie, witali go, winszowali mu »victorii chocimskiej«. Nie przyprowadził wszakże całej armii, jak głosili przeciwnicy jego, bo większą część pozostawił na straży granic południowych i tegoż dnia (2 maja) Strzałkowski raportował o swej »szczęśliwej ekspedycji z Adzi-Girajem sołtanem« pod Śniatyniem: wytrzepał go dobrze. Sobieski nie tylko orężem nikomu nie groził, ale nawet nie powziął postanowienia, na czyje imię żądać ma suffragiów od braci szlachty, gdy przyjdzie do głosowania elekcyjnego. Pełnił czynność marszałka w. k. i z laską w ręku wprowadzał posłów zagranicznych do okopu na posłuchania. Ambasador francuski, biskup Toussaint Forbin Janson przyjechał 8-go maja z instrukcją wcale niespodziewaną i nie pożądaną: zalecać miał nie Kondeusza, który wiódł wówczas armię francuską w Niderlandach przeciwko Wilhelmowi Orańskiemu na ostatnią swoją bitwę zwycięską pod Senef, lecz Wilhelma palatyna neoburskiego, 16-letniego dzieciaka z pomiędzy drugorzędnych książąt niemieckich, który ani dostatkami, ani sławą wojenną ratować Polski nie mógł. Sobieski odmówił swojej posługi kandydatowi takiemu i, ulegając namowom żony, zgodził się sam przyjąć kandydaturę. Przyjął też znaczną sumę od Janson'a (około 400.000 zł.) na przekupienie przeciwników — niepotrzebnie, gdyż miał za sobą Litwę Radziwiłłowską, t. j. stronnictwo nie mniej od Paców możnego Michała Kazimierza Radziwiłła, szwagra swojego, a w Koronie całą szlachtę i wojsko, uwielbiające go jako swego wodza i »dobrodzieja«. Wobec popularności jego, wobec wiary, że on potrafi obronić Polskę od zbliżającego się już do Dniestru Mahometa, w niwecz obróciły się wszelkie przekupstwa i obiecanki intrygantów cudzoziemskich na jarmarku elekcyjnym: 19 maja województwo Ruskie na wniosek wojewody swego Stanisława Jabłonowskiego, a następnie wszystkie bez wyjątku, uszeregowane pod swemi chorągwiami na Woli, okrzykiwały go z uniesieniem; Pacowie zrazu protestowali, ale nie ośmielili się opierać powszechnemu entuzjazmowi, przystali tedy nazajutrz oświadczenie pojednawcze przez deputację, a 21 maja sami zasiedli w kole sena-

torskiem i zgodę swą zadeklarowali, poczem niezwłocznie nastąpiła nominacja wśród radosnych okrzyków: »Vivat król Jan!«

ff) Po dokonanych obiorze sejm elekcyjny rozwiązał się, »podatków żadnych extraordinaryjnych na ten czas nie uchwalając«: więc Jan III musiał wziąć na swoje barki cały ciężar wojny. Narodziwszy się z 40-tu senatorami 6, 7 i 8 czerwca, poczynił wielkie ofiary pieniężne z swoich i z francuskich funduszów, odłożył koronację na rok przyszły, przyjmował poselstwa cudzoziemskie, wydawał zarządzenia wojskowe, nie zdążył jednak zagrozić drogi Mahometowi IV. Szczęściem ten skierował swój pochód nie do wnętrza Polski, nie na Kraków, lub Warszawę i Gdańsk, lecz na Ukrainę, gdzie szerzyła się władza cara moskiewskiego.

- Na Zadnieprzu w Baturynie hetmanił Samożytowicz jako sługa carski, który w zakład wierności dał dzieci swoje do Moskwy, a pragnął zagarnąć Ukrainę prawobrzeżną, należącą podług traktatu Andruszowskiego do Polski. Wówczas garstka wojska polskiego utrzymywała jedną tylko fortecę, Białą Cerkiew, z wielką wytrwałością wprawdzie, bez wpływu wszakże na kozaczyznę okoliczną. Więcej znaczył Doroszeńko, władający kilku półkami kozackimi i mocno ufortyfikowanym Czehryniem, ale zależny od opieki Tatarów, którzy sprzedawali swój jasyr nawet pod oknami jego mieszkania. Odczuwając złorzeczenia ludu i duchowieństwa błahoczystego, a po bitwie chocimskiej zwątpiwszy o potęgę tureckiej, chwycił się on dyplomacyi kozackiej względem chrześcijańskich panów, a więc wznowił korespondencyę z Polakami, szczególnie z zwycięzcą Sobieskim, domagając się Białej Cerkwi za powrót do poddaństwa Rzpltej, i wyprawił jednocześnie poselstwo do Moskwy z ofiarą pod-

Ryc. 26. Pikinier piechoty niemieckiej, podług ryciny Hondiusa z r. 1634.

daństwa carowi pod warunkiem, że dostanie Kijów; okazał przytem chęć posiadania Ukrainy lewobrzeżnej dowodząc, że byłby lepszym hetmanem od Samożłowicza popowicza, który nie jest kozakiem z dziada-pradziada i nie zna Zaporozża, rzek, rzeczulek, limanów i morza. Odpowiedzią na takie pretensye był rozkaz carski, aby wojewoda Romodanowski połączył się z Samożłowiczem na wyprawę przeciwko niemu. Połączenie nastąpiło 22 stycznia 1674 r. w Hadziaczu i 80 tysięczne wojsko moskiewsko-kozackie przeprowiło się przez Dniepr, zajęło Kryłów, Czerkasy, Kaniów, odebrało od mieszkańców Kaniowa przysięgę poddańczą dla cara, w lutym 1674 r.; Romodanowski nie odważył się jednak dobywać Czehrynia i cofnął się za Dniepr, ale pólkownik jego Cejew pobił Doroszeńki brata Hrehorego i Tatarów pod Lisianką, 12 marca, i zdobył samą Lisiankę, poczem 5 pólków prawobrzeżnych wykonało przysięgę na poddaństwo carowi. Niebawem, 27 marca, w Perejasławiu Haneńko złożył buławę przed Romodanowskim, starszyzna kozacka okrzyknęła Samożłowicza hetmanem Ukrainy prawobrzeżnej i prosiła, aby w Kaniowie i Czehrynie stanęły wojska carskie. Tegoż dnia przyjechał od Doroszeńki Jan Mazepa z gotowością poddaństwa, ale Czehrynia nie ofiarował. Nie przyjęto takiego poddaństwa.

Sułtan Mahomet IV, poczytujący Ukrainę za własność swoją, postanowił odzyskać ją przez wojnę z carem moskiewskim: skoro więc wkroczył na Podole (30 lipca), wnet wysłał z swego obozu baszów pod Winnicę, Ładyżyn, Humań. Romodanowski i Samożłowicz, znajdujący się powtórnie na brzegu prawym, zaniechali oblegać Czehryń (19 sierpnia), spalili Czerkasy i powrócili za Dniepr. Doroszeńko udawał wiernego sługę sułtana i stawał przed jego obliczem; han towarzyszył wezyrowi Kara Mustafie, który zastępował Ahmeda Kiuprulego, przy zdobywaniu i bezlitosnem niszczeniu Humania z doszczętnem wyrżnięciem ludności (4 września). Głów ściętych i jeńców pobranych dostarczono krwiożerczemu sułtanowi tyle, że się ich widokiem nasycił, do Dniepru nie dotarł i wcześniej, 18 września, przeprowił się przez Dniestr z powrotem.

Car Aleksy Michajłowicz przysłał do Warszawy podczas bezkrólewia na rezydencyę stałą Tiapkina Janowi III z oświad-

zeniem »lubwi« (miłości) i poufałości, z propozycją łączenia sił przeciwko wspólnym wiary i krzyża ś. nieprzyjaciółom. Dziękując za to d. 24 lipca, król zaznaczał, że dotychczas hetmani carscy nigdy się znosić szczerze z Polakami nie chcieli; ale przyjmował radośnie propozycję i prosił o wysłanie dwóch wojsk do wspólnego działania: jedno niechby się połączyło z wojskiem koronnym pomiędzy Kamieńcem a Lwowem, drugie niech idzie ku Raszkowu i Mohilowu gwoli roztargnienia sił nieprzyjacielskich. W ciągu sierpnia nadeszły aż cztery »lubitelne hramoty« z doniesieniami o wyprawie Romodanowskiego i o wielkim jego pomyślnym boju z Turkami, o wyjeździe samego cara do Putywła, gdzie są zebrane wielkie wojska pod dowództwem kniazia Jurja Al. Dołhorukiego; przytem car wyrażał zdziwienie, że wojska polskie nie przybywają na pomoc moskiewskim. Nie było w tem nic dziwnego, skoro nie osiągnano porozumienia co do miejsca, gdzie możliwym było połączenie wojsk, ani przez wysłanego w czerwcu Węciaławskiego, ani przez wysłańców hetmana polnego ks. Dymitra Wiśniowieckiego, wychodzącego w lipcu na Ukrainę, ale zachodnią. Działały przeciw pomniejszych wojsk polskich od Międzyboża, Łabunia, Tarnopola i Śniatynia odważnie i pożytecznie: ich dywersyom przypisywał król, że sułtan dalej Humania postąpić nie śmiał. Silnicki, kasztelan czernihowski, mając tylko 24 chorągwie, kusił się o Kamieniec; wcisnął się do twierdzy przez dwie bramy; został wprawdzie odparty, ale zburzył dolne przedmieście Karwasary. Większe wojska »zimą znużone i późno od skarbu posilone« nie mogły się rychło uformować i ściągnąć. Król, zajęty licznymi sprawami początków panowania, był zatrzymany w Warszawie do 22 sierpnia i tu opłacił żołdem jazdę tylko; zbieranie i wyliczanie pieniędzy na piechotę oraz na kupno prochów dla artylerji przeciągnęło się poza wrzesień. Tymczasem nadeszły inną drogą wiadomości, które Morsztyn podał Tiapkinowi w takich wyrazach: »Wiemy tylko, że wasza Moskwa uciekła za Dniepr sromotnie, przez nikogo nie ścigana; wojsk tureckich nie widziała, armaty wszystkie pogubiła i przeszło 10 tysięcy żołnierzy popoła; byłoby dobrze, żeby wszyscy zginęli«. Jan III nie był tak złośliwy, a połączenia wojsk pragnął szczerze. Dla dokła-

dniejszego porozumienia w tej materii wyprawił Świderskiego na rezydenta stałego i, wyprowadzając wojsko na teatr wojenny, zawiadomił cara pismem z d. 23 października, że drogę swoją »prostuje na Bar«.

Wymarsz armii koronnej z obozu warszawskiego nastąpił 24 października. Posiłkował ją »Wielki« elektor brandeburski i księżę pruski Fryderyk Wilhelm II 2-tysięcznym oddziałem dobrej dragonii. Inną drogą szło wojsko litewskie, prowadzone przez obu hetmanów swoich M. Paca i K. Radziwiłła. Przodem wybiegł Jabłonowski z 5 tysiącami pod Kamieniec. Turków już nie spotkał, bo sułtan odszedł za Dunaj, do Babadagu. Król bez przeszkody przyszedł pod Bar i szturmem zmusił Tatarów Lipków do poddania się na łaskę i niełaskę, 18 listopada. Okazał się łaskawym: przebaczył im »grzech i występki«, gdy pod przysięgą obiecali »zmazać« swe winy zasługą i ofiarowali swe żony z dziećmi na zakład wierności. Król wyznaczył dla tych żon pobyt w trzech miejscach: w Kowlu, Ratnie i Kobryniu. Odpowiednie rozkazy wysłał 21 listop. do urzędów zamkowych i miejskich lub do dzierżawców. Błysk szabli zwycięskiej wywarł pociągające działanie na Kozaczyznę. Półkownik mohylowski »urodzony« Eustafi Hohol alias Hohol ofiarował »swoją i mężnych Kozaków półku swego ochotę«; z tego powodu król zamianował go zaraz (22 listop.) dożywotnim półkownikiem podolskim, później dodał półkownikostwo braclawskie, a w kwietniu 1675 r. dał mu tytuł nakaźnego hetmana. Wkrótce (25 listop.) król mógł donieść carowi o świetnych nabytkach i widokach: Kamieniec obegnany tak, że ktokolwiek się ztamtąd wychyli, popada w niewolę i wielu znacznych bisurmanów schwytano; zamki okoliczne wszystkie są osadzone. Ordy przepędzone: Adzi Giraja sołtana ku Czehrynu, nogajska z Adyk Murzą za Dniestr. Na ogół całe Podniestrze powróciło do poddaństwa i »miłosierdziem darowane« zostało. Dalej znajdujemy następny plan przyszłych działań: »Osobą naszą w Braclawiu stawamy, póki do lodów nie wypoczniemy. Omieszkiwać albowiem pory o lodach (zimowej) nie godzi się zdrowym rozumem: tknąć się Dunaju trzeba, gdzie kraje multańskie całe, żywności pełne, aby... tam się umocniwszy, więcej potęgi bisurmańskiej w kraje chrześcijańskie nie puszczać. A co wiedzieć, jeśli za sporządzeniem Du-

cha Świętego narody chrześcijańskie, w niewoli jeszcze jęczące, za zbliżeniem się sił naszych jakiego przemysłu (wojny, powstania zbrojnego) uczynić nie zechcą? Raczcie tylko Wy, Brat nasz Wielki Hosudar, Wasze Carskie Wieliczestwo z nami W. H. N. K. W. do szczerej i rzetelnej skłonić się i przystąpić conjunctii».

Wiadomo, że przed 20-tu laty, w 1654 r. Sobieski jeździł do Turcyi w orszaku posła Bieganowskiego, spędził 5 tygodni w Konstantynopolu (od 29 marca do 21 maja), nauczył się mówić po turecku, oglądał tego samego padyszacha Mahometa IV na posłuchaniu poselskiem wśród przepychu i bogactw sali tronowej, a przejeżdżając przez kraje bułgarskie, bośniackie, serbskie, widział na oko« portrety Władysława IV po kościołach pod tytułem św. Jerzego, a więc poczuł na sercu żar marzeń Słowiańszczyzny południowej o wyzwoleniu się z pod jarzma tureckiego orężem polskim. I oto odświeżyły się w jego pamięci owe wrażenia i marzenia! Radby pobiegł wyzwać ludy chrześcijańskie na półwyspie bałkańskim, przejąłby chętnie nawet znany mu plan Batorego wypędzenia Turków do Azji, ale do takiego przedsięwzięcia potrzebna była Liga Chrześcijańska europejska, która stanie się też najwyższym celem polityki jego zagranicznej. Na teraz zadowolnićby się zburzeniem mostu, zbudowanego na Dunaju i obsadzeniem brzegów, co uniemożliwiłoby sułtanowi ponowienie wyprawy na wiosnę.

Wśród pomysłów tak świetnych i szlachetnych, po tak wymownem zaproszeniu cara do »szczerej i rzetelnej conjunctyi« nazajutrz, 26 listopada, z obozu pod Krasnem Jan III pisał nad wyraz gorzką odezwę do hetmanów litewskich, a właściwie (jak się pokazało wkrótce) do Michała Paca. Niegodziwy ten pyszałek listownie pożegnał króla z powodu zdrowia, które nie może znieść powietrza zimowego, i — co gorsza — zabierał z sobą całe wojsko litewskie. Odpowiedź królewska była nacechowana oburzeniem i pogardą: wytykała nie tylko zawód, ale wprost zgubne dla Rzpltej następstwa z tej dezercyi; nakazywała, »aby uporne znaki tu się zaraz zwijały, a bezwstydni castrorum desertores, aby się imieniem żołnierzków mianować, pod znakami (t. j. sztandarami) wracać i kraju, tak koronnego, jak W. Xięstwa Litewskiego, ciążyć nie ważyli się« pod

groźbą ostrzeżenia województw. Pac nadesłał potem kilka listów z usprawiedliwieniem postępków swego uchwałą koła wojskowego, niewypłaceniem żołdu, niemożnością wyżywienia się na leżach zimowych w spustoszonej kraj. Jan III zbijał jego wykrety zawartą pod Barem »pracowitą umową z rycerstwem o dalszej służbie«, wskazaniem kwater dostatnich o 6 mil, gdy droga do Litwy powrotna wynosiła mil sto przez pustynie, nareszcie wstydem, »którego saecula nie zmażą« wracać do domów, nie widząc nieprzyjaciela. Popisał się szczególnie generał artylerji litewskiej (szkoda, że nie wymieniony z nazwiska); spędził on tylko jedną noc w obozie, nie przedstawił się królowi i odjechał, zabrawszy armaty, które były przeznaczone do marszu dalszego. Znaleźli się jednak »ochotnik« rotmistrze, zamilczeni w liście Paca z d. 27 listopada, którzy się ozwali, że idą za królem. W ciągu kilku dni poszli za tym przykładem: hetman polny Michał Radziwiłł z swymi usarzami i petyhorcami, Sapiehowie Kazimierz wojewoda połocki i Benedykt podskarbi nadworny, koniuszy WXL., 10 chorągwi Tatarów litewskich, dwa szwadrony jazdy nieszlacheckiej (z bojarów? 2 turmae equitum gregariorum) i wszystka piechota. Podobnie, jak na sejmie elekcyjnym, od Litwy pacowskiej odziedziła się radziwiłłowska i stanęła przy Janie III-m, biorąc żołnierzów na koszt własny. A Pac odszedł, nie zwinawszy chorągwi, i wbrew rozkazowi królewskiemu wyznaczył swoim żołnierzom kwatery na Litwie. Sprawę tę, a raczej wielki akt oskarżenia Jan III podał do wiadomości powszechnej przez liczne listy i przez manifest datowany z pod Iliniec 6 grudnia łaciński: *Litterae Manifestationis Regiae... ad senatores et officiales Regni*.

Zwróćmyż zaraz uwagę na skutki oskarżenia publicznego. Stała się zbrodnia wielka, największa, jaką mógł popełnić rycerz i wódz wojska w czasie akcji wojennej. Stefan Batory w 1580 r. za mniejszą winę osiągnął wykonanie kary śmierci na możnowładcy litewskim Ościku. Jakąż karę poniesie Pac za dezercję i nieposłuszeństwo rozkazom swego Wielkiego Księcia? Żadnej. Nie dlatego, żeby Jan III karać śmiercią nie umiał, ale dlatego, że możnowładcy, pierwszego senatora Litwy i wodza naczelnego jej wojsk tknąć nie śmiał, dlatego, że od lat 14-tu cieszyła się uznaniem narodu szlacheckiego

szalona teoria polityczna Andrzeja Maksymiliana Fredry, zasadzająca w Fragmencie X-tym bezpieczeństwo wolności i trwałości Rzpltej na zupełnej bezkarności winowajców możliwych. Nakazywał teraz król, aby pozywano żołnierzy i oficerów przed sądy kapturowe (istniejące jeszcze do czasu przyszłej koronacji), ale, pisząc do Paca z wyrzutami kończył swe reskrypty życzeniem »dobrego zdrowia Uprzejmości Waszej«. Nie wyczuwamy też zgrozy i surowości karnej w społeczeństwie całym, ani między senatorami, ani wśród szlachty. Pac nie był nawet odsądzony od buławy i od wojewódzwa wileńskiego. Mógł więc nadal, jeszcze przez lat ośm aż do śmierci swojej (1682) bruździć Janowi III, wieść zdradzieckie rozmowy z wysłańcami cara moskiewskiego, odradzając conjunctionem armorum. i być narzędziem intryg austriackich, gdy dawniej łącznie z bratem swoim kanclerzem Krzysztofem posługiwał intrydze francuskiej Ludwika Maryi i Jana Kazimierza. Jest on typowym okazem wszeteczeństwa politycznego. Jeżeli uczuwał kiedy wyrzuty sumienia, to je zaspokoił wybudowaniem wielkiego i kosztownego kościoła ś. Piotra na Antokolu w Wilnie, podobnie jak brat jego w Pożajściu pod Kownem, przeznaczonem dla Kartuzów, a zajmowanem obecnie przez archiereja prawosławnego. W kościele antokolskim umieścił, nie wiadomo w jakim celu, skrzynię przenośną skarbu wojskowego; jest na nim wymalowany żołnierz piechoty — bosy. Domyślać się można wyrzutu czy zarzutu, skierowanego do całego W. Xięstwa Lit., zapewne dla usprawiedliwienia hetmańskich uchybień, bo własną troskliwość o siłę wojskową Michał Pac zadokumentował w 1670 r. darowizną dobr Geranony i Lipniskie na dobro artylerji litewskiej; przy takim wszakże użytkowaniu, jakie zrobione było przez jej generała pod Krasnem, dar tracił swą wartość, a zresztą dar samego hetmana nie był hojny, gdy dobra te stanowiły nadaną mu dożywotnią królewszczyznę, on zaś od siebie dodał tylko 3 wsie i 30 dworzków na Antokolu, a całkowita intrata liczoną była nawet za Stanisława Augusta ledwie na 120.000 zł.

Król Jan mimo tak szkodliwego zawodu na rachubie sił nie zaniechał działań wojennych. Przeprawiwszy się pod Pieczarą przez rzekę Boh wpływ, czy wbród, stanął już 27 go pod Kalnikiem, którego nie mógł zdobyć przed trzema laty

z winy tegoż samego Paca. Teraz zdobył i miał tę pociechę, że »najmocniejsze w ludzie i obronę horody, jako to: Niemirow, Ilińce, Winnica, Braclaw, Bałabanówka, Berszada, Pohrebyszcze, Tulczyn i inne wszystkie z poddaństwem przybiegają, ordyńców wiązą... z sotniami przychodzą i w rzeczy samej wielką do wykorzenia bisurman pokazują ochotę«. Donosząc o tem carowi 29 listopada, domagał się przysłania ratnych ludzi »o pierwszych lodach«, odwoływał się do »słowa poprzysiężonego« dwukrotnie, żądał najazdu na Krym i pobudzenia Persyi do wydania wojny sułtanowi. Dodał przytem wyraz nadziei, że Doroszeńko »błąd swój uzna... i przyjdzie do dziedzicznego poddaństwa«.

Mylnem było to rozumowanie o sprawie Doroszeńki, oparte na wierze, iż car nie będzie chciał zagarnąć dla siebie Ukrainy prawobrzeżnej wbrew traktatowi Andruszowskiemu; pomijając inne kombinacye, powiemy tylko, że wojska moskiewskie nie przybyły do króla ani o pierwszych lodach, ani o pierwszej trawie, ani przez cały rok następny. Nie skutkowała też zachęta do opanowania Akermanu, Tehiny, Kili, Smajtu (Izmaiłu), do »oczyszczenia brzegów morza Czarnego«. Od Sierka, atamana koszowego, na trzykrotne poselstwa taka tylko przyszła odpowiedź, że przed wypuszczeniem z Sybiru na wolność był zmuszony wyprzysięż się wszelkich stosunków z królem i korespondencyi z Rzpltą. W deliberatoriach, rozesłanych do senatorów z Braclawia 27 grudnia, przejrzał Jan III, że w szumnych oświadczeniach moskiewskich zawierają się tylko inania vocabula. »Ani na Donie skuteczne były kiedy dywersye, ani Krym widział kiedy Kałmuków i Kazbułatów... ani Kijowa wracają, dwakroć z obu stron monarchów duszami, czterakroć komisarzów i posłów pełnomocnych przysięgami na oddanie assekurowanego«.

Oczywiście plan marszu do mostu na Dunaju stał się niewykonalnym. Trudno było myśleć nawet o posiadaniu całej Ukrainy prawobrzeżnej. Dostał się jeszcze ostatni posterunek turecki nad Dniestrem — Raszków, opatrzony załogą z janczarów i spahów; oblegającym żołnierzom polskim dopomogli mieszkańcy miasta, rzucając się na załogę i wycinając ją w pień. Król dziękował im za to uniwersałem z d. 20 grudnia w gorących wyrazach, obiecując swoją łaskę i miłość, dopóki sam

na tronie zasiadać będzie. Jeszcze trudniejszą stała się sytuacja, gdy elektor brandeburski odwołał dragonię swoją z powodu wkroczenia Szwedów do jego kraju. Król odesłał ją 6 lutego 1675 r. z podziękowaniem; dodał im Jana Chądzyńskiego, cześnika Ziemi Bełzkiej, za komisarza i uniwersałem zalecał komendantom, starostom, szlachcie i urzędom wszelakim, aby powracających szanowali i ratowali »z ludzkości«, przyznając, że służyli 6 miesięcy, a lubo trzymał ich przy boku swoim, nie nużąc pracami obozowymi, ani podjazdami, jednakże z niedostatku obroków, z chorób i ostrości powietrza ukraińskiego wielu z nich wymarło, inni »osłabiali« i konie potracili. Kończyła się ćwierć chorągwiom litewskim, które przeto zabierały się do odejścia. A z Turcyi dochodzą wieści, że potęgi nieprzyjacielskie przyjdą o pierwszej wiosnie prędko, bo armaty wszystkie i amunicye tureckie są zostawione w Kamieńcu. Nuradyn sołtan nie tylko zbliżył się, ale się oparł potężnie o Berszadę. Został wprawdzie odparty męstwem strażników i oboźnego (Bidzińskiego, Zbrożka, Czarnieckiego), ale poszedł łączyć się z hospodarami wołoskimi i baszami tureckimi.

Dosiadywał przecież w Braclawiu do 12 kwietnia, wysłał 21 marca do stolicy carskiej Kłodnickiego z instrukcją specjalną, aby się umówił o daty i miejsca połączenia wojsk moskiewskich z polskimi, ucieszył się zdobyciem Pawołoczy »wszystkiej złości gniazda«, gdzie wypleniono »czoło serdiuków« i kupę Tatarów, którzy się razem z nimi zamknęli, a w kwietniu dla zabezpieczenia kraju od hana, który już stał z hordami wielkimi na Cybulniku, rozstawił »szerzej« wojsko »trzema kolumnami« mianowicie: 1. od Pól Dzikich, począwszy od Czezelnika, w Berszadzie, Raszkowie, Mohyłowiu ku Kamieńcu; 2. przez Kalnik, Braclaw, Niemirów, Winnicę, Bar, po Międzybóż i Konstantynów; 3. przez Nastaskę, Motowidlówkę, Białą Cerkiew, Pawołocz, Kotelnię, Korostyszew, Berdyczew, Cudnów, Łabuń, Połonne, inne miejsca znów po Konstantynów przypierając. Dyslokacyę tę podał 21 kwietnia już z obozu pod Latyczowem, w piśmie do posłannika carskiego. Nadmieniał przytem, że sporządził półki ochotne kozackie, że wielką część serdiuków od Doroszeńka przeciągnął, że nad nimi i nad hordowymi Kozakami »nastawił« hetmana nakaźnego, że Podole

jest wojskiem polskim »napętnione«, Kamieniec przez okoliczne osady ścieśniony, że dywersye i ekskursye są czynione szczęśliwie aż pod Jassy.

Taki był koniec i rezultat pierwszej kampanii królewskiej; 23 kwietnia 1675 r. Jan III znajdował się w swoim Złoczowie.

Nie było czasu na sejmowanie, a więc i na uzyskanie uchwał podatkowych wobec zbliżającej się nowej kampanii, a trzeba było wynaleźć jakieś sposoby do osłonięcia »wnętrza Korony« (viscera Regni) przed najazdem tureckim. Jestto zasługą jeszcze niewyjaśnioną należycie Jana III-go, że potrafił utrzymać pod bronią hufce chociaż nie liczne, ale przecież zdolne do walki. Musiał sprowadzić je z Ukrainy ku granicom województwa Ruskiego, od Krzemieńca na Brody, Załósie, Olesko, Biały Kamień, Złoczów, Brzeżany, zmieniając częściowo podaną wyżej dyslokację kwietniową »pewne tylko półki zostawiwszy na załogach« i polegając na posługach półkowników kozackich Hrehorego Ulanickiego w Korsuniu, Barabasza, Kwaszyna, Artyszcza, Kijaszka i nakaźnego hetmana Hohola na Podniestrzu i nad Bohem. Pozostawiali półkownik Rapp w Białej Cerkwi i Łaziński w Dymirze na obserwacji Dniepru. Dla zabezpieczenia zaś Wołynia potrzebując wojska litewskiego, zdobył się na akt zadziwiającej pokory, gdy napisał d. 25 czerwca z Jaworowa do zbrodniarza Michała Paca: »Jaśnie Wielmożny, uprzejmie nam miły! Wzięliśmy pochop z osobliwej W-go Marszałka w WXL. (Aleks. Połubińskiego) ku Majestatowi Naszemu i Rzpltej... miłości, iż gdy nieposłuszne... zwinął chorągwie, (a teraz) z nowopodniesionemi do zaszczytu (obrony) Wiary Ś-tej i miłej Ojczyzny ozywa się i do boku naszego idzie: więc i Uprzejmość Waszą ad parem zelum invitamus«. Nie wymagał od niego służby osobistej »jeśliby złe zdrowie hamować miało, którego według przyrodzenia i słuszności primam curam mieć należy«. Chciał tylko, żeby »posłuszne z miłości ku Ojczyźnie i w powinności swojej poczuwające się znaki« (t. j. chorągwie) poszły pod dowództwem »kolegi« Radziwiłła ku Słuczy, pod Połonne, Międzyboż i na granice Podola. Sułtan nie wybierał się osobiście, lecz kazał iść do Polski z pierwszą wiosną. Mianowany ser-

darem Ibrahim Szyszman t. j. Tłuścioch, zięć sułtana, wypro-
wadził armię 60-tysięczną z 70 działami; miał pod swem do-
wództwem 12 baszów. Pod koniec maja, lub na początku
czerwca zdobył Raszków i Mohylów szturmem i przeprowił
się przez Dniestr. Pod Kamieńcem połączył się z hanem, za-
niechał zdobywania Baru, Konstantynowa, Międzyboża, napot-
kawszy opór walecznych załóg i posuwał się Czarnym Szla-
kiem przez Wołyń, zdobył »wielkim szturmem« Manaczyn
i wyciął załogę; Tatarzy zaś rozpuścili zagony w szerokim
promieniu od Czarnego Ostrowa nie bez szwanku jednak pod
Ożegowcami, Beresteczkiem, Knichyninem, a szczególnie pod
Krasiłowem, gdzie syn hański został niebezpiecznie postrze-
lony. Komisarze, wysłani do hana skutkiem ofiarowanego prze-
zeń pośrednictwa, doznali złego przyjęcia, usłyszeli niemożliwe
żądania z ust Tłuściocha i zostali zatrzymani pod strażą. Oże-
gowce i Wołoczyska mimo zaciętej obrony zostały zdobyte
i spalone, a ludność ich w niewolę zabrana.

Jakiż plan walki wytworzy się w umyśle Jana III?

Wspomnieliśmy, że 21 marca był wysłany do Moskwy
w sprawie o »conjunctio armorum« Alex. Kłodnicki podstoli
braclawski. Wywiązał się on z danego sobie polecenia udat-
nie, bo uzyskał pożądaną ukaz od cara pod datą 26 kwietnia
starego stylu: Romodanowskij miał iść z półkami białogrodz-
kimi i siewskimi, tudzież Samojłowicz z Kozakami swoimi za
Dniepr i połączyć się z hetmanami koronnymi lub litewskimi
pod Korostyszewem, albo pod Motowidlówką, albo pod Pawo-
łoczą, jeżeli wkroczą Turcy i Tatarzy. Instrukcyja wykonawcza
tajemna zawierała wprawdzie nie bardzo przyjazne zalecenia,
jak np. żądać zakładników, nie używać wojsk carskich na pod-
jazdy, w bitwach na »pierwszy bój« wyprawiać Polaków, po
wojnie wymóżyć na królu ustąpienie wszystkich miejscowości
zdobytych wieczyste (»na wieki«), ale pozornie miały się prze-
cież urzeczywistnić zapowiedzi chrześcijańskiej miłości Alek-
sego Michajłowicza. Cóż, kiedy ukaz jego nie został wykonany
wcale! Daremnie pisał król do cara z Jaworowa d. 12. czerwca,
że wody na Dniestrze już opadły, Tatarzy oddalili się, siły
Dorosza zmalały: więc brzeg od przeszkody jest wolny i do
przeprawy wstępu żadnego niema. Nie skutkowały również
pisma z d. 20 czerwca i 23 lipca, oraz odezwy z pod Lwowa

do Romodanowskiego i Samojułowicza. Nie wiadomo wówczas w Polsce, że głównym sprawcą zawodu był Samojułowicz, który d. 29 maja st. st. w obecności Romodanowskiego w Sumach oświadczył, że łączyć się z Polakami nie można, że on i całe wojsko jego wolą śmierć ponieść, niż być u nich w poniewierce i niewolnictwie, że ani jeden Polak nie powinien się w Ukrainie znajdować. Dość przecież wymownym był sam fakt ociągania się wykrętnego.

Zgadując, że nieprzyjaciel będzie zmierzał do Lwowa, król d. 10 lipca, bawiąc jeszcze w Jaworowie, uczynił następane zarządzenia: 1) Wiśniowieckiemu, hetmanowi polnemu, polecił zamknąć się do Brodów, zostawiwszy w Załóżcach tylko parę chorągwi, ponieważ ta forteca nie jest na ich szlaku; część dywizyi postawić w Olesku dla blizkiej korespondencyi z Jabłonowskim; dawał mu zaś pod komendę półki dwóch strażników i trzeci oboźnego wojskowego. 2) Jabłonowskiemu dawał półk swój »zupełny«, brygadę »kawalera«, regimenty gwardyi pieszej, królewicza (Jakóba), gen. Kąskiego i część piechoty wwdy pomorskiego; kazał stanąć w Złoczowie i bronić traktu lwowskiego. 3) Sieniawskiemu dawał brygady wwdów ruskiego, braclawskiego, podkomorzego podolskiego i Bogusza podstolego nowogrodzkiego, aby Brzeżany, Pomorzany i Gołogóry osadził; pod komendę jego poddawał też regimenty generałów Łączyńskiego i Żebrowskiego, obersztera Chełmskiego, podczaszego sieradzkiego, pisarza ziemskiego lwowskiego »ze wszystkimi inszemi półkami i partyami w tyle nieprzyjaciela od Ukrainy będącymi przy Międzybożu, Konstantynowie, Krasilowie na swych miejscach zostawiwszy«. Pomijamy szczegółowe wskazówki zachowania się wobec ruchów nieprzyjaciela, bo »czas odkryje, do jakich się stratagematów otworzą okazyje. Ile lasów tyle chłopstwa i zasadzek, a zatem grobów będzie nieprzyjacielskich«. Własnoręcznie jeszcze dopisał Jan III »Ratione Tarnopola, jeśli (czy) to tam osadzić miejsce praesidio, albo sprowadzić cale ludzi? racz WM inire consilium z wiadomymi tej tam fortecy przy boku swym żołnierzami: przed laty kilku widziałem tamten zamek bardzo słaby i do obrony mało podobny; potem nie wiem co się tam stało«...

Wszystkie te partye były słabe liczebnie w stosunku do

nakazanych im zadań. Przewidywał król potrzebę wezwania całej szlachty na pospolite ruszenie i już 8 lipca wysłał drugie wici, przypominając, że pierwsze wysłane były przed 6 ciu tygodniami. Uspakajał ją zresztą zapewnieniem, że »głową naszą królewską ochotnie teraz niesiemy i krwi własnej... póki nas stawać będzie żałować nie chcemy«. Wielu rotmistrzom pozwalał kompletować uszczuplone chorągwie przez werbunek. Przy sobie miał najmniejszą bodaj dywizję, własnego tylko przybocznego żołnierza; wyruszył jednak z Jaworowa na Szkło i Janów do Lwowa, skąd »tamquam de equo Trojano« miał wszystkim partyom dawać posiłki, żeby zasłaniać viscera Regni. Przybył tam 18 lipca w południe; został powitany salwami z dział i za godzinę wyjechał w towarzystwie dwu oficerów na poszukiwanie pozycyi dla warownego obozu. Upatrzył ją »wedle gościńca gliniańskiego za kościołem ś. Antoniego, między Ś. Piotrem a Rurami, tam gdzie bywał obóz Władysławowski«, obok dzisiejszego cmentarza Łyczakowskiego. Za łąny, zbożem zasiane, i za ogrody niszczone król zapłacił właścicielom odszkodowanie własnym groszem; zaraz wytknął kierunek wałów, redut, kazał naprawiać fortyfikacye miejskie. Wysyłał rozkazy, uniwersały, listy wszelakie, nagłąc wszystkich do pośpiechu. Mieszkał nie w domu własnym, lecz w namiocie wśród stanowisk obozowych, mając tylko ogród kapuściany do przechadzki. Dziękował prymasowi (16 sierpnia) za złożenie rady senatu w Warszawie 7 sierpnia i wydanie uniwersału na pospolite ruszenie, ale życzyłby raczej »ratunku pieniężnego, gdy pod półtora miliona od elekcji wyliczył na konserwację wojska, na lenungi piechot, amunicję, artyleryę, prowiantowanie fortec; dalszym codziennym expensom wystarczyć nie możemy, niemasz albowiem tego dnia, aby kilku, abo killkunastu tysięcy wyliczyć nie trzeba«. Do obozu jego ściągały się wojska bardzo powolnie: dopiero 7 sierpnia Radziwiłł przyprowadził 23 chorągwie litewskie, 17 przyszedł z drugą partyą »niespełna 2.000 ludzi dobrych i porządnych« Benedykt Sapieha podskarbi nadw. lit., potem nadeszły: koronna usarya Feliksa Potockiego ssty sieradzkiego »dość okryta«, Jana Potockiego wwdy braclawskiego chorągwie »nowo podniesione«, rota Jana Myszkowskiego kasztelana bełzkiego, Jana Cetnera ssty szczurowickiego. Wówczas dopiero siła wojska

królewskiego dosięgła mniej więcej 6-ciu tysięcy. Czyż można było osłonić skutecznie viscera Regni?

Tatarzy rozpuścili szeroko zagony swoje; Ibrahim ruszył na Zbaraż. Wstawiona bohaterską obroną 1649 r. forteca ta była zaniedbana przez obecnego jej właściciela księcia Dymitra Wiśniowieckiego: miała niespełna sto ludzi służących i spędzonego chłopstwa pod 5000. Gdy Turcy z ordą, podpaliwszy miasto, podpadli pod zamek, chłopci wywiesili białą chorągiew, a walecznego kapitana Desotela zwięzali i nieprzyjacielowi wydali (27 lipca). Turcy, chociaż wpuszczeni przez otwartą bramę, wszystkich wyścinali; w niewolę zabrali tylko kilkaset kobiet i dzieci. Wszystkie fortyfikacje rozkopali i całą twierdzę z ziemią zrównali. Zatrzymywanych pod strażą komisarzy królewskich wprowadzili na wzgórze, aby widzieć mogli to dzieło zniszczenia. Takie było zakończenie układów, wywołanych przez hana.

Ociężały i leniwy Ibrahim zatrzymał się tutaj, oczekując na coś z Konstantynopola, dopóki nie doczekał się nagany od sułtana. Ale Tatarzy wciąż uwijali się żwawo. Potyczek z podjazdami polskimi zaszło nie mało na ogromnej przestrzeni od Ukrainy aż do okolic Tarnopola, Brodów, Złoczowa. Palili wsie, porywali bydło, ale w Pomorzanach chłopci wygnali ich »kijami i kosami«. Znajdujemy wzmianki o porażkach ordy lub Turków tu i ówdzie, nawet i w okolicy Kamieńca pod Kutkowcami i Dunajowcami, o pobiciu 2.500 Tatarów i 300 Turków przez Kozaka Kijaszka nad Dniestrem, o odbiciu jasyru i szkodach w Krymie zrzędzonych przez Sirkę. Ten ostatni wyprowadził mołojców z Siczy ku niezadowoleniu Samożłowicza, który denuncyował go do Moskwy, jako zwolennika Polski, wypowiadającego takie zdanie: pod jakim Panem urodziliśmy się, pod takim będziemy przebywali i głowy za niego kładli, a gdyby wojsko nie chciało iść do króla jako do swego pana dziedzicznego, to ja sam Sirko chociażby w 10 koni pojedę pokłonić się swemu Monarsze«. Musiało być w tem coś prawdy, jeżeli w piśmie królewskim do cara z d. 12 czerwca znalazło się świadectwo, że »Sirko lubo z ochoty swej chrześcijańskiej i na requisitią naszą wyszedł z Siczy i chociaż kilkakroć powracających w polach i na włości koło Dniestru i Bohu

gromił Tatarów i jasyr odjął, nie pomoże jednak małością sił swoich do przełamania tak potężnego nieprzyjaciela.

Nie miały, rozumie się, rozstrzygającego wpływu takie sporadyczne powodzenia. Nie przeszkodziły hanowi skupić wszystkich ord pod Lipcami, o milę za Złoczowem, i wyprawić d. 22 sierpnia nuradyna Sałę Gireja »z przebrakowanemi i co celniejszymi ordami« o dwukoń dla pośpiechu pod Lwów na zwiady. Doniósł o tym ruchu Jabłonowski tegoż dnia; nazajutrz Adzi-Girej powtórnie (?) atakował Złoczów od 9 do 2-jej z południa, lecz ogniem działowym został odparty, nuradyn zaś, minąwszy Złoczów, biegł dalej. Śledziły jego pochód podjazdy, wysłane ku Glinianom i Winnikom i gęste straże, rozstawione w promieniu 2-milowym od Lwowa. Atanazy Międzyński przyniósł najdokładniejsze wiadomości 24 sierpnia przed świtem. Na trwogę uderzyły działa z Wysokiego Zamku; mieszczanie stanęli na murach, każdy cech przy swojej baszcie; wojsko gotowało się do boju; Jan III przez lunetę z wzgórzy za dzisiejszym Łaskiem Cesarskim obserwował równinę. Dymy podpalanych wsi, a potem obłoki kurzawy wskazały mu, że Tatarzy idą na Biłkę Królewską i Mikłaszów ku Lesienicom. Zaraz postanowił skorzystać z tego miejsca, gdzie droga wchodzi pomiędzy dwa lasy, z których jeden pokrywał zbocza prawego, wysokiego brzegu Pełtwi, a drugi ograniczał błonie przed wąwozem, dosięgającym gościńca gliniańskiego. Tam więc poprowadził swoje hufce, zabezpieczywszy jednak dwie boczne drogi, od Winnik i Bóbrki, czatami. O godzinie 3-iej równina okryła się »mrowiem« tatarskiem. Powitały je zaraz działa i ogień muszkietowy piechoty, ukrytej w zaroślach. Przodem wyleciała kupa pod Karczmę Lesienicką, którą podpaliła, lecz nie daleko zapędzić się mogła. »Część wojska koronnego, część litewskiego wzięwszy, potkaliśmy — pisze król — między karczmą lesienicką, a górami owemi, przez które wąwozami idą drogi na gościniec gliniański«. Obie te »części« wyszedłszy z wąwozu rozwinęły się tak, że czoło zajęło całą przestrzeń »od lasu do lasu«, podobnie jak przed 8-miu laty w Podhajcach. Nuradyn miał ogromną przewagę, chociażbyśmy przyznali mu najmniejszą tylko z podawanych liczb: 20.000, nie mógł wszakże oskrzydlić i ogarnąć tego czoła swoim półksiężycowym szykiem. Łudziły go ruchy kopii dostrzegane na

wzgórzach nad wąwozem, a trzymane przez ciurów dla powiększenia pozornej głębokości linii bojowej. Król objeżdżał szeregi i wołał: »pamiętajcie, albo tu zginę, albo zwycięzcami będziemy«. Ani wątpić, że byłby zginął w razie porażki, bo w mieście zagrożonem znajdowała się jego ukochana żona z dziećmi. Ale zwyciężył i to łatwiej niż przypuszczać było można. Za pierwszym natarciem chorągwi wołoskich Międzyńskiego pomknął »sam w tropy« z usarją, pomieślały się okrzyki »Jezus« i »Allah«, wrzawa i szcęk oręża doleciały do wałów miejskich i w pół godziny Tatarstwo pierzchnęło »podobne stadu spłoszonych jeleni«. Przez noc wszystkie chorągwie stały w sprawie na pobojuwisku, o świcie był wyprawiony rekonesans, ale po drogach znajdowano tylko strzały, łuki, szable zgubione, albo porzucone przez »obłąkanych z nocnego uchodzenia«.

Zwycięstwo to miało skutki poważne. Lwowa nie ośmielili się oblegać ani han, ani Ibrahim basza, obozujący w pobliżu Złoczowa na polach Pluchowa, wsi dziedzicznej króla. Nie poszli też dalej do wnętrza Korony, lecz zwracali się ku południowi, a więc rozpoczynali odwrót. »Tłuścioch kazał budować mosty pod Zborowem. Ale król nie czuł się bezpiecznym i nie przestawał pilnie obserwować »intencyj nieprzyjacielskich«. Wydał 27 sierpnia do całego stanu rycerskiego »ostatni już uniwersał i ordynans, napominając Wierności Wasze, abyście dniem i nocą do boku Naszego pośpieszali, wiecznej sromoty na imiona swoje i regimentów swoich, także znaków rotmistrzów swoich, nie zaciągając«; 30 sierpnia dopełnił jeszcze ostatecznej formalności, wydając trzecie wici do wsiadania na koń »niemieszkanie«. Ucieszył się bardzo, gdy Pieszkiewicz, skarbnik rzeczycki, stawił się z doniesieniem, że przybywa Pac z resztą wojska litewskiego. Reskryptem z d. 29 sierpnia Jan III wyraził mu wdzięczność, określił sytuację i plan dalszych działań — »wszystkie arcana«, jako to: »pomknie li (nieprzyjaciel) ku Podhajcom, wnijsć w nie Ur. chorąży koronny (Sieniawski) ma ordynans, jego zaś miejsce w Brzeżanach zastąpi Wielm. wojewoda ruski (Jabłonowski), miejsce w Złoczowie Wielm. wojewodzie bełzkiemu (Wiśniowieckiemu) zostawiwszy, których i w osobie własnej posiłkować nie omieszkaamy. Jeśli się też ku Złoczewu kierować zechce, wszystkie

partye diversie mu czynić będą powinny; także Nam być w po-siłku, jeśli by się na Nas obrócił».

Przewidywanie było trafne: Ibrahim basza ruszył 7 wrze-śnia ku Podhajcom, a przyszedł 9-go, spaliwszy po drodze opuszczony przez 40 żołnierzy zamek w Pomorzanach. Sie-niawski sam nie zdążył zapewne wniknąć przed pojawieniem się przodujących Tatarów, będąc przez nich zabawiany w Brze-żanach; major zaś regimentu Lubomirskiego Aleksandra, Po-sadowski, sprawujący komendę w Podhajcach, wdał się w układy i poddał zamek razem z miastem 11 września na kapitulację, której warunków basza nie dotrzymał, bo starszych ludzi po-scinał, młodszych w niewolę popędził, miasto zrabował i spa-lił. Król dowiedział się o tem nieszczęściu dopiero 14 go, a z po-wodu powolnego marszu Litwinów mógł połączyć się z nimi pod Glinianami ledwo 20 września; księżę Dymitr Wiśniowiecki dogonił go pod Gołogórami: więc złożyło się nareszcie wojsko porządne, liczone na 30.000 konnicy i 2.000 piechoty przy 30-tu działach.

Wówczas Ibrahim oblegał już Trębowlę, stanął bowiem 21 września, nazajutrz po przybyciu hana; pierwsze zaś pod-jazdy tatarskie harcowały już od 19 go. Po utracie Kamieńca byłato najważniejsza strażnica dróg, prowadzących w głąb Rusi. Zamek jej szczupły rozmiarami (107 × 38 metrów) był zbudowany na wyniosłym wzgórzu o stromych ścianach z trzech stron, przytykającym tylko od północy do wąskiej płaszczyny, niedawno z polecenia sejmu elekcyjnego odnowiony i uforty-fikowany starannie przez starostę swego R. K. Makowieckiego; posiadał studnię głęboką, która mu dosyć dostarczała wody w razie odcięcia od rzeki Hrużny, płynącej do Seredu, dopływu dniestrowego, i obejmującej półkolem miasto »stare«. Dawał schronienie mieszczanom, których liczone razem z kobietami i dziećmi około tysiąca dusz. Był już raz nawiedzony przez baszę Achmet Sejduła 13 lipca, ale mimochodem, w marszu pod Zbaraż. Pilnujący tego rejonu Sieniawski, nie przewidując tutaj ponownego ataku, wycofał załogę dla oganiania się Ta-tarom gdzieindziej; otrzymawszy jednak napomnienie od króla, posłał pół regimentu dragonii Jana Cetnera, starosty szczuro-wieckiego d. 18 sierpnia. Słuszną uwagę zrobił król w odpo-wiedzi na raport: »Zaprawdę nie było co dzielić; lepiej było

cały ten regiment do Trębowli włożyć, aby ten zamek non succumbet, jeżeli nieprzyjaciel z całą tam obróci się potęgą». Wszak ta połowa składała się z 80 głów! Ale dowódcą jej był Jan Samuel Chrzanowski, wytrawny służbista, uczestnik bitwy chocimskiej i — bohater. Do pomocy swoim dragonom miał 200 z pospólstwa, zbrojnych po części w rusznice i samopały, albo w dzidy i kosy chłopskie. Na dwa pisma, doręczone przez czausza, odpowiedział Ibrahimowi, że się jego potęgi nie boi i zamku nie podda, jeńcowi zaś Makowieckiemu, że rad jego nie przyjmuje, bo więzy jego świadczą o łaskawości tureckiej i służą za przestrożę, aby podobnego unikać losu.

Niezwłocznie zaczęło się oblężenie kunsztowne, prawidłowe, z zastosowaniem sposobów wynalezionych przez Ahmeda Kiupruli i wypróbowanych przy zdobywaniu Kandyi oraz Kamieńca. Przekopami czyli aproszami podsuwali się jańczarowie na 300 kroków pod zamek i na północnym przesmyku usypali baterię na 8 dział burzących; inne z dalszej odległości tłukły nieustannie w gruby mur dla zrobienia wyłomu, a w ciągu dwu tygodni padło kul 2.000. Nawiasem rzucone były granaty w liczbie 425, które wzniecały pożar w budynkach, wpadały do izb »w półmisek na pieczeń« i zniszczyły kołowrot od studni; wyciąganie z niej wody stało się tak trudnem, że można było wyciągnąć ledwo »beczkę jaką« na dzień. Nareszcie pod ziemią pracowali minierzy i podsadzonym prochem urządzili 4 wybuchy. Chrzanowski odpowiadał na kanonadę celnymi strzałami swojej artylerji, które obaliły most na rzece Hruźnie razem z przewożoną przezeń armatą. kazał zbierać kule tureckie dla zasilenia swego arsenału, uczył gasić lonty wpadających granatów, dzielił ową beczkę wody łyżkami, »sobie jej więcej nie biorąc«, utrzymywał w czujności i odwadze szczupłą załogę swoją wtedy nawet, gdy już padło 48 dragonów i 1 chorąży. »Odważnie wytrzymała obsydia Trębowelska« jest poświadczona przez konstytucję sejmu koronacyjnego (Vol. L. V. f. 376), która wynagrodziła Chrzanowskiego, jak widać, plebejusza, klejnotem szlachectwa polskiego i sumą 5.000 zł. płatną z podatku szelężnego w pierwszym półroczu. Wieść, nie stwierdzona aktem urzędowym, wysławiła jeszcze żonę jego za przemówienie energiczne na ra-

dzie wojennej z groźbą podpalenia prochów w razie kapitulacji. Pomnik, wystawiony w Trębowli i nazwa jednej ulicy we Lwowie upamiętniają jej zasługę, opowiedzianą z pewnemi odmiankami w »Listach« Żałuskiego; z aktów zaś grodzkich lwowskich Dr. Al. Czołowski wyciągnął wniosek, że nosiła imię nie Zofii, lecz Anny Doroty z domu von Frezen.

Król dowiedział się o tem oblężeniu 24 września w obozie pod Mieczyszczowem, o 15 klm. na pld. zachód od Brzeżan, zaraz skręcił ku wschodowi, przepawił się przez Żłotą Lipę, przyszedł nazajutrz pod Litiatyn, gdzie usłyszał huk armat, odległość bowiem wynosiła tylko 6 mil. Kazał też wystrzelić salwą z 18-tu dział dla zawiadomienia załogi oblężonej o bliskiej odsieczy. Potrafiłby niezawodnie przebyć tę przestrzeń marszem dwudniowym, ale taki marsz stał się niemożliwym przez góry, lasy, po rozbłoconych od deszczów drogach z przeprawą przez wezbrane rzeki Strypę i Sereď, bez mostów. Szukał ochotników, szczególnie z piechoty, którzyby zechcieli iść lasami i obiecywał każdemu żołnierzowi po dukacie, lecz ci, którzy poszli, wracali zniechęceni. Na radzie wojennej d. 1 października ułożono plan skierowania się na Buczacz, i zagrożenia tyłów Ibrahimowi. Marcin Bogusz, wysłany w 500 koni na podjazd, mógł dotrzeć tylko do Kozowa. Chłop ze wsi Telacze podjął się zanieść list za dobrą opłatą do Trębowli, lecz został przez Turków pojmany. Ale odebrany od niego list do załogi przeraził Ibrahima. Mógł też słyszeć salwę armatnią armii królewskiej, która przybyła do Buczacza 3 października. Gdy ostatnia mina wybuchła, nie zrządziwszy dostatecznego wyłomu, zarządził odwrót w nocy z 4 na 5-ty października. Zrana nie było już obozu tureckiego. »Cała potęga nieprzyjacielska« uchodziła śpiesznie ku Dniestrowi, żeby się zasłonić tą rzeką, tudzież Smotryczem i Kamieńcem. Poniekąd jakim czasie odeszła przez Wołoszczyznę za Dunaj.

Jan III nie dosięgnął Ibrahima i bitwy z nim nie stoczył. 8 października stał jeszcze w Buczaczu, 10-go był w Jazłowcu, 19-go w Gródku nad Dniestrem przy ujściu Sereďu. Tu napisał do cara Aleksego list z datą 19-go października nieznany dotychczas historykom, o ile mi wiadomo. Użalał się na hetmanów jego, że nie wykonali jego ukazu, komunikowanego

Kłodnickiemu, gdyż nie tylko sami nie przyszli, ale nawet posiłków takich nie przysłali, któreby dorównały liczbą półkom na nich dotąd czekającym, oraz infanteryi, zostającej na praesidiach w Ukrainie »dla ściśnienia Dorosza«, a teraz »potrzebują po hetmanach naszych, aby wszyscy ze wszystkimi wojskami pod Pawołocz, albo Koresteszów stawali«, ponieważ te punkty były wskazane w ukazie. Pozostawiał wysokiemu rozsądkowi: »czy to można i słuszną odchodzić tu nieprzyjaciela i odkrywać wnętrzności Rzpltej, a rzucić się ku Dnieprowi. Raczejby konać nieprzyjaciela przy moście pod Chocimem, choćbyśmy do Dunaju prowadzić, albo się na Kamieniec jeszcze tej jesieni obrócić, w czembyśmy pracy i niewczasu Naszego nie żalowali; gdyby nam wojska Wasze Wielkiego Hosudara WCW-wa były w posiłku«. Nie wytykał przewrotności, czy złośliwej ironii, jaka tkwiła w żądaniu marszu wstecznego bez żadnego celu strategicznego, lecz odwoływał się raz jeszcze do miłości krwi chrześcijańskiej i ku duszom niewinnym religii ruskiej, trapiionym niewolą bisurmańską, żądał pomocy JCW-a »posetne i potysiączne«, i pozwolił hetmanom dwom, Wiśniowieckiemu i Radziwiłłowi, napisać do Romodanowskiego i do Samożłowicza listy z wyjaśnieniami i zaproszeniami pod Kamieniec. Rozumie się, że pozostały bez skutku.

Posunął się jeszcze król pod Czarnokozińce odległe o 2¹/₂ mili od Kamieńca, przypuszczając, że można będzie nagłym atakiem ubiedz tę twierdzę. Ale tam stało zawsze na załodze 12.000 jańczarów, fortyfikacye były wzmocnione, miasto z zamkami połączone t. zw. do dziś dnia »mostem tureckim«. Zaczynać oblężenie w porze tak spóźnionej przed ś. Marcinem było niepodobna. Uniwersałami tedy, wydanymi 10 listopada, ogłosił kampanię za skończoną i zapowiedział sejm koronacyjny w Krakowie na dzień 2 lutego 1676 r. Dłużej nie można było wytrwać bez uchwał podatkowych. Wracął Jan III w swoje strony, do ocalonego Złoczowa nasamprzód, niezadowolony zapewne z rezultatu dwuletnich trudów wojennych. Sytuacja pozostała zagmatwaną, bo upragniona conjunctio armorum polskich z moskiewskimi chybiła.

Na tem uchybieniu zarobiła jednakże Moskwa, trzymając zbrojną rękę nad Ukrainą. Doroszeńko, zwątpiwszy o potęgę Turcyi po tej nieudolnej wyprawie Tłuściocha, wyszedł

na spotkanie Sirka, przychodzącego pod Czehryn z mołojcami siczowymi i dońskimi, oddał mu klejnoty i wykonał przysięgę, że będzie wiernym podanym cara (13/23 października). Sirko przesłał o tem raport do Moskwy i—dostał naganę, ponieważ do odbierania przysięgi upoważnionym był nie on, lecz Romodanowskij. Pokornie przyjął tę naganę, ponieważ dla siebie samego dopraszał się u cara uposażenia miasteczkiem Keryberdą w półku Połtawskim i mytem na przewozie w Perewołocznej na stare swe lata po tylu trudach wojennych i odniesionych ranach. Doroszeńko też okazał uległość poddańczą: nie pojechał wprawdzie do Romodanowskiego osobiście, ale odesłał do Moskwy przez teścia swojego Pawła Janienkę Chmielnickiego »sandżaki« tureckie, mianowicie: buńczuk i dwa sztandary jedwabne, nadane od sułtana jako hołdownikowi. Działo się to w styczniu 1676 r. Zgon cara Aleksego Michajłowicza, przypadły w dniu 8 lutego, odroczył chwilę ostatecznego unicestwienia kozaczej dyplomacyi i ambitnych rojeń Doroszeńki na kilka miesięcy. Poddał się on po krótkiej potyczce Romodanowskiemu, gdy ten przysłał 15.000 wojska pod Czehryń (w październiku). Ex-hetman wojska JKMcI Zaporozkiego, potem Najjaśniejszego Cesarza Tureckiego i »Przeświatłej Porty Atamańskiej«, nareszcie Jego Carskiego Wielicestwa nie ujrzał już Ukrainy nigdy, bo 20 ostatnich lat swego życia spędził jako jeniec w Jaropołczu w prowincyi Nowgorodzkiej.

Tak więc z wszystkich przyjaznych oświadczeń Aleksego Michajłowicza, układów i umów o wspólne działanie przeciwko dziedzicznemu wrogowi chrześcijaństwa wynikło dla Polski zniweczenie warunków traktatu Andruszowskiego co do zwrotu Kijowa, co do podziału władzy nad Zaporozem i co do nietykalności Ukrainy prawobrzeżnej. Pod rządem nowego cara, Fedora Aleksiejewicza, część tej Ukrainy, posiadana przez Doroszeńkę, była zagarniona przez Romodanowskiego i Samojłowicza, ale miała też do niej pretensyę Porta Otomańska i nie zaniechała orężnej o nią rozprawy.

Jan III miał jednakże pilniejszą troskę o Kamieniec z Podolem i o niezakończoną wojnę turecką. Tłuścioch »Ibrahim« w odpowiedzi na list pojednawczy hetmana w. kor. z d. 3 marca pisał, że w tym roku będzie miał cztery razy więcej wojska, niż miał w zeszłym, i że stoi w polu z wszelką go-

towością. O posiłkach moskiewskich, albo innych jakichkolwiek od monarchów chrześcijańskich, zaprzątnionych wielką wojną holenderską Ludwika XIV, nie było już mowy. I oto król-wojownik przyniósł na uroczystość swojej koronacji wielki plan utworzenia takiej siły zbrojnej, któraby mogła Polskę obronić bez obcej, tak zawodnej, pomocy pod tytułem »Ordynacja Wojska: Żeby Rzplta miała doskonały zaszczyt przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Ś. za zgodą Stanów Rzpltej wojska wszystkiego koronnego tak kopijnika, pancernego żołnierza, jako i piechot, dragonii, ku pospolitemu ruszeniu z dymową wyprawą z Korony 80.000, a z osobna z Wielkiego X. Lit. 20.000 uchwalamy i, żeby wcześniej wojska w obozie stanęły, lege praesenti mieć chcemy«. Pod tytułem zaś »Auctia sił Rzpltej... ordynujemy... z dymów 28-iu żołnierza pieszego na dwie ćwierci trybem cudzoziemskim z należytym orężem... do których ludzi.. województwa i ziemie na sejmikach... kapitanów osiadłych, służby cudzoziemskiej wiadomych, do dwóchset ludzi jednego obiorą.. Do tej wyprawy należeć będą osoby od sum fruktyfikujących i wyderkaflowych, mające na prowizjach pieniądze... od 20.000 sumy pryncypalnej jednego pieszego wyprawując... A ta wyprawa ma być de proprio bez uciemżenia poddanych« (Vol. L. V, fol. 356, 340). Wśród podziek Najj. Panu i uwielbień za trudy półtoraroczne sejm koronacyjny przyjął te propozycje chętnie i zgodnie; uchwalił przytem duże podatki i pospolite ruszenie w razie potrzeby. Król oddał zatrzymywaną dotychczas buławę wielką koronną księciu Dymitrowi Wiśniowieckiemu, a polną, wakującą po nim, przyjacielowi swemu St. Jabłonowskiemu wwdzie ruskim. Pogodził przytem hetmanów litewskich: Michała Paca z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem, szwagrem swoim.

Świetne to i zbawienne były uchwały sejmowe, ale dla skuteczności wymagały szybkiego i sprężystego wykonania, które było niemożliwem przy »rządach sejmikowych«, przy nieładzie w urządzeniach administracyjnych i wyniszczeniu znacznej części państwa. Wszak pisał sam król do papieża, jeszcze 5 grudnia 1675 r., że taka wojna bez wątpienia byłaby dość uciążliwą dla monarchów chrześcijańskich, nawet połączonych razem. Obóz był zatoczony już w pierwszych dniach czerwca pod Szczercem, a 26-go rozpisywał król deli-

beratorye do senatorów, uskarżając się, że »podatki są zwleczone i zmalone (na sejmikach wielkopolskich i litewskich), wyprawy dymowe albo cofnione albo spóźnione tak, że ich ledwo na Ś. Marcin (11 listopada!) spodziewać się można. Żołnierz, nie opatrzony i poprzednią kampanią zrujnowany, nie chce wchodzić do obozu pomimo surowych »pod gardłem« ordynansów. Żadnych posiłków nie było nadziei; ani od Moskwy, ani od elektora brandenburskiego.

A nieprzyjaciel zbliżał się już do Dniestru. Seraskier Ibrahim Szyszman minął już Cecorę, znajdował się pod »Kieszeniowem« (Kiszyniewem dzisiejszym) i łączył się z hanem krymskim. Rozsyłając pisma naglące, król »zapraszał« też M. Paca ad operationes bellicas reskryptem z d. 24 czerwca i żądał »abyś U. W. ordynansami swymi ruszał ze stanowisk wojska (litewskie), do Dniestru ich kierując«. Już bił się z Tatarami Dymidecki w okolicy Rohatyna; niebawem, 13 lipca Michał Rzewuski, mający 30 chorągwi polskich i 2 kozackie, pobił ich pod Zastawiem nad rz. Horyniem, a przeciwko Turkom wyszedł Jabłonowski z swą partją, wysuniętą ku granicy jego województwa ruskiego. Wysyłał podjazdy pod Kamieniec i do Mołdawii. Pierwsza utarczka wszakże z nimi zdarzyła się dopiero 19 sierpnia. Tak długa bezczynność armii tureckiej tem się tłumaczy, że Ibrahim Tłuścioch był ehory i zmarł w sierpniu, a następcą jego został także Ibrahim, ale zwany Szejtanem czyli szatanem, basza Damaszk. Kazał on zbudować most pod Chocimem. Na ten most właśnie, pilnowany przez kilka tysięcy Wołochów i Tatarów, wpadł Zbrożek, strażnik wojskowy, rozpedziwszy straż, nabrawszy niemało języków; część podrąbał, a ostatek spalił z wielką trudnością, bo był bardzo mocno zbudowany. O czem, gdy dano znać Ibrahimowi, leżącemu z całym wojskiem o mil kilka, ten posłał świeżych kilka tysięcy Tatarów, którzy dogonili Zbrożka o mil 4 stamtąd, ale mocno zostali zgromieni, stracili dużo »języków dobrych« tatarskich i wołoskich, tatarską chorągiew i kilka znaczków. Miał Zbrożek wszystkie wołoskie nadworne chorągwie króla z półku Miączyńskiego i Kozaków, przyprawdzonych w roku zeszłym z Ukrainy.

Rozumie się, że ta świetna wycieczka odeprzeć armii tureckiej nie mogła; wstrzymała ją tylko na czas budowania

nowego mostu. W połowie września Szejtan Ibrahim pasza był już pod Buczaczem; nie czekając tu wysłanych od króla komisarzy, zburzył zamki w Buczaczu, Potoku i »innych nie mało« pomniejszych, biegnący zaś przed nim Tatarzy brali jasyr w Jagielnicy, Czortkowie, Jazłowcu; koło Stryja wszystkie prawie wsie popalili; byli aż pod Drohobyczą. Oparł się skutecznie tylko Stanisławów, broniony przez Jana Denemarka z 8-miu tysiącami żołnierza.

Na nieszczęście jesień była sucha, wszystkie rzeki »kura prawie przebrnąć« mogła; Turcy przeprowadzili w bród swoje wozy i armaty nawet przez Dniestr w tych stronach. Król, »widząc, że partye wojska wszystkie zemknęły się pode Lwów«, przybył tu 17 września, do obozu pod Zboiskami. Zostawwszy tu hetmana polnego lit. Radziwiłła, wwdę chełmińskiego Gnińskiego i kilku jeszcze senatorów dla zbierania wojsk spóźnionych, mając tylko dziesiątek tysięcy gotowego żołnierza, wyruszył 19-go, przebrnął Dniestr 21-go i, przez Żydaczów przeszedłszy, 22-go zatrzymał się pod Żórawnem. »Nie mogąc mieć żadnym żywym sposobem języka, gdzie się obraca nieprzyjaciel, i czy puścił zagony, z samych dorozumiewał się ogniów, które (nieprzyjaciel) pod wszystkimi niecił górami«. Na domysłach wszakże król nie poprzestał, lecz osobiście wybrał się na rekonesans 23-go zaraz po północy »z samym tylko komunikem« o mil 3 dalej ku wschodniemu południowi pod Wojniłów i potknął się tu z nieprzyjacielem, najprzód »skoro świt« z różnemi partyami Tatarów, które poznosił, a następnie kilka tysięcy Turków, dobywających zameczku, »i tych na głowę wyścinaliśmy« (tak pisał do żony). Ale w pościgu »nasi zaganiali się się aż pod same obozy tureckie i hańskie«, rozłożone o 1—2 mile, »czem nas ledwo nie zgubili«, han bowiem dla przywołania ord swoich, które się porozbiegały w różne tropy, kazał zaraz zapalić kilkadziesiąt wsi »znak albo hasło im dając... że to gorzało koło nas jako Etna jaka, albo Mont Gibel«. Tymczasem han wyprawił dwóch synów swoich z wszystką ordą, którą miał przy sobie, i część Turków. »Wsiadli oni mocno na naszych zagnanych« pod Dołhem, posuwali się pod korpus coraz gęstsza chmarą. Gdy harce nie odstraszyły ich, skoczył na nich sam król, rozgromił, nasiekł, moc niemałą żywcem nabrał i szczęśliwie powrócił do swego obozu pod Żórawno

24-go po dwóch nocach bezsennych, a tego dnia jeszcze o głodzie: »najmniejszej w uścich swoich nie mając rzeczy«.

Była już pewność, że tu wypadnie toczyć walkę z wszystkimi siłami nieprzyjacielskimi. Podczas wycieczki rekonesansowej czeladź przysposobiła dosyć żywności, ponieważ okolica obfitowała w nią. Znajdowali się już obadwaj hetmani koronni i Pac z częścią wojska litewskiego, liczącą »coś nad 4.000« zamiast 10-ciu. Tylko co weszli: oboźny kor. St. Koniecpolski z Brodów w 1½ tysiąca, starosta chełmski z regimentami z Załoziec, kasztelana poznańskiego kilkuset kozaków i generał major Zebrowski z dobrym posiłkiem. Sypano wał, »a król Jmć prawie co godzina objeżdża obóz, a gdzie jeszcze defekt obaczy, każe czeladzi luźnej robić«, jak świadczy X. Sarnowski — pośpiech usprawiedliwiony, bo w nocy o godzinie 2-iej w piątek 25-go przyszli: gałga, nuradyn, 4-ch młodszych sołtanów i stanęli o małe pół mili na górze nad rzeką Swicą, którą »kura przebrnie«. Zaraz »chcieli czegoś probować, ale się im nie udało, bo była wszelka ostrożność«. Zrana zapalili wszystkie wsie okoliczne, harcowali; nazajutrz z większą potęgą postąpili pod wojsko; wsparci odeszli za rzekę, ale strzelali się mocno. Gonić ich dalej za rzekę zakazano »pod gardłem«. W niedzielę 27 nadeszli Turcy i ogniami swymi wszystkie góry okoliczne okryli. »Nic piękniejszego jak na to patrzeć: właśnie taki bywa grób z lamp robiony w Wielki Piątek u Bernardynów«— pisał król z niezmaconym spokojem ducha, nie frasując się, że otaczało go 200.000 muzułmanów, zaufanych w niezawodnem zwycięstwie, gdyż siłę jego szacowali zaledwo na 20.000. Nie możemy ścisłego przeprowadzić rachunku, ale zaznaczyć winniśmy, że podług źródeł polskich dorachować się można zaledwo 16.000.

Warunki topograficzne były dla obozu o tyle dogodne, że pole orne, na którym się rozłożył, zawierało się pomiędzy brzegiem Dniestru i lesistymi moczarami, od strony zaś południowej ograniczało się korytem rzeki Swicy, która, zdaniem geografów np. W(alerego) K(opernickiego) »mogłaby być spławna, gdyby nie jazy i młyny«: ale przy niskim stanie wody w wrześniu owego roku obydwie te rzeki nie stanowiły nieprzebytej przeszkody dla ruchów wojsk, jak widać z relacji 7-miu komisarzy czyli posłów pełnomocnych polskich, którzy

24-go przeszli Dniestr z wozami w bród o milę od Tustania (pod Haliczem) tam, »gdzie mostek dla pieszych ludzi przez Dniestr zbudowano«. Prowadzeni potem przy wojsku tureckim wśród nieustannych nagabywań o natychmiastowe kończenie »traktatów«, zaznaczyli pod dniem 4 października bezwartościowość strategiczną Swicy krótką notatką: »Ruszyliśmy się za Swicę i za drugą rzeczkę; stanęliśmy od wojska naszego na strzelonie z działa«. Sam też król w cyfrowanej depeszy z d. 8 paźdz. wyznał, iż »w zebraniu wód i rzek jesiennych cale nas nadzieja omyliła: i Swicę i Dniestr ubilibet przechodzi nieprzyjaciel tak, że niskąd nie mamy wolnej ręki, ani tyłu«. Korzystał wszakże z tej dogodności, że miał »most przez Dniestr w tyle obozu swego« do dworu i miasteczka. Dziś stoją też dwa pomniki: jeden na polu jako wskaźnik miejsca obozu, drugi w parku dworskim.

Gdy natura ziemi i wody nie użyczała zabezpieczeń warownych, obrona musiała zasadzić się na sztucznym okopie i na mężnych piersiach. Jan III znał sztukę inżynierską: więc dobre niewątpliwie, jakkolwiek nam do wiadomości nie przekazane żadnym dokumentem nakreślił profile, a męstwo nadzwyczajne roztaczał na swe otoczenie i wytwarzał w uszykowanych hufach z własnego bohaterskiego ducha, spoglądając nieustraszonem okiem na zakusy nieprzyjaciela. Żonie przysłał malownicze opisy: »28-go przyszło paszów kilka z wojskami do hana, z którymi wyszedł szykiem po nad przeprawą, (t. j. Swicą) i zdaleka właśnie, niby w procesyi szedł koło nas, by ze wszystkich stron okrążyć, a nawet i z tyłu od Dniestru posłał partyę niemałą na obóz nasz, który jeszcze stamtąd nie był okopany: ale się to wszystko za łaską Bożą nie udało. Czekałimy go cały dzień prawie w szyku, ale skoro się ku wieczorowi poczęło mieć, znowu nazad z tąż samą procesyą i tąż drogą powracał. Pomknął się tedy szyk nasz ku nim z działami, które niemałą szkodę w ich wielkich i gęstych czyniły kupach. Schodzili tedy bardzo prędko i pospieszali jeden za drugim na łeb do swego obozu«. »Nazajutrz t. j. 29-go przystąpił sam Ibrahim Basza i tymże procesyonalnym szykiem wyszedł i tąż drogą z hanem i ze wszystkimi swemi potęgami. Muzyki, wielbłądów niezmierna rzecz! Witaliśmy

go tedy wychodzącego z dział, sprawiwszy też szyk nasz, w którym czekaliśmy go dzień prawie cały. Z południa jakoś zatoczył przeciwko nam dwie sztuce swej armaty, z której dwa razy tylko strzeliwszy, co prędzej one nazad retyrować kazał, a to że nasi puszkarze zaraz ich puszkarza i paszę jednego przy nim zabili. Nic tedy nie bawiąc, z hukiem wielkim muzyk począł z pola nazad schodzić. Za którym ruszyłem znowu wojsko i działa, z których był niesłychanie canonné. W tem orda z lasów, w których była zasadzona, z wielkim impetem wypadła, nie mogąc się doczekać, aby nam była za postąpieniem się naszym dalszem... tył wziąć mogła. Z tej tedy okazji i już samym wieczorem mocnośmy się z nimi hałasowali, osobliwie na lewem skrzydle, gdzie i litewskie było wojsko. Ale się tylko jednej części potykać przyszło. Turków się też nie mało obróciło w posiłek: i tak nie mała była igraszka... W nocy i dziś (30-go) zbliżył się ich obóz do nas, że nie stoimy dalej od siebie jako zamek warszawski z Ujazdowem; tylko że jest kilka przeprawek między nimi a nami. Obóz ich widać nam arcydobrze, bo na kilku stoi górach i nizina nad rzeką Swięcą Ibrahim Pasza trzyma prawe skrzydło od Dniestru, a han lewe od gór węgierskich. Il n'y a rien de si superbe que leur camp — un million de tentes. Et il faut avouer que c'est une très grande armée et très belle et très leste. Dziś cały dzień kosze na baterye sobie gotowali na tej stronie rzeki... Nie wątpimy, że Xzę Radziwiłł, zebrawszy tamte wojska, po zadzie idące, przyjdzie nam prędko na odsiecz i posiłek jako i pospolite ruszenia... I Tatarowie też przy Turkach w kupie się trzymają, nie śmiejąc się rozdzielać. Han póko Ibrahim Pasza nie przyszedł, ledwo nie sam po całych nocach w rękę sobie trzymał konia: tak nas sobie przecię lekce nie ważą, i owszem przyznają, że się dobrze Polacy biją«.

W wzmiance o »mocnem hałasowaniu« kryje się bitwa zacięta najprzód na prawem skrzydle z Jabłonowskim, a potem na lewem, gdzie Pac walczył wytrwale; gdy zaś jego Tatarzy Lipkowie rzucili się do ucieczki, powstrzymywał ucieczkę, wyrwawszy sztandar z rąk chorążego, towarzysz Ulanicki, który przyjechał z listami od komisarzy, a nie chciał przed końcem bitwy odjechać i poległ. Skuteczniej dopomógł

do odpędzenia Turków generał major Żebrowski z swą piechotą i kozakami.

Od 1 października baterie tureckie zaczęły wyrzucać z kartaun 48-funtowe pociski i dwaj synowie hana usadowili się za Dniestrem dla przecinania komunikacji, a po trzech dniach słotnych, 4 października, cały obóz Ibrahima baszy przesunął się ku rzece Świecy; szanice i baterie pojawiły się nawet za tą rzeką; 5-go zaczęły bić wielkie działa, dosięgające namiotów królewskich i hetmańskich. Oprócz kul wagi 48-funtowej i granatów 60-funtowych były ciskane, jeśli mamy wierzyć powieściom Załuskiego, skóry owcze napojone olejem dla wzniecenia pożaru. Przejmowane były listy »dość nieostrożnie pisane« i ordynanse polskie. Ale i polskie baterie nie próżnowały, a lubo słabsze wagomiarom, wyrządzały większe szkody nieprzyjacielowi, gdyż strzelały »miernie« czyli celnie, wedle świadectw tureckich. Kierował nimi umiejętnie dzielny generał artylerji Kątski. Tatarzy usiłowali odejmować paszę, podpalać trawę. Wśród piekielnego huk i ognia odbywały się potyczki, a król zagrzewał upadających na duchu, wołając: »Z gorszych wyprowadzałem was terminów; czyż myślicie, że głowa moja stała się słabszą po włożeniu na nią korony? Nie przestawał wszakże wysyłać gońców z zarządzeniami odsieczy. I doszły do rąk Gnińskiego, wwdy chełmińskiego trzy depesze, przez niego odcyfrowane i zachowane. Pierwsza, datowana 8 października brzmi: »Listy nasze do U. W. i P. wwdy sieradzkiego (Feliksa Potockiego), pisane 6 praesentis, także ordynanse do Hohola, Łazińskiego i Kijaszi nie wiemy, jeśli doszły rąk U. W. Powtarzamy, aby tych ludzi szukać przez różnych posłańców, jako i Darowskiego, chorągwi Ruszczycowej i innych. Tych pomienionych ludzi kazać szukać około Brodów, Dubna, Zasławia, Konstantynowa, Połonnego, Międzyboża, Baru, Niemirowa. Pisaliśmy w tychże listach naszych, abyście Waszmoście nie przebierali się na Rozdoł do Żydaczowa, bo tam kosze ledwo nie wszystkie i ordy, ale abyście szli do Chodorkowa po tamtej (lewej) stronie Dniestru. Jest miasteczko w dobrym bardzo położone miejscu; stamtąd do Żurowa, który tu jest od nas tylko półtóry mili, zaczem komunikacya z nami byłaby snadna, bo mamy most przez Dniestr w tyle obozu swego. Tamże na to miej-

sce kazaliśmy przebierać się i Denemarkowi ex praesidio Stanisławowa z pięcią chorągwi polskich, z regimentem i z dwiema kozackimi półkami. W temesmy nieszczęśliwi, że listy od Nas i do Nas poprzemował nieprzyjaciel, które na harde go wsadziły, osobliwie list Snarskiego residenta Xcia 71 (siedmiogrodzkiego?), który stąd pisał desperatissime i żegnając się z Ojczyzną. Trzeba się WM-m ruszyć ze Lwowa także, byście stanęli przez jeden dzień i noc w Chodorostowie. Chorągwi usarskich macie tam mieć 8 (koronnych 7, a 8-ma X-cia Radziwiłła): niech dla Boga nie czekają na rynsztunki, albo konie usarskie; niech i na kozackich przychodzą i w kozackich rynsztunkach, kto się jeszcze nie wygotował, byle z strzelbą dobrą, a choć i z dzidami, jeżeli nie z kopiami. Dwid kilka wozów kaźcie WMM przy sobie wziąć, bo się już siła naszych tu pokruszyła; My dali Bóg zapłacimy rzemieślnikom. Posłać też do Żółkwi, gdzie ma być grotów gotowych u ślusarza kilkaset. Gdziekolwiek ludzi zastać możecie, zbierajcie do kupy i ex presidiiis (z garnizonów) zwóźcie, bo już tego roku ten nieprzyjaciel pewnie fortec dobywać nie będzie. Pospolite ruszenia niech przynajmniej ad famam, choć poblizsze, na koń wsiadają, bo Turcy i Tatarowie mówią: wiemy, że wam popolite ruszenia na posilek nie przyjdą, mianowicie wielkopolskie... Amunicyi jużesmy większą wystrzelali połowę, której, że się mało wzięło, niech odpowiedzą Bogu i Ojczyźnie ci, którzy tego są przyczyną—i taby się nie ruszyła ze Lwowa, gdybym nie dał był swoich 800 czerwonych złotych. Wziąć tedy z sobą amunicyi z cekauzu lwowskiego według rejestru P. Generała Kąckiego, w cyfrach także pisanego. O regimencie P. Koryckiego, ani P. wojewody pomorskiego (Bąkowskiego), P. Prebendowskiego, ani P. P. Butlerów nic WM. nie oznajmujesz: lepiejby było, żeby te regimenty przyszły na wojnę bez barwy, niżeli w barwie na Gregoryanki do Lwowa po wyjściu w marszu dwóch ćwierci... Jakie to nieszczęście, że już Szymon i Juda (28 października) z grudą następują, a te złe regimenty i chorągwie do obozu zbierać się nie chcą. Już by tu był koniec wojny z wielką narodu naszego sławą i przysługą całemu Chrześcijaństwu: ale znać grzechy nasze przeważają iniquitates pogaństwa«. Pomijamy ustępy o głodzie, a raczej o niedostatku pieniędzy w chorągwiach nie opłaco-

nych ze skarbu Rzpltej, o braku soli, o dezertkach; przytoczymy wszakże postscriptum: »Po zapieczętowanym już do Królowej Jej Mci liście doznali Turcy z wielką swoją konfuzyą, quae possit Sarmata bello. Wyszło wszystko ich wojsko w pole... i moc ordy. Naszych kilkanaście tylko lekkich chorągwi bez jednego usarza, ale jako na naszych natarli, tak ich fortissime nasi represserunt, bo przecię i Kozaków, i cokolwiek piechoty i dział kilka disposueramus. W obozie ich wielka była trwoga. Już na niektórych miejscach namioty zbierano; jańczarowie i działa z jednej cofnęli reduty. Gdyby nas straż wcześniej obwieściła była, żebyśmy cokolwiek usaryi wyprowadzili byli, znaczaby w nieprzyjacielu była klęska. I tak moc pobitych i siła bardzo rannych. Proszę opowiedzieć to Królowej Jej Mci«. Stwierdzili to i komisarze zapiską w swojej relacyi: »Tegoż dnia wielki hałas był ku wieczorowi, wojska tureckie i tatarskie na głowę biegły nad Dniestr, skąd rannych siła powróciła i oddział zabitych nie mały wieziono na koniach«.

W drugiej depeszy, datowanej 11 października wspomina król o śmierci generała Żebrowskiego: »idący do nas dnia onegdajszego (a więc 9 paźdz.) w pół majdanu kulą z kartaunu poległ«. Oznajmia, że »nas tu coraz bardziej primunt... że nieprzyjaciel hardy, bo potężny, i pełen wszystkiego... Mają moździerzów 8, kartaunowych dział 5, półkartaunowych 8, 12-funtowych 100, mniejszych 4-funtowych 6, wozów prowiantu jeszcze nietykanego 6.000... Ich baterye bardzo już blisko z naszymi; muzyki wojskowe z obu stron przegrywają się z sobą. Listy coraz gorsze, które tu stąd i stamtąd z Polski pisują, przejmuję nieprzyjaciel, co go na hardą wsadza; temuż podobne rzeczy prawią i ci, którzy się ustawicznie od nas do nieprzyjaciela przedają, choć z łaski Bożej jeszcze tego nie mają potrzeby. Między innymi przedał się Włoch puszkarz litewski, który, wiedząc gdzie strzelać osobliwie do namiotów naszych, nie mało czyni szkody. Ludzi znacznych zginęło w wojskach nieprzyjacielskich nie mało: Muliman Pasza zabity przed tygodniem, w onegdajszej zaś potrzebie dają nam znać komisarze, jakoby miał być zabity Batyr Aga, wezyr hański. (Nowina ta nie sprawdziła się przez relacyę). Zdobywa się przytem na takiego figla: »Gdyby tu nam przyszło straktować

z oddaniem Baru, Międzyboża, Niemirowa i Kalnika, Waszmoście tegoż momentu poslijcie, aby komendanci nie oddawali fortec, luboby też ordynanse nasze, albo Wielmożnych hetmanów były pokazane. Niech odpowiadają, że to są zmyślane ordynanse, że pošlemy umyślnych do króla i hetmanów«.

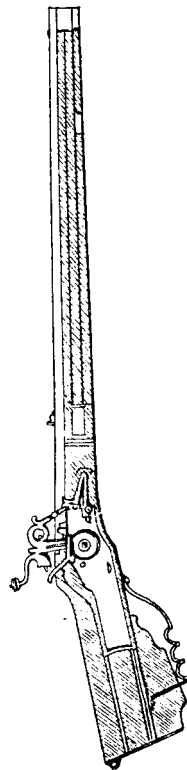
Trzecia depesza, adresowana 14 paźdz. do księdza podkanclerzego, zwiastuje zakończenie walki: »Wrzuciwszy nieprzyjaciel więcej niżeli 3.000 kul z armaty wielkiej do obozu naszego, a kilkaset granatów i bomb, między którymi były takie, co ważyły 80 i więcej funtów; sprobowałszy i bitwy w polu i wszystkich tych fortelów przytem dziennych i nocnych tatarskich huczków, aproszowałszy się do nas o strzelanie z łuku z całym gromadnym swoim obozem, tandem dziś znowu traktować począł i dosyć nie dalecy jesteśmy od siebie (pod względem warunków proponowanych). Co gdy się stanie, tylko będzie łaska Boża i awantaż tej Rzpltej.. Armata i strzelba z obu stron dziś przed wieczorem aby była uciszona, ogłoszono«. Załączony list do królowej Jmci zawiera główne warunki traktatu, potwierdzone i pomnożone w drugim liście do niej z d. 16 paźdz. doszły jej rąk, bo znajdują się w edycji A. Z. Helcia.

Traktat żórawiński został podpisany po uprzątnieniu wszelakich wykrętów 17-go paźdz. Znosił hańbę haraczu buczackiego, pozostawiał w posiadaniu Rzpltej Białą Cerkiew i Pawołocz, kwestyę zaś całej Ukrainy i Podola odraczał do decyzji, jaką miał u sułtana uzyskać poseł wielki w czasie najbliższym. Figiel co do czterech innych fortec wystarczył na dwa lata niespełna, dnia bowiem 22 czerwca 1678 r. Jan III musiał wydać ordynans do komendantów Niemirowa, Baru, Międzyboża i Kalnika, aby z tych miejsc »schodzili z regimentami, armatą i ludźmi tymi, którzy stamtąd do Polski wychodzić mieć będą wolę«. Ale tę stratę wyjaśnia historia polityczna; pod Żórawnem zaś zadanie wojenne było rozwiązane z największem możliwie powodzeniem przez Jana III, bo niema śladu, żeby przywoływane ze Lwowa wojska i pospolite ruszenia zbliżyły się do stanowisk nieprzyjacielskich. Król w ostatnim liście swoim grozi, że musi faire une animadversion bien sérieuse sur beaucoup de choses et de personnes; l'armée de Léopol nous donnera, selon le proverbe italien: »socor di

pisa«. Serdar Ibrahim w zupełnym spokoju rozpoczął swój odwrót 18 października. Razem odchodził i han Selim Girej, podzieliwszy wojsko swoje na troje, »każde osobno dość wielkie, w którym jasyru nic nie było«, jak świadczą komisarze¹⁾.

¹⁾ Oświadczenia separatystyczne Paca przed Burcowem przytacza Sołowjew XII, 203, udaremnienie zarządzeń cara co do conjunctio armorum z wojskami polskimi przez Samojułowicza i Romodanowskiego tamże str. 170 — 172, 183, 184, 189, 200, lecz sprawę tę dokładniej wyjaśnia korespondencya króla Jana w Ms. Bibl. O. Zam. nr. 1787, k. 30, 37, 38, 118, 139, 173, 174; tamże znajdują się liczne dokumenty w kopiach i brulionach ręką podkancl. Gnińskiego pisanych do wojny 1674—6; powołując je podajemy daty. Krz. Grzymułtowskiego Listy i Mowy (wyd. A. Jabłonowskiego, Warsz. 1876) zawierają obfite w informacje deliberatoriae, szczególnie list króla z Braclawia 27 Xbris 1674 r. na str. 62—66. Życiorys Doroszeńki podaliśmy w Wielkiej Encykl. Ilustr. t. XVI s. 850—7. Theatr. Europ. w t. XI str. 562—6, 751—7, 922—5 podaje dobrą kronikę tejże wojny. Jest studyum specjalne Aleks. Czołowskiego p. t. Wojna polsko-turecka 1675 r. w Kwart. Hist. VIII s. 593—626 z obrazem Trembowli; Recenzję zaś i poprawki do tej rozprawy napisał Konst. Górski Kw. Hist. IV, 247—252. Obadwaj wszakże nie zwrócili uwagi na wyrazy samego króla, napisane do hetmana w lit. Paca 27 sierpnia, po bitwie lwowskiej, a więc pewniejsze od poprzedzających tę bitwę rekonesansowych doniesień: »Próbował (han) Złoczewa przez Adzi-Gireja... Kusił się i Nas nuradyn sołtan z przebrakowanymi i co celniejszymi ordami, ale sromotnie ustąpić musiał spędzony«. Wątpliwym być może szturm do Złoczowa d. 23 sierpnia, bo król daty nie wymienia i nie wspomina o szturmie powtórnym; to, co powiedział, może się stosować do znanego szturmu z d. 7 sierpnia, w którym Adzi-Giraj odniósł, jeśli nie ranę, to kontuzję przynajmniej od postrzału przez misiurkę. Opatrzyliśmy ten ustęp pytajnikiem, ale wątpliwości nie ulega, że 24 sierpnia pod Lwowem mógł się znaleźć sam tylko nuradyn. Wszak przebieżona przez niego odległość wynosi najmniej 70 kilometrów! Sprawa wyzwolenia Trębowli nie jest wyjaśniona dostatecznie: szczupła liczba znanych mi listów króla nie wystarcza nawet do ułożenia dokładnego itinerarium—szczególnie pomiędzy listem, do prymasa datowanym z Mieczyszczewa 26-go września, a zawierającym wzmiankę o dżdżystej jesieni, i datą 8 października, wystawioną w Buczaczu, już po odejściu Ibrahima; stwierdzić tylko może niewiarogodność Dupont'a o rzekomej bitwie króla pod Trębowlą. Powiastka Załuskiego (s. 542), jakoby Ibrahim przeraził się opowiadaniem towarzysza Odorowskiego, pojmanego pod Kasperowcami, kłóci się z mapą i z datami listów królewskich, bo Kasperowce są bliżuchno od Gródka nad Dniestrem, gdzie król stanął około 19 października, w dwa tygodnie po ustąpieniu Ibrahima z pod Trębowli. Wielce pouczającą jest wygłoszona na sejmie przez Gnińskiego Relacya gestorum JKM. od elekcyi... do ko-

δ) **Wyprawa Wiedeńska.** Nastąpiła dla Rzeczypospolitej polskolitewskiej 6-letni wypoczynek po 28-miu latach wojennych, ale nie żaden szczery i trwały pokój. Hetmani koronni wprowadzili nie przywdziewali zbroi, ale nie odzależowali dóbr swoich, pozostawionych pod rządem bejów i baszy kamienieckiego. Żeby uzyskać zatwierdzenie traktatu żórawińskiego od Mahometa IV, ileż utrapień i upokorzeń znieść musiał Jan Gniński, wvda chełmiński, przez czas poselstwa swojego, które trwało półtora roku w granicach Turcyi od 24 czerwca 1677 r. do 12 grudnia 1678 r.! Żądano od niego, aby towarzyszył wyprawie w. wezyra Karafa Mustafy na Ukrainę. Wymówił się sam, ale kazano mu »superbe dać syna«, nareszcie przyjęto siostrzeńca, Samuela Proskiego, który zatem patrzeć musiał przerażonemi oczyma na dobowanie i burzenie Czehryna, stolicy nieobecnego już Doroszeńki. Nadto wprost do króla Jana pisał z Kamieńca Halil pasza, nazywając go poufale swoim »Najjaśniejszym sąsiadem i przyjacielem«, donosząc, »jako wojska nasze (tureckie) niezliczone... Czehryn ze wszystkich czterech stron obstąpili... Potym króla moskiewskiego hetman wielki Romodanowski ze dwukroć sto tysięcy, chcąc nas swoim ułować i podejść fortem, przyszedł, Dniepr przebywszy, świeże w czehryński zamek wprowadził praesidium t. j. 20.000, nie rachując dawnych ludzi, po osadzeniu którego nazad się rejterował nad rzekę Taśmin, gdzie się i okopał«. 7-go dnia po odstąpieniu Romodanowskiego... 2 miny od przedmieścia podsadziliśmy... a potem serden-histowie t. j. ludzie ochoczy z wielkim impetem w miasto wpadli i wielką szkodę w nieprzyjacielu

Ryc. 27. Arkebuz z r. 1653.

ronacy, a więc i obu kampanii 1674 i 1675 r. w Ms. 1817 B. O. Z. k. 152 a—g. ustęp wszakże o Trębowlu jest za krótki i do wyjaśnienia wątpliwości nie wystarczający. Przyczynki do kampanii 1676 r. znajdują się w Ms. 1808 B. O. Z. k. 231, 233—249.

uczynili... Postrzegłszy tedy ludzie tak w starym zamku. jako i w nowym takową wojsk naszych rezolucją, od wszystkiego uciekać poczęli i w Taśminie rzece... topili się. Postrzegłszy wojsko nasze, że się do ucieczki ludzie mają, z wielką serca żarliwością w zamek wpadło i ludzie w pień wycinało. Tegoż wieczora taborem Romodanowski między Dniepr i Taśmin umknął się; nazajutrz Wezyr JMć Hana W. ze wszystką ordą i z częścią wojska tureckiego w pogoń za nim wysłali. O czem dowiedziawszy się nieprzyjaciół, wszystkie swoje ciężary porzuciwszy, do okopu nad Dniepr udał się; tamże ich wiele od szabli bisurmańskiej poginęło, po której utarczce, gdyśmy ludzi żywcem pobranych pytali, wieleby ich w tej okazji zginęło? odpowiedzieli, że na 30.000. Jakowej nowiny aby się WKr. Mci dostało słyszeć, posłał do mnie Wezyr JMość, abym dał o tem wiedzieć WKMc, jako wojska nasze szczęśliwie gościły przy szczęściu Cesarza JMci i jako każdego sprzeciwiającego się zwykł P. Bóg karać i głowę onego pod nogi onego zniżać«.

Co to znaczy?

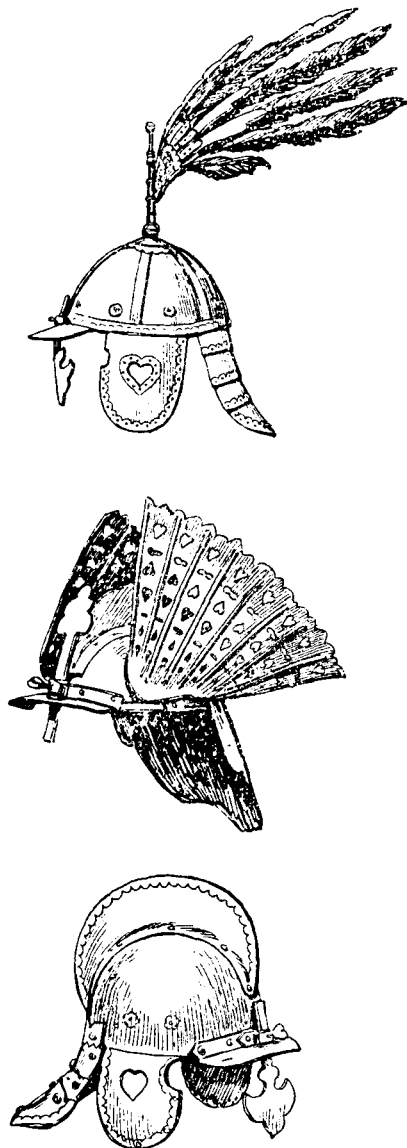
Jestto zniesienie wymarzonej przez Bohdana Chmiela i przez Piotra Dorosza republiki czy monarchii kozackiej. Już poprzedniego roku wysłany był Ibrahım Szejtan Basza pod Czehryń, ale szturmę jego zostały odparte, 10.000 Turków i Tatarów poległo; za to wciągniono go »własnym zawojem za szyję do Jedykuły, skąd go żona a ciotka cesarska ledwo w 6 miesięcy wypłakała«. Hana Selim Gireja też »mauzołowano« i na Rodos zaprowadzono. Hospodara wołoskiego również »w żelaza wzięto«. Wprawdzie Jurek Chmielnicki czyli Chmielniczenko, wyprowadzony z długoletniego więzienia (od 1670 r.) przez patriarchę Partemiusza, ubrany w złotogłów d. 3 marca 1677 r. i mianowany następcą Doroszeńki, tytułował się księciem Małoruskiej Ukrainy: ale gdy wielki poseł Gniński d. 5 sierpnia 1678 r. uskarżał się »na hardość jego, że się JKMc nie dawno z poddanego przyjacielem, JPP. hetmanom bratem pisać ważył i po same białocerkiewskie i pawołockie płoty Ukrainę odbierać grozi«, kajmakan odpowiedział: »Nie pochwałą tego Chmielnickiemu«, a w. wezyr fermanem 13 listopada 1678 r., adresowanym do »hetmana kozackiego«, rozkazał »aby się takowych listów nieuczciwych pisać nie ważył,

to jest żebyś się królowi nie pisał przyjacielem, hetmanom bratem i jako ojciec twój tak się pisał«. Wprawdzie Czehryń został w drugiej wyprawie zdobyty—ale już nie dla niego! Ogrom sił walczących i zaciętość walki odbija się w dyaryuszu Proskiego: »Nie powetuje nigdy tej hańby Ramadanowski, że, mając tak liczne wojska i piękne, w oczach swoich dał upaść fortecy... kładą, że prócz Kozaków (Samojłowicza) sta tysięcy miał półtorakroć sto tysięcy Moskwy, dział 200, 17 przykazów samych carskich, a przy każdym przykazie duże działa, prócz innych partykularnych regimentów. Był z nim carowie jeden kniaź gruziński ze 30 tysięcy... Konstantyn i kniaź Musułłap Kastułłap regimentarze ord kazańskich i astrachańskich«. Z źródeł rosyjskich wiemy, że był kniaź Kaspułat Czerkaskij z hordami kałmucko-tatarskimi. Dla ścisłości należałoby poprawić imiona i liczby Proskiego i nie zadawałniać się ogólnikowem jego określeniem sił muzułmańskich: »co dzień crescit numerus wojska (tureckiego); jako się z Tatarami złączymy, stami tysięcy rachować się będą. Prawda, nie wszyscy do boju: większa część bazaru i kupców, starych dziadów i chłopców, mechterdziejów, arabadziejów i tych, co wielbłądy albo muły prowadzą«. Wszelkie poprawki wszakże nie zmieniłyby rezultatu niewątpliwego, że Czehryń został zburzony i z ziemią zrównany: 27 sierpnia »Multanom i Wołochom kazano resztę pozostałej fortecy rozrzucać et solo aequare«. Potem Jurek Chmielnicki asystował i dopomagał Turkom do burzenia Czerkas, Korsunia, Steblowa, Kaniowa, ale gdy wyprawił na Zadnieprze Kozaków, »którym ufał«, za powrotem »wzięto ich w sekwestr i Chmielnickiego okować kazano«. Potem dano mu jednakże na rezydencyę Niemirów, największe z pozostałych miast, własność niegdy ks. Dymitra Wiśniowieckiego, o której zwrot tenże dopraszał się po razy kilka za pośrednictwem Gnińskiego—bez skutku. I tu niedługo cieszył się panowaniem ten ostatni reprezentant nieszczęsnej »dynastyi« Bohdana: w 1681 r. za zdzierstwo i okrucieństwo arestowany przez baszę, został odesłany do Konstantynopola; wrócił jeszcze w 1685 r., lecz za nową zbrodnię sądem trzech baszów w Kamieńcu skazany na śmierć, został uduşzony sznurem przy moście na Dunaju. A rząd moskiewski

tymczasem po długich układach zawarł traktat 20 letniego rozejmu najprzód w Bacheczyseraju z nowym hanem krymskim Muradem 1680 r., potem z Portą w Konstantynopolu 1681 r., przyjmąwszy warunek, że cała przestrzeń pomiędzy Bohem a Dnieprem miała pozostać niezaludnionem pustkowiem. Nie wolno było odbudowywać zburzonych grodów; mieszkańcy wsi i futorów byli przesiedlani przez Samożłowicza na brzeg lewy. Pełna zbóż, kwitnąca niegdyś Ukraina grodowa prawobrzeżna stała się taką pustynią, jak po pierwszym najściu Mongołów Batu-hana w XIII w. Ocalała tylko ta część granicząca z Wołyniem: Biała Cerkiew i Pawołocz z przyległościami, na mocy traktatu żurawińskiego, który został ratyfikowany przez Mahometa IV z przydaniem niektórych artykułów, wyjednanych przez Gnińskiego w 1678 r. Będziemy jeszcze widzieli mianowanych hetmanów kozackich, lecz ich mołojcy są wychodźcami z posiadłości tureckich lub moskiewskich. Niepodobna było wdawać się w wojnę Moskwy z Turkami dla dopilnowania poniewieranych obustronnie praw Polski, kiedy sejm 1677 r. nie tylko nie utrzymał zbawiennej koronacyjnej konstytucyi o stu tysiącach, lecz, nakazując »zmniejszenie wojska« do 12.000, zagroził, że »któreby się półki i chorągwie za tym Rzpltej ordynanssem i Wielm. Hetmanów służby wypowiedzeniem (od 1 maja) nie zwinęły, przeciwko takowym tanquam contra hostes patriae Rzplta wszystkiemi siłami consurget!« (Vol. L. V. f. 456). Więc na Ukrainę, do Baru można było wysłać tylko półkownika Łasko »z pewnemi chorągwiemi« (czterema tylko!) nie dla wojowania, lecz »na zwiedzenie praesidiorum z Kałnika, Baru, Międzyboża i Jazłowca—Niemirowa, tak drogiego hetmanowi wielkiemu. Inaczej nie doszedłby upragniony pokój do skutku, nie wróciłby wielki poseł do domu, ani »zastawa« czyli zakładnicy trzymani w więzach za niewypłacone kontrybucye—lwowscy od r. 1672! Potem, w 1679 r. przy rozgraniczeniu Podola od Polski komisarze polscy musieli pozwalać na zagarnianie wielu miast i dóbr przez Turków, którzy wystawili nad Dniestrem 80.000 wojska. Sejm następny 1681 r. był zerwany przez liberum veto. Gdy konstytucye o powiększeniu wojska i o podatkach były ułożone, deklaracye województw uzyskane i skrypt ad archiwum

napisany na wojnę turecką, poseł z kaliskiego Przyjemski za-
protestował przeciwko przedłużeniu obrad, a Michał Pac do-

Ryc. 28. Hełmy usarskie.

magał się tak energicznie poszanowania żrenicy wolności, że
zdołał całą pracę sejmową unicestwić. Był to ostatniego występ,

32*

a raczej występki hetmański przed śmiercią dokonany, śmierć bowiem zabrała go 4 kwietnia 1682 r.

Wśród tak smutnych objawów umysłowości narodu szlacheckiego zadziwiającym jest fakt, że Jan III potrafił wydobyć z niego elementy niezbędne do wykonania wielkiego czynu na widowni powszechnodziejowej — pod Wiedniem. Rozumiał on doniosłość tej olbrzymiej walki, jaką Turcy owoczesna wytoczyła Europie chrześcijańskiej na całej przestrzeni od Dniepru aż do cieśniny Gibraltarskiej. Lubo nie żył już wielki wąż i wódz Ahmed Kiupruli (zmarły wkrótce po żórawińskim traktacie 30 października 1676 r.), ale następcą i szwagier jego Czarny Mustafa, jeszcze większą nadęty pychą, acz mniejszą zdolnością, snuł dalej wojownicze jego plany, a wszyscy kajmakani, rejseffendowie, saraskierowie, baszowie nakazywali chrześcianom uległość poddańczą względem Mahometa IV go władcy 34-ch królestw europejskich, azjatyckich i afrykańskich.

Załatwiwszy sprawę Ukrainy z Polską i Moskwą (traktatami 1678 i 1678 r.), Porta Ottomańska zwróciła swój zapęd wojowniczy przeciwko cesarzowi »chrześcijańskiemu« Leopoldowi. Zbliżał się termin pokoju, zakreślony traktatem Vasvarskim: otóż przedłużenia na dalszych lat 20 nie mógł w Konstantynopolu uzyskać poseł cesarski hr. Albert Caprara i został zatrzymany pod strażą, czyli uwięziony. Przeciwnie, poselstwo od powstańców węgierskich otrzymało audyencję u sułtana (18 stycznia 1682 r.), a wódz ich, Emeryk Toekeli, posiłkowe wojsko tureckie do opanowania komitatów podkarpaccich i dyplom na króla Węgier Górnych (29 października 1682 r.). Jan III dostrzegł w tem nowe niebezpieczeństwo dla Polski, gdy Turcy z Toekelym mogliby w dwa dni dojść do Krakowa. Zmienił tedy politykę swoją: odrzucił wpływy francuskie, przekonaawszy się, że Ludwik XIV nie przysłałby armii swojej na ratunek, i zawiązał życzliwe stosunki z cesarzem Leopoldem.

Niebawem nastąpiło pogwałcenie granicy koronnej, mianowicie: spalenie m. Soboty na Spiżu z odbijaniem kościołów i sromoceniem księży (bo stronnicy Toekelego, malkontenci węgierscy, byli protestantami) i »przejście swawolne z wojskami« przez Żywiec. Zawiadomił o tem król senatorów listami z d. 22 sierpnia 1682 r., a chcąc zawrzeć przymierze

wojenne z cesarzem, powołał sejm walny na dzień 27 stycznia 1683 r. Wytykał też krzywdy wyrządzone Polsce wprost przez Turcyę, jak niesprawiedliwe rozgraniczenie Podola, zagarnienie Czortkowa i wielu innych włości, należących do województwa Ruskiego, odmowa sprawiedliwości za porwanie jasyru z okolic Dymiru, Czarnobyła, Pawołoczy, Białej Cerkwi przez zagony tatarskie, puszczone już po zawartym traktacie. Te argumenty nabierały drażliwości i mocy przekonywającej pod wpływem coraz groźniejszych nowin: oto, 2 stycznia przed bramą pałacu sułtańskiego w Adryanopolu wystawiono buńczuki; szły wojska z Azji i z Afryki; Mahomet IV miał wyruszyć na tę wojnę własną osobą, a wieść przesadna szerzyła się, że poprowadzi 700.000 wojowników. Przeraził się cesarz Leopold I, uprosiwszy papieża Innocentego XI o poparcie, wysłał do pomocy rezydentowi Zierowskiemu posła nadzwyczajnego hr. Waldsteina dla wyrobienia traktatu przymierza z Rzeczpospolitą. Żeby temu przymierzu przeszkodzić, poseł francuski de Vitry zasnuł intrygę zuchwałą, zmierzającą nie tylko do zerwania sejmu i sejmików, ale i do detronizacji Jana III. Głównym, »najpierwszym instrumentem« jego był zdrajca minister, podskarbi w. k. Andrzej Morsztyn, sfrancuziały tak dalece, że się zwał poddanym Ludwika XIV i kupił sobie dobra w Francyi. Ale odkryły się przypadkowo »machinacye« zbrodnicze z przejętych listów i zostały zniweczone przez energiczne zarządzenia królewskie: de Vitry postradał wstęp do dworu; Morsztyn uderzył w pokorę i za odroczenie sądu do przyszłego sejmu zrzekł się urzędu swego, zobowiązał się stawić »kilkaset ludzi wojennych swoim kosztem«, obiecał wykupić i oddać klejnoty, które z skarbcza wziął na zastaw pokryjomu. Podejrzani o spółnictwo Sapiehowie, St. Lubomirski marsz. w. k. i St. Jabłonowski zaprzeczyli oskarżycielom z oburzeniem, a król Jan wspaniałomyślnie uwierzył ich słowom. Posunął nawet Jabłonowskiego na hetmaństwo wielkie koronne, wakujące po zaszłym niedawno zgonie Dymitra Wiśniowieckiego. Buławę wielką litewską po zmarłym M. Pacu dostał Kazimierz Sapieha, buławy zaś polne: koronną Mikołaj z Granowa Sieniawski, litewską Jan z Kozielska Ogiński.

Sprawa ta głęboko wzruszyła dusze sejmujących stanów: nie chciały one słuchać wykrętów Morsztyna; tłumili głos jego

okrzykami: »zdrajca! krzywoprzysięzca!«; przejrzały szkodliwość intrygi francuskiej, która przecież bezkarnie krzewiła się przez ćwierć stulecia; uczuły powagę i grozę nadchodzącej muzułmańsko-chrześcijańskiej rozprawy orężnej. Pod działaniem uczucia religijnego skupiły się, zjednoczyły się rozpierchłe, anarchiczne popędy narodu szlacheckiego i wywiązała się akcja zgodna, składna, niezwykle szybka. Traktat przymierza zaczepnego i odpornego został podpisany 31 marca; obowiązywał cesarza do wystawienia 60.000 wojska i do wypłacenia zasiłku pieniężnego w kwocie 1.200.000 zł. Polsce, która za to miała dostarczyć 40.000 żołnierza; dowództwo naczelne zastrzeżone było dla tego z dwóch monarchów, który osobiście do armii przybędzie. Celem i kresem przymierza miało być współdziałanie do odzyskania Węgier dla domu cesarskiego, a Podola z Kamieńcem dla Polski. »Tajemny skrypt do archiwum« d. 17 kwietnia wyszczególniał części składowe przyszłej armii: w Koronie liczbę 12-tysięczną starego żołnierza podnieść »przez auctią« do 36.000 w ten sposób, aby usarza było 4.000, pancernych 16.000, lekkich chorągwi ludzi 4.000, piechoty 9.000, dragonii 3.000. W Litewskim powinno być in summa realiter 12.000. Służbę przypowiedziano od 1 maja t. j. żołd będzie rachowany od tej daty pod warunkiem wszakże stawienia się na popis w pierwszych dniach lipca. »A któreby chorągwie albo regimenty popisu omieszkały, tym płaca dopiero a 1 Augusti currere powinna... według rejestrow Ur. pisarza polnego«. Oręż wojenne i porządek opisane być powinny w listach przypowiednich. W obozach »aby infanteria nie ogłodniała, ponieważ magazyny publiczne nigdy skuteczne nie były, warujemy sobie u Urr. Officerów, aby w osobnych na każdą rotę wozach prowiant na pół roku mieli za rewizją Generał Proviant Magistra, co w lenungi tymże ludziom swoim computują—i to... w listach przypowiednich ma być dołożono«. »Te zaś wojska tak uchwalone na żadną inszą imprezę obrócone nie będą, tylko na samą unice wojnę turecką, a nie przeciwko żadnemu inszemu monarsze i sąsiadowi. Którą to Świętą Wojnę, ku chwale swojej świętej podniesioną, iż Bóg zastępów błogostawi, wielką mamy nadzieję... Nadto quo luculentius constet Niebu i światu, quo zelo świętą wojnę podnosimy... tedy... popolite ruszenie sine divisione belli, we-

dług Constitutiei anni 1621 et 1577 za zgodą wszech stanów ex facultatibus uchwalamy... zawsze jednak w ojcowskiej pamięci mając, że to ostatnie Rzpltej siły, ani ich sine extrema necessitate zażywać chcemy«.

Król nie zaniedbał zagrzać szlachty po wszystkich województwach przez odezwę (3 kwietnia) do sejmików relacyjnych, aby jaknajprędzej przystępowała do wykonania uchwał sejmowych, wypominając, jakiego zawodu nabawiło »Nas samych pod Żórawnem niewczesne wydawanie podatków«. Obecnie ułatwiały zaciąg nowych regimentów i chorągwi wypłaty zasiłków pieniężnych przez rezydenta cesarskiego von Zierowskiego, acz nie całkowite, bo dosięgły tylko 800.000 zł. zamiast należnych 1.200.000. Oddzielnie za przyzwoleniem króla, na koszt cesarza, na mocy pisma jego z d. 14 lutego, Hieronim August Lubomirski, kawaler maltański i marszałek nadworny kor., zwerbował 2 regimenty jazdy i regiment dragonii, każdy po 800 koni i 400 pancernych, a więc razem 2.800 głów, z którymi poszedł 25 maja do Austrii, do armii cesarskiej; z końcem czerwca był on już czynny w okolicach Wiednia. Na zaciąg 4-ch tysięcy Kozaków Zaporozkich dał król Mężyńskiemu pieniądze z własnej szkatuły, ale nie doczekał się przybycia ich przed wymarszem, a nawet i przed bitwą walną. W ogóle jednak formowanie i zbieranie wojsk odbywało się pośpiesznie w ciągu lipca, przed 1-ym sierpnia bowiem znalazło się na regestrach pisarza polnego koronnego (podług obliczeń K. Górskiego):

Jazdy	Usarzy	3247	koni
	Pancernych	8385	„
	Lekkich	2178	„
	75% od 591 porcyj arkebuzerów .	443	„
		<u>14.253</u>	koni
	Razem		
Piechoty	75% od 3587 porcyj dragonów . .	2690	głów
	77% od 12169 porcyj piechoty cudzo- ziemskiej	9370	„
	77% od 320 porcyj piechoty wę- gierskiej	246	„
		<u>12306</u>	głów
	Razem		
	Suma ogólna wojska koronnego	26.559.	

Suma ta może być nieco za mała skutkiem nieściśłego obliczania porcyj; zauważyliśmy to na piechocie, której liczbę głów pod dniem 12 września wymienił króliewicz Jakób: 12.463 a nie 12.306, jak wyrachował Górski. Wypłacono zaś przy »likwidacyi wojska... na trybunale skarbowym radomskim 1685 r.« 30 577 jednostkom liczalnym. Nie zapominajmy przytem, że w okolicy Żywca zostawionych było kilkaset żołnierza i w Lubowli na załodze 200 piechoty. Oddział Hieronima Lubomirskiego nie znajdował się na tych regestrach, ponieważ zaliczony był do armii cesarskiej i z austriackiego skarbu pobierał zapłatę.

Tymczasem cesarz Leopold już 7 lipca opuścił stołeczne swe miasto, bo mieszkańców przerazili uciekający z pod Petronel po nieszczęśliwej potyczce żołnierze i stróżowie z wieży Ś. Stefana, gdy ujrzeli wzniecone przez Tatarów pożary w pobliskich okolicach. O konieczności natychmiastowego wyjazdu orzekła Tajna Rada, zwołana o godzinie 6 wieczorem; o 8-ej dwór wyruszył już z Burgu, dzięki energii koniuszego (Oberstallmeister) hr. Harracha, który od kilku dni trzymał pod sekwestrem nie tylko wszystkie powozy, ale i statki na Dunaju. Podróż odbywała się wśród największego popłochu: cesarzową wyniesiono w lektyce, ponieważ była w 8-ym miesiącu ciąży, lecz przy mostach zamiejskich przesadzono ją do karety; do straży znalazło się zaledwo 20 halabardników gwardyi, a sprowadzona z Preszburga chorągiew konnicy węgierskiej znikła gdzieś; po drodze chłopci uzbrojeni urągali i wygrażali »uciekiniernom Wiedeńczykom«; na pierwszym noclegu w Korneuburgu Ich Cesarskie Mości mało jedli i pokładli się na słomie, przykrywając się płaszczami; damy dworskie i kawalerowie spali na krzesłach lub na ławkach bez pościeli. O 2-ej w nocy przyjechała cesarzowa wdowa z swoim dworem i przyszła gwardya miejska: 100 ludzi. Rozumie się, że taka siła zbrojna nie mogła ubezpieczyć dostojnych osób od nieprzyjaciela, więc ponawiały się wciąż alarmy: w Melck 9 lipca, gdy przysłyszały się komuś strzały armatnie, w Linz, 15 lipca, gdy przyniesiono mylną wiadomość, jakoby 17.000 Tatarów i Węgrów zbliżało się do Enns. Obudzono cesarza, który, wyszedłszy w szlafroku, przywołał obecnych tajnych radców i zapytywał ich: czy trzeba stąd wyjeżdżać, kiedy i dokąd? Uradzono, że

trzeba jechać zaraz do Passawy (to znaczy poza granice Austrii, do posiadłości biskupiej) i przytem wodą, żeby łatwiej było schronić się na jednym lub na drugim brzegu. Harrach przygotował natychmiast flotyllę z 60-u statków złożoną i o godzinie 7-jej zrana zaczęła się żegluga, zakończona pomyślnie wylądowaniem 17 lipca o godzinie 2 po południu. Tu, w Passawie, przesiadywał cesarz aż do d. 25 sierpnia.

Sułtan Mahomet IV wyruszył z Adryanopola 31 marca, w tym samym dniu, kiedy podpisany był traktat polsko-austriacki, ale, doprowadziwszy wojska swe do Białogrodu (Beogradu) serbskiego, oddał dowództwo naczelne w. wezyrowi Czarnemu Mustafie i powrócił do zabaw powszednich. Podczas 12-dniowego wypoczynku w Osieku (Esseg) nadciągnęli jeszcze gospodarowie wołoscy, Toekely z swymi Węgrami, niektórzy baszowie i han krymski Murad Girej z 24 tysiącami Tatarów. Wówczas potęga muzułmańska dosięgła liczby 310.000 ludzi. Puszczając przodem chyże czambuły tatarskie, Kara Mustafa wkroczył do posiadłości cesarskich, przeprawiwszy się przez rzekę Raab, a twierdzę Raab czyli Jaworzynę pominął lekceważąco i przybył pod Wiedeń 14 lipca. Nie mógł hamować jego pochodu wódz i szwagier cesarski Karol V książę Lotaryński, mąż Eleonory, niegdy królowej polskiej, waleczny i umiejętny wojownik, ale rozporządzający zbyt szczupłą siłą 32.400 głów, łącznie z oddziałem polskim kawalera Hieronima Lubomirskiego. Całą prawie piechotę swoją (10.000) oddał komendantowi Wiednia hr. Starhembergowi, a sam z kawaleryą i artyleryą usunął się za Dunaj, żeby osłaniać dalsze prowincye i komunikacye. Bez przeszkody przeto Kara Mustafa otoczył stolicę ogromnym obozem (25 tysięcy namiotów), ustawił 170 armat i kazał podkopywać się pod część południowo-zachodnią fortyfikacyj, mianowicie pod reduty Zamkową i Loblowską. Miał 138.000 żołnierza; silne oddziały rozpostarły się szeroko po brzegach Dunaju; Tatarzy wkrótce zaczęli pomykać się aż do Czech.

Król Jan dowiedział się o ucieczce Leopolda d. 16 Lipca w swoim Wilanowie pod Warszawą. Hr. Waldstein i nuncyusz Pallavicini zaklinali go, aby osobiście pośpieszył na odsiecz Wiednia. Chociaż z powodu otyłości nie mógł wsiadać na koń bez stołka, okazał się jednak bardzo chętnym, a w dzia-

lanu żwawym i sprężystym. Wysłał rozkazy, aby Sieniawski prowadził starego żołnierza z pod Trembowli i Śniatynia do Krakowa, gdzie miały się zebrać wszystkie nowozaciężne wojska. Sam też wyjechał niezwłocznie, bo 18 lipca, a nazajutrz z Radziejowic pisał do Fryderyka Wilhelma elektora brandeburskiego gorące wezwanie do pośpiechu z przysłaniem nie tylko obowiązkowego kontyngensu z księstwa pruskiego, ale i większych posiłków na poratowanie cesarza od ostatecznej zguby. Siebie podał za wzór do naśladowania, oświadczając, że »pierś swoją niesie w ofierze za ludy chrześcijańskie« (*pectus nostrum Christianam veluti in victimam obicimus*). Nie pociągnął wszakże tego twórcy państwa pruskiego do nadstawiania piersi w sprawie, tak idealnie pojętej, ale też nie oglądał się na niego: jadąc, obmyślał kwestye strategiczne. Z Wolborza, 22 lipca, odpowiadał na otrzymane w dniu poprzednim od ks. Lotaryńskiego doniesienie o zaczętem oblężeniu Wiednia: żądał planu (*delineationem*) miasta z fortyfikacyami wewnętrznymi i zewnętrznymi, mostami, wyspami, zaznaczenia stanowisk nieprzyjaciela i miejsc najbardziej narażonych na jego ataki, wreszcie kombinacyj militarych (*considerationes bellicas*) względem utrzymania mostów i dostarczania posiłków oblężonym. Dopytywał się też o ilość dział, oficerów pyrotechników, żołnierzy w załodze, żywności i określenia czasu możliwego do wytrzymania w oblężeniu. »W oczach naszych Wiedeń ma taką wagę i takie znaczenie, że cenilibyśmy go po nad Kraków, Lwów i Warszawę: więc wszystkie chwile dnia i nocy oddamy wyłącznie tej sprawie, abyśmy z pomocą Boską poratowali w tem mieście łeb chrześcijaństwa«. Pomijając szczegółowe zapytania i uwagi, nadające temu listowi wysoką wartość fachową, zanotujemy tylko nie wspomniane dotychczas zarządzenia: Łaziński został już wysłany z 10 chorągwiami jazdy i z regimentem dragonii strażnika kor. pod Bielsk, dla niedopuszczenia przechodu Węgram; regiment zaś pieszy kanclerza kor. pilnować miał przemyków pod Żywcem.

Od tej daty król częste otrzymywał doniesienia i naglące prośby od Lotaryńczyka i od cesarza przez kuryerów i posłów. Podążając przez Rozprzę, Kruszyne, Częstochowę, Włoc-

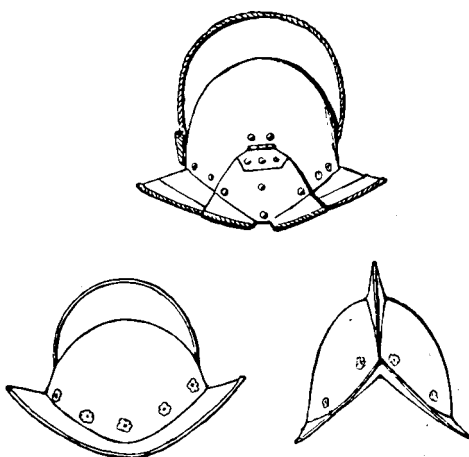

dowice, Pieskową Skagę, zjechał 29 lipca do pałacu w Łobzowie pod Krakowem, a wojsko Sieniawskiego ukazało się dopiero 2 sierpnia, chociaż szło marszem forsownym, bo dyaryusz królewicza Jakóba zaznaczył, że usarya zrobiła 6 mil dnia jednego. Jabłonowski przyprowadził swoje regimenty i chorągwie 8 sierpnia; o Litwinach donoszono, że zaledwo z miejsc swoich wyruszyli. Król nie chciał czekać na nich, ani na Kozaków, ani na kontyngens elektora brandenburskiego: wyprawił hetmanów koronnych dwoma traktami i sam wyjechał 15 sierpnia w święto Wniebowzięcia M. P.

Sieniawski, hetman polny i zarazem wvda wołyński, szedł przez Bielsk (15-go), Cieszyn (16 go), Schönau pod Neutitschein (19-go), Lipnik, Weisskirchen do Mikułowa czyli Nikolsburga, gdzie stanął 25 sierpnia, zrobiwszy 321 kilometrów w ciągu dni 12, a właściwie 9-iu, ponieważ 3 dni odliczyć należy na rasztaki. Przeciętnie wypada zatem po 36 kilometrów dziennie.

Jabłonowski, hetman wielki i wvda ruski miał drogę o 90 kilometrów dłuższą, licząc od gór Tarnowskich (Tarnowitz); pod tem miastem, a ściślej mówiąc pod wsią, Piekarami był zatoczony obóz, do którego »convolabant zewsząd« spóźnione chorągwie i regimenty. Król, jadąc z żoną, z dziećmi i dworem przez Czerniechów, był witany imieniem cesarza w Bytomiu przez hr. Caraffę, a w górach Tarnowskich przez właściciela tychże hr. Henkla oraz panów Lilgeauge i Tama. Wjechał do obozu 21-go sierpnia, nazajutrz zrobił przegląd wojska i pożegnawszy rodzinę, zabrawszy z sobą tylko starszego syna »Fanfana« t. j. Jakóba, doszedł tegoż dnia do Gliwic, oddalonych o 27.5 km. Kronikarz miejscowy naliczył dział 28 i ludzi 50.000 — chyba razem z czeladzią; podziwiał namioty i tabor, złożony z 6.000 wozów. »A jakie piękne konie mają Polacy — dodawał — nie jestem w stanie opisać!« Król jechał jeszcze w berlińskiej karocy (»chese«) 6-konnej, ale w Raciborzu (o 48 km. dalej) przesiadł się na konia, żeby prędzej biedz »ze dwudziestą kilką chorągwi lekkich i w kilkaset dragonii«, tudzież z oficerami »kto miał ochotę« — razem było nas z Panem około 3.000, jak świadczy generał artylerji Kątski. Oddzieliwszy się »od ciężkiego wojska«, król zalecił hetmanowi 4-milowe marsze codziennie bez wypoczynku. Na-

zajutrz był w Piotrowicach (Peterwitz), 25-go w Opawie (Troppau), a 26-go w ciągu jednego dnia przez góry Sudeckie starą drogą wojskową na Hof (Dworec), Bärn (Beraun), Giebau przebiegł 77 kilometrów do Ołomuńca. Przy tak forsownym marszu król miał czas jeszcze na przyjmowanie dam, które przychodziły wizytować go »w stodole na przedmieściu« Opawy, na słuchanie »ustawicznych oracyj« i oglądanie »dziwów« w Ołomuńcu »tak, że się co dzień jako do ślubu ubierać musiał i jak pan młody wjeżdżać z kawalkatą«. Zachowywał też pogodę umysłu, wychwalał kraj »cudownie wesoły«, miasta bardzo piękne«, lud »niewymownie dobry i błogosławiący

Ryc. 29. Moriony.

nam«. Rady, albo »raczej impertynencye«, wypowiedziane przez Schaffgotscha uraziły go co do osoby cesarza, lecz nie zraziły do sprawy.

Z Ołomuńca »wyjechawszy już nie rano« 27 sierpnia, nocował król w Wyszkanie (Wischau) o 45 km. odległym, a następnie przeszedł tylko 20 km. do Kowalowie, wsi wójtostwa sławkowskiego (Austerlitz), tu bowiem spotkał go Hieronim Lubomirski i przyniósł frasobliwą wiadomość o niespodziewanym ruszeniu Sieniawskiego na pomoc księciu Lotaryńskiemu »nad ordynans« królewski. 29-go wjazd do Berna (Brünn) stolicy Moraw, przyjmowanie »summ^{is} honoribus« i obiad u Ko-

lowrata zabrały nie cały dzień; nocował król pod namiotami o milę za miastem w Modrowicach (Mödritz), a nazajutrz skierował się na dalszą drogę przez Drnholec (Dürnholtz), ponieważ zachodziła obawa spotkania się niepotrzebnego z Tatarami i Węgrami Tökelego. Ale obawa okazała się płonną. Tatarowie gdzieś zapadli, o Tökelim ucichło; więc król, zostawiwszy wojsko swoje, wzięwszy tylko 120 usarzy do eskorty, dojechał do Mikułowa (Nikolsburga), leżącego na granicy Rakus, czyli Austrii. Sieniawskiego zastał tu oczekującego wedle ordynansu. Uspokojony, obejrzał pałac, ogród piękny, sławną z nadzwyczajnej wielkości beczkę »i insze raritates«, a na noc powrócił do swego obozu. Połączenie wojsk nastąpiło we wtorek 31 sierpnia poza Nikolsburgiem na drodze do Ob. Hollabrun. W kwadrans po złączeniu się przyjechał, żeby się przedstawić królowi, Karol książę Lotaryński z kilku wyższymi oficerami, jak Montecuculi, Taafe, Auersperg i marchese Parella. Zsiadłszy z konia o kilkadziesiąt kroków, szedł pieszo. Król też zsiadł pośpiesznie i »obłapił« go przed frontem 4-ch chorągwi usarskich »w pięknym porządku, który że się mógł stać w momencie, rzecz była godna podziwienia«. Potem jechali przed wojskiem do Hollabrun, gdzie książę przypatrywał się, jak wojsko to do obozu wchodziło. Jemu też przypatrywał się król Jan: »Suknia na nim szara, bez wszystkiego; guziki tylko złote szmuklerskie dosyć nowe; kapelusz bez piór. Bóty żółte były przed dwiema miesiącami albo trzema; napiętki z korków... Perruque blonde niecnotliwa: znać, że całe o strój nie dba. Koń nie zły; siedzenie stare; uzdy na koniu (t. j. harnais) proste rzemieńne, złe arcy i stare. Avec tout ceci, ce n'est pas une mine d'un marchand ou d'un Italien, ale d'un honnête homme et d'un homme de condition. Dyskurs bardzo dobry, w co go tkniesz. Modeste; nie wiele mówiący i zda się być właśnie poczciwy człowiek. I wojnę rozumie bardzo dobrze i do niej się aplikuje. Owo zgoła jest człowiek, z którego się fantazyją moja bardzo ładno zgodzi«.

Nie tylko do zgody z nim doszedł, ale za serce go chwycił odrazu. Prosił do »jeść« niespodzianie, bo »wozy dopiero nadchodziły, a stanęliśmy w polu bez wody, drew i ognia. Atoli przecię dosyć na nich było, że nietylko się najedli, ale się i popili, i dobrze—*—* dodaje król, przemilczając nie słusznie

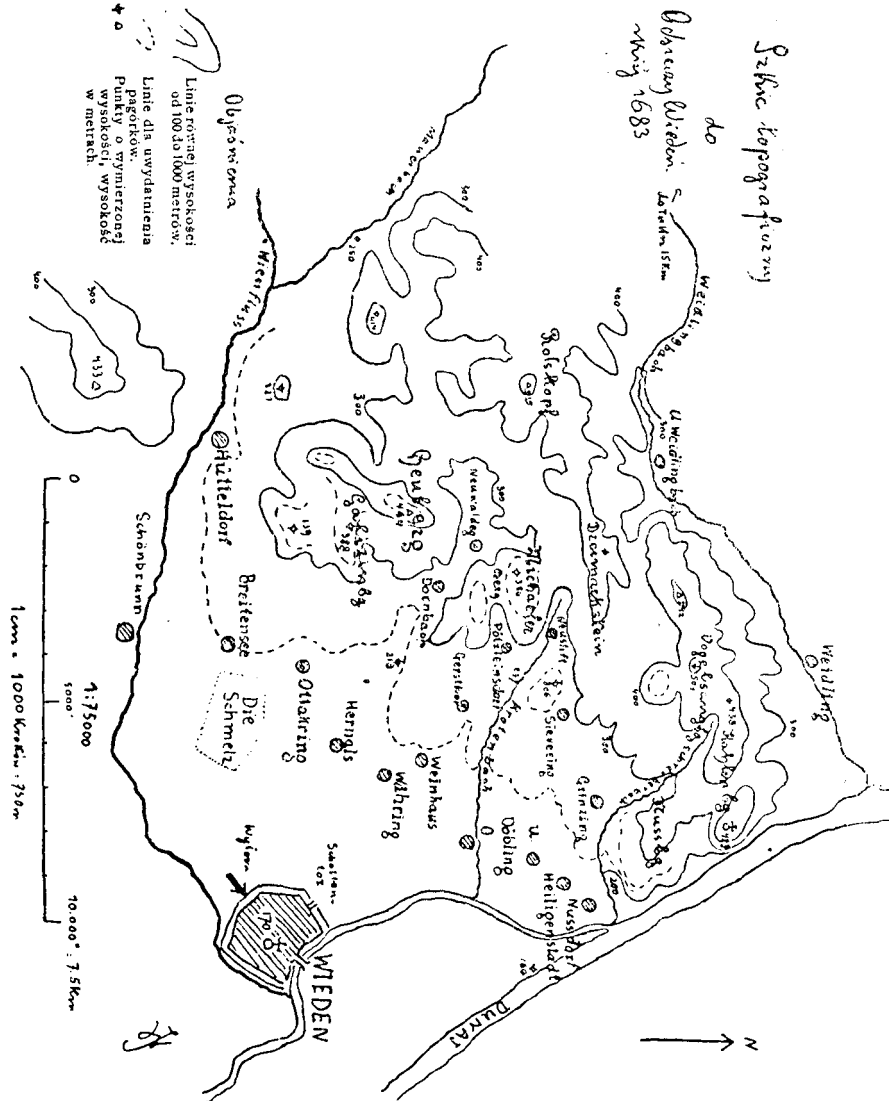
o sługach swoich, nie lada jako przecież sprawnych. Książę »najprzód nie chciał pić inszego wina, jeno Mozelskie z wodą, i to wody bardzo siła... rozechociwszy się jednak pił i węgierskie. Ów Taff, co był posłem od niego na mojej elekcji... często mu do ucha szeptał i aby był nie pił, przestrzegał; ale się zaś i sam stróż upił, i sam potem ochoty dodawał. Gdy już sobie tedy podpiał książę, po różnych komplementach pytał, jak się zowie po polsku ojciec i brat. Powiedziano mu. Tedy... powtórzył to z pięćset razy, pokazując na mnie: »to ojciec, a ja syn, a wy bracia moi. Na Fanfanka zaś coraz, że ten wprzód i tamci trzej, a ja piąty... Było z nim i innych grzecznych kawalerów... Niepodobna to wyrazić takiej wesołości, takiego ukontentowania, jako ci ludzie pokazowali. Vivat ustawicznie, wynoszenie nas jusqu'aux nues, tam jeszcze gdzieś wyżej pod niebiosą... Owo zgoła rozjechaliśmy się z sobą obie strony wielce z siebie kontente. Xiążę jechał na całą noc do swego obozu«.

W tym ostatnim dniu sierpnia, »nie wkraczając jeszcze w september« miał »napić się wody dunajskiej«. Nie wiele uchybił terminu, ponieważ znajdował się o 4 mile od Tulln, gdzie inżynierowie cesarscy ustawiali mosty łyżwowe. Ale 1 września wypadło stać dzień cały w oczekiwaniu na wojsko z hetmanem wielkim idące, 2-go pomimo deszczu haniebnego otrąbiono ruszenie; wtem doniesiono, że armata i piechoty hetmańskie zdążyć nie mogły: musiał więc król pozostać jeszcze na miejscu. W piątek, 3-go, nie dosiedział już w Hollabrunn: wzięwszy z sobą dwie tylko chorągwie pancerne, pobiegł do Stetteldorfu, gdzie wyznaczone było książętom i generałom wojsk Rzeszy spotkanie dla narady wojennej. Jakoż zaraz po obiedzie przybyli do zamku hr. Hardeka książę elektor saski Jan Jerzy III z dwoma krewniakami i z generałem swym Goltzem, margrabia badeński Herman prezydujący w Radzie Wojennej cesarskiej, książę Waldeck, wódz dwu cyrkulów, szwabskiego i frankońskiego, Degenfeld generał wojska bawarskiego, generałowie cesarscy Caprara, Lesly, Rabata, Gondola, książę Salms, komisarz wojskowy hr. Brenner razem z wodzem naczelnym księciem Lotaryńskim. Wojska cesarskie obozowały niedaleko, w odległości mil 3-ch ku wschodowi, pod Korneuburgiem, ale wojska Rzeszy i elektorów maszerowały drogami,

prowadzającymi na Krems, ku mostowi, który ułatwiał przeprawę przez Dunaj o 5 dobrych mil wyżej, ku zachodowi. Zaczęły się »konsylia długie, rezolucye nie rychłe, adjustamenty to tego, to owego: kto wprzód, kto na zadzie, kto po prawej kto po lewej ręce... I teraz jeszcze niektórzy radziby albo zwlekli jeszcze jakiś czas, albo zbytniego upatrują bezpieczeństwa: ale to nie nasi«, t. j. nie Jabłonowski, który przybiegł z kilku oficerami, wyprzedziwszy wojsko swoje. Król przekonał Niemców, że należy przeprowadzić przez Dunaj jak najrychlej wojska polskie i cesarskie pod Tuln, żeby mogły osłonić Sasów, Bawarczyków, Szwabów i Frankończyków, gdy się przeprowadzą pod Krems. Jeździł oglądać mosty, jeszcze nie wykończone. Obliczał, że stoczy bitwę po Wiedniem 11-go.

Chybił w rachubie znowu o dzień jeden, ale nie ze swej winy. Dzień następny był tak słotny, że uniemożliwił mu wyjazd na rekonesans. Wojska obu hetmanów »nad spodziewanie piękne bardzo i liczne« przyszły 5 września, mijaly zamek i stanęły nad pierwszym mostem w obozie, do którego przeniósł się za nimi król, a nazajutrz w poniedziałek, 6-go, wstawszy raniusieńko, poszedł pierwszy przez wszystkie mosty (a było ich 7) i kazał sobie rozbić namiot na tamtej stronie »invitando drugich« i nie dbając o przestrogi oficerów cesarskich, że trzeba wprzód ponaprawiać drogi rozbłoczone od wczorajszej pluty. Słońce grzało i suszyło: więc wojsko całe, z wyjątkiem części taboru, stanęło na drugim brzegu, między m. Tulnem a górami Lasu Wiedeńskiego, które »straszyły samem pojrzeniem«, bo wierzchy gubiły się w chmurach. Tym sposobem Jan III dotarł do obwodu działań wojennych Kara Mustafy, do obozowisk tatarskich, po których pozostały tutaj widoczne ślady. Wykonał marsz ogromny z szybkością dotychczas niepraktykowaną, zadziwiającą nawet dla strategików XIX wieku. Wszak 50-milową przestrzeń od Gór Tarnowskich przebyło »ciężkie wojsko« Jabłonowskiego, z piechotą i artylerią w ciągu dni 15-tu, gdy słynny pościg Murata za rozbitkami pruskimi w 1807 r. na czele samej jazdy trwał dni 14 na przestrzeni mil 44, i tyleż dni zabrało przewiezienie armii austriackiej 100.000-nej z pod Wiednia nad rzekę Isonzo, 55 mil, dwiema drogami żelaznymi o 3 torach w 1866 r., jak zauważył kapitan Ferd. Kudelka. Jakże wygląda przy tem po-

równaniu pośpiech samego króla Jana, który tę przestrzeń przebiegł w ciągu dni 8-miu, i marsz jazdy Sieniawskiego z doliczeniem »blisko 150 mil niemieckich od Trembowli i oko-

lic Kamieńca! Dzięki tej szybkości Polacy nie mieli żadnego spotkania z nieprzyjacielem i teraz, gdy stanęli u stóp Lasu Wiedeńskiego, Kara Mustafa nie o nich nie wiedział, a nawet doniesieniem o przybyciu króla nie wierzył.

Przeprawa odbywała się nie bez trudności. »Mosty lubo arcy-dobre, a przecie się ustawicznie psują, dla czego dotąd (do 9-go) i połowę jeszcze wozów wojska konnego naszego nie przeprowiło się, co jest z srogą niewygodą, bo tu na tej stronie ździebła słomy nie dostanie, nie tylko siana, bo tu właśnie na tem miejscu han z swemi wojskami stał przez kilka niedziel«. »Większa część wozów szukać sobie musiała brodów i kilka ich znalazła sur tous les bras du Danube, prócz samej tylko macicy, gdzie sam idzie courant d'eau« t. j. nurt bardzo bystry. Wojska cesarskie, 21.000 razem z oddziałem Lubomirskiego, potrzebowały dwu dni 6 — 7 września na tę samą przeprawę; 7-go nadchodziły wojska niemieckie od Kremsu: Sasów 10.000, Bawarów 11.000, księcia Waldecka 9.500. Łącznie z Polakami tworzyła się potęga, obliczana najmniej na 65.000, najwięcej na 82.700, a najprawdopodobniej na 76.000 wojowników, prowadzonych do boju.

Król Jan przyjmował z wesołą twarzą przybywających »pocztą« elektorów, książąt, a nawet i »kawalerów różnych nacyj, którzy, chcąc go widzieć, nie dawali mu prawie co innego robić i o czem myśleć«. Z elektorem saskim, który nie mówił ani po francusku, ani po łacinie, objeżdżał jego wojska i chwalił: »Arcy piękne, gromadne, munderowane i w wielkim porządku«. Zauważył jego czerwoną prostą suknię i karmazynową prostą szarpę, jego »namiociska z prostego ćwili-chu«, ale uznał go za człowieka »pocziwego, w którym nie masz zdrady«. Elektor bawarski przyjechał w nocy z 8-go na 9 ty. Był to 20 letni młodzieniec; wyglądał z francuska; rychło doszedł do takiej poufałości, że »Fanfanika« nazywał mon cher frère, jak gdyby przeczuwał, że z czasem (za lat dzie-sięć) zostanie jego szwagrem. Chwalił król i bawarskie wojska, chociaż żadnej wojny dotychczas nie widziały. Najbardziej zaś wychwalał księcia Lotaryńskiego: »Jestem kontent (z niego) niewymownie. Il en use fort bien avec moi, et c'est un hon-nête homme et homme de bien, et il entend le métier de guerre plus que les autres«. Osądził go trafnie, bo książę uczył się sztuki wojskowej od sławnego Montecuccoli, uczestniczył w jego zwycięstwie pod St. Gotthard (1664 r.); sprawował dowództwo nad Renem w 1676 r. i zdobył twierdzę

Philippsburg; w 1677 r. nie tak pomyślnie walczył z Francuzami o Lotaryngię: ale w każdym razie posiadał już dużo wiadomości i doświadczenia. Umiał też poznać się na przymiotach takiego wodza, jakim był Jan III. Więc nie tylko w wykonaniu traktatu sprzymierzeńczego, ale i z własnej chęci poddawał się pod jego komendę: »Sam odbiera zawsze odemnie parol«. Za tym przykładem poszli elektor saski i bawarski. »Teraz, jakeśmy się to poczęli zbliżać ku nieprzyjacielowi, niepodobna wyrazić, jakie z nich mam ukontentowanie. Sami zawsze parol odemnie odbierają i dziesięć czasem razy pytają, jeśli jeszcze czego nie rozkażę?... Rajtarów nawet zbrojnych przysłałi po kilkadziesiąt... aby stali na koniach przed namiotem moim... Owo zgoła kapitan najprostszy nie mógłby być posłuszniejszym nad nich«. Takie świadectwo wypisał sam król Jan 12 września o godzinie 3-ej zrana, przed bitwą, po kilku dniach sprawowania komendy naczelnej. Tę komendę datować należy od 8-go września, kiedy zorganizował rozmaite wojska w jedyną armię przez dyspozycję własnoręcznie napisaną po francusku pod tytułem: ordre de la (sic) bataille. Treść tego dokumentu określa skład obu skrzydeł i środka. Środek, czyli korpus, wówczas, pod Tulnem, był uformowany z wojsk cesarskich, do których król przyłączał półk jazdy marszałka nadwornego t. j. Hieronima Lubomirskiego i 4 albo 5 chorągwi usarskich; natomiast żądał dragonii albo muszkietarów (fusiliers); komendę przeznaczał dla Karola Lotaryńskiego. Armia polska zajmie skrzydło prawe. Na lewym skrzydle pójdą i dowodzić będą pp. elektorowie; król da im kilka chorągwi usarskich i jazdy polskiej; natomiast oni dadzą muszkietów, albo jakiś półk piechoty. Artylerya będzie podzielona; w razie gdy pp. elektorowie mieli dział za mało, doda im książę Lotaryński. P. Waldeck z wojskami Cesarstwa (t. j. Rzeszy) pójdzie pomiędzy p. Lotaryńskim i elektorami, albo na skrajnem skrzydle lewym, żeby się rozciągnąć na lewo półobrotom i dosięgnąć miasta, odwracając się tyłem do Dunaju.

Prócz takiej dyspozycji piśmiennej musiał chyba tegoż dnia ustawić wojska w szyku, albo załączyć plan rysunkowy, czytamy bowiem w zakończeniu tegoż dokumentu następane uwagi: »Umieściliśmy na planie bitwy samą piechotę z armatami bez kawalerji, która jednakże idzie tuż za nią, ale to

tylko ze względu na pochód przez wąwozy, lasy i góry, gdzie kawalerya przeszkadzałyby piechocie, gdyby się z nią poplątała; gdy zaś wydostanie się na równinę, wówczas kawalerya, a przede wszystkim usarya przez interwale wystąpi naprzód. Gdybyśmy uszykowali wszystkie wojska nasze w e trzy linie, zajęłyby one przeszło półtorej mili placu, co byłoby dla nas niekorzystne, gdyż trzeba by było przekroczyć rzeczkę Wiedenkę, która powinna pozostać poza prawem skrzydłem. Dla tego należy uformować 4 albo 5 linii i dobre jeszcze rezerwy na tyłach skrzydeł i korpusu głównego. W odpisach Coyer'a i Bronikowskiego jest jeszcze dodatek: »Proszę wszystkich pp. Generałów, żeby każdy zaraz przy schodzeniu wojsk z ostatniej góry na równinę zajmował to miejsce, jakie jest mu wyznaczone w rozkazie niniejszym«. Niewątpliwie miał król jakąś mapę przed oczyma, pisząc to, ale nie dokładną, bo uskarżał się później, że nikt mu nie powiedział nic o górze wysokiej, jaka znalazła się pod Kahlenbergiem i o wąwozach.

Wcześniej zapewne uporządkował król wojska obudwu hetmanów: jazdę w półki, jak zwykle, a piechotę po raz pierwszy w brygady, których 8 wymienił Kochowski.

Ubolewał król nad nieobecnością Kozaków, którzy byliby wielce przydatni w marszu przez góry. W każdym liście wyrzekał na Mężynskiego, że nie wyruszył jeszcze ze Lwowa. Tylko 150-ciu z półkownikiem Apostołem miał w swoim wojsku Sieniawski. Nieobecnością też świecił »wielki elektor« Fryderyk Wilhelm brandenburski; nie nadszedł nawet jego oddział posiłkowy z Prus Książęcych, 1260 żołnierza. (Przyjdzie dopiero 15 października pod Ostrzyhom). Nie tracąc czasu na oczekiwanie, król po naradzie z książętami zarządził ruszenie z pod Tulna w czwartek 9 września o godzinie 2-iej po południu w dwóch kierunkach, wskazanych przez przewodników. Gdy zamiast trzech wypadło uformować dwie kolumny marszowe, zaszła taka zmiana w dyspozycji powyższej, że korpus łącznie z lewym skrzydłem poszły na lewo, na St. Andrä, Höflein, Krintzendorf oraz Gugging, Kirling i Klosterneuburg, Polacy zaś na prawo trudniejszą drogą — na Königsstetten, miasteczko, a dalej na Kirchbach wioskę; obie te miejscowości były spalone i zniszczone przez Tatarów.

Zbocza gór Wienerwaldu z tej strony są bardzo strome, tak że trzeba było wdrapywać się na nie: »nous avons grimpé. ...Począwszy od piątku nie jemy, ani spimy, ani konie nasze«. Tabor zostawiony był nad Dunajem; dział po dwa dano każdej brygadzie piechoty, żeby się starały przepawić je, jak mogą; przy ostatku dział i przy amunicji zostawiono całe prawe skrzydło piechot. Włóczono je przez całą noc »nie śpiąc, bo do każdego działu i wozu armatniego ledwo nie wszystkie

Ryc. 28. Koń usarski z obrazu w Sztokholmie.

konie zaprzęgać było trzeba i rękami ciągnąć tak, że ledwie w południe nazajutrz dobiliśmy się na to miejsce, gdzie lewe skrzydło nocowało« — pisze Kątski. A przyzna mu słuszność i dzisiaj każdy, kto zechce pospacerować po ścieżkach i drożynach, wspinających się nad przepaściami, chociaż udogodnił je znacznie Touristen Club, ustawivszy drogowskazy i ławki żelazne do wypoczynku.

»Król był zawsze w przedzie, ordynansami ostrożnymi i odważnym przykładem wszystkich animując«; około południa

wszakże w piątek odjechał do książąt na radę i był 26 godzin bez wojska swojego. Wrócił, a raczej zszedł się z niem w sobotę o południu, kiedy obydwie kolumny wdzierały się na szczyty najwyższego pasma, które wówczas nie tylko Polacy ale i Niemcy, jak Herman ks. badeński, nazywali ogólnem mianem Kahlenberg, nie odróżniając tej góry od sąsiednich: stąd zaś wynikł błąd w dacie listu Jana III do żony pisanego, »o trzeciej przededniem 12 Septembris«. Wszak Polacy przeszli od Kirchbachu na Weidlingbach i rozwijali się na wierzchołkach i stokach z jednej strony Dreimarksteinu, a z drugiej Hermanskoglu. Ta ostatnia góra łączy się przez Vogel-sang z Kahlenbergiem, lecz przewyższa go o 42 metry, dosięgając 289 m. nad powierzchnią morza. Stąd więc król oglądał »obóz turecki wielki bardzo, jako na dłoni, miasto Wiedeń i za mil kilkanaście dalej«; tu zauważył »większe oszukiwanie, że nam wszyscy powiadali, nawet generałowie sami, że skoro wynidziemy na tę tu górę Kalemberk nazwaną, że tam będzie dobrze, że tylko winnicami nam będzie ku Wiedniowi droga... Aż gdy my tu stawamy.. od nas tam nie pole, ale lasy jeszcze i des précipices et une grandissime montagne du côté droit, o czem nam nigdy nie powiedziano et 5 ou 6 ravines«. Wynikła stąd konieczność zmiany ułożonego wczoraj planu, który zmierzał do ratowania miasta posiłkami przez atak od strony Dunaju. W pierwszej chwili, pisząc swój list, król przypuszcza, że »ledwo nam jeszcze za dwa dni przyjdzie do samej akcyi, bo musimy odmienić całe teraz i szyk i manierę wojny. i zacząć z nimi a la manière owych wielkich Maurycych, Spinolów i innych, którzy szli a la segura, gagnant peu à peu le terrain... Turcy nic dotąd nie uczynili, tylko na skrzydło lewe, tam gdzie Xzę Lotaryński z Saskim stoją pod murami klasztoru de la Cameldolie (to znaczy na właściwym Kahlenbergu). wezyr wyprawił kilkadziesiąt chorągwi z kilką tysięcy jańczarów, broniąc niby pasu tamtędy nad Dunajem. Jadę tam zaraz«. Skądże? Niewątpliwie z Hermanskoglu, gdzie »nocował przy piechotach«.

Wiedeń znajdował się w ostatecznem niebezpieczeństwie. Przez dwa miesiące odcięty od świata chrześcijańskiego, był nieustannie ostrzeliwany z olbrzymich dział, podminowany w przekopach podziemnych; fosa reduty Löbla była

przez Turków opanowana; wyłom w reducie Zamkowej rozwarł się na szerokość 40 ludzi, a niepodobna go było zawalić, gdy liczba obrońców zmalała do 4.000 żołnierza i 3.000 mieszczan zbrojnych. Komendant hr. Starhemberg już »widział«, a raczej dowiedział się o nadejściu odsieczy, bo puszczając ramię z wieży kościoła Ś. Stefana, ale Kara Mustafa, za wiadomiony także przez Tatarów, którzy od dnia wczorajszego »ze wszystkich stron i z tyłu nagłądać poczęli« na pochód wojsk chrześcijańskich, był jednakże o tyle pewny rychłego szturm, że odrzucił ostrożniejsze rady swoich baszów i całą prawie piechotę swoją, 31.000 żołnierza, pozostawił w przykopach. Miał jeszcze 107.000 do boju, nie licząc służby, niewolników, kupców, towarzyszących zwykle wojskom tureckim. Sam król Jan zaraz po odniesionem zwycięstwie narachował ze 300.000, miarkując po mnogości namiotów nadzwyczajnej, nigdy dotychczas nie widzianej. Bo też zapełniały one całą równinę, dziś zabudowaną okazale i stanowiącą dzielnicę miejskie poza Ringiem, a szczególnie 19 Döbling, 18 Währing, 17 Hernals, 16 Ottakring, 14 Rudolfsheim i 15 Fünfhaus. W tej ostatniej na dzisiejszym placu Schmelz, w pobliżu dworca drogi żelaznej Zachodniej (K. Elisabeth West-Banhof) miał swoje namioty w. wezyr »tak obszerne jako Warszawa, albo Lwów w murach«, z ogródkiem i fontannami, haremem, łaźniami, zwierzyńcem. Dalej za rzeką Wiedenką obozowali Tatarzy.

Król Jan, spoglądając z wysokości Hermanskoglu, zauważył i w liście, przytoczonym wyżej, zaznaczył błąd wezyra, że »się ani okopał.. ani ścisnął son camp w kupę, ale tak stoi, jakobyśmy na sto mil od niego byli«. Po napisaniu tych słów pojechał na Kalenberg z synem, zarazem diurnistą swoim, Jakóbem. Został rozpoczętą już walkę dragonii, posuwającej się drogą nadbrzeżną poza Leopoldsbergiem, i ochotników, zbiegających z Kalenberga na dół. Jańczarowie usadowili się w winnicach, kryjąc się za ogrodzeniami murowanymi, albo za parkanami drewnianymi. Król wskazał miejsce na baterię, żeby te parkany rozwalić. Pod klasztorem Kamedułów złożył naradę z książętami i zarządził taką zmianę szyku, że lewe skrzydło przeznaczył wojskom austriackim, saskim i półkowi Lubomirskiego pod komendą Lotaryńczyka. środek zapełniał

Bawarczykami i cyrkulowymi żołnierzami Waldecka, najmniej zaufanymi, bo nie ostrzelanymi; Polacy mieli zająć po dawnemu skrzydło prawe, ale nie byli jeszcze widzialni na wierzchołkach gór. Poprzedniego wieczora dany był ordynans generałowi artylerji, żeby zostać pod górą, bo w nocy ciemnej przez lasy i przez natłok wojsk różnych nie było podobieństwa wniść »armatą«. Ruszył się Kątski przed świtaniem 12 września z »armatą i skrzydłem tem (swojem) infanterji na górę w Imię Pańskie« i słyszał arcy dobrze odgłosy toczącej się bitwy, ale widział niemożność wciągnięcia przed południem wszystkich armatnych wozów: więc posyłał ustawicznie (do króla), aż »wyżebrał tandem, żeć pozwolono pójść z skrzydłem i działami na górę, zostawiwszy komenderowanych u wozów armatnych, które zdążyć nie mogły«. Wykonał tedy trudne zadanie, ale dopiero o godzinie 1 po południu: wciągnął armaty, ale nie wszystkie 28, bo kilka oddano poprzednio Niemcom, którzy zostawili swoje za górami, wzięwszy z sobą tylko małe jednofuntówki. Szyk bojowy wydłużył się rychło w łuk długi na wielką milę od Dunaju do Rosskopf; jego części składowe przedstawiają się w następnej tablicy, która jednak funduje się nie na dokumencie ówczesnym, lecz na informacjach urywkowych, przeważnie na kombinacjach badaczy dzisiejszych i nie odpowiada żadnej godzinie boju, ponieważ skrzydła weszły na łuk i zeszyły z niego nie jednocześnie. Skrzydło prawe formowaliśmy według wskazówek Jabłonowskiego i Kochowskiego; korpus i skrzydło lewe podług Kriegsjahr.

Szyk bojowy armii chrześcijańskiej w d. 12 września 1683 r.

SKRZYDŁO PRAWY.

Na Roskopfie.	W środku.	Na Dreimarksteinie.
St. Jabłonowski h. w. k.	Król Jan	Mik. Sieniawski h. p. k.
Chor. usarska samego h. w. k. (M. Rzewuski)	Gwardya: usarya Prusinowskiego	Chor. usars. samego h. p. Żaboklicki

Chor. Rafała Le- szczyńs. chor. kor.	Gwardya Arkebu- zyery Gorzyńskiego	Chor. pancern. sa- mego h. p.
Chor. pancerna sa- mego h. w. k.	Gwardya Piechota Dönhof	Chor. usars. Poto- ckiego kaszt. krak.
Chor. Konst. Wiśniow. wvdy bełż.		Chor. usars. Poto- ckiego wvdy krak. Dragonja.
Chor. Marcyana Chełmsk. obożn. k.	Usarya Jakóba królewica	Piechota Węgierska samego h. p. k.
Chor. Atanaz. Mię- czyńsk. łowcz. k.	M. Złotnicki	4 brygady
Chor. lekka Mich.	Usarya Aleksandra królewicza	(podług Kochowsk.)
Zbrożka strażn. wojsk.	Zbierzchowski.	4 regimenty nie- mieckie.
Chor. lekka Stef. Bi- dzińskiego straż. kor.		
W posiłku:		
Jan Dobrog. Krasińs. referend. k. Usarze		
Wł. Dönhof. wvda pomors. Usarze		
Franc. Dzeduszycki klan kijows. Pancerni		
Aleks. Chodorowski podkom. lwow. Panc.		
Józ. Słuszk. marsz. nadw. w. lit. Pancerni		
Piechota.		
4 brygady		
(Podług Kochowsk.).		
Artylerya.		
Fink i Rutkowski (podług Kochowsk.).		

Artylerya
M. Kański gen. art.

KORPUS.

Na Vogelsangu.

Xzę Waldeck.	Elekt. Max. Emmanuel
Xzę Sasko-Lauenburg	G. W. M. Münster FML. Xzę Bayreuth
FML. Dünwald	G. W. M. Beauvau 4 bat. Rzeszy

10 szwadr. cesarsk.	4 szwadr. Rzeszy	5 bat. bawars.
	7 szwadr. bawars.	
FML. Rabatta	FML. baron v. Leyhen	
GWM. Palffy	GWM. Stainau	
8 szwadr. ces.	GWM. Thüngen	
	4 batal. Rzeszy	
	4 bat. bawars.	
	3 szwadr. Rzeszy	
	5 szwadr. bawars.	
FML. Gondola	FML. v. Degenfeld	
GWM. Buttler	GWM. Rumpel	
5 szwadr. cesars.	3 bat. bawars.	
	4 szwadr. bawarsk.	

SKRZYDŁO LEWE.

Elekt. Jan Jerzy III.	Xżę Karol V Lotaryński.	
FM. Goltz	FM. Herman	G. C. hr. Caprara
	badeński	
GWM. Xżę Chrystian	FML. Xżę v. Croy	FML. Ludw. badeńsk
5 bat. saskich	6 bat. cesars.	10 szwadr. cesarsk.
		8 szwadr. saskich
FML. Flemming	FZM. hr. Leslie	FML. Lubomirski
GWM. Neitschütz	5 bat. cesars.	8 szwadr. cesars.
4 bat. saskie		5 szwadr. saskich
GWM. hr. Traut-	FML. Xżę Salm.	GWM. bar. Mercy
mannsdorf		
GWM. hr. Reuss	2 bat. ces.	GWM. Taffe
2 bat. saskie		6 szwadr. cesarsk.
		3 szwadr. saskie
		3 chor. pancerne J.
		Bon. Krasieńs. wwdy
		płock. podkancl. kor.
		ssty szczurowskiego.

Bitwę zaczęli Turcy o świcie, zauważywszy robotę około bateryi, którą książę Karol Lotaryński kazał urządzić na stoku Kahlenberga. Tej roboty nie ukończył jeszcze gen. hr. Fontaine: bez osłony tedy ognia armatniego wysunął się książę von

Croy z kilku batalionami ku Nussbergowi, opanował jedno wzgórze, lecz raniony w ramię oddał komendę Fontaine'owi, brat zaś jego poległ. Masa Turków gęstniała dokoła góry Nussberg, na której szczycie usadowiło się za parkanem 1200 jańczarów; występowały też z kolei wszystkie bataliony i szwadrony austro-saskie. W niebezpieczeństwie znalazł się Ludwik Badeński z swym półkiem dragonów; spostrzegł to stryj jego Herman Badeński, stojący na górze razem z innymi generałami przy królu Janie, zameldował i otrzymał rozkaz prowadzenia pozostałych batalionów piechoty. Przed frontem jechały działa, strzelały, a po każdym wystrzale w ciągu nabijania zatrzymywała się linia. Następowanie pod osobistym kierunkiem X. Karola odbywało się z zachowaniem porządku taktycznego, acz powolnie. Król kazał skierować stojące na górze armaty w punkt upatrzony i wskazany; wykomenderował też generała Mercy w posiłku. O godzinie 8-ej góra Nussberg została zdobytą. Król udał się do kaplicy Leopolda na podziękowanie P. Bogu za to pierwsze powodzenie i sam służył do mszy ś. odprawowanej przez wysłańca papieskiego, kapucyna X. Marka d'Aviano. Po pauzie, zużytej na przywrócenie porządku w pomieszanych przez walkę wojskach, ksiądz Karol posuwał się do Heiligenstadt i opanował tę pozycję główną prawego skrzydła tureckiego o południu.

Tymczasem król Jan, spożywszy śniadanie »z piaskiem« czyli z kurzem i rozejrzawszy się dokładnie po całym obszarze namiotów tureckich, powziął przekonanie o konieczności zmiany planu, mianowicie: zamiast wdzierania się do oblężonego miasta od strony Dunaju, uznał za cel główny i dla względów strategicznych korzystniejszy atakowanie lewego skrzydła tureckiego od strony Sieveringu i Dornbachu, dokąd zmierzały wojska polskie. Więc z Kahlenbergu zszedł na dół pieszo, podtrzymywany pod ramiona, a następnie dosiadłszy konia, dojechał do pozycji zajmowanych przez Sieniawskiego, który formował lewe skrzydło polskie. Przodem spuszczała się z gór piechota, za nią jazda mogła posuwać się tylko dwójkami albo trójkami, dopóki nie nadarzyły się przestronniejsze miejsca, na których można było rozwinąć szyki. Przez interwale czyli przedziały jazda mogła wystąpić naprzód. Wojska austro-saskie wypoczywały pod Heiligenstadtem wstrzy-

mane w pochodzie rozkazem, ale zerwały się gwałtownie, ujrawszy chorągiewki usaryi polskiej, wydały okrzyk straszliwy i pomykały się ku nieprzyjacielowi tak żartkó, że oficerowie musieli płazować żołnierzy, jak świadczy książkę Herman Ba-
deński. Łatwiej i bez żadnej przeszkody zesli z Vogelsangu Frankończykowie i Bawarowie, a ich szyki środkowe usta-
wiały się pomiędzy Austro-Sasami i Polakami. Tak się ufor-
mowała linia bojowa, ciągnąca się aż poza potok Als. Hetman Jabłonowski, rozwijając swoje prawe skrzydło, postawił poza tym potokiem na górze, zwanej dziś Gallizin-Berg, 4 bataliony piechoty niemieckiej, konnym zaś chorągwiom Leszczyńskiego, chorążego kor. i Potockich zlecił czuwanie nad Tatarami, co wykonane było tak umiejętnie, że han nie zdołał zająć w tył, a nawet z swego miejsca zepchnięty został.

Kara Mustafa, nie wątpiąc już o bytności króla Jana, spro-
wadził większą część wojsk swoich prawoskrzydłowych i wy-
ciągał »batalię swoją, korespondując naszej« polskiej ku środ-
kowi obozu. Nie zaniechał przytem szturmowania do redut
miejskich tak, że kanonada armatnia i ogień muszkietowy nie
milkły ani na chwilę.

Napotkali jeszcze Polacy wiele trudności u podnóża gór,
gdzie znajdowały się liczne winnice, otoczone kamiennymi
ogrodzeniami i obsadzone jańczarami. Wypędzać ich musiała
piechota. Pracowały też dzielnie 4 brygady, na skrzydle Sie-
niańskiego, mianowicie: 1) pułkownika Buttlera, 2) Jana De-
nemarka, złożona z regimentów Potockiego kasztelana krako-
wskiego, Lubomirskiego marszałka w. k. i hrabiego Maligny,
3) Tomasza Zamoyskiego kasztelana halickiego, złożona z regi-
mentu Marcina Zamoyskiego wwdy lubelskiego i Stanisława
Gnińskiego wwdy czernihowskiego, 4) półkownika Krauzera,
złożona z regimentów kanclerza w. k. i hetmana polnego. Po-
dobnież na skrzydle Jabłonowskiego działały brygady 1) Er-
nesta Denhofs kasztel. wileńskiego, zwana królewską, gdyż
do niej zaliczał się regiment królewicza Jakóba, 2) brygada
St. Morsztyna z regimentem królowej; 3) brygada Eliasza Łą-
ckiego chorążego ziem pruskich i 4) brygada Fryderyka Gre-
bena, w której znajdowały się regimenty hetmana w. k. i Kra-
sińskiego. W środku, pomiędzy obu skrzydłami polskimi
utrzymywał swoje armaty w gotowości Kątski, generał arty-

leryi, oprócz tych, które były oddane Xciu Karolowi i »zostały pod Kalembergiem«. Z środka też kierował wszystkimi poruszeniami król Jan na czele 26-ciu chorągwi swojej gwardyi, prowadzonej przez Prusinowskiego (w zastępstwie Polanowskiego, który z Gliwic odjechał do Częstochowy »tam umierać, albo się leczyć i nie dał się przekonać perswazyą, że to tak daleko do nieba ze Śląska jako i z Polski«). Nie trzeba było podniecać »ochoty żołdatów, bo szli jak do tańca«. Żeby się zapalić odwagą, dość było popatrzeć na Miłościwego Pana, gdy objeżdżał szeregi na bułanym rumaku, poprzedzany przez buńczuczne go z skrzydłem sokolem i przez chorążego z proporcem królewskim, ubrany jak do ślubu w kontusz z sukna modrego i żupan białawy jedwabny. Przy nim 16-letni niespełna »Fanfanik«, Jakób królewicz miał zbroję należytą i hełm stalowy, i dwa miecze: francuski u boku, a koncerz polski pod nogą u siodła.

Około godziny 3-ej zaczęła się »mocna igraszka« na skrzydle Sieniawskiego. Janczarowie strzelali się z regimentem niemieckim gen. Szulca i opanowali dolinę, w której były wioska spalona i kościółek. Król posłał do polskich regimentów, żeby szły do ataku. Dwie brygady, które poszły w lewo, zaraz wypędziły Turków z tej doliny i jednymże zawodem poszły w górę, którą opanowały. Jaka to była dolina i jaka góra? Niema pewności. Historyk uprzywilejowany, dworzanin królewski i świadek naoczny Wespazyan Kochowski chciałby przedstawić tę akcyę na rysunku (graphice), ale »nierówności miejsca i świszczące kule nie pozwalały (mu) być zbyt ciekawym«. Domyślać się tylko możemy z mapy i z obrazu, rysowanego przez Justusa Nyporta, że wioską było dzisiejsze Pötzeinsdorf, a górą Michaeler Berg. Znaczne były straty w regimencie Szulca i u Polaków, bo Turcy pozawodzili działa »na różne miejsca«; szczególnie szkodziła bateria z 16 tu dział, urządzona szybko przy obozie w. wezyra. Kara Mustafa sam wydawał rozkazy, siedząc pod purpurowym namiocikiem, który osłaniał mu głowę od słońca. Przed nim była »gęstwa okrutna wojska tureckiego.« Ale już zeszły z Rosskopfu wojska Jabłonowskiego w dolinę Dornbachu. Na ostatniej górze król umieścił działa i widział dalej pochyłość łagodną, po której mogła cwałować konnica, która już się rozwinęła, kilka poty-

czek stoczyła i jańczarów do cofania się zmusiła. Wedle zamiaru pierwotnego zadanie dnia tego — sprowadzenie całej armii chrześcijańskiej z gór na równinę — było ukończone. Atakowanie obozu tureckiego miało się odbyć nazajutrz.

Ale król Jan bystrem spojrzeniem wodza zauważył, że nieprzyjaciel się miesza; że Niemcy księcia Karola szwenkują, czyli zwracają swój front od Heiligenstadtu i Krotenbachu na prawo; że skrzydło polskie lewe z hetmanem polnym Sieniawskim »gwałtem się drze ku obozowi«; że była jeszcze godzina 5-ta, a wszystkie części armii złączyły się w jedną linię: więc zdecydował się na uderzenie natychmiastowe. Posłał tedy wszędzie ordynanse, żeby następować i sam skoczył tak rezolutnie, że bardziej robił czynność szeregowego żołnierza (gregarium już agebat militem) i przykładem własnym wszystkich animował.

Runęła z kopyta usarya najprzód strażnika kor. Zbrożka, wcisnęła się w gęstwą turecką, ale po żwawem starciu, w którym padło 17-tu towarzyszy i syn kasztelana krakowskiego Stanisław Potocki, zawróciła nazad. Ścigali ją zwinni spahowie, z wrzaskiem okropnym, dopóki nie wstrzymały ich inne hufce polskie i wysuwające się ze środka armii szwadrony niemieckie Waldecka. Wezyr następnie sprowadził »wszystkie a wszystkie wojska«, albo ściślej mówiąc wyrazami artylerzysty: »wszystką prawie siłę« na skrzydło Jabłonowskiego, lecz zastał tu »wielki porządek i tęż rezolucyę«: więc wściekle nacierających Turków nie tylko odparto, ale i »wsparto... piękną sprawą i posiłkami« aż pod ich obóz. Jednocześnie król, sunąc z pancernymi i usaryą od lewego swego skrzydła, docierał też do obozu. Dogonił go książę Waldeck, objął za szyję i całował ze łzami, winszując rychłego zwycięstwa; za nim przybiegł niebawem Max Emmanuel i także całował »w gębę«, a generałowie ich całowali w ręce i w nogi; żołnierze zaś wołali: »Ach unser brave König!« Słuchali też jego rozkazów lepiej, niż Polacy. A rozkaz nastąpił nieprzyjemny dla żołnierza: pod gardłem nie wolno zsiadać z koni, ani pieszym odbiegać od regimentów. Król zapobiegał tym sposobem, aby obozu rabować nie zaczęli i na łupy nie padli, »bośmy się cale spodziewali, że się obróci na nas nieprzyjaciel«. Miał też na względzie inne niebezpieczeństwo, że wkraczające z boku wojsko zabłąkałoby się w labiryncie namiotów, żłobów

końskich, latryn, składów. Tym sposobem wszakże Niemcy »nie mieli ani więźniów, ani chorągwi, ani żadnych zwycięstwa znaków i żaden z ich kawaleryi w potrzebie nie strzelił«. Król zaś wkraczał do obozu o godzinie 6-ej szeroką drogą, która prowadziła pod górę ku stanowisku wezyra. Tam skupione były znaczne zastępy kawaleryi i duże działa, strzelające nieustannie. Na skinienie króla rotmistrz Zygmunt Zbierchowski z chorągwią usarską królewicza (młodszego i nieobecnego) Aleksandra, liczącą tylko 149 koni, przełamał i rozpedził tę straż wezyra »i sławę największą u wszystkiego utrzymał wojska«, a stracił tylko 12 towarzyszy, oprócz czeladzi. Za tą usarą pędziły w trop chorągwie pancerne Marcina Zamojskiego wwdy lubelskiego pod jego osobistym dowództwem, kanclerza kor. Jana Wielopolskiego pod dowództwem Łaska, koniuszego kor., i sam miecznik kor. Warszyci. Niebawem wszystkich wyprzedził król z potężnym zastępem jazdy; wszystko przed nim pierzchało; schwytany jeniec pokojowy wezyra, wskazał drogę do jego namiotów. Ale Kara Mustafa już uciekł »na jednym koniu i w jednej sukni«. Najuporczywiej walczyli jańczarowie w przykopach dopóki nie wycisnął ich książę Karol, dotarłszy do murów miejskich z austrosaskimi półkami lewego skrzydła pod Schottenthor. Przy zapadającym zmroku król zatrzymał wojska na miejscach opianowanych i zahamował pościg, prowadzony »wyciągniętym skrzydłem« przez Jabłonowskiego. Powodował się ostrożnością. Kazał pewnym oddziałom stać w porządku i być gotowymi przez całą noc. Sam, lubo spracowany i potrzebą i pogonią, położył się do spoczynku poza obozem, pod suchym dębem. »Sukcesorem« Kara Mustafy został dopiero nazajutrz, 13 września, kiedy się rozejrzał we wszystkich »splendorach«, kiedy pobrał wszystkie znaki, które nad nim noszą, kiedy chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego na wojnę, wysłał »dziś do Rzymu Ojcu S-mu przez Talentego pocztą« i kiedy pisał do żony powszechnie znany list »w namiotach wezyrskich«, poczynający się od słów: »Bóg i Pan nasz, na wieki błogosławiony, dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały«¹⁾.

¹⁾ Źródła do poselstwa J. Gnińskiego wydał Fr. Pułaski. Warsz. 1907 (BOKrasińs.) str. 428—430, 397, 387, 389, 174, 403, 374, 366, 252, 309 —

Tak jest. Przeprowadzone w niniejszem dziele badanie wojen polskich stwierdza trafność poczucia, że stał się największy czyn narodu polskiego; z dwu paragrafów następnych, 41 i 42, wyjaśni się podział zasługi na składniki: narodowy

---

323. Wyprawa wiedeńska wydała obfitą literaturę, szczególnie w 1883 r. z powodu 200-letniego obchodu; klucz do niej znajduje się potrosze w Kabdebo Heinrich: Bibliographie zur Gesch. d. beiden Türkenbelagerungen Wien's 1529 und 1683. Wien 1873, a głównie w Bibliografii L. Finkla, doprowadzonej do 1900 r. Pomiedzy wydawnictwami dokumentów góruje zbiór Fr. Kulczyckiego w Acta Historica t. VI, Kraków 1683 r.; znajdując się też przyczynki źródłowe oraz cenne ryciny i plany w opracowaniu oficerów austriackich: Das Kriegsjahr 1683... dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs - Archivs. Wien 1883; ale tendencya autorów do przyznania głównej roli Karolowi Lotaryńskiemu jako wielkiemu wodzowi, als grosser Stratege und Taktiker, skazanie króla Jana na wykonywanie jego pomysłów, twierdzenie, jakoby nawet zdobycie obozu w. wezyra było następstwem jego ataku na prawe skrzydło tureckie »quer durch das türkische Lager« wywołało polemikę, którą przeprowadzili: Fr. Kulczycki: Wyprawa Wiedeńska. Krak. 1883 r., dodając niemało informacji archiwalnych (mylnie jednak cytował z Dogiela warunek traktatu sprzymierzeńczego na str. 19, oznaczając sumę pieniężną na 120.000 fl. zamiast 1.200.000, duodecim centenis millibus), Leon Chrzanowski: Odsiecz Wiednia w Bibl. Warsz. 1885, t. I, II, III; Ferd. Kudelka w Kwart. Hist. 1887. I. s. 363. Konst. Górski: Bitwa pod Wiedniem w Ateneum 1893, t. II; ostatnie zaś słowo wyrzekł, popierając przeważnie wnioski taktyczne i strategiczne Górskiego i uzupełniając swoimi argumentami, rotmistrz Władysław Jagielski: w Danzer's Arme Zeitung 1905, 16 listop. Nr. 46 i w »Die Vedette«, Beilage zum Fremdenblatt«. 1906, 21 marca Nr. 787. Artykuły te streścił i szkicem topograficznym reprodukowanym na str. 512 objaśnił Soldier w Przeglądzie Hist. 1910 s. 351 — 371. Wysoką też wartość posiada ogłoszona w Zft. d. deutschen Vereins f. d. G-te Mährens u. Schlesiens V. Jahrgang, H. 4 Brünn 1901 rozprawa: Tvaružek Franz »Marsch der polnischen Hilfsarmee unter König Johan III Sobieski durch Schlesien u Mähren im J. 1683« (Oceniona w Kw. Hist. 1903, XVII, s. 115 nn.). Dziejopisem urzędowym Jana III, był Wespazyan Kochowski: Commentarii belli adversum Turcas, Cracoviae, 1684; opowiedział on to co widział, lub słyszał jako świadek naoczny, lecz dokumentów nie przytoczył i nie miał w ręku. Wyświetlił jego udział Jan Czubek w Rozpr. Ak. Um. Wydz. Filol. t. 42 str. 168—9. Wszyscy tu wymienieni autorowie zaniedbali zżytkować relację ważną hetmana w. k. Jabłonowskiego, wydrukowaną w Żalskiego Epist. h. f. t. I, s. 843—5. Największego zaś rozpowszechnienia doczekał się niezasłużenie w kilku wydaniach, jednym nawet ilustrowanym przez Juliusza Kossaka, i w przekładzie na język niemiecki Mikołaja

i osobisty. Obliczymy wówczas, czego dostarczyła Rzeczpospolita polsko-litewska swemu wodzowi, i co zdziałał siłami własnego ducha ten wódz, Jan Sobieski?

Dyakowskiego Summaryusz lub Dyaryusz Okazyi Wiedeńskiej, przepełniony kłamstwami i zgoła nieprzydatny do historycznego opracowania bitwy wiedeńskiej. Sam król Jan takie o nim wyraził zdanie w liście z d. 6 7-bris 1688 r.: »Urodzonego Diakowskiego że z obozu puszczonego approbare nie możemy ze dwóch ratij: pierwsza że lada co prawi i nie tylko Polskę, ale i Litwę bajkami napełni...« (Ms. B. O. Z. 1787 k. 353).

KONIEC TOMU II-go.

SPIS RZECZY.

Okres III 1572 — 1699

Rozdział III. Bezkrólewie i Batory.

	Str.
§ 24. Bezkrólewie po-Jagiellońskie	1
§ 25. Wojny Stefana Batorego	6
a) Wojna z Gdańskiem zbuntowanym	7
b) Najazdy tatarskie 1577 i 1578	25
c) Wojna z Iwanem IV Groźnym 1577—1582	28
α) Najazd Iwana na Inflanty 1577	28
β) Kampania połocka Batorego 1579	33
γ) „ Wielko-lucka Batorego 1580	41
δ) „ Pskowska 1581	52
§ 26. Organizacya siły zbrojnej za Stefana Batorego	62
§ 27. Strategia i taktyka Batorego	71
§ 28. Kozaczyzna	85

Rozdział IV. Wiek znakomitych hetmanów. Poczet I.

(Zamojszczyca i Władysław IV).

Rzut oka na cały wiek	92
§ 29. Byczyna	93
§ 30. Zamojski wobec kwestyi wschodniej	104
a) Wojna 1589	105
b) Projekt Ligi chrześcijańskiej i sprawa mołdawska 1593— 1597	108
§ 31. Wojna z Michałem Chrobrym »Wajdą« multańskim 1600 — 1601	120
§ 32. Wojna szwedzka pierwsza 1600 — 1611	127
a) Działania hetmanów litewskich 1600 — 1604	128
b) „ Zamojskiego 1601 — 1602	129
c) „ Chodkiewicza 1603, 1604, 1605, 1608	137
§ 33. Wojna moskiewska 1609—1618	152
a) Wyprawy samowolne żołnierzy polskich do Moskwy 1606—1609 powodem do wojny	152

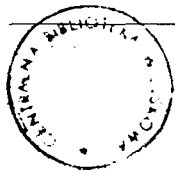
T. Korzon: Dzieje wojen. T. II.

34

	Str.
b) Zygmunt III pod Smoleńskiem, Żółkiewski pod Kłuszynem i w Moskwie. Władysław carem	157
c) Powstania przeciwko Polakom. Zdobycie Smoleńska szturmem	175
d) Chodkiewicz nie może wprowadzić do Moskwy ani Zygmunta, ani Władysława	179
§ 34. Wojna turecka (druga) 1614—1621. Cecora i Chocim	196
§ 35. a) Walka z Tatarami	220
b) Wojna turecka trzecia Abazi paszy	226
§ 36. Wojna szwedzka druga 1617 — 1629	228
a) Działania wojenne w Inflantach	229
b) „ „ w Prusiech	239
§ 37. Wojna moskiewska z Władysławem IV 1632—1634	261
§ 38. Wojny Władysława IV bezkrwawe szwedzka i turecka	287
§ 39. Kozaczyzna za Zygmunta III i Władysława IV	292

Rozdział V. Hetmanów znakomitych poczet II-gi.

§ 40. Rzut oka ogólny	326
a) Krwawy Potop	327
α) Bunt Chmielnickiego	327
β) Samobójcze zamachy polityków polskich i matactwa Chmielnickiego	347
γ) Wojna moskiewska 1654 — 1667	353
δ) „ szwedzko-brandenbursko-siedmiogrodzka	380
b) Walka z muzułmanami; czwarta i piąta (ostatnia) wojny tureckie	395
α) Wojna kozacko-tatarska 1666 — 7. Braiłów i Podhajce	396
β) „ „ „ 1671. Braclaw, Kalnik i Mohylów	407
γ) Wojna turecka czwarta 1672 — 1676	420
aa) Nastąpienie Doroszeñki i hana Selima. Zerwane dwa sejmy	421
bb) Kamieniec	425
cc) Zniesienie czambułów tatarskich przez Sobieskiego	432
dd) Chocim	438
ee) Bezkrólewie, elekcya, Jan III	459
ff) Wyprawa ukraińska 1674, Lwów i Trembowla 1675, Żórawno 1676	463
δ) Wyprawa wiedeńska Jana III	495

295737

T.2

SPIS ILLUSTRACyj.

Rysunki w tekście.

	Str.
15. Wisłoujście w roku 1598 podług kopii w Köhlera »Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde	19
17. Jeździec polski z ryciny Brauna 1591. Muzeum ks. Czartoryskich w Krakowie	37
— Mapka do bitwy pod Byczyną podług Atlas Ducatus Silesiae. Norimbergae 1750	100
19. Żołnierz pieszy podług ryciny z r. 1590	262
20. Usarz podług drzeworytu w dziele p. t. »Rozmowa żołnierza z plebanem o stacye, teraz nowo przedrukowana w Krakowie R. P. 1624«	279
21. Porucznik chorągwi pancерnej podług ryciny Della Belli z r. 1633 p. n. Magister stabuli Polonorum. Dm. Camocki locumtenens Chiliarchi	294
22. Dragon z obrazu Hondiusa, przedstawiającego odsiecz Smoleńska 1634 r.	308
23. Piechota polska z obrazu Hondiusa, przedstawiającego odsiecz Smoleńska 1634 r.	321
24. Piechota węgierska z obrazu Hondiusa, przedstawiającego odsiecz Smoleńska 1634 r.	336
25. Oficer i muszkieter piechoty niemieckiej z obrazu Hondiusa, przedstawiającego odsiecz Smoleńska 1634 r.	396
26. Pikinier piechoty niemieckiej z obrazu Hondiusa, przedstawiającego odsiecz Smoleńska 1634 r.	463
27. Arkebuz Nr. 136 ze zbiorów ordynacyi hr. Zamoyskich w Warszawie. Napis: »16--53 M. S.« Długość lufy 72,5 cm., wagiomiar 11 mm.; lufa gwintowana ośmiokątna	495
28. Hełmy usarskie	499
29. Moriony	508
30. Koń usarski ze skrzydłami u siodła podług obrazu, znajdującego się w muzeum w Sztokholmie	516
31. Szkic topograficzny do odsieczy Wiedeńskiej 1683	512

Obok tekstu.

16. Obozy dokoła Latarni pod Gdańskiem 1577 r.; rys. Ferdynanda von Schönaich z rozprawy W. Behringa w Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. Heft 43	17
18. Bitwa pod Kłuszynem 1610 r. z obrazu ściennego w kościele w Żółkwi	165

OMYŁKI DOSTRZEŻONE.

<i>Str.</i>	<i>Wiersz</i>	<i>Wydrukowano</i>	<i>Być powinno.</i>
33	15 od góry	b) Kampania połocka	β) Kampania połocka
52	1 „ „	W 1581 r.	δ) W 1581 r.
86	11 „ dołu	Janczy Berger	Janczy Beger
353	3 „ „	8. Wojna moskiewska	γ) Wojna moskiewska
380	1 „ góry	β) Wojna szwedzko...	δ) Wojna szwedzko...
396	6 „ „	a) Wojna kozacko...	α) Wojna kozacko...

